

ԷՍՍԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2013

9147.925/
y - 75

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4985

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

93

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

93

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2013

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Կ 755

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

պատասխանատու խմբագիր՝ Ա. Ա. Մելքոնյան, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ քղթակից անդամ

Կոստանդյան Է.

Կ 755 Հայագիտական ուսումնասիրություններ/ Է. Կոստանդյան. - Եր.:
Պատմության ինստիտուտ, 2013. - 538 էջ:

Գիրքը ներառում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր
գիտաշխատող, պատմագիտության դոկտոր Էմմա Աշոտի Կոստանդյան-
նի՝ հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանի վերաբերող հասարակա-
կան-քաղաքական, հոգևոր-եկեղեցական հարցերին, ազգային ազա-
տագրական շարժումներին և մշակույթի պատմության գործիչներին
նվիրված 45 հոդված:

Նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակա-
յան համար:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

©Պատմության ինստիտուտ, 2013

ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՆՑԱԾ ՊԱՏՎԱԲԵՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԱՄԻՆ

(Էմմա Կոստանդյանի հոդվածների ժողովածուի
հրատարակության առիթով)

Յուրաքանչյուր գիտնական անցնում է ուրույն ստեղծագործական
ուղի: Սակայն գիտության մշակի դժվարին, բայց պատվաբեր ու պա-
տասխանատու կոչմանն արժանանալու համար անհրաժեշտ է հաղթա-
հարել պահանջվող բոլոր աստիճանները. նախ՝ ստիպել գիտական
հանրությանն իր շարքերն ընդունել երիտասարդ հետազոտողին, ապա
հարգանքով վերաբերվել նրա ստեղծած առաջին գործերի հետ, իսկ ար-
դեն ծանրակշիռ ժառանգության առկայության պայմաններում՝ արժա-
նին մատուցել կայացած գիտնականին: Ընդ որում, հասուն գիտնակա-
նի կայացման այդ գործընթացը դառնում է լիարժեք, երբ եղածին գու-
մարվում է նաև գիտնականի քաղաքացիական նկարագիրը:

Այսօր արդեն գիտամանկավարժական գործունեության 55-րդ
տարվա նախաշեմին, վստահաբար կարող ենք ասել, որ պատմական
գիտությունների դոկտոր, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի երկարամյա վա-
րիչ Էմմա Աշոտի Կոստանդյանն անցել է այդ փառահեղ ուղու բոլոր աս-
տիճաններով և վաստակել հայագետների ընդհանուր սերն ու հարգան-
քը, իր պատվուբեր տեղն զբաղեցրել հայ պատմաբանների շարքում:
Այն, որ Էմմա Կոստանդյանն անցել է գիտնականին վայել ճանապարհ,
հստակ երևում է նրա կենսագրական համառոտ ակնարկից. ծնվել է
1934 թ. հուլիսի 23-ին ՀՍՍՀ Կիրովական (այժմ՝ Վանաձոր) քաղաքում
արհեստավորի ընտանիքում: 1941-ին ընդունվել և 1951-ին ոսկե մեդա-
լով ավարտել է Կիրովականի № 1 միջնակարգ իգական դպրոցը: Նա
նույն թվականին դառնում է Երևանի պետական համալսարանի բանա-
սիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի ու գրականության բաժնի ուսանող:
Հայաստանի մայր բուռը ևս Կոստանդյանն ավարտում է գերազանցու-
թյան դիպլոմով (1956 թ.): 1958 թ. Հայաստանի Գիտությունների ակադե-
միայի պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնում, լաբո-

Ռանտի համեստ պաշտոնում է. Կոստանդյանի աշխատանքի անցնելը նրա համար ունենում է ճակատագրական նշանակություն: Երիտասարդ հետազոտողն այն ժամանակ չէր պատկերացնում, որ այդուհետ իր ողջ գիտական գործունեությունը կապվելու է պատմության ինստիտուտի հետ, և նրա կենսագրությունը դառնալու է գիտական այդ հաստատության տարեգրության մի մասը:

1964-ին Է. Կոստանյանն արդեն հարազատ ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի ասպիրանտ էր: Նրան բախտ էր վիճակվել անցնել լու պատմագիտական հզոր դպրոց՝ աշակերտելու ականավոր պատմաբաններ, ԳԱ ակադեմիկոսներ Մկրտիչ Ներսիսյանին և Աշոտ Հովհաննիսյանին: Առաջին գիտական պրպտումներից հետո 1968-ին Կոստանյանը դառնում է ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող: 1971-ին պաշտպանում է քեկնածուական ատենախոսություն «Գարեգին Սրվանձոյանցի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը» քեմալով: Մեծ հայագետ-բանահավաք Սրվանձոյանցին նվիրված ատենախոսությունը լրամշակվելուց հետո 1979 թ. լույս է տեսնում որպես մեմագրություն: 1978 թ. Է. Կոստանյանն ընտրվում է ավագ գիտաշխատողի պաշտոնում:

4. Սրվանձտյանցի գիտահասարակական գործունեությունն ուսումնասիրելով՝ Է. Կոստանդյանը կուտակել էր հսկայական փորձ ազգային գործիչների անցած ուղին հավուր պատշաճի գնահատելու առումով: Հենց այդ փորձն էլ նրան հնարավորություն տվեց ձեռնամուխ լինելու այնպիսի տիտանական մի գործչի գործունեության հետազոտությանը, որպիսին Սկրտիչ Խրիմյանն էր: Նորահայտ նյութերի հիման վրա գրված բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներից հետո Կոստանդյանը գիտական հանրության դատին հանձնեց Խրիմյան Հայրիկի կյանքի ու ազգային-եկեղեցական գործունեությանը վերաբերող դոկտորական ատենախոսությունն ու մենագրությունը: Նրան շնորհվեց պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան (1999 թ.), իսկ մենագրությունը, որ արժանացավ բարձր գնահատականի, լույս տեսավ 2000 թ. և վերահրատարակվեց 2008 թ.:

Հատկանշական է, որ հեղինակը խորապես գիտակցել է բեմայի տարողունակությունը, Խրիմյան ազգային գործչի գործունեության բազ-

մապիսի ու բազմաբնույթ էությունը, նրա սաղարմ դարաշրջանի բարդ ու հակասական պատկերը, և ըստ այդմ էլ խնդիրը պարզաբանել ամբողջ մի դարաշրջանի հովվության մեջ: Առաջին հայացքից թվում է, թե Կոստանդյանի աշխատությունները գուտ Սկրտիչ Խրիմյանին նվիրված գործեր են: Սակայն իրականում դրանք 19-րդ դ. երկրորդ կեսի և 20-րդ դ. սկզբի Հայ առաքելական եկեղեցու, ազգային-ազատագրական և սոցիալական շարժումների, քաղաքական կուսակցությունների պատմության բազմաթիվ դրվագների ինքնատիպ լուսաբանումներ են:

Լժմա Կոստանդյանի գիտակազմակերպական ունակությունները հատկապես դրսևորվեցին ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչի պատասխանատու պաշտոնում: Նրա պաշտոնավարության շրջանում (2003–2012 թթ.) բաժինն ունեցավ լուրջ ձեռքբերումներ հայոց նոր պատմության հանգուցային խնդիրների նորովի ու ամաչառ լուսաբանման բնագավառում, զգալի աշխատանք տարվեց Հայոց պատմության ակադեմիական երրորդ հատորի ստեղծման ուղղությամբ: Շարունակելով ազգային-հոգևոր գործիչների կյանքի ու գործունեության թեմայով հետազոտությունները՝ ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Կոստանդյանն այժմ էլ ձեռնարկել է ևս մի նշանավոր անհատականության՝ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին նվիրված աշխատությունների ստեղծման շնորհակալ գործը: Պատահական չէ, որ Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրության բնագավառում ունեցած լուրջ ձեռքբերումների համար Լժմա Կոստանդյանին շնորհվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու «Մուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ» բարձր շքանշանը:

Համա Կոստանդյանի մասին մեր խոսքը լիարժեք չէր լինի, եթե չանդրադառնայինք նրա մարդ-քաղաքացու նկարագրին: Դեռ խորհրդային տարիներին նա ակտիվորեն մասնակցել է ինչպես ինստիտուտի, այնպես էլ հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին: Շատերը հիշում են նրա համարձակ ու կրակոտ ելույթները Արցախյան շարժման նախօրյակին և ընթացքում: Այժմ էլ, անտեսելով բազմաթիվ դժվարություններ, Է. Կոստանդյանը երիտասարդական ավյունով, կրտսեր գործընկերների հետ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի գործադաշնության հայ զինվորականության առջև հանդես է գալիս հայրեն-

նասիրական դասախոսություններով, շարունակում ապրել հայրենիքի առօրեական հոգսերով:

Ընթերցողի դատին հանձնվող ներկա ժողովածուն ևս մի ինքնատիպ հաշվետվություն է գիտնական-քաղաքացու անցած ուղու մասին: Ժողովածուում տեղ է գտել տասնամյակների ընթացքում Կոստանդյանի հեղինակած հոդվածների, գրախոսությունների, հարցազրույցների ընտրանին: Համոզված ենք, որ այն խիստ օգտակար կլինի ինչպես մասնագետ-սպառնաբաններին, այնպես էլ հայագիտությամբ զբաղվողներին ու ընթերցող լայն շրջանակներին:

Աշոտ Մելքոնյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ քղթակից-անդամ

ԳՈՒՄ-ԳԱՓՈՒԻ ՑՈՒՅՑԸ

(100-ամյակի առթիվ)

XIX դ. 80-ական քվականներից Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում սկսում են ստեղծվել ազատագրական նպատակներ հետապնդող գաղտնի կազմակերպություններ և ընկերություններ՝ Վանում («Սև խաչ»), Կարինում («Պաշտպան հայրենյաց»), «Փոքր Հայքի կազմակերպության» մասնաճյուղերը Մարզվանում, Եփրոկիայում, Արաբկիրում, Մեքաստիայում, Մալաթիայում: Այդ կազմակերպությունների հիմնական շարժիչ ուժը գյուղի և քաղաքի արհեստավորներն ու երկրագործներն էին, իսկ ղեկավարությունը շատ հաճախ իր ձեռքն էր վերցնում գավառի դեմոկրատ մտավորականությունը: Նրանք կատարում էին գործնական աշխատանք ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպելու համար: Չնայած որոշ անհաջողությունների («Պաշտպան հայրենյաց», «Փոքր Հայքի կազմակերպություն» և այլն), այնուամենայնիվ, այդ կազմակերպությունները պարարտ հող էին նախապատրաստում 80-ականների երկրորդ կեսին ձևավորվող քաղաքական կուսակցությունների համար: «Սև խաչ»-ի հիմնական մասը կազմավորում է «Արմենական» կուսակցությունը, իսկ Սև ծովի ափամերձ քաղաքներում գտնվող «Փոքր Հայքի կազմակերպության» մասնաճյուղերը մեծ մասամբ ներգրավվում են Հնչակյան կուսակցության մեջ: Տասնամյակի վերջին ավելի է սաստկանում սուրբանական ռեակցիան: Գավառի դեմոկրատ մտավորականության ներկայացուցիչներին և ժողովրդավեր հոգևոր առաջնորդներին արգելվում է մնալ գավառներում: Էրզրումից հեռանում է Մաղաթիա Օրմանյանը, Վանից արտաքսվում է Սյրտիչ Փորթուգալյանը, պատվավոր աքսոր է մեկնում Սյրտիչ Խրիմյանը, Տրապիզոնից Կ. Պոլիս է կանչվում Գարեգին Սրվանձտյանը, Մուշից՝ Գրիգորիս Ալեաթյանը: Պողոս Նաթանյանը Բալուից «կապանոք» արտաքսվում է և «հյուրընկալվում» Կ. Պոլսի բանտում, Արաբկիրից նույն բախտին է արժանանում հոգևոր առաջնորդ Եզնիկ Ապահունի վարդապետը: Եփրոկիայում բանտարկում են մի խումբ ուսուցիչներ՝ Գ. Փասպանյանի զվխավորությամբ: Հալածանքներին ուղիղ համեմատական վերելք էր ապրում ազգային-ազատագրական շարժումը: Տասնամյակի

վերջին հայտնվում են առաջին հայդուկները, որոնք գաղտնի տարբեր ճանապարհներով գեներ են փոխադրում երկիր:

90-ականների սկիզբը նշանավորվում է նոր իրադարձություններով: Կարինի երիտասարդությունը, համախմբված Սանասարյան վարժարանի ղեկավարության և ղեմնկրատ մտավորականության շուրջը, գաղտնի մեծ աշխատանք է ծավալում ժողովրդի մեջ: «Պաշտպան հայրենյաց»-ի նախկին ղեկավար Խաչատուր Կերեքցյանի՝ բանտից ազատվելուց հետո այդ աշխատանքներն ընկնում են ավելի հմուտ ծեփերի մեջ: Սակայն քնած չէին մահ թուրքական կառավարության տեղական պաշտոնյաները: Շոշափելի որևէ ապացույց չունենալով հանդերձ, նրանք երկար նախապատրաստվում են Կարինի հեղափոխական ուժերին հակահարված տալու համար: Գրգռելով տեղի թուրք ամբոխի կրոնական մոլեռանդությունը, հրահրելով նրանց թալանի և ավարի, Կարինի զինվորական նահանգապետի հրամանով 1890 թ. հունիսի 18-ին խուզարկվում է Սանասարյան վարժարանի շենքը և Կարինի մայր եկեղեցին: Չենք գտնելու պատրվակով քանդում են վարժարանի հատակի տախտակներն անգամ, իսկ եկեղեցին խուզարկելու ժամանակ թալանում նրա գույքը, պղծում սուրբ անոթներն ու պատկերները: Դա լցնում է Կարինի հայության համբերության բաժակը և փոխհրաձգություն է սկսվում կառավարական գործերի և հայ երիտասարդների միջև: Խաղաղ բնակչությունից լինում են զոհեր¹: Դիմադրող հայերի մի մասին հաջողվում է ապաստանել օտարերկրյա հյուպատոսարաններում: Գազազած մահմեդական ամբոխը հարձակվում է նույնիսկ հյուպատոսարանների վրա, ջարդում դռներն ու պատուհանները, առանձնապես տուժում է անգլիական հյուպատոսարանը: Ռուսական հյուպատոս Դեննետը գաղտնի հեռագրում հաղորդում է արտաքին գործերի նախարարությանը, որ «թուրք ամբոխը նախօրոք պատրաստված էր և նրա հարձակումը անակնկալ չէր»²: Էրզրումի դեպքերը ճնշող ազդեցություն ունեցան ողջ

¹ Ըստ ռուսական հյուպատոսի տվյալների՝ 14 հոգի սպանված, 200-ից ավելի վիրավոր: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (այսուհետև՝ ՌԱԶԱ). քաղաքիսիվ ֆ., գ. 3441, թ. 16: (Архив Внѣшней политики Россійской имперіи (АВПРИ), ф. Политархив, г. 3441, л. 16):

² ՌԱԶԱ, քաղաքիսիվ ֆ., գ. 3441, թ. 16:

արևմտահայ իրականության մեջ: Երկիր անցած հնչակյանները, որոնք գործում էին Փոքր Հայքում, մեկնեցին Կ. Պոլիս, դրանց թվում՝ Ռուբեն Խանազատը, Գաբրիել Կաֆյանը, Հակոբ Մեղավորյանը: Կ. Պոլսում նրանք հանդիպեցին մինչև Հնչակյան կուսակցության կազմավորվելը այնտեղ գործող Վարիչ Մարմնի աչքի ընկնող անդամների հետ և որոշեցին կազմակերպել հայ հեղափոխականների խաղաղ ցույց՝ հայության ոգին բարձրացնելու, Էրզրումի իրադարձությունների ճնշող տպավորությունը ցրելու համար: Կ. Պոլիսը ցույցի վայր ընտրելը բացատրվում էր նրանով, որ օսմանյան մայրաքաղաքը մահ արևմտահայ մշակութային կենտրոն էր, ուր կար ավելի քան 200.000 հայություն, որն իր ձայնը պետք է բարձրացներ հօգուտ գավառահայության: Ցույցի նպատակն էր օտարերկրյա ղեկավարների ուշադրությունը բեռել հայկական հարցի վրա, ստիպել սուլթանին՝ քուլացնել գավառահայության նկատմամբ կիրառվող հալածանքները, անհասպաղ գործադրել Բեռլինի դաշնագրով նախատեսված բարենորոգումները: Երկար քննարկվեց ցույցի պլանը: Որոշվեց ցույցն անցկացնել հուլիսի 15-ին, Կարինի դեպքերից ուղիղ մեկ ամիս անց, թուրքական տոնակատարության՝ գուրպան բայրամի առաջին օրը: Ծրագրվեց մահ ցույցի բովանդակությունը: Պետք է զրվեր կարճ պահանջագիր, որը կարդացվելու էր Գում-Գափուի մայր եկեղեցում՝ հոգևոր արարողության ժամանակ: Այնուհետև, պատրիարք Աշըգյանի հետ այդ պահանջագիրը պետք է ներկայացվեր անձամբ սուլթանին: Դրա համար ընտրվելու էին երկու հոգի՝ պահանջագիրը կարդալու, և պատրիարքի հետ սուլթանի պալատը մեկնելու համար: Այդ գործը կամավոր հանձն առան վանեցի («Սև խաչ»)-ի նախկին անդամ, այժմ Կ. Պոլսի Վարիչ Մարմնի անդամ) Հարություն Ճանկյուլյանը և Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի աշակերտ Համբարձում Պոյաճյանը (հետագայում հայտնի դարձավ մեծն Մուրադ անունով): Գաբրիել Կաֆյանը, Հ. Մեղավորյանը և Ռ. Խանազատը ցույցը կազմակերպելուց հետո պետք է հեռանային Կ. Պոլսից, որպեսզի բռնվելու դեպքում կառավարությունը տեղյակ չլիներ օտարահպատակների մասնակցությանը: Հուլիսի լույս 15-ի գիշերը Կ. Պոլիսը զավառին կապող հեռագրաթերերը նախատեսված էր կտրտել, որպեսզի սուլթանի կողմից տրված ջարդի հրամանը չհասներ տեղ: Այդ գործը հանձնարարված էր Տիվրիկցի Թորոս

անունով մի երիտասարդի: Ջգուշոթյան նկատառումներով ցույցի պլանի մասին չէր հայտնված անգամ տասնապետներին: Միայն նրանց հրահանգված էր իրենց տասնյակներով պատրաստ լինել մայր եկեղեցու մեջ: Սակայն գործողությունները չընթացան ծրագրված պլանով: Հոգևոր արարողությունը ընդհատելով, Հարություն Ճանկյուլյանը վերցրեց պահանջագիրը և սկսեց կարդալ: Ժողովրդին պատեց հուզում, և սկսվեց խառնաշփոթ: Օգտվելով դրանից, պատրիարք Խ. Աշքյանը փախավ եկեղեցու սրահից և փակվեց խցիկներից մեկում: Եկեղեցու պատին փակցված սուլթանի հրովարտակը պատռելուց հետո Ճանկյուլյանն ու Պոյաճյանը հետապնդեցին Աշքյանին, ստիպելով նրան իրենց հետ կառք նստել և գնալ սուլթանի պալատը՝ պահանջագիրը ներկայացնելու համար: Սակայն պատրիարքը ընդդիմացավ և հրաժարվեց: Ճանկյուլյանը ատրճանակի սպառնալիքի տակ կառք բարձրացրեց նրան: Եկեղեցու իրարանցման լուրը հասել էր մայրաքաղաքի ոստիկանապետին, որը մի խմբով շտապեց կառքին ընդառաջ: Փոխադարձ ընդհարումից հետո նրանց հաջողվեց բռնագրավել կառքը:

Ցույցի լուրը հասել էր նաև սուլթանին, տոնակատարության հենց սկզբին: Մարսափած սուլթանը ցանկացավ ընդհատել տոնակատարությունը, սակայն պաշտոնյաները համոզեցին նրան շարունակել արարողությունը մինչև վերջ:

Սկսվեցին զանգվածային ձերբակալությունները: Համբարձում Պոյաճյանին հաջողվեց խույս տալ և փախչել Աթենք: Ժնևից այնտեղ էր տեղափոխվել Հնչակյան կենտրոնը: Մի քանի օր անց ձերբակալվեց Ա. Արփիարյանը: Այնուհետև ձերբակալվում են Ազգային ժողովի նախկին ատենապետ, ազատականների պարագլուխ, դոկտոր Հարություն Թիբաբյանը, Տատյան Վահրամ պեյր և Պետրոս Տոնապետյանը: Ազգային ժողովի երեսփոխան, կրոնական ժողովի ատենապետ Մ. Խրիմյանը հրավիրում է բարձրաստիճան հայ հոգևորականների համագումար-ժողով, որը բողոք-տեղեկագրեր է ներկայացնում Բ. Դուռ, պահանջելով դադարեցնել հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ, իրագործել խոստացած բարենորոգումները, հոգևոր առաջնորդներին վերադարձնել զավառներ, պաշտոնանկ անել պատրիարք Աշքյանին: Այդ հանդուգն բողոքագրի համար ստորագրող եպիսկոպոսներին (Մ. Խրիմյան,

Մ. Իզմիրյան, Գ. Սրվանձտյանց, Գ. Ալեքսանյան) Բ. Դուռը տալիս է համապատասխան պատիժ: Երոստաղեմ է արքայվում Խրիմյանը: Սուլթանի հրամանով կազմվում է մի հանձնաժողով, որը պետք է քններ հուզումների պատճառը և մշակեր միջոցառումներ: Այդ հանձնաժողովի մեջ մտան հայազգի կառավարական պաշտոնյաներ. ֆինանսների նախարար Հակոբ փաշան, արտաքին գործերի նախարարի օգնական Արթին փաշա Տատյանը և արդարադատության նախարարի օգնական Վահան Լ.Ֆենդին¹: Հանձնաժողովի աշխատանքները և զեկուցումը պահվում էր խիստ գաղտնի: Օգոստոսի 4-ին վերջինս ներկայացվեց սուլթանին: Այն ուներ «խաղաղասիրական» բնույթ, համոզում էր պատրիարքին հետ վերցնել հրաժարականը և դրդում սուլթանին՝ հնարավորին չափ բավարարել հայ բնակչության ամենատարրական պահանջները: Սակայն սուլթանը մտադիր չէր զիջումների: Ըստ Արթին փաշայի՝ ռուսական դիվանագիտական կորպուսի աշխատակից Ժաղովսկու հետ ունեցած զրույցի տվյալների, Բ. Դուռն անգործության էր մատնված և հակված չէր դրական որևէ տեղաշարժի, իսկ հայ ժողովրդական հուզումները հասել էին այն աստիճանի, որ հայազգի բուրքական պաշտոնյան խաղաղ ելք չէր տեսնում կատարվածից²: Սուլթանն ավելի սառսափում էր եվրոպական պետությունների՝ կոնկրետ Անգլիայի և Ռուսաստանի, միջամտությունից, դրա համար էլ մի կողմից սիրաշահվում էին օտարերկրյա դեսպանները, մյուս կողմից՝ ուժեղացվում հալածանքները:

Օգոստոսի սկզբին եղավ ցուցարարների դատը: Հարություն Ճանկյուլյանը դատի ժամանակ ելույթ ունեցավ, դատապարտեց օսմանյան կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, պահանջեց Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդների ցեղային խտրականության վերացում: Նա ժխտեց դատարանի կողմից հայ ժողովրդին անջատողականության մեջ մեղադրելու փաստարկը: «Մենք մեր պահանջագրով մեր իրավունքին մեջ ենք և ձեզմե կախահանջենք, իբրև օսմանյան հպատակներ մինչև հիմա մեր սրարտականությունը կատարած ենք անբերի, ատոդ փոխարեն ըստ օրենքի կուզենք, որ գործադրվի և կիրարկվի մեր իրավունքը, որով հայերս իբրև մարդ ապրինք, ինչպես կապրին ձեր

¹ Ռ.Ա.ԶԱ, քաղաքիսիվ ֆ., գ. 3441, ք. 72:

² Նույն տեղում, ք. 90-91:

հայատակ ալազան տարրեր, այսինքն մեզի տրվին մեր իրավունքները՝ բոլոր լրացուցիչ պայմաններով, որով ուրիշ պահանջ մը չէ, այլ հավասարության գործադրությունը կպահանջենք, ինչպես ունին մյուս տարրերը կյանքի, ինչքի և պատվո ապահովության, նույնն ունենանք և մենք»¹։ Պահանջելով հայկական զավառների հարստահարությունների վերացում, միևնույն ժամանակ ճանկյուլյանը խնդիր էր դնում, որ հայ ժողովրդին տրվի ինքնապաշտպանության միջոցներ, սեփական ուժերով չարագործներին դիմագրավելու համար։ Հակառակ դեպքում մեղադրյալը գտնում էր, որ կգան նոր մարդիկ, որ «Պիտի ընդվզենք, նորեն կկրկնեն, առանց անջատողական գաղափար մը ունենալու, և պիտի պարզենք ըմբոսնության և ապստամբության դրոշակը. մահ կամ ազատություն գոչելով ձեր դեմը պիտի ելնենք մինչև վերջին շունչերնիս կովիլ և մեր արյան վերջին կաթիլը բափել, կամ այն է իբր մարդ ապրելու մեր իրավունքը ձեռք բերել և կամ պատվավոր կերպով մեռնիլ»²։ Մեղադրյալը հանդես էր գալիս իբրև մեղադրող և պահանջում արմատական վերափոխումներ բուրքական պետական մեքենայի մեջ։ Դատարանը Հարություն ճանկյուլյանին դատապարտեց մահվան, մյուս ձերբակալվածներին՝ 5-15 տարի բանտարկության։ Ապա սուլթանը «ոռորմածաբար» կյանք շնորհեց ճանկյուլյանին՝ դատապարտելով ցկյանս բանտարկության բուրքական ամենադաժան բանտերից մեկում՝ Աբիայում։ Հեռակա կարգով ցկյանս բանտարկության դատապարտվեց նաև Համբարձում Պոյաճյանը, թերթերում հայտարարություն տրվեց, որ նկարագրվում էր նրա արտաքինը։

Յույցը բարձր գնահատականի արժանացավ Հնչակյան կենտրոնի կողմից։ «Հնչակ»-ը հռչակում նվիրեց այդ ցույցի նշանակության բացահայտմանը. «Ապստամբ հայ արյունն առաջին անգամ ռոռզեց Բյուզանդիայի փողոցները։ Հայն իր գլուխը արդեն բարձրացած էր հեղափոխական դրոշմ ձեռքին։ Հանկարծ Եվրոպան վեր թռավ և աչքը գցեց դեպի Արևելք, այդտեղ պատրաստվում էր ազատ անկախությունը դարձնել ստորուկ մնացած մեկ ազգի։ Եվ Թուրքիայի բաժանման խնդիրը նորից

¹ Հ. ճանկյուլյան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Գ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 108։

² Նույն տեղում, էջ 109-110։

երևան եկավ։ Ամեն ճիգ, ամեն ջանք գործ դրած, սարսափած թուրք կառավարության ու շողոքոք և կեղտոտ մամուլի կողմից Եվրոպայի աչքին աննշան դարձնելու հուլիսի 15-ը, ապարդյուն անցավ... Թուրքիայի բազմավեր մերկ մարմինը կրկին ընդհանուրի քննության ենթարկվեց, ամենքը տեսան, որ Թուրքիան երկունքի մեջ է, նրան դեռ ստորուկ մնացած օտար ազգությունների ազատությունը ծնվելու վրա է, գնով նրա, Թուրքիայի սեփական մահի։ Ահա թե ինչ ցույց տվեց Տաճկաստանին 15-ը հուլիսի¹։ Անշուշտ, չափազանց մեծ դեր է վերագրվում Հնչակյան կենտրոնի կողմից Գում-Գափուի ցույցին։ Իրականում դա խիստ անհանգստացրեց սուլթանին և նա իր հավատարմատարի միջոցով դիմեց ռուսական ցարին՝ վերջինիս բարեհաճությունը շահելու և թույլ չտալու նրան անգլիական կառավարության հետ միասնական գործողություններ սկսել՝ ստիպելու բարենորոգումների իրագործման համար։

Ռուսական ցարը իր կողմից ապահովության երաշխիքներ տվեց սուլթանին, նշելով, որ իր համար աննպաստ է սահմանափակ շրջաններում ունենալ անհանգիստ իրավիճակ և հրահանգեց Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետին՝ թույլ չտալ կովկասահայերին ջոկատներ կազմած բախանցել Արևմտյան Հայաստան և զենք փոխադրել այնտեղ²։

Իրարանցում սկսվեց նաև թուրք հասարակական-քաղաքական շրջաններում։ Թուրքական համարյա բոլոր թերթերը անողորմարժան հուլիսի 15-ի դեպքերին, որակելով այն իբրև դավաճանություն։ Արևմտահայ լիբերալ օրգաններից մեկը՝ «Արևելք»-ը, որն աչքի էր ընկնում իր հակասական հողվածներով, քարգմանաբար հայ ընթերցող հասարակությանն էր ներկայացնում թուրքական «Սիլվանի» և «Թերեֆեմա»-նը հագիզար», թերթերի հողվածները, մեկ-երկու նախադասությամբ իր վերաբերմունքն արտահայտելով դրանց նկատմամբ։ Այստեղ ուշագրավը ոչ թե հայ խմբագրի նկատառումներն էին, այլ թուրք խմբագիրների դիրքորոշումը ժողովրդական հուզումների վերաբերյալ։ Տիրող ազգի ներկայացուցիչները աննախադեպ էին համարում կայսրության մայրաքաղաքում հայատակ ժողովրդի այդ ցույցը և գտնում, որ հայերը հուզում-

¹ «Հնչակ», 1890, ք. 60։

² ՌԱԲԱ, քաղաքիսիվ ֆ., գ. 3441, ք. 81, 88։

ների ոչ մի իրավունք չունեն, քանի որ նրանց մի մասը պետության մեջ գրավում է ղեկավար պաշտոններ: Թեև առանց փաստի, այդ հուզումները նրանք վերագրում էին «օտար գործիչներու խռովահույզ թելադրության» և նկատում, որ հայերը իրենք պետք է պահանջեն մեղավորների խստագույն պատիժը: Ժխտելով հայկական բարենորոգումների անիրաժեշտությունը, «Միզանի» խմբագիրը գտնում էր, որ բարենորոգումների կարիք ունեն ողջ պետությունը և կայսրության բոլոր ժողովուրդները: Նա հակասում է ինքն իրեն, երբ գտնում է, որ հայերն ունեն մյուս մահմեդականներին հավասար իրավունքներ, ապա, դիմելով պատմությանը, բացատրում, որ «սրի իրավունքով» հայատակված ազգի «բաղձանքներն ու ձգտումները առ ոչինչ կզրվեն», և նրանց «մասնավոր սովորությունը կկրճատվին»՝ զանոնք ի մի ձուլելու և Տերության միությունն և հանդարտությունը ապահովելու նպատակով: Նա ժխտում է հայ պետականության հազարամյա պատմությունը, վերապահորեն ընդունելով միայն շուրջ «2000 տարի առաջ Տիգրան անուն ցեղապետին»¹: «Արևելք»-ի խմբագիրը շարադրելով բուրբ հրապարակախոսի հայացքները, վիրավորում է, երբ «Միզանի» խմբագիրը հայերին վերագրում է անջատողական ձգտումներ, սակայն չի հապաղում շեշտել, որ «Հայոց փափաքը կենաց, պատվո և ընչից ապահովություն, բարեկեցություն և խաղաղ զարգացումն է բաղադրված շաղկի մեջ»²: Ինչպես տեսնում ենք, փաստորեն, հեղափոխական հնչակյան ճանկույթյանի ելույթը դատարանում, նրա ցանկությունը համընկնում է լիբերալ խմբագրի՝ Բ. Բեշյանի կարծիքին: Նրանք վախենում էին հայտարարել անկախ, ինքնուրույն հայկական պետություն ստեղծելու ցանկության մասին և բավարարվում էին միասնական օսմանյան հայրենիքի արձատական բարեփոխումներով³: Գույցի մասին հետագայում լրիվ ժխտողական կարծիք

¹ Եթե բուրբ նորագույն պատմաբանները ընդհանրապես ժխտում են հայերի քնիկ լինելը, ապա նրանց ոչ հեռու անցյալի գրչակիցները բաջություն ունեին ընդունելու «հայոց բաղադրական անցյալը» այդ տարածքում, միևնույն ժամանակ նշելով, որ հայերը օսմանյան կայսրությունում հսկա թիվ են կազմում՝ «միլիոններով կհամրվին» (Արևելք, 23. VII.1890):

² Արևելք, 28. VII. 1890:

³ Առանձին հոդվածի նյութ կարող է լինել մի կողմից «Արևելք»-ի, մյուս կողմից բուրբական լրագրեր «Միզանի» ու «Թերճեմանը հազրգարի» բանակոխիլ Փոքր Ասիա-

հայտնեց վաստակաշատ գիտնական Լեոն 1934 թ. Փարիզում հրատարակված «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը գրքում: Դատապարտելով «Հնչակ»-ին իր գնահատականի համար, նա գտնում էր, որ այդ և դրան հաջորդող նման ցույցերը հետագա տարիներին դուր բացեցին հայկական կոտորածների համար. «Այդ մի անմշան ու չնչին դեպքի օր էր, որ սակայն դարձավ մի ընդարձակ ու լայն բացված դուռ, որի միջոցով աղետներ աղետների հետևից սկսեցին քափվել անմեղ և անզիտակ բուրբահայ գյուղացիության գլխին»¹: Իհարկե, հեշտ էր, համարյա կեսդարյա հեռվից նման գնահատական տալ այդ ցույցին, սակայն այլ հարց էր. արդյո՞ք դա համապատասխանում է պատմական իրականությանը:

Բ. Դռան հայաջինջ քաղաքականության սկիզբը վաղուց էր դրվել, դեռևս XIX դ. սկզբից, երբ աստիճանաբար կազմավորվում էր բուրբ բուրժուազիան, որը, հանձինս այլազգի նախաձեռնողների, տեսնում էր իր պոտենցիալ մրցակիցներին: Ազգային բուրժուազիայի ստեղծման ճանապարհին մեծ խոչընդոտ էր հույն և հայ ձեռնարկատերերի ներկայությունը: Սակայն այդ քաղաքականությունը առավել նպատակասլաց դարձավ ռուս-բուրբական պատերազմից և Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ Թուրքիան Եվրոպայում կորցրեց իր տարածքի մեծ մասը, և կարող էր վտանգ սպառնալ նաև նրա փոքրասիական տարածքին: Ֆուադ փաշայի՝ հայերի ինքնուրույնության ձգտումները ոչնչացնելու մասին կտակը ստեղծվել էր անմիջապես այդ դեպքերի ազդեցության տակ, երբ ընդհանրապես գոյություն չունեին ոչ հայկական գաղտնի կազմակերպությունները, ոչ էլ առավելապես քաղաքական կուսակցությունները: Չպետք է շփոթել պատճառահետևանքային կապը: Վերոհիշյալ այդ բուրբ մարմիններն ստեղծվեցին Թուրքիայի հակահայկական քաղաքականության հետևանքով: Ավելի ճիշտ էր գոհվել պատմեչի և բարիկաղի վրա, զենքը ձեռքին, սլաշտպանելով մարդկային արժանապատվությունը, քան մատաղացու զառ դառնալ: 1915 թ. իրադարձությունները ցույց

յում իրագործվելիք բարենորոգումների մասին (տե՛ս «Արևելք», 1890, № 1960, 1969, 1971, 1975, 1976, 1977, 1978, 1980, 1983):

¹ Լեո, Թուրքահայ Հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, էջ 175:

տվեցին, որ փրկվեցին նրանք, ովքեր մարտնչում էին: Գում-Գափուի ցույցը իր հարյուրամյա հեռվից մեզ նաև դաս է այսօրվա համար:

Կից հրատարակվում են Կ. Պոլսի «Արևելք» օրաթերթում տպված հոդվածները և պաշտոնական մեկ զեկուցագիր: Դրանք առավել ընդգծում են ցույցի ժամանակ և հետո Կ. Պոլսում ու Արևմտյան Հայաստանում տիրող սրված իրավիճակը, հայ և թուրք հասարակական շրջանների վերաբերմունքը: Ռուսներեն փաստաթուղթը վերցված է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվից:

№ 1

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐ ԳՈՒՄ-ԳԱՔՈՒԻ ԴԵՊՔԸ

Այս ավուր, թուրք լրագրաց մեջ հրատարակված է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը.

Սպարապետի դրան մեջ գումարյալ Ջինվորական Ատյանն արձանագրած է յուր վճիռն այն անձանց նկատմամբ, որք Գուրպան Պայրամի առաջին օրը կիրակի ի Գում-Գաբու հայոց պատրիարքարանին ու դեմը գտնված եկեղեցվոյն մեջ հավաքվելով հպատակության հանգամանաց հակառակ անպատեհ վարմանց մեջ գտնվիլ համարձակված էին:

Ատոցմե և այս դեպքի պարագլուխներեն Արքին Ճիհանկույան մահվան դատապարտված է, որովհետև օսմանյան հպատակները օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբեցուցած է և ձեռնարկված է օսմանյան երկրներու մեկ մասը կառավարության իշխանութենեն հանելու:

Սեբաստացի Արքին Նաբուրյան - դատապարտված է 15 տարվա բերդարգելության յԱբեա: Սեբաստացի Նազարեթ - նույնպես 15 տարվա բերդարգելության ի Սիտիլի: Հույն Նիկոլա - 5 տարվա բերդարգելության ի Սինոպ: Ավետիս և քյոթահյացի Պարոն - 5 տարվա բերդարգելության ի Սինոպ: Երզնկացի Կարապետ - 5 տարվա բերդարգելության ի Քիոս:

Հույն Եուվան - 5 տարվա բերդարգելության ի Բայաս,
Խաչիկ - 5 տարվա բերդարգելության ի Լեմնի:

Այս վճիռ-որոշմամբ նախարարաց խորհրդո, Վեհափառ Սուլթանին մատուցած ըլլալով Ջինվորական Ատյանը անսլարտ արձակված է այս դեպքին առթիվ իբրև ամբաստանյալ ոստիկանության դուռը դրկած 16 անձեր, Նորին Վեհափառությունը բարեփոխած է Արքին Ճիհանկույանի համար որոշված մահվան պատիժը, հրամայելով, որ ցկյանս շղրայակապ աշխատության դատապարտվի յԱբեա: Իսկ մյուս անձանց համար հրամայած է գործադրել Ջինվորական Ատենին վճիռը: Այն անձինք, որք կառավարության մը հպատակն յուր գերիշխան պետության դեմ կապստամբեցնեն և կամ կձեռնարկեն տերության երկրի մեկ մասը հանել մահվան կդատապարտվին և ամեն երկրի մեջ բնականաբար այս պատիժ կգործադրվի. թեև այս անգամվա համար Արքին Ճիհանկույան բարձրագույն ներման արժանացած է, սակայն Կայսերական իրատե մը բացարձակապես հրամայած է, որ եթե օսմանյան երկիրներու մեջ անգամ մ' ալ այսպիսի դեպք պատահի, հեղինակներն անմիջապես ձերբակալվելով Ջինվորական Ատենի մը պիտի հանձնվին և այս վերջնոյն կողմե ըստ Օրինի վճռված պատիժն ամբողջովին պիտի գործադրվին առանց ներվելու և կամ մեղմվելու:

Արևելք, 8. VIII. 1890 (20 օգոստոսի, № 1969)

№ 2

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ «ՄԻՋԱՆԻ» ՄԵԿ ՀՈԴՎԱԾԸ ՍԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՎՈ ՑԱՎԱԼԻ ԴԵՊՔԻՆ ԱՈԹԻՎ

«Միզանի» կարևոր շաբաթաթերթին մեծահարգ տնօրենը Մուրատ պեյ, որ օսմանյան գրականության մեջ երևելի տեղ մը կբռնե, յուր հինգ-շաբթի ավուր քվով ուշագրավ խմբագրական մը նվիրած է Մայր եկեղեց-

վո հանրաժանորդ դեպքերին «Զաղաքական տեսություն» խորագրոյն ներքև: Հետաքրքրաշարժ կհամարինք մեր հարգո պաշտոնակցին տեսությունները ներկայացնել մեր ընթերցողաց, որք թուրքերեն բարձր գրականությամբ խմբագրյալ բնագիր կարդալու կարող չեն. բայց ավելորդ է ազդարարել, քե «Միզանի» կարծեաց պատասխանատվությունը իրեն կվերաբերի, և մեք իր ասույթները քննելու պաշտոն չունինք այժմ: Մեր լրագրության առաջին պարտավորությունը միայն կկատարենք՝ գրեթե ամեն օր մեր թուրք պաշտոնակցաց կարծիքները ծանուցանելով մեր այն ընթերցողաց, որք չեն կարողար թուրքերեն լրագրեր: «Միզանի» սապես կսկսի յուր հոդված. Պայրամին առաջին օր Գում-Գափուի հայոց եկեղեցւոյն մեջ ցավալի դեպք մը տեղի ունեցավ, որուն օսմանյան ժողովրդոց պատմության մեջ չկրկնվիլն հուսանք քե փափաքելի է նույն ինքն դեպքին հեղինակներուն, դեպք, գոր հավատարիմ հայ ազգն ամոթով և ուրիշ օսմանցիներն ալ ապշությամբ և ցավով տեսան»:

Դեպքն այնքան անակնկալ էր, որ եթե վավերական տեղեկությամբք համոզված չիներ, «Միզանի» հավատ չալիտի ընծայեր «Հպատակության տարրական զգացմամբք օժտյալ մարդ մը, մարդկային ընկերության էական պայմաններուն տեղյակ և քիչ շատ խելահաս մարդ մը անհավատալի պիտի գտներ այս արկած»:

«Անիմաստ, անդեպ խռովություն մը, գոր «Միզան» չի, վարանի մի քանի օտար գործիչներու խռովախույզ թելադրությանց վերագրել. «Ամենեն ավելի ոյք պետք է ցավին, խռովության հեղինակներուն պատժումը ամենեն ավելի ոյք պետք է խնդրեն: Եվ հետգիտես կրկնվող այս կարգի արկածներու հանդեպ կառավարական օրինաց գործադրումն ամենեն ավելի ոյց հավանության պետք է արժանանա»:

«Միզան» տարակույս չունի, քե ամենեն ավելի հայ ազգ գոհ պիտի մնա, որ այսպիսի արկածք չկրկնվին և հեղինակները պատժվելով՝ ազգին ընդհանրությունն համախոհ չկարծվի:

«Մեր քաղաքային նոր դրություններն և օրենքները ժողովրդոց մեջ ըստ օրինի տիրող և տիրապետյալ, հարստահարող և հարստահարյալ անվամբ ուրույն բաժանումներ չեն բողած այլևս: Ընդ հովանյալ վեհ. Սուլթանին ամեն օսմանցիք իրավանց և պարտուց, արտոնությանց և առանձնաշնորհմանց մասին հավասար են: Եվ եթե շատ բարակ բաղ-

դատություններ ընելու ելնեք, կրնանք ըսել, քե առավելությունն ոչ մահմետական ժողովրդոց կողմն է, որք արյան տուրքեն զերծ կգտնվին: «Մանավանդ հայ ազգ ամենեն ավելի պատվուց և իշխանությանց արժանացած է: Կարևորագույն նախարարությանց և նախարարական խորհրդակցությանց պաշտոնը, դեսպանությունը, Մերսկույտի և պետական խորհրդո անդամությունը, գերագույն ատենից նախագահությունը, ընդհանուր դատախազությունը, ի մի բուն Տերության մեջ ամենաբարձր պաշտոնը բաց գտնված են հայոց կարողության և արժանավորության առջև: «Միզան» կհարե «Ոչ որ կպնդե, քե օսմանյան տերության մեջ հանրային բարեկեցության և սպասկության տեսակետով հարկավոր դատված տնօրինությունը լիովին ի գործ դրված են: Չենք ալ ըսել, քե ներքին գավառաց մեջ անկարգությանց վերջը բերել կարելի եղած է դեռ: Բայց դիտելի երկու պարագաներ կան, որք առարկելու իրավունք չեն տար ոչ մեկու, նախ քե վեհ. Սուլթանին գահակալութենէն ի վեր անկարգության պատճառներ բառնալու և պետք եղած բարեկարգություններն ի գործ դնու համար կայս. կառավարությունն ամենայն փութաջանությամբ կսշխատի, և երկրորդ, դեռևս մնացյալ անբարեկարգությանց երեսեն Տերության ժողովրդոց ոչ քե մին, այլ ամենքն, ոչ միայն Հայք, այլև մահմետական ժողովուրդը կվնասվին: «Միզան» արգելք մը չի տեսներ, որ հայրենիք և տերություն մեծակշիռ բառերը գործածելով Հայք օսմանյան հայրենիքն և օսմ. Տերությունն ենք իմանան, օսմ. Տերության անձնվեր լինին և մերժեն խռովախույզ ձեռնարկներն»:

«Եվ եթե այս արգելք ներկային նկատմամբ գոյություն չունի, անցելույն նկատմամբ գոյություն ունի՞ միքե»:

Մեր թուրք պաշտոնակցից հոս պատմական կարևոր խնդիր մը կհուզե և իրեն հատուկ տեսություն մը կսրարգե. «Ինչպես հին ազգաց քաղաքակրթական անցյալ ծառայություններն հարգանք կիիշենք, հայոց ևս քաղաքակրթական անցելոյն սիրով կծափահարենք: Բայց քե իրենց անցելոյն վրա հենվելով օսմանյան միության շրջանակեն դուրս քաղաքական ինքնուրույն գոյություն մը չեն կարող երևակայել՝ դուրին է ապացուցանել պատմություն ի ձեռին: Երբ ազգ մը յուր աշխարհակալության շրջանին մեջ բախվելով ուրիշ քաղաքակրթյալ և կազմակերպյալ ազգի մը՝ գրավե գայն և յուր երկրին հետ միացնե, պարտված ազգին

բաղձանքներն ու ձգտումներն առ ոչինչ կգրվին «սրտ իրավամբ», և եթե վրայեն ժամանակ անցած է իբրև «կատարյալ իրողություն» կնկատվի նոր դրությունը: Նաև, արդարացուցիչ պատճառներ կրնան ցույց տրվիլ աշխարհակալ ցեղին այն տնօրինությանց ոգով՝ երկիրը միօրինակ վարչությանց վերածելու և հանրային հանդարտությունը լավագույնս ապահովելու համար՝ մասնավոր ժողովրդոց հատուկ սովորություններն ու դրությունները կկրճատեն, կփոփոխեն: Արդի քաղաքակիրթ դարուս մեջ իսկ այս իրողության օրինակները կերևին Գերմանիո, Ավստրիո և Ռուսիո մեջ, և հայք իրենց անձնական փորձով ալ գիտեն նույնն: Իսկ եթե օսմանյան պատմությունը քննենք, այս տեսակ արդարացուցիչ պատճառներ որոնելու պետք ալ չենք զգար: Օսմանցիք հայկական կառավարության մը վերջ չտվին: Օսմանցիներեն առաջ հայոց վրա իշխող Մեղճուգյանը և Աբասյանը ևս անկախ Հայաստանի մը չբախեցան: Ասկե 2000 տարի առաջ Տիգրան անուն ցեղապետն յուր անձնական ջանքիվ կհաջողի պետություն մը կազմել, բայց ժամանակ մը ետքը հռոմայեցի զորավար Լուկուլոս 11000 զորքե բաղկացյալ իր բանակով կհաղթե Տիգրանի, որ կհպատակի հռոմեական տերության: Յորմե անտի Հայոց բնակած երկիրն ի սկզբան Արևմտյան Հռոմա և հետո Արևելյան Հռոմա (Բյուզանդիոնի) Տերության և ապա հաջորդաբար Աբասյանց, Մելիքաց և ի վերջո Օսմանցվոց նահանգներեն մին եղավ: Ուրեմն, ոչ իսկ պետք ունինք պատերազմական իրավամբ երկրին տիրած լինելու փաստն ի մեջ բերել, որ երկրորդական փաստ, մ' է: Գալով այն տնօրինությանց, որովք հպատակ ժողովրդոց մասնավոր սովորութիւնք կկրճատվին՝ զանոնք ի մի ձուլելու և Տերության Միությունն և հանդարտությունն ապահովելու նպատակով օսմ. տերությունն աշխարհի վրա եզակյան հանդիսացած է յուր ներողամտությամբ և առատաստությամբ, որով ազգային ուրույն իրավունքներն ու սովորություններն հարգված է միշտ: Ֆրանսայի և Ամերիկայի հանրապետությունք, որք իրենց երկրեն վանեցին ճիգվիթներն ու մորմոններն՝ այն մասին օսմ. տերութենեն շատ ետ մնացած են: Հայք, որ հարյուր հազարներով կհամրվեին, երբ օսմանյան վարչության հայրական հովանվոյն ներքև ապաստանեցան, այսօր միլիոններով կհամրվին և իրենց առտնին բարեկեցությամբ և ապրելու եղանակով մահմետական ժողովուրդէն ավելի հառաջացյալ վիճակ մ ունին:

Հետևապես «Միզան» կբաղձա, որ Հայք սիրով և հավատարմությամբ հարյալ մնան օսմ. Տերության և հետ այսորիկ կառավարական պաշտոնյաներեն ավելի հոգ տանին, որ Մայր եկեղեցվո դեպքին նման արկածք չկրկնվին օտար քելադրությամբ կամ տկար դատողությամբ: Ի վերջո, «Միզան», ի սեր բարեկեցության հասարակային հայրենյաց, կմխիբարվի խորհելով, թե այս ցավալի արկածին պատասխանատվություն բովանդակ հայ ժողովրդյան չի պատկանիր:

Կանխալ ըսինք, թե մեր հարգո պաշտոնակցին քննած խնդրույն վրա չպիտի խոսինք: Արդի պարագայից մեջ պատմական վիճաբանություն մը ալ անպատեհ պետք է համարինք: Բայց անհնար և մանավանդ աններելի է չիժեցնել մեր հարգո պաշտոնակցին, թե ձրի ենթադրություն մը կընեն կարծելով. թե Հայք ինքնուրույն պետություն մը լինելու հետամուտ գտնվին:

Այս տեսությամբ յուր ըրած բոլոր խորհրդածությունք և եզրակացությունք ավելորդ կրվին մեզ. Բաց աստի, քանի որ այս հասարակային հայրենյաց մեջ ամեն ժողովրդաց սիրալիր հայրենակցության փափաքող կերևի, մեր պաշտոնակցից պետք է զգուշանա հայ ժողովրդյան նույնիսկ մեկ փոքրամասնության վերագրե ծայրահեղ խորհուրդներ, որք մահմեդական և հայ ժողովրդոց մեջ պաղություն ձգելու պատճառ կրնան լինել, բան մը, որ յուր հայրենասիրական բաղձանաց գլխովին հակառակ պետք է գա:

Հայոց փափաքը կենաց, պատվո և ընչից ապահովություն, բարեկեցություն և խաղաղ զարգացումն է քաղաքակրթության շաղիին մեջ, և ապահով են, թե այս բարիքը կրնան միշտ վայելել ընդ գերիշխան հովանավորությամբ և պաշտպանությամբ իրենց վեհապետին, սուլթան Աբդուլ-Համիտ խանի, զործադրմամբ Ն. Կ. վեհափառության բարեմիտ և հոգածո տնօրինությանց և գիտավորությանց ի բարեկեցություն յուր հպատակաց:

Արևելք, 38. VII. 1890 (9 օգոստոսի, № 1960)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

«Միզան»-ի մեկ նոր հոդվածը Մայր եկեղեցվո դեպքին վրա, թեև մեր մյուս թուրք պաշտոնակիցը կատարյալ լռությամբ կպահեն, բայց «Միզան», որ յուր անցյալ հինգշաբթի ավուր (2 օգոստ.) թվով զարմանք կհայտնեի թուրք լրագրաց լռության վրա, յուր երեկի թվով երկրորդ հոդված մը կնվիրե Մայր եկեղեցվո հանրածանոթ ցավալի դեպքին, որո պաշտոնական ելքն ընթերցողը տեսան Արևելքի չորեքշաբթի ավուր թվով թարգմանյալ կառավարական հայտարարության մեջ: «Միզան»-ի այս նոր հոդվածն ևս իբրև հետաքրքրաշարժ ինչ կներկայացնենք մեր ընթերցողաց, վերապահելով մեր պատասխան:

«Միզան»-ի նոր հոդվածին խորագիրը (զի խորագիրն անգամ ուշագրավ է), սա է, «Անկեղծության պետքն»: Անկեղծություն կպահանջե յուր հայ պաշտոնակիցներեն, որք սակայն կեղծավորությամբ չմեղանչեցին այս խնդրույս մեջ: Եվ ինք կձեռնարկե յուր ինքնուրույն ռոճով՝ անկեղծորեն և համարձակապես գրուցել մեզ, ինչ որ յուր հայրենամեր միտքեն կանցնի այս վշտալի դեպքին վրա, որուն անպատճառ ավագ կարևորություն մը տալու կհամառի ազգասիրաբար: «Միզան» կըսե, թե Պայրամին առաջին օրը Գում-Գափու հայոց եկեղեցվոյն մեջ պատահած ցավալի դեպքին վրա յուր հրատարակած խմբագրականն ներքուստ և արտաքուստ արձագանք գտած է մեծապես:

«Այս ալազան արձագանաց մեջեն մեզ ամենեն ավելի հաճելի էին տեղական հայ մամուլյն հերքողական պատասխանները:

Մեր հենվելով պաշտոնապես ստուգված և հրատարակված իրողության վրա, հիշեր էինք, թե հայոց մեջ կան խռովահույզներ, որք Օսմ. Տերության ամբողջության անհամաձայն դավադրական խորհրդոց գիտելու կայնդեն: Յուրուցեր էինք, թե հայոց ոչ անցյալն և ոչ ներկան արգելք չեն իրենց, որ մահմեդական և ուրիշ հայրենակցաց հետ եղբայրական սիրով հետամուտ լինին հասարակային հայրենյաց բարօրության, հավատարմության շավիղն մեջ: Հետևապես հույս հայտներ էինք, թե հայ հասարակությունը նախաձեռնարկ պիտի լինեի այդ անպատեհ

շարժման հանդգնողաց պատժվիր պահանջելու, որպեսզի այս երկրին մեջ և արտաքու երկրին հայոց համբավը չաղարտի:

Հայերեն հրատարակվող լրագիրք ոմանք, պնդելով թե Օսմ. Տերության միության և ամբողջության նույնիսկ դույզն հարված մը տալու տրամադիր հայեր չեն գտնվիր, անպատեհ ցույց տվին մեր խորհրդածություններ, որք հայրենակից ժողովրդոց մեջ պաղություն կրնան եղեր ձգել:

Երբ այսպես հայ լրագիրք մեր գրածին հակառակ կպնդեն, հոգուտ երկրին և պետության կփափաքեինք անկեղծապես, որ իրենք իրավունք ունենային և մեր խոսքը լինեի սխալ: Բայց կցավինք, որ իրենց դատը մերինի չափ ասպացուցյալ չի թվիր գործնական իրողությամբ:

Եվ իրոք, կարգ մը վնասակար բերքերու գոյությունն, որ չուրացվիր և ինչ-ինչ խռովահույզ շարժումը կապացուցանեն, թե գուցե օտար թելադրմանց անսալով՝ հայրենասիրական պարտավորությանց հակառակ գործող անհատը ոմանք կգտնվին հայ ժողովրդյան մեջ, որ որևէ կերպիվ պետք չէ երբեք տաժե օսմանյան դարավոր պետության միության և ամբողջության ներհակ ձգտումներ:

Թե այս անհատը փոքր թիվ մը կկազմեն կամ թե իրենց անպատեհ արարք անել կմնան՝ տարբերություն չըներ. ամոք կա և կմնա հայ ժողովրդյան համար և անշուշտ խորին վիշտ կպատճառե մեր հայրենասիրության և հավատարմության¹: Կացությունը նկարագրելով ըստ հաստատյալ իրողությանց, կհուսայինք անկեղծապես թե յաչս ուշիմ հայ ժողովրդյան ևս առավել խոտելի սլիտի թվելին այդ արարք և շարժումը: «Միզան» չի կրնար ընդունիլ, որ յուր ընթացք թյուր մեկնվի, կամ յուր արտահայտած տեսությունը սլարգապես սխալ կարծիք մը համարվին հայ լրագրաց կողմն. «Ինչպե՞ս հասկա, Պայրամին առաջին օրը, երբ՝ ընդհանուր բերկրության մեջտեղ՝ Տերության ավագանին և աստիճանավորք կփութային յոտս գահոյից նորին օգոստափառ վեհափառության իրենց ծառայական խորին մեծարանքը մատուցանելու, ճիշտ այն պատկառելի և մեծավայելուչ արարողության միջոցին, հայ ժողովուրդը

¹ Յուր նախորդ հոդվածով մեր հոգևոր պաշտոնակից կհաստատեն, թե ազգին ամբողջությունը պատասխանատու չի կրնար բռնվիլ յուր անդամոց ոմանց ծայրահեղ արարքներուն համար:

Գում-Գ-ափուի խռովահույզ արկածն հառաջ բերելով և այն պաշտոնական սրբազան արարողության բարեկարգությանը խանգարելով. միքեյոս մահմեդական հայրենակցաց գոհության և շնորհակալության արժանացավ¹:

Արդյոք կկարծեն, թե այս բաները դատելու չափ մտավոր կարողություն և զգալու չափ սիրտ չկա ի մեզ և թե իրենց ամեն ոտնձգությանց աչք գոցելու հարկադրված ենք: Ամեն պարագայի մեջ ակններն է, թե մեր պաշտոնակցաց կողմն քիչ մը ավելի անկեղծություն ակնկալելու իրավունք ունինք:

Մեր կետ նպատակին է, թե Տերության պաշտոնական գործառնության մեջ «օսմանցի» փառավոր անվամբ հորջորջյալ ամեն հասարակության միջև «Մեք» և «Դուք» խտրողական բացատրությանց գործածման տեղի չմնա: Օսմ. Կայս, կառավարությունն այս մասին ինքնահոժար կարգ մը գոհողություններ ընելով, խնդիրը տեսականորեն կարգադրած է: Մնացյալն ոչ թե կառավարության ջանքերեն, այլ ժամանակին օգնությունն կակնկալվի, կամ քաղաքային բարեկարգությանց տակավ արդյունավորումն, և ինչ-ինչ հասարակությանց ինքնաբուխ աջակցությունն, որպեսզի այս քաղաքային բարենորոգմունք օր առաջ ընծայե ակնկալյալ պտուղներ:

Լրագիր մը կգրե, թե «Հայք օսմ. Տերութենն բաժնվի չեն ուզեր, այլ միայն Հայոց պատվո, կենաց և ընչից ապահովություն կալահանջեն»:

Այս բանիս ամենն ավել փափագող մեր օգոստոսափառ վեհապետն ինքն է: Ապահովության արդի չափն անբավական համարելով, կայս. կառավարությունը՝ զայն կատարելագործելու համար՝ չի կասիր նոր կազմակերպություններ, հաստատություններ և տնօրինություններ ի կիր առնել: Այդ ապահովության չափն յաչս Կայսերական կառավարության փափաքյալ աստիճանին հասնի թե ոչ, ճշմարտություն մը կա, որ հերքում չի վերցներ. այսինքն՝ Ն. Կ. Վեհափառության հայ հպատա-

¹ «Միզան» անունի հակասության մեջ է: Քիչ մը վերը կըսեր, թե խռովահույզ բանի մը անհատը են, ինչպես Պաշտոնական հայտարարությունն ալ երևցավ. մինչև հոս՝ այս ծանրակշիռ հարձակողական պարբերության մեջ՝ բովանդակ հայ ժողովուրդն այն խռովության մասնակից և գործակից ցուցնելու չափ հառաջ կտանի ծայրահեղությունը:

կաց պատիվը, կյանքն և ինչքն ամեն պարագայից մեջ Թուրքաց, Զրդաց և Արաբաց պատվոյն, կյանքին և ինչքին չափ և քերտ ավելի պաշտպանություն և ապահովություն կվայելեն արդեն: Զայս դյուրին էր ապացուցանել, եթե առտնին բարեկեցության և հանրային հարստության մասնակցության վիճակագրական ցուցակը պատրաստված լիներին: Ուրեմն փոխանակ ըսելու, «այն ինչ ազգին կենաց պատվո և ինչից ապահովություն», ինչու չըսվի «տեղական ժողովրդյան կենաց, պատվո և ընչից ապահովություն»¹: Այս բանիս իբրև արգելք սա միայն կա, թե հպատակությանց ոմանց անհատներու մեջ անկեղծության և փոխադարձ սիրո և հայրենակցության զգացմանց պակասություն մը կնշմարինք դեռևս:

«Միզան», ևս քան զես բացահայտելոյ պետքն զգալով, հետևյալ կերպով իբրև անպատեհէն կնշմարելու բաժանողական ձգտումներն, որոնց գոյությունը կկարծեն նշմարել հայ ազգին մեջ: Տերությունն սկզբամբ ոչ մեկ ժողովուրդ առանձնաշնորհյալ նկատելով, ամենուն նկատմամբ հավասարասլես արդարություն և պաշտպանություն ի գործ կզեն: Մանավանդ հայ ազգն այլևս մասնավոր իրավունք մը չունի օսմ. Տերության վրա:

Ենթադրենք, թե բանն այսպես չլինի: Ենթադրենք, թե Հայք պատճառներ ունենան օսմ. Տերութենն բաժնվելու համար աշխատելու: Բայց դարձյալ խոհեմություն չեմ կրնար համարել այդպիսի ընթացքի մը հետևիլ: Եվ այս 2 պատճառով: Նախ Հայք, որ օսմ. Տերության ամեն կողմեր ցրվյալ են, ոչ ուրեք բնակչաց մեծամասնություն կազմած են²:

Եվ երկրորդ, Եվրոպա օսմ. Տերության մեջ քաղաքական շարժումներն և սնուսի ակնկալություններն յանցելումն քաջալերելու համար այնքան դառնապես զղջացած է, թեև ուշ-որ՝ շնորհիվ օգոստոսափառ Վեհապետին՝ Եվրոպա այլևս այնպիսի ոտնձգություններ ընելու փափագ չի տածեր բնավ:

¹ Հայ լրագրաց մեջ չգրվեցավ այնպիսի դիտողություն մը, թե «Կենաց, պատվո և ընչից» ապահովություն հայոց համար միայն պետք են:

² Ուրեմն եթե մեծամասնություն կազմեին, կամ կազմել կարծեին, ներքին պիտի լինե՞ր իրենց այս տեսակ բաժանողական խորհուրդներ տածել: Զարմանալի է, որ այս պարզ դիտողություն կվրիպի մեր հայրենասեր և ուշիմ պաշտոնակցին սրտես աչքեն (ծանոթագրությունները «Արեւիքի» խմբագրի):

Ուստի, մինչև իսկ եթե օսմ. Տերության վարչության մեջ կենան պատճառներ, որք այն Տերութենն բաժնվելու շարժման իրավունք տան, դարձյալ հարկ անհրաժեշտ է ջանալ այն պատճառներ բառնալու անկեղծ և զգուշավոր գործողությամբ: Բայց երբ գիտենք, թե՛ շնորհիվ կայսերական ջանից և հոգածությանց, այնպիսի պատճառներ չեն մնացած, ո՞չ ապաքեն բնական է խորին ցավ զգալ, եթե օսմ, Տերութենն բաժնվելու ձգտումը և շարժումը տակավին շարունակեն:

Արևելք, 10. VIII. 1890 (23 օգոստոսի, № 1971)

№ 4

«ՄԻՋԱՆ», «ԹԵՐԴԻՄԱՆԸ ՀԱԳԻԳԱԹ» ԵՎ ԻՐԵՆՅ ՀԱՎԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՔ

«Միզան»-ի դափնիք անբուն թողեր էին զ «Թերճիմանը հագիգաթ», որ չուզեր գրկել զմեզ այս նոր անոր լույսերեն, գորս ինք ուներ ի պահեստի, ի բացատրություն Մայր եկեղեցվո ցավալի դեպքին, որո ելք՝ յոթն հայերու և 2 հույներու դատապարտությունը Չինվորական Ատենեն, արդեն ծանոթ է մեր ընթերցողաց:

Փութանք հաստատել, թե մեր այս հարգո պաշտոնակից «Թերճիմանը հագիգաթ» «Միզան»-ի օրինակին կհետևի Հայոց վրա գրելով միայն, և ոչ թե իրավցնելով «Միզան»-ի տեսությունները: Չա՞րժեր միթե մեր թուրք պաշտոնակցաց այս զանազան կարծիքները ծանոթացնել մեր ընթերցողաց այնպիսի խնդրո մը վրա, որ ուղղապես կվերաբերի մեզ, մինչև իսկ թեև հարկադրյալ լինինք կրկնել թե մեր մասին՝ այսպիսի խնդրոց վրա վիճաբանություն անպատեհ է: Պատեհությունեն ավելի, խոհեմության հակառակ է գուցե:

Եվրոպայան լրագիրք ոմանք ծանուցած էին թե Հայոց դատն հիմնավոր նկատվելով, Ռուսիա և Անգլիա համաձայնած են Բ. Դրան ընդունել տալու հայոց պահանջումներն: Ուրիշ լրագրեր անմիջապես հերքեցին

այս լուր, ինչպես մեր ևս հաղորդեցինք Փարիզի լրագրո մը մեջ (Վոլքեն) երևցած հերքումը: «Թերճ. հագիգաթ» առանց այս հերքման ալ այդ լուր անհիմն կնկատե, որովհետև, կրսե, Ռուսիա ուրիշ քրիստոնյա ազգություններ պաշտպանելով հետո այնքան զղջացած է, որ Հայոց վրա նոր փորձ մը քնելու չի կրնար հրապուրվիլ: «Բայց ո՞րք և ի՞նչ նպատակով կհերյուրեն այս սուտը: Անոնք շահակից կառավարությանց ուշադրությունը գրավելու նպատակով չեն գործեր անշուշտ, ըստ որում կառավարությունը արդեն ուշադիր կգտնվին այս նույր խնդրոց: Այս սուտերը հերյուրողներուն բուն նպատակը միամիտ հայերը խաբել է: Հայոց մեջ կարծիք մը գոյացնել կուզվի թե՛ «Տեսեք, մեր խնդրույն համար այս երկու մեծ տերությունը, Ռուսիա և Անգլիա, ինչպիսի համաձայնության մը հանգել են: «Թերճիմանը հագիգաթ» թե պաշտոնապես և թե անպաշտոն լրագրաց միջոցով հաղորդեալ տեղեկությանց վրա հենվով համոզված է, թե Մայր եկեղեցվո դեպքն ոմանք հարուցած են դրամական քաջալեր ընդունելով որոշյալ տեղերե և կհետևցնե, թե Հայ ազգն այս դեպքին պատճառ ամոքապարտ կամ պատասխանատու չի կրնար բռնվիլ: «Հայ ժողովրդյան և օսմանյան հանրային մարմնոյն միջև կեցած հայրենակցական բարվոր հարաբերությունը այս դեպքին պատճառով պետք չէ խանգարին: Եվ ինչու խանգարին, քանի որ Պաշտոնական հայտարարութենեն ալ երևցավ, թե խռովահույզք ինն հոգի էին Լեթ, որոց երկուքն հույն, Նիքոլան և Եուվան: Հարյուրավոր ներկայից մեջեն երբ ինն անձինք Լեթ հանցապարտ կճանցվին և անոնց ալ երկուքն ուրիշ ազգության մը կպատկանին, ինչպես կարելի է այս պատճառով բովանդակ հայ ժողովուրդը գրկել մեր վստահութենեն ու համակրութեն են»:

Ակներև է «Միզան»-ի և «Թերճիմանը հագիգաթ»-ի կարծյաց հիմնական տարբերությունն այս խնդրոց վրա: «Միզան», մանավանդ այս երկրորդ հրաշակերտով, բովանդակ Հայ ժողովուրդը խռովահույզ ոգով մը վարակեալ կցուցաներ, բովանդակ հայ ազգն ամոքապարտ և պատասխանատու կբռներ Մայր եկեղեցվո դեպքին համար, գոր այլևս անհատից ոմանց գործ չէր համարեր: «Թերճիմանը հագիգաթ» այդ դեպքը միայն ինն հոգվո գործ կնկատե, որք արդեն դրամ ընդունեք են իրենց այս հանդգնության համար և այս 9 հոգվոց ալ երկուքը հույն գտնվելով, «Թերճիմանը հագիգաթ» անտեղի կհամարի բովանդակ հայ ազգը պա-

տասխանատու բռնել յոթն հոգի արարքին համար: Այս երկու տարբեր տեսակետներ այլ և այլ տեսությամբ ուշագրավ են, «Թերմիմանը հագիզար» հետևյալ կերպիվ կեդրակացնե.

«Լրագրաց ռմանց մեջ այս խնդրոյն կարևորություն տալու համար հրատարակված հոդվածներուն որոց կողմն և բանի դրուշի տրված լինելը իմացված ստուգված է: Հեղինակներն իրենք ալ գիտեն, քե Եվրոպա այս հրատարակութեններեն չի խաբվիր: Ուրեմն իրենց նպատակն հայերը խաբել է միայն, երբ կշարունակեն այն հրատարակություններ: «Տեսեր մեզ համար որպիսի բաներ կգրվին»: Այս խաբեությամբ խեղճները պատժական խստությանց ենթարկել տալ կուզվի: Այս ճշմարտության առջև պետք է բացվին Հայոց աշերն և 8-900 տարիներն հետն, այսինքն՝ Օսմ. Տերության կազմութենէն առաջ արդեն հայրենակից գտնվող և խաղաղասպես ապրող այս երկու ժողովուրդը (Հայք և Օսմանցիք), որ երբեք իրարու չեն վնասած, պետք է անվար պահեն և շարունակեն իրենց միասիրտ և միաբան հայրենակցությունը»:

Մրկեր, 16. VIII. 1890 (28 օգոստոսի, № 1975)

НИКОЛАЮ КАРЛОВИЧУ ГИРСУ ОТ НЕЛИДОВА БЕЮКДЕРЕ, 19/31 ИЮЛЯ 1890 Г.

Выдающимися являются кровавые беспорядки, происходившие в воскресенье в Стамбуле, близ армяно-григорианской патриархии в Кум-Капу. Сведения о беспорядках приведены были во дворец среди церемонии поздравлений по случаю праздника Курбан-Байрама. Султан был жестоко встревожен и испуган. Он хотел тотчас же прекратить торжество, но его уговорили довести его до конца. Для усмирения бунтовщиков послан был из дворца Дервиш Паша, которому и удалось восстановить порядок. Но этим дело не кончилось. Среди армян господствует жестокое возбуждение, поддерживаемое беспрестанными арестами и

преследованиями всех подозреваемых в принадлежности к предполагаемому революционному комитету, устроившему манифестацию против Патриарха. Существует ли здесь действительно подобный комитет, узнать трудно, но несомненно, что беспорядки вызваны возбуждением извне, преимущественно из Лондона, откуда центральный армянский комитет поддерживает брожение и раздувает неудовольствие среди армянского населения Турции, с целью поставить на очередь Армянский вопрос. Нельзя не подозревать, что этому действию сочувствует английское правительство, надеющееся тем вызвать осложнения на русско-турецкой границе и ослабить наши хорошие сношения с Портою. На это указывал и намек, сделанный мне на прощальной аудиенции Султаном распущенных в Константинополе слухах, будто армянское брожение вызвано нами. Нельзя не пожалеть, что со своей стороны турецкие власти безумною подозрительностью и бестактным приложением мер строгости вызывают ненависть и враждебность армянского населения, очень значительного в столице и рассеянного по всей Турции.

Из этого легко могут произойти весьма опасные осложнения.

НЕЛИДОВ

Н. К. Гирс-министр иностранных дел России.

АВПР, ф. Политархив, д. 3441, л. 31-32.

Լրագրեր հասարակական գիտությունների, 1990, № 8, էջ 67-79:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋՆ Է ԲՈՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ
ՄԵՆՔ ՊԵՌԼԻՆԻ ՄԵՋ ԿՈՐՈՆԵՆՔ ԶԱՅՆ
(Գարեգին Սրվանձտյանցի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)**

«Տան տղամարդը իր տան մշակն է, կրսե առածը... Իբր մեր եկեղեցվո լև ազգի տան տղան լև մշակ, այգի փորելու, քաղիան ընելու, արտ ջրելու, փլած պատերը շարելու, խառնակ ճամբաներ հարքելու, անպետ բույսեր խտակելու, ցորեն հնձնելու, ալյուր աղալու ծառայությանց մեջ գտնվեցա լև տեղ տեղ գլուխս կոտրեցին, կուրծքս պատառեցին, սիրտս ծակեցին, ինչպես բնական է պատահիլ արտ ու այգի մշակողներուն, կալ ջաղաց ունեցողներուն, մեր երկրներու սովորության համաձայն»:

Հայ բանահյուսության, բանագիտության ու ազգագրության մեծ երախտավոր Գարեգին Սրվանձտյանցի ալլաբանական այդ խոսքերը լիովին բնութագրում են իր ժամանակի ակտիվ հասարակական, մշակութային գործչին, կրքոտ քաղաքացուն, ջերմ հայրենասերին, որն իբրև Հայաստանեայց եկեղեցվո լև հայ ազգի տան տղան ու մշակ, առանց խնայելու իր կյանքն ու առողջությունը, նետվեց կյանքի հորձանուտը խառնակ ու մրրկոտ ժամանակներում, իր ձիրքերն ու կարողություններն օգտագործեց ոչ քե մի բնագավառում, ուր կարող էր հասնել մեծ հաջողությունների, այլ «մշակի» նման ձեռնարկեց ազգային բոլոր անհրաժեշտ գործերի կատարմանը՝ իր սրտի հրամանով ու պատրիարքարանի հանձնարարությամբ՝ «այօր քարոզիչ, վաղը ժողովո մը անդամ, օր մը հեղինակ, օր մը նվիրակ, օր մը դաստիարակ, քննիչ, առաջնորդ, խաղաղարար, ուղևոր, դատավոր, վանահայր, տեղական վարչական ժողովո անդամ լև այլն»:

Գարեգին Սրվանձտյանցը ծնվել է 1840-ին, Վանի Այգեստան քաղամասում, Մանդեց Ավետիսի բազմանդամ ընտանիքում: Մանուկ Օհանեսը (դա նրա մկրտության անունն էր) սկզբնական կրթությունն ստանում է Վանի Հայնկույսների վարժարանում, ապա հաճախում է տեղի նշանավոր մանկավարժներ Ավետիս Սահառունու լև Բոլոզ Օհանեսի դպրոցը: 1857-ին նրա կյանքի նշանավոր դեպքերից էր Վարագա նորարաց «Ժառանգավորաց» վարժարանի սան դառնալը: Այդ ժամանակ-

վանից նրա անունը միահյուսվեց վարժարանի տնօրեն Սկրտիչ Խրիմյանի անվանը: «Ժառանգավորացը» նորությամբ էր արևմտահայ կյանքում. լուսավոր դասասենյակներ, քարտեզ, գլոբուս, քանգարան լև մանավանդ ուսուցչապետը՝ Սկրտիչ Խրիմյանը, վանքում հիմնադրած իր տպարանով, «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրով, որն առաջին պարբերականն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Ուսումնառության տարիներին պատանի Օհանեսի վրա խոր հետք է թողնում Նդիշեի պատմությունը լև նա իրեն վերանվանում է այդ պատմության հերոսներից մեկի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի անունով: «Ժառանգավորաց»-ի առաջին սաները դաստիարակվում են ուսուցչի գաղափարական մթնոլորտում, ուսուցիչ, որն արքնության կոչ էր անում «Հայկա որդիներին», ներշնչելով երիտասարդ սերնդին «վերանորոգել խախտյալ հիմունք հարյենյաց»:

Սրվանձտյանցի ուսումնառության շրջանը համընկնում է «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրի վարագյան շրջանի բոլոր գործունեությանը: Ամսագրի էջերը զարդարվում են «ժայր լև ձագ» արծիվների ստեղծագործություններով: Դրանց մեջ առանձնապես ուշագրավ են Սրվանձտյանցի հրապարակախոսական հոդվածները. սկզբում բարոյախոսական թոթովանքներ, հետգիետե առնականանում է նրա գրիչը, լույս են տեսնում «Շիրիմը Նախնյաց», «Հայրենասիրություն լև հայրենիք», ապա «Սկսենք մեր գործ, նորեն սկսենք», ուր 22-ամյա հեղինակը Ջեյթունի ապստամբության պարտությունից հետո խրախույս էր կարողում հայ երիտասարդությանը՝ չընկճվել, չհուսահատվել, անընդհատ պատրաստվել գալիք մարտերին, անպայման հաղթելու վճռականությամբ. «Լուխե ու կոխվիր, գարկ ու գարկվիր, ինկար՝ վեր կանգնիր, անշուշտ կհաղթես, մեռնիս էլ կհաղթես, վասնզի նոր ես ու լուսավոր ես...»:

«Արծուի» էջերում լույս է տեսնում նաև «Շինական հայոց կյանք ի Հայաստան» (բշվառ նկարագրություն) մեծածավալ հոդվածը, ուր հեղինակը տալիս է հայ գյուղացիության կրած ծանր գրկանքների ու տառապանքների իրական պատկերը. վերջին հողակտորից գրկված հայ գյուղացու պանդխտության մեկնելը, մերկացնում հայ վաշխառուների, բուրդ ցեղապետների հարստահարությունները:

1860 թ.-ին Սրվանձտյանցն ավարտում է «Ժառանգավորաց»-ը ու մնում վարժարանում իբրև ուսուցիչ, նաև «Արծուի Վասպուրականի»

փոխխմբագիր ու գլխավոր աշխատակից: Չկար մի համար, որտեղ չտպվեր Սրվանձտյանցնի կա՛ն հոդվածը, կա՛ն նկարագրությունը, կա՛ն որևէ բանաստեղծություն: Նույն թվին էլ նա ուղեկցում էր Խրիմյանին Արևելյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության ընթացքում, լինում արևելահայ մշակութային կենտրոններ Թիֆլիսում, Երևանում, Էջմիածնում, ապա անցնում Ղարաբաղ, Շուշի, այնուհետև՝ Ագուլիս և Դավրենժի վրայով վերադառնում Վան: Ճանապարհորդությունը, որն սկսվել էր 1860 թ. նոյեմբերին, ավարտվում է 1861 թ.-ի հուլիսին: Այդ մասին մանրամասն հոդված է գրում Սրվանձտյանցը Սվաճյանի «Մեղվում»՝ «Ուղևորություն Սկրտիչ վարդապետի Խրիմյան ի Ռուսահայք» խորագրով, որը լույս է տեսնում 1862 թ.-ին: Այդ հոդվածում աշակերտը ևս ուսուցչի նման անհաշտ վերաբերմունք է ցուցաբերում ժամանակի բարձրաստիճան հայ հոգևորականության նկատմամբ, մերկացնում էջմիածնի վեհարանում տիրող բարքերը, պաշտպանում ուսուցչին, ջատագովում նրա քարոզած գաղափարները:

1862 թ.-ին Սրվանձտյանցը Խրիմյանի հետ մեկնում է Տարոն: Ուսուցիչը Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ նշանակվում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Ս. Կարապետ վանքի վանահայր, իսկ աշակերտը զարկ է տալիս հայաշատ ու հարստահարված այդ գավառի լուսավորության գործին, Ս. Կարապետ ժառանգավորաց վանքում բացում նոր վարժարան, որի տնօրեն ուսուցիչը դառնում է ինքը: Դպրոցում գերիշխողը աշխարհիկ ոգին էր, դասավանդումը կատարվում էր ժամանակի առաջադիմական մեթոդներով: Սրվանձտյանցի ուշադրությունից չեն վրիպում նաև Տարոնի գյուղերը: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ դպրոցներ են բացվում Մշո դաշտի, Վերին ու Ներքին Պուլանըխների, Մանագկերտի, Վարդոյի գյուղերում: Վարագից բերված փայտե տպագրական մեքենայով Սրվանձտյանցը 1863 թ.-ին հրատարակում է Տարոնի առաջին պարբերականը՝ «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաբերքը, որի վրա գրված էր՝ «Թողոցյալ բեռք Վասպուրական Արծվոյն»: Այդ խոսքերով խմբագիրը հաստատում էր իր պատկանելությունը Վարագա դպրոցին, հավատարմությունը ուսուցչին և «Արծուի Վասպուրականին» դավանանքներին: «Արծվի» հետ համեմատած «Արծվիկն» աչքի էր ընկնում իր դեմոկրատական ուղղվածությամբ, հայի անցյալի

փառքի գովերգմանը փոխարինում էր պայքարը այլազգի և սեփական հարստահարիչների դեմ, մերկացնում բարձրաստիճան հոգևորականների գործած պիղծ արարքները, որոնք կաթողիկոսական զահ են բարձրանում իրենց նախորդի սպանության գնով (խոսքը վերաբերում է Ադրամարա Խաչատուր կաթողիկոսին): Սրվանձտյանցը կանգնում է հայ աշխատավոր գյուղացու պաշտպանության դիրքերում, Կ. Պոլսի Ազգային վարչությանն ուղղած բողոքագրում բացահայտորեն նշում է. «Արտաքին ձեռք չէ զմեզ չարչարող. մենք կտանջվինք մեր ձեռքեն, կչարչարվինք մեր ազգեն. իրենց փառաց համար զմեզ կգոհեն, իրենց շահուն համար զմեզ կվաճառեն»: Նման գործունեության համար հալածանք է սկսվում ուսուցի և աշակերտի դեմ: Գավառի աղայական վերնախավը միացած տեղական թուրք պաշտոնեության հետ 1864 թ.-ին ժամանակավորապես փակել են տալիս և՛ թերթը, և՛ վարժարանը: Արդարանալով պատրիարքարանում, Սրվանձտյանցը ու Խրիմյանը վերսկսում են իրենց հայրենասիրական առաքելությունը: Վերաբացված թերթը հաճախ է դիմում եզովպոսյան միջոցների, բայց չի օգնում: 46 համար լույս տեսնելուց հետո քաղաքականապես անբարենույսի պիտակի տակ ընդմիշտ փակվում է երկշաբաթաբերքը, ժառանգավորաց վարժարանը, աշակերտները ցրվում են:

Մեծ գործ կատարեցին այդ երկու պարբերականները, որոնք 19-րդ դարի ընթացքում առաջինը և անկրկնելի են եղան Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Նրանք շեփոհաբեցին ազգային-ազատագրական գաղափարներ, արթնացրին ազգային ինքնագիտակցության և արժանապատվության զգացումը Արևմտյան Հայաստանի 2 մեծ նահանգների՝ Տարոնի և Վասպուրականի հայության մեջ, և այդ գործում դժվար է գերազնահատել Սրվանձտյանցի ավանդը:

1867 թ.-ին Սրվանձտյանցը վարդապետ է ձեռնադրվում Կարինի հոգևոր առաջնորդ Հարություն արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի կողմից: Ի՞նչն էր դրդում Սրվանձտյանցին ընդունել կուսակրոնություն, երբ ինքը անընդհատ խարազանում էր հոգևորականների բացասական գծերը: Ըստ Սրվանձտյանցի, պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար եկեղեցին ազգապահպանման ամենակարևոր գործոններից մեկն էր: Նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է մաքրել եկեղեցին այլո՞ծ ու սապաշնորհ

հոգևորականներից, սնուցել ու աճեցնել ազգանվեր և ժողովրդանվեր գործիչների նոր բույլ. իբրև տիպար եկեղեցական նա համարում էր իր ուսուցչին՝ Խրիմյանին, իսկ նրա վանահայրության ներքո գտնվող Վարազա և Ս. Կարապետ վանքերը՝ իսկապես տիպար վանքեր՝ ժառանգավորաց վարժարանով, քանդաքանով, ձեռագրատնով և գրադարանով։ Ուսուցչին հետևելու նպատակով էլ նա ընդունեց կուսակրոնություն։ Հոգևորականի վեղարը նրա համար ոչ թե նպատակ էր, այլ միջոց։ Դա հնարավորություն կտար հանրային գործչին անարգել շրջել գավառներում, ծավալել ժողովրդանվեր գործունեություն։ Վարդապետական կոչում ստացած Սրվանձտյանցը մերժում էր վանական նեղ ու անձուկ մթնոլորտը, ժողովրդից հեռու ճգնակյաց կյանքը։ Վարդապետական առաջին քարոզը Խրիմյանի խորհրդով նա կարդում է հարազատ Վանում. «Հասիր ի վերա ժամու և տարաժամու, շունչ ու հոգի տուր այդ մեռյալները, հուր եկի արկանել, ասա և կրակ տուր, գուցե հաջողվի քեզ խառնել Վանա ծով, արթնացնել մեռյալ ժողովուրդ»։ Նորընծա վարդապետի քարոզները իրենց վրա են հրավիրում ժողովրդի ուշադրությունը։ 1869 թ.-ին Կարնո հայությունը Սրվանձտյանցին պահում է Կարինում, նրան հանձնելով քաղաքի վարժարանների լիազոր տեսչի պաշտոնը։ Միաժամանակ նա ստանձնում է ազգային պատմության դասերը, կիրակնօրյա երեկոյան դպրոց է բացում մեծահասակների համար, դպրոցներում մտցնում դասավանդման նոր մեթոդներ և այդ հոդի վրա հակասության մեջ է մտնում Կարինի հոգևոր առաջնորդ Վեհապետյանի հետ։ Նույն 1869 թ.-ին Խրիմյանն ընտրվում է Կ. Պոլսի պատրիարք։ Լայնաճում է Սրվանձտյանցի գործունեության ոլորտը, Վասպուրականն ու Տարոնը, այդ երկու հայաշատ վայրերը՝ նրա գործունեության ասպարեզը։ Նորընտիր պատրիարքի կողմից նշանակվելով Ս. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդ, նա կազմակերպում և Բ. Դուռ ու հայոց պատրիարքարան է ուղարկում բողոքագրեր։ Կ. Պոլսի հայ լրագրերը հրատարակում են նրա հոդվածները, որոնցում քննադատվում են Տարոնի թուրք պաշտոնյաները, Մշո մեջլիսի անդամները, հայ վաշխառուները, ընչաքաղց ու կաշառակեր հոգևորականները։ Միլբան գյուղի սրբապղծության, Հովհանավանքի կողոպտման, Տարոնի գյուղերի հարստահարությունների և կեղերումների Սրվանձտյանցի նկարագ-

րություններն իրենց վրա են գամում ողջ արևմտահայության ուշադրությունը։ «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսություն մը» հոդվածաշարը, որը լույս տեսավ Կ. Պոլսի հայատառ թուրքերեն «Մանգումեի Էֆքիար» լրագրում, իրարանցում առաջացրեց նույնիսկ Բ. Դռան պաշտոնյաների շրջանում։ Հոդվածի լույս ընծայման պատճառով լրագիրը կանգնեց դադարեցման վտանգի առաջ։ Թեև վարդապետ, սակայն Սրվանձտյանցը անարգանքի սյունին է գամում քրիստոնեական՝ չափին չարով չհակառակվելու, համակերպության քարոզները, դրանց նա հակադրում է «նահատակության համոզանք», կոչ էր անում իր հայրենակիցներին «մահը աչք առնել և չը բողոյ քշնամվույն ուզածն ընելու, այնինչ կը մեռնին և կը սպանվին ամեն ժամանակ շատերը, բայց զուր տեղը, ոչ իրենց կյանքը նշանավոր լինելով և ոչ իրենց մահը պատվավոր և արդյունավոր»։

Մի ամբողջ տասնամյակ Խրիմյանի հրահանգով Սրվանձտյանցը գործում է Տարոնում և Վասպուրականում. Տարոնում՝ իբրև Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդ և Վասպուրականում՝ իբրև սահմանադրության գործադիր՝ «սմառն ի Տարոն, ձմեռն ի Վասպուրական»։

Սրվանձտյանցի հրաժարականին ուսուցիչ պատրիարքը պատասխանում էր մերժումներով. «Եթե Հայրիկի ուխտին մեջ երկու հատ Գարեգին վարդապետ լլլար, անշուշտ զձեզ ազատ կբողնեի, բայց միայն եք, պետք է տանիք ձեր առաքելության պաշտոնը մինչև աստված ուրիշ Գարեգին մի հանե, կամ բողոքիկ ծնեք... Ոտքիդ մեկը Ս. Կարապետ կապած է, մեկն ալ ի Վարագ. Մուշ և Վասպուրական աշխարհ քո առաջադիմության ասպարեզ պետք է լինեն»։ Սրվանձտյանցը դրսևորում է կազմակերպչական, վարչական գործչի ունակություններ։ Նրա միջնորդությամբ հաճախ պաշտոնանկ են արվում թուրքական տեղական պաշտոնյաներ. շրջահայության շնորհիվ նրան հաջողվում է պաշտպանել հայ առաջադեմ գործիչներին, որոնց շուրջ կառավարական պաշտոնյաները դավեր են նյութում։ Առանձնապես ուշադրության արժանի է Սրվանձտյանցի գործունեությունը Վասպուրականում 70-ականների սկզբին, երբ պատրիարքարանի կողմից հանձնարարություն էր ստացել գործադրել ազգային սահմանադրությունը այդ հսկա տարածքում, սլայ-

քար մղել այդ ժամանակվա Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Մելիքյանի դեմ, նրան պաշտոնաձև անելու և հայաշատ կենտրոնը հայանում այդ շեյխից ազատելու համար: Այդ պայքարը համահունչ էր մի տասնամյակ առաջ Մ. Նալբանդյանի և Հ. Սվաճյանի մղած պայքարին: Սրվանձտյանցը գլխավորում է պայքարի դեմոկրատական թևը: Նրան հաջողվում է պատրիարք Խրիմյանի միջոցով հեռացնել Պողոսին Վանից: Պաշտոնաձև եղած Պողոսը դիմում է մատնության, Բ. Դռանը՝ ժամանակի պատրիարքին և նրա սանին ներկայացնելով իբրև պետական դավաճաններ: Դրանից բացի Սրվանձտյանցը գործում մասնակցություն է ունենում Վանում հիմնված արևմտահայերի առաջին գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին: Ազատագրական նպատակներ հետապնդող այդ կազմակերպության՝ «Միության ի փրկություն» կոչի բնագիրը պահվում է ԳԱԹ-ի Սրվանձտյանցի ֆոնդում և նրա վրա եղած ուղղումները պատկանում են Սրվանձտյանցի գրչին: Ֆիզիկական բնաջնջման սպառնալիքից հուսահատ Վանի հայությունը ստեղծելով այդ գաղտնի կազմակերպությունը, կոչ էր անում. «Կամ պետք է մեռնել ու չտեսնել այս սարսափելի վիճակը, կամ վերակենդանություն ստանալ ի ծոց հայրենյաց... փրկության միջոց փնտրենք, ապա թե ոչ կորուստ մերձ է իսպառ»: Կոչը մեծ արագությամբ տարածվեց Վանի շրջակա գյուղերում և այդ համայնքների ներկայացուցիչները դիմումներ ներկայացրին կազմակերպության մեջ ընդունվելու համար: Խրիմյանի գրած նամակից պարզ է դառնում, որ Սրվանձտյանցը պակասամիտ անձանց գործ էր համարում ռուսադավանությունը ընդունելով թուրքական լծից ազատագրվելը, դրդելով որոնել այլ ուղիներ: Պողոս Մելիքյանը իմանալով Սրվանձտյանցի և Խրիմյանի՝ այդ կազմակերպության մեջ կատարած դերը, բարձրաձայն աղաղակում էր, որ պատրիարքը և նրա սանը պետական դավաճաններ են և ցանկանում էր նրանց դատի տալ:

1873 թ.-ին Խրիմյանը հրաժարական է տալիս պատրիարքությունից. համեմատաբար նեղանում է Սրվանձտյանցի հասարակական գործունեության ոլորտը: Այդ տարիները նա նվիրում է իր աշխատանքի արդյունքները հրապարակ հանելուն: Մեկը մյուսի հետևից լույս տեսած նրա ժողովածուները՝ «Գրոց-Բրոց», «Հնոց ու Նորոց», «Մանանա», «Համով-հոտով», եղան հայ ազգագրության և ժողովրդագրության

առաջնեկները և զարմանքով ու հիացմունքով ընդունվեցին հայ մտավորականների կողմից: Այդ ժողովածուների մասին դրվատանքի հոդվածներ լույս տեսան արևմտահայ և արևելահայ պարբերականներում, որոնց հեղինակներն էին Բաֆֆին, Ստ. Պալասանյանը, Մեղրուկ Մանդինյանը, Քերովբե Պատկանյանը, Մկրտիչ Էմինը և ուրիշներ:

Սրվանձտյանց գործչի, ուսուցչի, հրապարակագրի, բանահավաքի և բանագետի համբավը դուրս էր եկել արևմտահայության շրջանակներից. նրա հետ նամակագրական կապեր են հաստատում և սերտ հարաբերություններ պաշտպանում ժամանակի հայ մշակութային կենտրոնների բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Առանձնակի լայն գործունեություն ծավալեց Սրվանձտյանցը 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո: Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հրահանգով նա երեք այլ վարդապետների հետ միասին մեկնեց Արևմտյան Հայաստանի գավառներ՝ կազմելու հայ բնակչության ճշգրիտ քվահամարը, վիճակագրելու երկիրը, վանքերը, նրանցում պահվող ձեռագրերը, քարոզելու ժողովրդին հաստատ մնալ հայրենի «շենից և ավերակաց» վրա: Նա հորդորում էր իր հայրենակիցներին ետ կանգնել գաղթելու մտքից, մնալ, պայքարել, հաղթել ու շենացնել մեր հայրերից ու պապերից ժառանգություն ստացած հայրենիքը: Միջազգային դիվանագիտության առարկա դարձած հայկական հարցի արմատական լուծումը նա կապում էր ոչ թե մեծ տերությունների բարի կամքի, այլ ժողովրդի ինքնօգնության, նրա «կարող ուղիների» ներկայության հետ: Նա կոչ էր անում համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով ապրող հայ գաղթօջախների ականավոր հայերին՝ բժիշկներին, իրավաբաններին, գրողներին, հարուստներին, վերադառնալ Հայաստան և ընդհանուր ուժերով ձեռնամուխ լինել նրա վերաշինության մեծ գործին. «Հայաստանի մեջ է բուն հայկական խնդիրը և մենք Պեռլինի մեջ կորոնենք զայն», - Սրվանձտյանցի այս հակիրճ խոսքերը հետագայում դարձան կարգախոս և նշանաբան ժամանակի առաջադեմ գործիչների համար: Ինչքան այժմեական են հնչում այդ խոսքերը, երբ մի փոքր փոխելով դրանք, կարող ենք ասել. «Արցախի մեջն է բուն Արցախյան խնդիրը, իսկ մենք Կրեմլի մեջ կորոնենք զայն», կոչ անել արցախցիներին վերադառնալ հայրենի եզերքը, շենացնել և վերածնել, պահպանել այն:

Երկրորդ անգամ Սրվանձոյանցը գավառներ մեկնեց 1879 թ. ապրիլի 30-ին՝ Բ. Դռան կողմից կոմիսեր նշանակված Աբեղին փաշայի հետ, իր հետ ունենալով բարենորոգումների որոշակի ծրագիր, որոնք նա մտադիր էր գավառական հայ ժողովների անունից ներկայացնել տեղական կառավարության մարմիններին: Պատրիարքարանի կողմից նա հանձնարարություն էր ստացել հսկել թուրք կոմիսերի գործունեությունը, հարկ եղած դեպքում աջակցել նրան և պատրիարքարանին հղած տեղեկագրով հաղորդակից անել հայ գավառի իրական պատկերի հետ: Ամեն մի գավառից Սրվանձոյանցը Կ. Պոլսի Ազգային վարչությանն է հղում այդ վայրում ծավալած գործունեության մանրամասն հաշվետվություն-տեղեկագիրը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այդ վիճակագրություն-հաշվետվությունները, ուր դրսևորվում է հայրենասեր գործչի բացասական վերաբերմունքը թուրքական կենտրոնական և տեղական կառավարության մարմինների նկատմամբ: Նա հայտարարում է, որ չպետք է հավատալ կառավարության խոստումներին և անիրականալիցնորք են օսմանյան բարենորոգումների ծրագրերը: Միևնույն ժամանակ նա մերկացնում է օսմանյան կառավարության ազգային քաղաքականությունը, որի նպատակն էր իրար դեմ գրգռել փոքր ժողովուրդներին, մասնավորապես հայերին և քրդերին, այսինքն իրականացնում էր «բաժանիր, որ տիրես» վաղնջական ասացվածքը: Թվարկելով հատուկ չարագործ թուրք ցեղապետների անմարդկային արարքները, Սրվանձոյանցը միաժամանակ իր համակրանքն էր այտահայտում խեղճ երկրագործ ռայա քրդերի նկատմամբ, նշելով որ նրանք հայերի նման հավասարապես զրկված և կեղեքված են: Այդ նկատառումով էլ նա քննադատում էր այն հոգևոր առաջնորդներին (մասնավորապես Տիգրանակերտի և Խարբերդի), որոնք ընդգծում էին հայ-քրդական հակասությունները, մեղմելու փոխարեն: Սրվանձոյանցը առաջ է քաշում հայ-քրդական համատեղ պայքարի անհրաժեշտության գաղափարները: Այդ երկու շրջագայությունների արդյունքները Սրվանձոյանցն ամփոփեց երկհատոր «Թորոս աղբար ճամփորդ Հայաստանի» աշխատության մեջ, որը նորի, ուղեգրության, վերհուշի, վիճակագրության մի ինքնատիպ համաձուլվածք է: Այդ աշխատությունը պատրիարքարանին ուղղած հաշվետու տեղեկագրի հետ միասին հավաստի պատմական աղբյուրներ են:

Այսօր Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմության հետազոտողը չի կարող շրջանցել Սրվանձոյանցի այդ աշխատությունները, որոնք հետնորդների համար հավերժ կենդանի են պահում կորուսյալ հայրենիքի աշխարհագրական, պատմաճարտարապետական, մշակութային և հոգեկան անանց արժեքները:

80-ական թվականներին Սրվանձոյանցը առաջնորդական պաշտոններ է վարում նշանավոր հայկական գավառներում՝ Ակնում, Վանում իբրև հոգևոր առաջնորդ, Խրիմյանի փոխսնորդ, Բաղեշում և Խարբերդում, ապա Տրապիզոնում: Վանում նա գործում մասնակցություն է ունենում դեմոկրատական և հետադեմ ուժերի պայքարին, հանդես գալով իբրև դեմոկրատների պարագլուխ, այնուհետև իր ուժերն է ներդնում «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին: 1884 թ.-ին համառ ընտրական պայքարում նա հաղթում է եպիսկոպոս Արիստակես Դերձակյանին և ընտրվում պոնտահայության հոգևոր առաջնորդ: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվից հայտնաբերված մի փաստաթղթում, որը ռուսական դիվանագիտական կորպուսի աշխատակցի գեկուցագիրն է, նշվում է, որ Գարեգին Սրվանձոյանցը մեծ համակրանք է վայելում հատկապես պոնտահայության չունևոր, աղքատ ժողովրդի շրջանում, իսկ Արիստակես Դերձակյանը հարուստ մեծատունների սիրելին է: 1886 թ.-ին նա լինում է Էջմիածնում, Վեհափառ կաթողիկոսի կողմից օծվում է եպիսկոպոս: 1887 թ.-ին Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը Սրվանձոյանցին ուղարկում է Տարոն՝ Ս. Կարապետ վանքի վանահայր, այդտեղ նա մնում է 8-9 ամիս: Եռանդուն գործունեությունը իր վրա է հրավիրում օսմանյան կառավարության ուշադրությունը և նրա վրա սահմանվում է խիստ հսկողություն: Կառավարության գործակալները նրա վրա մատնագրեր են հղում Բ. Դռու: 1887 թ.-ի վերջերին նա դարձյալ Տրապիզոնում է և իր աշխատանքի ընթացքում պաշտպանում է ժողովրդի շահերը, հովանավորում է Օրդուի գավառի գյուղացիական ելույթները աշարի հարկահավաքների սպորինությունների դեմ: Գյուղացիների բանտարկությանը հետևում է հայ մատնիչի սև գործը:

Պոլսում էլ հանգիստ չի մատնում Սրվանձոյանցը: Նա բուռն մասնակցություն է ցուցաբերում տեղի հանրային կյանքին, ընտրվում է Ազ-

գային վարչության կրոնական ժողովի դերատենապետ, սուրբ երրորդության եկեղեցու քարոզիչ: Գում-Գափուի հայտնի ցույցից հետո, 1890 թ.-ին 4 հայրենասեր հոգևորականներ՝ Սկրտիչ Խրիմյանը, Մատթեոս Իզմիրյանը, Գրիգորիս Ալեաթճյանը և Գարեգին Սրվանձտյանցը մի բողոք են հղում Բ. Դուռը, պահանջելով պաշտոնանկ անել պատրիարք Խ. Աշրգյանին, բարեկամել գավառահայ ժողովրդի վիճակը, Պոլիս արքայապետի գավառական առաջնորդներին ետ ուղարկել գավառներ: Այդ հանդգնության համար չորսն էլ պատժվում են: Երուսաղեմ է արքայապետ Սկրտիչ Խրիմյանը, Գարեգին Սրվանձտյանցը այլևս չի ընտրվում կրոնական ժողովի անդամ, իսկ Իզմիրյանի և Ալեաթճյանի ընտրությունը Բ. Դուռը չի վավերացնում: Կառավարությունն ավելի է խստացնում իր հսկողությունը Սրվանձտյանցի նկատմամբ: Համախոհներից մեկին գրած նամակում Սրվանձտյանցը նշում է, որ իր նամակները ենթարկվում են քննության՝ «զի մեր գործոց և գրվածոց վրա խիստ հսկողություններ կան»:

Անընդհատ ճանապարհորդությունները Արևմտյան Հայաստանի դժվար երթևեկության պայմաններում, ամառվա տապին և ձմռան սառնամանիքին, ուրոշ կամ ջորու կոնակին խիստ վատթարացել էին նրա առողջությունը: 52 տարեկան հասակում նա անբուժելի հիվանդ էր շաքարախտով, աղիների և երիկամների բորբոքումով: Դրան միացած հոգեկան ծանր ապրումները, հայրենի եզերքից կտրվածությունը, հարազատ ժողովրդի ծանր կացությունը կատարում են իրենց ավերիչ գործը: 1892 թ.-ի նոյեմբերի 18-ին Կ. Պոլսի Ս. Փրկչի հիվանդանոցում մեռնում է Գարեգին Սրվանձտյանցը, Խրիմյանի արտահայտությամբ՝ «արժվոքնորելագույն ճեղք»: Նա թաղվում է Պոլսի Շիշլիի գերեզմանատանը: Իր վարած զուսպ ու խնայող կյանքի ընթացքում նա վաստակել էր 1000 օսմանյան ոսկի: Ողջ կյանքում տիպար մարդը, ուսուցիչը, գործիչը, պարկեշտ եկեղեցականը մահով և կտակով անգամ դաս է տալիս ապրողներին: Այդ հազար ոսկին օգտագործել երկու նպատակով. առաջինը՝ տապանաքար դնել Չաղար Ս. Նշան վանքում ամփոփված «անտապան, անարձան, անհիշատակագիր խնկելի Եղիշեի շիրմին», երկրորդը՝ Վանում որբերի համար բացել արհեստագործական ուսումնարան: Սակայն դրանցից ոչ մեկը չիրականացավ: Թուրքական կառավարու-

յունը գրավեց հայերի այն բոլոր ավանդները, որոնք գտնվում էին օսմանյան բանկում... Մեզ՝ նրա հիշատակը և գործը հարգողներին համար բաղձալի կլինեն, որ մեր ավելի փոքրիկ Հայաստանում բարձրանար մի սրբատաշ քար, որը խորհրդանշեր նրա ոչ թե մահը, այլ անմահությունը:

Հայաստան օրաթերթ, 12 դեկտեմբերի, 1990:

ՅԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար եկեղեցին դարելով կատարել է մահ ակտականության դեր: Այդ իմաստով մեծ դեր է խաղացել Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը իբրև հայահավաքման, ազգային միավորման և հայապահպանման կարևոր գործոն: 1828-ին Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո, Էջմիածնում գտնվող Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը ևս անցավ ռուսական տիրապետության ներքո: Յարական արքունիքի վարած գաղութային քաղաքականության ներքո: Յարական արքունիքի վարած գաղութային քաղաքականությունն անհարիր էր հայ եկեղեցու ունեցած համեմատական ազատությանը: Եկեղեցուն համազգային հեղինակությունից զրկելու, գործունեության ոլորտները սահմանափակելու և վերահսկելու նպատակով, ցարական կառավարությունը 1836 թ. հրատարակեց մի կանոնադրություն՝ «Պոլոժենիա», որով պետք է առաջնորդվեր հայ եկեղեցին ռուսական կայսրության տարածքում: Ըստ «Պոլոժենիայի» հովվապետը՝ հայոց կաթողիկոսը, որին պետք է ընտրեր աշխարհիկ և հոգևոր պատգամավորներից կազմված ժողովը, կարող էր հաստատվել միայն ցարի կողմից: Այդ նպատակով առաջադրվելու էին երկու կաթողիկոսական թեկնածուներ, որոնցից մեկին՝ քաղաքական առումով նպատակահարմարին, նախապատվություն էր տալու ցարը: «Պոլոժենիան» դժգոհությամբ ընդունվեց հայ ժողովրդի կողմից, իրավամբ գնահատվելով իբրև

ազգային իրավունքները սահմանափակող մի կանոնադրություն: 19-րդ դարի կեսերից սկսած հայոց հայրապետները աննահանջ պայքար մղեցին հայ եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու ուղղությամբ: Ներսես Աշտարակեցի, Մաթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի, Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսները չնայած ընտրվում են ցարական արքունիքի հանդիմանք, սակայն գործադրում են իրենց բոլոր ջանքերը հայ եկեղեցուն խորք օրենքներից, ցարական «հովանավորությունից» ազատելու և իր ավանդական դերին վերադարձնելու համար: Ներսես Աշտարակեցուց հետո մի համառ հետևողականությամբ հայ ժողովուրդը կաթողիկոս է ընտրում միայն արևմտահայերից: Ցարական կառավարությունը Գևորգ Դ-ի մահից հետո (1882 թ.) փորձեր է անում ստիպել հայ ժողովրդին կաթողիկոսական թեկնածու առաջադրել արևելահայ եկեղեցական գործիչներից: 1882–1884 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի բոլոր խավերը զբաղված էին կաթողիկոսական ընտրություններով: Հայ հասարակական գործիչների համար կաթողիկոսի ընտրությունը սոսկ եկեղեցական, հոգևորական ոլորտին պատկանող հարց չէր: Հայոց հովվապետի ընտրությունը ամենից առաջ հայ եկեղեցու և հայ ազգի քաղաքական, հասարակական-մշակութային ինքնությունության հարցն էր: Այդ պատճառով արևելահայ և արևմտահայ գործիչները միահամուռ ջանքեր էին քափում վեհափառի թափուր գահի վրա տեսնել դարձյալ արևմտահայ արժանավոր մի հոգևորականի, որի ցարահպատակ չլինելու հանգամանքը կապահովեր հայ եկեղեցու համեմատական ազատությունը ցարական կառավարության մեծ ու փոքր աստիճանավորների ոտնձգություններից: Այսպիսով, Կաթողիկոսական ընտրության խնդիրը դառնում էր հայ ազգային ազատագրական շարժումների յուրատեսակ մի դրսևորում: Այդ պատճառով էլ ողջ արևելահայ մամուլը լայն քննարկման ու բանավեճի առարկա է դարձնում կաթողիկոսական ընտրություններին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր: Ցարական արքունիքում ևս այդ հարցը քննարկվում է մի քանի անգամ: Թե ինչ մեծ նշանակություն էր տալիս ցարական կառավարությունը կաթողիկոսական ընտրություններին և ընդհանրապես Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը իր ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետ կապված մի շարք խնդիրներում, պարզում են Արտա-

քին գործող նախարարությանը կից Ռուսաստանի Արտաքին-Քաղաքականության արխիվում պահվող բազմաթիվ նորահայտ փաստաթղթեր:

Գևորգ 4-րդի մահից հետո, 1883 թ. մարտի 13-ին Ներքին Գործերի նախարար Դիմիտրի Տոլստոյի նախագահությամբ Պետերբուրգում հրավիրվում է հատուկ խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Արտաքին գործերի նախարար Նիկոլայ Գլխով, ժողովրդական լուսավորության նախարար Իվան Դեյանովը, Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Դոնդուկով-Կոռսակովը և Ասիական դեպարտամենտի պետ Իվան Զինովևը: Խորհրդակցությունը նվիրված էր հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցերին: Այն հրավիրվել էր հիմք ունենալով պետական քարտուղար բարոն Նիկոլասի գաղտնի գրությոնը, որով առաջարկվում էր որոշակի դարձնել ռուսական կառավարության քաղաքականությունը հայոց կաթողիկոսի ընտրության նկատմամբ: Ներկաների խնդիրն էր վճռել երկու կարևոր հարց. առաջինը՝ կաթողիկոսական թեկնածուին արևմտահայերից առաջադրելու նպատակահարմարությունը և երկրորդ՝ համապատասխան միջոցառումներ մշակել ընտրությանը մասնակցող թեմերի և արևմտահայ պատգամավորների թիվը նվազեցնելու համար: Խորհրդակցության մասնակիցները պարտադիր կարգով հայտնում են իրենց տեսակետները երկու հարցի վերաբերյալ: Փաստաթղթում կարդում ենք. «Արտաքին գործերի նախարարը հայտարարեց, որ Կովկասի նախկին փոխարքա իշխան Բարյատինսկու կարծիքը բուրքահպատակ անձնավորությանը կաթողիկոսի կոչում շնորհելու նպատակահարմարության մասին, չնայած իր համարձակությանը, արժանացել է նախարարության համաձայնությանը: Նախարարությունը հույս ունի, որ այդ ուղիով կտարածվի Էջմիածնի գահի ազդեցությունը բուրքական կայսերության բոլոր հայերի վրա, կամրանա կաթողիկոսի խախտված հեղինակությունը, դրա հետ մեկտեղ կուժեղանա ռուսական ազդեցությունը «Արևելքում»: Ցավոք, կառավարության հետապնդած նպատակը լիովին չի իրագործվել վերջին կաթողիկոսների գործելակերպի հետևանքով, նաև այն պատճառով, որ կաթողիկոսի քաղաքական նշանակությունը հետզհետե իր տեղը զիջեց Կ. Պոլսի պատրիարքին և տեղի ազգային ժողովին: Դեռևս վերջնականապես չհաստատված ցուցակում այժմ վճռել, թե ում պետք է տալ նախապատվու-

յունը՝ ռուսահայատակ քե թուրքահայատակ հոգեւորականին, խիստ դժվար է, որովհետեւ եկեղեցու ապագա հովւապետի անձնական հատկութիւններն ու բնավորութիւնը կունենան ավելի վճռորոշ նշանակություն, քան հայատակութիւնը: Պետական քարտուղար Գ.Խրսը սկզբունքորեն չի պնդում թուրքահայատակ քեկնածուին ռուսահայատակից գերադասելու վրա, չնայած չի կարող չնշել այն հանգամանքը, որ Էջմիածնի գահի հավակնորդը ռուսահայատակով փոխարինելով, նրա ազդեցությունը Կ. Պոլսի հայ համայնքի վրա հավանաբար կդառնա խիստ աննշան և այդ անձնավորությունը չի օգտվի արտասահմանյան ազդեցիկ հայերի աջակցությունից, որոնք կասկածամտորեն են վերաբերում այն հոգեւոր հայրերին, որոնք իրենց միջավայրից չեն:

Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետը մատնանշելով կովկասյան վարչության մշտական ընդհարումները վերջին երկու կաթողիկոսների հետ և Գ.Լորգ Դ-ի թշնամական գործելակերպը Ռուսաստանի նկատմամբ, արտահայտեց այն կարծիքը, որ արտասահմանյան հայերի նկատմամբ բացահայտ հովանավորության սկզբունքը ի վնաս սեփական հայատակներին, մշտական զիջումները Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին, դուրս եկան բացառապէս ոչ հիմնավոր: Հանգամանքների բերումով մինչև վերջին ժամանակներս կաթողիկոսները իրենց գլխավոր ուշադրությունը դարձնում էին ոչ քե հոգեւոր, այլ քաղաքական գործերի վրա, ենթարկվելով Կ. Պոլսի ամենագոր ազդեցությանը: Այդ քաղաքի հայ համայնքը սլատրիարքի գլխավորութեամբ և՛ նախկինում, և՛ այժմ թշնամաբար է տրամադրված Ռուսաստանի նկատմամբ, հետապնդելով ազգային շահեր և ձգտելով ապագայում հասնել լիակատար ինքնավարության: Գ.Խտակցելով, որ անհնար է օգտվել մեր կառավարության աջակցությունից, Կ. Պոլսի հայ հասարակությունը ամբողջովին ենթարկվել է Արևմտյան տերությունների, առավելապէս Անգլիայի ազդեցությանը, որի գործունեությունը թուրքական մահանգներում անկասկած կուժեղանա մոտ ժամանակներում, եզիպտական հարցի լուծումից հետո: Իրերի այս վիճակում ոչ մի զիջում չի կարող մեր կողմը գրավել Կ. Պոլսի հայերին և թուրքական գլխավոր քաղաքների հայ հասարակություններին: Գեներալ-ադյուտանտ իշխան Դ.Ռոդուկով-Կորսակովի կարծիքով թվում էր ավելի ցանկալի մեկընդմիջտ հրաժարվել անիրա-

գործելի խնդրից, կենտրոնացնել ողջ ուշադրությունը մեր հայատակ հայերի հոգեւոր գործերը լավագոյնս վարելու և մեր ազդեցության ամուր հաստատման վրա այն թուրքահայերի շրջանում, որոնք սերտ շաղկապված են մեզ հետ հարեանությանը և նյութական շահերի ընդհանրությանը, հատկապէս մեզ սահմանակից թուրքական մարզերի հայ բնակիչների վրա: Այդ պատճառով իշխան Դ.Ռոդուկով-Կորսակովը արտահայտվելով ռուսահայ քեկնածուի օգտին, համաձայն է արտաքին գործերի նախարարի կարծիքին՝ գլխավոր ուշադրությունը դարձնելով ապագա քեկնածուի անձնական հատկանիշների և բնավորության վրա, ավելորդ նշանակություն չտալով նրա ծագմանը, մտահոգվել այն բանով, որ նախատեսված անձնավորությունը չգտնվի բացառապէս Կ. Պոլսի հայերի ազդեցության տակ և չհետապնդի որևէ քաղաքական նպատակ, այլ կենտրոնացնի ողջ ուշադրությունը իր հոտի հոգեւոր կարիքները բավարարելու համար:

Գաղտնի խորհրդական Ջինովեր՝ Ասիական դեպարտամենտի պետը, գտնում է որ ավելորդ է պնդել թուրքահայատակ քեկնածուի ընտրության վրա: Մեր ազդեցությունը կաթողիկոսի վրա պայմանավորված պետք է լինի բացառապէս այն շահերով, որոնք մեր կառավարությունը կարող է ընձեռնել նրան: Դրա համար անհրաժեշտ է ընդունել այնպիսի գործելակերպ, որի դեպքում կաթողիկոսը ստիպված կլինի սեփական օգուտի համար հենվել բացառապէս Ռուսաստանի վրա և նրա աջակցության մեջ տեսնել իր իշխանության գլխավոր հիմնավորումը:

Ժողովրդական լուսավորության նախարարը արտահայտվեց ռուսահայատակ քեկնածուին նախապատվություն տալու օգտին: Պետական քարտուղար Դեյանովի կարծիքով վերջին կաթողիկոսների շատ գործողություններ բացատրվում են հենց այն հանգամանքով, որ այդ անձնավորությունները ծնված և դաստիարակված լինելով Թուրքիայում, ի վիճակի չէին հասկանալու մեր կառավարության արդարացի պահանջները և մշտապէս փորձում էին կիրառել մեր մոտ բռնապետական այնպիսի հմարանքներ, որին նրանք սովորել էին իրենց նախկին հայրենիքում: Այդ պատճառով էլ նրանք չէին կարող մեր իշխանության նկատմամբ տածել այն հարգանքը, որ իրավացիորեն պահանջում էր բարեխնամ կառավարությունը: Այս անհարմարությունները և այստեղից բխող

քյուրիմացությունները կվերանան ինքնաբերաբար, երբ կաթողիկոսի կոչումը կշնորհվի Ռուսաստանում դաստիարակված անձնավորության, որը ծանոթ է քաղաքակիրթ պետության պահանջներին և սովոր՝ հնազանդվել իշխանության նախադրություններին: Դրա հետ միասին հարկ է հուսալ, որ ռուսահպատակը բուրժապատակից առավել պակաս կձգտի ազգային ինքնավարության անիրականանալի գաղափարներին:

Զննարկելով վերոշարադրյալ տեսակետները, խորհրդակցությունն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Հրաժարվել ապագայում կաթողիկոսության հավակնող բուրժապատակ անձնավորությանը ընտրելուց, նախապատվությունը տալ ռուսահպատակին, դրա հետ միասին գլխավոր ուշադրությունը դարձնել ոչ թե ծագման, այլ թեկնածուի անձնական հատկանիշների վրա»¹:

Խորհրդակցության ըննարկման երկրորդ կարգը վերաբերում էր արևմտահայության՝ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու ձևերին և պատգամավորների թվին: Ցարական բարձր աստիճանավորների կարծիքով Արևմտյան Հայաստանից կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցում էին ավելի մեծ թվով պատգամավորներ, քան ռուսահպատակ թեմերից: Առանց հաշվի առնելու տարածքային տարբերությունները, Խորհրդակցությունը որոշում է խիստ սահմանափակել արևմտահայ պատգամավորների քանակը, հրահանգ է տալիս Թուրքիայի ռուսական դեսպանին, որ իր հյուպատոսների և գործակալների միջոցով հավաստի տեղեկություններ հավաքի արևմտահայ թեմերի քանակի վերաբերյալ և բացառի առանձին խոշոր վանքերի եպիսկոպոս վանահայրերին պատգամավոր ընտրելու փաստը: Վերոհիշյալ փաստաթղթի կարևորությունն ընդգծվում է այն հանգամանքով, որ նրա բովանդակությանը ծանոթանում և իր համաձայնությունն է արտահայտում Ռուսիայի ինքնակալ կայսրը:

Թուրքիայի ռուսական դեսպանության աշխատակիցները գործի են անցնում: Նրանք տեղեկություններ են հաղորդում իրենց բարձրաստիճան դեկավարներին արևմտահայության մեջ տիրող խնդրումների,

¹ ՌԱԶԱ, Հայկական գործեր ֆ., 1882–1883 թթ., գ. 124, էջ 82–90: Թարգմանությունը իմն է – Է. Կ.):

կաթողիկոսական թեկնածու տարբեր հոգևորականների նպատակահարմարության մասին: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ալեքսանդր Դեննետի զեկուցագիրը՝ նվիրված Էջմիածնի թափուր գահի տարբեր հավակնորդներին: Թվարկելով հավանական այդ թեկնածուներին՝ Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանի, Կ. Պոլսի ժամանակի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի, Ջմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանի, Էրզրումի նախկին հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանի, եպիսկոպոս Մատթեոս Իզմիրլյանի և ուրիշների թեկնածությունները, ցարական աստիճանավորը պատասխանատվության մեծ զգացումով քննարկում է նրանց յուրաքանչյուրի անձնական և հասարակական հատկանիշները, ցույց է տալիս ամեն մեկի դրական և բացասական կողմերը, մասնավորապես նշելով, թե որքանով նրանք կարող են համընկնել ցարական կառավարության վարած քաղաքականության գծին: Ահա մի հատված այդ փաստաթղթից.

«Թուրքիայի հայ լուսավորչական եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների մեջ Էջմիածնի գահի առավել նախապատվելի թեկնածուներ են համարվում հետևյալ անձնավորությունները. 1. Վանում ապրող Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Խրիմյան. այդ անձնավորությունը աչքի է ընկնում բարձր բարոյական հատկանիշներով, օժտված է խոսքի հիասքանչ ձիրքով, բայց լինելով հոգով բանաստեղծ, նա հեշտությամբ ենթարկվում է պոետական հրապուրանքներին: Պրակտիկ կյանքի ոլորտում արքեպիսկոպոս Խրիմյանը, ինչպես և նման խառնվածքի անձնավորությունները, խիստ համեստ գործիչներ են: Կ. Պոլսի պատրիարքության նրա կառավարման ժամանակ պատրիարքությանի դրամական գործերը մեծապես քայքայվեցին: Մեզ համար Խրիմյանը ընտրությունը ձեռնտու չէ այն հանգամանքով, որ նման մտքի և խառնվածքի պատճառով նա հեշտությամբ կարող է հրապուրվել և կանգնել ոչ մի բանի հետ չհաշտվող ընդդիմադիր ուժերի կողմը և իր կարծիքով արդար գործի համար պատրաստ է նույնիսկ մարտիրոսանալ: Բնածին դյուրահավատության պատճառով Խրիմյանը կարող է գործիք դառնալ իր մերձավոր ճարպիկ ինտրիգանների ձեռքում: 2. Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Ջմյուռնացի. գլխավոր անձնավորություն, վար-

չական գործունեության քիչ ընդունակ՝ հակված չէ Ռուսաստանի կողմը: 3. Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Բրուսացի. նշանակալից հնարավորություններ ունի Ներսեսի պատրիարքությունից հեռանալուց հետո ընտրվել Կ. Պոլսի պատրիարք: Աչքի է ընկնում անգլիացիներին նվիրածությամբ: 4. Մատթեոս Իզմիրլյան. ապրում է Կ. Պոլսում, հայտնի է իր անհաշտ բարքով, նվիրված է ինտրիգներին, հետաքրքրվում է առավելապես իր սեփական շահերով: 5. Խորեն Նարայեյ, արքեպիսկոպոս Պեշկեպաշի. աչքի է ընկնում գիտնականությամբ, գերազանց տիրապետում է մի քանի եվրոպական լեզուների, նշանավոր հրապարակախոս, բնավորության բարոյական չափանիշների անբավարար հատկություններով, խորամանկ է, նենգ և հպարտ: Ռուսաստանի նկատմամբ տածում է բացահայտ համակրանք: 6. Էրզրումի նախկին արքեպիսկոպոս Հարություն. աչքի է ընկնում առողջ դատողությամբ: Նրան խորք են հայկական անկախության վերականգման երազային ցնորքները: Չի վայելում պատրիարք Ներսեսի և Կ. Պոլսի հայության համակրանքը: Չունենալով լայն մտահորիզոն, Հարությունը պրակտիկ կյանքի հմուտ գործիչ է, հենվում է ռեալ հնարավորությունների վրա և առաջնորդվում ոչ թե վերացական տեսություններով, այլ առողջ մտածողությամբ: Կաթողիկոս ընտրվելու դեպքում բոլոր թեկնածուներից մեզ համար առավել բարձր երաշխիքներ ունեցող անձնավորությունն է նա»¹:

Փաստաթղթում առավել ուշագրավը գլխավոր հյուպատոսի եզրակացությունն էր, որ հուշում էր մշակել կաթողիկոսի ընտրության կուռ համակարգ, որի դեպքում «եթե նույնիսկ ընտրված կաթողիկոսի անձնական հատկանիշները լիովին չհամընկնեն մեր ցանկություններին, այնուամենայնիվ նա չկարողանա հրաժարվել այն ուղուց, որը գծել է ցարական կառավարությունը իր շահերին համապատասխան»:

Թե ինչքանով իրականացան ցարական աստիճանավորի «կուռ և ամուր» համակարգ ստեղծելու ցանկությունները, ցույց տվին կաթողիկոսական ընտրությունների հետագա արդյունքները: 1884 թ. մարտի 19-ին կայացան կաթողիկոսական ընտրություններ, որի ժամանակ

ձայների մեծամասնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը: Նա մեծ հեղինակություն էր վայելում աշխարհի բոլոր ծագերում սփռված հայության մեջ իբրև հայկական հարցն արծարծող հեղինակ: Սակայն Վարժապետյանը հրաժարվում է կաթողիկոս օծվելուց և մի քանի ամիս անց կնքում իր մահկանացուն: Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, հայությունը ձեռնարկում է կաթողիկոսական նոր ընտրություններ: Առաջադրվում և ընտրվում են երկու կաթողիկոսական թեկնածու՝ Մելքիսեդեկ Մուրադյանը և Մակար Մամիկոնյանը: Ելնելով ռուսական պետության մեծապետական քաղաքականությունից, ցարը վավերացնում է վերջինիս ընտրությունը: 1885-ին Մակարը հայտարարվում է կաթողիկոս ամենայն հայոց: Կ. Պոլսի ազգային ժողովը դժգոհությամբ է ընդունում այդ լուրը: Արևմտահայ հոգևորականների մի մասը հրաժարվում է Մակարին իբրև կաթողիկոս հիշատակել պատարագի ժամանակ: Հետաքրքրական է գաղտնի խորհրդական Նելիդովի գեկուցագիրը այդ իրադարձությունների մասին: «Արքեպիսկոպոս Մակարի կաթողիկոսի պաշտոնում ընտրվելը հուզումներ առաջացրեց բուրքահայերի շրջանում, առանձնապես այսպես կոչված արմատականների մոտ, որոնք ձգտում էին կաթողիկոսության առաջին թեկնածուի՝ նորին սրբազնության Մելքիսեդեկ Զմյուռնացու հաստատմանը: Հրահրված նրա կողմնակիցների, գուցե և անմիջապես նրա կողմից, Կ. Պոլսի հայ մամուլը ուժգնորեն փոքորկում է հասարակական կարծիքը նոր հաստատված Մակարին կաթողիկոս չճանաչելու համար: Իր կողմից կայսերական դեսպանությունն ուշադրություն չդարձնելով հայ խառնակիչների սպառնալիքներին, ջանում էր ազդել բարձրաստիճան հոգևորականության և հայ համայնքի աշխարհիկ ազդեցիկ ներկայացուցիչների վրա, նրանց բացատրելով, որ նոր կաթողիկոսին ճանաչելուց հրաժարվելը չի սարսափեցնում Ռուսաստանին, սակայն դա կարող է բերել բուրքահայերի և Էջմիածնի հոգևոր կապերի խզումին: Պետք է արժանին մատուցել Կ. Պոլսի պատրիարք Հարությունին, ինչպես և մյուս հոգևոր հայրերին: Նրանք դիմադրեցին այսպես կոչված լիբերալների ձգտումներին և իրենց հայտարարեցին կաթողիկոս Մակարի ճանաչման կողմնակիցներ: Իրենց կողմից հոգևոր և աշխարհիկ խորհուրդների ներկայացու-

¹ Ռ.Ա.ԲԱ, Հայկական գործերի ֆ., գ. 154, էջ 3-10-ը ընհատումներով:

ցիւներ Պէշիկթաշի եպիսկոպոս Խորեն Նարայէր և բուրքական պետական խորհրդի անդամ Նուրյան Էֆենդին ջերմորեն պաշտպանում էին Մակարի քեկնածությունը, ճարպկորեն և հմտությամբ վարելով այդ գործը: Նրանք փորձեցին ստիպել Ազգային Ընդհանուր ժողովին ճանաչել Մակարին իբրև կաթողիկոս: Հատուկ այդ նպատակով նիստ հրավիրվեց երկու շաբաթ առաջ: Մակայն պատրիարք նախագահ Հարությունի հենց առաջին հայտարարության ժամանակ ժողովի սովորական խառնակիչները և եկեղեցու դարպասի մոտ գտնվող ամբոխը առաջացրին այնպիսի անկարգություններ, որ նախագահը ստիպված ընդհատեց նիստը և կազմ վերականգնելու համար դիմեց բուրքական ոստիկանության օգնությանը: Ազգային ժողովի նիստերը վերսկսվեցին անցած ուրբաթ, բայց այս անգամ փակ դռների հետևում: Կողմ և դեմ աղմկալից ճառերից հետո վերջապես հաղթեց ողջամտությունը և նորին սրբություն Մակարը ձայների մեծամասնությամբ (42 ձայն ընդդեմ 17-ի) բուրքահայերի կողմից ճանաչվեց իբրև կաթողիկոս: Պատրիարք Հարությունը հոգևորականության և բուրքահայ հոտի անունից այդ իրադարձության մասին հեռագրով անմիջապես հաղորդեց Նորին Սրբություն Մակարին: Այս ամենի մասին ես պատիվ ունեցա հաղորդել Ձերդ Բարեմությանը գաղտնի հեռագրով: Այսպիսով, համարյա երկու տարի ձգձգված կաթողիկոսի ընտրության գործը բարեհաջող վախճան ունեցավ, չնայած ճանապարհին հանդիպած բոլոր խոչընդոտներին: Այսպես հաջողվեց հարգանք ներշնչել մեր օրենքների նկատմամբ, ընտրությունների ժամանակ կիրառելով հանրահայտ «Պոլիժենիի» դրույթները և միևնույն ժամանակ պաշտպանելով բուրքահայերի ավանդական հարաբերությունն ու սերտ կապը ռուսահայերի և Էջմիածնի գահի նկատմամբ: Այդ հանգամանքը, իմ կարծիքով, մեծ նշանակություն ունի մեր վարած արևելյան քաղաքականության մեջ այժմ և ապագայում»¹:

Մակարը ժողովրդի կողմից արժանանում է «ցարընտիր» տիտղոսին, սակայն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից նա չի արդարացնում ցարական արքունիքի հույսերը, դեմ է արտահայտում կառա-

¹ ՌԱԶԱ, գլխավոր արխիվ ֆ., Հայկական գործեր, ց. 461, գ. 135, էջ 17-19:

վարության մշակված և 1884-ի փետրվարին հաստատած «Կովկասի հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին որոշմանը», որով նույնիսկ հոգևոր դպրոցները պետք է ընկնեին ցարական լուսավորության նախարարության իրավասության ներքո: Մակարի ձեռնարկած միջոցառումներից առավել կարևորները նրա բափած ջանքերն են ցարական կառավարության կողմից փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու ուղղությամբ և որոշակի քայլերը հայ կաթողիկոսների իրավունքների վերականգնման համար: Փաստորեն, ցարական աստիճանավորների ձեռնարկումները կաթողիկոսական ընտրության ուժեղ համակարգ ստեղծելու ուղղությամբ չավելին դրական արդյունքներ: Վճռորոշ եղավ ոչ թե ցարական իշխանավորների ստեղծած համակարգը, այլ հայ կաթողիկոսների հայրենասիրական, ազգին և ժողովրդին ծառայելու ավանդական պատրաստակամությունը: Եթե «ցարընտիրը» էր դեմ դուրս գալիս կառավարության քաղաքականությանը, ապա պարզ է, թե ինչ դիրք կբռնե կառավարության քաղաքականության նկատմամբ ժողովրդի մեծ մասի համակրանքը վայելող քեկնածուն: Այդ բանն ակնառու երևաց կաթողիկոսական հաջորդ ընտրության ժամանակ: 1891-ին վախճանվեց Մակար կաթողիկոսը: 1892-ին մայիսի 5-ին կայացած կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ հայ ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից միաձայն ընտրվեց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժումների և «երկաթե շերեփի» գաղափարախոսը, որն իր ազգամիեր գործունեության պատճառով, իբրև քաղաքականապես անբարեհույս անձնավորություն երկու անգամ արքայի էր դատապարտվել օսմանյան կառավարության կողմից (առաջին անգամ 1885-ին Վանից արտաքսվել էր Կ. Պոլիս, երկրորդ անգամ Գում-Գավուի ցույցից հետո՝ Կ. Պոլսից Երուսաղեմ) և իր իսկ արտահայտությամբ «արծիվը բանավել էր ճնճողուկի վանդակում»: Յարական կառավարության համար հաճելի չէր տեսնել նման անձնավորությանը իր սահմաններում, հայոց հովվապետի պաշտոնում, սակայն ժողովրդական հուզումների ալիքի տակ, ավելի քան մեկ տարի ձգձգելուց հետո, ցարը վավերացրեց նրա ընտրությունը 1893 թ. հունիսի 3-ին: Յարական բարձր աստիճանավորի և օսմանյան արտաքին գործերի նախարարի երկար բանակցություննե-

րի վերաբերյալ գրագրությունները բացահայտում են այն երկակի անվսահմությունը, որ տաժում են երկու կողմերը նորընտիր կաթողիկոսի նկատմամբ: Երկար ժամանակ թուրքական կառավարությունը չէր համաձայնվում լուծել նրան Երուսաղեմի աքսորից ազատելու և թուրքահպատակությունը հանելու խնդիրը: Երկարատև ձգձգումներից հետո համաձայնությունը տալով հանդերձ, սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը հրաժարվում է պահպանել մինչ այդ սահմանված կարգը՝ ընդունել նորընտիր կաթողիկոսին, պարզապես իր տերության բարձր շքանշանով և շուքով ու պատվով ճանապարհել իր նստավայրը՝ Էջմիածին: Վախենալով արևմտահայության հուզումներից և ժողովրդական ելույթներից, սուլթանն արգելում է նույնիսկ Խրիմյանի մուտքը թուրքական պետության մայրաքաղաք: Շատ հետաքրքրական է ռուսական դեսպանության գործերի հավատարմատար, իսկական պետական խորհրդական Ժադովսկոյի զեկուցագիրը այդ իրադարձությունների մասին: «Սուլթանի հետ ունեցած իմ վերջին հանդիպման ժամանակ գաղտնի խորհրդական Նելիդովը հարմար առիթ գտավ Սուլթանի ուշադրությունը հրավիրել կաթողիկոս Խրիմյանին Էջմիածին ճանապարհելու գործը արագացնելու մեր ցանկության վրա: Սուլթանը նորից թվարկեց իր առարկումներն ու նկատառումները և խնդրեց դրանք մանրամասնորեն ու անկեղծությամբ ներկայացնել ինքնակալ կայսեր բարեհաճ ուշադրությանը, ավելացնելով, որ հենց սկզբից հայտնում է իր համաձայնությունը՝ հպատակվել նորին մեծության որոշմանը, ինչպիսին էլ, որ այն լինի: Դրան համաձայն ես չհասպաղեցի հայտնել սուլթանին, որ լուրջ ուշադրություն դարձնելով բոլոր առարկությունների վրա, ինքնակալ կայսրը միաժամանակ գտնում է, որ Խրիմյանի կաթողիկոս չհաստատվելը ներկայացնում է անհամեմատ ավելի մեծ վտանգ, քան այն դժվարությունները, որոնք կառաջանան նրա՝ Էջմիածնում հաստատվելուց: Այնտեղ իշխանությունների արքուն հսկողությունը կխանգարի նրան ամեն անգամ խառնվել թուրքահայերի քաղաքական գործերին: Նկատի ունենալով մեր ընդհանուր թշնամիների ցանկությունը՝ օգտագործել Խրիմյանի ուղևորության հետաձգումը հայերի շրջանում քաղաքական հուզումներ առաջացնելու համար, ցանկալի է, որ Խրիմյանին բույլավորությամբ շնորհվի ուղևորվել որքան

հնարվոր է կարճ ժամանակում: Հավատարիմ իր խոստմանը՝ խոնարհվել ինքնակալ կայսեր կամքի առաջ, սուլթանն անհապաղ և առանց սովորական տատանումների ինձ տվեց դրական պատասխան, հայտարարելով, որ իրենից կախված հանձնարարություններ կտրվեն նույն ակնթարթում:

...Մյուս օրը ես համոզվեցի, որ Սուլթանի որոշումը այս անգամ անկեղծ և անշրջելի է: ...Սալիկ փաշան հայտնեց ինձ այդ մասին, ավելացնելով, որ Սուլթանը որոշելով Խրիմյանի ճանապարհվելու հարցը, պայման է դնում, որ նրա երբև թուրքիայի միջով առիթ չտա ոչ մի ցույցի: Դրա համար նախարարը խնդրում է դեսպանությանը գործերը դասավորել այնպես, որ կաթողիկոսը ուղևորվի Հայֆայից և չմտնելով Կ. Պոլիս, ուղիղ անցնի Տրիեստ, կամ էլ ռուսական շոգենավով, առանց կանգ առնելու Կ. Պոլսում, ուղիղ ճանապարհվի Ռուսաստան: Ես ընդունեցի նրա հայտարարությունը և խնդրում եմ կայսերական նախարարության կարգադրությունը: Իմ կարծիքով Սուլթանը դնելով այդ պայմանները, աչքի առաջ ուներ ոչ միայն Խրիմյանի պատվին կազմակերպելիք համակրական ցույցերը մայրաքաղաքում, այլ նաև իրեն ցանկանում էր ազատել տևաճ պարտականությունից՝ ընդունված կարգի համաձայն կազմակերպել նոր կաթողիկոսի ընդունելությունը և շնորհել նրան թուրքական բարձր շքանշան: Պարտք համարելով այս առիթով ներկայացնելու իմ նկատառումները, ես թույլ եմ տալիս ինձ եզրակացնել, որ հարգանքով ընդունելով Սուլթանի կատարած այդ զիջումները, որոնք կարող են շույլ նրա ինքնասիրությունը, մեզ դժվար պետք է լինեն մերժել նրան մասն փոքր հարցերում, նրա արած ծանր գոհաբերության դիմաց: Բանի որ ընդունված կարգի համաձայն, կաթողիկոսները սովորաբար Կ. Պոլսից ուղևորվում են Ռուսաստան ռազմաճակով, ապա առանձնապես անսովոր ոչինչ չի լինի, եթե մտվր վերցնի Խրիմյանին որևէ մավահանգստում, ասենք Դարդա-նելում և այդտեղից անկանգ ուղևորվի Բաբում: Գաղտնի տեղեկությունների համաձայն ինձ հայտնի է, որ Բ. Դուռը միջոցառումներ է մշակել Խրիմյանին ճանապարհելու համար. ֆինասների նախարարին հրամայված է հաշվարկ կատարել և վճարել նրան հասանելիք ողջ բո-

շակը, որն արգելափակված էր մայրաքաղաքից նրան հեռացնելուց ի վեր»¹:

Հակառակ ցարական կառավարության ողջ ջանքերին, որպեսզի Խրիմյանի մուտքը Ռուսաստան անցներ աննկատ և անշուք, նրա ժամանած բոլոր վայրերում կատարվում են ինքնաբույս համաժողովրդական մեծ շքահանդեսներ: Նախատեսված երկու եպիսկոպոսների փոխարեն նրան կամավոր ուղեկցորդներ են դառնում բազմաթիվ անձնավորություններ, որոնք նրա ժամանած ամեն մի վայրում ձևափոխվում են մանավանդակ, վերջում դառնում են մի պատկառելի շքախումբ: Մեպտեմբերին Էջմիածնում կայանում է Խրիմյանի հանդիսավոր օծումը իբրև Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Նորընտիր կաթողիկոսը իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից ջանում է բարելավել հայ եկեղեցու և ցարական կառավարության հարաբերությունները, առանց վնասելու ժողովրդի ազգային շահերին: 1895-96 թթ. նա անխոջ գործունեություն է ծավալում Արևմտյան Հայաստանի կոտորածներից մազապուրծ գաղթականությանը տեղավորելու, վերստին իր հայրենիքը վերադարձնելու ուղղությամբ՝ Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելուց փրկելու համար:

1895-ի փետրվարին ծերունազարդ կաթողիկոսը ձեռնարկում է հեռավոր մի ճամփորդություն՝ դեպի Ս. Պետերբուրգ ցարի մոտ ընդունելության, հայկական բարենորոգումների հարցը վերստին արծարծելու նպատակով: Սակայն նա համոզվում է, որ փոխվել է Ալեքսանդր 2-րդի հայանպաստ քաղաքականությունը. նրա որդի Ալեքսանդր 3-րդը վարում է հակահայկական քաղաքականություն, ձգտելով սիրաշահել բուրքական սուլթանին: Նույն հակահայկական քաղաքականությունն է որդեգրում նրա որդի Նիկոլայ 2-րդը, որը 1903 թ. օրենք է ընդունում հայ եկեղեցու ունեցվածքը հարքունիս բռնագրավելու համար: Զգալով, որ իր բազմաթիվ դիմումները և բողոքները մնում են «ձայն բարբառոյ յանապատի», Խրիմյանը հրաման է արձակում Ռուսաստանի տարածքում գտնվող բոլոր թեմական առաջնորդներին՝ չենթարկվել արքայական հրամանին, ցարական աստիճանավորներին չթույլատրել

ցուցակագրելու եկեղեցու ունեցվածքը: Արևելահայ ազատագրական շարժումների հետաքրքիր էջերն են կազմում համաժողովրդական այն պայքարը, որ գլխավորեց ալեհեր կաթողիկոսը՝ պաշտպանելով իր ժողովրդի իրավունքները, հայ եկեղեցու անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Երկու տարի տևեց այդ պայքարը, որն ստիպեց «ամենաողորմած ցարին» վերացնել հունիսերեքյան հրամանը, թույլատրել հայկական դպրոցների գործունեությունը, հայ եկեղեցու համեմատական ազատությունը հոգևոր և մշակութային բնագավառում:

Նույն գործունեությունն են որդեգրում նաև 20-րդ դարասկզբի հաջորդ կաթողիկոսները:

Էջմիածին, 1992, № 7-Ե, էջ 53-63:

ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՅԵԼ Է ԱԶԳԻ ՀԱՅՐԵՐԻՆ

Թումանյանն այն գրողներից է, որոնց մասին ասված է ամենից շատ և քվում է, ամեն ինչ: Սակայն գրականագետ Լուսիկ Կարապետյանի «Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը» աշխատությունը, որը վերջերս լույս է ընծայել ՀՀԳԱ հրատարակչությունը, նշանակն է հակառակ տրամաբանության ու հավաստումն մեծ բանաստեղծի «Շատ բան կա, որ չգիտեք և ոչ որ չի իմացել» խոստովանության: Հեղինակը բանասերի ու պատմաբանի զուգորդված հետազոտական աշխատանքով հայտնաբերել, ի մի է բերել ու շրջանառության մեջ դրել տարբեր արխիվներում ցարդ նիրհող բազմաթիվ նոր փաստեր ու տեղեկություններ, քննարկել հայ պարբերական մամուլում տպագրված թումանյական մեծարժեք հոդվածները, անդրադարձել դրանց գրման պատմությանը: Աշխատությունում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների մակընթացությունների ու տեղատվությունների, մեր ժողովրդի հույս-ակնկալիքների, հիասթափությունների և մեծ ողբերգության հենքի վրա քննարկվում են բանաստեղծի հասարակական գործունեության հիմնական դրվագները:

¹ ՌԱԶԱ, գլխավոր արխիվ, ֆ. հայկական գործեր, գ. 101, էջ 14-15:

Մենագրությունը բաղկացած է 7 գլխից:

Թիֆլիսի պահնորդական բաժնի նյութերի հիման վրա բացահայտվել են այն դրդապատճառները, որոնք ցարական գործակալներին թելադրել են անվստահություն դրսևորել հասարակական կյանք տակավին նոր թևակոխած գրողի հանդեպ: Ուշադրության արժանի է Հ. Թումանյանի, Դ. Աղայանի, Ավ. Իսահակյանի մասնակցությունը մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական մաքառումներին: Բազմաթիվ փաստերի, նամակների ու հուշերի համադրմամբ հստակվել են գրողի առնչությունները նորաստեղծ ազգային գաղտնի խմբակների, այնուհետև Երիտասարդ Հայաստան, Հնչակյան և ՀՀ Դաշնակցություն ազգային կուսակցությունների հետ: Խորն է արծարծված Թումանյանի ու Էջմիածնի հոգևոր-գործիչների փոխհարաբերությունների հարցը: Յուրովի գնահատելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության միավորող դերը պետականություն չունեցող հարազատ ժողովրդի ազգային ճակատագրում՝ գրողը բուռն հետաքրքրություն ու գործուն մասնակցություն է բերել ժամանակին ծավալված կաթողիկոսական ընտրապայքարին: Մակար կաթողիկոսի մահից հետո Թումանյանի, ինչպես և առաջադեմ այլ գործիչների, թեկնածուն հանրահռչակ Խրիմյան Հայրիկն էր, Երուսաղեմում «Ճնճղուկի վանդակում բանտված արծիվը», ով 1892-ին աշխարհի չորս ծագերից Էջմիածին ժամանած 72 պատգամավորների միահամուռ կամոք իրավունք նվաճեց բազմելու Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի հաստատած գահին, սակայն Ալեքսանդր 3-րդ ցարի կողմից վավերացվեց ընտրությունից միայն 13 ամիս անց, քանզի համառ դիմադրություն էր ցուցաբերում արյունոտ սուրբան Աբդուլ Համիդ երկրորդը: Պատգամավոր Թումանյանն ընտրապայքարի եռուն օրերին տպագրում է «Ազդ» բանաստեղծությունը, ուր «մարդկային կյանքի վսեմ խորհուրդ էր» համարում անչափ պատասխանատու դիրքում ժողովրդի ընտրյալին տեսնելը: Հայտնի ու անհայտ շատ խոչնդիմ հաղթահարած ծերունագարդ հայրիկը Ս. Էջմիածնում կաթողիկոս օծվելուց առաջ 1893 թ.-ի օգոստոսի 29-ին, ժամանելով Թիֆլիս՝ բարեհաճ ընդունելության է արժանացում նաև երիտասարդ Թումանյանին, ով հմայված էր իր անձով ու հերոսականությամբ: Տարիների ընթացքում, ճշմարիտ է, նվազեցին գրողի հիացումն ու ոգևորությունը, տեղի տալով քննադատական հայացքի, սա-

կայն բանաստեղծի, իբրև գնահատանքի դրսևորում կաթողիկոսի ազգանվեր գործունեության, զրեց «Հայ ուխտավորին» ու «Էսդնի» քերթվածները, որոնց տարբեր հրապարակումների համադրումից արժեքավոր եզրակացությունների է հանգել հետազոտողը:

Թումանյանն աներկբա համակրանքով էր վերաբերում Էջմիածնի միաբանության գիտնական հոգևորականներին, առանձնապես Գարեգին Հովսեփյանին ու Սահակ Ամատունուն: Նա հիացմունքով ու պատկառմանքով էր մոտենում նաև Մխիթարյանների գիտական մեծարժեք ժառանգությանը: Սակայն գրողի խորաբախանց հայացքից չէին վրիպում ընդհանրապես հոգևորականության դասում առկա հոռի երևույթները, հոգևոր հաստատություններն անառականոց դարձրած անաշխատ տգեղ անձնավորությունները: Բանաստեղծն ուներ կատարյալ հոգևորականի իր պատկերացումները, իդեալ-անձնավորությունները. Ներսես Մեծ, Սահակ Պարթև, Դանդ Երեց, Եղիշե... Այդ շարքը եզրափակվում էր իրօրյա ժողովրդանվեր գործիչներով, որոնց «առակ գոյությունը, ներկայությունն ավելի շատ գործ է տեսնում, քան թե հազարավորների գործը: Այդպիսի դեմքեր էին վերջերս հայոց ժողովրդի մեջ, Խրիմյանն ու Իզմիրլյանը»: Ժողովրդին ծառայելը համարելով բոլոր հոգևորականների սրբազան պարտքը՝ Թումանյանն այդ չափանիշով է գնահատում նաև Խրիմյանից հետո կաթողիկոս օծված Գևորգ Հինգերորդին (Սուրենյանց):

Թումանյան քաղաքացու կերպարը, ազգային գործչի նրա պատկառելի ավանդը ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործում խորությամբ են տրված աշխատության «Խաղաղության պատգամով» գլխում: Բանաստեղծի գործունեությունը 1905–1906 թթ. հայ բաբարական ընդհարումների ժամանակ դրսևորում է նրա հոգեկան վսեմ հատկանիշները: Հարազատ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն ամեն ինչից վեր դասող, իր մասին մշտապես լռող Թումանյանն անգամ այդ օրերի մասին գրում է. «...Այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կաթողագա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գազանական կոտորածից»: Բանասեր Լուսիկ Կարապետյանը բարեխղճությամբ է հավաքել այդ իրադարձու-

յուններին նվիրված բոլոր արձագանքները, ցույց տվել Թումանյանի կատարած գործը հայրենի Լոռում, ուր նրա ջանքերով ապահովվում է տեղի հայության անվտանգությունը: Իր ժամանակի ակտիվ քաղաքացին հրավերի չի սպասում, նա այնտեղ է, որտեղ իր կարիքն է զգացվում: Համեմատաբար հանգիստ Թիֆլիսից նա ընտանիքով մեկնում է Լոռի, ուր անհրաժեշտ էր նրա ներկայությունը: «Շատ լավ գիտեի, որ խառնակություններ են պատահելու, գիտեի որ մեր գավառում անիշխանություն և ամեն կարգի անկարգություն կարող է լինել և ես շատ պետք կգամ, բայց պատահածն իմ սպասածից էլ ավելի եղավ», - հետագայում արձանագրում է խաղաղության առաքյալը: Կոտորածները կանխելու համար նա դիմում է հնարավոր և անհնարին բոլոր միջոցներին, մերկացնում ազգամիջյան հրահրումներ սերմանելու ցարական աստճանավորների քաղաքականությունը, միաժամանակ կարողանում բավարար հարաբերություններ հաստատել նրանց մեջ եղող խռիեմ և խղճմիտ դեմքերի հետ՝ կանխելու աղետը, զսպելու չարագործներին, դատապարտելու ոճրագործներին: Ոչ միայն ամենօրյա գործունեությամբ, այլև ժամանակի մամուլում տված ճիշտ տեղեկատվությամբ, սխալ լուրերի ճշտումներով նա մերկացնում է կոտորածների սադրիչներին: Աշխատության հեղինակը բանասիրական պրպտումներով ապացուցում է, որ Թումանյանն է հեղինակը մամուլում լույս տեսած բազմաթիվ անստորագիր կոչերի և հոդվածների:

Թումանյանի հասարակական-հրապարակախոսական գործունեության անբաժանելի մասն է կազմում այն մեծ աշխատանքը, որ նա կատարեց Լեռի հետ լինելով ՀՀ Դաշնակցության Արևելյան Բյուրոյի օրգան «Հորիզոն» թերթի փաստացի խմբագիր: Նրանց լայնախոհության շնորհիվ այդ լրագիրը, չսահմանափակվելով միայն նեղ կուսակցական շահերով, իր էջերում արտացոլում էր արևելահայ կյանքը իր ողջ հակասություններով և բազմերանգությամբ: «Հորիզոնում» միշտ էլ հյուրընկալվում էին տարբեր հասարակաշերտերի ներկայացուցիչներ: Իսկ Թումանյանի գրած առաջնորդող խմբագրականները աչքի են ընկնում բովանդակության հարստությամբ, ողջ հայկական կյանքն ընդգրկելու խորությամբ: Մինչև այժմ, հասկանալի պատճառներով, շատ քիչ է գրվել, կամ համարյա չի գրվել խմբագիր Թումանյանի այդ գործունեության

յան մասին: Աշխատության հեղինակը տքնաջան աշխատանք և պրպտումներ է կատարել, համադրությունների միջոցով ճշտել նաև անստորագիր հոդվածների Թումանյանի հեղինակությունը, բացահայտել գրողի մեծությունը այդ բնագավառում ևս:

Թումանյանի գործունեությունը առաջին աշխարհամարտի տարիներին, նրա մասնակցությունը Թիֆլիսում ստեղծված Ազգային բյուրոյի աշխատանքներին մանրամասն քննարկված է աշխատության 5-րդ գլխում: Պատերազմի հենց սկզբից արևելահայությունը, արևմտահայ իր եղբայրների ազատագրությանը նպաստելու ջերմ փափագով, մեծ եռանդով արձագանքեց ցարական կառավարության կոչին՝ կազմել կամավորական զնդեր և ռուսական բանակի հետ միասին մասնակցել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Ահա այդ ժամանակ է, որ Թիֆլիս է ժամանում Անդրանիկ Օզանյանը, որ Թումանյանի հետ առաջին անգամ հանդիպել էր 19 տարի առաջ. նրաց հարաբերությունները վերածվում են ջերմ ու հուզիչ բարեկամության: Առանձնակի հետաքրքրությամբ են ընթերցվում ամենալայն ժողովրդականություն վայելող այդ երկու մեծ հայերի (երկուսն էլ փետրվարի ծնունդ. Թումանյանը՝ 19-ին, Անդրանիկը՝ 25-ին) բարեկամության դրվագները, արևմտահայության ազատագրությանն ի նպաստ նրանց համատեղ ջանքերը նկարագրող էջերը:

Թումանյանը սերտ համագործակցում է բոլոր հասարակաշերտերի ներկայացուցիչների հետ: Գրքում ջերմ տողեր են նվիրված Թիֆլիսի և Իմերեթիայի հայկական քեմի հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, որն ընտրվել էր ազգային բյուրոյի պատվավոր նախագահ: Աշխատության վերջին երկու գլուխների ընթերցումը ստիպում է պատմական զուգահեռներ անցկացնել հայ ժողովրդի համար ճակատագրական, ճգնաժամային այն օրերի և մեր ժամանակի միջև: Ժողովրդի իմաստությունն իր մեջ ամբարած ազգային բանաստեղծն առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստանը: 1914-ի հոկտեմբերի 31-ին լույս տեսավ նրա «Երբորդ գարկը» հոդվածը, ուր դրսևորվեց նրա քաղաքական հավատամքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Ժամանակի ընթացքում բազմաթիվ փոփոխություններ եղան նրա այդ մտածելակերպի մեջ: Թումանյանի այցելությունները պատերազմի

քատերաբեմ, շփումները ցարական չինովնիկների և ռուսական բանակի հրամանատարական կազմի տարբեր ներկայացուցիչների հետ նրա համար պարզեցին ամենակարող ճշմարտությունը՝ պատերազմում ցարական Ռուսաստանն ունի իր նվաճողական ծրագրերը, որոնք ոչ մի կապ չունեն հայերի ազատագրության հետ: Բանաստեղծն ակնհայտ է լինում, թե ինչպես կովկասյան ռազմաճակատի մի շարք հրամանատարների հրահանգով ամեն ինչ արվում էր նսեմացնելու հայկական կամավորական ջոկատների կատարած սխրանքները, ամեն կերպ ջլատում նրանց ուժերը՝ ի դեմս այդ ջոկատների տեսնելով ինքնավար Հայաստանի ազգային բանակի կորիզը: Այդ բոլորով հանդերձ ի բնե լավատես Թումանյանը, որի հավատի հիմքը իր ժողովրդի անկոտրում կամքն էր «հնօրյա վիշապի» դեմ կռվելու, «վերջին տազնապի» և «վերջին գարկի» հետ ողջունում էր ռուսական բանակի հաղթանակները: Թեկուզ և հուսախաբ, Ռուսաստանի օգնությանը երկար սպասող արևմտահայերը դարձյալ իրենց հույսը կապում էին ռուսական բանակի հետ:

Թումանյանը ծանր ապրեց արևմտահայության եղեռնը և տեղահանությունը: Հայկական հարցի արծարծումից, Անտանտի երկրների օգնությունից հուսախաբ՝ նա սեփական աչքերով տեսել էր կովկասյան բանակի ռազմական գործողությունների հետևանքով թուրք հրոսակների վրեժխնդրությունը հայ անմեղ բնակչության նկատմամբ, հայկական բազմաթիվ բնակավայրերի ավերումն ու բնակչության սպանողը, ցնցվել ահավոր այդ ողբերգությունից: Սակայն այդ մեծ ցավը կարծես նաև մեծ ուժ էր ներարկել նրան՝ թուրքական հաղթանակից մագապուրծ արևմտահայ խլյակներին օգնության շտապելու, որքերին օգնելու և համաճարակների դեմ պայքարելու գործում: Գրքի ամենահուզիչ էջերն են այն մանրամասները, որոնք առավել ամբողջական են դարձնում մեծ մարդասերի կերպարը: Մոռացած սեփական ընտանիքը, իր գավակներին (ինչպես տրտնջում էր կինը Թումանյանին ուղղած նամակում), նա ամիսներով անքուն, անդադար, ավագ դստեր՝ Նվարդի հետ աշխատում էր գեթ փոքրիկ սպեղանի դնել Լեջմիածին լցված բազմահազար որքերի վերքերին: Աշխատության 7-րդ գլուխը նվիրված է այդ տազնապալի իրադարձությունների քննարկմանը և կրում է «Ազգային ճակատագրի արհավիրքների մեջ» խորագիրը: Այդ շրջանում ծավալված Թումանյան-

նի հրապարակախոսական և հասարակական գործունեությունն ընթանում է սերտորեն միահյուսված: «Հայաստանը պետք է խոսի» հոդվածը ցույց է տալիս, որ Թումանյանի երկու այցելությունները ռազմաճակատ, Լեջմիածնում կուտակված գաղթականության մեջ կատարած ծանր ու հոգեմաշ աշխատանքը, արևելահայ ժողովրդի ճգնաժամային վիճակը նրան ստիպում են նոր տեսանկյունից նայել հայ ժողովրդի ազատագրության գործին, չառաջնորդվել հին գաղափարներով, որոնք և գտնել պայքարի նոր ձևեր: Քննարկվում են Թումանյանի և Անդրանիկի այդ տարիներին գրված հոդվածները, ցույց է տրվում թե ինչպես է Թումանյանը նեցուկ դառնում Անդրանիկին, գրիչ վերցնում և ցրում ժողովրդական հերոսի մասին նրա քննամիների կողմից տարածված ստահող լուրերը, սաղրանքները: Անսպառ եռանդով, ուժերի գերլարումով Թումանյանն ստեղծում է Հայոց Հայրենակցական Միությունների Միությունը և իբրև նրա նախագահ ձեռնարկում է տարբեր միջոցներ թուրքական հարձակումը կասեցնելու, կործանման եզրին գտնվող հայ ժողովրդին փրկելու համար: Այդ գլխի ընթերցումը առավելապես ստիպում է պատմական գուգահեռների. ավերված երկիր, պատերազմ, գաղթականություն, Դարաբաղյան պայքար և անկախ Հայաստան... Նույնն է և հիմա:

Նվ դառն են պատմության դասերը, առավելապես Թումանյանի դասերը: 70 տարի հեռվից մեր ակնջին է հնչում ազգային հոգու խառնարանից պոռթկած բանաստեղծի խոսքերը. «Այո՛, անկախությունը լավ բան է: Դրա մասին չխոսենք...

Եթե անկախությունը թոկ է դառնալու հայությանը խեղդելու համար. չենք ուզում: Եթե անկախ Հայաստանը դառնալու է մի փոքրիկ վանդակ ամեն կողմից դռները փակված և միակ դուռն էլ որ բաց է - բաց է տաճիկ ասկյարի համար, չենք ուզում»:

Ստեղծվել է արժեքավոր աշխատություն, որն իսկապես ներդրում է Թումանյանագիտության մեջ: Գրքի խմբագիրն է անվանի գրականագետ, Թումանյանագետ, բանասիրական գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱ իսկական անդամ Լիզարդ Ջրբաշյանը:

Գրական թերթ, 5 մարտի, 1993:

ԱՆՎԱՆԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

(Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)

Պատմական Արագածոտնի Փարսի գյուղը տվել է երկու նշանավոր պատմաբաններ. Ղազար Փարսեցի՝ V դարի հռչակավոր պատմիչ, և Մկրտիչ Ներսիսյան՝ XX դարի ականավոր պատմաբան, մեր օրերի հայ պատմագիտության հաստաբուն կաղնին, որի ծննդյան 85 և աշխատանքային գործունեության 65 տարին լրացավ վերջերս:

Մ. Ներսիսյանի՝ իբրև պատմաբանի գործունեությունն սկսվել է 30-ականներից, երբ դեռևս համալսարանի ուսանող պատանին պրայտում էր հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության խորքերը: Դեռ այն ժամանակից նրան առանձնապես հուզում են հայ ժողովրդի պատմության երկու հանգուցային խնդիրները՝ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները և հայ ազգային-ազատագրական շարժումները: Դրանց մեջ մտնող ընդգրկումն հարցախմբի լայնածավալ ուսումնասիրությանը նվիրաբերեց նա իր ողջ գիտական կարողությունները: 1939-ին պաշտպանել է քեկնածուական դիսերտացիա հենց այդ հանգուցային խնդիրներից մեկի մասին: Դիսերտացիան վերաբերում էր Անդրկովկասում գործող նարոդնիկական խմբակներին, և այդ առնչությամբ քննարկվում էին նաև հայ նարոդնիկների՝ ռուս նարոդնիկներից կրած ազդեցությունն ու կապերը: Մեկ տարի անց այն հրատարակվեց «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում (1870–1880 թթ.)» խորագրով:

Ուշադրության արժանի է հատկապես մի հանգամանք: Այն ժամանակ, երբ երիտասարդ Խորհրդային Հայաստանի նշանավոր շատ գիտնականներ և գործիչներ, որոնք անցյալում ունեցել էին պատկառելի ավանդ և վաստակ, ցարիզմին քննադատելու միտումով, տուրք տալով պատեհապաշտությանը, աշխատություններ էին գրում, հողվածներ հրատարակում, որտեղ արևմտահայության ազատագրական շարժումը համարում էին դրսից ներմուծված, իսկ Թուրքիան համեմատելով Յաթական Ռուսաստանի հետ գտնում էին, որ հայերի դրությունը բուրքական կայսրությունում իբր ավելի լավ էր, քան Ռուսաստանում, Մկրտիչ

Ներսիսյանը հակադրվում էր այդ մտայնությանը, պաշտպանում և վերականգնում XIX դարի հայ անվանի մտավորականների՝ Միքայել Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Գրիգոր Արծրունու, Մկրտիչ Խրիմյանի, Գաբեգին Սրվանձությանցի և ուրիշների գաղափարները արևմտահայ ազատագրական շարժումների պատճառների և իրավական հիմքի վերաբերյալ: Բազմաթիվ արխիվային վավերագրերի, հայոց պատմության դիվանների, ստեղծված գրականության հետազոտության հիմքի վրա Ներսիսյանը գրում է բուրքական բռնապետության դեմ ուղղված՝ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված կոթողային մի ուսումնասիրություն, որը 1946-ին ներկայացնում և պաշտպանում է իբրև դոկտորական դիսերտացիա: Իր ինքնահաստատումը գտած գիտնականի և քաղաքացու կողմից կատարված գիտական սխալներ էր այդ աշխատությունը: Անհատի պաշտամունքի տարիներին, երբ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումների մասին խոսելը կամ գրելը համարվում էր ազգայնականության դրսևորում, երբ մեզանում արգելված հեղինակներ էին Բաֆֆին, Պատկանյանը, Արծրունին, առավել ևս Խրիմյանը, հորեղյարը իրեն հատուկ խիզախությամբ, հմուտ պատմաբանի քննախույզ հայացքով ուսումնասիրում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման ակունքներն ու ընթացքը, նրա գաղափարախոսությունը, կապը ճնշված այլ ժողովուրդների ազատագրական շարժումների հետ, ցույց տալիս բուրքական բռնապետության հայահալած քաղաքականությունը, բացահայտում Թուրքիայի եվրոպականացման ճիգերի սնանկությունը, մեծ պետությունների գաղութատիրական նկրտումները: Եվ պատահական չէր, որ այդ աշխատությունը լույս տեսավ միայն Ստալինի մահից հետո սկսված ճնշալի տարիներին:

Գիտնականի անխնայ աշխատասիրության արդյունքը եղավ հայ-ռուսական հարաբերություններին նվիրված ուսումնասիրությունների շարքը՝ «Մովորովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները 1770–1780 թթ.», «Դեկաբրիստները Հայաստանում», «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» (երկհատոր), «1812 թ. Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները» և այլ լուրջ աշխատություններ:

Ներսիսյան գիտնականի ամենամեծ ծառայությունը հայոց եղեռնին, հայ ցեղասպանությանը նվիրված փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածուն է, որը լույս տեսավ հայոց Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ, 1966-ին: Ժողովածուն լույս է տեսել ռուսերեն, իր առաջ դնելով հեռահար նպատակներ, ռուսերենի միջոցով աշխարհին ծանոթացնել երիտթուրքերի կողմից սանձազերծված՝ 1915 թ. մարդկության դեմ կատարված ամենամեծ ոճրին՝ հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասի փաստաթղթերն արտացոլում են Աբդուլ Համիդ II-ի տիրապետության ընթացքում (1876–1908 թթ.) իրագործված հայկական կոտորածները: Երկրորդ մասը վերաբերում է հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածներին, որոնք տեղի ունեցան երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո: Փաստաթղթերի մեծ մասը, որ արխիվային վավերագրեր են, արտացոլում են 1880-ական թվականներից սկսած թուրքական կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը: Դրանց գերակշռող մասը հայ, ռուս, անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, ամերիկացի, բուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների, Թուրքիայի տարածքում գտնվող դեսպանների, հյուպատոսների, զինվորական-կցորդների պաշտոնական զեկուցագրերն են՝ ուղղված իրենց երկրների արտաքին գործոց նախարարություններին, և ճշմարտացի պատկերացում են տալիս դեռ 80-ականներից սկսած սուլթանական, ապա երիտթուրքական կառավարության առավել դաժան, պետական մակարդակով կատարված հրեշավոր ոճրագործության մասին, ոճիր, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան մեկ և կես միլիոն հայություն, ավերվեցին շեն ավաններն ու քաղաքները, ամայացավ Արևմտյան Հայաստանը, մարդկային քաղաքակրթության պատմության մեջ ծանրակշիռ ավանդ ունեցող մի աշխատասեր ժողովրդից բռնազավթվեց իր պատմական հայրենիքի ինը տասներորդ մասը: Ժողովածուի հակիրճ, բայց խիստ տարողունակ առաջաբանում Ներսիսյանը տալիս է արխիվային վավերագրերի գիտական գնահատականը, բացահայտում է թուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության դրդապատճառները: Իթքիհադականների գաղափարախոսներ Նազիմ բեյի, Էնվեր փաշայի, Թալեաթ բեյի ելույթներից և հեռագրերից բերված մեջբերումների օգնությամբ բացահայտում է թուրքական կառավարության

հրեշավոր ծրագրերի հակամարդկային էությունը: Հեղինակը ճշտումներ է մտցնում նաև մեծ տերությունների որոշ դեսպանների զեկուցագրերում տեղ գտած անճշտություններում՝ իր գնահատականը տալով կատարված իրադարձությունների նկատմամբ դրսևորած նրանց վերաբերմունքին: Առաջաբանի բարձր գիտական մակարդակը, ժողովածուում ամփոփված արխիվային փաստաթղթերի բազմազանությունը, հարստությունը, դրանք առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվելու փաստը, ժողովածուն դարձնում են մեծարժեք: Պատահական չէ, որ ժողովածուն ունեցավ մի քանի հրատարակություն (2 ռուսերեն և 1 հայերեն), ընդունելություն գտավ և՛ գիտական հասարակայնության, և՛ ընթերցողների լայն շրջաններում՝ միշտ մնալով փնտրված գիրք: Դա վկայում է ոչ միայն ժողովածուի արժանիքների մասին, այլև մեր ժողովրդի վերաբերմունքի՝ իր համար շատ ցավոտ ու հոգեհարազատ քեմայի նկատմամբ:

Խոսել Ներսիսյան գիտնականի մասին, առանց հիշելու նրա՝ գիտության մեծ կազմակերպչի ունակությունները, անհնարին է: Երկար տարիներ նա եղել է Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն ու տնօրեն, ՀԳԱ ակադեմիայի հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ-ի փոխնախագահ, մեկ տասնամյակից էլ ավելի տարիներ վարել է Երևանի պետական համալսարանի ռեկտորի պաշտոնը (1966–1977 թթ.): Ռեկտոր Ներսիսյանի ջանքերի շնորհիվ համալսարանում բացվեց արևելագիտության ֆակուլտետ, ուր և դրվեցին մեր ժողովրդի հետ սերտ առնչություն ունեցող պարսիկ, արաբ, քուրդ, բուրք ժողովուրդների լեզվի, բանասիրության և պատմության ուսումնասիրության հիմքերը:

Առավել նշանակալիցը Սկրտիչ Ներսիսյանի մանկավարժական գործունեությունն է: Երկար տարիներ նա հայ ժողովրդի պատմություն է դասավանդել պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում: 1940–50-ականներին ուսանողները առաջին անգամ նրանից են լսել մեր անվանի հայդուկների, ժողովրդական վրիժառուների, մասնավորապես Անդրանիկի անունը, որի մասին Հայաստանում առաջին տպագիր հոդվածի հեղինակը լինելու պատիվը

նույնպես պատկանում է անվանի գիտնականին: Նրա ուսանողներից շատերը այժմ ճանաչված անուններ են պատմագիտության բնագավառում, ՀԳԱ ակադեմիայի իսկական և թղթակից անդամներ, դոկտորներ, քեկնածուներ, գիտության կազմակերպիչներ: Այդ առնչությամբ պետք է խոսել նաև Ներսիսյանի ստեղծած գիտական դպրոցի մասին: Նա եղել է բազմաթիվ ասպիրանտների գիտական ղեկավարը: Հաշվի չառնելով իր ահռելի զբաղվածությունը՝ միշտ էլ ժամանակ է գտել ասպիրանտների գիտական աճը և հասունացումը ուղիղ ճանապարհի վրա դնելու համար: Ես պատիվ և բախտ եմ ունեցել լինելու նրա ասպիրանտը 1965–68 թթ. և չեմ կարող մոռանալ, թե ինչ բժախնդրությամբ էր հետևում իմ գիտահետազոտական աշխատանքի առաջին քայլերին: Հետևողականությամբ օգնում էր ասպիրանտներին և ուրախանում նրանց հրապարակած հաջող հոդվածներով:

Չի կարելի մոռանալ Ներսիսյանի գիտական-հրատարակչական գիտության պրոպագանդման բնագավառում կատարած գործունեության մասին: Այդ այն բնագավառն է, որին մեծարգո գիտնականը նվիրվել է անմնացորդ սիրով և խանդավառությամբ: 1958 թ. նրա կողմից հիմնադրվեց «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», որը մեծ հեղինակություն է վայելում և ճանաչում է գտել ոչ միայն մայր երկրի բանասերների ու պատմաբանների, այլ նաև սփյուռքի, արտասահմանյան հայագետների շրջանում: Հեղինակների համար մեծ պատիվ է հրատարակվել գիտական այդ պատկառելի ամսագրում, որովհետև բոլորը գիտեն Ներսիսյան գիտնականի բարձր չափանիշները և անգիջողականությունը գիտական խոտանի նկատմամբ: Հիմնադրման օրից մինչև օրս Մկրտիչ Ներսիսյանն այդ ամսագրի անփոփոխ խմբագիրն է ու շարունակում է իր գործը երիտասարդի ավյուրում և իմաստնացած՝ հասակի հարուստ կենսափորձով: Մեծ է Ներսիսյանի ավանդը երկու այլ ամսագրերի հիմնադրման գործում ևս: Համալսարանում պաշտոնավարելու տարիներին (1967 թ.)՝ նրա անմիջական նախաձեռնությամբ սկսեցին հրատարակվել «Բանբեր Երևանի համալսարանի» և «Երևանի համալսարան» (ներկայումս՝ «Հանդես Երևանի համալսարանի») հանդեսները, որոնք հարատևում են մինչև օրս:

Չնայած պատկառելի տարիքին՝ մեծարգո հոբելյարը այժմ էլ մեր գիտնականների առաջին շարքերում է: Վարում է Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի «Հայ-ռուսական հարաբերություններ» և «Հայերի ցեղասպանություն» թեմատիկ խմբերի աշխատանքները, ուր պլանավորված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1918–20 թթ.)» փաստաթղթերի նոր ժողովածուի հրատարակությունը, որն առաջին հատորի տրամաբանական և ժամանակագրական շարունակությունն է լինելու:

Նա եռանդուն մասնակցում է ինստիտուտի գիտական խորհրդի նիստերին, որտեղ ունեցած նրա ամեն մի ելույթը ներկաներին զարմանք և հիացմունք է պատճառում: Անընդհատ որոնումների մեջ է: Նրա պրպտումն միտքը հանգիստ չունի: Նա առաջինն է տեղյակ լինում արտասահմանում լույս տեսած գիտական նորությունների մասին՝ կրտսեր գործընկերների ուշադրությունը բևեռելով դրանց վրա:

Ներսիսյանը ոչ միայն անվանի գիտնական է, այլև սկզբունքային, անհաշտ, անգիջում քաղաքացի, հասարակական գործիչ: Կրքոտ խառնվածքը, պատասխանատվության մեծ զգացումը ներկա և ապագա սերունդների նկատմամբ, նրան օժտում են պայքարելու մեծ եռանդով: Նա քննամի է ամեն տեսակի պատեհապաշտության, պաշտպանում է ազնվությունն ու գիտական բարեխղճությունը, դատապարտում անարդարությունը: Նրան հատուկ է անաչառությունը, հավատարմությունը դավանած սկզբունքներին: Ութսունհինգամյա գիտնականը պայքարի է նետվում երիտասարդի խանդով և ավյուրով: Յանկանք երկար տարիների արևշատություն մեծարգո գիտնականին և ուսուցչապետին:

Հանդես Երևանի Համալսարանի, 1995, № 3, էջ 23–27:

ԱՐԺԵԶԱՎՈՐ ՆԵՐԴՐՈՒՄ
ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Դժվար է գերազնահատել պարբերական մամուլի դերն ու նշանակությունը ժողովրդի պատմության շարադրման, հասարակական մտքի պատմության ուսումնասիրության գործում: Պարբերական մամուլը եղել և մնում է հայ ժողովրդի պատմության առաջին և անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներից մեկը: Անհնար է պատկերացնել մասնավորապես 19-րդ դարի պատմության ուսումնասիրությունը առանց օգտագործելու մեր հարուստ պարբերական մամուլը: Մակայն մամուլը ոչ միայն պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր է, այլ նաև ուսումնասիրության օբյեկտ: Երկուստեք հայ պարբերական մամուլը ունեցել է իր երախտաշատ ուսումնասիրողներն ու գնահատողները դեռևս ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Նիկողայոս Տեր Հարությունյան, Գրիգորիս Գալեմբերյան, Մկրտիչ Պտտուրյան, ապա Գարեգին Լևոնյանց - այն պայծառ անձնավորություններն են, որոնք քաջ գիտակցելով ու բարձր գնահատելով մամուլի դերն ու նշանակությունը, սկսած 1878-ից հայ մամուլի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում բացեցին մի արահետ, որը ժամանակի ընթացքում դարձավ լայնահուն պողոտա:

Հայ մամուլի ուսումնասիրությունը առավել գիտական հիմքերի վրա դրվեց Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում, որի կազմում արդեն երեք տասնամյակ գործում է հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտական աշխատողների մի պատկառելի խումբ: Նրանց ջանքերով տարիների ընթացքում լույս են տեսել բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ, նվիրված հայ մամուլի առանձին օրգանների ուսումնասիրությանը: Այսպիսով հող նախապատրաստվեց առավել ընդգրկուն և հիմնարար աշխատության ստեղծման համար: Այդ ջանքերի պսակը եղավ վերջերս հրատարակության համար գիտական անցագիր ստացած «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն» առաջին հատորը, որի կատարումը գիտական սխրանք էր և իրականացվեց մեծ մասամբ այդ բաժնի աշ-

խատակիցների ուժերով, բարձր գնահատականի արժանանալով ինստիտուտի գիտական խորհրդի կողմից: Բաժնի աշխատակիցների, գիտական հասարակայնության մեջ ճանաչված անուն է և պատկառելի ավանդ ունի հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրության մեջ ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից Մարգո Մխիթարյանը, որի հետազոտությունը՝ «Արևելահայ մամուլի սկզբնավորումը և լուսավորական շարժումը» խորագրով, վերջերս լույս ընծայեց Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի «Գիտություն» հրատարակչությունը:

Լայն է և ընդգրկուն Մ. Մխիթարյանի հետաքրքրությունների շրջանակը: Բազմաթիվ գիտական հոդվածների և մենագրությունների հեղինակին զբաղեցրել են հայ պարբերական մամուլի թե՛ առավել ուշագրավ, թե՛ աննշան օրգանները, հայ առաջին պարբերականի, նրա աշխատակիցների, արևելահայ հասարակական մտքի զագաթ «Հյուսիսափայլ»-ի, ապա 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերականներից «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի ստեղծման, հայ հասարակական կյանքում նրանց կատարած դերի և նրանց հետ առնչվող բաղմաթիվ հարցեր նրա գրչի տակ ստացել են իրենց համակողմանի լուսաբանումը: Գրախոսվող մենագրությունը ընդլայնում է գիտնականի հետաքրքրությունների շրջանակը, արևելահայ առաջին պարբերականից մինչև «Հյուսիսափայլ» բնկած դժվարին և փշոտ ճանապարհի անցած հայ մամուլի ուղին: Գիտական հասարակայնությանը անհայտ կամ քիչ հայտնի, Աստրախանում հրատարակված «Արևելյան ծանուցմունք» և Թիֆլիսի «Կովկաս», ապա «Արարատ» շաբաթաթերթերը առաջին անգամ դառնում են առանձին ուսումնասիրության առարկա: Աշխատությունը բաղկացած է չորս մասից: Առաջին մասի առաջին գլուխը նվիրված է «Արևելյան ծանուցմունք»ի ստեղծման և հրատարակության պատմությանը: Հրատարակվելով Աստրախանում «Լոստոչնիե Իզվեստիա» շաբաթաթերթի հետ մեկտեղ այն եղել է երկլեզվյան շաբաթաթերթի մի ճյուղը, լույս է տեսել ընդամենը քսանյոթ թիվ և դադարել է խրմբագրի մահվան պատճառով: Շաբաթաթերթը դրական դեր է կատարել, գաղթօջախի հայությանը կապելով մամուլին, նրան տալով ընթերցանության նյութ: Այն Ռուսաստանի տարածքի հայ պարբերականն էր և մի նոր աստիճանի բարձրացրեց Աստրախանի հայության հասարակական կյանքը: Կարճ

կյանք ունեցավ այդ շաբաթաթերթը և այդ իսկ պատճառով չկարողացավ դրսևորել իր ողջ հնարավորությունները, չտարածվեց Անդրկովկասում և ավելի քան մեկ ու կես դար մատնված էր մոռացության: Պետք է արժանին մատուցել հեղինակի գիտական բարեխղճությանը, որը հարգանքով է նշում այն բոլոր ուսումնասիրողների անունները, որոնք ինչ-որ չափով առնչվել են այդ շաբաթաթերթի հայտնաբերմանը:

Աշխատության առավել ուշագրավ գլուխներից է «Հայացք դեպի ակունքները» խոսուն վերնագիրը կրող բաժինը, որը քննարկում է ոչ թե մամուլի որևէ օրգան, այլ համակողմանի բացահայտում է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հայ մշակութային կենտրոններում՝ Թիֆլիսում և Մոսկվայում ընթացող հասարակական երևույթները, նոր դպրոցի համար պայքարող գործիչների՝ Ալամդարյանի և Աբովյանի նման լուսավոր դեմքերի գործունեության շառավիղները, Ներսես Աշտարակեցու և Հովակիմ Լազարյանի ծավալած լուսավորական գործունեությունը, համապատասխանաբար «Ներսիսյան» դպրոցի և «Լազարյան» ճեմարանի աշխատանքների, նրանց ուսուցիչների և առաջադեմ սաների, նրանց ջանքերով 1828 և ապա 1829 թվերին հրատարակած «Երախայրիք Ներսիսյան դպրոցի» և «Մուգայք Արարատյան» ժողովածուները: Հենվելով Ալեքսանդր Երիցյանի ելակետային այն դրույթի վրա, որ այդ երկու ժողովածուների ծնունդը կապված է Կովկասում հայ մամուլի սկզբնավորման գաղափարի հետ, աշխատության հեղինակը հանգամանորեն քննարկում է այդ ժողովածուները, արժեքավորելով դրանք իբրև 19-րդ դարի 30-ական թվականների գրական հրապարակախոսական մտքի արտհայտություն:

«Ներսիսյան» դպրոցի աշակերտների գրական ժողովածուն իր վրա է կրում դպրոցի արժանավոր տեսուչ Հարություն Ալամդարյանի հորը ազդեցությունը: Բանասիրական պրայտումների միջոցով Մխիթարյանն ապացուցում է ժողովածույում տեղ գտած անստորագիր բանաստեղծությունների Ալամդարյանին պատկանելու հարցը: «Երախայրիք»-ի գրական ստեղծագործությունների մեծ մասում հեղինակները ցնծություն են արտահայտում Արևելյան Հայաստանի պարսկական լծից ազատագրվելու առիթով, փառաբանում Ներսես Աշտարակեցու և Հարություն Ալամդարյանի հայրենամոլեր գործունեությունը:

«Երախայրիք»-ի հրատարակությունից մեկ տարի անց ուսուցիչ Միքայել Սալամբյանի ղեկավարությամբ լույս տեսավ «Լազարյան» ճեմարանի սաների գրական ստեղծագործությունների ժողովածուն՝ «Մուգայք Արարատյան» խորագրով: Այն ևս, ինչպես առաջինը, կազմված է երկու մասից: «Զերքվածք մանկանց» վերնագրով առաջին մասի բանաստեղծությունների զգալի մասը նվիրված է Լազարյանների տոհմի փառաբանությանը, Մոսկվայի հայ գաղթօջախի դերի գնահատմանը: Ժողովածուի երկրորդ մասը քննության է առնում լուսավորչական և կաթոլիկ եկեղեցիների դավանաբանական տարբերությունները և ընդգծում է այն միտքը, որ բոլոր եկեղեցիներն էլ պետք է անկախ լինեն, ոչ մեկը չստորադասվի մյուսից: Այս բաժինը, որ կազմված է հարց ու պատասխանի ձևով, բացահայտում է ճեմարանի սաների մեծ ունակությունը բանավիճային արվեստում: Ողջ ժողովածուն շնչում է հայրենասիրության ուժգին զգացումով և դրանով վարակում է ընթերցողին: Ազգահավաքման կոչերով, ազատասիրական գաղափարների արծարծմամբ, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պատմական ակտի ըստ արժանվույն գնահատմամբ, ժողովածուն մի երևույթ է դառնում արևելահայ մշակութային կյանքում: Աշխատության այդ գլուխն աչքի է ընկնում իր բարձրությամբ, նոր խոսքի ուժգնությամբ: Հեղինակի աչքից չի վրիպում երկու ժողովածուների բերած նորությունը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ և, ըստ այդմ էլ, արժանանում է բարձր գնահատականի: Առանձնապես մեծ ջերմությամբ է շարադրված այդ գլխի երրորդ բաժինը՝ «Ապագայի ծրագրեր» վերտառությամբ, որը նոր խոսք է ասվում Խ. Աբովյանի, նրա ուսուցիչ Հարություն Ալամդարյանի մասին: Առավել գնահատելի է այն հանգամանքը, որ Մ. Մխիթարյանը գերծ է մնում իր նախորդ հետազոտողների միայն բացասական կամ միայն դրական (սև և սպիտակ) միակողմանի գնահատականներից, այլ կատարում է բարեխիղճ օբյեկտիվ վերլուծություն և տալիս առավել հավասարակշռված գնահատական:

Աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է «Կովկաս» շաբաթաթերթի քննությանը: «Կովկաս»-ը ոչ թե ռուսերեն «Կավկաս» պաշտոնական օրգանի հայերեն ճյուղն էր, այլ ինքնուրույն մի մարմին, որը մեծ դեր կատարեց Թիֆլիսի հայության կյանքում: Չնայած այն հանգամանքին,

որ թերթն ստորագրում էր ռուս խմբագիր Կոստանդինովը, սակայն նա չէր խառնվում ոչ միայն նյութերի ընտրությանը, այլև դրամական հաշվներին: Այդ գործը մեծ արժանապատվությամբ իրականացնում են նրա հայ գործընկերները՝ Հակոբ Արզանյանը և Հակոբ Կարենյանը, իսկ մեկ տարի անց նրանց է միանում Գաբրիել Պատկանյանը: Այստեղ առավել ևս այն աչքի է ընկնում գիտական նյութի մատուցման մեծ հմտությամբ, շարադրանքի կոտ պլանավորմամբ ու ծրագրավորմամբ: Երկու տարվա կյանք ունեցած շաբաթաթերթը ենթարկվում է համակողմանի քննության, բացահայտվում են շաբաթաթերթի հրատարակման նախապայմանները, ժամանակի հասարակական կյանքում ընթացող մակընթացություններն ու տեղատվությունները: Շաբաթաթերթը գնահատվում է իբրև ժամանակի տարեգիր, ընդդժվում նրա դերը անցյալ դարի 40-ական թվականների լուսավորական շարժման մեջ, քննարկվում այնտեղ մշակված ծրագրերը, որոնք նպատակաճիված էին դպրոցական գործի բարելավմանը: Մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցվում շաբաթաթերթի հետ ունեցած Աբովյանի առնչությունների մեկնաբանումը: «Կովկաս»-ի գրական դպրոցի ներկայացուցիչների՝ Գալուստ Շերմազանյանի, Մովսես Զոհրաբյան Արցախեցու և մանավանդ Գաբրիել Պատկանյան բանաստեղծի, ազգագրագետի, բնագետի և բանավիճողի կերպարների բացահայտումը, ընթերցող հասարակությանը նրանց գործունեությանը ծանոթացնելը աշխատության լավագույն էջերն են և ընթերցվում են չմարդկ հետաքրքրությամբ: Այդ բաժինն աչքի է ընկնում նոր անունների և դեմքերի, դեպքերի, մշակութային կյանքի և գործունեության ներմուծումով, ռուսական պարբերական մամուլի տարբեր օրգանների հետ ունեցած առնչություններով և նույնիսկ նրանցից ոմանց հետ ունեցած բանավեճով: Այդ հենքի վրա է կերտվում Գաբրիել Պատկանյան քաղաքացու, ազգային արժանապատվության բարձր զգացումով համակված մարդու և գործչի կերպարը, որի ամբողջացումը շարունակվում է աշխատության հաջորդ՝ երրորդ մասում:

Աշխատության երրորդ մասը նվիրված է Գաբրիել Պատկանյանի «Արարատ» շաբաթաթերթի հիմնադրման, ծրագրի, կառուցվածքի, լեզվի, քննարկված հարցերի, նրանում տեղ գտած գրական ստեղծագործությունների արժեքավորմանը:

Ի տարբերություն «Կովկաս»-ի, «Արարատ»-ը հրատարակվում էր գրական աշխարհարարով՝ «ամենեցուն հասկանալի» դառնալու մեծ ցանկությամբ: Իր ծրագրային հողվածում խմբագիրն արտահայտում էր կյանքից անժամանակ հեռացած Խաչատուր Աբովյանի ավանդներին հավատարիմ մնալու գաղափարը, հայ մամուլը և գրականությունը, մանկավարժությունը նրա գծած ուղիով դնելու անհրաժեշտությունը: Մխիթարյանն ըստ արժանվույն գնահատում է Պատկանյանի ավանդը լեզվաշինության բնագավառում, ռուսերենին համարժեք նոր բառեր ստեղծելու և օգտագործելու կարողությունը: Առանձնապես արժեքավորվում է շաբաթաթերթին բնորոշ մանկավարժական ուղղվածությունը: Զահանա խմբագիրը ընթերցողին հասկանալի, մատչելի ձևով բացատրում է կրոնական տարբեր հասկացություններ, կրոնական տոներ և ծեսեր, մեկնաբանում աստվածաշնչյան ավանդություններ: Սակայն նմանօրինակ նյութերի առկայությունը չէր բացառում Գաբրիել Պատկանյանի դրական վերաբերմունքը գիտական մտքի և գիտության նորագույն նվաճումների նկատմամբ: Այս տեսակետից բնորոշ է մարդակազմությանը, բնական գիտություններին նվիրված հողվածները, առանձնապես՝ «Աստեղաբաշխական բաժինը», ուր տալիս է հողվածները ժամանակի բնագիտական մտքի դիրքերից ընթերցողներին ծանոթացնում էր տարբեր մոլորակների հետ:

Աշխատության երրորդ մասի արժեքավոր գլուխներից է «Գաբրիել Պատկանյան և Ներսես Աշտարակեցի» բաժինը, ուր հանգամանորեն լուսաբանվում են հայ իրականության այդ երկու ականառու դեմքերի առնչությունները, բարդ փոխհարաբերությունները: Ներսես Աշտարակեցի վիթխարի ֆենոմենը բացահայտվում է իր հայացքների և գործունեության բարդ հանգույցներով. Իմերեթիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ, աքսորական հոգևորական և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, ապա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց անձնավորության գաղափարական էվոլյուցիայով: Ընդհանրապես աշխատության առավել արժեքավոր էջերն են Ներսես Աշտարակեցի-Ալանդարյան, Աշտարակեցի-Պատկանյան հարաբերությունների պարզաբանումը:

Աշխատության չորրորդ մասը վերաբերում է 19-րդ դարի 40-50-ական թվականների լուսավորական շարժմանը: Սա փաստորեն նա-

խախտութիւններն է, նրա հրատարակութեանը նախորդող տասնամյակներէի պատմութիւնը: Չնայած աշխատութեան առաջաբանում հեղինակը նշում է այն փաստը, որ Նազարյան-Նալբանդյան հարաբերության խնդիրը իրենից առաջ քննարկման առարկա է դարձել բանասերների և պատմաբանների կողմից, սակայն այս բաժինը ևս չափեցանքներն աչքի է ընկնում հարցադրումների բարձրութեամբ և ինն կամ հայտնի փաստերը նորոգելու մեկնաբանելու մեծ հմտութեամբ: Արմաշ, Ալանդարյան, Պատկանյան առաջին սերնդի հայ լուսավորիչներին փոխարինելու են գալիս երկրորդ սերնդի լուսավորիչները՝ Ստեփանոս Նազարյանը և Սիքայել Նալբանդյանը:

Նազարյանը մեծ ջանքեր է թափում սկզբում Կազանում, ապա Անդրկովկասում հայ պարբերական մամուլի օրգան հիմնադրելու համար: Թույլտվություն ստանալու համար գրութեանը կից դրված հրատարակելիք ամսագրի ծրագիրը բացահայտում է լուսավորիչ գործչի հայացքների լայն ընդգրկումը, հայոց պատմությունն ու գրականությունը, աշխարհագրությունն ու ընդհանուր պատմությունը, երկրագործությունն ու բնագիտությունը, վիճակագրությունն ու վաճառականությունը, - ասիս համառոտ թվարկումը այն քննարկելու, որոնց վերաբերյալ երիտասարդ լուսավորիչը պատրաստվում էր գիտա-մասնաշարական հողվածներ հրատարակել իր ապագա ամսագրում: Չստանալով այդ հնարավորությունը, նա չի հուսահատվում և դիմում է գիտական հետազոտությունների ժանրին. օգտվելով Կազանի համալսարանի ընձեռած հնարավորություններից, 1844 թ. նա ռուսերեն հրատարակում է իր ուսումնասիրությունը՝ «Հայ գրականության պատմության բնույթի և կենսի» սկզբնավորումից մինչև 13-րդ դարի վերջը» քննադատ: Երկու տարի անց նա տպագրում է այդ հետազոտության շարունակությունը՝ «Նորագույն ժամանակների հայ գրականության պատմության տեսություն 14-րդ դարից մինչև մեր օրերը» գիրքը: Կապված լինելով ռուսական իրականության հետ և մեծապես կրելով ռուսական մշակույթի՝ մասնավորապես Բելինսկու հզոր ազդեցությունը, Ստ. Նազարյանը հայ գրականությանը նվիրված իր վերոնշյալ տեսությունները կազմում է Բելինսկու տարեկան տեսությունների ձևով: Վեր հանելով և զննատեսելով նախորդ դարերում, ապա իր ժամանակներում ստեղծված մշակութային արժեքները, Նազարյանը

ընդերցողի ուշադրությունն է հրավիրում հրատապ լուծում պահանջող խնդիրների վրա: «Իրանցից ամենակարևորը՝ գրական կենդանի լեզվի մշակումը և նոր գրականության ստեղծումը, Նազարյանը համարում է հայ ժողովրդի լուսավորության առաջին հիմնական գործոնը և նախապայմանը: Իր ուսումնասիրություններում Նազարյանը համակողմանիորեն քննարկում է հայ նոր գրականության ստեղծման հարցը. գրականություն, որ պատասխաներ նոր ժամանակների պահանջներին և հոգեդէն սնունդ տար երիտասարդ սերնդին: Միևնույն ժամանակ Նազարյանի այդ տեսությունները իբրև երկրորդ սերնդի լուսավորչի լուսավորական ծրագրի հավատարմագրական, որոնցով դրվում էին հայ լուսավորական շարժման գիտական հիմքերը:

Արգասավոր էր Նազարյանի նախահյուսափայլյալ շրջանի գիտական, հրապարակախոսական գործունեությունը. իր հրատարակած գործերում նա մշակեց գիտական աշխարհաբարի հաստատման և հարստացման ուղիները: «Հանդես նոր հայախոսության» ուսումնական երկհատոր ձեռնարկը նրա բոլոր ծրագրերի իրականացումն էր և լեզվաշինարար հեղինակի պրակտիկ գործունեության արտահայտությունը:

1850-ական թվականներին լուսավորական շարժումը ստացավ նոր երանգ ու փայլ Սիքայել Նալբանդյանի մասնակցությամբ: 1853 թ. ամռանը Նոր Նախիջևանից մեկնելով Մոսկվա, նա այնտեղ գտավ իրեն գաղափարակից և հոգեհարազատ մի գործչի՝ Ստ. Նազարյանին և աշնանից սկսվեց նրանց համագործակցությունը: «Լազարյան» ճեմարանի այդ երկու դասախոսները գործնականում իրականացրին «Նազարյանի կողմից տեսականորեն հիմնավորված գրական աշխարհաբարի քաղաքացիական իրավունքների վավերացումը»: «Հաղագս հայկական մատենագրության ճառ» Նալբանդյանի աշխատությունը շարունակում էր պաշտպանել Նազարյանի ռուսերեն լույս տեսած «Տեսություններ»-ի ավանդույթները: Գիտական մեծ բարեխղճությամբ քննարկելով Նալբանդյանի «ճառ»-ի և Նազարյանի «Տեսություններ»-ի մասին, նրանց նմանությունների կամ տարբերությունների վերաբերյալ արտահայտած անխտիր բոլոր կարծիքները, աշխատության հեղինակը գերծ է մնում ժխտելու կամ հաստատելու մինչև այդ հրատարակված քննարկից: Միևնույն ժամանակ կատարում է մի բնախնդիր աշխատանք՝ համեմատելով մինչ

այդ լույս տեսած Նազարյանի «Տեսություն»-ը և Նալբանդյանի «ճառ»-ը և հանգում մեր տեսակետով այն ճիշտ կարծիքին, որ «ճառ»-ի ծրագիրը լուսավորական շարժման այդ երկու խոշոր գործիչները մշակել են համատեղ: Դա նրանց ստեղծագործական պրոցեսի, համատեղ աշխատանքի արդյունքն էր, տվյալ դեպքում կրտսեր բարեկամն իրականացնում էր ավագ զինակցի գաղափարները: Նալբանդյանի «ճառ»-ի ամենամեծ արժանիքը հայ գրականության իր ժամանակի արժեքներին տված նրա գնահատականներն են: Եթե քառասունական թվականներին Նազարյանը կրելով Բելինսկու ազդեցությունը, հայ գրականության պատմությանը նվիրված իր ուսումնասիրությունները գրում էր «Տեսության» ժանրով, ապա 50-ական թվականներին, այս անգամ արդեն Նալբանդյանը, դարձյալ Բելինսկու օրինակով, իր բնական խոսքն էր ասում հայ գրականության և մամուլի իր ժամանակի իրավիճակի մասին:

Առանձնակի հետաքրքրությամբ է ընթերցվում աշխատության չորրորդ մասի երկրորդ գլուխը՝ «19-րդ դարի 60-ական թթ. մեծ բանավեճի նախաշեմին» պատկերավոր խորագրով: Այս բաժնում քննարկվում են Նազարյան-Մսեր Մսերյան, Լազարյաններ և Մսերյան, Նալբանդյան և Մսերյան բարդ փոխհարաբերությունները, վերջինիս կապը Անդրկովկասի պահպանողական մտայնության տեր գործիչների՝ Առաքել Արարատյանի, Մարգիս Ջալալյանի և այլոց հետ: Հանգամանորեն քննարկելով երկու թևի տեսական և գեղարվեստական ստեղծագործությունները, աշխատության հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ նրանց միջև մղվող գաղափարական պայքարը արտացոլում էր լուսավորական շարժման գործիչների առաջադիմական-վերանորոգչական ձգտումների և կոերաֆեոդալական հոսանքի գործիչների բախումները:

Աշխատությունն ավարտվում է «Հյուսիսափայլ»-ի հիմնադրման ակտով, այն արձանագրվելով իրրև հայ հասարակական կյանքի վերելքի նոր փուլի սկիզբ: Աշխատությունն ընթերցվում է չքուլացող հետաքրքրությամբ: Հարկ ենք համարում առանձնապես շեշտել հեղինակի գիտական բարեխղճությունը: Չկա մի որևէ հարցադրում, որի մասին չնշի հեղինակը: Ըստ արժանվույն գնահատվում են բոլոր ուսումնասիրողների կատարած աշխատանքները, նոր միայն նշվում իր բերած նորը: Աշխատության արժանիքներից թերևս ամենամեծը նրա հանրագի-

տարանային բնույթն է: 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակից մինչև վեցերորդ տասնամյակը արևելահայ հասարակական կյանքում գործող բազմաթիվ հայտնի և անհայտ հասարակական գործիչների, հերոսների մի շրջող պատկերասրահ է հառնում ընթերցողի աչքի առջև, ընդլայնելով նրա մտահորիզոնը բազմաթիվ նոր իրադարձություններով, հասարակական կյանքի ալեբախումներով:

Թերևս կարելի է իբրև դիտողություն նշել, որ «Երախայրիք Ներսիսյան դպրոց»-ի, «Մուգայք Արարատյան» ժողովածուների, ապա «Կովկաս» և «Արարատ» շաբաթաթերթերի գրական ստեղծագործությունները քննարկվում են խիստ հանգամանորեն, ընդարձակ և մանրամասն, ձգձգված են մեջբերումները: Մեզ թվում է, կարելի էր սեղմել այդ բաժինները: Սակայն կարող ենք նաև արդարացնել մանրամասն և երկարաշունչ զրեկու հեղինակի այդ միտումը: Վերոհիշյալ ժողովածուներն ու մամուլի այդ օրգանները վաղուց դարձել են մատենագիտական հագվագյուտ արժեքներ և ոչ մատչելի լայն ընթերցող հասարակության համար: Այդ գրքով ընթերցողը հնարավորություն է ստանում ըստ ամենայնի գաղափար կազմել նրանց մասին և այդ ձևով հաղորդակցվել նրանց:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի հեղինակի ծանոթագրությունները, որոնք ամեն մեկը մի դեպքի կամ փաստի պարզաբանումն են և անպայման ընդլայնում է ընթերցողի մտահորիզոնը, դրանից բացի դրանք ճշգրտումներ են մտցնում մինչև այդ տարբեր փաստերի մեկնաբանությունների մեջ: Հեղինակի գիտական բարեխղճության և բարոյական բարձր չափանիշների արտահայտություններ են դրանք, մանավանդ, երբ ուղղումներ է մտցվում տարիներ առաջ նույնիսկ իր կողմից հրատարակած փաստերի մեջ:

Աշխատությունը գրված է անգերազանց հայերենով, շարադրված է հստակ և կուռ տրամաբանությամբ: Այստեղ տեղին է նշել՝ ոճն ինքը մարդն է: Մ. Մխիթարյանի գիտական ձեռագիրը հնարավոր չէ շփոթել ուրիշների հետ: Ամփոփենք. ընթերցողի սեղանին է դրված մի ուշագրավ աշխատություն, որն աներկբայորեն նվաճում է արևելահայ մամուլի պատմության ուսումնասիրության մեջ:

Ասպարեզ, Լոս-Անջելես, 14 մարտի, 1995:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ
ՍԱՍՈՒՆԻ 1894 Թ. ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՅՔԻՆ

Երկու տարի առաջ լրացաւ Սասունի 1894 թ. ապստամբութեան հարիւր տարին: Քրդական համիդիէ գնդերի եւ բուրժական կանոնադրականի դէմ մղուած այս հերոսամարտ-գոյամարտը, ապա նրան յաջորդած արիւնահեղ կոտորածները մեծ արձագանգ առաջացրին ողջ աշխարհի հայութեան մէջ: Սասունի ապստամբութեան նախապատրաստութեան, ազգային զարթոնքի, ինքնագիտակցութեան արթնացման մէջ իրենց պատկառելի լուսնային գնդերին հայ հոգեւորականները: Այս յօդուածը մի համեստ փորձ է նրանց աւանդը գնահատելու ասպարեզում:

Պետականութիւնից գուրկ հայ ժողովրդի համար Հայաստանեայց եկեղեցին մշտապէս կատարել է հոգեւորի հետ նաեւ աշխարհիկ ֆունկցիաներ: Թէ՛ արեւելեան Հայաստանում, եւ քէ՛ առաւելապէս արեւմտեան Հայաստանում, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանը վարում էին հայութեան ներքին գործերը, կարգաւորում հայութեան յարաբերութիւնը տիրող պետական վարչական օրգանների հետ:

Սասունը պատմական Տաթևի մի մասն էր եւ ենթարկուում էր Տաթևի հոգեւոր առաջնորդությանը: 19-րդ դարի 60-ականների սկզբից՝ 1862-ին Տաթևի հոգեւոր առաջնորդ Ս. Կարապետ վանքի վանահայր նշանակուեց Վարագայ վանահայր Սկրտիչ Խրիմեանը, որն արդէն յայտնի անուն էր արեւմտահայ իրականութեան մէջ «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրով, Վարագայ վանքի «Ժառանգաւորաց» վարժարանով եւ իր ծաւալած ժողովրդանուէր գործունէութեամբ: Խրիմեանն իր հետ Տաթև տարաւ իր նախկին սանին եւ մերձաւոր զինակցին՝ Գարեգին Սրուանձտեանցին, եւ նրա խմբագրութեամբ 1863-ի Ապրիլին Ս. Կարապետ վանքում սկսեց հրատարակուել «Արծուիկ Տաթևոյ» երկշաբաթեքը՝ Տաթևի առաջին պարբերական մամուլը: Ժամանակակիցների եւ ուսումնասիրողների վկայութեամբ մեծ էր «Արծուիկ»-ի դերը ազգային ինքնագիտակցութեան արթնացման, հարկահաւաքների, պետական պաշտօնեաների եւ քիւրդ աղաների ապօրինութիւններն ու հարստահարաբխները բողոքների տեսքով Կ. Պոլսի Հայոց Պատ-

րիարքարան ու Բարձր Դուռ հասցնելու գործում: «Արծուիկ»-ը ժողովրդին սովորեցնում է «առիւծ լինել» գայլերի ոհմակի դէմ պայքարելու համար: Քաղաքական մատնութեամբ «Արծուիկ»-ը փակուեց, սակայն Խրիմեանն ու Սրուանձտեանցը շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը Տաթևում եւ մանաւանդ Ս. Կարապետի վանքում: Այդ վանքի հիմնադրումը աւանդութիւնները կապում էին Գրիգոր Լուսաւորիչի հետ. «Սուրբ Կարապետը տեսակ մը կեդրոնական արոտ էր պատմութեան ընթացքին, էջմիածնէն ետք ամէնէն ազդեցիկ ու համահայկական արոտը կը նկատուէր, բուն Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ հիմնադրուած: Այդ հանգամանքով Ս. Կարապետի վանահայրը ամբողջ քեմին վանահայր ու առաջնորդն էր»¹: Ս. Կարապետի «Ժառանգաւորաց»-ը նշանաւոր էր, սակայն համարեա բոլոր վանքերն ունէին իրենց դպրոցները. Առաքելոցը կամ Թարգմանչացը, Ս. Յովհաննու եւ Ամրտոյու վանքերը, Ս. Դանիէլի եւ այլն:

Սասունը սերտօրէն կապուած էր Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննէսի եւ Առաքելոց վանքերին: Ս. Յովհաննէսը գտնուում էր Սասնոյ Կուրտիկ լեռան կողերին, իսկ Առաքելոցը՝ Ծիրին կատարի ստորոտին՝ մի բարձրաւանդակի վրայ: Սասունցիների գլխաւոր ուխտատեղին վերը նշուած երեք վանքերն էին: Սասունցիաւստանիների մեծ մասը իրենց կրթութիւնն ստացել էին այդ վանքերի վարժարաններում, մօր կաթի հետ սնուել ազատասիրական գաղափարներով: 80-ականների ազգային-ազատագրական շարժման առաջին սերնդի հայ յեղափոխութեան նախակարապետներն ու առաջին ֆիդայիները յաճախել են այդ վարժարանները, իրենց հոգեւոր սնունդն ստացել Խրիմեանի ու նրա սաների գաղափարական մթնոլորտում: Այդ երեք վանքերից բացի Սասնոյ լեռնաշխարհի ամէն մի գաւառակն ունէր իրեն մերձակայ վանքը. Շատախը՝ Ս. Աբագիմէն, Շենիկը՝ Կարմրավանքը, Խոթ Բոնաշէնը՝ Ս. Աղբերակայ նշանաւոր վանքը, Մոտկանն ու Փսանքը՝ Ս. Մարաքուկը եւ այլն... 90-ականներին այդ վանքերի միաբանութեան անդամների մեծ մասը Խրիմեանի սաներն էին: Նրանք, անհրաժեշտութեան դէպքում, պատասպարում էին ֆիդայիներին, նրանց համար զէնք եւ ուտելիք հայրայքում:

¹ Կ. Սասունի, «Պատմութիւն Տաթևի Աշխարհի», Պեյրոք, 1957, էջ 289:

Այսպես, դեռ Արաբոյի ժամանակներում Առաքելոց վանքի բոլոր ծակոթուկներին քաջատեղեակ Գեորգը, որ Արաբոյի խմբի անդամ էր, աննկատելի մտնում է այդ վանքը, ներկայանում վանահայր Յովհաննէս Վարդապետին, որը մի քանի օր պատսպարում է նրան եւ իր ընկերներին, քաբցնում վանքի նկողներում, ապա գէնքեր հայթայթելով ճանապարհում Սասնոյ լեռները¹:

1888-ին Ս. Կարապետի վանահայր Գրիգորիս Ալեքսանդրեան հայրենանուէր եպիսկոպոսը Բարձր Դրան կողմից հեռացուեց վանահայրութիւնից եւ աքսորուեց Կ. Պոլիս: Նրան յաջորդեց Գարեգին Սրուանձտեանցը, որը միատրեց Տաթևի հոգևոր առաջնորդութիւնը եւ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը: Սակայն նրա ժողովրդանուէր գործունէութիւնը իր վրայ հրաւիրեց թուրք պաշտօնեաների ուշադրութիւնը, խիստ հսկողութիւն սահմանուեց ոչ միայն նրա գործունէութեան, այլ ստեղծագործութեան նկատմամբ: Ազատագրական շարժման վերելքի այդ տարիներին թուրքական կառավարութիւնը հանդուրժեց նրա ներկայությունը Տաթևում ընդամենը ութ ամիս. կարճ ժամանակ Տրապիզոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտօնը վարելուց յետոյ, իբրեւ քաղաքականապէս անբարեյոյս անձնատուրություն նա աքսորուեց Կ. Պոլիս, որը դարձել էր անհնազանդ հոգևորականների եւ մտաւորականների աքսորավայր:

Տաթևից Սրուանձտեանցին հեռացնելուց անմիջապէս յետոյ նրան փոխարինեց (1888 թ. դեկտեմբերին) Ներսէս վրդ. Խարախանեանը: Տաթևի եւ մասնատրապէս Սասունի կեանքում մեծ դեր խաղացած այդ վարդապետը ծնունդ է Մշոյ դաշտի Արան գիւղում, կրթութիւնը ստացել է Ս. Կարապետի վարժարանում, նոյն վանքում էլ ընդունել է կուսակցություն եւ ձեռնադրուել վարդապետ: Երիտասարդ հոգևորականի ազատասիրական նկրտումները երեսն եկան դեռես 70-ականների վերջին: 1877-ին քրդական Տմիկ ցեղախումբը սպառնում է վանքի միաբանութեանը. սպառնում էր նրանց յարձակումը վանքի վրայ: Վարդապետների մեծ մասը փախչում է վանքից: Մինչ վանքի վանահայր Մամբրէ եպիսկոպոսը պաշտպանութիւն խնդրելով դիմում է կառավարութեանը, Ներսէս Խարախանեանը կազմակերպում է վանքի ինքնա-

պաշտպանութիւնը, յորդորելով մնացած վարդապետներին եւ վանքի մշակներին՝ գերադասել սլատուաւոր մահը, քան թոյլ տալ քրդերին պղծել վանքը եւ աւարի ու աւերի մատնել այն: Դա նրան յաջողում է: Այդ ժամանակուանից նա շահում է տարօնահայտութեան ջերմ սէրն ու համակրանքը:

1888-ի դեկտեմբերից փոխարինելով աքսորուած Սրուանձտեանցին, Խարախանեանը շարունակում է վերջինիս եւ Խրիմեանի աւանդոյթները, հակում «երկաթէ շերեփ»-ի մտայնութեանը: Ժամանակակիցների վկայութեամբ նա համարուել է յեղափոխական վարդապետ եւ իր գործունէութեամբ նպաստել է ազատագրական շարժումներին:

Միւրան Տամատեանի ձեռքակալութիւնից յետոյ Սասուն է մտնում Համբարձում Պոյաճեանը (Մուրատ): Կառավարութեան տեղական պաշտօնեաներն զգում են նոր գործչի առկայությունը, տակայն չեն կարողանում սլարգել նրա ինքնութիւնը: Այդ նպատակի համար Բիթլիսի նահանգապետը ճնշում է գործադրում նրա վրայ եւ յաջողութեան չհասնելով պահանջում հոգևոր առաջնորդի բանտարկութիւնը: Սարգիս Բդէեանը գրում էր. «Առանց առաջնորդի վկայութեան կարելի բան չէր, որ յեղափոխական անձեր կարենային պատսպարան գտնել Սասունի մէջ»: Հիմնաւոր էր թուրք նահանգապետի կասկածը, որովհետեւ սասունցին յեղափոխութեան քարոզիչներին տեղում ընդունելու համար հոգևոր առաջնորդի կարծիքն ու համաձայնութիւնն էր հարցնում: Եւ նրա տուած կարծիքի համաձայն նորեկ գործիչը կամ մերժում եւ կամ ընդունում էր: Կասկածամիտ նահանգապետը հսկողութիւն սահմանեց Խարախանեանի վրայ: Նպատակին հասնելու համար որոնում էին մատնիչների, որոնց յօրինած գրալարտութիւններով հնարատր էր «դատ ու դատաստան» կազմակերպել: Ձեռքակալութեան առիթը չուշացաւ:

1883-ին Տաթևում սաստիկ երաշտ էր: Ս. Կարապետ վանքի ցանքատարածութիւնից աննշան բերք հաւաքուեց: Վանքի կարիքները հոգալու համար հանգանակութեան իրաւունք ստանալով Մշոյ փաշայից, Խարախանեանը շրջում էր Տաթևի գաւառները ժողովրդից ցոբեն հաւաքելու: Շրջագայութիւնների ուղին անցնում էր Պոլսանիս, Կենճով, նա քարոզում եւ մխիթարում էր ժողովրդին, յոսադրում՝ հաւատ ներշնչում սեփական ուժերի նկատմամբ: Մի քանի դաւաճաններ Մշոյ գայմազա-

¹ Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 3, էջ 121:

մին հաղորդում են, որ Ներսէսը ցորեն է հաւաքում ոչ թէ վանքի կարիքների, այլ յեղափոխական ընկերություններին օգնելու նպատակով: Հիմնադր կասկած... Մինչ այդ տեղի էին ունեցել Սասունի 1893 թ. հայքողական ընդհարումները: 1893-ի իրադարձությունները ցոյց տուին, որ կառավարությունը համիդիէ գնդերը կազմակերպել է միայն ու միայն հայկական յեղափոխությունը իր բնում խեղդելու, քրդերի ձեռքով հայերի հետ հաշուեյարդար տեսնելու նպատակով: Հենց այդ իրադարձությունները հիմք հանդիսացան, որ 1894-ի ինքնապաշտպանական կռիւներից մէկ տարի առաջ Խարախանեանը կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր Բաղէշի նահանգի (որի կազմի մէջ էր Սասունը) ընդհանուր վիճակի վերաբերեալ: Տեղեկագիրը Խարախանեանն ուղարկեց Կարինի հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ եպս. Շիշմանեանին, որպէսզի վերջինս այն յանձնի տեղի անգլիական փոխիւսպատոս Հովնաթին: Թուրքական իշխանությունների նկատմամբ ունեցած երկիւղից Կարինի առաջնորդը տեղեկագիրը չհասցրեց ըստ պատկանելւոյն: Միայն 1895-ի ապրիլին անգլիական "Daily Telegraph"-ի քրթակիցը ձեռք բերեց այդ տեղեկագիրը եւ հրատարակեց այն նոյն թուի ապրիլի 13-ին: Ծանօթութիւնը տեղեկագրի բովանդակութեանը պարզում է մի հետաքրքիր հանգամանք: Դեռ 1893-ին՝ Սասունի ապստամբությունից մի տարի առաջ, Խարախանեանը տարակոյսներ էր արտայայտում Սասունի վիճակի վերաբերեալ եւ նշում, որ կառավարությունը հանդէս է գալիս սաղրիչի դերում:

Յեղափոխականներ որոնելու եւ բանտարկելու պատրուակի տակ կառավարությունն ուժեղացնում է իր հալածանքները: Մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ են դառնում վանքերը, որոնք դիտւում են իբրեւ յեղափոխականների ապաստարան: Առանց հաշուի առնելու ժողովրդի կրօնական զգացումները, ռստիկանները ներխուժում են վանքերը, խուզարկում սրբատեղերը: Տարօնը գլխատելու նպատակով առաջին հարուածը հասցւում է հոգեւոր առաջնորդին: 1893-ի մի գիշեր կանոնաւոր գործերը շրջապատում են Ս. Կարապետ վանքը եւ ձերբակալում Ներսէս Խարախանեանին: Անգլիական "Daily Telegraph"-ը այդ բանտարկութեան համար մեղադրում է Ս. Կարապետի միաբանութեան մի քանի վարդապետների, որոնք հոգեւոր առաջնորդին մատնեցին կառավարութեանը իբրեւ Տամատեանին համախոհ ու կուսակից, Պոյաճեանին հովանաւոր:

րող: Սակայն նա միակը չէր: Բազմաթիւ հոգեւորականներ բանտ են նետւում՝ յեղափոխական լինելու ամբաստանութեամբ: Ձերբակալուեցին նաեւ Ս. Յովհաննէսի վանահայր Առաքել վարդապետը եւ Վարդան վրդ. Յակոբեանը: Սակայն այս երկուսը շուտով արձակուեցին բանտից յանցանքների իսպառ բացակայութեան պատճառով: Ձերբակալուած հոգեւորականների բոլորում էին Մուշից Դազար Վարդապետը, Կովայ Ս. Դանիէլ վանքի վանահայր Սիմէոն վրդ. Յովհաննիսեանը, տեղի քահանայ Իսրայէլ Զիրկասեանի եւ Համգաշէս գիւղի 12 գիւղացիների հետ: Վերջիններիս ամբաստանում էին հոգեւորականների յորդորանքով յեղափոխական ընկերություններ կազմելու եւ արտասահմանից գէնք ու զինամթերք փոխադրելու մէջ: Ամբաստանութեան մէջ նշում էր, որ երկուստարկների այդ գործողությունները ղեկավարում է Սիմէոն վարդապետը, իսկ շրջայի ծայրը հասնում էր մինչեւ Ներսէս Խարախանեանը:

Ձերբակալուած հոգեւորականները Կարին բերուեցին եւ խիստ հսկողութեան ներքոյ, կապանքներով տարուեցին Կ. Պոլիս: Հոգեւորականների հետ բանտերում վարվում էին առաւել խստութեամբ, նրանց ենթարկում անբերական լլկանքների եւ կտտանքների: Բանտարկուածների մեծ մասը իր վրայ կրելով բուրբական բանտերի ողջ սարսափները, այնտեղ մնաց մոտաւորապէս երեք տարի: Միայն Սասունի ապստամբութեան պարտությունից եւ սանձադերձուած կտտորածներից յետոյ, նրանց ողջ մնացած մասը արձակուեց բանտից՝ նորընտիր պատրիարք Սատրէոս Իզմիրլեանի պահանջով եւ միջնորդութեամբ:

Խարախանեանի բանտարկութեան ժամանակ Տարօնի առաջնորդութեան քափուր արքող ժամանակատրապէս անցաւ Առաքելոց վանքի փոխվանահայր Յովհաննէս վրդ. Մուրադեանին, որը եւս մեծ յարգանք էր վայելում իր ազատասիրութեամբ եւ օգտագործեց ողջ կարողությունները ճգնաժամային այդ օրերին «ժողովրդին ծխացող ցաւերը ամոքելու համար»¹:

Խարախանեանի բանտարկութեան լուրն առնելով, թողնելով Կենճի հոգեւոր առաջնորդի պաշտօնը, Ս. Կարապետ է շտապում Վարդան վրդ. Յակոբեանը, որպէսզի քափուր չմնայ վանքի վանահօր պաշտօնը:

¹ Ս. եւ Մ. Բղէեան, «Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ», էջ 60:

Երկար ժամանակ նա վարում է վանահայրությունը մեծ ձեռնհասությամբ: Լեզենդար ու առասպելական, անձնուրաց ու անձնագոհ այդ համեստ վեղարատը ասք էր դարձել դեռ իր կենդանության օրօր: Ոչնչով աչքի չընկնող, համեստ, պարզ կրօնատրի հագուստով այդ մարդը առաջին ակնբարք թողնում էր մենակեաց վարդապետի տպավորություն: Խրիմեանի ժամանակներից մինչև եղերական 1915-ը նա եղել է Տարօնի եւ մասնատրապէս Սասունի բոլոր դէպքերի եւ իրադարձությունների եւ վկան, եւ ակտի մասնակիցը, եւ ժողովրդական առաջնորդը: Պատահական չէ, որ նրա յեղափոխական ծածկանուններն էին Յեսու եւ Վկայ: Նրա ողջ գործունեությունը համապատասխանում է աստուածաշնչեան Յեսուին՝ ժողովրդական առաջնորդին:

Ծնունդ է Սասունի Աիրոնք գիւղում, սովորել Ս. Կարապետի «Ժառանգատրաց»-ում, ներշնչուել Խրիմեանով եւ աստիճանաբար դարձել հոգեւորի հետ նաեւ յեղափոխական առաջնորդ: 1893-ի հայ-քրդական ընդհանրումներից յետոյ, միւս գործիչների նման զգում է գալիք մարտերի անխուսափելիությունը եւ խորհրդակցելով Սասունի իշխանների, մասնատրապէս Գրգոյի եւ ամենահեռատէս յեղափոխական Արմենակ Դազարեանի (Դ-ժոխք Հրայր) հետ, միատրեցին ողջ ուժերը եւ մեծ ջանքեր քափեցին Ֆարդինից զենք ու կապար Սասուն փոխադրելու համար:

Աիրոնք գիւղը Խուլփի կենտրոնն էր, ուր գործում էր Աննա մայրիկը՝ Վարդան վարդապետի զարմուհին (Կարօ Սասունիի մայրը): 1893 թ. աշնանից սկսած Վարդան վարդապետի օգնությամբ, իշխան Գրգոյի եօթը կտրիւ սասունցիներ դեռ ձիւնը չդրած մտնում էին Աիրոնք, այստեղից անցնում Ֆարդին, ապա վստահելի ջոռեպանների ուղեկցությամբ լեռնային անանցանելի կածաններով զենք ու զինամթերք էին փոխադրում Աիրոնք, այնտեղից էլ՝ Տալուրիկ, Շենիկ, Գելիեզուզան, Սեմալ: Ինչպէս վարդապետը, այնպէս էլ Սասնոյ իշխանները համոզուած էին, որ գալիք 1894-ը ուժգին յարձակումների եւ ընդհանրումների, մեծ պայքարի տարի է լինելու: Յամառ դիմադրութեան էին պատրաստուում Սասունի բոլոր գիւղերը: Սասունցին այլընտրանք չուներ: Գոյատեւման այդ դաժան պայքարում նա պիտի պաշտպանէր իր ազատությունն ու գոյութեան իրաւունքը: Այդ գործում դժուար է գերագ-

նահատել Վարդան վարդապետի դերը: Իրատացի էր Ռուբէն Տէր Մինասեանը, երբ գրում էր. «Եթէ հնար լինէր կերպով մը ներկայացնել Վարդան վարդապետի կենսագրությունը, ատով արդէն պիտի պատկերանայր Դուրան-Բարձրաւանդակի ժողովրդի ամբողջ կեանքը»¹: Զարմանալի էր այն հանգամանքը, որ նա մեծ մասամբ կարողանում էր խուսափել բանտից, հալածանքից եւ հետապնդումից: Դա նրա ճարպիկ ու նուրբ դիւսմագիտութեան շնորհիւ էր: Ս. Կարապետ վանքի նուիրատուություններն ու հարստությունը նա օգտագործում էր թուրքական տարբեր պաշտօնեաների կաշառելու համար: Նրա կաշառքների եւ լարած քակարդների շնորհիւ պաշտօնանկ էին լինում շատ պետական պաշտօնեաներ, տարբեր քրդական ցեղեր պառակտուում էին եւ սկսում փոխադարձ կռիւներ, հնարատրություն տալով հայերին փոքր-ինչ ազատ շնչել: Իսկ որտեղ կաշառքն անհնար էր, Վարդան վարդապետը մեծ հմտությամբ կազմակերպում էր անբարեյոյս անձնատրությունների ահաբեկում: Մեծ էր Վարդան վարդապետի դերը Սասունի ապստամբութեան պարտությունից յետոյ, 1895-96 թթ., երբ եւրոպական քննիչ յանձնաժողովը ժամանեց Սասուն: Վարդան Վարդապետին յաջողուեց, ինքը ստուերում մնալով, կազմակերպել ցոյցեր եւ հանրագրություններ, ուր պարզաբանում էր ժողովրդի անտանելի կացությունը, կառավարութեան հայահալած քաղաքականությունը: Հակառակ թուրքական պաշտօնեաների ջանքերի՝ քննիչ յանձնաժողովի անդամների համար ակնյայտ դարձաւ ճշմարտությունը:

"Daily Telegraph"-ը 1895-ի Փետրուարի 27-ին հաղորդում էր, որ թուրք պաշտօնեաների կողմից կաշառուած մի քանի հոգեւորականներ, մասնատրապէս Ս. Կարապետի միաբանութեան անդամներ եւրոպական Յանձնաժողովին ցուցմունք են տուել, թէ հայերի մէջ «իրօք մի վտանգատու յեղափոխական շարժում կար օրինաւոր կառավարութեան դէմ եւ ապստամբութեան նշանը արդէն տրուած էր օսմանեան գնդերին որեւէ հրացան արձակելուց առաջ եւ թուրք զինուորների վճռական ընթացքը հայ գիւղացոց յամառ դիմադրութեան հետեւանք էր»: Անգլիական նոյն քերթը կասկածի տակ էր առնում այդ յայտարար-

¹ Ռ. Տէր Մինասյան, «Հայ Յեղափոխականի Մը, Յիշատակները», հ. 3, էջ 130:

րութիւնը եւ տարակասում, թէ ինչպէս բացատրել այն հանգամանքը, որ հայ գիտացիները ոչ մի թուրք գինտոր չեն սպաննել, իսկ հակառակը՝ անքիւ: Թերթը մեղադրում էր թուրքամէտ վարդապետների գործունէութիւնը եւ անելացնում, որ նրանք Սասունում չեն եղել: Ահա այդ վարդապետների շարունակուող դաւաճանական արարքները կանխելու համար Վարդան վարդապետը դիմեց ծայրայեղ միջոցների: Սկզբում Մոկոնքի մօտ սպանուեց Տէր Բարսեղը: Կարապետ վրդ. Եսայեանը եւ նրա կարգակից մի քանի հոգետրականներ առժամանակ դադարեցրին իրենց ազգադաւ ընթացքը: Կառավարութիւնը չյաջողուեց իրեն նպաստ հանրագրութիւնների ստորագրութիւնների անհրաժեշտ թիւն ապահովել: Այնուհետեւ Վարդան վարդապետի գործունէութիւնը նպատակամղուեց սասուցիներին սովի ճիրաններից փրկելու եւ իրենց օճախների վրայ հաստատ պահելու ուղղութեամբ: Նա ուղջ ուժերով դիմակայեց կառավարութեան՝ Սասունը հայաքափ անելու ջանքերին եւ դա նրան յաջողուեց: 1895-ի վերջերին Սասունը համարեա վերականգնուած էր: Մեր խնդրից դուրս է անդրադառնալ հայրենասէր վարդապետի ողջ գործունէութեանը, որն իր աւարտին հասաւ 1915-ին: Հայրենասէր հոգետրականը իր մահկանացուն կնքեց Եղեռնի սեւ օրերին, մինչեւ վերջ անդաւաճան ծառայելով իր ժողովրդին եւ նրա հետ ըմպելով մահուան բաժակը, այրուեց թուրք բարբարոսների խառոյկի վրայ:

Բարձրաստիճան այդ հոգետրականներից բացի Սասունի ապստամբութեան ժամանակ իրենց համեստ մասնակցութիւնն են բերել տեղի քահանաները: Պատմութիւնը խնամքով անթելել է այդ հայրենասէրների անունները, որոնք յաճախ խաչը փոխաբիւնել են հրացանով եւ զէնքը ձեռքին պայքարել են հաւատի, են հայրենիքի համար: Ալվառինջ գիւղի քահանայ Տէր Հասրաթ, Խասգիւղի յեղափոխական քահանայ Տէր Քերոբ, Խաշխատուխից Տէր Խաչատուր քինյ. Խաչատրեան, Գեղիեգուգանից Տէր Քաջ (նահատակուեց 1899-ին), Սեմալից քաջ կռուող՝ Տէր Կարապետ, Տալտրիկից՝ Տէր Գաբրիէլ, Ընձաբից՝ Ս. Գէորգի վանահայր՝ Տէր Խաչատուր, Փասնից՝ Վարդան վարդապետի աջ բազուկը՝ ֆիդայի Ստեփան վարդապետը, որն ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ բարձրացաւ Անդոբ ել այնտեղ էլ նահատակու-

եց, Մզղենք գիւղից Սկրտիչ Ա. քինյ. Մուրադեանը, անձնատուրութիւններ են, զարդարուած հայրենասիրութեան լուսապսակով եւ դարձել են ազատութեան եւ պայքարի խորհրդանշներ:

Սասունի ապստամբութեան նկատմամբ իր վերաբերմունքը արտայայտեց Կ. Պոլսի հայոց նորբնտիր Պատրիարք Մատթէոս Իգմիլլեանը, որը ժամանակակիցների կողմից որակուեց «Երկաթէ» մականունով: Խորէն Աշրգեանի հրաժարականից յետոյ, Կ. Պոլսի պատրիարքական գահը երկար ժամանակ քափուր մնաց: Միայն Սասունի կոտորածներից յետոյ սուլթանը համաձայնութիւն տուեց պատրիարքական ընտրութիւն կատարելու համար, այն նկատելով իբրեւ արեւմտահայութեանը պարզեւած շնորհ: Բարձրաստիճան հոգետրականներից կազմուած կրօնական ժողովը Պատրիարք ընտրեց Մատթէոս Իգմիլլեանին՝ սուլթանին ոչ հաճոյակատար մի հոգետրականի, որն շտապեց յայտարարել իր դժոյհութիւնը թուրքական հայախալած քաղաքականութեան դէմ եւ սպառնաց Սասունի կոտորածների պատճառների ուսումնասիրութեան համար այնտեղ ուղարկել սեփական քննիչ յանձնաժողով, դրանով դրդելով եւրոպական պետութիւնների դեսպաններին իրենց ձայնը բարձրացնել այդ կոտորածների առիթով: Այդ մասին յատուկ յայտարարութեամբ հանդէս եկաւ «Բոյքըր» գործակալութիւնը. «Գործերի դրութիւնը քննելու համար Պատրիարքը որոշել է Սասուն ուղարկել իւր ներկայացուցիչը: Պատրիարքի այդ պահանջը խորհրդանշական էր, որովհետեւ անգլիական "Times"-ի հաղորդման համաձայն չպետք է ընդունէր թուրքական կառավարութեան կողմից, փոխարէնն առաջացնելով սուլթանի զայրոյթը»¹: Սուլթանը առժամանակ կուլ տուեց այդ դառը դեղահաբը, սակայն կարճ ժամանակ անց, 1896-ին անհնազանդ եւ ըմբոստ Պատրիարքին արքայեց Եգիպտոս:

Մի այլ բարձրաստիճան հոգետրական, Մատթէոս Իգմիլլեանին յաջորդած Պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանը, տարիներ անց, երբ ստեղծուծ էր իր կոթողային աշխատութիւնը՝ «Ազգապատում»-ը, ժամանակակցի եւ ականատեսի իրաւունքով տալիս է դէպքերի սքափ գնահատականը Սասնոյ ապստամբութեան, նրա պարտութեան եւ յա-

¹ «Մուրճ», 1895, քիւ 1, էջ 147:

ջորդած կոտորածների մասին. «Հայր ոչ թե ապստամբ էին, այլ յարձակմանց դեմ ինքզինքնին կր պաշտպանէին, հայերը ջարդուեցան առանց հասակի եւ սեռի խտրութեան, երեք շաբաթի ժամանակամիջոցին մէջ օգոստոս 12-ից սեպտեմբեր 4-ը եւ թէ թուրք կառավարութեան փնտրածը ոչ թէ այնչափ խառնակիչ Մուրատ մը գտնելն էր, որչափ Գելիեգուզան եւ Տալուրիկ գաւառները հիմնովին ջնջել, այսինքն՝ հայ Սասունի կեդրոնները»¹:

Սասունի ապստամբութեան եւ պարտութեան լուրը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հասաւ 1894-ի վերջերին: Աշխարհի տարբեր ծայրերից Սկրտիչ Խրիմեանին էին հասնում նամակներ, բողոքներ, խնդրագրեր, որոնցով ողջ աշխարհում սփռուած հայութեան տարբեր ներկայացուցիչներ խնդրում եւ պահանջում էին Կաթողիկոսից՝ արեւմտահայ ժողովրդի արդար դատը պաշտպանելու համար դիմել ռուսական ցար Նիկոլայ երկրորդին: Հայոց հայրապետը անսպառ ժողովրդի խնդրանքին, 1894-ի դեկտեմբերին յատուկ շքախմբով սկսեց իր ճանապարհորդութիւնը դէպի Պետերբուրգ: Ծանապարհորդութեան ժամանակ Ռուսաստանի տարբեր վայրերի հայ համայնքների հետ հանդիպման ընթացքում Խրիմեանը քանի դեռ թոյլատրութիւն չէր ստացել Սասունի բնակչության օգտին համահայկական հանգանակութիւն սկսելու, յորդորում է ժողովրդի առանձին ներկայացուցիչներին, հայ գաղթօջախների մեծահարուստներին եւ բարեգործներին՝ իրենց նպաստը բերել հայ գաղթականների եւ Սասունի կոտորածներից փրկուածների օգտին²: Մեծ հանրահաւաքներ եղան Նոր Նախիջեւանում, Մոսկուայում, Պետերբուրգում: Այդ վայրերի հայութեան ջանքերով եւ կաթողիկոսի յորդորներով հաւաքում է զգալի գումար: Չքաւարարուելով դրանով Կաթողիկոսը խնդրագրեր է յղում Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարին՝ ողջ ռուսական կայսրութեան հայաբնակ վայրերում համահայկական հանգանակութիւն բացելու թոյլատրութիւն ստանալու նպատակով, Սասունի կոտորածներից փրկուածներին օգնելու եւ գաղթականներին իրենց տները վերադարձնելու համար: Խրիմեանի վայելած աննախադէպ ժողովրդականութեան շնորհիւ յաջողում է արեւե-

լեան Հայաստանում եւ Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախներում հաւաքել պատկառելի գումարներ եւ դրանք օգտագործել Սասունի անօթեւան ժողովրդի կարիքները հոգալուն: Ռուսական «Նովսթի», «Պրաիտելստվեննի Վեստնիկ», «Յերեկովսկի Վեստնիկ» լրագրերը բնդարձակ յօդուածներ տպագրեցին Հայոց Կաթողիկոսի ազգօգուտ եւ ազգասիրական գործունէութեան վերաբերեալ:

Կաթողիկոսը սերտ յարաբերութիւն է պահպանում Կ. Պոլսի Պատրիարք Իգմիդեանի հետ, մանրամասն հաղորդում, թէ ինչպէս է կալողացել գումարներ հաւաքել յօգուտ սասունցիների եւ ինչ միջոցներով է այդ գումարներն ուղարկել Պատրիարքի ձեռքը՝ ըստ արժանւոյն օգտագործելու համար: Մի փոքրիկ փաստ պերճախօս վկայում է թէ Ս. Կարապետի նախկին վանահայր Հայոց Հայրապետը ինչպէս է աշխատում օգնել տարօճահայութեանը: Կ. Պոլսի Պատրիարքին ուղղում նամակում Խրիմեանը յանձնարարում է՝ «Եթէ Յանձնաժողովը արժան կը համարի Մշոյ Ս. Կարապետի Վանոց որբանոցին համար բաժին հանելու է, որ պէտք է Մշոյ փոխանորդ Վարդան վարդապետի ձեռքով մատակարարել, վասնզի այդ վարդապետը լաւ ճանաչում եմ, անձնուէր եւ հաւատարիմ պաշտօնեայ է»¹: Տարբեր պետությունների սահմաններով անջրպետուած լինելով հանդերձ, Խրիմեանը քաջատեղեակ էր Արեւմտեան Հայաստանի անցուղարձին, գիտէր ովքեր են հոգում ժողովրդի հոգսերը, ինքն էլ աշխատում էր աջակցել նրանց:

1894-ի ընթացքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտօնական օրգան «Արարատ»-ը ոչ մի տող չտպեց Սասունի իրադարձութիւնների մասին: «Արարատ»-ը լռեց նաեւ Խրիմեանի ճանապարհորդութեան ընթացքում: Հայ հասարակական գործիչներից մէկին ուղղած նամակում Խրիմեանը վախճանալով ցարական զինուորների ոտնձուխներինց յանձնարարում էր բարձրաձայն չյայտարարել հանգանակուած գումարների չափի մասին: 1895-ի վերջերին, երբ Կաթողիկոսը արդէն վերադարձել էր Մայր Աթոռ, պաշտօնական օրգանը սկսեց ոչ միայն լուրեր, այլեւ մանրամասներ հրատարակել ոչ միայն Սասունի կոտորածներից, այլեւ ողջ Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վայրերում ծայր

¹ Մ. Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. 3, էջ 5022:

² «Մուրճ», 1895, քիւ 3-4, էջ 559, քիւ 5, էջ 728:

¹ ՀՀՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 268, քիւ 71:

առած քստմենտի իրադարձություններից: Կաթողիկոսը չէր խնայում ոչ մի միջոց ու ջանք՝ արեւմտահայ իր հօտի խլեակներին ձեռքից եկած կարելին եւ անկարելին անելու համար:

Ասպարեզ, Լոս-Անջելես, 23 ապրիլ, 1996, էջ 11-14:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻԲՈՐՈՇՈՒՄԸ ՉԵՅԹՈՒՆԻ 1895 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՄԲ

Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար եկեղեցին դարեր շարունակ կատարել է ազգահավաքման մեծ գործ, իրականացրել նաև աշխարհիկ իշխանության գործունեություն: Արևմտյան Հայաստանում և թուրքական կայսրության մյուս հայաբնակ վայրերում հայ եկեղեցին կատարում էր պետության և հայության հարաբերությունները կարգավորող մարմնի դեր: Տեղերում գործող հայ հոգևոր առաջնորդները շատ հաճախ դրսևորում էին դիվանագիտական ճկունություն՝ կասեցնելով ժողովրդի գլխին կախված օրհասը, հաճախ էլ հայտնվում էին ժողովրդին կազմակերպողի, խրախուսողի դերում և նույնիսկ գլխավորում արևմտահայ գավառի ընդլվզումները: Գավառներում գործող հոգևորականները մեծ մասամբ դուրս էին եկել ժողովրդի ծոցից, ընդունել հոգևորականի վեղարը՝ հասարակական կյանքում առավել հաջողությամբ գործելու համար: Արևմտահայությանն այդպիսի հոգևորականներ պարզեց Սկրտիչ Խրիմյանի բացած հոգևոր «Ժառանգավորացը» Վասպուրականի Վարագա վանքում: Ժողովրդին անմնացորդ նվիրված գործիչների մի փառանգ էր այդ հոգևոր վարժարանի ուսուցչական կազմը և մանավանդ շրջանավարտների խումբը: Հետագայում այդ գործը հաջողությամբ շարունակվեց նրա սանի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի կողմից պատմական Հայաստանի Տարոն նահանգի Ս. Կաթապետ վանքում բացված մի այլ հոգևոր «Ժառանգավորացում»: Պատահական չէ, որ 1880-ականների վերջին Տարոնում, Սասնա լեռներում հայտնված հայդուկների մեծ մասը սնվել ու աճել էր այդ երկու «Ժառանգավորացնե-

րի» հոգևոր քուրայում: Սակայն չպետք է կարծել, թե գավառի հոգևորականները բոլորն էլ ժողովրդին նվիրված անձնվեր գործիչներ էին: Բավական է հիշել տխրահռչակ Պողոս Մելիքյանին՝ Վասպուրականի բուրդ բեկերի, բուրք աղաների և հայ վաշխառուների հետ գործակցող այդ հոգևորականին, որն իր արդար հատուցումն ստացավ 1896-ին, հայ վրիժառուի գնդակով: Հար ու նման գործունեություն էին ծավալել Բրուսայի հոգևոր առաջնորդ Բարդուղիմեոս Չամչյանը, Աղբամարի կաթողիկոս Խաչատուր Շիրոյանը, որոնց՝ հոգևոր առաջնորդի բարոյական կերպարի հարցը երկար ժամանակ քննարկման նյութ էր դարձել Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում: Արևմտյան Հայաստանի համարյա ողջ տարածքը ոտքով շրջագայած Գարեգին Սրվանձտյանը պատրիարքարանին ուղղած իր զեկույցներում առաջարկում էր անցկացնել հայ եկեղեցու ռեֆորմ, բարենորոգում: «Ժամանակն է եկեղեցին մաքրել ապականարար հայ սրբերեն, ազգը հանել տիրացուական վիճակից և քաղաքական քալ առնուլ»¹, - ահա Սրվանձտյանցի պահանջը:

1880-ականների վերջերին և 1890-ականների սկզբին գավառներում գործում էին նոր գաղափարներով տոգորված եկեղեցական սերնդի ներկայացուցիչները: Այդ պատճառով էլ նրանք հաճախակի շղթայակապ հայտնվում էին Կ. Պոլսի բանտերում (ինչպես պատահեց Պողոս Նաբանյան և Ասահունյաց Եզնիկ վարդապետների հետ) կամ, իբրև պատվախոր արքայ, նրանցից ոմանք կանչվում էին Կ. Պոլիս (ինչպես Սկրտիչ Խրիմյանը, Գարեգին Սրվանձտյանը և Գրիգորիս Ալեքսանյանը), նրանց արգելվում էր գործել «գավառ» անունով որակվող Արևմտյան Հայաստանում, որպեսզի օսմանյան մայրաքաղաքում գտնվեին Բ. Դռան աշախույժ հսկողության ներքո:

Չեյթունը ևս այդ հարցում բացառություն չէր կազմում: Այդ ըմբոստ արծվաբույնը ենթարկվում էր Կլիկիայի կաթողիկոսական թեմին: Տեղի կաթողիկոսների ընտրության հարցը 1870-ականներից սկսած ալեկոծում էր Ազգային ժողովի նիստերը: Ինքնակոչ Նիկողայոսին գահազրկելուց հետո օրինական ճանապարհով կաթողիկոս ընտրվեց Սկրտիչ

¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Թ. Ազատյանի ֆ., քաժին XII, գ. 10525:

Քեֆսիզյանը, որը, սակայն, չարդարացրեց ոչ ժողովրդի, ոչ էլ պատ-
րիարքարանի հույսերը:

Այլ էր Ձեյթունի հոգևորականությունը: Ձեյթունն իր շրջակա գյուղե-
րով ապրում էր կիսանկախ կյանքով: Այդ անկախությունը դրսևորվում
էր նաև հոգևորականության բնորոշյան ասպարեզում: Ժամանակա-
կիցների վկայությամբ, գյուղերի քահանաներին բնորոշում էր տվյալ գյու-
ղի համայնքը: Երկար ժամանակ քննարկվում էր թեկնածուի մարդկային
արժանիքների հարցը: Չափանիշը ոչ թե սուրբ գրքի իմացությունն էր,
մաքրակրոնությունը, այլ հայրենասիրությունը. «Ձեյթունցին քահանա
կձեռնադրե այնպիսի մեկը, որը ոչ թե միայն քիչ թե շատ ուսած և ինն ու
նոր կտակարան ծանոթ ըլլա, ոչ թե միայն իր գաղափարները գրչով կամ
խոսքով հայտնելու կարող ըլլա, այլ ֆիզիկապես ալ առողջ և քաջասիրտ
պետք է ըլլա: Վերոհիշյալ ուսմունքներն գուրկ ըլլա նե, հոգ չըներ, հերիք
է, որ ազգասեր, հայրենամուկ և մանավանդ պատերազմասեր ըլլա»¹:
Անձը որոշելուց հետո քահանայացուն անցնում էր քառասորյա ապաշ-
խարության շրջան, որի ընթացքում յուրացնում էր կրոնական գիտելիք-
ները, սուրբ գրքերի իմացության այն նվազագույնը, որ անհրաժեշտ էր
նրան հայ եկեղեցու ծեսերը կատարելու և անձնուրաց հովիվ լինելու հա-
մար: Ձեյթունցի Մնացական Սեմերճյանը այդ առիթով գրում էր. «Սույն
խստակրոն եկեղեցական, եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանա, տիրա-
ցու, սարկավագ, ամենքն ալ թուրքի հետ պատերազմ ծագելուն պես
մեկ-մեկ առյուծ դարձած, բոլորովին զինյալ պատերազմի վայրը կղիմեն՝
սպանել և սպանվել աչքերնին առնելով»²: Այդ հանգամանքը լավ գի-
տեին Ձեյթուն անցած հնչակյան գործիչները: Ժողովրդի վստահությու-
նը շահելու, Ձեյթունի հայտնի իշխանական տների գորակցությունն
ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ամենից առաջ հավաքագրել ժո-
ղովրդի աչքում հեղինակություն վայելող հոգևորականների: Նրանք
այդպես էլ վարվում էին: «Մոռացված հերոսներ» և «Ձեյթունն ու շրջա-
կանները» աշխատություններում Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգսյան)
պատմում է, որ 1892-ից սկսած հնչակյան կուսակցության շարքերն են

ընդունվել մի քանի գյուղերի անվանի հոգևորականներ: Ձեյթուն մուտք
գործելուց առաջ Աղասին կապ է հաստատում Մարաշի քահանա Դևոնդ
Տեր-Նահապետյանի հետ: Այս անձնավորությունը մասնակցել էր նա-
խակուսակցական հեղափոխական շարժումներին, հայրենասիրական
գործունեության համար քանիցս բանտարկվել էր սուլթանական կառա-
վարության կողմից, 1880-ին օծվել էր քահանա, իսկ հետագայում դար-
ձել հնչակյան կուսակցության Մարաշի մասնաճյուղի իմնադիր ան-
դամներից ու ղեկավարներից մեկը¹: Նա կապեր էր հաստատել Ձեյթու-
նի ապստամբների հետ՝ խոստանալով Բերդուզ-Չայի ճակատամար-
տին օգնության հասնել 500–800 զինյալ կտրիճներով: Սակայն նա չկա-
տարեց իր խոստումը, որովհետև այդ ընթացքում տեղի ունեցավ Մարա-
շի հայության կոտորածը, իսկ Դևոնդ քահանան այլ հայրենասերների
հետ բանտ նետվեց: Ձեյթունցիներից հնչակյան կուսակցության անդամ
էր Թեֆեմելիք գյուղի ավագ քահանա Մարտիրոս Տեր-Մարտիրոսյանը,
որը, Աղասու վկայությամբ, այդ գյուղի հնչակյան մասնաճյուղի ատենա-
պետն էր: Այդ 70-ամյա ավեգարդ հրամանատարը մեծ հմտությամբ կա-
րողացավ խույս տալ թուրքական հետապնդումից և Հալեպի մասնաճ-
յուղի ուղարկած գումարը՝ 120 ոսկին, Մարաշից անվտանգ հասցրեց
ապստամբության ղեկավարներին:

Սակայն 1895-ի ապստամբությանը մասնակցած հոգևորականնե-
րից ամենաուշագրավը ժամանակակիցների կողմից «վեղարավոր հե-
րոս» անունով մեծարված Բարդուղիմեոս վարդապետ Թագազճյանն էր՝
Ֆռնուզի ս. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդը, ապա
վանահայրը: Համեմատելով ապստամբությանը նվիրված աշխատու-
թյուններն ու հուշերը, ականատեսների գրառումները (Մնացական Սե-
մերճյան, Տեովիթ Գևորգյան, Աղասի, Հովհաննես Ախարոնյան, Կարա-
պետ Տեր-Հակոբյան, Մամիկոն Վարժապետյան, Մմբատ Բյուրատ,
Հանրի Վիթթո) և վերջապես մեր գործընկերներ Հայկազ Պողոսյանի և
Ռաֆիկ Հովհաննիսյանի արժեքավոր ընդհանրացումները՝ հնարավոր է
դատնում գրել այդ խենթ խիզախության և անձնագոհ հերոսության չա-
փանիշ հոգևորականի կյանքի ողիսականը, որն Աղասու պատկերավոր

¹ Ձեյթունցի, Ձեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մաս, Վիեննա, 1900, էջ 152:

² Նույն տեղում, էջ 161:

¹ Կարապետ Թուր-Սարգսյան, Մոռացված հերոսներ, Բեյրութ, 1952, էջ 80:

բնութագրումով XIX դարի Ղևոնդ երեցն ու Գրիգոր Լուսավորիչն էր: Ծնվել է Ֆռնուզում, 1850-ին: Մկրտության անունը Մինաս էր: Տեովկեթի վկայությամբ, նա մեծացել ու ապրել է Ֆռնուզի Ս. Կարապետ վանքում, Նիկողոս եպիսկոպոսի ձեռքի տակ: Դեռ 1878-ին սարկավագ Մինասը սարսափեցնում է Անդրունի բռնակալ Եայրճըօղլուին, որը պարտվում է հայերից, ներում խնդրում և երդվում հավատարիմ բարեկամ լինել նրանց: 1880-ին Ֆռնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսը Մինաս սարկավագին ձեռնադրում է վարդապետ՝ Բարդուղիմեոս անունով: 1890-ին վարդապետը դառնում է այդ վանքի վանահայրության փոխանորդը: Իբրև քաղաքականապես անբարեհույս անձ՝ նույն թվին բանտարկվում է Հալեպում: Մեկ տարուց հետո ազատվում է, և նրան տեսնում ենք վանքի վանահոր պաշտոնում: Գործուն դեր է խաղում 1895 թ. Ջեյթունի ապստամբության ողջ ընթացքում՝ Գարանլըք տերեի (Մուք ձոր) ժողովից մինչև հաշտության բանակցությունները: Տեովկեթի արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ ապստամբության տեղական զինվորական պետերի շարքում առանձնանում են 5 հոգի՝ Նազարեթ Չավուշ, Հանի Մերկանյան, Փանոս Շամբեշիշյան, Փանոս Չոլագյան և Բարդուղիմեոս վարդապետ: Բոլոր հետազոտողները և հուշագրողները բարձր են գնահատում Մուք ձորի ընդհանուր ժողովում Բարդուղիմեոսի քարոզը, որը վճռական նշանակություն ունեցավ ապստամբությունն սկսելու հարցում: Ջեյթունի հայությունը տեղյակ էր 1894 թ. Սասնո ինքնապաշտպանական մարտերին, 1895-ին կայսրության ողջ տարածքում մոլեգնող հայկական կոտորածների փաստին, այդ պատճառով էլ հայրենասեր վարդապետը իրենց գործի արդարության և հաղթանակի համար ունեցած հավատով ժողովականներին ներշնչում է առանց տարակույսի պարզել ապստամբության դրոշը, հակառակ դեպքում իրենք էլ կարծանանան նույն բախտին: «Զիչ մնացեր է, որ կորսվի ու ջնջվի հայությունը: Հայաստանը օրրատօրե կալարավի, յուր հարազատ որդիք և բնակիչք օտար երկիր կգաղթեն, օտար ազգերու կխառնվեն, իսկ մեջը մնացողը կհեծեն ու կփչանան: Պատերազմինք, եղբայրք, ջարդվինք, հոգ չէ, բող ազգը ազատվի: Այս պատերազմը անցյալ պատերազմներուն չնմանեցնենք, ասիկա շատ մեծ է և վերջինն է... կը պատվիրեն ձեզ, զինվեցեք բոլորդ, այր, կին, ծեր ու երիտասարդ, ամուրի կամ օրիորդ, մինչև իսկ

մանր տղայք: Հրացան ունեցողը հրացան պետք է առնու, ատրճանակ ունեցողը՝ ատրճանակ, վեցհարված ունեցողը՝ վեցհարված, դաշույն ունեցողը՝ դաշույն: Իսկ ասոնք չունեցողները թող զինվեն կացինով, հատոցով, մանգաղով, շամփուրով ու մուրճով»¹: Այս կոչը վճռականություն է հաղորդում նույնիսկ տատանվող ժողովականներին, և զեյթունցիները համաձայնվում են հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչների առաջարկին՝ պարզել ապստամբության դրոշը: Անգնահատելի են վարդապետի ծառայությունները Ջեյթունի գորանցք գրավելու և թուրք պաշտոնեության ու զինուժի հանձնման գործում: Զորանցի թուրք հրամանատարը կտրականապես մերժում է հնչակյան գործիչներին հանձնվելու առաջարկը, պատճառաբանելով, որ նրանք տեղացիներ չեն, հյուրեր են, այսօր կան, վաղը՝ ոչ: Ջեյթունի իշխանական տների ներկայացուցիչներն ու ռազմական ավագանին խուսափում են թուրք գորահրամանատարի հպատակության ստորագրույթյան արարողությանը ներկա լինել, դա համարելով անխոհեմություն: Բարդուղիմեոս վարդապետը առանց երկմտելու, խաչը՝ կրծքին, թուրք՝ ձեռքին կանգնում է հնչակյան դեկավարների առաջ և ընդունում թուրք սպայակույտի և զինվորների հպատակության բափորը: Թուրք պաշտոնյաների կանայք հարգանքով համբուրում են վարդապետի ձեռքը, իրենց անձն ու պատիվը վստահելով «վեղարավոր հերոսին» և անցնում են նրա թրի տակով: Վարդապետը մասնակցում է նաև Ջեյթունի շրջակա հայկական գյուղերի բնակչության պաշտպանությանը, իր 200-300 հոգիանոց զինվորների խմբով փրկում նրանց տեղի թուրքերի մոլեռանդ հարձակումներից:

Անմոռաց էջերից է Անդրունի ճակատամարտը, որին մասնակցում էին 100 զեյթունցիներ, 100 զինվոր Շիվիլիկ գյուղից և Բարդուղիմեոս վարդապետի 200 հոգիանոց խումբը: 400 զինվորներից բաղկացած հայկական միացյալ ջոկատը շարժվեց Ջեյթունից 18 ժամ հեռու գտնվող 400 տնից բաղկացած Անդրուն գյուղը, որի փոքր մասը՝ թվով 150 հոգի, հայ էին և բանտարկվել էին թուրք գայմագամի ձեռքով: Այդ հայերի փրկության համար սկսվեց ճակատամարտը: Հայկական ուժերը բաժանվեցին երեք մասի. մեկի դեկավարը վարդապետն էր, մյուս երկուսի-

¹ Ջեյթունցի, նշվ. աշխ., Բ մաս, Վիեննա, 1900, էջ 94:

նը՝ Փանոս Չոլագյանը և Նշան Ենիտունյանը: Հարձակումը սկսեց վարդապետի խումբը: Աղասու վկայությամբ, կռվի մեջ աչքի ընկավ Բարդուղիմեոս վարդապետը, իսկ Տեղվերը պատմում է, որ ականատեսները զարմացած նայում էին, քե ինչպես վարդապետին ուղղած տեղատարափ գնդակները կարծես մի կախարդական ուժով չէին կայում նրան: Հայկական ջոկատին հաջողվեց ազատել բանտում գտնվող ողջ մնացած բոլոր հայերին: Բարդուղիմեոս վարդապետի անմիջական մասնակցությամբ կատարվեց Ենիճե Գալեի կաթոլիկ վանքի վանահայրեր Թրիկոյի, Կարսիայի և միաբանության անդամների փրկությունը: Մինչ այդ թուրքերը կենդանի այրել էին հայր Սալվադորին և 12 այլ անձանց: Կաթոլիկ միաբանության ողջ մնացած անդամներին վարդապետը բերում է Ջեյթուն և տեղավորում կաթոլիկ եկեղեցում:

Ապստամբության ողբերգական դրվագներից է Ֆռնուզի ճակատամարտը, երբ Ալի բեյի մեծաթիվ բանակը հարձակվեց գյուղի վրա: Տեղացիների օրհասական ճիգերը, Հրաչյայի և Ապահի խմբերի ջանքերը, Բարդուղիմեոսի խմբի ռազմական գործողություններն ի վիճակի չէղան կանխելու աղետը: Ջեյթունից ոչ մի օգնություն չհասավ գյուղին, որովհետև մյուս կողմից Ռեմզի փաշայի բանակը հարձակվեց Ջեյթունի վրա: Չնայած Ֆռնուզը սյարտվեց, բայց գյուղն իր վրա գամեց Ալի բեյի բանակի ողջ ուշադրությունը, և Ջեյթունը փրկվեց երկու ճակատով կռվելու դժվար իրավիճակից: Գյուղից նահանջող ուժերը վարդապետի խմբի հետ միասին միացան Ջեյթունի պաշտպաններին: Թուրքերը դաժան հաշվեհարդար տեսան տեղի և շրջանի գյուղերից այստեղ ապաստանած բնակիչների հետ: Գերի վերցրին Կապանի քահանա տեր Թորոս Շահան-Զեշիշյանին, Պոնտուխի քահանա տեր Օհանեսին, Ենիճե Գալեի քահանաներ տեր Կարապետին ու տեր Գրիգորին, որոնց սպանելուց հետո կախեցին ծառերից, իսկ մի քանի քահանաների վանքի պատի վրա խաչաձև գամեցին: Ինչպես տեսնում ենք, թուրքերի վրեժխնդրության զուր ամաչին հերթին դառնում են քահանաները, ոչ միայն կրոնական մոլեռանդության պատճառով, այլ որովհետև նրանք էին տեղեկում կազմակերպում գյուղացիների դիմադրությունը: Բարդուղիմեոս վարդապետի մասին, որպես ապստամբության ղեկավարի, վկայում է այն փաստը, որ ապստամբության հաղթանակից հետո նա մասնակցում

է մեծ տերությունների հյուպատոսների և թուրք զորահրամանատարի հետ կայացած հաշտության բանակցություններին: Հնչակյան ղեկավարներին պաշտպանելու և Ջեյթունի աշխարհիկ զորավարներին սլատասխանատվությունից ազատելու միտումով, նա իր վրա է վերցնում ողջ պատասխանատվությունը՝ իբրև ապստամբության ղեկավար, ինչպես խնդրել, ապսպրել էին մյուսները: Իսկ և իսկ՝ «Հովի քաջ զանձն իւր դնլ ի վերայ ոչխարաց իւրոց»: Բանակցությունների ժամանակ տաքարյուն և վճռական վարդապետը բուռն առարկում է թուրքական պայմաններին. դրանց հակադրելով իր առաջարկը: Վարդապետը գտնում էր, որ չնայած գեյթունցիների տարած հաղթանակին, նրանք կրել են մեծ վնասներ: Անհույս դառնություն կա մեծ տերությունների հյուպատոսների երևաին չալրտած նրա ճշմարիտ խոսքերի մեջ. «Պարոն հյուպատոսներ, ես Ֆռնուզի վանահայրն եմ. այսքան զոհեր տվինք ազատության սիրույն համար, տակավին այդ անհավատների սուրին տակ պիտի մնանք ու հյուծինք: Միրելի Ֆռնուզս, սիրելի վանքս, քեմիս մեջ գտնված եկեղեցիներս այրեցին, հանձնվող ժողովուրդս՝ ծեր, կույսեր և մանուկներ ջարդեցին անխնա, քահանաներին անխնա ծառերեն կախեցին, 500-է ավելի կիներ ու պզտիկներ Մարաշ գերի տարած են, դեռ թուրքին անաղար և քրիստոնյայի արյունին ծարավի կառավարության տակ Ֆռնուզ պիտի երրա՞մ, բուերոս ձայներ լսելու և ավերակներու վրա ողբալու»¹: Վարդապետի անառարկելի տոնն այնպես է վիրավորում թուրք փաշային, որ բանակցությունների ղեկավար իտալական հյուպատոս Վիթթոյի հրահանգով Բարդուղիմեոսին չի թույլատրվում մասնակցել բանակցություններին: Դրանց ավարտից հետո վարդապետը մեկնում է Մարաշ՝ վանքի վերաշինության համար ծախքեր հայթաթելու նպատակով և խաբեությամբ ձերբակալվում: Մի քանի ամիս հետո հյուպատոսների միջնորդությամբ ազատվում է բանտից և դարձյալ նույն նպատակով մեկնում Երուսաղեմ: Երուսաղեմի պատրիարք թուրքամետ Հարություն Վեհապետյանը մերժում է վարդապետի խնդրանքը՝ վանքի վերաշինության համար գումար տրամադրել. «Կսնոն չէ»: Վարդապետը խստորեն դատապարտում է այդ մերժումը: «Դուք առնելու կանոն ունիք, տվելու կանոն

¹ Ջեյթունի պատմագիրք, Պոնտոս Ալլես, 1960, էջ 632:

չունիք»: Ժողովրդի հարազատ գավակն ու անձնվեր հովիվը մինչև վերջ մնաց իր ժողովրդի հետ, կրեց նրան բաժին ընկած ողջ տառապանքները, տարագրություն և աքսոր Ադանայում, անսալով ժողովրդի խնդրանքին, եկեղեցու բեմից քարոզի փոխարեն նրա հոգուց դուրս պոռթկաց ցասում և անեծք մեծ տերությունների վարած մեծ քաղաքականության հասցեին: Տառապանքի ուղիներով անցած և իմաստնացած վարդապետը այդ անեծքով հայտարարեց բոլոր ժամանակների ճշմարտությունը՝ ազգի ազատությունը միայն ու միայն տվյալ ազգի գործն է, ոչ մի այլ պետություն իր շահերից բացի, այլ շահեր չի ճանաչում: Բարդուղիմեոս վարդապետի հայրենամակեր գործունեության վկայությունն են դեռ նրա կենդանության օրոք նրա մասին հյուսված ժողովրդական բանահյուսության մոտիվները, որոնցում գովերգվում են վեղարավոր հերոսի բարոյական բարձր չափանիշները, նույնիսկ թշնամու կողմից նրա մեծ հարգանքի արժանանալը: Ջեյթունի «Տասթանում» նրա մասին հյուսված քառյակների թիվն անցնում է տասնից: Դրանք վերաբերում են նրա կատարած բոլոր նշանավոր գործերին:

Ջեյթունի ապստամբությանը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև մի այլ հոգևորական՝ Ջեյթունի առաջնորդական փոխանորդ Կարապետ քահանա Երկանյանը, որի մասին ուսումնասիրությունների մեջ կա երկակի վերաբերմունք: Ադասու հուշագրություններում նա համեմատվում է բուրբ պաշտոնյայի հետ, համարվում դավաճան, որը ցանկանում էր ծուղակի մեջ գցել իր ազգակիցներին: Համադրելով ապստամբության մասին ստեղծված ուսումնասիրությունների մեծ մասը՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ Ադասու տված գնահատականը խիստ աչառու է և չի համապատասխանում իրականությանը: Ուղղակի, որպես մարդ, նրանք երկուստեք իրար նկատմամբ հակակրանք են տածել: Չնայած դեռ 1892-ին, իր կամքին հսկառակ, Մարաշում Երկանյանը, հավաքագրվում է հնչականների կողմից, բայց ձեռքը դնելով Ավետարանի վրա երդվում է հավատարիմ մնալ հնչական կուսակցության հավատամքին: Նա հավատարիմ է մնում իր երդմանը¹: Ջեյթունի նշանավոր տոհմերից մեկի՝ Պողոթլեհնց գերդաստանի շառավիղներից մեկն էր տեր

¹ Նույն տեղում, էջ 502:

Կարապետը, գավակը նշանավոր Խևիրցու, լեգենդար քահանա Դելի-Քելիշի (խենթ քահանայի) մի տարբերակի, որ այս անգամ Խև մականունն էր ստացել: Տեր Կարապետը ուսուցչությամբ էր սկսել իր աշխատանքային գործունեությունը, ապա՝ ձեռնադրվել քահանա: Հմուտ դիվանագետ էր, մեծ հոգեբան, արագությամբ կարողանում էր լեզու գտնել բուրբ պաշտոնյաների հետ՝ ի շահ աղգային գործերի: Տեովները իր ուսումնասիրության երեք մասում էլ տարբեր առիթներով հավաստում է. «Տեր Կարապետ Երկանյան այն հանճարեղ եկեղեցականն է, որ Ջեյթունի ճակատագիրը վարեց ամբողջ քառորդ դար և իր գործն քաշվելն հետո է միայն, որ գեյթունցվող գործերն սկսան ավրվիլ: Տեր Կարապետ կջանար լեզու գտնել կառավարության հետ և փրկել ընդհանուր վտանգված կացությունը և բանտարկյալները, ինչպես որ հետագային ալ պիտի փրկեր այնչափ բանտարկյալներու կյանք»¹: Ջեյթունի ավագանու ժողովի ժամանակ, երբ պետք է վճռվեր վերաբերմունքը ապստամբության նկատմամբ, տեր Կարապետը, որ բոլորի աչքում պահպանողականի համբավ ուներ, «կզգար, թե շատ ալ դյուրին գործ մը չէ կառավարության հետ հաշտ ապրիլը»: Նա հասկանում էր, որ չէր կարելի ժողովրդի խանդավառության վրա սառը ջուր լցնել, իսկ եթե կատարեին նահանգապետի՝ դրսեկների (հնչական ղեկավարներին) հանձնելու պահանջը, նորից կսկսվեր բանտարկությունների ու աքսորի ժամանակը: Թուրքերի հետ համաձայնություն գալու դեպքում Ջեյթունը կզրկվեր իր զինական ուժից: Ահա այդ պատճառով տեր Կարապետը դեմ չկանգնեց ապստամբության կողմնակիցներին: Նրան մնում էր հայրենակիցներին օգնել նաև դիվանագիտական հնարքներով:

Սանդոխի ճակատամարտի ժամանակ, երբ գեյթունցիները թշնամու ծանրակշիռ հարվածներից նահանջում են, ծերունագարդ հրամանատար Կարապետ Բասիլոսյանը, որ սկզբից դեմ էր ապստամբությանը, չտանելով հայերի նահանջը, բացականչում է. «Ձիս բերեք շուտով և մի ձի էլ տեր Կարապետի համար»²: Երկու Կարապետների սրընթաց արշավը այնպես է ոգևորում հայերին, որ նրանք հետ են դառնում և

¹ Գ. Տեովներ, Պատմություն Ջեյթունի 1895-ի պատերազմներում, տեղական բարբերով և հին դեպքերով ալ ճոխացած, մ. 1-3, Փարիզ, 1945-49, էջ 68:

² Ջեյթունի պատմագիրը, Պուենոս Լյոնես, 1960, էջ 377:

ջախջախիչ պարտության մատնում թշնամուն: Այդ ճակատամարտում գոհվում է տեր Կարապետի միակ որդին՝ 17-ամյա Վարդեվառը: Տեր Կարապետի դերը առանձնապես կարևորվում է հաշտության բանակցությունների ժամանակ, երբ նա մեծ տերությունների հյուպատոսներին և թուրք փաշային բացատրում է, որ ամբողջ ժողովուրդն է գեներ վերցրել և աշխարհում չկա մի օրենք, որով արգելվի ինքնապաշտպանությունը: Դեպքերի անմիջական մասնակից Հովհաննես Ահարոնյանը վճռակա-
նորեն հեքքում է տեր Կարապետի մատնիչ կամ դավաճան լինելը և Սե-
մերձյանի ու Տեովլեթի նման անվերապահորեն հաստատում, որ 1895-ի
ապստամբությունը չունեցավ ոչ մի դավաճան: Դա վերաբերում է նաև
տեր Կարապետին: Սեր խորին համոզմամբ, տեր Կարապետն ու Բար-
դուղիմեսս վարդապետը շահեկանորեն լրացնում են իրար: Մեկը՝ հա-
խտուն ու տաքարյուն, մյուսը՝ հանդարտ ու դիվանագետ:

Հետաքրքիր է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիրքորոշումը Չեյքունի
ապստամբության նկատմամբ: Ազատագրական շարժումների հանդեպ
բացասական վերաբերմունք ունեցող Խորեն Աշքյան պատրիարքին
Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերից անմիջապես հետո փո-
խարինեց Մատթեոս Իզմիրլյանը, որը Բ. Դռան նկատմամբ վարեց շատ
վճռական քաղաքականություն: «Երկաթե պատրիարքը» սուլթանից հա-
շիվ էր պահանջում Սասունի խաղաղ բնակչության, ապա նաև
Արևմտյան Հայաստանի ողջ տարածքում ծայր առած սարսափելի կո-
տորածների համար, անմիջապես հարաբերությունների մեջ մտնում մեծ
տերությունների դեսպանների հետ, կապ հաստատում հնչակյան կու-
սակցության պարագլուխների հետ: Մեծ տերություններից հուսախաբ
պատրիարքն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղած նամակներում
հայտնում էր Չեյքունի խրատումների և հայկական կոտորածների մա-
սին, խնդրում հայրապետին՝ դիմել ռուսական ցարին, գործի դնել հնա-
րավոր և անհնար բոլոր միջոցները, հայկական բարենորոգումների
խնդրին դրական լուծում տալու համար: Չեյքունում ապաստանած, կո-
տորածներից մազապուրծ հայերին շտապ օգնություն և օժանդակու-
թյուն հասցնելու խրնդրանքով պատրիարքը համարյա ամեն օր դիմում էր
կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին, որին հաջողվել էր ցարական բարձր
պաշտոնեության քույրավորյամբ համահայկական հանգանակություն

բացել ռուսական կայսրության տարածքում: Իզմիրլյանը հաղորդում էր
կաթողիկոսին, որ կոտորածներ սանձագերծած սուլթանը իրենից պա-
հանջել է Չեյքունի, Կարինի, Վանի ինքնապաշտպաններին հակապե-
տական գործունեության համար կոնդակով դատապարտել, իսկ ինքը
մերժել է. «Այդպիսի կոնդակը շատ անիրավ պիտի ըլլար, ...հանիրավի
թափված այդքան կոտորածների պատասխանատվությունը զոհերուն
վրա թողնելու և ջարդեր կարգադրող ու գործադրողներ ի չքմեղս հանելու
աշխարհի առջև»¹: Հետաքրքիր է, որ նման պահանջով կաթողիկոսին է
դիմում Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարության գործերի կառա-
վարիչ Գորեմիլկինը: Մատնացույց անելով Չեյքունի, Տիգրանակերտի,
Կարինի, Վանի ինքնապաշտպանական ելույթները և դրանք որակելով
իբրև հեղափոխական արարքներ, ցարական պաշտոնյան վեհապառնից
պահանջում է կոնդակով կովկասահայերին հորդորել կապ չպահպանել
արևմտահայ հեղափոխականների հետ, կոտորածների մեղքը բարդելով
նրանց վրա և ընդգծելով այդ շարժումների վնասակարությունն
արևմտահայերի համար²: Մի այլ դեպքում սուլթանական կառավարու-
թյունը բողոքում է ցարական դեսպանին, որ արևելահայերի՝ օգնություն և
նպաստ ուղարկած գումարները առաքվում են ապստամբներին: Պատ-
րիարքը զգուշացնում է կաթողիկոսին, որ տեղերի ռուսական հյուպա-
տոսները հրաժարվում են վերցնել օգնության նպատակով ուղարկած
գումարները և դրանք հետ են դարձնում արևելահայերին: Կաթողիկոսը
գործադրում է իր հեղինակությունը, այդ գումարները տարբեր ճանա-
պարհներով Արևմտյան Հայաստան հասցնելու համար:

1895 թ. թափուր էր մնացել Կիլիկիայի կաթողիկոսական աթոռը, և
պատրիարք Իզմիրլյանի ջանքերով կաթողիկոս է ընտրվում արքեպիս-
կոպոս Գրիգորիս Ալեքսանյանը: Սակայն Բ. Դուռը չի վավերացնում նրա
կաթողիկոսությունը, որպես քաղաքականապես անբարեհույս անձի:
Երկար տևեց Կիլիկիայի կաթողիկոսական ընտրության քաշքշուկը:
Ալեքսանյանի քեկնածությունը վերջնականապես մերժվեց: Դրվելով գոր-
ծելու անելանելի պայմանների մեջ, պատրիարք Իզմիրլյանը հրաժարա-

¹ ՀՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, ք. 135
(Այժմ՝ ՀԱԱ):

² Նույն տեղում, ց. 14, գ. 52, ք. 2:

կան տվեց, որն անմիջապես ընդունվեց, իսկ 1896-ին Բ. Դռան հրամանով նա արտրվեց Երուսաղեմ: Իզմիրյանից հետո պատրիարքական տեղապահ է ընտրվում տխրահռչակ Բարդուղիմեոս Չամչյանը, որը մինչ այդ էլ հայտնի էր իր հակաժողովրդական դիրքորոշումով: Նորընտիր տեղապահը շտապեց հավաստիացնել սուրբանին, թե իր ամենամեծ փափագն է լինել սուրբանի հավատարիմ ծառան և կատարել նրա բոլոր հրամանները: Այդ հաճույակատարության համար սուրբանի կողմից նա պարգևատրվեց շքանշանով: Սակայն մեկ շաբաթ անց, ժողովրդական հուզումների ազդեցության տակ, սուրբանի կամակատար պատրիարքական տեղապահը հրաժարական տվեց: Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվեց Մադաքիա Օրմանյանը՝ 1880-ականների Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության համակիրն ու հովանավորը: Սակայն տարիների բեռը նրան դարձրել էր զգույշ, խոհեմ, պահպանողական գործելակերպով, ճկուն դիվանագիտական հատկություններով օժտված մի անձնավորություն: Ժամանակակիցները նրան որակել են իբրև «գազանագուսպ»: Օրմանյանը դիմում է բոլոր միջոցներին՝ հրաբխի վրա գտնվող արևմտահայության խլյակներին օգնելու, ֆիզիկական բնաջնջումից փրկելու համար: Չցանկանալով ամբաստանել իր նախորդին, Մատթեոս Իզմիրյանին, հայ եկեղեցու անաչառ պատմագիրը գրում է. «Երկաթե պատրիարք մակդիրով գովվեցավ, որոնք չմտածեցին, թե ավելի հատու է ճկուն պողպատը, քան անթերելի երկաթը և թե մետաղներուն ազնվագույնը երկաթը չէ»¹: Կաթողիկոս Խրիմյանը ողջունեց Օրմանյանի ընտրությունը, գտնելով, որ այդ ճգնաժամային պահին նա միակ անփոխարինելի պատրիարքն է: Կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատը» 1895 և 1896 թթ. ընթացքում նյութեր էր հրատարակում Արևմտյան Հայաստանում սանձազերծված կոտորածների և ինքնապաշտպանական մարտերի մասին՝ իր համակրանքն արտահայտելով մարդկային արժանապատվությունը պահպանող ընթոստների նկատմամբ: Կաթողիկոսական դիվան և Սինոդի օրագրություններ արխիվային ֆոնդերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ «Արարատում» հրապարակված նյութերն Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գա-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, մաս Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 5043:

վառների հոգևոր առաջնորդների մամակներն են ուղղված վեհափառ Հայրապետին, որ ամսագրին էր տրամադրում կաթողիկոսը՝ ապագայի նկատմամբ ունեցած մեծ պատասխանատվությամբ, գալիք սերնդին հայ ժողովրդի մղձավանջային օրերին հաղորդակից դարձնելու մտահոգությամբ:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1997, № 1, էջ 66-73:

ՀԱՐԳԱՆՔԻ ՈՒՇԱՅԱՃ ՏՈՒՐՔ

Հատուկ խորհուրդ ունի հայ ժողովրդի համար մայիս ամիսը, նրա հարատևությունը հաստատող, ապրելու և հաղթելու կոռովն ամրապնդող ամիսը: 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտը, ուր վճռվեց մեր ժողովրդի լինելության հարցը, տեղի ունեցավ մայիսի 26-ին: Մայիսին էր նաև 20-րդ դարի Ավարայրը՝ Սարդարապատի ճակատամարտը, երբ հայ ժողովուրդը հավաստեց ապրելու և հարատևելու իր իրավունքն ու անկոտրում կամքը: Սարդարապատի ճակատամարտը կարծես ստվերի տակ է թողել իրենց նշանակությամբ նրան չգիջող Ղարաբաղիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերը: Հայ պատմաբաններն ու գրողները, որ պատմական հետազոտություններ և գեղարվեստական ստեղծագործություններ են նվիրել Սարդարապատի հերոսամարտի մեծ նշանակությունը վերհանելուն, մոռացել են կամ հպանցիկ են անդրադարձել վերոհիշյալ ճակատամարտերի պատմական նշանակության գնահատականին: Այդ թեմային են նվիրված մի քանի գրքերի հեղինակ, հայտնի լրագրող, վաղամեռիկ Միքայել Ամիրբեկյանի «Վերջին հողակտորի վրա» պատմավեպի երկու հատորները, որոնցից առաջինը լույս տեսավ 1973-ին, երկրորդը՝ վեց տարի անց, 1979-ին:

Հեղինակը, ծնունդով Ղարաբաղիսեցի, դեռ երիտասարդ մասնակցեց Մեծ հայրենականին, տուն վերադարձավ, մարտի դաշտերում թողնելով իր մեկ ոտքը: Մարմնական ծանր վնասվածքը չխաբարեց նրա հոգին, ընդհակառակը, նրա մեջ առավել ընդգծվեց հաստատակամություն-

նը, վճռական կամքը: Պատերազմի դաժանությունները սեփական մարմնի վրա զգացած երիտասարդը ոչ թե դաժանացավ, այլ լցվեց անսահման բարոյքամբ, մարդկանց օգնելու մեծ ցանկությամբ: Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում ավարտելուց հետո աշխատեց հանրապետության մամուլի տարբեր օրգաններում, մեծ սիրով օգնեց երիտասարդ լրագրող ուսանող ուսանողուհիներին արտադրական փորձառության շրջանում, շատերի կյանքում բախտորոշ դեր խաղաց իրենց մասնագիտության կայացման ընթացքում: Այս վերջնականապես հաստատվեց «Սովետական Հայաստան» սփյուռքի հայության համար լույս տեսնող գեղարվեստական ամսագրի աշխատողների շարքում: Լրագրողի իր ողջ գործունեության ընթացքում գրեց բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնք արժանացան հանրության ուշադրությանն ու գնահատականին: Սակայն նրան չբավարարեց լրագրողի աշխատանքը: Ինչքան գնում, ընդլայնվում էր նրա հետաքրքրությունների շրջանակը, նա զգում էր, որ կարող է ստեղծել գրական մնայուն արժեքներ: Հրատարակեց պատմվածքների մի ժողովածու՝ «Անանուն ծաղիկը» խորհրդանշական խորագրով. պատմվածքների գոտրիկ մի փունջ, ուր ամենագրավիչը գրքի խորագիրն արտահայտող պատմվածքն էր մեծ երգահանի՝ Կոմիտասի մասին: Ամիրբեկյանին միշտ հետաքրքրում էին հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական և հերոսական շրջաններից մեկը, ոչ վաղ անցյալի՝ 1917–1920 թթ. իրադարձությունները: Նրա ուշադրությունը բևեռվեց հայրենի քաղաքի, ողջ հայ ժողովրդի՝ բուրբ հրոսակների դեմ մղած պայքարի վրա: Կենաց և մահու մի պայքար էր դա, մեր ժողովրդի ազատագրական պատերազմի պայծառ էջերից մեկը: Ամիրբեկյանը պատմաբանի բարեխղճությամբ երկար տարիներ աշխատեց Հայաստանի տարբեր արխիվներում, մասնավորապես Պատմության կենտրոնական պետական արխիվում, հավաքեց բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր, ուսումնասիրեց մեծ քանակությամբ գիտական գրականություն (որն այն ժամանակ, սակայն, աչքի չէր ընկնում անաչառությամբ): Առանձնակի կարևորություն ստացավ այն բժախնդիր աշխատանքը, որ կատարեց հեղինակը, շրջելով Ղարաբաղի ճակատամարտին մասնակցած և կոտորածներից վերստին ականատեսների մեջ, մեկ առ մեկ գրի առնելով նրանց հուշե-

րը: Երկարատև, համառ աշխատանքը տվեց ցանկալի արդյունքը: Առաջին հատորը, ինչպես նշեցինք, լույս տեսավ 1973-ին և ջերմ ընդունելության արժանացավ շարքային ընթերցող հասարակության մեջ: Պաշտոնական բնադատությունը լուրջամբ ընդունեց գրքի հրատարակության փաստը: Իսկ հրատարակության գրաքննիչը կատարեց իր սև գործը՝ վեպից կրճատելով բազմաթիվ արխիվային վավերագրերի մեկնաբանություններ և իր կարծիքով «գաղափարական վրիպումներ»: Հեղինակը սրտի ցավով համաձայնվեց մաքրաջրման նման աշխատանքներին, միայն թե վեպը լույս տեսներ: Զե՞ որ անհրաժեշտ էր հրատարակել նաև վեպի երկրորդ հատորը:

Իրադարձությունները ծավալվում են 1917–1920 թթ. ամառանոցային փոքրիկ քաղաքում՝ Ղարաբաղիսայում (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր): Այնքան հավաստի է հեղինակի շարադրանքը, գործող անձանց անուն ազգանունը, նրանց գերդաստանը, ապրած քաղաքներ, որ կարդալիս թվում է, թե դա ոչ թե վեպ է, այլ իրողության կախարհիչ շարադրանք: Իրական-պատմական գործող անձինք համերաշխ ապրում են գեղարվեստական հերոսների կողքին և շատ դժվար է որոշել նրանց սահմանը. ո՞րն է հեղինակի ստեղծած հերոսը և որը իրականության գեղարվեստական արտացոլումը:

Թիֆլիսի Ներսիսյանն ավարտելուց հետո, ուսուցչություն անելու նպատակով Ղարաբաղիսա է գալիս Ռուբենը և միանգամից մխրճվում քաղաքի հասարակական կյանքի մեջ: Դպրոց, գրադարան, գրադարանավարուհի Վերգուշ Մխիթարյան (որը Ստեփան Զորյանի «Գրադարանի աղջիկը» վիպակի հերոսուհին է), հին ղարաբաղիսեցիներ, ցարական բանակի շարքերում մարտնչող հայ ռազմիկներ և բարձրաստիճան սպաներ: Հնարավոր չէ հաշվել, թե քանի գործող անձ կա վեպում: Հերոսների մի մեծ ու շքեղ պատկերասրահ է վեպը, որի ներկայացուցչներից շատ-շատերը երկար ժամանակ անջինջ են մնում ընթերցողի հիշողության մեջ:

Գավառական քաղաքի անդորրը միանգամից խախտվում է: Նրա երկարադալիկ կայարանը դառնում է իրադարձությունների հանգուցակետ: 1917 թ. բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո քայքայվում է կովկասյան ռազմաճակատը, ցարական բանակի զինվորները բողնում են

կովկասյան ճակատը և մեկնում Ռուսաստան: Կովկասյան ճակատի քայքայումը հնարավորություն է ընձեռում բուրբ նվաճողներին, որոնց առաջ արդեն բաց էր ճանապարհը դեպի Արևելյան Հայաստան, շարունակել Արևմտյան Հայաստանի ցեղասպանությունը, ձեռնամուխ լինել ման Արևելյան Հայաստանի հայության բնաջնջմանը, համարորթանական ծրագրի իրականացմանը: Յարական բանակի հայ բարձրաստիճան գինվորականությունը վճռական պահին կազմակերպում է հայկական ինքնուրույն ազգային բանակ, որն սկզբում ղեկավարվում էր Անդրկովկասյան Մեյմի, ապա Հայաստանի առաջին հանրապետության ռազմական նախարարության կողմից: «Մոտ տասնհինգ հազար մարտիկ ուներ նորաստեղծ բանակը: Նա փոխարինեց պատմական Հայաստանի տերիտորիայից հեռացած ավելի քան 200.000 ռուսական ընտիր զորքին և պատրաստվեց դեմ առ դեմ կանգնել բուրքական վերահաս վտանգի առջև, փրկել հայ ժողովրդին նոր սպանողից ու բնաջնջումից, փակել Անդրկովկաս տանող հիմնական ճանապարհը», - այսպես է նկարագրում իրադրությունը հեղինակը, երբ հայկական պետականության անկումից հետո վերստին ստեղծվեց հայկական ազգային բանակ՝ իր ղեկավարով՝ սպարապետ տիտղոսով: Այդ պաշտոնն ստանձնեց ցարական բանակի հնուտ զորահրամանատար, գեներալ Թովմաս Նազարբեկովը: Արդյոք պատրաստ էր պատմական այդ մեծ առաքելությունը իր վտիտ ուսերին առնել նորաստեղծ բանակն ու նրա սպարապետը: Եվ հեղինակն անհուն կարեկցանքով բացականչում է՝ «Խեղճ սպարապետ...»: Այդ որակավորման մեջ արտահայտվում է Ամիրբեկյանի մեծ ցավը այն իրողության նկատմամբ, որ այդ պատկառելի գինվորականը կարծես խաղալիք էր դարձել հանգամանքների ձեռքին: Արտակարգ ողբերգական է Ալեքսանդրապոլի՝ բուրքերի կողմից գրավման տեսարանը. բլում է, ոչ թե գիրք ես կարդում, այլ շարժանկարի վրա աչքիդ առաջ տեսարանները հաջորդում են իրար: Ամենից ողբերգականը սպարապետի փախուստն է մեքենայով և գյումրեցու՝ նույնիսկ այդ ահավոր պահին հանապարաստից հումորը, որը օգնում է նրան ամենաօրհասական պահին անգամ պահպանել ոգու կորովի. «Նազարբեկով չեղավ, նազաղ բեզում եղավ»: Այդ սրափեցնող ծաղրն է, որ կանխում է ալեգար գինվորականի շփոթը, ստիպում ետ դառնալ, դիմել վճռական զործողությունների,

որոնք, սակայն, անցնում են անարդյունք: Ալեքսանդրապոլի անկումը անասելի ծանր կացություն է ստեղծում քաղաքում կուտակված արևմտահայ գաղթականության և տեղացիների համար: «Հայաստանի վերջին փոքրիկ հողակտորը, որը շրջապատված էր բշտամական ուժերով, կորցրեց փախուստի, փրկության միակ հույսը՝ միակ երկաթուղային ճանապարհը և բոլորովին կտրվեց աշխարհից»:

Հուլիս և պատկերավոր է նկարագրված ժողովրդի նահանջի, փախուստի տեսարանը: Ինքնապաշտպանության կույր բնագոյով սարսափահար ժողովուրդը զարնամային հորդ հեղեղի պես սրընթաց լցվեց նորածիլ արտերն ու մշակված այգիները, ոտքի տակ տորեելով, փչացնելով ամեն ինչ: Իսկ բուրքական զորքերը երեք տարբեր ուղղություններով շարունակում էին արշավանքը Հայաստանի վրա. առաջինը՝ դեպի Բորչալու, երկրորդը՝ Արագածի լանջերով դեպի Երևան, երրորդը՝ Ջաջուռի բարձունքից դեպի Ղարաբախ: Երևանի պաշտպանության ճակատը ձևավորվեց Սարդարապատում գեներալ Սիլիկյանի ղեկավարությամբ: Վերջինս զգալով Ապարանի տակտիկական նշանակությունը մայրաքաղաքի պաշտպանության գործում, Սարդարապատից հանում է հայկական զորքերի մի գունդ, աշխարհագրային խմբեր, հրետանային մարտկոց և ուղարկում Ապարան: Այդպես ձևավորվում է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության երկրորդ ճակատը: Երրորդը Ղարաբախի ճակատն էր, որ ձևավորվում է նրա մատույցներում, Համամուխից Հաջի-Պարա ընկած տարածքում, գնդապետներ Սերոբ Սամարչյանի, Բեյ Մամիկոնյանի, Ղարաբախյանի մասնակցությամբ, Նազարբեկովի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Ռուսական բանակի հայազգի փառապանծ գեներալը, կտրված իր արմատներից, շատ ճակատամարտեր էր վարել իբրև ռուսական բանակի զորահրամանատար, բայց այստեղ՝ Հայաստանի վերջին հողակտորի վրա, առաջին անգամ զգաց, որ հայկական բնակավայրերը ոչ թե քարտեզի վրա նշված «Օրիենտիրներ» են, այլ հարազատ ժողովրդի բնօրրանը՝ շեն, ծխացող երդիկներով, նրա մեջ ապրող հարազատ ժողովրդով, որի ճակատագիրը իր ձեռքին է, իր գինվորների ձեռքին: Ցավագին ուժգնությամբ նա զգաց այն պորտալարը, որ իրեն կապում էր այդ ժողովրդի հետ, հավաքեց, կենտրոնացրեց վերջին ուժերը ժողովրդի պաշտպանության համար: Մեծ ջերմությամբ է

ստեղծված ոչ միայն նրա, այլ նաև Սերոբ Սամարչյանի կերպարը՝ ռուսական բանակի գնդապետից մինչև Հայաստանի տարբեր վայրերում մարտեր վարող հմուտ ռազմական ղեկավար։ Արտակարգ նրբությամբ է տրված նրա «հայացման» ընթացքը, հարազատ ժողովրդի բախտը կիսելու նրա պատրաստակամությունը։ Ամբողջ երկու հատորում ծավալված գործողությունների ընթացքում նա հանդես է գալիս իբրև զինվորների հարազատ հայր, արդարադատ և կորովի հրամանատար։ Ափսոսանքի մեծ զգացում է առաջացնում նրա մահը։

Հեղինակը հանգամանորեն նկարագրել է Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի, Բաշ-Ապարանի ճակատների ստեղծումը և բացահայտել նրանց արտակարգ նշանակությունը. «...Երեքն էլ ստեղծվեցին առանց հրամանների, առանց նախօրոք մտածված, մշակված ռազմական պլանների։ Նրանք ծնվեցին ինքնաբերական զինվորի, հայ ժողովրդի, ապրելու և հարատևելու մշտաբերուն բնագոյով, անխորտակ կամքով։ Ծնվեցին գրեթե իրարից անկախ, բայց կազմեցին մի ընդհանուր միասնական ճակատ։ Տեղագրական իմաստով Բաշ-Ապարանը դարձավ այդ ընդհանուր ռազմաճակատի կենտրոնը, Սարդարապատը՝ ձախ, Ղարաքիլիսան՝ աջ թևերը»։ Ընթերցողի հիշողության մեջ երկար է մնում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի գեղարվեստական նկարագրությունը, նրան մասնակցող հերոսների կերպարները, առանձնապես հմուտ հրետանավորների՝ կապիտան Մովսիսյանի, Վեբիլյանի անձնագծի գործողությունները, որոնք ապահովում են աշխարհագրայինների և հետևակի հաղթանակը։ Զորավար Անդրանիկը չէր մասնակցում այդ մարտին. ժողովրդական հերոսի վիրավորված ինքնասիրությունը չի թողնում նրան Դսեղից օգնության հասնել մարտնչողներին։ Սակայն ճակատամարտի ընթացքում հետախուզական հեծյալ ջոկատի հրամանատար Անդրանիկ Ազատյանի անունը լսելիս թուրքերը կարծում են, թե իրենց վրա հարձակվողը նա է՝ «Անդրանիկ փաշան» և սրտապատառ փախչում են։ Անդրանիկ անունն անգամ սարսափ է ազդում թուրքերի վրա։ Զորավարը միշտ ներկա է թուրքերի դեմ մղած կռիվներում։

Հուզիչ տեսարաններ շատ կան վեպում. սակայն կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանի գոհվելու և թաղումը նկարագրելու տեսարանը արտա-

կարգ սրտառուչ է։ Առանց արցունքի հնարավոր չէ կարդալ այդ տեսարանները։

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի տարբեր հատվածների նկարագրությունը այսօրվա ընթերցողին տանում է ետ, 1918 թ. բախտորոշ թվականը, հաղորդակից դարձնում Ղշաղ, Դարբաս գյուղերի մոտ մղված մարտերին, Մայմեխի բարձունքներում, հայ աշխարհագրայինների անձնագծությանը Ալբուրախտում, Սարալ և Դուրսալի թուրքական գյուղերի մոտ մղված կռիվներին։ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ամենախոշոր գործողությունը Հաջիդարայի մոտ մղված մարտն էր, որ ճակատագրի զարմանալի զուգահեռությամբ տեղի ունեցավ Ավարայրի ճակատամարտի՝ օրը մայիսի 26-ին։ Պատմական հավաստի փաստերով, ականատեսների վկայություններով գեղարվեստական սքանչելի նկարագրություններով, թշնամիների՝ թուրք սպաների տարիների հեռվից տված գնահատականներով զգացվում է, թե ինչ անօրինակ սխառներ էին կատարել հայ մարտիկները գնդապետ Սամարչյանի ղեկավարությամբ։ Իրական հերոսների կողքին հիասքանչ է հայ կնոջ՝ Նազանի գեղարվեստական կերպարը, որ տղամարդու շորեր հագած մարտի դաշտ էր ելել իր ամուսնու հետ, նրա հետ ապրելու, նրա հետ կռվելու և մեռնելու հաստատ վճռականությամբ։ Հաջիդարայի մոտ հայերը այնպիսի ջարդ տվեցին թուրքական զորքերին, որ հիմնովին ջախջախեցին թուրքական 11-րդ դիվիզիայի երկու գնդերը. մոտ երեք հազար զինվոր և սպա իրենց վերջին հանգրվանը գտան գյուղի մոտակա լանջերին, իսկ հրաշքով փրկված ընդամենը մի քանի տասնյակ մարդ տարիներ հետո էլ սարսափով և դառնությամբ բացականչում էին՝ «Էխ, Հաջիդարա՛, Հաջիդարա՛...» Եվ այսպես, մայիսի 26-ին ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում հայկական զորքերը փայլուն հաղթանակ տարան մինչև ատամները զինված թշնամու դեմ։ Այդ ճակատամարտերին մասնակցած հայ զորահրամանատարների, կռվող անձնագծի կերպարների կողքին կերտված են նաև թուրք զորահրամանատարների, նրանց հետախուզական և լրտեսական խաղերի հետաքրքիր նկարագրություններ, միջոցների մեջ խտրություն չղներու փորձեր, մաքիավելական՝ նպատակն արդարացնում է միջոցները կարգախոսի նրանց գործադրումը։ Ամիրբեկյանը հմուտ նկարչին վայել թանձր վրձնահարվածներով է կեր-

տում բուրքական գորքերի կովկասյան ճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշայի կերպարը: Մարտերում բրժված գորականն ու հմուտ բաղաբազնոր զարմանում է, թե ինչպես հայերը բողեցին իրենց անառիկ բերդերը՝ Էրզրումը, Կարսը և վճռական հակահարված տվեցին Ղարաբիխստում, Բաշ Ապարանում և Սարդարապատում: Սակայն կյանքի փորձություններով իմաստնացած թշնամի գորահրամանատարը կարողանում է գտնել այդ մեծ ինչուի պատասխանը: Հայ գորքն ու ժողովուրդը ինչքան նահանջել, այնքան ուժգնացել էր նրա ատելությունն ու գայլույթը: Ինքնապաշտպանության իր բնագոյով նա զգացել էր, որ այս վերջին հողակտորի վրա պարտավոր էր սկսել համաժողովրդական պատերազմ իր դարավոր թշնամու դեմ, գործի դնել բոլոր հնարավոր և անհնար միջոցները և դրական պատասխան տալ լինել թե չինել հարցին: Թուրք գորահրամանատարը հետապնդող գազանի հոտառությամբ զգում էր, որ վիրավոր և հալածված որսի հետ պետք է զգույշ լինել, գործի դնել նաև դիվանագիտական լարախաղացություն, իր և իր գորքի պատիվը փրկելու, Բաթումում հայերի հետ «պատվավոր» հաշտություն կնքելու համար: Ջայրացած Վեհիբ փաշան խոստովանում է, որ հայերը Սարդարապատում ջարդեցին բուրքերի «թևերը», Ղարաբիխստում՝ «տոբերը» և խիստ դժվարացրին Բաբու հասնելու իրենց ծրագրի իրականացումը: Հետին թվով հիմա թվում է, թե հեշտ է նկարագրել պատմական այդ իրողությունները և արժանի գնահատական տալ այդ իրադարձություններին, մանավանդ արդեն վերացել է ուսումնասիրողների առաջև դրված տաբուն. պատմական ճշմարտությունը իր ողջ կերպարանքով կարող է կանգնել ընթերցողի առաջ: Զաղաքացիական մեծ խիզախություն և պատասխանատվություն էր պահանջում 1973-ին գրել այդ ճակատամարտերի իրական նշանակության մասին, ցույց տալ, որ ոչ թե «բախտախնդիր ազգային կուսակցությունները» (ինչպես տասնամյակներ շարունակ գրել են) հայտարարեցին Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետության ստեղծման փաստը, այլ այդ գոյության իրավունքը նվաճեց ողջ հայությունը՝ վճռական հաղթանակ տանելով բուրքական գորքերի դեմ, նրանց ստիպելով գնալ այդպիսի զիջումների և Բաթումի պայմանագրով հաշտվել հայկական «հոբբիկ պետության» ստեղծման փաստի հետ: Անդրովկասյան Սեյմի հայ պատվիրակների անտեղյա-

կությունը երեք ճակատամարտերում հայ ռազմիկների տարած հաղթանակներին բույլ չտվեց նրանց Բաթումի բանակցությունների ընթացքում դիվանագիտական ասպարեզում լիովին օգտագործել այդ հաղթանակների արդյունքները: Սակայն հայ պետականության հինգդարյա կորստից հետո թեկուզ և շատ փոքր տարածքում վերականգնվեց հայ պետականությունը: Չնայած ժամանակին գրաքննիչի կատարած «մաքրաջրմանը», Ամիրեկյանին հաջողվեց ցույց տալ, թե ինչպես հայ բուլշևիկները հավատացին բուրք «կարմիր ասկյարների» հեղափոխական առաքելությանը և մոլորված համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի գաղափարով, նրանց աչքերի առաջ բուրքերի ձեռքով սրի քաշվեց Ալեքսանդրասյուլի և Ղարաբիխսայի մեծ թվով խաղաղ բնակչություն:

Ինչպես սկզբում նշեցի, վեպի սյուժետային բարդ հանգույցները ծավալվում են նրա երկու գլխավոր հերոսների՝ Ռուբենի՝ և Խալափի կյանքի տարբեր իրադարձությունների ֆոնի վրա: Սակայն դա գեղարվեստական մի հնարանք էր՝ այդ երկու հերոսների միջոցով նկարագրել ռազմաճակատային կյանքի և գավառական փոքրիկ քաղաքի, դրանց հետ միասին Արևելյան Հայաստան կոչվող 10.000 քառակուսի կմ փոքրիկ տարածքի վրա ապրող մոտ մեկ միլիոն հայության մաքառումները, օրհասական ճիգերը, արևի տակ ապրելու տեղ նվաճելու համար: Երեք տարվա դեպքեր են նկարագրված վեպում, բայց ի՞նչ երեք տարի... ամեն մի օրը, ամեն մի ժամը ճակատագրական է այդ հինավուրց ժողովրդի իր վերջին հողակտորին կառչած գավակների համար, որոնք չեն ուզում դառնալ վերջին մոհիկաններ: Առանց չափազանցության այդ երեք տարին ամբողջ մի դարաշրջան է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Հնարավոր չէ խոսել վեպի բոլոր հերոսների մասին, իսկ նրանց անունների թվարկումն անգամ մեզնից կխլի բազմաթիվ էջեր: Պատմական հայտնի այրերից բացի ընթերցողը հուզմունքով հիշում է և վերընթերցում հասարակ մարդկանց սխրանքների նկարագրությունները, Հաջիդարա գյուղի բնակիչ ութսուն անց Ալեք բիճայի և նրա պառավ քրոջ՝ Մարգարիտի անօրինակ սխրագործությունը զարմանք և հիացմունք է առաջացնում ընթերցողի մոտ: Հինգ տասնյակից ավելի բուրք զինվոր և սպա ոնչացնելով, իրենք էլ զոհվում են բուրքերի կողմից պայթեցված գոմում: Երբ բուրքերը հայտնաբերում են, թե ովքեր

են եղել իրենց դեմ կռիվները՝ «անշարժացած ճերմակ առատ մորուքով ծերունի և սևազգեստ մի պառավ», զարհուրանքով հեռանում են: Եթե ծերունիներն են այսպես կռվում, ուրեմն պետք է անհասպաղ հեռանալ շեյթանի այդ գյուղից:

Չես կարող հուզմունքով չիլիշել Ղարաքիլիսայի բնակիչներ Աղաբաբյան քույրերի և նրանց 12 հարևան հայուհիների ինքնաթունավորման տեսարանը. գեղեցիկ աղջիկները գերադասում են մեռնել, քան հանձնվել քուրքերի ողորմածությանը: Ատելությանը ես լցվում քուրք վաճառող սալայի նկատմամբ Մարուշի մահվան տեսարանը կարդալիս: Մանուշակի աչքերով այդ փխրուն աղջիկը մկնդեղ է ընդունում և մեռնում անբիծ:

Իգական սեռի շատ կերպարներ է կերտել հեղինակը. Վերգուշը՝ իր ժողովրդի ապագային հավատացող, վճռական հասարակական գործիչ Ղշխուհին՝ գաղթականի աղջիկը, որը քաղցից չմեռնելու համար գնում է քիլոտ ու վայրենի Գալոյի հետ, բայց իվերջո հասկանում է, որ հացից կարևորը սերն է կյանքում: Ահա Զարմիլեն՝ Պոլսում հարազատներին եղեռնի ժամանակ կորցրած աղջիկը, որը ճակատագրի բերումով հայտնվել է հեռավոր Լոս-Անջելեսում, ապա արյան կանչով հայտնվել է հայ-քուրքական մարտերի բռնաբռնում, Սիրանը, Հերիքնազը... տարբեր մարդիկ են նրանք, ունեն տարբեր բնավորություն, ոչ մեկին մյուսի հետ չես շփոթի, սակայն նրանք բոլորը մեր ավանդապահ հայ կանայք են և աղջիկներ, որոնք եթե պահը գա, կարող են կռվել էգ առյուծի խիզախությամբ, բայց կարող են լինել քնքույշ ու նուրբ, պատվախնդիր, արարիչ ձեռքերով և հոգով, ընտանիքի ամբողջությունը պահպանող...

Առավել հարուստ է տղամարդ հերոսների շարքը. ամենից առաջ Խալաթը, համեստ, քաջ, անձնագոհ, միևնույն ժամանակ համառ և սկզբունքային, անհաշտ տմարդի վերաբերմունքի նկատմամբ: Նա ոչ մի անգամ չի թաքնվում, չի խուսափում գորահավաքից: Նրեք տարիների ընթացքում մարտնչում է տարբեր վայրերում, կռվում խիզախությամբ: Դեռևս ցարական բանակում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվում է Գեորգիևյան խաչով: Նրա համար հայրենիքը վերացական հասկացություն չէ, այլ ռեալ ու շոշափելի, հայրենի Ղարաքիլիսան, հեռավոր Կարսն ու Էրզրումը, Մերդենեկը և հայրենի փոքրիկ շեները՝

Ղշաղը, Դարբասը, Հաջիդարան: Մարուշի կորստյան կսկիծը նրա հոգում բացում է չսպիացող վերք, սակայն նրա բարի հոգին չի դաժանանում. անհուն կարեկցանքով է նա վերաբերվում դժբախտացած աղջիկներին, սիրակարոտ սրտերին, նույնիսկ քրքուհի Սուրիին, որին ստիպում էին հայ զինվորների որսով զբաղվել: Ահա Ռուբենը՝ Ներսիսյանն ավարտած ուսուցիչը, որը հաստատվում է Ղարաքիլիսայում, այնտեղ է որոնում հայության լավագույն ապագայի սաղմերը, դառնում տեղի կոմունիստական առաջին կազմակերպության անդամ, սկզբում դատապարտում է իր կարծիքով «խմբապետների սարքած կռիվը» քուրքերի հետ և մտածում է՝ «իրենց կռիվն է, քող իրենք էլ կռվեն»: Սակայն հայտնվելով ռազմաճակատում նա հասնում է այն գիտակցության, որ այդ կռիվը ողջ հայ ժողովրդի կռիվն է, իրենց լինելության երաշխիքը և կռվում է ուժերի ողջ լարումով: Անձնական կյանքում խանդոտ, կասկածող և անհավատ Ռուբենը միամտորեն հավատում էր, որ 1920-ին Հայաստան մտած քուրքերը ոչնչացնելու են միայն «դաշնակ խմբերիալիստների տիրապետությունը»: Իր չպատճառաբանված հավատի համար նա պատասխան է տալիս կյանքով: Դաժան են հնչում քուրք վաճառի խոսքերը. «Հերիֆ եք, հայեր, կոմունիզմը կարող է ամեն տեղ մտնել, բացի Թուրքիայից և Հայաստանից: Թուրքիա չի մտնի, քանզի մենք չենք ուզում, Հայաստան չի մտնի, քանզի շուտով Հայաստան չի լինի»:

Գրքի հերոսների շքեղ պատկերասրահում չես կարող չիլիշել գնդապետ Մազմանյանին՝ ալեքսանդրասպողցի խիզախ հրամանատարին, որի միակ նպատակը և ցանկությունը հարազատ ժողովրդին ծառայելն է, նրա պաշտպանության ապահովումը: Նազարբեկովը, որ սկզբում նրա մասին մտածում էր, թե «անդուր են սեփական կարծիք ունեցող մարդիկ», մարտի ընթացքում համոզվում է, թե ինչ անկեղծ հայրենասերի սիրտ է տրոփում նրա մարմնում, զարմանում ժողովրդի մարդու նրա պարզ կենսափիլիսոփայության վրա, ըստ արժանվույն գնահատում նրա գործունեությունը: Չեն կարող երկու խոսքով չիլիշել հռչակված հայդուկ Կոտոշ Արամի (Արամ Սանոյան), Սուրեն Եղաշտյանի սխրանքների նկարագրություններով կերտված նրանց էպիզոդիկ կերպարները, որոնք ավելի քան և հավաստի են դառնում տասնամյակներ հետո, ար-

դեն Կիրովականի հին գերեզմանատանը նրանց շիրիմների վրա սգացող կանանց ներկայությամբ: Վեպի երկու հատորում էլ ներկա է մի հետաքրքիր կերպար՝ Ղարաքիլիսայի նահապետներից մեկը՝ Մոսո բիձան: Իրական անձնավորություն է նա, որ իր ներկայությամբ հույս ու հավատ է ներշնչել թուրքական ժամանակավոր լծի տակ գտնվող դարաքիլիսեցիներին: Որպեսզի ժողովուրդը չկորցնի հույսը վաղվա օրվա նկատմամբ, այդ դժնի օրերին Մոսո բիձան հազել է իր տոնական զգեստները՝ ավանդական չուխան և գեղեցիկ փափախը, այցելել հուսահատ, դժբախտության մեջ գտնվող ընտանիքների, սիրտ տվել, օգնել ապրել ու մաքառել: Գեղեցիկ է նույնիսկ նրա մահը՝ խինդով ու զվարթությամբ լեցուն: Իննսուներեք անգամ նրա մանկության ընկերը գրագ էր եկել, որ Մոսո բիձայից երկար ապրելու դեպքում պետք է պարի նրա քաղման ժամանակ: Եվ մանկության ընկերը կատարում է իր խոստումը. քաղում և պար ... Մեծ խորհուրդ կա դրա մեջ, չէ՞ որ շարունակվում է Մոսո բիձայի սերունդների՝ որդիների և բոռների կյանքը, ծխում է ծուխը ծխանի: Հիշողության մեջ անխաբար է մնում նաև եղավիվեցի Մացակի կերպարը՝ իր թեթև պարծենկոտությամբ, խենթ հերոսությամբ, չարին պատժող, մահվան աչքերին անգամ աներկյուղ մայրդ աներեր և անկոտրում կամքով:

Դրական այդ հերոսներից յուրաքանչյուրի մեջ իր հարուստ հոգուց մի մաս է դրել հեղինակը, մի պայծառ նրբերանգ, մի նուրբ ելևէջ, կենսահաստատ մի սեր, անսահման բարություն, անսպառ հումոր: Նրանք բոլորը իրական անձնավորություններ լինելով հանդերձ, Ամիրբեկյանի հոգեզավակներն են, նրա սրտի, հոգու, մտքի և տքնաջան աշխատանքի արդյունքը... այդքան բազմաթիվ և այդքան տարբեր, այդքան առանձնահատուկ...

Հնարավոր չէ պատմել վեպում կատարվող բոլոր իրադարձությունները, վերլուծել ստեղծած գեղարվեստական բոլոր կերպարները: Համառոտակի ծանոթությունը վեպում ծավալված դեպքերի մի մասին ուներ միայն մի նպատակ. որ ընթերցողը իմանա, թե ինչ հետաքրքրություն են ներկայացնում վեպի երկու հատորները, որոնք ընթերցվում են մեկ շնչով: Պատմական իրավիճակների համամանությունը կօգնի ընթերցողին լավ հասկանալու, թե ինչ գնով է մեզ հաջողվել վերստին ստեղծել

մեր պետականությունը: Համարյա երկու տասնամյակ է անցել վեպի տպագրությունից: Այն մեծ հաճույքով, չխամրող հետաքրքրությամբ ընթերցվում է նաև այսօր և մտածում ես, թե ինչքան լավ կլինեի տեսնել վեպի երկրորդ հրատարակությունը, սակայն ոչ այն տեսքով, որ հրատարակվել է, այլ այն տեսքով, որ հրատարակության է հանձնել հեղինակը: Ամիրբեկյանի այրին՝ Լիլիկ Մարտիրոսյանը, որը գրողի մահից հետո մեծ խնամքով ու սիրով կազմել և հրատարակել է պատմվածքների երկու ժողովածու՝ «Անձանոթ ծանոթներ» և «Չանհետացող սովերներ» խոսում վերնագրերով, նախանձախնդիր հետևողականությամբ վերականգնել է վեպի նախնական տարբերակը, վերականգնել գրաքննիչի «զաղափարական» կրճատումները և պատրաստ է ընթերցողի դատին ներկայացնել երկու հատորները իրենց ամբողջության մեջ: Հավատացած եմ, որ այն ջերմ ընդունելության կարժանանա ընթերցող հասարակության շրջանում և իր հայրենասիրական առաքելությունը կկատարի երիտասարդ սերնդի առաջ, առանց վերամբարձ խոսքերի նրան տալով անձնագոհ հայրենասիրության դասեր, որ այժմ այնքան պետք է մեզ բոլորիս: Դա կլինեի նաև հարգանքի ուշացած տուրք վաղամեռիկ հեղինակի սլայծառ հիշատակին, որը, ավաղ, նրան արդեն պետք չէ:

Դա խիստ անհրաժեշտ է մեզ՝ ապրողներին...

Հայաստան օրաթերթ, 27 մայիսի 1997:

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Ավանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի «Նախանդյանը և նրա ժամանակը» կոթողային աշխատությունը հայ ժողովրդի պատմության մի ժամանակահատվածի՝ անցյալ դարի 50-60-ականների խիստ բարդ ու հակասական հարցերի ու խնդիրների յուրատեսակ հայելին ու արձագանքն է: Հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատ-

վածների հասարակական միտքը հուզող բազմաթիվ հարցեր իրենց ինքնատիպ արտացոլումն ու լուծումն են գտել այդ աշխատության մանավանդ առաջին հատորում: Աշխատությունը կարծես քե բանալի է տվյալ ժամանակաշրջանի ցանկացած խնդրի վերծանման ու բացահայտման համար: Այդ մեկնակետից էլ ես մոտեցել եմ նշված աշխատությանը՝ արևմտահայ կյանքի, սահմանադրական շարժման, նրա կողմնակիցների և հակառակորդների, այդ ժամանակի նշանավոր գործիչներ Սկրտիչ Խրիմյանի և Գարեգին Սրվանձտյանցի կյանքի ու գործունեության շառավիղները պարզաբանելիս: Այս հոդվածում խիստ սեղմ և համառոտակի կաշխատեմ անդրադառնալ Աշոտ Հովհաննիսյանի հարցադրումներին, որոնք վերաբերում են Միքայել Նալբանդյանի դիրքորոշմանն արևմտահայ սահմանադրական շարժմանը, ազգային-ազատագրական պայքարին, ապա նրա գործն այլ պայմաններում և այլ ժամանակներում ինքնատիպ շարունակողներին՝ Սկրտիչ Խրիմյանին և Գարեգին Սրվանձտյանցին, նրանց տված՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի գնահատականին:

Իր արտասահմանյան ուղևորությունները ձեռնարկելիս, Միքայել Նալբանդյանը երկու անգամ եղավ Կ. Պոլսում: Առաջին անգամ Կ. Պոլիս մեկնելուց առաջ 1860 թ. օգոստոսի կեսերին նա եղավ Երևանում, ապա Էջմիածնում, կաթողիկոս Չուխաճյանից հնդկահայ վաճառականների կտակների գործը ստանձնելու արտոնություն ստանալու համար: Հենց դրանից հետո Թիֆլիսում Նալբանդյանը հանդիպումներ ունեցավ իր վաղեմի թշնամու՝ Սարգիս Ջալալյանի հակառակորդ մտավորականների հետ, և այդտեղ էլ նոր ուժով բորբոքվեց Նալբանդյան-Ջալալյան պայքարը: Մեր խնդրից դուրս է անդրադառնալ այդ պայքարի մանրամասներին. նկատենք միայն, որ, ինչպես միշտ, Նալբանդյանը հաղթանակով է դուրս գալիս այդ պայքարից: Կաթողիկոսից ստանում է օրհնության կոնդակ, որը, անշուշտ, զսպել էր նրա թշնամիներին: Կարճ ժամանակ անց՝ 1860 թ. նոյեմբերի 20-ին Նալբանդյանը Կ. Պոլսում էր: Դրանից 10 օր առաջ, 1860 թ. նոյեմբերի 10-ին Սկրտիչ Խրիմյանը Գարեգին Սրվանձտյանցի, Երեմիա Տեկանցի և Հրաչյա Սեկյանի հետ Վանից Պարսկաստանի վրայով ուղևորվում է Անդրկովկաս՝ ծանոթանալու արևելահայ մշակութային կենտրոններին, հասարակական

գործիչներին և իր «Ժառանգավորացի» համար հանգանակություն կատարելու նպատակով: Երևանում նրանց սպասում էր ջերմ ընդունելություն: Տեղի մտավորականները մի ամիս առաջ պատիվ էին ունեցել հյուրընկալելու ռուսահայ հրապարակախոսին, և նրանցից մեկը խանդավառ տողեր էր հանձնել բղթին «հսկա, բարձր հասակով, սև հոնքերով, մեծ խաժակ աչքերով, առնական դեմքով»¹ Նալբանդյանի մասին: Ահա նույն այդ մարդիկ ջերմորեն ընդունում են Խրիմյանին, որի մասին մինչ այդ Մելիքզադեն հոդված էր տպել նույն Նալբանդյանի աշխատակցած «Հյուսիսափայլում»²: Երևանցի մտավորականը Նահապետ Աբանասյանն էր՝ Խաչատուր Աբովյանի նախկին աշակերտը, որ արդեն մեկ ամիս անց այնքան է մտերմանում Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի հետ, որ նրանց հետ ուղևորվում է Արևմտյան Հայաստան, դառնում «Ժառանգավորացի» աշակերտներից մեկը, ապա «Արծվիկում» հանդես գալիս հրապարակախոսական հոդվածներով:

Էջմիածնում կաթողիկոսից կոնդակ վերցնելով՝ Խրիմյանն սկսում է իր շրջագայություններն արևելահայ մշակութային կենտրոններում: Առանձնապես բուռն ընդունելության է արժանանում Խրիմյանը Թիֆլիսում: Տեղի եկեղեցիներում նրա քարոզների ժամանակ հավաքվում էր հսկա բազմություն: Դա բացատրվում էր նրա քարոզների բովանդակությամբ: Այդ տարօրինակ վարդապետը, մի կողմ դրած հայսմավորքն ու ավետարանը, շանթեր էր արձակում ժողովրդի ցեղերի՝ վաշխառուների և նույնիսկ իրենց հոգևոր պաշտոնը չարաշահած հոգևորականների վրա: Այդ շանթերից բաժին հասնում նաև Իմերեթիայի քեմի հոգևոր առաջնորդ Սարգիս Ջալալյանին: Սկսվեց քսությունների և նենգությունների մի մեծ արշավանք, ընդհատվեց Խրիմյանի շրջագայությունը Թիֆլիսում, ցուցակագրված հանգանակությունների գումարը դեռևս չհավաքված «Արծիվը... ձեռնունայն ու քևաքափ վերադարձավ Երևան», իսկ Էջմիածնում նրանից հետ վերցրին կաթողիկոսի կոնդակը, Խրիմյանի ճանապարհորդությունն ընդհատվեց: Փաստորեն Ջալալյան-Խրիմյան պայքարն ավարտվեց առաջինի հաղթությամբ, չնայած բարոյական հաղթանակը Խրիմյանի կողմն էր: Ինչպես տեսնում ենք,

¹ Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 333:

² «Հյուսիսափայլ», 1860, ք. 11, էջ 407-408:

տարբեր են գործիչները. ռուսական կայսրության կենտրոնում հրատարակվող պարբերականի՝ «Հյուսիսսիբիրի» գլխավոր աշխատակիցը և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում առաջին պարբերականի խմբագիրն ու գլխավոր աշխատակիցը: Սակայն նույն ուղղությամբ էին տեղում նրանց մղած պայքարի շանքերը՝ Մարգիս Ջալալյանի և նրա արքանյակների դեմ, որոնք Խրիմյանի դիպուկ խոսքերով ոչ թե հոգևորական էին, այլ «աղ անհամեալը» և վաղուց էին հեռացել իրենց քրիստոնեական գործելակերպից:

Նույն այդ ժամանակ Նալբանդյանը Կ. Պոլսում ծավալել էր իրեն հատուկ կրքոտ և բուռն պայքար: Նա գիտակցում էր Կ. Պոլսի դերը արևմտահայ մշակութային ու հասարակական կյանքում, ուր այդ ժամանակ սուր պայքար էր ընթանում ազգային սահմանադրության ընդունման համար: Պայքարն ընթանում էր մի կողմից՝ բուրքական կառավարության և նրան հարած ամիրայական վաշխառուական վերնախավի, մյուս կողմից, Ֆրանսիայում կրթություն ստացած լուսավորչալ մտավորականների և նրանց հարած արքեստավորական խավերի ու գավառից պանդխտած հոծ հայության ներկայացուցիչների միջև: Թեև ժամանակակիցների բնորոշմամբ՝ պայքարող այդ կողմերն ստացան «լուսավորչալք և խավարեալք»¹ անվանումը, բայց պայքարի հիմքում ընկած էր տնտեսական գործոնը: Նալբանդյանը միանգամից հայտնվեց այդ պայքարի հորձանուտում: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1860 թ. մայիսի 24-ին հայոց Ազգային ժողովը Կ. Պոլսում ընդունել էր սահմանադրությունը, սակայն օսմանյան մայրաքաղաքը շարունակում էր մնալ արևմտահայերի ազգային ինքնորոշման համար պայքարող ուժերի կարևոր հանգրվաններից մեկը: Աշոտ Հովհաննիսյանի բնութագրությամբ, Կ. Պոլսում Նալբանդյանը «խիստ կարիք էր գգում ազատ և անշալար խոսք ասելու իր ժողովրդին, համախմբելու նրա ազատագրման համար պայքարող ուժերին, պարզելու նրանց անելիքը, մշակելու նրանց գործողությունների համար հատուկ հրահանգներ ու ծրագրեր»²:

Կ. Պոլսում Նալբանդյանն ուներ իր համակիրների մի բույլ, որոնք վաղօրոք ծանոթ էին նրա գրվածքներին Սվաճյանի «Մեղվում» և Ստ.

¹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4177, 1, 2 40:

² Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., 330:

Ոսկանի «Արևմուտքում», «Հյուսիսսիբիրից» արտատպած հոդվածներից: Նալբանդյանի՝ Կ. Պոլիս ժամանելու պահին ժողովրդական զանգվածների ճնշման տակ ազգային գործերի տնօրինությունը, խլվելով կղերաամիրայական վերնախավի ձեռքից, անցնում է արքեստավորների ձեռքը: Բիշ ժամանակ անց այդ շրջադարձին հաջորդեց հակասահմանադրական ռեակցիան: Վախեցած ժողովրդական շարժումներից՝ սահմանադրության հեղինակները դաշն կնքեցին հակասահմանադրականների հետ, և ազգային սահմանադրությունը հանձնվեց Բ. Դուան վերաքննությանը: Արդյունքում ստացվեց, Նալբանդյանի բնորոշմամբ, «քլիատված» սահմանադրությունը: Ռուսահայ հրապարակախոսը հայտնվեց սահմանադրականների և նրանց հակառակորդների միջև մղվող պայքարի կիզակետում և իր սլաքներն ուղղեց սահմանադրության բացահայտ քննադատների՝ Չամուռճյան-Տերոյենց պատվելիի և նրա արքանյակների դեմ, որոնք ազգային սահմանադրությունը մատնում էին բուրքական իշխանություններին, բնութագրելով այն որպես «պետություն պետության մեջ»: Սվաճյանի «Մեղվում» լույս տեսան Մ. Նալբանդյանի «Կ. Պոլսի լուսավորչական համայնքը», «Ազգային բշխառությունը» և հատվածներ «Երկու տող» պամֆլետից: Այդ հոդվածները Մ. Նալբանդյանի մղած պայքարի արտացոլումն էին: Առանձնապես ուժգին էին «Ազգային բշխառություն» հոդվածը և «Երկու տող» պամֆլետը, ուր ռուսահայ հրապարակախոսը հայ հոգևորականների դեմ Ռուսաստանում մղած սուր պայքարը տեղափոխում էր Կ. Պոլիս, մերկացնելով նրանց արևմտահայ գործիչներին, Կ. Պոլսի և արևմտահայ գավառի ազգային ջոջերին՝ Պողոս Մելիքյանին, Հովհաննես Չամուռճյանին և այլոց: Մ. Նալբանդյանը հարձակվում էր Կ. Պոլսի Ազգային և կրոնական ժողովների վրա, որոնք կիսատ-սյուստ որոշումներով պաշտպանում էին Վանի հոգևոր առաջնորդ, վարդապետ, ապա եպիսկոպոս Պողոս Մելիքյանին: Ազգային սահմանադրության իրավական նորմերի գործադրման տեսանկյունից Նալբանդյանը պահանջում էր Պողոսին դատապարտել իր գործած չարիքների համար ոչ թե կրոնական ժողովի կիսատապառ ոլորումներով, այլ պետության պատժական մարմինների միջոցով՝ իբրև քրեա-

կան հանցագործի: Գավառահայ ռեակցիոն կղերը սարսափում էին սահմանադրական վարչական բարեփոխումներից: Նրանք իրենց դեկավար Պողոսի հետ դաշն են կնքում հայ չորսյաճիների, բուրդ շեյխերի և դերբեյների հետ: Անգիջում Նալբանդյանը կտրուկ ներկայացնում է իր հավատամքը. «Չի կարելի իրավադատություն քարոզել և անիրավությունը պաշտպանել... Չի կարելի ազատություն քարոզել և խղճմտանք բռնաբարել»¹: Վերլուծելով Մ. Նալբանդյանի՝ Պողոսի դեմ ուղղված պայքարի ընթացքը, Աշոտ Հովհաննիսյանը նշում է. «Պողոսին մերկացնում էին Խրիմյանն ու նրա աշակերտները՝ Սրվանձտյանցը և ուրիշներ, արտահայտելով տեղական առևտրի և ապրանքայնացող գյուղատնտեսության պրոգրեսիվ մղումները»²: Չնայած «պրոգրեսիվ» պիտակին, համեմայնդեպս, այստեղ Խրիմյանը և Սրվանձտյանցը ներկայացվում են իբրև գավառական նոր զարգացող բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ: Այս գնահատականի հետ համաձայնել չենք կարող: Նրանք երկուսն էլ՝ և՛ ուսուցիչը, և՛ աշակերտն արտահայտում էին ամենալայն դեմոկրատիայի՝ չքավոր գյուղացիության և արհեստավորության շահերը և այդ դիրքերից էլ պայքարում էին և՛ բարձրաստիճան հոգևորականության, և՛ ամիրայության, և՛ սահմանադրության նախկին հեղինակների դեմ, որոնք աստիճանաբար դաշն էին կնքում նրանց թշնամիների հետ: Շարունակելով իր միտքը գավառահայ բուրժուազիայի մասին, Աշոտ Հովհաննիսյանը գրում է. «Գավառահայ բուրժուազիան ավելի մոտ էր կանգնած գյուղացիությանն ու արհեստավորությանը...: Նրա առաջավոր ձայնատարները պայքարի մեջ էին ֆեոդալների և առևտրավաճառական ցեղերի հետ: Նրա գաղափարախոսներից մեկը՝ Խրիմյանը, քանի որ չէր լքել գավառը և չէր կորցրել կապերը գավառի ժողովրդի հետ, քարոզում էր ժողովրդասիրական, հայրենասիրական խղեալներ, լուսավորում արտադրող մասսայի միտքը, խրախուսում արտադրության բարձր եղանակներ, շարժում գավառահայ բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական մրափած

եռանդն ու գիտակցությունը»¹: Խրիմյանի գործունեության հետևողական ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրել է այլ կարծիքի: Նա երբեք իր կապը չկտրեց հայ գավառներից: Այդ հարցին թերևս լավագույնս կարելի է պատասխանել հայ եկեղեցու ականավոր պատմաբան և հմուտ տարեգիր Մաղաբիա Օրմանյանի՝ Խրիմյանի վերաբերյալ աջ դիրքերից արված քննադատությամբ. «Ինքն գավառի գավակ, գավառական կյանքի անձնանվեր, գավառի ժողովրդին վիճակով տոգորված և գավառացի տարրին բարվոքումը միայն իրեն նպատակ ըրած, գավառեն գատ բան չխոսեցավ, գավառեն գատ բան չսեց, բայց դժբախտաբար այդ նպատակին մեջ ալ արդյունավոր չեղավ»²: Բավական է հիշել պատրիարք Խրիմյանի օրոք կազմված «Գավառական հարստահարությունների» տեղեկագիրը և նրա քննարկումը սահմանադրական հորջորջված Ազգային ժողովի նիստերում, որպեսզի անվերապահորեն շեշտենք, թե պատրիարք Խրիմյանը կապը երբեք չկտրեց գավառից և նրա շահերի պաշտպանության համար էլ հրաժարական տվեց պատրիարքությունից: Պատրիարք Խրիմյանի պայքարն ազգային սահմանադրության վերաբնության համար փաստորեն նպատակահղված էր գավառական՝ գյուղացիական և արհեստավորական խավերի շահերի պաշտպանությանը: Խրիմյանի գործունեության բնութագիրը չի փոխվում նաև հետագա տարիներին: Աշոտ Հովհաննիսյանի վերոհիշյալ միտքը ճիշտ է ընդհանրապես իբրև գնահատական բուրժուազիայի վերընթաց շարժմանը, երբ ֆեոդալիզմի կապանքներից ազատվելու համար նա դաշինք էր կնքում ժողովրդական զանգվածների հետ: Բայց կոնկրետ տվյալ դեպքում Խրիմյանն ու Սրվանձտյանցը հանդես էին դալիս իբրև ժողովրդական զանգվածների, ոչ թե բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ և շահերի արտահայտիչներ:

Սակայն հետ դառնալով նորից Նալբանդյանի պոլիսյան գործունեությանը: «Ազգային բշխառություն» հողվածում Նալբանդյանը պահանջում է եկեղեցու ռեֆորմ՝ համարյա բոլոր բնագավառներում. ռեֆորմ եկեղեցու տնտեսական կառավարման մեջ, եկեղեցականների՝ դեպի

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1947, էջ 304:

² Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 374:

¹ Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 358-359:

² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 4, Երուսաղեմ, 1927, էջ 4255:

ազգն ունեցած հարաբերության մեջ, եկեղեցականների կրթության հարցում և այլն: Սկզբից եկեղեցու ռեֆորմ պահանջելով վերից՝ այսինքն, կրոնական ժողովի կողմից, Նալբանդյանն զգուշացնում էր, որ հակառակ դեպքում ժողովրդական զանգվածները ոտքի կելնեն եկեղեցու դեմ: Սակայն նույնիսկ այդ սուր հողվածն ի գործ չեղավ օգնելու Կ. Պոլսի կրոնական ժողովին՝ Պողոս Մելիքյանին կարգալույծ անելու կամ պատժելու համար: Դեռ դատը չավարտված, Պողոսը փախավ Վասպուրական և շարունակեց հոգևոր առաջնորդի իր պաշտոնը: Անցավ 10 տարի: Նոր պատրիարք Խրիմյանը 1870-ին սահմանադրության գործադրիչի պաշտոնով Վան է ուղարկում իր նախկին սանին ու զինակցին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին: Այդ նշանակումն ինքնին հարցականի տակ էր դնում Պողոս Մելիքյանի՝ իբրև հոգևոր առաջնորդի լինելիությունը: Վանում նոր ուժով բորբոքվում է պողոսյան-ապողոսյան պայքարը: Ժամանակակիցներից մեկի դիպուկ բնութագրությամբ¹ ողջ արևմտահայ կյանքը, նույնիսկ Պոլիսը, անգամ բուրբակյան իշխանությունները բաժանվում էին երկու խմբի՝ պողոսյաններ և ապողոսյաններ, ըստ որում, սույնանը նշվում էր իբրև Պողոսի կողմնակից: Արխիպային նյութերը² հավաստում են, թե ինչ վճռական պայքար է մղել Պողոսի դեմ Սրվանձտյանցը: Պատրիարք ուսուցչին ուղղած իր նամակներում մեկ առ մեկ թվարկելով Պողոսի հանցանքները (ինչպես ժամանակին անում էր Նալբանդյանը), ցույց տալով նրա կապը Վանի չորսպահների՝ Մարությանի, Պանիրյանի, հայկական ծագում ունեցող բուրբակյան թեմուրզադեների գերդաստանի հետ, Սրվանձտյանցը վճռականորեն պահանջում է Խրիմյանից Պողոսին հեռացնել Վանից՝ թեկուզ իշխանությունների միջոցով, դատել նրան որպես քրեական հանցագործի (այսինքն՝ այն, ինչ պահանջում էր Նալբանդյանը տասը տարի առաջ): Իրեն ձեռքակալելու եկած գապթիների մոտ Պողոսը բացականչում է. «Վախճաք (դավաճան – է. Կ.) Խրիմյան», ազգի մեջ եղած հակակառավարական խլրտումների հեղինակը համարելով հայոց պատրիարքին. «Չեյքունը ապստամբեցուց կառավարության

դեմ»³, հայտարարությամբ Պողոսը հայոց պատրիարքին և նրա զինակիցներին մատնում է կառավարությանը: Նույնիսկ Պողոսին արքայազն հետո, օգտագործելով Խրիմյանի հրաժարումը պատրիարքությունից, Պողոսի կողմնակիցները՝ Պոլսի և գավառի կղերաամիրայական վերնախավը, ցանկանում էր առանց միջոցների մեջ խտրականություն դնելու, վերականգնել նրա դիրքերը: Սակայն դա չի հաջողվում: Փաստորեն Նալբանդյանի մղած պայքարն ավարտին է հասցվում Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի միջոցով: Վերջինս, որ 70-ականների երկրորդ կեսից ուտքով շրջագայել էր Արևմտյան Հայաստանի համարյա ողջ տարածքը, կազմել էր բազմաթիվ վայրերի վիճակագրությունները, «Թոթոս աղբար» աշխատության մեջ և պատրիարքարանին ուղղած իր հաշվետու զեկուցագրերում մերկացնում էր իր կարգակից հոգևորականների շահասեր և արծաթասեր ընթացքը և իր մեծ նախորդի նման դնում էր հայ եկեղեցու բարենորոգման պահանջը. «Ժամն է ազգն ալ մաքրե եկեղեցին ու ժողովուրդը իր ապականարար սրբազաններեն և հայ սրբերեն: Ժամանակն է ազգը տիրացուական վիճակից հանել և քաղաքական քայլ առնուլ տալ»²: Աղերսները Նալբանդյանի և Սրվանձտյանցի միջև ակներև են: Միքայել Նալբանդյանի մղած գաղափարական պայքարի անմիջական շարունակությունը եղան Խրիմյանի «Ազգային երկպառակություն», «Ազգային կեղրոնական վարչություն», «Հայրենյաց նոր հառաջադիմության համար մա՞րդ պետք է, թե Սահմանադրությունը», խորագրերով հողվածները, որոնք լույս տեսան «Արծուի Վասպուրականում»³: Առավել սուր և հետևողական էր նրա երիտասարդ զինակից Գարեգին Սրվանձտյանցի՝ խոսքով և գործով մղած պայքարը: Իր խմբագրած «Արծվիկ Տարոն» երկշաբաթաթերթի էջերում հրատարակված բազմաթիվ հողվածներում նա ցույց է տալիս սահմանադրության պարզաձև «շնորհները», այն, որ այդ օրերն էր չի գործադրվում Կ. Պոլսում՝ նրա հեղինակների աչքի առաջ, ուր մնաց գավառում. «Ի՞նչ բաց առնու՞նք զՏարոն և ուր արդյոք կտեսնանք գործ կամ կյանք սահմանադրության, որ գավառի հայը վայելեց նորա շնորհը. թողունք զգավառներ, Պոլիսն ինչ տեսավ տակավին. կկանգնի և

¹ Ա. Թերզիպաշյան, Արծիվը իր բույնի մեջ, Փարիզ, 1938, էջ 188:

² Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի բանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բ., գ. 30, 32, 190, 191, 312, 466 և այլն:

¹ Դիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 444:

² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բ. XII, գ. 10525:

³ «Արծուի Վասպուրական» 1861, № 1, 2, 3, 5, 8:

կիյնա. կրժշկվի և կրկին վիրավորված կպառնի. ազգը դեռ բարիք մը չտեսավ»¹: Այդ պայքարն առավել սուր կերպարանք ընդունեց, երբ Խրիմյանը նշանակվեց Տարոնի հոգևոր առաջնորդ, իսկ Ս. Կարապետ վանքի միաբանները, խոչընդոտելով Խրիմյանի սահմանադրական ճիգերին, համերաշխվելով մի շարք գյուղապետերի՝ ռեիսների հետ, բուրքական իշխանության տեղական մարմիններին մատնում էին հոգևոր առաջնորդի ժողովրդաշահ գործունեությունը, նրան մեղադրելով պետական դավաճանության մեջ: Դավերն ու քսությունները հասան այն աստիճանի, որ վանքի միաբանությունը վարձեց բուրդ ավազակի՝ Խրիմյանին սպանելու համար: Երեք անգամ կրկնվեցին մահափորձերը, որից հետո Խրիմյանն իր համախոհներով մեկնեց Կ. Պոլիս՝ իր ժողովրդավեր գործունեության համար «արդարանալու» Ազգային կեդրոնական վարչության առաջ:

Նալբանդյանն այդ ժամանակ ազատագրված էր Պետրոսյավոլյան ամրոցում: Նույնիսկ Ալեքսեյան ռավելիմում նա ուշի ուշով հետևում էր արևմտահայությանը հուզող խնդիրներին, արձագանքում իր բարեկամ ու զինակից Հարություն Սվաճյանի բոլոր հողվածներին: Իսկ Սվաճյանը, ինչպես վայել էր «Մեղվի» խթաղին և Մեջուխեչային, իր հերթին անմիջականորեն արձագանքում էր բուն Արևմտյան Հայաստանում կատարվող կարևոր իրադարձություններին: Նա հաճախ, առանց ինքնությունը հայտնելու, հողվածներ էր արտաստում Գարեգին Սրվանձտյանցի «Արծվիկից», ուր խմբագիրը մերկացնում էր Ազգային կեդրոնական վարչությանը, նկարագրում տարոնահայության բշխառ կացությունը²: 1864 թ. բանտում գտնվող Նալբանդյանը թույլտվություն ստացավ 3-րդ բաժանմունքի հսկողության ներքո հողված տպել «Հյուսիսափայլում»: Այդ հնարավորությունը Նալբանդյանն օգտագործեց գնահատելու «Մեղվի» և Սվաճյանի կատարած գործը, դրա հետ միասին բնութագրելու նաև Խրիմյանին և նրա խմբին. «Գավառների դրուք-

յունը նկարագրեց Մեղուն, Վասպուրականի բշխառությունը ստորագրեց Մեղուն, Տարոնի խռովությունը պատմեց Մեղուն, արժանապատիվ Սկրտիչ վարդապետին պաշտպանեց Մեղուն, նորա վերա գիշերային լռության մեջ հրացան դատարկողների ընդդեմ բողոքեց Մեղուն, գավառ չթողեց, գեղ չթողեց, ամեն ծակ ու ծուկ մտավ Մեղուն, թող մեռնի Մեղուն, թող վանեցի պողոսները փառավորվեն»¹: Նույն 1864-ին Սրվանձտյանցը պայքարում է ոչ միայն Պողոսի, այլ նրանից բարձր աստիճանի վրա գտնվող հոգևորականի՝ Աղթամարա Խաչատուր կաթողիկոսի դեմ, որն իր նախորդի՝ Պետրոս Բյուրբյուլի սպանությամբ զավթեց կաթողիկոսական աթոռը և Պողոսից ավելի անհազ շահագործում էր տարոնահայությանը: «Այս Խաչատուրն է, որ խեղճ ժողովուրդը այսպես կհարստահարե, կկեղեքե ու մորթագերծ կընե, նա է գավառին քանգլիմաթը, թաշիրը և գամշուր առնողը, որով հարյուրապատիկ կնեղե գժողովուրդ...»²: Պատմելով Խաչատուրի բազմաթիվ հանցանքների, հավաքած հարկերի և դրամաշորթության մասին, Սրվանձտյանցը մեծ համարձակությամբ Պոլսի Ազգային վարչությունից պահանջում է. «Ի պատիժ Վարչություն, ի պատիժ արկեք ձեր ձեռքերը, քննեցեք, բայց և պատժեցեք, մեր ազգի քե՛ եկեղեցական և քե՛ աշխարհական ստահակները շատ են»³: Սրվանձտյանցը մեկ առ մեկ թվարկում է հայ եկեղեցականների կատարած չարագործությունները Վասպուրականում, Այրարատում, Երուսաղեմում և Կ. Պոլսում, ապա պահանջում է. «Իսկ դու վարչություն... փութա ձգել քո ձեռն ըստ ձեռնհասության ի դատաստան, սրբել ազգը նենգավորներն և չարագործներն. այս է քո միակ մեծագործությունը»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Սրվանձտյանցի կրքոտ ոճը չի զիջում Նալբանդյանին: Այնքան մեծ էր ռուսահայ հրապարակախոսի հմայքը, ուժը և ազդեցությունն արևմտահայ դեմոկրատների վրա, որ նրանք հաճախ վերջինի խոսքերն առանց փոփոխության, առանց հայտնելու հեղինակի ինքնությունը, գրաքննությունից խուսափելու համար, գրում էին իրենց թերթում, իրենց անունից: Այդպես է վարվում և

¹ «Արծվիկ Տարոնո», 1865, № 44:

² Ի դեպ, ուսումնասիրողներից Հ. Ղազարյանը այդ հողվածները վերագրել է Սվաճյանին, Սրվանձտյանցի հողվածներով հաստատել Սվաճյանի հեղափոխական դեմոկրատ լինելը, իսկ Սրվանձտյանցին դասել պահպանողականների շարքում (տե՛ս Հ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., Երևան 1967, էջ 624):

¹ Մ. Նալբանդյան, նշվ. աշխ., հ. 3, Երևան, 1940, էջ 108:

² «Արծվիկ Տարոնո», 1864, Բ. շրջան, նոյեմբերի 15 (№ 30), էջ 23:

³ Նույն տեղում, էջ 24:

⁴ Նույն տեղում:

Սրվանձտյանցը, իր «Արծվիկի» էջերում գետեղելով Խ. Աբովյանի նախկին աշակերտ Նահապետ Աբանասյանի՝ առաջին հայացքից կրոնական քվացող հոդվածը, որի խորագիրն էր. «Արձանական դիմառնություն ի տապանէ սրբոյն Սահակայ Պարթևի հայրապետին»¹: Այդ հոդվածում հեղինակը Սահակ Պարթևի անունից հայտարարում է. «Ճառը արմատովն է ծառ. տուն հիմամբ է տուն, հետևաբար ազգության լծակն ու հաստարանն է հասարակ ժողովուրդը, առանց ասոնց չկա: ազգություն և ուր չկա ազգություն, հոն ի՞նչ մարդկություն»: Նախաբանի այս խոսքերի կրկնությունը ցույց է տալիս հոդվածի հեղինակի և խմբագրի հավատարմությունն այդ դրույթներին:

Աշոտ Հովհաննիսյանի աշխատության մեջ հանգամանորեն վերլուծվում են Նախաբանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության հեղինակման և լույս ընծայման շարժառիթներն ու նպատակները: Գտնելով ազգի փրկության խելացի հմարը հողի և երկրագործության մեջ, Նախաբանը ոչ քե ետ էր նայում դեպի «նատուրալ-տնտեսական ռուսոյական իդիլիան»², այլ ազգային վաճառականության միջոցով տեղական բնական բերքերի և երկրագործության արդյունքների վաճառահանումը համարում էր երկրագործության զարգացման նպատակը: Նախաբանն առաջ էր քաշում փոխատվական բանկերի կամ հատուկ ընկերությունների ստեղծման գաղափարը, որոնք պետք է նպաստեին մանր գյուղացիական տնտեսություններին: Նախաբանի աշխատության անմիջական արձագանքը եղավ Սվանձտյանի կողմից Մեղվում հրատարակված «Ով այսօր հող չունի, վաղը հաց չունի» հոդվածը³, որն էլ իր հերթին ունեցավ այլ արձագանքներ: Խրիմյանը և Սրվանձտյանցը խոսքով և գործով ձեռնամուխ եղան այդ գաղափարների՝ կյանքում իրականացմանը: Վասպուրականում և Տարոնում վերջիններիս հովանավորությամբ և օգնությամբ ստեղծվում են բազմաթիվ ընկերություններ, որոնք իրենց կանոնադրությունները հրատարակում էին «Արծուի Վասպուրական»-ի և «Արծուիկ Տարոն»-ի էջերում: Երկրագործության զարգացումը Սրվանձտյանցը համարում էր պան-

դիստություն կոչված չարիքին դիմակայելու ամենագործուն միջոցներից մեկը. «Պետք է հողեր գնել, պետք է տեղ տեղ փոքրիկ պանր հաստատել, որոնք զոհեն հայր պանդխտության դիմելն ետ կկեցնի»¹: Գյուղատնտեսության հետ միասին Սրվանձտյանցը ցանկանում էր զարկ տալ արդյունաբերության զարգացմանը, որպեսզի հասարակ ժողովուրդը, ընչազուրկ զանգվածն աշխատանք և ապրուստ որոնելիս չքի հայրենի եզերքը և չքոնի պանդխտության ուղին:

Գրավոր խոսքին հաջորդեց Սրվանձտյանցի պրակտիկ գործունեությունը: 1865-ին նա գործուն մասնակցություն է ցույց տալիս Ակնում Սիսաք Թիմուրյանի կողմից կազմված «Նահապետական» ընկերության գործունեությանը: Իրև այդ ընկերության վստահված անձ, Սրվանձտյանցը տնօրինում է նրանց գումարները: Նրան հաջողվում է ընկերության համար գնել Մշո դաշտի անմարդաբնակ Շքավդիան գյուղը և հիմնադրել «Նոր հայ» գյուղ: Սիսաք Թիմուրյանը լույս է ընծայում ընկերության կանոնադրությունը և արտահայտում իր հայացքներն այդ ընկերության գործունեության մասին: «Թորոս Աղբար»-ի առաջին հատորում վերլուծելով ընկերության գործելակերպը, Սրվանձտյանցն ընդարձակ հատվածներով մեջբերում կատարելով, համեմատվում է այդ հայացքների հետ: Թիմուրյանն ու Սրվանձտյանցը ցանկանում էին «Նոր հայ» գյուղը զաղբեցնել Ակնա «խեղճերին» և այլ վայրերի աղքատ մարդկանց և վարելին «օրինավոր տնտեսություն»: Գյուղը վարելու էր չորս հոգուց բաղկացած տեսչական ժողովը: Աշխատանքի արդյունքը պետք է բաշխվեր այնպես, որ բավարարեր տարվա ապրուստը, իսկ մնացորդն ուղարկվելու էր վաճառքի՝ էժան և մատչելի գնով: Այդ համաձայնքը հատուկ ընդգծվում էր: Ընկերության անդամներն իրար դիմում են ընկեր գրաբարյան գեղեցիկ բառով...²:

Որոշ ժամանակ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելուց հետո ակնեցիները տեղավորվեցին «Նոր հայ» գյուղը, սակայն, Սրվանձտյանցի խոսքերով, «երկրի ու բաղադրականության դժվարությանց» պատճառով, Թիմուրյանը չկարողացավ «Նահապետական» ըն-

¹ Նույն տեղում, Ա շրջան, օգոստ. 15 (№ 24), էջ 94:

² Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 519:

³ «Մեղու», 1862, հունիս:

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 269:

² Ի տարբերություն մերօրյա բաղադրական այրերի, որոնք այդ բառին տալիս են սոսկ Բուշեհյան պատկանություն:

կերտությունը դնել բաղձացյալ վիճակի մեջ: Արևմտյան Հայաստանում այդ փաստը եզակի չէ: Նման նպատակով գործունեություն են ծավալում բրուսահայերը և խնդրում Խրիմյանի օժանդակությունը¹: Առավել ցայտուն էր գրումի մի խումբ հայրենասերների փորձն էր՝ «երկրագործական տիպար ազարակ» հիմնելու և երկրագործությանը զարկ տալու համար: Ընկերության անդամները գործուն նամակագրություն սկսեցին Մ. Խրիմյանի հետ², նրա խորհուրդն ու օգնությունն ստանալու նպատակով: Սակայն թուրքական կառավարությունը կտրականապես արգելեց գնված հողային տարածքը հայերի վրա քափու անելուն: Երկրագործական այդ ընկերության անհաջողությունից հետո հենց նրա հիմնադիր անդամներն ստեղծեցին «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունը: Կարող ենք նկատել, որ այդ ընկերությունները եղան ազատագրական նպատակներ հետապնդող կազմակերպությունների նախադուր:

Այսպես կարելի է շարունակել փաստերը: Սակայն բերվածն էլ բավարար էր ապացուցելու, որ Խրիմյանն ու Սրվանձոյանցը արևմտահայ դեմոկրատների առաջին շարքերում էին: Փաստորեն Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատության, արխիվային փաստաթղթերի և հազվագյուտ մատենագիտական արժեք ներկայացնող մամուլի փաստերի համադրությամբ փորձ ենք կատարում վերանայել մեծ գիտնականի բնութագրումները Սկրտիչ Խրիմյանի և Գարեգին Սրվանձոյանցի վերաբերյալ:

*Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
1998, № 2, էջ 34-43:*

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՆԵՐԴՐՈՒՄ ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄ ՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Շնորհակալ գործ է կատարել և կատարում հայրենի գրականագետ Սուրեն Դանիելյանը՝ գիտահետազոտական իր ողջ աշխատանքը նվիրելով:

¹ Գ.ԱԹ, Սրվանձոյանցի ֆ., ք. II, գ. 316, 437:

² Յ. Մ. Նշկյան, Առաջին կայծեր, Պայքարի տպարան, 1930, էջ 110:

րելով սփյուռքահայ գրականության բազմաբնույթ շերտերի ուսումնասիրությանը: Դեռևս ժամանակին քեկնածուական իր քեզում նա քննել էր Դանիել Վարուժանի և արևմտահայ գրականության մեջ դարիս 10-ական թթ. սկզբնավորված, «հեթանոսական» գրական շարժման գեղագիտական խնդիրները: Հետագայում արդեն նա ընդլայնեց գիտական հետաքրքրությունների իր շառավիղները՝ ընթերցողի սեղանին դնելով սփյուռքահայ գրական աշխարհին վերաբերող մի շարք աշխատություններ («Ամերիկահայ վիպագիրներ», Երևան, 1990: «Սփյուռքահայ վեպը. ժանրը, ավանդույթները, պատմության փիլիսոփայությունը» գրքի առաջին հատորը (Անթիլիաս, 1992), որոնց միայն խորագրերը բացահայտում են հեղինակի գիտական նպատակադրությունը:

Առանձնակի ընդգծում ենք վերջին մենագրությունը, որն ուսումնասիրում է Սփյուռքի վեպի զարգացման հիմնարար ուղղությունները, հայ գրականության մեջ ժանրի ավանդույթների շարունակականությունը: Պատահական չէ, որ այդ ծանրակշիռ աշխատությունը հեղինակը պաշտպանեց իբրև դոկտորական քեզ, իսկ գրքի հրատարակությունն արժանացավ Հայաստանի Գրողների Միության Մ. Նալբանդյանի անվան մրցանակին:

Այժմ գիտնականը մեծ սիրով ու խանդով շարունակում է Սփյուռքի գրական աշխարհի առանձին հատվածների ուսումնասիրությունը: Այստեղ նրա համար բացառիկ նշանակություն ունի պոլսահայ ժամանակակից գրականությունը: 1996-ին արևմտահայ մշակութային կենտրոններից մեկում՝ Կ. Պոլսում (ավա՞ղ, արդեն փոխակերպված «Իսթանպուլում») լույս տեսավ Մ. Դանիելյանի նոր, «Ռապեր Հատտեճեան. ներաշխարհի գեղարուեստական քննություն» աշխատանքը:

«Մարմարա»-ի երեսնամյա անխոց խմբագիրը, փիլիսոփան, արձակագիրը և քատերագիրը, վաղուց ի վեր Սփյուռքում նվաճած ճանաչում ու պատիվ, տակավածանոթ է Հայաստանի ընթերցող հանրությանը: Միայն 1997-ի վերջին Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Առաջին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր հովանավորությամբ Մ. Էջմիածնում լույս տեսավ Ռ. Հատտեճյանի ամենից հանրահայտ «Հուշատետր» խոհագրական սովորածավալ ընտրանին, որը, ի դեպ, կազմել, խմբագրել եւ առաջաբանը գրել է Մ. Դանիելյանը: Ուրախալիք այն է, որ Վեհափառ Հայրա-

պետը, Ռ. Հատտեճյանի գրչի ջերմ համակիրներից մեկը, շտկեց նրա անվան շուրջ տասնամյակների անհարկի, ընդգծված լռությամբ վերաբերմունքը Հայաստանում, որ ոչնչով արդարացնել չէր կարելի:

«Մարմարա» օրաթերթն Ստամբուլում վերահրատարակվել է 1940-ից՝ հայ մամուլի երախտավոր Սուրեն Շամլյանի աներևակայելի ջանքերով: Հիսնական թթ., արդեն Պետրոս եւ Սեդա Ջուլյանները իրենց շուրջ համախմբեցին Երկրորդ աշխարհամարտից հետո զարթոնք ապրող պոլսահայությանը: Այստեղ Վարուժան Աճեմյանի, Զահրաւտի, Զարեհ Խրախումու եւ, իհարկէ, Ռ. Հատտեճյանի ջանքերով կանոնավոր սկսեցին լույս տեսնել երկշաբաթյա «Գրական գեղարվեստական էջեր»-ը, որոնք լավագույնս ուրվագծեցին նոր սերնդի ձեւավորման դժվարին ընթացքը:

Իսկ ահա 1967 թ. հոկտեմբերի 26-ից մինչև օրս այդ հայաշունչ եւ հայահունչ օրաթերթի ոգին, սիրտն ու զարկերակն է նրա՝ այլես անփոփոխ խմբագրապետ Ռուպերտ Հատտեճյանը: Գրեթէ եզակի այս փաստը միայն բավական է արժանին մատուցելու անդադրում եւ անհանգիստ մտավորականին, պոլսահայ գրական-գեղարվեստական նորօրյա կյանքի կազմակերպչին: Եւ իսկապես, անհնար է պատկերացնել Ստամբուլում ազգային հոգևոր կամ մշակութային որևէ ձեռնարկ՝ առանց խմբագրապետի գործուն մասնակցության:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Դանիելյանի աշխատությունը հայրենի ընթերցողների առաջ բացում է Պոլսո գրական հարուստ աշխարհը եւ միայն այդ խորքի վրա գծում մեծ անհատականության անպարփակ ստեղծագործական եւ՝ ազգային, եւ՝ խոր արտահայտված փիլիսոփայական շերտերը: Մեր աչքի առաջ իմացական ստեղծագործողն է, որ գիտակցում է համայնքի գրական կայուն շնչառության հանդեպ էկզիստենցիալիստական համակարգից յուրացրած պատասխանատվության իր բաժինը՝ որպես հայ մտավորական, որպես Պոլսո ավանդույթների պաշտպան:

Գրաքննադատը մենագրության մեջ քայլ առ քայլ հետետում է իր հեղինակի ընկերային, հասարակական գործունեության աստիճանական ծավալումներին, տալիս դիպուկ բնութագրումներ, անում արժեքավոր եզրահանգումներ: Առանձնահատուկ գրելաճ ունի մեր հետազո-

տողը՝ կապված, բնականաբար, նյութին՝ Ռուպերտ Հատտեճյանի խոսքակառույց եղանակներին, արեւմտահայերենի՝ իր վրա թողած բարերար ազդեցությանը: Գտնում ենք, որ ստեղծագործական ներգործուն ոճը, ներիյուսվելով գիտական խոսքին, շարադրանքը դարձրել է շահեկանորեն ինքնատիպ, ընթերցանության տեսակետից՝ անհամեմատ զրավիչ: Այդ հանգամանքը փաստում են արդեն հետազոտության խորագիրը եւ գեղարվեստական-փիլիսոփայական երանգ ստացած կառուցվածքային ենթաբաժինները:

Մեզ քվում է, որ գրողի կենսագրական եւ ստեղծագործական ընդհանուր գնահատության հատվածը յուրահատուկ էսսե է. էսսե-քննադատություն, էսսե-հետազոտություն, որտեղ, «էսսեն» ոչ թե բովանդում է հարցերի բնության գիտականությունը, այլ ուղղված է նյութը բացելու արտահայտչականության՝ հենց բնության ենթակա հեղինակի ստեղծագործությունների միջոցով: Եւ սա գրաքննադատի հաջողության նախապայմաններից է, որոնցով արժեւորվում է Սփյուռքի մեջ պոլսահայ գրական ջոկատը, մտավորականի բարձր բարոյական կերպարը, նրա ծավալված հայապահպան գործունեությունը:

Ընթերցողը ծանոթանում է խմբագրի ծանր, աներևույթ հոգեմաշ առօրյային (քի՜չ է սսել երեսուն տարի շարունակ, օրը օրին, նկարագրել Թուրքիայի հայության հույսերն ու հինհուրքը, եկեղեցական համագլային բարձր ծառայությունը, ընդառաջել գրական, երբեմն հանդիպող երեւում, բայց ջանքի մեջ ազնիվ որոնումներին, ճշմարիտ տեղեկատվություն տալ սփյուռքահայ տարբեր գաղութների հասարակական-մշակութային կյանքի վերաբերյալ, ուշադրությամբ բացել հայ եւ թուրք հարբերությունների քաղաքական զարգացման միտումները՝ տեսությունների ձևով, որոնք, մանավանդ այսօր, առատորեն հայտնվում են թուրքական մամուլում, ինչով Հայաստանը հնարավորություն ունի առաջին ձեռքից ստանալ քաղաքական առարկայական զարգացումների ուրվագիծը): Իր հերթին «Մարմարա»-ն պոլսեցիներին հասցնում է Հայաստանի ծայրը՝ «Արմենալլես» եւ «Նոյեան տապան» գործակալությունների ամենավերջին բարձր լուրերը՝ ժամը ժամին:

Մենք խմանում ենք Հատտեճյան-խմբագրի, մարդ-քաղաքացու գործունեության ոլորտները՝ «Կոյր սեղաններ», գրական ասուլիսներ, «Մու-

րատ օֆսեր» գրահրատարակչական նախաձեռնություն, ինչի շնորհիվ իր տպագրած գրքերի բանակն այսօր, եթե չեմ սխալվում, անցնում է 300-ից: Դա նշանակում է՝ քիչու՞նք կանգնել գրչոնկերներին, խթանել նրանց գրչափորձերը, վառ պահել օջախի գրական դիմագիծը:

Այնուհանդերձ, Ռուսեր Հատտենճյանի գնահատության գլխավոր արժանիքը նրա ստեղծագործությունն է: Եւ Սուրեն Դանիելյանի հետագոտության հիմնական նպատակը գրող Հատտենճյանի ներաշխարհի գիտական քննությունն է: Նախ, բացահայտված են այդ գրականության իմացական ակունքները, էկզիստենցիալիզմի սկզբունքների հարաբերությունը ազգային գրական ավանդույթին, ինչին մեզանում քիչ ուշադրություն է դարձվել: Բերենք պատասխանատվության սկզբունքի ճանաչումը Ռ. Հատտենճյանի գեղարվեստական համակարգում, որ ժամ Պոլ Մարտրի, Մարսել Պրուստի ստեղծագործական առանցքային հարցադրումներից է: Պատասխանատվություն ժողովրդի, նրա պատմության, մշակույթի առջև: Պատասխանատվություն, որ Ռ. Հատտենճյանի հերոսներից շատերը կապում են «ապրելու դատապարտվածության» գոյապաշտական հայտնի բանաձևի հետ: Ս. Դանիելյանի վերլուծումներից ակնբախ է այդ ձևակերպումների ազգային խորիմաստ բանաձևը՝ կապված ժողովրդի պատմական անցյալի հետ մեր ներքին ծայնի ճանաչմանը:

Արտաբնապես հեշտին, իրականում աշխատատար է նման կարգի հետազոտումը. գիտնական-կենսագիրը պարտավոր է հասնել միջավայրին, գրական շարժումների կորին, փիլիսոփայական հայացքների բովանդակությանը, նրա գեղարվեստական ճաշակը նախորդում է շատ բան եւ առաջին հերթին՝ գրողի իրական մեծությունը: Լայն իմաստով գիտնականի բացած ներաշխարհը պետք է համահունչ լինի իր՝ գիտնականի ներաշխարհից բխող արձագանքներին: Եվ այստեղ մենք տեսնում ենք գիտական աշխատանքի բուն հաջողության պայմանը:

Գրականագետ Ս. Դանիելյանը քայլ առ քայլ հետևել է գրողի լինելության դժվարին ուղուն, մանրամասն քննել նրա գրական հարուստ ժառանգությունը: Ռ. Հատտենճյանի գրական մուտքը պատմվածքներն ու քատերգություններն էին: Մենագրության առաջին բաժնում վերլուծված են գրողի հոգեբանական պատմվածքները, ուր, ճիշտ է, չկան շատ գոր-

ծողություններ, բայց կա հերոսների ներքին մտածումների շերտերը քափանցելու կարողություն: Դա են վկայում նրա պատմվածքների երկու ժողովածուները՝ «Բառասխալ» և «Մարդոց մեծության ու խեղճության մասին» խոստում վերնագրերով, որոնց հերոսների մեջ (նկատի ունենք «Խենթի պատմություն», «Տարբեր աշխարհ», «Դպրոցականներու մահը» և այլ կարճ պատմվածքներ) Ս. Դանիելյանը որսում է ողբերգական ապրումի տարրը: Հմտալի վերլուծությունների, Սփյուռքի տարբեր գրչօջախների գրողների հետ իմաստալի զուգահեռների շնորհիվ նա համգում է ավելի լայն ընդհանրացումների, քե տագնապ, ողբերգական ապրումի տարրը գալիս են սփյուռքահայ կեցությունից, այն նահանջից, որի կոչնակները Շ. Շահնուրը խփել էր դեռես 20-ական թթ. վերջերին, ինչով արդեն հատկանշվում է ողջ սփյուռքահայ գրականությունը: Այդ առումով հետաքրքրությամբ է ընթերցվում Ռ. Հատտենճյան – Վ. Շուշանյանի համեմատական քննությունը, որոնց հերոսների «գիտակցական ներհոսի» տիպաբանական քննության շնորհիվ բացվում են տառապանքին նրանց դիմակայության ներքին սահմանները:

Բնականաբար, խոսքը չի վերաբերում միայն պատմվածքներին, քատերգություններին, այլ նաև, գուցե և առաջին հերթին՝ «Առաստաղ» վեպին, որը, Ս. Դանիելյանի ճշմարիտ դիտարկումով, Ռ. Հատտենճյանի ստեղծագործական բարձրակետն է: Այն 1983-ին արժանացել էր «Ալեք Մանուկեան» գրական բարձր մրցանակին: Տեղին է տրված գրողի դպրոցական ընկերոջ՝ տասնամյակներ առաջ հայրենիք ներգաղթած Գեղամ Սևանի հայացքների մեջ շրջադարձը. դուրս գալով դասակարգային հակվածության շրջանից՝ նա «Առաստաղ» վեպին տալիս է բարձր գնահատական:

Ս. Դանիելյանի մոտեցումները վեպի հարցադրումներին, գլխավոր հերոսի ընտրության մեկնական ելակետերին բխում են անհատի ու ընկերության հարաբերակցության նոր «ընթերցումից»: «Լքված, խեղված ծերունու ուսերին, - գրում է գրականագետը, - Ռ. Հատտենճյանը դնում է դարի խիղճը, բարոյաբանական դասերի ողջ ծանրությունը: Այսպիսով, գեղարվեստական մասնավոր փաստը (հեղինակը նկատի ունի անանուն ծերունու անկումը և անկողնուն գամվելը – Է. Կ.) վերաճում է խորհրդանշի, գրողը խորապես դժգոհ է դարաշրջանից, քանի որ մար-

դու մեջ նահանջել և առայսօր շարունակում է նահանջել մարդկայինը, գուրքը»: Ընդգծված այս մտքով վեպի հեղինակը և նրա հայրենի գրադատը բարձրացնում են բոլոր ժամանակների համար մարդկային բարոյական բարձր արժեքների հարատևության նախապայմանը, դրանից չանջատելով նաև մեր ժողովրդի ազգային գոյապահպանման գերխնդիրը տարաշխարհիկ հորիզոններում, ուր, ինչպես նշում է Ս. Դանիելյանը, «... հայը եւ հայկականը լուծվում են օտար միջավայրին՝ ի շահ ... սոսկ գոյության, բարեկեցության, որի մեջ ազգային պահպանողականությունը ուղղակի խանգարիչ հանգամանք է»: Ի դեպ, այս տարի վեպը Ստամբուլում ունեցավ երկրորդ տպագրություն:

Ռ. Հատտենյանի ստեղծագործություններին առանձնակի երանգ են հաղորդում նրա պիեսները, որոնց գերակշիռ մասը բեմադրվել են Պոլսի Սանուց Միության դահլիճներում, իսկ մեկը՝ նաև Երևանի հեռուստաթատրոնում («Մարդը և իր պատյանը», բեմադրիչ՝ Պերճ Դազլյան): Սկզբնական շրջանում, հետևելով փորձառու քատերագիր Վարուժան Աճեմյանի խորհրդին, գրում է կատակերգություններ, որոնց մեջ հանդիսատեսը ծիծաղի միջից որսում է աշխարհաճանաչման աննկատ, չպարտադրված փիլիսոփայական նստվածքը: Դեռևս 70-ական թթ. ջերմ ընդունելության են արժանացել Ռ. Հատտենյանի «Կյանքի մը երեք կիրակիները», «Կիրակնօրյա հաշվեփակ», իսկ իննսունականներին՝ «Մահը այս է արդյոք» քատերական երկերը, որոնցից վերջինը, ինչպես «Առաստաղ» վեպը, բացում է լքումի, առանձնության ողբերգական իրողությունը անհատի և ժողովրդի մերօրյա ըմբռնումներում: Սա արդեն մեր հիշատակած նահանջի ահագնությունն է, որից ազատագրվել չեն կարողանում ո՛չ դրամատուրգը, ո՛չ նրա հերոսները:

Ս. Դանիելյանի գիտական աշխատանքին մեծապես նպաստել է ինքը՝ Ռ. Հատտենյանը: Բանն այն է, որ գրողը, խմբագրի հանգամանքի բերումով, իր կենսագրին «հուշում է» շատ դեպքերում, բացում ժամանակի մեջ հայ կեցության խորհուրդների առեղծվածը: Մենք նկատի ունենք նրա հրապարակախոսական հարուստ ժառանգությունը, հատկապես 1981-ից ցայսօր «Մարմարա»-ի էջերում իբրև խմբագրի սյունակ լույս տեսած ամօրյա խորհրդածությունները «Հուշատետր» ընդհանուր խորագրի ներքո, որոնք հրատարակվել են նաև առանձին, տասնյակից

ավել հատորներով: Այն չոր ու ցամաք հրապարակագրություն չէ: Ճիշտ է նկատում Ս. Դանիելյանը, քե այստեղ կարելի է հանդիպել գեղագետ եւ քաղաքացի Հատտենյանի յուրատեսակ դաշինքին:

Մենք կարծում ենք, որ հայրենի գրականագետին հաջողվել է ներքնապես բացել ստամբուլահայ նորագույն գրականության աշխարհը և այնտեղ ճշտել նրա կազմակերպիչներից՝ Ռուպեր Հատտենյանի խաղացած բացառիկ դերը: Ավելին, Պոլսո գրական ջոկատը քննվում է Սփյուռքի և հայրենիքի գրական հարուստ կյանքի ընդհանուր խորքի վրա, որն այս աշխատության շահեկան առանձնահատկությունն է:

Մարմարա օրաթերթ, 14 սեպտեմբերի, 1998, Ստամբուլ:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԱՍՏԱՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆՈՒՄ 1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթական ավարտից, Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրից և Բեռլինի կոնգրեսից հետո մեծ պետությունները՝ հատկապես Ռուսաստանն ու Անգլիան, իբրև վեհաժողովի որոշումների կատարման երաշխիք Արևմտյան Հայաստանի առավել կարևոր կենտրոններում ստեղծում են ներկայացուցչություններ՝ հյուպատոսություններ, իսկ նահանգական կենտրոններում՝ փոխհյուպատոսություններ: Փոքր Ասիայի ռազմավարական կարևոր հանգույցներից մեկում՝ Էրզրումում, ստեղծվում է ռուսական գլխավոր հյուպատոսություն: Այդ պաշտոնում նշանակվում է գեներալ-մայոր Ա. Ռ. Դեննետը: Վանի փոխհյուպատոսի առաջին պաշտոնակատար է դառնում հայագրի Կոստանդին Կամսարականը:

Ծնվել է 1840 թ. Նուխիում: Սկզբնական կրթությունը տեղում ստանալուց հետո ավարտում է Մոսկվայի ռազմական ուսումնարանը: Մասնակցում է 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի պատերազմական գործողություններին: Պատե-

բազմի ավարտից հետո գեներալ-լեյտենանտ Կամսարականը կարճ ժամանակով նշանակվում է Էրզրումի զինվորական նահանգապետի օգնական (մինչև ռուսական զորքերի հեռանալը), ապա՝ տեղի փոխյուպատոս: Գլխավոր հյուպատոս Դեննետի գալուստից հետո նշանակվում է Վանի փոխյուպատոսի պաշտոնակատար (1878 թ. սեպտեմբերից): Վանի հայությունը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց ընդհանրապես հյուպատոսների գալուստը. անգլիական փոխյուպատոսը Վանում մասնագիտությամբ հնագետ կապիտան Զլեյտոնն էր: Իսկ հայազգի ռուսական փոխյուպատոսի պաշտոնակատարին Վանի հայությունն ընդունում է ընդգծված հանդիսավորությամբ: Ականատեսի վկայությամբ «հաղթանակի հանդիսավոր հանգամանք ստացավ Կամսարականի մոտքն ի Վան և առաջին օրերը թուրքերն անվանեցին զայն հայոց փաշա»¹: Հայերի խոռոներամ բազմությունն ազգային գործիչների գլխավորությամբ ընդառաջ գնացին փոխյուպատոսի հայազգի պաշտոնակատարին: Իսկ քաղաքի թուրք մեծահարուստները, պետական պաշտոնյաները խոժոռ հայացքներով, չթաքցրած անբարյացակամությամբ ընդունեցին նրան, առաջին իսկ օրից խորհելով նրան պաշտոնանկ անելու մասին: Կամսարականը Վանում ծավալեց բազմաբնույթ բեղմնավոր գործունեություն: Իբրև մեծ տերության ներկայացուցիչ նա ուսումնասիրում էր տեղի բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաներին և քաղաքական անցողաբժը: Ամեն մի նշանակալից անցքի մասին նա զեկուցագրեր էր ներկայացնում Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Ա. Ռ. Դեննետին, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության կառավարիչ Ա. Ի. Նելիդովին, դեսպանության հավատարմատար Մ. Կ. Օնուխն, դեսպան Ե. Պ. Նովիկովին, Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Շենեմետին և բազմաթիվ այլ անձանց²: Սակայն մեծ տերության փոխյուպատոսի պաշտոնակատարն առաջին հերթին հայրենասեր հայ էր:

¹ Հ. Երամեան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ Ա., Ալեքսանդրիա, 1929 թ., էջ 115:

² Կ. Կամսարականի բազմաթիվ զեկուցագրերը պահպանվում են Ռուսաստանի Արտաքին Զաղաքականության Արխիվում (Архив Внешней Политики России - այսուհետև՝ АВПР) և Ռուսաստանի Կենտրոնական Պետական Ռազմա-Պատմական արխիվի (Центральный Государственный Военно-Исторический Архив - այսուհետև՝ ЦГВИА) բազմաթիվ ֆոնդերում:

Վանից նա նամակագրական սերտ հարաբերություններ է հաստատում արևելահայ նշանավոր գործիչներ Կ. Եզյանի, Աբ. Հովհաննիսյանի, Ավ. Բաբայանի, ռուսական հայամետ թերթերից մեկի՝ «Голос»-ի խմբագիր Կրասկու և այլոց հետ¹: Վանում Կամսարականը գործակցում է տեղի առաջադիմական տարբեր խմբավորումների հետ, նրանց գործողությունը հաճախ ուղղելով ազգաշահ և ազգանպաստ հունով: Այդ ժամանակ Վան վերադարձավ և հոգևոր առաջնորդ ընտրվեց Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավար, հուսախաբ և պատրանաբափ Սկրտիչ Խրիմյանը: Փոխյուպատոսի պաշտոնակատարի միջոցով նա նահանգի հայության օրըստօրե ծանրացող կացությանն էր հաղորդակից դարձնում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության բնագավառի տարբեր գործիչներին, 61-րդ հոդվածի իրագործման միջոցառումներ մշակելու, իսկ թուրքական տեղական պաշտոնյաների մոտ հայության շահերը պաշտպանելու համար: Այդ տարիներին Վանում էր գործում Հայոց Միացյալ ընկերությունների հիմնադիր անդամներից մեկը՝ Սկրտիչ Փորթուգալյանը, որը հայաշատ կենտրոնում ծավալում էր կրթական-յուսավորական բեղմնավոր գործունեություն: Նրա՝ Վարժապետանոցի և ապա Կենտրոնական վարժարանի սաները քաղաքի երիտասարդության սերուցքն էին, համակված ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Կամսարականը մտերմանում է նաև Փորթուգալյանի հետ: Երեք գործիչների համագործակցությունը տալիս է դրական արդյունք: Փոխյուպատոսի պաշտոնակատարն առատ ֆինանսական օգնություն է հատկացնում Փորթուգալյանի դպրոցին, Սկրտիչ Խրիմյանի նախագահած Սովետոց հանձնաժողովին և նրա հիմնադրած երկրագործական վարժարանին: Կամսարականը դառնում է կապող օղակ արևմտահայ և արևելահայ գործիչների միջև: Վերջիններս իրենց հանգանակած գումարները Կամսարականի միջոցով հասցնում էին Սկրտիչ Խրիմյանին, նրա հայեցողությանը թողնելով այդ գումարների հատկացումները²:

¹ Մ. Մխիբարյան, 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 62-65:

² Հ. Երամեան, նշվ. աշխ., էջ 123:

Վանի նորահաս երիտասարդությունն այդ տարիներին ստեղծել էր «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը, որի նպատակն էր դիմակայել թուրքական հայահալած քաղաքականությանը, զինել ժողովրդին, պատրաստել նրան ինքնապաշտպանության համար: Կամսարականը տեղյակ էր այդ կազմակերպության գոյությանը, ֆինանսապես օժանդակում էր նրան, աշխատում հեռու պահել անխոհեմ արաբներից, համառ և հետևողական աշխատանք կատարելով նրա՝ գործունեությունը նպատակամղել ինքնապաշտպանության: Ռուսական արքունի խորհրդական Կամսարականն այդ կազմակերպության գոյության մասին տեղեկություններ է հաղորդում արտաքին գործոց նախարարության տարբեր պաշտոնյաների: 1880 թ. նոյեմբերի 12-ին նա գեկույց է ներկայացնում, ուր հաղորդում է. «Վանում կազմակերպվել են գաղտնի կոմիտեներ, որոնց նպատակը դեռ լիովին չի որոշված: Երիտասարդությունը հուսախաբված մեծ տերությունների տարածայնություններից, կորցնելով հույսը Հայաստանում կատարվելիք բարենորոգումների նկատմամբ, ապստամբություն է քարոզում կառավարության դեմ: Կոմիտեների առավել խոհեմ և զգույշ անդամները ցանկանում են սահմանափակվել միայն զինվելով, որպեսզի պատրաստ լինեն դիմակայելու ամեն տեսակի պատահականությունների»¹: Մեր կարծիքով «գաղտնի կոմիտեներ» բնորոշման տակ Կամսարականը նկատի ուներ «Սև խաչ» կազմակերպությունը և «Ձիճակի» խմբակը: «Սև խաչ»-ի անդամ Հարություն ճանկույանը հետագայում մեծ հիացմունքով է արտահայտվում Կոստանդին Կամսարականի մասին, նրա՝ իրենց կազմակերպության նկատմամբ ցուցաբերած համակրանքի և օգնության մասին: «Կազմակերպությունն ավելի կոզերով և կիռառադիներ, երբ նկատի կունենար, որ իրեն կհամակրի ռուսական հյուպատոս, նշանավոր հայրենասեր Կոստանդին պեյ Կամսարականը, իսկ անգլիական հյուպատոսին այնչափ հաճելի չէր թվեր կազմակերպությունը: Վանա երիտասարդության զարմանալի կրթեր ռուս հյուպատոսի համակրությունը, պաշտպանությունը և այդ տեսակի հեղափոխական կազմակերպության ուժ տալը»²:

¹ ЦГБИА, ф. 450, л. 98, л. 37.

² Հ. Կ. ճանկույան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն մասն Ա և Բ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 53:

Նույն այդ ժամանակ Կովկասի հայկական լրագրերը չստուգված լուրեր են հրապարակում, թե Վանի հայերն ապստամբել և զրավել են բերդը: Արևելահայերի մեջ սկսվում է տենդագին մի շարժում: Պատրաստություն են տեսնում խմբերով անցնել ռուս-թուրքական սահմանը և օգնության հասնել Վանի հայությանը¹: Այդ նույն լուրը Կամսարականը հաղորդում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին, ավելի մանրամասն և ստույգ տեղեկություններ հայտնելով սահմանն արդեն անցած 35 հոգիանոց զինված առաջատար խմբի մասին, որոնց շարքում կային բազմաթիվ գեորգիկյան շքանշանակիրներ²: Ըստ Կամսարականի, այդ խումբն Ալաշկերտում սպասում է մնացած խմբերի գալտյանը, որպեսզի միացյալ ուժերով մտնեն Վան: Կամսարականի գործում միջամտությամբ, համոզվելով, որ Վանում ոչ մի ապստամբություն չկա, առաջատար խումբը հետ է դառնում, արգելելով նաև մյուս խմբերին: Տարբեր տեղեկությունների և Կամսարականի տեղեկագրերի համադրումից պարզվում է նրա սերտ հարաբերությունը Վանի հասարակական գործիչների, ազատագրական պայքարի ղեկավարների հետ: Փաստորեն, վերջիններս Կամսարականից ստանում էին ոչ միայն նյութական աջակցություն, այլև գործելակերպի հրահանգներ: Ալաշկերտ անցած հայերից երկու հոգի՝ Գալուստը և Բաղդասարը (հետագայում դառնում են ֆիդայիներ) հետ չեն վերադառնում, հասնում են մինչև Վան, շրջում Վասպուրականի տարբեր գավառներում, հայ բնակչության մեջ քարոզչական աշխատանք են ծավալում, նրանց նախապատրաստում ինքնապաշտպանության: Այդ բոլորը տեղի է ունենում Խրիմյանի և Կամսարականի գիտությամբ: Ազատագրական գաղափարներին և շարժումներին դեմ Աղբամարա Խաչատուր կաթողիկոսն իմանում է կովկասահայերի գործունեության մասին և նրանց մատնում է ռուսականներին: «Սև խաչի» անդամներն իբրև պատիժ կաթողիկոսի մատնության, ձեռնարկում են նրա կուտակած դրամների հափշտակությունը, կազմակերպության համար օգտագործելու նպատակով: Թե մատնությանը և թե այդ անցողարձերին տեղյակ էր Կամսարականը: Նա մեծ ջանքեր է քափում Բալազետում բանտարկված Գալուստին և Բաղդասարին բանտից ազա-

¹ «Մուրճ» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1907, № 1, էջ 73:

² ЦГБИА, ф. 450, л. 98, л. 37.

տելու համար¹։ Երկու ամիս Բայազետի բանտում մնալուց հետո, Կամսարականը խնդրում է Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Դեննետին՝ գործադրել իր ողջ հեղինակությունը ռուսահայերին՝ ռուսական հպատակներին թուրքական բանտից ազատելու համար²։ Միայն այդ ժամանակ նրանց ազատում են բանտից, առաջարկելով անհապաղ հեռանալ երկրից։ Թուրքական իշխանությունների տեղական ներկայացուցիչներն առանց հավաստի տեղեկության, հոտառությամբ գգում էին ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարի կապը Վանում տեղի ունեցող հուզումների հետ։ Նրանք խիստ հսկողություն են սահմանում Կամսարականի վրա և բոլոր հնարավոր միջոցներով ցանկանում անվանարկել նրան Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության տարբեր աստիճանավորների աչքում՝ աշխատանքից, առավելապես Վանից հեռացնելու նպատակով։ Բանը հասնում է նրան, որ Բ. Դռան քեյադրանքով և Վանի նահանգապետի հրահանգով տեղական ոստիկանությունը բռնագրավում է Կամսարականի փոստը, նրա ստանալիք մամուլը, ապա թուրքական արտաքին գործոց նախարարության միջամտությամբ բողոքում Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսին և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին Կամսարականի հայամետ գործունեության համար³։ Նրանք առաջ են գնում իրենց բողոքների մեջ և գրապարտում Կամսարականին։ Չիմանալով, որ Կամսարականի ճանապարհորդությունները հայկական տարբեր վայրերում (Մուշ, Բասեն, Սդերդ, Դիարբեքիր) կատարվում են Կովկասի ռազմական շտաբի հրահանգով, նրանք մեղադրում են ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարին հայաբնակ նահանգներում ինքնական շրջագայելու, հակաթուրքական քարոզչություն ծավալելու և հայ բնակչության մեջ հուզումներ առաջացնելու համար։

Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի մեղադրանքներին փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարը տալիս է արժանապատիվ պատասխան։ Հերքելով թուրքական հերյուրանքները, նա գրում է. «Բ. Դռուր անկարող է մատնանշել քեկուզ որևէ աննշան փաստ, որն ապացուցեր նրանց բողոքների

հիմնավորումը իմ նկատմամբ։ Եթե ես այն կարծիքին լինեի, որ թուրքահայերի ապստամբությունն ու հուզումները նրանց օգտակար կլինեին, նույնիսկ այդ ժամանակ ես չէի կարող ծավալել նման գործունեություն այն պարզ պատճառով, որ ես իրավունք չունեմ իմ քաղաքականությունը վարել այնտեղ։ Մանավանդ ես այն կարծիքին եմ, որ տեղի հայերի ապստամբության բոլոր փորձերը այժմ դատապարտված են անհաջողության»⁴։

Եթե թուրքական պաշտոնյաները ցանկանում էին հեռացնել Կամսարականին Վանից, ապա տեղի հայ հասարակական գործիչները Մ. Խրիմյանի ղեկավարությամբ խնդրագրեր են հղում Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին² մի կողմից, ինքը Կամսարականը, Թիֆլիսի նրա համախոհները խնդրում են զաղտնի խորհրդական Կ. Եզյանին և մեծահարուստ Մ. Սանասարյանին մյուս կողմից³, Կամսարականին հաստատել փոխհյուպատոսի պաշտոնում։ Թուրքական գրապարտությունների հարցը բննարկման առարկա է դառնում Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսի և Կ. Պոլսի դեսպանի միջև։ Եվ թուրքական, և հայկական դիմումներին Ա. Դեննետն առաջարկում է տալ բացասական պատասխան և հմտությամբ հիմնավորում է երկու մերժումը։ Նա գտնում է, որ «Կամսարականի նկատմամբ հայ բնակչության բացահայտ համակրանքի և թուրքական իշխանությունների կողմից ընդգծված բշտամանքի պատճառով» Կ. Կամսարականին չի կարելի հաստատել Վանում փոխհյուպատոս, բայց նրան այդտեղից հեռացնելն էլ համարում է անժամանակ և աննպատակահարմար, որովհետև դա կոճվարացներ իր աշխատանքն Էրզրումում իբրև գլխավոր հյուպատոս և կնշանակեր «որոշակիորեն ընդառաջել թուրքական իշխանությունների բողոքին»⁴։

Գործերին առավել մոտիկից ծանոթանալու նպատակով գլխավոր հյուպատոս Դեննետը մեկնում է Վան։ Մանրամասն ուսումնասիրելով փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարի գործունեությունը, համեմատելով անգլիական և ռուսական փոխհյուպատոսների գործելակերպը և տեղի

¹ Հ. Կ. ճանկուլեան, նշվ. աշխ., էջ 54-57։

² АВІР, ф. Армянские дела, л. 119, л. 19.

³ АВІР, ф. Посольство в Константинополе, л. 1568, л. 1-2.

¹ АВІР, ф. Армянские дела, л. 119, л. 25.

² АВІР, ф. Посольство в Константинополе, л. 1566, л. 7.

³ Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 64։

⁴ АВІР, ф. Армянские дела, л. 119, л. 26, 27.

հայության մեջ ունեցած ժողովրդականությունն ու հեղինակությունը, Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը եզրակացնում է. «Վանի բրիտանական գործակալները նույնիսկ բուրբական աղմինիստրացիայի օգնությամբ չեն կարող հաջողության հասնել Կամսարականի հետ մրցակցության մեջ»¹: Եթե մեկ տարի առաջ (1881 թ. հուլիսի 2-ին) Դեննետր մերժում էր Կամսարականին հաստատել փոխհյուպատոս, առաջ բաշելով իր պատճառաբանությունները, ապա մեկ տարի անց՝ 1882 թ. նոյեմբերին Նելիդովին է հաղորդում իր նկատառումները:

Կամսարականին փոխհյուպատոս հաստատելու նկատմամբ, համոզմունք հայտնելով, որ այսուհետև վերջինս իրեն կղրստորի ռուսական փոխհյուպատոսին վայել վարքագծով: Համոզմունքի այդ փոփոխության մեջ փոքր դեր չխաղաց նահանգի հայության ռուսական կողմնորոշումը և ռուսանպաստ գործունեությունը:

Բեռլինի կոնգրեսում Մեծ Բրիտանիայի բռնած բուրբամետ դիրքավորումից հիսաթափված, Խրիմյան իր հայացքը հառեց հյուսիսային հզոր հարևանին՝ Ռուսաստանին, նրա աջակցությունը որոնելով հայկական հարցի լուծման մեջ: 80-ական թվականներին Կամսարականի խորհրդով և գործուն մասնակցությամբ Վանի երեսփոխանական ժողովը (նախագահ Մ. Խրիմյան) երկու անգամ դիմումներ հղեց ռուսական ցարերին: Առաջինն ուղղված էր «քրիստոնյաների ազատարար» Ալեքսանդր 2-ին: Իրեն պատասխանատու համարելով հայկական հարցի սկզբնավորման մեջ, Խրիմյանը դիմում է ռուսական կայսրին՝ նրանից հայցելով Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը: Բեռլինի կոնգրեսից անցել էր 21 ամիս: 61-րդ հոդվածը ոչնչով չէր բարելավել արևմտահայության վիճակը, հակառակը՝ բուրբական կառավարության «ձեռնարկումները» կարող են հանգեցնել հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը: Վիճակագրական տվյալների օգնությամբ Խրիմյանը փաստում է, որ «հայոց մեծամասնություն ունեցող երկիրներու մեջ» մահմեդական բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից պետական պաշտոնյաներ կան: «Իսկ հայն ոչ թե վալի, այլ սյարգ ոստիկան մը անգամ չկրնար լինի, ամբողջ Հայաստանի մեջ մեկ հայ մյուդիր մը իսկ չը

գտնվիր»¹: Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը խնդրում է ռուսական ինքնակալից մեծ Բրիտանիայի ձեռքից վերցնել նախաձեռնությունը և իր ղեկավարությամբ «Եվրոպական խառն համաժողով մը կազմելով... հիմնական բարենորոգում մը հաստատել Արևելյան Ռումելիո բարենորոգմանց հիման վրա, որով հայերն ալ շնորհիվ Ձեր վեհափառության, ինքնիշխանության ազատությունը վայելելով կարենան իբրև մարդ ապրել և զարգանալ...»²:

80-ականների սկզբին արևելահայ և արևմտահայ գործիչներին ինչ-որ մի պահ ոգևորեց Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման հեռանկարը: Այս նամակն այդ ակնկալիքների արտահայտությունն էր: Անցնում է երկու տարի: Նարոդնիկների կողմից սպանված Ալեքսանդր 2-ին փոխարինում է Ալեքսանդր 3-ը: Մեծ փոփոխություններ են տեղի ունենում Ռուսաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ: Ալեքսանդր 3-ը հայկական հարցի նկատմամբ վարում էր տրամագծորեն հակառակ քաղաքականություն: 1882 թ. փետրվարի 10-ին դարձյալ Կամսարականի միջոցով Խրիմյանը դիմում է Ալեքսանդր 3-ին: Այս նամակին Կամսարականը կցում է երկու տարի առաջ հղած ուղերձի պատճեն, իր կողմից ավելացնելով Վանի հայության վիճակի օրեցօր վատթարացման անկողմնակալ նկարագիրը³: Ինչքան ծանրանում էին արևմտահայության կյանքի պայմանները, այնքան ուժեղանում էր Կամսարականի հնչեցրած տագնապի անսգանգը ուղղած Էրզրումի և Կ. Պոլսի ռուսական տարբեր աստիճանի գործիչների: Դրանից ուշադրություն է գրավում 1882 թ. հուլիսին Կամսարականի զեկուցագիրը, ուղղված Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության հավատարմատար Մ. Կ. Օնուին: Նկարագրելով Վասպուրականի հայության տագնապները, տեղի մուսուլմանների «մոլեռանդ տրամադրություններն ու սպառնալիքները քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ», ռուսական փոխհյուպատոսը հաղորդում է, որ Վանի երեսփոխանական ժողովի պատվիրակները (նախագահ, քարտուղար և երկու այլ անդամ) դիմել են իրեն, խնդրելով ռուսական իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրել իրենց «վտան-

¹ АВІР, ф. Политархив, л. 1625, л. 6, 8, 69, 71.

¹ АВІР, ф. Посольство в Константинополе, л. 1568, л. 10.

² Նույն տեղում, л. 11:

³ Նույն տեղում, л. 12:

հայոթյան մեջ ունեցած ժողովրդականությունն ու հեղինակությունը, Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը եզրակացնում է. «Վանի բրիտանական գործակալները նույնիսկ բուրքական աղմինիստրացիայի օգնությամբ չեն կարող հաջողության հասնել Կամսարականի հետ մրցակցության մեջ»¹։ Եթե մեկ տարի առաջ (1881 թ. հուլիսի 2-ին) Դեմնետը մերժում էր Կամսարականին հաստատել փոխհյուպատոս, առաջ քաշելով իր պատճառաբանությունները, ապա մեկ տարի անց՝ 1882 թ. նոյեմբերին Նեիդովին է հաղորդում իր նկատառումները։

Կամսարականին փոխհյուպատոս հաստատելու նկատմամբ, համոզմունք հայտնելով, որ այսուհետև վերջինս իրեն կորստերի ռուսական փոխհյուպատոսին վայել վարքագծով։ Համոզմունքի այդ փոփոխության մեջ փոքր դեր չխաղաց նահանգի հայության ռուսական կողմնորոշումը և ռուսանպաստ գործունեությունը։

Բեռլինի կոնգրեսում Մեծ Բրիտանիայի բռնած բուրքամետ դիրքավորումից հիսաբափված, Խրիմյանն իր հայացքը հառեց հյուսիսային հզոր հարևանին՝ Ռուսաստանին, նրա աջակցությունը որոնելով հայկական հարցի լուծման մեջ։ 80-ական թվականներին Կամսարականի խորհրդով և գործուն մասնակցությամբ Վանի երեսփոխանական ժողովը (նախագահ Մ. Խրիմյան) երկու անգամ դիմումներ հղեց ռուսական ցարերին։ Առաջինն ուղղված էր «քրիստոնյաների ազատարար» Ալեքսանդր 2-ին։ Իրեն պատասխանատու համարելով հայկական հարցի սկզբնավորման մեջ, Խրիմյանը դիմում է ռուսական կայսրին՝ նրանից հայցելով Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը։ Բեռլինի կոնգրեսից անցել էր 21 ամիս։ 61-րդ հոդվածը ոչնչով չէր բարելավել արևմտահայության վիճակը, հակառակը՝ բուրքական կառավարության «ձեռնարկումները» կարող են հանգեցնել հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը։ Վիճակագրական տվյալների օգնությամբ Խրիմյանը փաստում է, որ «հայոց մեծամասնություն ունեցող երկիրներում մեջ» մահմեդական բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից պետական պաշտոնյաներ կան։ «Իսկ հայն ոչ թե վալի, այլ պարզ ոստիկան մը անգամ չկրնար լինիլ, ամբողջ Հայաստանի մեջ մեկ հայ մյուլիք մը իսկ չը

գտնվիր»¹։ Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը խնդրում է ռուսական ինքնակալից մեծ Բրիտանիայի ձեռքից վերցնել նախաձեռնությունը և իր ղեկավարությամբ «Եվրոպական խառն հանձնաժողով մը կազմելով... հիմնական բարենորոգում մը հաստատել Արևելյան Ռումելիո բարենորոգմանց հիման վրա, որով հայերն ալ շնորհիվ Չեր վեհափառության, ինքնիշխանության ազատությունը վայելելով կարենան իբրև մարդ ապրել և զարգանալ...»²։

80-ականների սկզբին արևելահայ և արևմտահայ գործիչներին ինչ-որ մի պահ ոգևորեց Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման հեռանկարը։ Այս նամակն այդ ակնկալիքների արտահայտությունն էր։ Անցնում է երկու տարի։ Նարոդնիկների կողմից սպանված Ալեքսանդր 2-ին փոխարինում է Ալեքսանդր 3-ը։ Մեծ փոփոխություններ են տեղի ունենում Ռուսաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ։ Ալեքսանդր 3-ը հայկական հարցի նկատմամբ վարում էր տրամազոքեն հակառակ քաղաքականություն։ 1882 թ. փետրվարի 10-ին դարձյալ Կամսարականի միջոցով Խրիմյանը դիմում է Ալեքսանդր 3-ին։ Այս նամակին Կամսարականը կցում է երկու տարի առաջ հղած ուղերձի պատճեն, իր կողմից ավելացնելով Վանի հայության վիճակի օրեցօր վատթարացման անկողմնակալ նկարագիրը³։ Ինչքան ծանրանում էին արևմտահայության կյանքի պայմանները, այնքան ուժեղանում էր Կամսարականի հնչեցրած տագնապի ակազանգը ուղղած Էրզրումի և Կ.Պոլսի ռուսական տարբեր աստիճանի գործիչների։ Դրանից ուշադրություն է գրավում 1882 թ. հուլիսին Կամսարականի զեկուցագիրը, ուղղված Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանության հավատարմատար Մ. Կ. Օնուխին։ Նկարագրելով Վասպուրականի հայության տագնապները, տեղի մուսուլմանների «մոլեռանդ տրամադրություններն ու սպառնալիքները քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ», ռուսական փոխհյուպատոսը հաղորդում է, որ Վանի երեսփոխանական ժողովի պատվիրակները (նախագահ, քարտուղար և երկու այլ անդամ) դիմել են իրեն, խնդրելով ռուսական իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրել իրենց «վտան-

¹ АВІР, ф. Политархив, л. 1625, л. 6, 8, 69, 71.

¹ АВІР, ф. Посольство в Константинополе, л. 1568, л. 10.

² Նույն տեղում, л. 11:

³ Նույն տեղում, л. 12:

գավոր ներկայի» վրա, որպեսզի ստիպեն Բ. Դռանը «ձեռնարկել անհետաձգելի միջոցառումներ սպասվող անկարգությունները կանխելու համար»: Կամսարականը, որ «Սև խաչի» հետ միասին ֆինանսապես օգնում էր նաև Էրզրումի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությանը, Մկրտիչ Խրիմյանի հետ միասին կապ էր հաստատել նրանց հետ, իր զեկուցագրերում անդրադառնում է նաև թուրքական իշխանությունների կողմից այդ կազմակերպության բացահայտվելուն: Նա նկարագրում է այն ազդեցությունը, որ թողել է վանեցիների վրա այդ իրադարձությունը և ավելացնում, որ իբրև համերաշխության նշան Էրզրումի հայրենասերների հետ, տեղի երիտասարդության մեջ հաստանում են խմորումներն ու հուզումները, որոնք ամեն վարկյան կարող են վերածվել լուրջ շարժումների¹:

Կամսարական փոխհյուպատոսի գործունեության մեջ առավել գնահատելի է այն աշխատանքը, որ կատարեց վերջինս շեյխ Օբեյդուլլայի անվան հետ կապված քրդական շաժման մեջ: Շարժման առաջին օրերից Կամսարականն իր զեկուցագրերն է հղում Էրզրում, Պոլիս, Կովկասի ռազմական շտաբ, հաղորդելով իր գործակալների և շեյխի հարաբերությունների մասին, նշելով վերջինիս ռուսական կողմնորոշումը և ռուսահպատակությունը ընդունելու պատրաստակամությունը²: Իրեն պահելով անկողմնակալ դիտողի դերում, Կամսարականն ամենայն պատասխանատվությամբ կատարում է իր պաշտոնական առաքելությունն առանց մոռանալու հարազատ ժողովրդին: Երկու տարվա ընթացքում հղած ամենօրյա զեկուցագրերում ամբողջանում է մեծ հայրենասերի, ազնիվ մարդու և օրինավոր աստիճանավորի կերպարը: Ամենևին չդավելով այն գործին ու երկրին, որին ծառայում էր, նա ամեն կերպ ցանկանում էր արևմտահայությանը զերծ պահել շեյխի արշավանքի հետ կապված արհավիրքներից: Օբեյդուլլան կարծես երկակի խաղ էր խաղում ռուսական և թուրքական պետությունների հետ: Դժգոհելով թուրքական իշխանություններից, որ իր ծառայությունները 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ համապատասխան վարձատրում չեն ստացել և չեն գնահատվել, նա Կամսարականին հաղորդում է, որ ցան-

կանում է ընդունել ռուսական հավանավորություն և նույնիսկ հպատակություն, քանի որ օսմանյան Թուրքիայում հնարավոր չէ ապահովել կյանքի նորմալ պայմաններ³: Որոշ ժամանակ անց շեյխն արժանանում է սուլթանի ջերմ ընդունելությանը: Աբդուլ Համիդը ցանկանում է շեյխի շարժումն օգտագործել հայկական կոտորածներ կազմակերպելու և հայ-քրդական հարաբերությունները սրելու նպատակով: Դեպքերի ականատես և անմիջական մասնակից Կամսարականն իրադարձություններին տալիս է այլ ընթացք: Նրա գործակալներից մեկը՝ Սիմոն Չիլինգարյանը, որը ռուսահայ վաճառականի անվան տակ շրջում էր Արևմտյան Հայաստանում, սերտ հարաբերություններ է հաստատում շեյխ Օբեյդուլլայի հետ, 1880 թ. հոկտեմբեր ամսից դառնում է նրա խորհրդականը և արշավանքի ողջ ընթացքում ուղեկցում նրան սարդարի տիտղոսով: Այդ ընթացքում որոշվում է և շեյխի շարժման ուղղությունը: Հայկական կոտորածներ կազմակերպելու փոխարեն շեյխն արշավում է թուրք-պարսկական սահմանը, այնտեղ քրդական կենտրոն ստեղծելու մտադրությամբ: Սիմոն Չիլինգարյանին հաջողվում է արշավանքի ճանապարհին գտնվող հայկական գյուղերը զերծ պահել ավերներից: Նրա հրահանգով հայկական գյուղերը կապույտ դրոշ բարձրացրին ի նշան համերաշխության թուրք ապստամբների հետ և ազատվեցին կոտորածներից: Թուրքական կառավարությունը, որ կասկածում էր ռուսահայ վաճառականի «անկողմնակալ վարքի» համար, քանիցս խուզարկումներ է կատարվում և նույնիսկ հատուկ հրահանգով թախանել տալիս նրա ունեցվածքը՝ փաստեր հայտնաբերելու նպատակով²: Սակայն ոչ մի անգամ չի հաջողվում գտնել որևէ ապացույց, իսկ Կամսարականն իր գործակալին պաշտպանելու նպատակով օգնություն է խնդրում Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսից, իր քարտուղարին և ներկայացուցչին ուղարկում է մասնակցել Չիլինգարյանի գողերի դատին, որ ռուսահպատակ մյուս վաճառականներն ապահով կատարեն իրենց առևտրական գործառնությունները³:

¹ Նույն տեղում, լ. 49:

² ЦГВИА, ф. 450, л. 98, л. 28–29.

¹ АВГР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1563, л. 34.

² Նույն տեղում, լ. 22:

³ Նույն տեղում, լ. 23:

Շեյխ Օբեյդուլլայի շարժումը, նրա սկիզբը, վերելքը և անկումը տևեց շուրջ երկու տարի՝ 1880-ից 1882 թ.: Այդ ընթացքում Կամսարականն իր ամենօրյա դիտարկումները, գործակալներից ստացած լուրերն անընդմեջ ուղարկում է և Կ.Պոլսի դեսպանություն, և Կովկասյան ռազմական շտաբ¹: Օբեյդուլլայի շարժումն ավարտվեց պարտությամբ: Մեծ պետությունների միջամտությամբ բնում խեղդվեցին քրդական շարժումները և շեյխն արտոմեջ: Այդ լուրերի ամփոփումով վերջացան Կամսարականի՝ շեյխի շարժման մասին տեղեկագրերը: Վանի հասարակական կյանքի վրա խիստ վերահսկողություն սահմանած բուրքական տեղական իշխանություններն օգտվելով Խրիմյանի՝ հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից հրաժարվելուց հետո Պողոս Մելիքյանի ընտրության ժամանակ եղած հուզումներից, խուզարկություններ է կատարում վանեցի երիտասարդների տներում և հայտնաբերում փաստաթղթեր, որոնք հավաստում են Կամսարականի կապը «Սև խաչի», մասնավորապես նրա գործունեության հետ: Վանի մահանգապետը հատուկ գրույցի է հրավիրում Սկրտիչ Խրիմյանին և նրան մեղադրում Կամսարականին քաջալերելու, ռուսական կողմնորոշման և իբր թե ռուսներին զինվոր մատակարարելու մեջ: Մեղադրանքների մեջ շեշտվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Խրիմյանը Վարագա վանքը դարձրել է «հեղափոխական ուժերի» հավաքատեղին և ժամադրավայր²: Խրիմյանը հերքում է այդ մեղադրանքները, սակայն ոստայնը Կամսարականի շուրջն արդեն հյուսվում էր: Եթե 1882 թ. բուրքական գրպարտություններն արդյունքի չհասան, ապա 1883 թ. վերջին պատկերն այլ էր: Դեկտեմբեր ամսին, երբ Կամսարականը Կովկասի Ռազմական շտաբի հանձնարարությամբ շրջազայում էր «Արևելյան Անատոլիայում»՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր տարածքներում, Կովկասի փոխարքա Դոմոդով-Կորսակովը ծածկագիր հեռագիր է հղում Պետերբուրգ, որ Կամսարականի ճանապարհորդությունից հետո նա կողարկվի Թիֆլիս³: Կամսարականի հեռացումը Վա-

¹ Ապստամբության առաջին շրջանի Կամսարականի գործունեության մանրամասն վերլուծությունը հրատարակվել է հետևյալ ժողովածուի մեջ «Сборник материалов по Азии», выпуск 11, 1884, Санкт-Петербург.

² Ա. Թերզիպաշեան, Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938, էջ 70-71:

³ ЦГВИА, ф. 450, д. 102, л. 23.

նից ձգձգվում է մինչև 1884 թ. կեսերը: Այդ ընթացքում նա ցանկանում էր օգտագործել իր կապերը Պետերբուրգի հեղինակավոր գործիչների հետ, տեղափոխումը Վանից կանխելու համար, բայց արդյունքի չի հասնում: 1884 թ. կեսերին փոխհյուպատոսի ժամկետը լրանալու պատրվակով Կամսարականին տեղափոխում են Սիրիայի դեսպանատան տրամադրության տակ, արաբներով բնակեցված մի խուլ ավան՝ Համա: Վանի հայությունը գրկվեց իր հայրենասեր զավակից, իր մեծ հովանավորից և ողբաց նրա հեռացումը¹: Կամսարականը ևս զգում էր, որ իր գործունեության շառավիղները նեղանում են ոչ հայկական միջավայրում և քանի որ հայկական ասացվածքի համաձայն «ձուլը ուժեղ է ջրում», նա Եգլանին հաղորդում էր, որ իրեն բուլացնելու համար ռուսական քաղաքական գործիչները «решил ... выдросить меня на сушу»²: Կամսարականին Վանից հեռացնելուց հետո վանի փոխհյուպատոս նշանակվեց զեներալ Կոլյուբակինը: Չնայած վեջինս աշխատում էր ամեն կերպ օժանդակել Վանի տարբեր լուսավորական ձեռնարկներին, սակայն Կամսարականի հյուպատոսի գործունեության բարերար ազդեցությունը երկար տարիներ չջնջվեց վանեցիների հիշողությունից:

*Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր,
Երևան, 1998, էջ 76-89:*

ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ԶԱՎԱԽՔ

(Գրախոսություն Ա. Մելքոնյանի «Ջավախք. պատմության ուրվագծեր» աշխատության մասին)

Պատմական Բարձր Հայքը գտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի Էրզրումի մահանգում և դարեր շարունակ հայության պատմամշակութային կենտրոնն էր: 19-րդ դարի սկզբին, չնայած քրդական և բուրքական ցեղերի ներխուժումներին և տեղաշարժերին, մահանգը շարունա-

¹ Հ. Երամեան, նշվ. աշխ., էջ 181:

² Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

կում էր պահպանել հայկական դիմագիծը: Թուրքական կայսրությունը երկրի բոլոր ժողովուրդներին բաժանում էր հիմնականում երկու ազգությամբ՝ ուղղահավատներ եւ անհավատներ: Իսլամն օրենքից դուրս էր դնում անհավատներին, նրանց համար ստեղծելով կյանքի անտանելի պայմաններ: Էրզրումի նահանգը եւս բաժանված էր լիվաների, դրանք էլ՝ սանջակների կամ գավառների: Էրզրումի նահանգը մեծ նշանակություն ուներ կայսրության վարչատարածքային ենթակառուցվածքում: Թե՛ մինչ խորհրդային, եւ թե՛ խորհրդային պատմաբաններին հետաքրքրել են ընդգծված հայկական դիմագիծ ունեցող նահանգի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, մշակութային կյանքը, գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումն ու ազատագրական շարժումները: Հետաքրքրությունն ավելի մեծացավ հետխորհրդային շրջանում, երբ պատմաբանների համեմատաբար երիտասարդ սերնդի սեեռուն ուշադրության առարկան դարձավ Արևմտյան Հայաստանը:

Ուսումնասիրողների շրջանում հայտնի է երիտասարդ պատմաբան Աշոտ Մելքոնյանը: Ծնունդով ջավախեցի հետազոտողը գիտական առաջին աշխատությունը նվիրել է Էրզրումի նահանգի ազգային կազմին, հայերի տեղաբաշխմանը և 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված գաղթին: Աշխատությունը բաղկացած է երկու գլխից: Առաջինը նվիրված է Էրզրումի նահանգի 19-րդ դարասկզբի հայկական բնակավայրերին, մանրամասն վերլուծված են հայկական գավառները: Ընթերցողի համար ամբողջանում է նահանգի բոլոր գավառների նկարագիրը՝ աշխարհագրական դիրքը, գետերը, բնական հարստությունները, բնակչությունը, նրանց թվաքանակն ու տեղաբաշխումը: Գրքի շահեկան կողմը 14 քարտեզներն են. առաջինը ամբողջ նահանգի վարչական բաժանումն է 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, մյուսները՝ նվիրված են գավառներին (Էրզրում, Դերջան, Բաբերդ, Երզնկա, Կամախ, Կելկիք, Շապին-Գարահիսար, Քոյի, Սպեր, Թորքում, Վերին և Ստորին Բասեններ, Խնուս, Ալաշկերտ, Խամսուր, Դիադին և Բայազետ): Քարտեզներում նշված գյուղերի անուններն իսկ վկայում են հայերի գերակշռությունը: Երկրորդ գլուխը հանգամանորեն ներկայացնում է նահանգի հայերի թվաքանակը և դինամիկան: Համեմատելով օսմանյան վեզիր Ռեիս էֆենդու, գերմանացի վիճակագիր Գ. Հասելի և հայ

ուսումնասիրող Ե. Խաթանասյանի վիճակագրությունները, լրացնելով վրաց պատմաբան Իոսան Բագրատիոնի և ռուս Լիխտալնի տվյալներով, Ա. Մելքոնյանը եզրակացնում է, որ Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես Էրզրումի նահանգում «հայերը թվաքանակով գերազանցում էին» մյուս ժողովուրդներին: Նշվում են կոնկրետ փաստեր՝ հիմնավորված արխիվային վավերագրերով, թե որ գավառում քանի հայկական և քրդական բնակավայր կա՝ ընտանիքների կոնկրետ թվով: Առանձնակի հետաքրքրությամբ են ընթերցվում 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով հայ ազգաբնակչության տեղաշարժերի վերաբերյալ բաժինները: Պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերի հաջողություններն առաջացրին մահմեդականների զայրույթն ու կատաղությունը: Դաժան հալածանքների ենթարկվող հայությունը պատերազմի ավարտից հետո կանգնած էր կորստյան շեմին: Թեմի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ Բագրատունու նախաձեռնությամբ, չսպասելով գաղթի պաշտոնական քույրավորյանը, սկսվեց նահանգի հայ բնակչության արտագաղթը Արևելյան Հայաստան: 1830 թ. վաղ գարնանը գաղթն ստացավ կազմակերպված բնույթ: Մի քանի ամիս անց Ախալցխա, Ախալքալաք, և Ճավկա հասան գաղթականները և գումարվելով տեղի հայ բնակչությանը, փոխեցին ժողովրդագրական պատկերը: Աշխատությանն իբրև հավելված կցված է Էրզրումի նահանգի 16 գավառների հայկական բնակավայրերի սպառիչ ցուցակը, որն ապացուցում է հեղինակի թեզը, թե հայաշատ այդ նահանգը արտագաղթից հետո էլ պահպանեց իր հայկական դիմագիծը և համայնվեց տարբեր վայրերից եկած հայ ազգաբնակչությամբ:

Իբրև աշխատության տրամաբանական շարունակություն 1999-ին Աշոտ Մելքոնյանը հրատարակեց Տոհմի Գեղամյանցի «Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի» աշխատությունը՝ գրելով առաջաբան ու ծանոթագրելով: 1829–30 թթ. գաղթի կազմակերպիչ Կարապետ Բագրատունուն նվիրված Ե. Գեղամյանի այս աշխատության հրատարակությունը Բարձր Հայքի հայության գաղթած սերունդների հարգանքի տուրքն է արժանապատիվ հոգևորականի ծննդյան 220-ամյակին: Այդ հանգամանքի առավել ցայտուն ապացույցն է Աշոտ Մելքոնյանի՝ դարձյալ 1999-ին հրատարակած «Ջավախք, պատմության ուրվագծեր» աշ-

խատուրյունը: Առաջին գլխում՝ «Ջավախքի պատմական անցյալից», հեղինակը հենվելով Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բյուզանդի, Հովհան Մամիկոնյանի, Ստ. Օրբելյանի, Մատթեոս Ռեհալյեցու, վրացական աղբյուրների վկայությունների վրա, օգտագործելով «Աշխարհացույցը», միջին և նոր շրջանի պատմաբանների աշխատությունները, ապացուցում է Պատմական Ջավախքի (հայկական, հայաբնակ), Մեծ Հայքի 15 նահանգներից՝ Գուգարքի ինը գավառներից մեկը լինելը: Աշխատության երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Ջավախքի պատմության ողբերգական էջը (1918–1921 թթ.)», հանգամանորեն պարզաբանվում են Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման հարցերը, որոնք դարձան քննարկման առարկա 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: Վրաց քաղաքական ուժերի կարծիքը դիրքորոշումը Լոռու և Ախալքալաքի հարցում հակասության մեջ մտավ տեղի հայության ազգային ձգտումների հետ: Դրա վկայությունն է Ախալքալաքի գավառային գործադիր կոմիտեի որոշումը Ալեքսանդրապոլի գավառին վարչականորեն միանալու մասին: Այդ իրադարձությունները ժամանակավորապես տեղի տվին թուրքական վտանգի առաջ, երբ տեղի հայ և վրացի բնակչությունը միասնաբար ձեռնամուխ եղավ Ախալքալաքի և Ախալցխայի պաշտպանությանը: Թուրքական զորքերի ներխուժումը Ախալքալաքի գավառ ծանր վիճակ ստեղծեց փոքրաթիվ և վատ զինված հայկական ջոկատների համար, իսկ գավառի հյուսիսային և հարավային գյուղերի բնակչությունը գաղթեց Բակուրիան և Ծաղկա: Ձանգվածային գաղթի այդ օրերին ստեղծվեցին Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները: Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանությունը: Այդ անորոշ հայտարարությամբ Ազգային խորհուրդը ցանկանում էր խուսափել հարևան պետությունների հետ ընդհարումից, սակայն վրաց մենշևիկները հունիսի 4-ին Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրով հայերով բնակեցված Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները որոշեցին հանձնել Թուրքիային: Հեղինակը փաստերով ապացուցում է, որ վրացիների այդ որոշումը հետապնդում էր հեռահար նպատակներ: Արխիվային մեծաքանակ փաստերի հենքի վրա ցույց է տրված հայկական գավառների հայաթափման գործողությունները վրաց կառավարողների կողմից: Հայոց գաղթականական խոր-

հուրդը, Ախալքալաքի հայրենյաց վարչությունը, Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերությունը ջանքեր էին քափում հայ գաղթականության հոգսերը հոգալու համար: Սակայն 80–85.000 մարդկանց համար նրանց աշխատանքները շոշափելի արդյունքներ չեն տալիս: Թուրք-վրացական սահմնեցուցիչ գործողությունների նպատակամղված գործելակերպը շարունակվեց Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո էլ՝ սրողված «ինտերնացիոնալիստական» երանգներով: 1921 թ. հուլիսի 7-ին ՌԿԿ Կովբյուրոյի պլենումը պատմական Ջավախքը հանձնեց Վրաստանին. երկու օր առաջ Լեռնային Ղարաբաղն էր հանձնվել Ադրբեջանին: Աշխատության մեջ մանրամասն քննարկված է 1918–1921 թթ. Ջավախքի՝ Հայաստանին միավորվելու ձախողման ընթացքը՝ մեղավոր համարելով նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավարներին, որոնք Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը առաջնային համարելով, անհրաժեշտ ուշադրություն չդարձրին Ադրբեջանի և Վրաստանի բռնազավթած տարածքների վրա: Նույնիսկ խորհրդայնացումից հետո հնարավոր չեղավ այդ հարցի հայանպաստ լուծումը՝ վրաց-ադրբեջանական համերաշխության և հակահայկական գործողությունների պատճառով: «Այսօր պատմական Ջավախքի երկու շրջանները հայաբնակ 100 գյուղերով և սվելի քան 100.000 բնակչությամբ Հայաստանի Հանրապետության տարածքից դուրս գտնվող ամենամիատարր հայաբնակ երկրամասն են, որոնք շարունակում են ապրել իրեն հայաշունչ և հայեցի կյանքով», - գրում է հեղինակը: Հետխորհրդային շրջանի հայ պատմաբանները պատմական դեպքերին տալիս են ճիշտ գնահատական, առանց հարևան ժողովուրդների «ժառանգական» հարաբերությունների գովերգման: Ա. Մելքոնյանի այս աշխատությունը գաղափարական պայքար է ընդդեմ մոռացության և հանուն պատմական ճշմարտության: Այդ իմաստով անգնահատել է աշխատության հավելվածը, որը պարունակում է Հայաստանի, Վրաստանի և նախկին ԽՍՀՄ-ի այլ հանրապետությունների պետական արխիվներում պահպանված Ջավախքի պատմության 1918–1921 թթ. ժամանակաշրջանի վերաբերյալ նյութեր:

*Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ,
1999, 12 օգոստոսի:*

**ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ**
(19-րդ դարի 2-րդ կես, Ռուսաստան, Թուրքիա)

Պետականությունից գուրկ հայ ժողովրդի համար դարեր շարունակ Եկեղեցին միակ կազմակերպությունն էր, որ ուներ համագային բնույթ և միավորում էր տարբեր տիրապետությունների տակ գտնվող հայ ժողովրդի տարանջատված հատվածները: Առանձնակի մեծ դեր է խաղացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը իբրև հայահավաքման, ազգային միասնության և հայապահպանման կարևոր գործոն: Իսլամի դոգմաներով ղեկավարվող պետությունների տիրապետության ներքո գտնվող հայությունը համարվել է կրոնական համայնք, որի ղեկավարը՝ հայ հոգևորականությունը, միջնորդ օղակի դեր է կատարել տիրող պետության և հայության միջև, հաճախ իրականացրել նաև աշխարհիկ իրավասություններ: Իր գործունեության ընթացքում Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունը հաճախ ստացել են որոշ իրավունքներ ու արտոնություններ, համեմատական ազատություն, բայց ավելի հաճախ՝ հալածվել:

1828-ին Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Քաղաքական այդ ակտին իրենց եռանդուն մասնակցությունը բերեցին նաև հայ հոգևորականության մի շարք ականավոր գործիչներ: Յարական կառավարությունը ցանկանում էր Հայ եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունն օգտագործել իր իշխանությունը Արևելյան Հայաստանում ամրապնդելու և իր ազդեցությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և հայկական մեծ զանգվածներ ունեցող այլ վայրերի վրա տարածելու համար: Այդ նկատառումով ցարական կառավարությունը Հայ եկեղեցու նկատմամբ դրսևորում էր երկակի վերաբերմունք. նրան մի կողմից անհրաժեշտ էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը պահպաներ իր ազդեցությունը հայկական բոլոր շրջանների վրա, որպեսզի նրա միջոցով առաջ տաներ իր Արևելյան քաղաքականությունը, մյուս կողմից ցարին պետք էր, որ Հայ եկեղեցու գլուխ կանգնած անձնավորությունը լինեի հնազանդ, իր կողմից հաս-

տատված մեկը, որը ծառայեր ցարիզմի վարած քաղաքականությանն ինչպես սովորական շարքային աստիճանավոր: Այդ նպատակատղավածությունը 1836-ի մարտի 11-ին վավերացվեց հատուկ հանձնաժողովի կողմից մշակված Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը, որը պատմության մեջ մտավ «Положение» անունով: 10 գլխից և 141 հոդվածից բաղկացած այդ կանոնադրությունը ավելին էր, քան Եկեղեցու կանոնադրությունը. այն իր մեջ ներառում էր ազգային կյանքի գործունեության տարբեր բնագավառներին վերաբերող խնդիրներ: Դա մի կողմից Ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող հայ ժողովրդի ազգային մշակույթի ինքնորոշման առանձնաշնորհումների մի համակարգ էր, մյուս կողմից՝ իրավունքների սահմանափակում: Դա ամենից առաջ վերաբերում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության համակարգին: Ամբողջ հայության կողմից ընտրված Համագային ժողովը (ամեն քեմից երկու անձ՝ մեկ աշխարհիկ, մեկ հոգևորական) առաջադրում էր արժանավոր եպիսկոպոսների մի ցանկ, որից ընտրում էին կաթողիկոսական երկու քեկնածու: Այստեղ սահմանափակում էին հայության իրավունքները: Յարը երկու քեկնածուներից մեկին տալիս էր «քարծրագույն հաստատությունը»: Իսկ այդ մեկը կարող էր լինել քաղաքականապես բարեհույս և նպատակահարմար անձ: Փաստորեն, կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այդ բարձր պաշտոնին հաստատել իրեն ցանկալի անձնավորություն: Ըստ «Положение»-ի Հայոց Հայրապետը Ռուսական կայսրության սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ կարող էր հարաբերություններ հաստատել միայն Արտաքին գործոց նախարարության միջոցով: Այդպիսով, կաթողիկոսը կախման մեջ էր ընկնում զանազան աստիճանավորներից:

Կաթողիկոսի իշխանության սահմանափակման մի փաստ էր նաև 1837-ին ստեղծված եկեղեցական Սինոդը, որը ղեկավարվում էր ցարական կառավարության կողմից նշանակված դատախազի կողմից, չնայած նրա նախագահը կաթողիկոսն էր: «Положение»-ի մեջ կային նաև դրական կողմեր. դա վերաբերում էր մասնավորապես կրթական գործի կազմակերպմանը, ծխական և քեմական դպրոցների, հոգևոր ճեմարանի բացմանը: Հայ եկեղեցին իրավունք էր ստանում բացել հայկական դպրոցներ, պահպանել ազգային լեզուն և ազգային-հոգևոր առանձնա-

**ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ
(19-րդ դարի 2-րդ կես, Ռուսաստան, Թուրքիա)**

Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար դարեր շարունակ Եկեղեցին միակ կազմակերպությունն էր, որ ուներ համագային բնույթ և միավորում էր տարբեր տիրապետությունների տակ գտնվող հայ ժողովրդի տարանջատված հատվածները: Առանձնակի մեծ դեր է խաղացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը իբրև հայահավաքման, ազգային միասնության և հայապահպանման կարևոր գործոն: Իսլամի դոգմաներով ղեկավարվող պետությունների տիրապետության ներքո գտնվող հայությունը համարվել է կրոնական համայնք, որի ղեկավարը՝ հայ հոգևորականությունը, միջնորդ օղակի դեր է կատարել տիրող պետության և հայության միջև, հաճախ իրականացրել նաև աշխարհիկ իրավասություններ: Իր գործունեության ընթացքում Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունը հաճախ ստացել են որոշ իրավունքներ ու արտոնություններ, համեմատական ազատություն, բայց ավելի հաճախ՝ հավածվել:

1828-ին Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Զաղաքական այդ ակտին իրենց եռանդուն մասնակցությունը բերեցին նաև հայ հոգևորականության մի շարք ականավոր գործիչներ: Յարսկան կառավարությունը ցանկանում էր Հայ եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունն օգտագործել իր իշխանությունը Արևելյան Հայաստանում ամրապնդելու և իր ազդեցությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և հայկական մեծ զանգվածներ ունեցող այլ վայրերի վրա տարածելու համար: Այդ նկատառումով ցարական կառավարությունը Հայ եկեղեցու նկատմամբ դրսևորում էր երկակի վերաբերմունք. նրան մի կողմից անհրաժեշտ էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը պահպաներ իր ազդեցությունը հայկական բոլոր շրջանների վրա, որպեսզի նրա միջոցով առաջ տաներ իր Արևելյան քաղաքականությունը, մյուս կողմից ցարին պետք էր, որ Հայ եկեղեցու գլուխ կանգնած անձնավորությունը լիներ հնազանդ, իր կողմից հաս-

տատված մեկը, որը ծառայեր ցարիզմի վարած քաղաքականությանն ինչպես սովորական շարքային աստիճանավոր: Այդ նպատակատուղիվածությամբ 1836-ի մարտի 11-ին վավերացվեց հատուկ հանձնաժողովի կողմից մշակված Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը, որը պատմության մեջ մտավ «Положение» անունով: 10 գլխից և 141 հոդվածից բաղկացած այդ կանոնադրությունը ավելին էր, քան Եկեղեցու կանոնադրությունը. այն իր մեջ ներառում էր ազգային կյանքի գործունեության տարբեր բնագավառներին վերաբերող խնդիրներ: Դա մի կողմից Ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող հայ ժողովրդի ազգային մշակույթի ինքնորոշման առանձնաշնորհումների մի համակարգ էր, մյուս կողմից՝ իրավունքների սահմանափակում: Դա ամենից առաջ վերաբերում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության համակարգին: Ամբողջ հայության կողմից ընտրված Համագային ժողովը (ամեն քեմից երկու անձ՝ մեկ աշխարհիկ, մեկ հոգևորական) առաջադրում էր արժանավոր եպիսկոպոսների մի ցանկ, որից ընտրում էին կաթողիկոսական երկու քեկնածու: Այստեղ սահմանափակում էին հայության իրավունքները: Յարը երկու քեկնածուներից մեկին տալիս էր «բարձրագույն հաստատությունը»: Իսկ այդ մեկը կարող էր լինել քաղաքականապես բարեհույս և նպատակահարմար անձ: Փաստորեն, կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այդ բարձր պաշտոնին հաստատել իրեն ցանկալի անձնավորություն: Ըստ «Положение»-ի Հայոց Հայրապետը Ռուսական կայսրության սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ կալող էր հարաբերություններ հաստատել միայն Արտաքին գործոց նախարարության միջոցով: Այդպիսով, կաթողիկոսը կախման մեջ էր ընկնում զանազան աստիճանավորներից:

Կաթողիկոսի իշխանության սահմանափակման մի փաստ էր նաև 1837-ին ստեղծված եկեղեցական Սինոդը, որը ղեկավարվում էր ցարական կառավարության կողմից նշանակված դատախազի կողմից, չնայած նրա նախագահը կաթողիկոսն էր: «Положение»-ի մեջ կային նաև դրական կողմեր. դա վերաբերում էր մասնավորապես կրթական գործի կազմակերպմանը, ծխական և քեմական դպրոցների, հոգևոր ճեմարանի բացմանը: Հայ եկեղեցին իրավունք էր ստանում բացել հայկական դպրոցներ, պահպանել ազգային լեզուն և ազգային-հոգևոր առանձնա-

հատկությունները: Կառավարության հսկողության տակ գտնվող Հայ Եկեղեցին նյութական օգնություն չէր ստանում պետությունից. նրա գոյատևման միակ միջոցը ժողովրդական նվիրատվություններն էին և եկեղեցական կալվածքներից ստացվող եկամուտները: «Положение»-ն դժգոհությամբ ընդունեց Եկեղեցու, հոգևորականության, ժողովրդական զանգվածների և առանձնապես արևմտահայության կողմից, այն համարվեց հայ ազգային ավանդույթները ոտնահարող և Եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող օրենքների համակարգ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Հայոց Հայրապետներն աննահանջ պայքար սկսեցին Հայ եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու նպատակով: Ներսես Աշտարակեցի, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի, Գևորգ Դ Կաթողիկոսները չնայած ընտրվում էին ցարական արքունիքի հաճությամբ, սակայն չէին դադարում ջանքեր գործադրել՝ Հայ Եկեղեցին ազատել խորթ օրենքներից և ցարական հսկողությունից, այսպես կոչված հովանավորությունից, իր ավանդական դերին վերադարձնելու համար: Ներսես Աշտարակեցուց հետո ողջ հայությունը համատեղ հետևողականությամբ կաթողիկոս էր ընտրում միայն արևմտահայերից: Այդ ժամանակահատվածում հայության ձգտումները համընկնում էին ցարիզմի վարած արտաքին քաղաքականության հետ: Գևորգ Դ-ի ժամանակ ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության փոփոխությունները, սակայն, առաջացրին նոր գործելակերպ կաթողիկոսական ընտրելիների ցուցակ կազմելու: Գևորգ Դ-ն մահացավ 1882-ին: 1882-84 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի բոլոր խավերն զբաղված էին կաթողիկոսական ընտրություններով: Դա սոսկ եկեղեցական հոգևոր ոլորտին պատկանող հարց չէր, այլ հայ ազգի և Եկեղեցու քաղաքական, հասարակական-մշակութային ինքնությունության հարցն էր: Արևելահայ և արևմտահայ գործիչները միասնական պայքար էին մղում Վեհափառի քափուր գահի վրա արևմտահայ արժանավոր մի հոգևորական ընտրելու համար, որի ցարահպատակ չլինելու հանգամանքը կապահովեր Հայ եկեղեցու համեմատական ազատությունը ցարական տարբեր աստիճանավորների ոտնձգություններից: Այդ պատճառով կաթողիկոսական ընտրության հարցերը դառնում էին արևելահայ և արևմտահայ մամուլի քննարկման և բանավեճերի առարկա: Կաթողիկոսական ընտրության խնդիրը դառ-

նում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժումների յուրատեսակ դրսևորումը: Թե ինչ մեծ տեղ էր հատկացնում ցարական կառավարությունը հայ կաթողիկոսների ընտրությանը, ցույց են տալիս Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության արխիվում մեր հայտնաբերած փաստաթղթերը¹: Ռուսաստանի Պետական քարտուղար բարոն Նիկոլային գաղտնի գրությամբ դիմում է Ներքին գործոց նախարար Դիմիտրի Տոլստոյին, որպեսզի վերջինս Արտաքին գործոց նախարար Ն. Գիրսի, Լուսավորության նախարար Դեյանովի, Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Դոնդուկով-Կորսակովի և Ասիական դեպարտամենտի պետ Իվան Զինովևի հետ հատուկ խորհրդակցությամբ քննարկեն և վճռեն հայոց կաթողիկոսական ընտրությունների ամենակարևոր խնդիրները՝ կաթողիկոսական թեկնածուին արևմտահայերից առաջադրելու նպատակահարմարությունը և ընտրությունների արևմտահայ պատգամավորների թվի նվազեցման հարցը²: Խորհրդակցության բոլոր մասնակիցները պարտադիր կերպով պետք է իրենց տեսակետն արտահայտեին նշված խնդիրների նկատմամբ:

Կաթողիկոսի անձի նպատակահարմարության մասին խոսելիս խորհրդակցության մասնակիցներն օգտվում էին Արևմտյան Հայաստանի իրենց գործակալների բնութագրումներից: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ալեքսանդր Դեննետի բնութագրումներն Էջմիածնի քափուր գահի արևմտահայ ավանական թեկնածուների մասին: Հավանական ցուցակում նշվում են Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանի, ժամանակի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի, Զմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանի, Էրզրումի նախկին հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանի, եպիսկոպոս Իզմիրյանի անունները և պատասխանատվության մեծ զգացումով քննարկվում են ամեն մեկի անձնական և հասարակական հատկանիշները, դրական ու բացասական կողմերը, մատնանշելով ամենակարևորը՝ որքանով են նրանք համապատասխանում ցարական կառավարության քաղաքական գծին: Թվարկված հոգևորականների զոնե երկուսի բնութագրումով կարելի է բացահայտել

¹ Ռ.Ա.ԶԱ., Հայկական գործեր ֆ., 1882-83 թթ., գ. 101, 124, 135, 154:

² Նույն տեղում, գ. 124, էջ 82-90:

ցարական աստիճանավորների վերբերմունքը: Կաթողիկոսական առաջին թեկնածուն Մկրտիչ Խրիմյանն էր, որի մասին Դեննետը մտորում էր. «Այդ անձնավորությունն աչքի է ընկնում բարոյական բարձր հատկանիշներով, օժտված է խոսքի հյուսքանչ ձիրքով, բայց, լինելով բանաստեղծ, նա հեշտությամբ ենթարկվում է պոետական հրապուրանքներին: Առօրյա կյանքում եպիսկոպոս Խրիմյանը, ինչպես և նման խառնվածքի անձնավորությունները, խիստ համեստ գործիչներ են: ...Մեզ համար Խրիմյանի ընտրությունը ձեռնտու չէ այն պատճառով, որ նման մտքի և խառնվածքի պատճառով, իր կարծիքով արդար գործի համար նա պատրաստ է նույնիսկ մարտիրոսանալ»¹: Համեմատենք այս բնութագրումը Հարություն Վեհապետյանի մասին տրված բնութագրման հետ. «Էրզրումի նախկին արքեպիսկոպոս Հարությունն աչքի է ընկնում առողջ դատողությամբ: Նրան խորթ են հայկական անկախության վերականգնման երազային ցնորքները: Չունենալով լայն մտահորիզոն, Հարությունը պրակտիկ կյանքի հմուտ գործիչ է, հենվում է ռեալ հնարավորությունների վրա և առաջնորդվում ոչ թե վերացական տեսություններով, այլ առողջ մտածողությամբ: Կաթողիկոս ընտրվելու դեպքում բոլոր թեկնածուներից մեզ համար առավել բարձր երաշխիքներ ունեցող անձնավորությունն է նա»²:

Ինչու Խրիմյանը ոչ նպատակահարմար էր, իսկ Վեհապետյանը՝ հարմար կաթողիկոսական թեկնածու. աչքի է զարնում ամենակարևոր հանգամանքը. «Հարությունին խորթ են հայկական անկախության վերականգնման երազային ցնորքները»: Նույն հատկության համար նա գնահատվում էր նաև թուրքական կառավարության կողմից, և պատահական չէ, որ Ներսես Վարժապետյանից հետո պատրիարքական Աթոռն անցավ Բ. Դռան համակրանքը վայելող Վեհապետյանին: Նորից դառնանք ցարական Պետական խորհրդին: Խորհրդակցության համարյա բոլոր մասնակիցները համամիտ էին, որ կաթողիկոսական թեկնածուն լինի ռուսահպատակ, որովհետև նա ստիպված կընդունի արքունիքի բոլոր հրամանները: Նրանք գտնում էին, որ ռուսահպատակը թուրքահպատակից ավելի կձգտի ազգային ինքնավարության անիրական-

¹ Նույն տեղում, Армянские дела ф., л. 154, л. 3–10 ընդհատումներով:
² Նույն տեղում, գ. 124, էջ 82:

նանալի գաղափարին»¹: Այդ բոլորի հետ միասին ընդգծվում էր, որ կարևորը ոչ թե կաթողիկոսի տարածքային պատկանելիության խնդիրն է (արևմտահայ թե արևելահայ), այլ կաթողիկոսի անձնական հատկանիշները²: Առավել ուշագրավը Դեննետի առաջարկությունն էր՝ մշակել կաթողիկոսի ընտրության կոտ համակարգ (систем), որի դեպքում «եթե նույնիսկ ընտրված կաթողիկոսի անձնական հատկանիշները լիովին չհամընկնեն մեր ցանկություններին, այնուամենայնիվ նա չկարողանա հրաժարվել այն ուղուց, որ գծել է ցարական կառավարությունն իր շահերին համապատասխան»³:

Խորհրդակցության քննարկման երկրորդ հարցը վերաբերում էր արևմտահայության՝ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու եղանակին և պատգամավորների թվին: Հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքն անհամեմատ մեծ է Արևելյան Հայաստանից, և բնականաբար արևմտահայ թեմերը թվով ավելի շատ են Ռուսական տիրապետության տակ գտնվող վեց թեմերից, խորհրդակցությունը որոշում է սահմանափակել արևմտահայ պատգամավորների թիվը: Թուրքիայի ռուսական դեսպանը հրահանգ է ստանում իր հյուպատոսների և գործակալների միջոցով հավաստի տեղեկություններ հավաքել արևմտահայ թեմերի քանակի մասին, բացառել առանձին վանքերի եպիսկոպոս վանահայրերին պատգամավոր ընտրելու հնարավորությունը: Այդ փաստաթղթի կարևորությունն ընդգծում է այն փաստը, որ նրա բովանդակությանը ծանոթանում է և իր համաձայնությունն է հայտնում ինքնակալ կայսրը՝ Ալեքսանդր 3-րդը: Եվ այսպես, 1884-ին կայացած կաթողիկոսական ընտրությունները: Հակառակ ցարական աստիճանավորների ջանքերին, ձայների մեծամասնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Ներսես Վարժապետյանը, որը հրաժարվեց կաթողիկոս ընտրվելուց և շուտով կնքեց իր մահկանացուն: Նորից սկսվեց կաթողիկոսական ընտրությունների թոհ ու բոհը: Կաթողիկոսական թեկնածու առաջադրվեցին դարձյալ Խրիմյանը, Մելքիսեդեկ Մուրադյանը և Մակար Մամիկոնյանը: Համազգային ժողովն ընտրեց վերջին երկուսին: Ել-

¹ Նույն տեղում, էջ 85:

² Նույն տեղում, գ. 154, ք. 10:

³ Նույն տեղում:

նելով Ռուսաստանի քաղաքական ուղեծրից, ցարը վավերացրեց ռուսահպատակ թեկնածուին՝ Բեսարաբիայի բեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին, որը կաթողիկոս օծվեց իբրև Մակար Թեոփոսեցի (1885 թ.): Երկար կտե՛ն այն իրադարձությունների նկարագրությունները, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում, երբ արևմտահայությունը, զայրացած ցարի վավերացումից, հրաժարվեց «ցարընտիր» Մակարին ճանաչել իբրև Ամենայն Հայոց: Ի վերջո, հաղթեց ողջամտությունը: Արևմտահայությունը չէր կարող իր կապերը խզել արևելահայերից: Թվում էր, հաղթել էր ցարական կառավարության կաթողիկոսական ընտրության «կոտ համակարգը»: «Յարընտիր» կաթողիկոսն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից չարդարացրեց ցարական արքունիքի հույսերը: Դեռ իր կաթողիկոսանալուց մեկ տարի առաջ ցարական կառավարությունը մշակել և հաստատել էր «Կովկասի հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» որոշումը, ըստ որի մույնիսկ հոգևոր դպրոցները պետք է ենթարկվեին լուսավորության նախարարության իրավասությանը: Նորընտիր կաթողիկոսը դեմ է արտահայտվում այդ որոշմանը և մեծ ջանքեր գործադրում ցարական կառավարության կողմից փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու և հայ կաթողիկոսների իրավունքների վերականգնման համար: Ստացվում էր, որ հաղթեց ոչ թե ցարական աստիճանավորների ստեղծած կոտ համակարգը, այլ հայ կաթողիկոսների՝ ազգին և ժողովրդին ծառայելու հայրենասիրական, ավանդական համակարգը: Եթե «ցարընտիր» էր դեմ դուրս գալիս կառավարության վարած քաղաքականությանը, ապա ինչ դիրք կգրավեր ժողովրդական թեկնածուն՝ Սկրտիչ Խրիմյանը: Մակայն մինչ նրա ընտրություններին անդրադառնալը փոխադրվե՛նք օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստան:

1461 թ. սուլթանի հատուկ հրովարտակով օսմանյան մայրաքաղաքում ստեղծվեց հայոց պատրիարքությունը, որը միջնորդ օղակ էր կառավարության և ողջ արևմտահայության միջև: Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը պատրիարքության իրավունքներն օրենքի ուժ ստացած ավանդույթներն էին: 19-րդ դարի 50-ական թվականներից մայրաքաղաքի հայ գաղթօջախի կյանքում սկսվեցին խլրտումներ: Եվրոպայում

կրթություն ստացած մի խումբ երիտասարդներ, ղեկավարելով մայրաքաղաքի արհեստավորների լայն ժողովրդական շարժումը, ձեռնարկեցին արևմտահայ հասարակական կյանքը վարելու համար ստեղծել մի կանոնադրություն, որն ստացավ մեծադղորդ՝ «Ազգային Սահմանադրություն» անվանումը: Շարժումը հաղթությամբ պսակվեց 60-ականներին: Սահմանադրական պայքարին իրենց մասնակցությունը բերեց նաև հոգևորականությունը՝ բաժանված երկու խմբի՝ կողմնակիցների և հակառակորդների: Ժամանակակից հոգևորականներից մեկն այդ մասին գրել է. «Մեծամասնություն հին եկեղեցականաց, ազնվականաց, հարստաց ընդդեմ լինելով զՍահմանադրության, կոչեցան խավարյաք, իսկ նոր եկեղեցականը, նոր ազնվականը, գիտնականը և վարժապետը, ազատ սկզբան և Սահմանադրության հարյալը, կոչեցան լուսավորյալը»¹: Շարժման ոգին էին Գ. Օտյանը, Նիկողայոս Պալյանը, Նահապետ Ռուսինյանը՝ ազատամիտ երիտասարդներ, որոնք ամիրայության և կղերականության դեմ մղած իրենց պայքարում բնավ չժխտեցին Եկեղեցու գաղափարը, ջանացին արժանիքներ գտնել և ստեղծել առաջադեմ հոգևորականների կերպարներ: 1854 թ. վարդապետ ձեռնադրված Խրիմյանն այդ ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսում: Առաջին իսկ օրից նա համակրեց շարժմանը, մասնակցեց նրա ղեկավարների գաղափարական հավաքներին: Հակառակորդները սահմանադրությունը ներկայացրին Բ. Դռանը՝ իբրև պետություն պետության մեջ: Այդ պատճառով էլ 1860-ին Ազգային ժողովի կողմից ընդունված Սահմանադրությունը երբ հանձնվեց սուլթանի հաստատմանը, ամբողջ երեք տարի մնաց արքունիքում և, Նալբանդյանի դիպուկ արտահայտությամբ, «թվատված» Սահմանադրությունը դրվեց գործողության մեջ: 1863-ին հաստատված Սահմանադրությունը նախատեսում էր սահման դնել սուլթանի հաճությանը «ընտրված», ավելի ճիշտ՝ նշանակված պատրիարքի և ազգի ղեկը վարող հայ պետական պաշտոնյաների չարաշահումներին: Սահմանադրությունը ենթադրում էր Եկեղեցու պետերի՝ կենտրոնում՝ պատրիարքի և գավառներում՝ հոգևոր առաջնորդների ընտրություն՝ ժողովրդի լայն մասնակցությամբ: Սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային Ընդ-

¹ Մատենադարան, ձեռագիր հ. 4177, քերթ 40:

հանուր ժողովն օրենսդիր մարմին էր, իսկ Քաղաքական և Կրոնական ժողովները՝ պատրիարքի ղեկավարությամբ՝ Գործադիր: Պատրիարքն ընտրվում էր Ընդհանուր ժողովի կողմից: Սահմանադրությունը հսկակետում էր ներկայացնել ողջ արևմտահայության շահերը, սակայն երեսփոխանների ծանրակշիռ մասը գաղթօջախի ներկայացուցիչներն էին: Փաստորեն, 200.000 հայություն ունեցող գաղթօջախը վեր էր դասվում երկու և կես միլիոն արևմտահայությունից:

Ժամանակակիցներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ այդ անվարձ ու անբռնակ երեսփոխանները հավաքվում էին շաբաթական մեկ անգամ, մի քանի ժամով՝ տնօրինելու ողջ արևմտահայության հոգևոր և հասարակական գործերը: Նրանք ի վիճակի չէին լուծելու նույնիսկ 200.000 հայ բնակչություն ունեցող այդ գաղթօջախի խնդիրները, ուր մնաց՝ ողջ արևմտահայության:

Մինչև 1869 թ. Կ. Պոլսի պատրիարք էին ընտրվում օսմանյան մայրաքաղաքի և ծովամերձ գաղթօջախների համեմատաբար ապահով կյանքով ապրող ներկայացուցիչները: Անտեղյակ և անհաղորդ արևմտահայության տառապանքներին՝ նրանք կիսատ-պոստ հոգում էին գաղթօջախի խնդիրները: 1869 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի պատրիարքական գահին բարձրացավ պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի կենտրոն Վանի բնակիչ Վարազա Արծիվը, Տարոնի արծվիկների հայրը, տարոնցիների կողմից «Հայրիկ» պատվանունին արժանացած Սկրտիչ Խրիմյանը: «Հայաստանի ցավոց պատկեր» Պատրիարքը գործունեության առաջին քայլերից ջանքեր ներդրեց Սահմանադրության մեջ ոտնահարված գավառահայության շահերի պաշտպանության համար: Նա բարձրացրեց Սահմանադրության վերաբերման հարցը, առաջարկեց գավառահայության համար հատուկ մարմին ստեղծել, Ազգային ժողովի անդամներ ընտրել բուն Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցիչներին: Եվ քանի որ Արևմտյան Հայաստանն անհամեմատ մեծ էր, քան Կ. Պոլսի գաղթօջախը, ուրեմն Ազգային ժողովում պետք է գերակշռեին նրանց կողմից ընտրված երեսփոխանները, որոնց վրա հենվելով նորընտիր պատրիարքը մեծամասնություն կկազմեր և Սահմանադրության մեջ կընդունվեին գավառահայության՝ այսինքն բուն Արևմտյան Հայաստանի շահերն արտահայտող հող-

վածներ: Ազգային ժողովում բուն դրած էֆենդիները, սակայն, նույնիսկ չհամաձայնեցին, որ Ազգային ժողովի 140 երեսփոխաններից զոմե կեսն ընտրվեն Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցիչները: Պատրիարքի ձեռնարկումները պաշտպանեցին արևմտահայ դեմոկրատական մամուլի օրգանները՝ Հակոբ Պարոնյանի ղեկավարությամբ: Վերջինիս լրագիրը մի քանի անգամ փակվեց օսմանյան գրաքննության կողմից պատրիարքին պաշտպանելու համար: Տարիներ անց ընդիմադիրներից մեկը խոստովանեց, թե Պատրիարք Խրիմյանին գահընկեց անելու համար դրամական ինչ միջոցներ է ծախսել Կ. Պոլսի էֆենդիական-ամիրայական դասը¹: Միայն «Խրիմյանի անհողորդ կամքի և անհիմատ ստիպումների շնորհիվ նույն տարվա (1872) սեպտեմբերին կազմվեց գավառների համար հատուկ Սահմանադրական հրահանգ», որտեղ մանրամասն նշվում էր, թե Սահմանադրությունն ինչպես պետք է հարմարեցվի գավառի (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի) պայմաններին²: Հակաժողովրդական տարրերի ճնշումների տակ Սկրտիչ Խրիմյանը հրաժարական տվեց:

Թռուցիկ նշենք, որ արևմտահայ հոգևորականության ընտրանին 70-ականների վերջին և 80-ականներին ծավալած ազգամեր գործունեությամբ արժարժեցին հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյում, եվրոպական պետությունների բարձրագույն ատյաններում և Բեռլինի վեհաժողովում՝ ներկայացնելով հայության իղծերը, շահերը, ակնկալիքները, այսինքն իրականացնելով աշխարհիկ իրավասություններ: Չնայած հետո պատմաբաններից ոմանք ծաղրանքով, բայց և ցավով նրանց առաքելությունն անվանեցին կղերական դիվանագիտություն, որովհետև դա էր իրականությունը: Տարիներ հետո, 1917-ին, Չերազը, պաշտպանելով հայ պատվիրակությանն ու նրա ղեկավարին, գրում էր, որ Խրիմյանի չափ ոչ ոք չգիտեր Արևմտյան Հայաստանը և նրա կարիքները: Մեծ պետությունների դիվանագիտությունից դասեր քաղած Խրիմյանը 1879-ի կեսերից մինչև 1884-ի կեսերը գործունեություն ծավալեց իբրև Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ: Այդտեղ էլ նա հանդես էր գալիս ողջ նահանգի հայության անունից և դիմումներ հղում Ալեքսանդր 2-րդին և

¹ Շերենց, Կարողիկոսություն և Խրիմյան, Թիֆլիս, 1884, էջ 22:

² Թ. Ե. Գ., Խրիմյան Հայրիկ, Փարիզ, 1925, էջ 51:

3-րդին՝ խնդրելով իրենց ձեռքը վերցնել 61-րդ հողվածի բարենորոգումների գործը¹:

80-ականների կեսերից բուրքական կառավարության աչքում քաղաքականապես անբարեհույս Խրիմյանը Բ. Դռան կողմից կանչվեց Կ. Պոլիս՝ մշտական հսկողության տակ պահելու նպատակով: Դա փաստացի աքսոր էր: Այստեղ, դարձյալ Ազգային ժողովում Խրիմյանը սատար կանգնեց ժողովրդավարական ուժերին, ընտրվեց Ազգային ժողովի երեսփոխան, կրոնական ժողովի ատենապետ, եկեղեցական համագումար ժողովի նախագահ: Նույնիսկ այսօրվա չափանիշներով առաջնորդվելու դեպքում, զարմանում ենք ժողովրդավեր գործիչների այդ փառանքի ծավալած գործունեության վրա, երբ համիդյան բռնապետության օրերին, Գում-Գափուի խաղաղ ցույցը գնդակոծվելուց հետո, եկեղեցական համագումար-ժողովը Խրիմյանի ղեկավարությամբ արտակարգ համարձակ տեղեկագիր է ներկայացնում Ազգային ժողովի քննարկմանը՝ Բ. Դռանը հանձնելու համար: Իննը բարձրաստիճան հոգևորականներից հինգը հրաժարվեցին ստորագրել այն՝ վախենալով սուլթանի գայրույթից: Տեղեկագիրն ստորագրեցին համագումար-ժողովի նախագահ Խրիմյանը, Գարեգին Սրվանձտյանը, Գրիգորիս Ալեքսանյանը և Մատթեոս Իզմիրյանը: Այդ փաստաթղթով համագումար-ժողովը պահանջում էր օսմանյան արքունիքից՝ չմիջամտել Հայ եկեղեցու ներքին գործերին, գրաքննության չնքարկել հոգևոր գրականությունը, չսահմանափակել Ազգային ժողովի ու պատրիարքի՝ սահմանադրությամբ ընդունված արտոնությունները, չհալածել գավառական հոգևոր առաջնորդներին, չկտրել իրենց թեմերից²: Տեղեկագիրը ներկայացվեց սուլթանի անձնական քարտուղար Սուրեյա փաշային: Այդ հանդգնության համար չորս եպիսկոպոսներն էլ պատժվեցին. Խրիմյանը երկրորդ անգամ աքսորվեց, այս անգամ՝ Երուսաղեմ... Աքսորական Խրիմյանը Մակար Թեոփոսոս մահից հետո երկրորդ անգամ առաջադրվեց կաթողիկոսական ընտրելի և 1892 թ. մայիսի 5-ին դարձավ համագալին ընտրյալ: Երկրորդ քեկնածուն Մատթեոս Իզմիրյանն էր: Յարը վավե-

րացրեց Խրիմյանի քեկնածությունը: Երկարատև բանակցություններ սկսվեցին ռուսական և բուրքական համապատասխան գերատեսչությունների միջև Խրիմյանին աքսորից ազատելու, բուրքահպատակությունից հանելու համար: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվից հայտնաբերել ենք այդ բանակցությունների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր³: Դրանց մեջ սուլթանը համոզում էր ցարին՝ քեկնել կաթողիկոսական ընտրությունները և նոր ընտրություն սկսել, որովհետև և՛ վավերացված, և՛ երկրորդ քեկնածուն անբարեհույս անձնավորություններ են: Յարը հավաստիացրեց սուլթանին, որ Էջմիածնում ցարական աստիճանավորների խիստ հսկողության ներքո Խրիմյանը չի համարձակվի խառնվել արևմտահայության ներքին գործերին, իսկ նրան չվավերացնելը առիթ կտա մեծ հուզումների հայության երկու հատվածներում⁴: Ընտրությունից միայն 17 ամիս հետո Խրիմյանն օծվեց կաթողիկոս: Նրա կաթողիկոսական շրջանը եղավ հայ ժողովրդի հերոսական և ողբերգական շրջաններից մեկը: Հայոց Հայրապետը գործի դրեց իր ողջ ուժերը՝ «Положение»-ի ընձեռած հնարավորություններով պաշտպանելու նույնիսկ արևմտահայությանը: 1895-96 թթ. կոտորածներից հետո սուլթանն արգելեց արևմտահայերի Սահմանադրության կիրառությունը: Դադարեցին Ազգային ժողովի նիստերը: Այդ բոլորը սուլթանի կողմից մեկնաբանվում էր իբրև Սահմանադրությունը վերաքննելու և տարբեր հողվածներ փոփոխելու ջանքերով: Իրականում նա խոչընդոտում էր հայության երկու հատվածների հարաբերություններին: Նա հրամայել էր փոփոխության ենթարկել Սահմանադրության 60 և 61-րդ հոդվածները, ըստ որոնց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանը պետք է մասնակցեն ամեն թեմից երկու պատգամավոր՝ մեկ աշխարհական և մեկ հոգևորական: Սուլթանը պահանջում էր, որ թեմերի փոխարեն կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցի Ազգային ժողովի ընդամենը երկու ներկայացուցիչ, որոնք փաստորեն կլինեին նրա առաջարկած անձնավորությունները⁵: Բ. Դռան նպատակն էր դիմակայել ռուսական ազդեցության ուժեղացմանը: Այդ հանգամանքն օգտագործելով, Վեհա-

¹ АВГР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10-11, ф. Армянские дела, оп. 461, д. 119, л. 47.

² Ատենագրությունը Ազգ. ժողովի, 1890-94 թթ., էջ 64-74:

¹ АВГР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 5, 14.

² Նույն տեղում, թ. 14:

³ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, թ. 5, 8-9:

փառը բանակցություններ է վարում ռուսական Արտաքին գործոց նախարարության հետ, որպեսզի խոչընդոտեն բուրքական ձգտումներին:

Վեհափառն ավելի համարձակ գործողությունների դիմեց Հայոց եկեղեցու իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ՝ այս անգամ ցարական կառավարության ունեցություններից պաշտպանելու նպատակով, 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ, որով նախատեսվում էր հարքունիս գրավել Հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը: Հենվելով ցարիզմի կողմից հաստատված «Положение»-ի վրա, Խրիմյանն ապացուցում էր, որ ցարական կառավարությունը ունենալով է իր պետության սրբազան իրավունքը՝ մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիությունը, խախտել Հայոց Հայրապետի բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները: Կաթողիկոսի բազմաթիվ դիմումներն ու բողոքները մնացին անհետևանք՝ «Ձայն բարբառո հանապատի»¹: Իր թիկունքին ունենալով ազգային կուսակցությունների աջակցությունը՝ Վեհափառ Հայրապետը դիմեց անօրինակ խիզախ մի քայլի. նա հրաման արձակեց Ռուսաստանի տարածքում գտնվող բոլոր թեմական առաջնորդներին՝ չենթարկվել արքայական հրամանին, ցարական աստիճանավորներին չբույլատրել ցուցակագրել հայ եկեղեցու ունեցվածքը: Սկսվեց համաժողովրդական մի հուժկու շարժում, որին մասնակցեցին արևելահայության անխտիր բոլոր հասարակաշերտերը, նաև ողջ աշխարհի հայությունը: Արևելահայ ազատագրական շարժումների հետքերի էջերն են կազմում համաժողովրդական պայքարի այն արտահայտությունները, որոնց գլխավորողը եղավ ալեհեր կաթողիկոսը՝ պաշտպանելով իր ժողովրդի իրավունքները, Հայ եկեղեցու անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Երկու տարի տևած այդ պայքարը պսակվեց հաղթությամբ: «Ամենաողորմած ցարը» 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրաման արձակեց՝ չեղյալ հայտարարել հունիսերեքյան օրենքը, վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, Հայոց եկեղեցին համեմատական ազատություն ստացավ հոգևոր և մշակութային բնագավառում:

20-րդ դարի հայ կաթողիկոսները որդեգրում են հայրենասիրական գործունեության նույն ուղեծիրը, արդեն այլ պայմաններում: Փաստորեն

հայկական նվիրասպետությունները պաշտպանում էին հայության իրավունքներն ու շահերը Հայոց եկեղեցու պաշտպանության միջոցով: Այսինքն եկեղեցին ու ժողովուրդը միասնական ամբողջություն են: Պատմությունը մեզ համար ներկայի դասն է և հիմքը. եթե Հայոց եկեղեցին ու հայ կաթողիկոսները մնան գործունեություն են ծավալել օտար պետությունների լծի տակ, այսօր եկեղեցու և նրա Հայրապետի առաջ կանգնած են խնդիրներ, որոնք պետք է լուծվեն հայրենի պետության քաղաքական այրերի հետ:

Էջմիածին, 2000, № 8, էջ 48-59:

ՄԱՐԳՈ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

2001 թ. հուլիսի 27-ին, կյանքի 81-րդ տարում, մեզնից հեռացավ անվանի բանասեր-պատմաբան, հայ պարբերական մամուլի անխոնջ հետազոտող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Մարգո Համբարձումի Մխիթարյանը:

Տավուշի շրջանի Ներքին Կարմիրաղբյուր գյուղում 1920 թ. ծնված աղջնակը նախնական կրթությունը ստացել է Ղազախի ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցում, ապա ուսանել Թբիլիսիի ինդուստրիալ տեխնիկումի շինարարական ֆակուլտետում: Սակայն անուսումնասիրել հայրենի գրականության նկատմամբ նրան տարել է Բաքվի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության ֆակուլտետ: Այն գերազանցության դիպլոմով ավարտելուց հետո, Մ. Մխիթարյանը երեք տարի աշխատել է Ղազախի միջնակարգ դպրոցում իրիս հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի: Չնայած փայլուն մանկավարժ էր, բայց գիտությամբ զբաղվելու անհագուրդ ձգտումը նրան մղել է շարունակելու ուսումնառությունը Երևանում, որտեղ 1944 թ. նա ընդունվել է Պետական համալսարանի ասպիրանտուրա՝ հայ նոր գրականություն մասնագիտությամբ:

¹ ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 299, թ. 8, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, թ. 3-34:

1949–1957 թթ. նա մեծ պատասխանատվությամբ վարել է համալսարանի ասպիրանտուրայի բաժնի վարիչի պաշտոնը:

1954 թ. Մ. Մխիթարյանը պաշտպանեց թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը թեմայով, իսկ 1958 թ. այն լույս ընծայեց առանձին գրքով, որն արժանացավ գիտական հասարակայնության բարձր գնահատականին:

Թեկնածուական ատենախոսությունն ու հրապարակված առաջին մենագրությունը վերջնականապես նախանշեցին Մխիթարյան գիտնականի հետազոտական կյանքի ուղին: Նա հետազոտողի իր կյանքն ամբողջությամբ նվիրաբերեց հայ պարբերական մամուլի պատմության ուսումնասիրությանը: Ուստի, պատահական չէր, որ երբ 1960 թ. ԳԱԱ Գրականության ինստիտուտում ստեղծվեց Հայ պարբերական մամուլի պատմության բաժինը, Մ. Մխիթարյանը դարձավ նրա հիմնադիր անդամներից (1965 թ. բաժինը փոխադրվեց ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ):

Լայն էր և ընդգրկում Մ. Մխիթարյանի հետաքրքրությունների շրջանակը: Նրան զբաղեցրել են հայ պարբերական մամուլի թե՛ առավել ուշագրավ, թե՛ արտաբուստ աննշան թվացող օրգանները: Հայ առաջին պարբերականը և նրա աշխատակիցները, շնորհիվ Մ. Մխիթարյանի գրչի, իրենց արժանի գնահատականն են ստանում, երբ 1970 թ. Փարիզում իրականացվում է «Ազդարար»-ի երկհատոր ֆաքսիմիլային վերատպությունը՝ նրա ծավալուն և արժեքավոր առաջաբանով:

Արևելահայ հասարակական մտքի 1860-ականների գագաթ «Հյուսիսափայլին» նվիրված ուսումնասիրությունից հետո, 1976 թ. լույս տեսավ Մ. Մխիթարյանի արտակարգ ուշագրավ «XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից» («Փորձ», «Արձագանք»)՝ խորագիրը կրող մենագրությունը, որտեղ մամուլի խնդրո առարկա օրգանների պատմությունը քննված է ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի ու մտքի ընդարձակ հետնախորքի վրա: Առավել նշանակալից էր, որ դրանում իր արժանի գնահատականն էր ստանում ազգային-պահպանողական հոսանքի հայրենամուտ գործիչների մի պատկառելի աստղաբույլ: Ոչ միայն շարքային ընթերցողը, այլ մասնագետները հայտնաբերեցին արտակարգ հետաքրքիր փաստեր՝

սուրբանական Թուրքիայի հայահալած և ցարիզմի ռուսականացման քաղաքականության դեմ պայքարող հոսանքի մասին, որն իր դրոշմ ու հավատո հանգանակն էր դարձրել ազգային միասնության գաղափարը: Աշխատության քննարկումը և հրատարակությունն առաջ բերեցին տեսակետների սուր բախում: Ժամանակի գաղափարախոսության «պաշտպանները» քննադատեցին ազգային-պահպանողական հոսանքին հեղինակի կողմից տրված հավասարակշռված գնահատականը: Մ. Մխիթարյանը, հենվելով Արշ. Մելիքյանի և Աշ. Հովհաննիսյանի ելակետային դրույթների վրա, խիզախորեն պաշտպանեց իր հայացքները և, մեր կարծիքով, հաղթեց:

Տարիների ընթացքում ընդլայնվեց գիտնականի հետաքրքրությունների ոլորտը. արևելահայ առաջին պարբերականից մինչև «Հյուսիսափայլն» ընկած՝ հայ պարբերական մամուլի դժվարին և փշոտ ուղին արժանվումս լուսաբանվեց Մ. Մխիթարյանի նոր՝ 1994 թ. լույս տեսած «Արևելահայ մամուլի սկզբնավորումը և լուսավորական շարժումը XIX դարի առաջին կեսին» մենագրության մեջ: Այս աշխատությունը նախահյուսիսափայլյան շրջանի հայ հասարակական կյանքի, լուսավորական շարժման առաջին և երկրորդ սերունդների, նրանց բերած նոր և արժեքավոր ներդրումների, հայտնի և անհայտ գործիչների մի շքեղ պատկերասրահ հրամցրեց ընթերցողին՝ հարստացնելով նրա գիտելիքները բազմաթիվ անհայտ փաստերով, պատմական դեմքերով և իրադարձություններով: Ներսիսյան դպրոցի և Լազարյան ճեմարանի առաջադեմ ուսուցիչների ու աշակերտների, Աբովյանի, Ալամդարյանի, Գաբրիել Պատկանյանի և Ներսես Աշտարակեցու, ապա նախահյուսիսափայլյան շրջանում՝ Ստեփանոս Նազարյանի և Միքայել Նալբանդյանի հարաբերությունների պարզաբանումը կատարվել է գիտական մեծ վարպետությամբ, և, որ կարևորն է, հեղինակը ոչ միայն մերժել է մինչ այդ ընդունված դրական կամ բացասական պիտակները, այլև բարեխիղճ և անկողմնակալ վերլուծության շնորհիվ տվել է հիմնավորված և հավասարակշռված գնահատականներ: Գիտական բարձր մակարդակի արտահայտություն են Մ. Մխիթարյանի ծանրակշիռ ծանոթագրությունները, մի բան, որը հատկանշական է նրա բոլոր աշխատություններին: Դրանք գիտական բարեխղճության և բարոյական բարձր չա-

փանիշների ապացույցներ են: Այդտեղ հեղինակն ուղղումներ է մտցնում տարիներ առաջ նույնիսկ իր կողմից հրատարակված փաստերում: Մ. Մխիթարյանի բոլոր աշխատություններին, մանավանդ վերջին երկու մենագրություններին, հատկանշական է հանրագիտարանային բնույթը: Չկա մի հիմնախնդիր, հասարակական երևույթ և ժողովրդի համար փոքրիշատե ազգանպաստ գործ կատարած որևէ գործիչ կամ կարևոր իրադարձություն, հասարակական կյանքի որևէ ալեբախում, որը վրիպած լինի հեղինակի տեսադաշտից, կամ ըստ արժանվույն մեկնաբանված չլինի նրա կողմից:

Խիստ արժեքավոր են Միքայել Նալբանդյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության 2-րդ և 3-րդ հատորների «մխիթարյանական» գիտական այնպիսի նորույթներ պարունակող ծավալուն ծանոթագրությունները, որոնք կարող էին՝ իբրև հենք ծառայել նույնիսկ երկու դոկտորական ատենախոսության համար:

Նալբանդյանի գնահատության ապացույցը՝ Մ. Մխիթարյանի կողմից նրա «Հրապարակախոսական երկերի» (Ե., 1979) հրատարակության իրականացումն էր:

Ինչպես տեսնում ենք, չնայած ժամանակագրական առումով հերթականության խախտմանը, Մ. Մխիթարյանն իրականացրել է արևելահայ պարբերական մամուլի պատմության ծանրակշիռ հատվածներից մեկի հետազոտությունը և պատահական չէ, որ հրատարակության գործընթացում գտնվող «Հայ պարբերական մամուլի պատմության» I հատորի՝ արևելահայ մամուլին վերաբերող հոդվածների մեծ մասի հեղինակն է:

Մենագրություններից գալով, Մ. Մխիթարյանի գրչին են պատկանում շուրջ 100 գիտական և բանավիճային հոդվածներ, որոնց մի մասը նվիրված է պատմական գործիչների ծածկանունների վերծանմանն ու տարբեր առեղծվածների բացահայտմանը: Գիտական աշխատանքին նա նվիրվում էր անմնացորդ և ինքնամոռաց, ստեղծագործական նախանձելի ավյուրով ու կրքով. այդպիսիք էին նրա էությունը և ապրելակերպը:

Գիտահետազոտական աշխատանքներից բացի, Մ. Մխիթարյանը, սկսած 1949 թ., դասախոսական աշխատանք է կատարել համալսարա-

նի բանասիրական ֆակուլտետի ժողովախառնակայի պատմության ամբիոնում, վարել հայ պարբերական մամուլի և ռուս ժողովախառնակայի պատմության դասընթացներ: Հարյուրավոր ուսանողներ հիացմունքով են հիշում և գնահատում նրա դասախոսությունները: Միաժամանակ, նա անփոխարինելի գիտական ղեկավար էր: Բազմաթիվ սկսնակ գիտաշխատողներ իրենց առաջին քայլերը գիտության խրթին քառուղիներում կատարել են նրա ղեկավարությամբ:

Հնուտ գիտնականն ու դասախոսը նաև անաչառ և սկբունքային քաղաքացի էր: Գիտական խորհրդի նիստերում, ինստիտուտի ժողովներում նրա ունեցած յուրաքանչյուր ելույթ աչքի էր ընկնում սկզբունքայնությամբ, բժախնդրությամբ և բարոյական անմահանջ չափանիշներով: Չնայած լույս բնծայված աշխատությունների պատկառելի քանակին, Մ. Մխիթարյանի գրչին պատկանող մի շարք աշխատություններ դեռևս մնացել են անտիպ և սպասում են արժանավոր մի հովանավորի՝ լույս աշխարհ գալու համար: Ապրողներինս պարտքն է խորհրդածել այդ ուղղությամբ և ամեն կերպ օժանդակել այդ հայրենակներ առաքելությանը:

Մտքո Միխթարյանի անունը կարող էր զարդարել յուրաքանչյուր գիտական կոչման և աստիճանի, սակայն նա իր մահկանացուն կնքեց հայրա՝ իր ունեցածով և անտարբեր՝ գիտական որևէ տիտղոսի նկատմամբ:

*Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
2001, № 2, էջ 233–235*

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՍՏԱՆԸ

ԺԹ դարի երկրորդ կեսին հայ հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային կեանքում կային գործիչներ, ղեմեր, անձնատուրքիւններ, որոնք իրենցով խորհրդանշում էին մի ողջ ժամանակաշրջան: Այդ անձնատուրքիւնների շարքում առանձնապատուկ տեղ ունի Մկրտիչ Խրիմեանը՝ վարժապետ, վարդապետ, Հայաստանի տարածքի առաջին

պարբերականի խմբագիր, վանահայր, հոգևոր առաջնորդ, եպիսկոպոս, Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարք, Բեռլինի վեաժողովի հայ պատուիրակութեան ղեկավար, Ազգային ժողովի երեսփոխան, Կրօնական ժողովի ատենապետ, քաղաքականապէս անբարեյոյս անձնատրութիւն Բ. Դռան աչքում եւ այդ իսկ պատճառով Երուսաղէմի արքայապետ, ապա համազգային ընտրութեամբ՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Դա համառօտ քուարկումն է այն ամենի, ինչ կատարել է կամ ինչպէս հանդէս է եկել Սկրտիչ Խրիմեանը, գործի բերմամբ իսկ դառնալով հանուր հայութեան իղձերի արտայայտիչ: Այդ իսկ պատճառով Խրիմեանի ապրած ժամանակաշրջանում չկար որեւէ համազգային նշանակութիւն ունեցող ձեռնարկում կամ հաստատութիւն, որի հետ ինչ-որ չափով չառընչուէր Խրիմեանի գործունէութիւնը: Իսկ Մխիթարեան միաբանութիւնն այն հաստատութիւնն է, որ դեռեւս ԺԸ դարի սկզբից ծաւալեց իր գործունէութիւնը լուսատրական, գիտա-հրատարակչական այնպիսի բնագաւառներում, որ ձեռք բերեց համազգային նշանակութիւն, ճանաչում եւ յարգանք: Միաբանութեան հսկայածաւալ գործունէութիւնը չէր կարող վրիպել հասարակական գործունէութեան ասպարէզում իր առաջին քայլերն անող Խրիմեանի տեսադաշտից: Դեռ պատանի, ուսման անյազ տենչը սրտում, հիասքափուած Լիւն եւ Կտուց անապատների վանական դպրոցների կրթական մակարդակից, նա երագում էր ուսանել Երոսպայում, Ս. Ղազար կղզու ուսումնական հաստատութիւնում: Միջոցների պակասը, սակայն, անկատար թողեց նրա իղձի իրականացումը: Յետագայում, Կ. Պոլսում ինքնակրթութեամբ իր մտաւոր կարողութիւնների զարգացմանը ձեռնամուխ եղած Խրիմեանը վարժապետութիւն էր անում, ակնդէտ հետեւում գրական, գիտական մոր հրատարակութիւններին, ագահօրէն կլանում հայ պարբերականներում լոյս տեսած գրական-գեղարուեստական, պատմագիտական, առանձնապէս հայագիտական յօդուածները: 1843-ից Ս. Ղազարում հրատարակուող «Բազմավէպը»-ը Խրիմեանի ամենասիրած պարբերականներից էր, իսկ այն հրատարակող միաբանութիւնը վայելում էր վերջինիս յարգանքն ու ակնածանքը: Բայց Խրիմեանը դրանով չէր բաւարարւում: Նա նամակագրական կապ է հաստատում «Բազմավէպի» խմբագրութեան հետ: 1849-ին վարժապետ Խրիմեանն ամսագրին ուղարկում է նամակ եւ բանաստեղծութիւն:

Ամսագրի խմբագիրն այդ ժամանակ Ղեւոնդ Ալիշանն էր. նա ամսագրի ընթերցողներին համառօտ տեղեկութիւն է տալիս Խրիմեանի անձի եւ նրա ուղարկած բանաստեղծութեան մասին, ապա հրապարակում այն: Բանաստեղծութիւնը նուիրում էր Վիրգիլիոսի «Մշակականք»-ի հայ քարգմանչին՝ հայր Արսէն Բագրատունուն, որը քարգմանութիւնը կատարել էր վերականգնելով հին հայկական տաղաչափութիւնը, նաեւ այդ տաղաչափութեամբ գրել սեփական՝ «Հայկ դիւցազն» պոէմը: Ալիշանը հրատարակում է իր իսկ խօսքերով այդ «ոտանատր գովեստը» եւ խոստանում հրատարակել Խրիմեանի միւս քերթումները, որոնք «կը յուսամք, թէ պատիւ ընեն իրեն եւ իր հանճարաշատ հայրենակցաց վանեցոց եւ յորդոր համազգի պատանեաց՝ հայրենական դպրութեան նախանձախնդիր քլլալու»¹: Բանաստեղծութեան մէջ հեղինակը գովերգում է հայր Բագրատունուն իր բանաստեղծական եւ քարգմանչական սխրանքի համար, այն բանի համար, որ նա հայ ընթերցողին հաղորդակից է դարձրել «Վիրգիլեան ճարտար քերթումին» եւ յայտնում մի նուիրական ցանկութիւն՝ հեղինակն իր «քաղցրալուր քնարը» հնչեցնի ոչ թէ օտար երկրում, այլ հայրենիքում՝ Արարատի ստորոտին եւ հրաշաձայն նուագով իր շուրջը հաւաքի «Թորգոմեան զմանկտիս բոլոր», շոյի նրանց լսողութիւնը եւ միաժամանակ ինքը նոր ոյժ ու ոգի ստանայ հայրենի բնութեան գեղեցկութեամբ: Խրիմեանը յորդորում է. «Հայր, առաւել արժան էր քեզ ոչ զօտարին քնար հարկանել, Այլ զքոյգ՝ որ վեհ ոգով քաջ եւս հնչի հայրենոյն, ... Եւ դու ի յԱրարատ առ դրախտին երանի թէ նստէիր նրագէլի զարարատեան գեղեցկութիւն»²:

Ինչպէս տեսնում ենք, դեռ իր գործունէութեան վաղ արշալոյսին Խրիմեանը՝ իր սկզբունքներին հաւատարիմ, գտնում էր, որ հայութեան համար ամենաքանկը հայրենի հողն է, հայրենի եզերքը, իսկ ինքը, որ «զօղ ծըծեալ Հայաստանեայց՝ շուտ ըզգացի զոգի նախնեաց», եւ այդ պատճառով իր ականջին աւելի հաճելի էր Բագրատունու անգուգական քնարը: Այս նամակով եւ բանաստեղծութեամբ չստիճանափակուեց Խրիմեանի կապը ո՛չ Ս. Ղազարի միաբանութեան, եւ ո՛չ էլ Արսէն Բագրատունու հետ: Պոլսում Մխիթարեաններն ունէին գրատուն, որտեղ վա-

¹ «Բազմավէպ», 1849, № 20, հոկտ. 15, էջ 309:

² Նույն տեղում:

ճառում էին միաբանութեան հեղինակների աշխատութիւնները: Խրիմեանն այդ գրատան ամենաեռանդուն յաճախորդն էր, գրքերի եւ ամսագրերի գնորդը:

1850-ին Պոլսում լոյս տեսած Խրիմեանի «Հրախրակ երկրին Արաբատեան» պոեմը կրում էր դարձեալ Բագրատունու «Հայկ դիւցազն» պոեմի ազդեցութիւնը, գրուած էր նոյն հին հայկական տաղաչափութեամբ, եւ նրա նման պոեմը գրելու շարժառիթը համարում էր «հայրենեաց սէրը»:

1854-ին Աղթամար կղզում Խրիմեանը ձեռնադրուում է վարդապետ: Խորին յարգանք եւ ակնածանք տածելով Ս. Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան նկատմամբ՝ Խրիմեանը ցանկանում էր Աղթամարը դարձնել Հայաստանի Վեներտիկ, վանքում հիմնել տպարան ու վարժարան, բայց տեղի միաբանութիւնը թշնամանքով դիմադրեց նրան: Սկսուեցին հալածանքները, որի պատճառով Խրիմեանը հեռացաւ Պոլիս: Այնտեղ 1855-ին նա հրատարակեց «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը՝ նպատակ ունենալով այն փոխադրել Հայաստան: Այս անգամ Խրիմեանը գործեց աւելի հեռատես եւ շրջահայեաց: Տեղի նշանաւոր հայկական գերդաստանների օժանդակութեամբ, ժամանակի Յակոբոս Պատրիարքի կոնդակով եւ Բ. Դռան ֆերմանով Խրիմեանը դարձաւ Վարագայ վանքի վանահայր, իսկ վանքը հանուեց Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդի իրաւասութիւնից: 1857-ին Վարագայ վանահայրը դարձեալ հետեւելով Մխիթարեաններին, հիմնադրում է վանական դպրոց՝ Ժառանգատրացը, ապա սկսում հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» հանդէսը՝ առաջինը Հայաստանի տարածքում, այդ իսկ պատճառով էլ առաւել ծանր, դժուարին պայմաններում: Դա իսկապէս խիզախութիւն էր, սխրանք: Իր հեղինակութեամբ գրուած յօդուածներն ապացուցում են, որ նա աշայրջութեամբ ուսումնասիրում էր Մխիթարեանների հրատարակած պատմագիտական, հայագիտական աշխատութիւնները: Մ. Մաշտոցին, Մովսէս Խորենացուն, Դաւիթ Անյաղթին, Նովիշէին եւ Եզնիկ Կողբացուն նուիրում յօդուածներում¹ նա իր երախտագիտութիւնն է յայտնում Մխիթարեան հայրերին, որ գիտական մեկնաբանութիւններով

¹ «Արծուի Վասպուրական», 1858 թ., № 7, 8, 9, 10:

հրատարակել են հայոց այդ մեծերի աշխատութիւնները՝ նշելով որ քուսկանին՝ ումը:

Անցնում են տարիները, Խրիմեանի ազգանուէր գործունէութիւնը լայն քափ է ստանում: Եթէ սկզբում նա միայն Վասպուրականում էր, 1862-ից տարօճահայութեան խնդրագրով էլ պատրիարքարանի հաստատումով նա դառնում է Տարօնի հոգեւոր առաջնորդ եւ Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Ժառանգատրաց է բացում նաեւ այդ վանքում, լոյս է տեսնում մի նոր պարբերական «Արծուիկ Տարօնոյ»: Խրիմեանը չբարարուեց հոգեւոր դպրոցներով: Նրա յանձնարարութեամբ աշակերտ, ապա գործընկեր Գարեգին Սրուանձտեանցը բազմաթիւ դպրոցներ բացեց Տարօնի գիւղերում: Վարագում եւ Ս. Կարապետում «Արծուի» եւ «Արծուիկի» հետ մեկտեղ տպւում էին զանազան դասագրքեր եւ անվճար բաժանում գիւղական վարժարաններին: Հասկանալի է, որ Խրիմեանի հրատարակչական քափը չէր կարող համեմատուել Մխիթարեանների կատարած գործի հետ, սակայն տեղի եւ պայմանների համեմատ նրա կատարածը սխրանք էր: Վանահայր եւ վարդապետ Խրիմեանը շրջում էր հայրենի գիւղերում, յայտնաբերում բազմաթիւ ընդունակ երեխաներ, ոմանց ձրիավարժ ընդունում իր բացած վարժարաններում¹, ոմանց ուղարկում Կ. Պոլիս ուսանելու, ոմանց համար էլ քախանձագին խնդրագրեր յղում Մխիթարեան հայրերին իրենց ուսումնական հաստատութիւններում ընդունելու համար:

Գրականութեան եւ արուեստի բանգարանի արխիւի Խրիմեանի ֆոնդում յայտնաբերել ենք ուշագրաւ երկու նամակ, մէկն ուղղուած է Արսէն Բագրատունուն, միւսը՝ Դեռնդ Ալիշանին: Նամակների հիմնական շարժառիթը վանեցի մի որբի՝ Ոստանիկ անունով ընդունակ պատանուն Փարիզի Մուրադեան վարժարանում ձրիավարժ աշակերտ ընդունելու խնդրանքն էր: Երկու նամակների այդ հատուածներն ընդգծում են Խրիմեանի մարդասիրութիւնը, անհուն բարութիւնը, մեծ հոգատարութիւնը մատաղ սերնդի, առաւելապէս որբ երեխաների նկատմամբ: Նամակները գրուած են այնպիսի յուզիչ զգացմունքայնութեամբ, որ անհնար էր դրանց մերժելը: Այդ մասնաւոր շարժառիթը պատճառ է դարձել,

¹ Գ.ԱԹ, Խրիմեանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

որ Խրիմեանը նամակներում շարադրի նաեւ իր գեղարուեստական չափանիշները, գնահատի եւ Բագրատունու, եւ Ալիշանի գրական-գեղարուեստական, քարգմանական եւ հասարակական գործունեությունը: Երկու նամակն էլ կրում են նույն բուականը օգոստոսի 19, 1864 թ.: Անդրադառնալով նամակներին առանձին-առանձին: Բագրատունու ուղղումը նամակում¹ Խրիմեանը յիշեցնում է իրենց 16-ամեայ բարեկամությունը, 1848 թ. սկսած, երբ ինքը «Հայկ դիւցազն» պոեմի ազդեցութեան ներքոյ բանաստեղծութիւն է ձօնել հեղինակին: Բարձր գնահատականի է արժանանում Բագրատունու քարգմանական գործունեությունը, որի միջոցով հայ ընթերցողը ծանօթանում է Վիրգիլիոսի «Մշակականքին», Հոմերոսի «Իլիականին»: Խրիմեանը նշում է, որ Հոմերոսի նախկին քարգմանիչը այդ բարձրարժէք գործը «անտաշ» էր քարգմանել, իսկ Բագրատունու քարգմանությունը «արուեստապէս յղկեալ է» եւ Հոմերոսին արժանի: Նշելով Վիրգիլիոսի եւ Հոմերոսի ստեղծագործությունների «անգլիտական» եւ բարձրարուեստ որակը, Խրիմեանը դրանց շարքում դասում է նաեւ «գՀայկ դիւցազն գրագմարիւտն վաստակ աշխատասէր ծերունոյր»: Սակայն անմիջապէս անկացնում է, որ չի ցանկանում շողոքորթել հայր Արսէնին, որի պոեմը բարձր է առաւելապէս հայկական ոգով: Գնահատականներից պարզում է, որ Խրիմեանը քաջածանօթ է ոչ միայն համաշխարհային ճանաչում գտած արժէքներին, այլեւ Միլտոնի «Կորուսեալ դրախտին»՝ դարձեալ Բագրատունու քարգմանութեամբ: Այս գրքի քարգմանութեան մէջ Խրիմեանի կարծիքով քարգմանիչ հայ հանճարը մրցում է անգլիական հանճարի հետ եւ պատուով ելնում մրցութիւնից: Խրիմեանը գնահատում է եօթ տասնամեակն անցած Բագրատունու եռանդն ու աշխատասիրությունը եւ գտնում, որ «ամէն գրասէր հայ, որոց կիրք է ճաշակ առ արգասիս քաղցր վաստակաց բոյին, համբերելով սպասե տակալին վայելել ի բերաց աշխոյժ հոգի ծերունոյր»²: Փաստօրէն ինքնակրթութեամբ իր միտքն ու հոգին հարստացրած Խրիմեանը, Մխիթարեանների ծախլած բազմաթիւն հրատարակությունների շնորհիւ, հաղորդակցուել է եւրոպական գրականութեան գոհարներին, դարձել դրանց գնահատողը եւ տարածողը հայ իրա-

¹ Նոյն տեղում, գ. 159, էջ 1:

² Նոյն տեղում:

կանութեան մէջ: Այս նամակում այնքան հոգի եւ միտք, հիացմունք ու գգացմունք է դրել Խրիմեանը, որ նույնիսկ այսօրուայ ընթերցողին յուզում է այն: Առաւել յուզիչը Բագրատունու պատասխանն էր ազգանուէր գործին¹: Նամակն ուղարկելուց 11 օր անց, 1864 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Բագրատունին պատասխանում է Խրիմեանին՝ դիմելով նրան իբրեւ «Գերաբոյի Արծուի Վասպուրական»: Այդ պատասխանից տեղեկանում ենք, որ նրանց նամակագրական կապը պահպանուել է 1848-ից մինչեւ 1858 թ., իսկ դրանից յետոյ՝ ընդհատուել, որը մեծ ցաւ է պատճառել Հայր Արսէնին: Նշումը բուականներն իրենք են յուշում նամակագրական կապի ընդհատման պատճառը. 1856-ին Խրիմեանը, բողոքելով Պոլիսը, վերադառնում է հայրենիք՝ ձեռնամուխ լինելու ժողովրդի լուստութեան, կրթութեան եւ հոգետր դաստիարակութեան դժուարին գործին: Ըստ երեւոյթին, արեւմտահայ գաւառի ծանր հոգսերը Խրիմեանին հնարաւորութիւն չէին տալիս անխափան կապ պահպանել իր կողմից մեծ յարգանք վայելող անձնատրութիւնների հետ: Սակայն «Հայկ դիւցազնի» հեղինակն իրենց նամակագրական կապի ընդհատման համար վշտանալով հանդերձ, շտապում է պատասխանել «հայրենասէր ձայնին», որ նրա խնդիրքն անպայման կը կատարուի, վանեցի «Մատանիկ պատանեակը» կ'ընդունուի Փարիզի Մուրադեան վարժարան իբրեւ «ճրիաւարժ գիշերօթիկ սան», եւ յոյս է յայտնում, որ այդ պարագան «նորոգութիւն լիցի յիշատակ եւ պարծանք հին սիրոյ մերոյ»:

Երկրորդ նամակն ուղղում էր Ղեւոնդ Ալիշանին, բուագրումը դարձեալ 1864 թ., 19 օգոստոսի: «Յուշիկների» հեղինակին Խրիմեանը դիմում էր այսպէս. «Հոգի սիրահար հայրենեաց, հայր Ղեւոնդ Ալիշանին, նահատակեալ աղեկէզ հոգով ի սիրտ, ի ողբ, ի կոծ՝ վասն հայրենեաց»²: Խրիմեանն ու Ալիշանը տարեկիցներ էին. գուցէ դա էր պատճառը, որ Բագրատունուն ուղղած նամակի խիստ յարգալից եւ որդիական ձեւին ու ոճին այստեղ փոխարինել էր մտերմիկ հարազատի զրոյցը: Թուարկելով Ալիշանի ստեղծագործութեան քննաները՝ «հայրենասիրական գրումածոց մէջը, Շաւարշական դաշտին մէջ, պիւլ-պիւլն Աւարայրին մէջ, դառն ողբերոյ մէջ, ընտիր ընտիր ճառերուն մէջ, Մասեաց շու-

¹ Նոյն տեղում, էջ 3:

² Նոյն տեղում, էջ 3-4:

որ Խրիմեանը նամակներում շարադրի նաեւ իր գեղարուեստական չափանիշները, գնահատի եւ Բագրատունու, եւ Ալիշանի գրական-գեղարուեստական, քարգմանական եւ հասարակական գործունեությունը: Երկու նամակն էլ կրում են նոյն բուականը օգոստոսի 19, 1864 թ.: Անդրադառնալով նամակներին առանձին-առանձին: Բագրատունուն ուղղուած նամակում¹ Խրիմեանը յիշեցնում է իրենց 16-ամեայ բարեկամությունը, 1848 թ. սկսած, երբ ինքը «Հայկ դիւցազն» պոեմի ազդեցութեան ներքոյ բանաստեղծութիւն է ձօնել հեղինակին: Բարձր գնահատականի է արժանանում Բագրատունու քարգմանական գործունեությունը, որի միջոցով հայ ընթերցողը ծանօթանում է Վիրգիլիոսի «Մշակականքին», Հոմերոսի «Իլիականին»: Խրիմեանը նշում է, որ Հոմերոսի նախկին քարգմանիչը այդ բարձրարժէք գործը «անտաշ» էր քարգմանել, իսկ Բագրատունու քարգմանությունը «արուեստապէս յղկեալ է» եւ Հոմերոսին արժանի: Նշելով Վիրգիլիոսի եւ Հոմերոսի ստեղծագործությունների «անգլիտական» եւ բարձրարուեստ որակը, Խրիմեանը դրանց շարքում դասում է նաեւ «զՀայկ դիւցազն գրագմաբիրտն վաստակ աշխատասէր ծերունւոյր»: Սակայն անմիջապէս աւելացնում է, որ չի ցանկանում շողոքորթել հայր Արսէնին, որի պոեմը բարձր է առաւելապէս հայկական ոգով: Գնահատականներից պարզում է, որ Խրիմեանը բաջաձանօթ է ոչ միայն համաշխարհային ճանաչում գտած արժէքներին, այլեւ Սիլտոնի «Կորուսեալ դրախտին»՝ դարձեալ Բագրատունու քարգմանութեամբ: Այս գրքի քարգմանութեան մէջ Խրիմեանի կարծիքով քարգմանիչ հայ հանճարը մրցում է անգլիական հանճարի հետ եւ պատուով ելնում մրցութիւնից: Խրիմեանը գնահատում է եօթ տասնամեակն անցած Բագրատունու եռանդն ու աշխատասիրությունը եւ գտնում, որ «ամէն գրասէր հայ, որոց կիրք է ճաշակ առ արգասիս քաղցր վաստակաց քոյին, համբերելով սպասէ տակաւին վայելել ի բերաց աշխոյժ հոգի ծերունւոյր»²: Փաստօրէն ինքնակրթութեամբ իր միտքն ու հոգին հարստացրած Խրիմեանը, Մխիթարեանների ծախած բազմաթիւն հրատարակությունների շնորհիւ, հաղորդակցուել է եւրոպական գրականութեան գոհարներին, դարձել դրանց գնահատողը եւ տարածողը հայ իրա-

¹ Նոյն տեղում, գ. 159, էջ 1:

² Նոյն տեղում:

կանութեան մէջ: Այս նամակում այնքան հոգի եւ միտք, հիացմունք ու զգացմունք է դրել Խրիմեանը, որ նոյնիսկ այսօրուայ ընթերցողին յուզում է այն: Առաւել յուզիչը Բագրատունու պատասխանն էր ազգանուէր գործչին¹: Նամակն ուղարկելուց 11 օր անց, 1864 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Բագրատունին պատասխանում է Խրիմեանին՝ դիմելով նրան իբրեւ «Գերաբոյժ Արծուի Վասպուրական»: Այդ պատասխանից տեղեկանում ենք, որ նրանց նամակագրական կապը պահպանուել է 1848-ից մինչեւ 1858 թ., իսկ դրանից յետոյ՝ ընդհատուել, որը մեծ ցաւ է պատճառել Հայր Արսէնին: Նշումով բուականներն իրենք են յուշում նամակագրական կապի ընդհատման պատճառը. 1856-ին Խրիմեանը, բողոքելով Պոլիսը, վերադառնում է հայրենիք՝ ձեռնամուխ լինելու ժողովրդի լուսատուութեան, կրթութեան եւ հոգեւոր դաստիարակութեան դժուարին գործին: Ըստ երեւոյթին, արեւմտահայ գաւառի ծանր հոգսերը Խրիմեանին հնարաւորութիւն չէին տալիս անխափան կապ պահպանել իր կողմից մեծ յարգանք վայելող անձնատրութիւնների հետ: Սակայն «Հայկ դիւցազնի» հեղինակն իրենց նամակագրական կապի ընդհատման համար վշտանալով հանդերձ, շտապում է պատասխանել «հայրենասէր ձայնին», որ նրա խնդիրքն անպայման կը կատարուի, վանեցի «Ոստանիկ պատանեակը» կ'ընդունուի Փարիզի Մուրադեան վարժարան իբրեւ «ծրիավարժ գիշերօթիկ սան», եւ յոյս է յայտնում, որ այդ սրբազան «նորոգութիւն լիցի յիշատակ եւ պարծանք հին սիրոյ մեյրոյ»:

Երկրորդ նամակն ուղղուած էր Ղևոնդ Ալիշանին, բուագրուած դարձեալ 1864 թ., 19 օգոստոսի: «Յուշիկներին» հեղինակին Խրիմեանը դիմում էր այսպէս. «Հոգի սիրահար հայրենեաց, հայր Ղևոնդ Ալիշանին, նահատակեալ աղեկէզ հոգով ի սիրտ, ի ողբ, ի կոծ՝ վասն հայրենեաց»²: Խրիմեանն ու Ալիշանը տարեկիցներ էին. գուցէ դա էր պատճառը, որ Բագրատունուն ուղղած նամակի խիստ յարգալից եւ որդիական ձեւին ու ոճին այստեղ փոխարինել էր մտերմիկ հարազատի գրոյցը: Թուարկելով Ալիշանի ստեղծագործութեան թեմաները՝ «հայրենասիրական գրութեան մէջը, Շաւարշական դաշտին մէջ, պիւլ-պիւլն Աւարայրին մէջ, դառն ողբերու մէջ, ընտիր ընտիր ճառերուն մէջ, Մասեաց շու-

¹ Նոյն տեղում, էջ 3:

² Նոյն տեղում, էջ 3-4:

քին տակ, Հրազդան գետին եզերք, այո, կը ճանչնամ զքեզ, դու մեր հայրենեաց հանրածանօթ մատենագիրն ես, ո՞վ է, որ զքեզ չի ճանչնար»: Ապա Խրիմեանը հարցնում է՝ իսկ Ալիշանը ճանաչո՞ւմ է «հայրենի աւերակաց մէջ քնակոտող հեզ Արծուին»: Իրեն ու Ալիշանին համարելով ժԹ դարի հայ հայրենիքի երկու բշտառ սիրահարներ, Խրիմեանը մտորում է, թէ իրենցից ո՞րն է աւելի բշտառը: Պատասխանը ակնհայտ է. «Հեզ Արծուիը իրաւապէս բշտառ է. գիտե՞ս, հայրենի գաւակները տոչորտող Բաբելոնեան հնոցի մէջն է, աղբատութեամբ, բշտառութեամբ, հայրենի երկրէն գաղթող գաւակներու յողարկատրն է»: Նամակագիրը գտնում է, որ իրեն բաժին են ընկել սարսափելի հոգսեր, Վասպուրականից Տարօն եւ Տարօնից Վասպուրական՝ ժողովրդի ծանր տառապանքների ականատես, հայրենի բշտառ գաւակների հետ «չարչարեալ»: Ալիշանը, ճիշտ է, տառապում է հայրենիքի աղէտների համար, բայց, գտնուելով ազատ ու քաղաքակիրթ երկրի մէջ, սփոփում է գիտական եւ գրական աշխատութիւններով, ամոքում: Սակայն հայրենիքը ողբերից եւ աղէտներից բացի ունի սփոփանքներ եւ հրաշալիքներ: Խրիմեանը հայրենակարօտ եւ հայրենաբաղձ Ալիշանին հրաւիրում է Հայրենիք՝ Հայաստանը տեսնելու, Եփրատի ջրերում լողանալու եւ վերստին մկրտուելու, Այրարատում շրջելու, Երասխի ջուրը խմելու, Անիի աւերակների վրայ ողբալու, «Բիւրակնեան լեռանց ծաղիկները քաղելու»: Նամակն աւարտում է նոյն խնդրանքով. Հայր Արսէնի հետ միացեալ ոյժերով միջնորդել Ոստանիկ ողբին Փարիզի Մուրադեան վարժարան, այդ «խմաստութեան տաճարն» ընդունելու համար: Արդիւնքը պարզ էր. արժանապատիւ հայրերը յարգում են Խրիմեանի խնդիրքը:

Թէ յետագայում ինչպիսին էին Մխիթարեան միաբանութեան որոշ հայրերի եւ Խրիմեանի յարաբերութիւնները, արխիւային փաստաթղթերը լոյս են: Յայտնի է, որ Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատուիրակութեան ղեկավարը վեհաժողովի աւարտից յետոյ տունդարձի ճանապարհին մտաւ Վիեննա աւստրիական արտաքին գործոց նախարարի մօտ, որպէսզի վերջինս Կ. Պոլսի իր դեսպանին յանձնարարի հայկական

խնդիրը¹: 1878-ի յուլիսի 11-ին նա այցելեց տեղի Մխիթարեաններին: Ըստ երեւոյթին, վեհաժողովի արդիւնքներն էին պատճառը, որ այդ այցելութիւնը մնաց անարձագանք:

Տարիներ անց արտարական Խրիմեանն ընտրուեց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Էջմիածին ուղեւորուելու ճանապարհին նա դարձեալ եղաւ Երուսալում²: Վենետիկի Մխիթարեանները Տրիեստ ուղարկեցին երկու վարդապետ՝ նրան ճանապարհելու համար: Առաւել ջերմ էր Վիեննայի Մխիթարեանների հետ ունեցած հանդիպումը: Տեղի աբբահայր Այտրնեանը երկու վարդապետների ուղեկցութեամբ 1893 թ. օգոստոսի 30-ին այցելեց Վեհափառին: Յաջորդ օրը Խրիմեանը պատուիրակութեան անդամների հետ փոխադարձեց այցելութիւնը³: Մուտքի առաջ նրան ըմբռնեց աբբահայրը եւ առաջնորդեց երկրորդ յարկ՝ վանքի ընդունարան: Ապա կաթողիկոսն այցելեց վանքի հարուստ մատենադարան, եռյայրկ տպարան, քանգարան, որի ամենաուշագրաւ հարստութիւնը Կիլիկեան արքաների, մասնատրապէս Ռուբինեանների դրամական հաւաքածուն էր: Այցելումների մատեանում Խրիմեանը բոլեց հետեւեալ մակագրութիւնը. «1878-ի յուլիսի 11-ին եկայ Վիեննա, այցելեցի Մխիթարեան վանուց: 1893-ի օգոստոսի 31-ին դարձեալ այցելութեան եկի ի տյն վանս, որում ժամանակի ուխտին վանահայրն էր Արսէն արքեպիսկոպոս Այտրնեան. տեսի միաբանական ուխտ, տեսի ամէն յառաջադիւմքին, աշխատութիւնս գրական հանդէսի, օրհնեցի եւ մաղբեցի, որ երբալով ես պտղաբեր լինի վասն փառաց Զրիստոսի եկեղեցոյ: Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Խրիմեան Հայրիկ»: Վեհափառի օգտագործած գրիչը Հայր Գրիգորիս Գալէմբեարեանը վերցրեց, որ պահեն քանգարանում իբրեւ յիշատակ: Միւս օրը Վեհափառը նրանց ուղարկեց իր լուսանկարը՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Յիշատակ առ միաբանական ուխտն Մխիթարեան ի

¹ Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860–1910), Կ. Ա., 1912, էջ 475, նաեւ Կոստանդէան է., Սկրտիչ Խրիմեան. հասարակական քաղաքական գործունէութիւնը, Երեւան, 2000, էջ 263:

² Տէր-Մովսիսեանց Մեսրոպ Վրդ., Ուղեւորութիւն Տ. Տ. Սկրտիչ վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Երուսաղէմից, Էջմիածին, 1894, էջ 200:

³ Նոյն տեղում, էջ 217:

քին տակ, Հրազդան գետին եզերք, այո, կը ճանչնամ զքեզ, դու մեր հայրենեաց հանրաժանօք մատենագիրն ես, ո՞վ է, որ զքեզ չի ճանչնար»։ Ապա Խրիմեանը հարցնում է՝ իսկ Ալիշանը ճանաչո՞ւմ է «հայրենի աւերակաց մէջ քնակոտող հեզ Արծուին»։ Իրեն ու Ալիշանին համարելով ժժժ դարի հայ հայրենիքի երկու բշտառ սիրահարներ, Խրիմեանը մտորում է, թէ իրենցից ո՞րն է աւելի բշտառը։ Պատասխանը ակներեւ է. «Հեզ Արծուիը իրաւապէս բշտառ է. գիտե՞ս, հայրենի զաւակները տոչորոջ Բաբելոնեան հնոցի մէջն է, աղքատութեամբ, բշտառութեամբ, հայրենի երկրէն գաղթող զաւակներու յուղարկատրն է»։ Նամակագիրը գտնում է, որ իրեն բաժին են ընկել սարսափելի հոգսեր, Վասպուրականից Տարօն եւ Տարօնից Վասպուրական՝ ժողովրդի ծանր տառապանքների ականատես, հայրենի բշտառ զաւակների հետ «չարչարեալ»։ Ալիշանը, ճիշտ է, տառապում է հայրենիքի աղէտների համար, բայց, գտնուելով ազատ ու քաղաքակիրթ երկրի մէջ, սփոփւում է գիտական եւ գրական աշխատութիւններով, ամոքում։ Մակայն հայրենիքը ողբերից եւ աղէտներից բացի ունի սփոփանքներ եւ հրաշալիքներ։ Խրիմեանը հայրենակարօտ եւ հայրենաբաղձ Ալիշանին հրաւիրում է Հայրենիք՝ Հայաստանը տեսնելու, Եփրատի ջրերում լողանալու եւ վերստին մկրտուելու, Այրարատում շրջելու, Երասխի ջուրը խմելու, Անիի աւերակների վրայ ողբալու, «Բիրակնեան լեռանց ծաղիկները քաղելու»։ Նամակն աւարտում է նոյն խնդրանքով. Հայր Արսէնի հետ միացեալ ոյժերով միջնորդել Ոստանիկ որբին Փարիզի Մուրադեան վարժարան, այդ «խմաստութեան տաճարն» ընդունելու համար։ Արդիւնքը պարզ էր. արժանապատիւ հայրերը յարգում են Խրիմեանի խնդիրքը։

Թէ յետագայում ինչպիսին էին Մխիթարեան միաբանութեան որոշ հայրերի եւ Խրիմեանի յարաբերութիւնները, արխիւային փաստաթղթերը լռում են։ Յայտնի է, որ Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատուիրակութեան ղեկավարը վեհաժողովի աւարտից յետոյ տունդարձի ճանապարհին մտաւ Վիեննա աւտրիական արտաքին գործոց նախարարի մօտ, որպէսզի վերջինս Կ. Պոլսի իր ղեսպանին յանձնարարի հայկական

խնդիրը¹։ 1878-ի յուլիսի 11-ին նա այցելեց տեղի Մխիթարեաններին։ Ըստ երեւոյթին, վեհաժողովի արդիւնքներն էին պատճառը, որ այդ այցելութիւնը մնաց անարձագանք։

Տարիներ անց արքայական Խրիմեանն ընտրուեց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց։ Էջմիածին ուղեորութեւն ճանապարհին նա դարձեալ եղաւ Երուսալում²։ Վենետիկի Մխիթարեանները Տրիեստ ուղարկեցին երկու վարդապետ՝ նրան ճանապարհելու համար։ Առաւել ջերմ էր Վիեննայի Մխիթարեանների հետ ունեցած հանդիպումը։ Տեղի արքեպիսկոպոս Այտրմեանը երկու վարդապետների ուղեկցութեամբ 1893 թ. օգոստոսի 30-ին այցելեց Վեհափառին։ Յաջորդ օրը Խրիմեանը պատուիրակութեան անդամների հետ փոխադարձեց այցելութիւնը³։ Մուտքի առաջ նրան ընդունեց արքեպիսկոպոս եւ առաջնորդեց երկրորդ յարկ՝ վանքի ընդունարան։ Ապա կաթողիկոսն այցելեց վանքի հարուստ մատենադարան, եռայարկ տպարան, քանգարան, որի ամենաուշագրաւ հարստութիւնը Կլիկեան արքաների, մասնատրապէս Ռուբինեանների դրամական հաւաքածուն էր։ Այցելուների մատենանում Խրիմեանը բողեց հետեւեալ մակագրութիւնը. «1878-ի յուլիսի 11-ին եկայ Վիեննա, այցելեցի Մխիթարեան վանոց։ 1893-ի օգոստոսի 31-ին դարձեալ այցելութեան եկի ի սոյն վանս, որում ժամանակի ուխտին վանահայրն էր Արսէն արքեպիսկոպոս Այտրմեան. տեսի միաբանական ուխտ, տեսի ամէն յառաջադիմութիւն, աշխատութիւնս գրական հանդէսի, օրհնեցի եւ մաղթեցի, որ երթալով ես պտղաբեր լինի վասն փառաց Զրիստոսի եկեղեցւոյ։ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Խրիմեան Հայրիկ»։ Վեհափառի օգտագործած գրիչը Հայր Գրիգորիս Գալէմբեարեանը վերցրեց, որ պահեն քանգարանում իբրեւ յիշատակ։ Միւս օրը Վեհափառը նրանց ուղարկեց իր լուսանկարը՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Յիշատակ առ միաբանական ուխտն Մխիթարեան ի

¹ Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860–1910), հ. Ա, 1912, էջ 475, նաեւ Կոստանդեան է., Սկրսիչ Խրիմեան. հասարակական քաղաքական գործունէութիւնը, Երեւան, 2000, էջ 263։

² Տէր-Մովսիսեանց Սեպուկ Վրդ., Ուղեորութիւն Տ. Տ. Սկրսիչ վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Երուսաղէմից, Էջմիածին, 1894, էջ 200։

³ Նոյն տեղում, էջ 217։

Վիեննա - Խրիմեան Հայրիկէն: Թէ կենդանագիր մահկանացուիս երթայ ի գերեզման, սոսկ ստուերն իմ մնասցի առ Ձեզ յիշատակ»¹:

1900 թ., երբ ողջ հայութիւնը նշում էր Մխիթարեան միաբանութեան 200-ամեակը, Խրիմեան Կաթողիկոսն արտայայտում է իր ջերմ վերաբերմունքը: Ամանորսիւնը պատմում է, թէ Մեանայ վանքում յուսահատուած Մխիթարը ծնրաղիւր աղօթում է Աստուածամօր պատկերի առջեւ եւ կարծում, թէ լսում է նրա ձայնը՝ «Ուզածդ քող լինի»²: Այդ տեսլիքից ոգեւորուած Մխիթարը հեռանում է Մեանից իր անիրականամալի կարծուած ծրագրերը իրականացնելու: Ողջ կեանքի ընթացքում նա մտորում է, որ իրեն օգնել է Աստուածամայրը եւ Մեանում գտնուող նրա պատկերը: Մխիթարեան միաբանութեան 200-ամեայ տօնակատարութեան օրերին Խրիմեանը ցանկանում է կաթողիկոսական կոնդակի հետ միաբանութեանը մոտիւնել այդ հինատուրց նկարը: Մի շարք պարբերականներ, «Նոր դար»-ի գլխատրութեամբ, քննադատում են կաթողիկոսի այդ որոշումը³: Գուցէ ճիշտ էր քննադատութիւնը, եւ կաթողիկոսը ետ կանգնեց որոշման իրագործումից: Սակայն այստեղ ընդգծելին կաթողիկոսի բռնուն ու ջերմ վերաբերմունքն էր Մխիթարեան միաբանութեան նկատմամբ: Դա նաեւ նրա գնահատականն էր, մեծարանքը, նրա ակնածանքն ու խնկարկումը այն մարդկանց նկատմամբ, որոնց ողջ կեանքը եղաւ Եկեղեցուն, հայրենիքին, ողջ հայութեանը բոլորանուէր ծառայելու մի սքանչելի օրինակ:

Մեծերը խոնարհում են Մեծերին:

Բազմավեպ, 2001, № 1-4, էջ 177-187:

¹ Նոյն տեղում, էջ 218:

² Քանի մը հայ նշանատու դեմքեր, էջ 35:

³ Նոյն տեղում, էջ 58:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ

Մեսրոպ Մաշտոցի հայապահպանման գործունեությունը, գիտական սխրանքը եւ հայ եկեղեցու ամրապնդման մեջ ներդրած ջանքերը բարձր են գնահատվել և՛ նրա ժամանակակիցների, և՛ հետնորդների կողմից: 1600 տարիների ընթացքում մեր մշակույթի հետ առնչվող բազմաթիվ նշանավոր դեմքեր ամեն պատեհ առիթով իրենց հարգանքի եւ մեծարանքի տուրքն են մատուցել այդ գիտական սխրանքին, որը «հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային ուրույն գոյությունն ապահովելու համար որպէս պայքարի հզոր զենք կյանքի կոչեց ազգային գիրն ու գրականությունը»¹: Այդ գործիչների շարքում իր յուրահատուկ տեղն ունի Մկրտիչ Խրիմյանը՝ ուսուցիչ, խմբագիր, հոգևոր առաջնորդ, Կ. Պոլսի պատրիարք, ապա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, բայց ողջ կյանքի ընթացքում գրչի մշակ, հայրենի մշակույթի մվիրյալ: Գրական գործունեության առաջին քայլերի ընթացքում, իր գրական երախայրիքում՝ «Հրախրակ Երկրին Արարատեան» հայրենասիրական պոեմում նա նկարագրում է Արարատյան աշխարհի սրբությունները, որոնցից ամենաուշագրավը՝ Էջմիածնին համահավասար, համարում է Օշականը, սուրբ Մեսրոպի հավերժության հանգստավայրը, «ուր ուսումնասէր հայ մանկտին կ'ընդունեն եռամեծ վարդապետին»՝ Մեսրոպին օրհնութիւնն ու խրատը, անկորուստ պահել հայեցի դպրութեան զանձերն անգին»:

Իրեն համարելով Մեսրոպի ուշ շրջանի աշակերտն ու մվազ հետևորդը, առաջնորդվելով նրա խորությամբ, Խրիմյանը նպատակամղվում է պայքարել Մաշտոցի գործի հաղթանակի եւ հարստեման համար՝ իր ապրած ծանր ու դժնի ժամանակներում: Հասարակական գործունեության սկզբում, Կ. Պոլսում մեկ տարի «Արծվի Վասպուրականին» հրատարակելուց հետոյ, նա վերադառնում է հայրենի եզերք: Ժամանակի Հակոբոս պատրիարքի կոնդակով և Բ. Դեան Ֆերմանով 1857-ին Խրիմյանը դառնում է Վարազա վանքի վանահայրը, իսկ մեկ տարի անց մույն վանքում վերսկսում է ամսագրի հրատարակությունը: Խրիմյանի այդ

¹ Մեսրոպ Մաշտոց, յօդուածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 7:

ձեռնարկը խիզախություն էր, իսկական հեղափոխություն: Մինչ այդ հայ պարբերական մամուլը սկզբնավորվել և տարածվել էր մայր երկրից դուրս՝ հայ գաղթօջախներում: Խրիմյանն առաջին նվիրյալն էր, որ տպագրական մեքենան՝ գոտտենբերգյան հրաշագործությունը հասցրեց բուն Հայաստան, որ նա վերադարձել էր իբրև առաքյալ ու լուսավորիչ: Նա ցանկանում էր իր գործունեությամբ սպեղանի դնել գավառահայության՝ այսինքն բուն արևմտահայության վերքերին ու կարիքներին, բացել նրա աչքերը, օգնել նրան մաքառումների երկար ու դժվարին իր ճանապարհին և մեր սուրբ նախնիների օրինակով, հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, հարատևել մայր երկրում: Այդ նպատակով նա վանքում բացեց «Ժառանգավորաց» վարժարան և իր գործընկերների ու սաների օգնությամբ վերսկսելով ամսագրի հրատարակությունը, ձեռնամուխ եղավ իր հայրենանվեր առաքելությանը՝ ժողովրդին հաղորդակցելու իր անցյալի պատմությանը, մեր նախնիների օրինակով զինվելու, պայքարելու և հարատևելու:

Հայրենիքում հրատարակվող ասագիրը շահեկանորեն տարբերվում էր Կ. Պոլսի «Արծուից»: Այստեղ նյութերը դասակարգվում էին մի քանի բաժինների, որոնցից առաջինը կրում էր «Հանդես աստվածապաշտության՝ եկեղեցաշեն հարցն» խոստում խորագիրը: Խմբագրի համոզմամբ այդտեղ պետք է զետեղվեին հոդուածներ՝ նվիրված հավատին, եկեղեցուն, հոգևորականությանը, հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչներին, որոնք իրենց անձնագոհ սխրանքներով դասվել են հայ եկեղեցու սրբերի շարքը: Այդ բաժնի առաջին հոդվածները նվիրված են մեր երկրում քրիստոնեություն տարածած առաքյալներին՝ Թադեոսին ու Բարդուղիմեոսին, ապա Գրիգոր Լուսատուրչին և նրան հաջորդած ողորհ ու թոռ կաթողիկոսներին: Այդ շարքում առանձնակի տեղ են գրավում Մեսրոպ Մաշտոցին և նրա աշակերտներին՝ սուրբ թարգմանիչներին նվիրված հոդվածները, որոնք հետապնդում են նպատակ. առաջին և ամենակարևորը՝ հասարակ ժողովրդին ծանոթացնել և ուսուցանել մեր նախնիների, մեր հայրերի թողած մշակութային ժառանգությունը, ցույց տալ մեր անցած ու անցնելիք ուղին և երկրորդը՝ գնահատել նրանց գործը իր ժամանակի գիտության դիրքերից: Ինչքանով էր նա կարողանում իրականացնել իր ծրագրերը: «Արծուի Վասպուրականի» 1858 թ. № 7-ում

տպված՝ է. Խրիմյանի հոդվածը՝ «Սուրբն Մեսրոպը՝ եկեղեցակ և գտիչ հայկական տառից» խորագրով: Այն սկսվում էր «Երանելի Մեսրոպը» արժեքավորումով, որ «հրաշալի արուեստին հոգեպարգև նորոգին գրոցն ձեռն տուեալ կանգնեցին նորասբանչ ճարտարասպետութեամբ զհոյակապ տաճարն իմաստութեան եկեղեցոյ Հայաստանեայց¹»: Այդ ընդհանուր բնութագրումից հետո նա իր ընթերցողներին մանրամասն պատմում է Մաշտոցի կյանքը, ընդգծում նրա ծագումը՝ Տարոնի Հացեկաց գյուղը, որպեսզի ընթերցողին հասկացնի, թե ով է մեզ համար ամենամեծ սրբերից մեկը: Նրա կյանքի դրվագների ծանոթացումը հասցնելով մինչև Ավետարանին զինվորագրվելը, Խրիմյանը նկարագրում է Մաշտոցի տառապանքները, շրջագայությունները հայրենի երկրում, մասնավորապես Գողթան գավառում, որ ժողովուրդը դեռ փարված «հերանոսության հայրենի սովորությանը», չէր ցանկանում ունկնդրել «ճշմարտությանն Ավետարանին», որովհետև սրբազան գրքերի ընթերցումը, մարգարեների և Ավետարանի ձայնը, Առաքյալների թղթերը անհասկանալի էին նրան և հնչում էին նրա ականջին իբրև «խուժադուժ բարբառ»: Ժողովուրդը չէր հաղորդակցվում «յանուշահամ ճաշակացն Աստուծայնո բանիցն»: Այդ բոլորը նրան բերում են այն համոզման, որ հայ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման համար անհրաժեշտ է սուրբ գրքերը լինեն հայկական նշանագրերով: Նույն պահին էլ Խրիմյանը շեշտում է հայ նշանագրերի անհրաժեշտությունը առաջին հերթին հայապահպանության համար: Խրիմյանը իր ժամանակի հոգևորականն էր և ընդգծում էր, որ Մաշտոցի հայտնագործությունը ոչ միայն և ոչ այնքան նրա գիտական կարողությունների արդյունքն էր, ոչ էլ Սահակ Պարթևի ու Վուսմապուհի մեկեմասության, ոչ նույնիսկ «մեծահամբառ իմաստասէր Դանիելի» օգնության ու խորհուրդների, այլ «միմիայն մեծագոր ձեռն հանճարո Աստուծայնոյ հոգայն, որն ընդունեց Մեսրոպի աղօթքները, նրան ներշնչեց և օժտեց աստուածյին շնորհով, աստուծային տեսիլքով և երանելին յօրինեց գծեն այբուբենական տառից իբրև ի քարեղէն պատգամագիր»: Ըստ Խրիմյանի, մեր ժողովրդի համար այդ նշանագիրներից բարձր ոչինչ չկա, ո՛չ աշխարհի վաղանցուկ մեծություն, ո՛չ ոս-

¹ «Արծուի Վասպուրական», 1858, № 7, էջ 167:

կի, ո՛չ սլատվական քվացող որևէ այլ արժեք: Այդ նշանագրերը մեր ժողովրդի համար բացեցին այն ճանապարհը, որն աներկյուղ վստահությամբ առաջնորդում է դեպի «լուսատու արթունական պողոտան», միայն դրանց միջոցով կարելի է աշխարհի ալեծածան ծովում անվտանգ նավարկել և հասնել «վերին նավահանգիստն»:

Խրիմյանը նկարագրում է Արարատյան աշխարհի ցնծությունն ու խնդությունը, Սահակ Պարթևի, Վռամշապուհի, ազատանու, նախարարների և ողջ հայության դիմավորումը եռամեծար վարդապետին, որ բերելով «զգլի օրինաց ի Հայաստան աշխարհ, որով լուսատուրեցան ազգ որդուց Թորգոմայ»: Առանձնակի գնահատականի է արժանանում Սողոմոնի առակների կատարած Մաշտոցի քարգմանությունը, հայերեն առաջին նախադասությունը՝ «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Դրա համար Մաշտոցն արժանանում է «Նոր Հայկազն Սողոմոն» կոչմանը, որը բազմաձև իմաստության արժեքն, հրահանգում է հայ մանուկներին՝ «ծաներուք զիմաստութիւն և մի օտարանայք ի նմանէ. պատուեցէք զհանճար, որ արդ ի ձեռն հարսնաւեր պատգամաւոր վարդապետիս ձեզ ի հարսնութիւն ընծայի»:

Եվ սկիզբ առավ Աստվածաշունչի քարգմանությունը. Մաշտոցն իր անդրանիկ աշակերտների հետ եռանդագին ձեռնամուխ եղավ աստվածահաճո այդ գործին: Դպիրները, եկեղեցու ժամերգություն կատարողները, որ մինչ այդ հոգևոր գրականությունը կարդում էին հունարեն և ասորերեն, այսուհետև «քնիկ հայկական բարբառով վերածնէին», որի հետևանքը եղավ հայ եկեղեցու պայծառությունը. «Ընթերցուածք լսելի լինէին յունկս ժողովրդեան, տաղք Մովսէսագիր մատենից՝ հայաբարբառ հնչէին, դպրոցք բանային, մանկունք կրթէին, քաջաքաջ յուման ասպարէզ խիզախէին»: Խրիմյանը գտնում էր, որ Մաշտոցի կատարած գործը առաջնորդել և առաջնորդում է հայ գործիչների բազմաթիվ սերունդների և նրանց օգնությամբ ծառայել հայոց երկրին «կենդանարար ջրոյ աղբիւրք բխէին»:

Ուսուցչապետին տված գնահատականից հետո, ամենաձավալուն հոգվածը Խրիմյանը նվիրում է նրա աշակերտներին: «Անձնուէր աշա-

կերտք սրբոց քարգմանչացն» խորագիրը կրող հոդվածը¹ նախատակ ունի իր ընթերցողներին մանրամասն ծանոթացնել այն աստղաբույլին, որոնք եղան «զերիմաստ դաստիարակներին»՝ Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները, բացահայտել և գնահատել նրանց կատարած գործերը: Սահակ Պարթևի անդրանիկ արժանաբնույթ աշակերտ Հովսեփ Վայոցձորեցին, սուրբ Մեսրոպի գործակից, Սամուսատ և Եղեսիա քաղաքներում քարգմանությամբ զբաղվող Յովսեփը՝ Պաղոնական տնից, նրա մերձավորագույն ընկերն ու Մեսրոպի նվիրյալ մյուս աշակերտը՝ Հովհանն Եկեղեաց գավառից, Դեվոնդ Երեցը՝ «ընտրելագոյն բողբոջ Վանանդայ գաւառի», «այր սքանչելի Կորիւնը»՝ նվիրյալ աշակերտը և Մեսրոպի «հրաշակենցաղ վարուց քաջ նկարագիրը», Եղիշեն՝ «Մեծն Վարդանա Մամիկոնեանի ատենադպիրը» և «Շաւարշանայ դաշտի արտասուալից ճառագիրը» Մովսէս Խորենացին՝ «հրաշարուեստ քերթողը հայկական դպրութեան» և ամենագլխավորը՝ Հայոց աշխարհի «սնհամեմատ մատենագիրը»: Այս որակավորումը ցույց է տալիս Խորենացուն տված մեծ գնահատականը. Խրիմյանը Խորենացուն հավասար սլատմագիր չի գտնում: Ուշագրավ է մի այլ հարցադրում. հոդվածի հեղինակը Մամբրե Վերծանողին և Դավիթ Անհաղթին ներկայացնում է իբրև Խորենացու մերձավոր ազգականներ՝ Մամբրեն-կրտսեր եղբայր, իսկ Դավիթը՝ քեռորդի: Կասկածից վեր է, որ Խրիմյանը ծանոթ էր Խորենացու ապրած Ժամանակաշրջանի մասին արտահայտած գիտական տալքեր տեսակետներին: Այդ ազգակցական կապը շեշտելով, Խրիմյանը մերժում է Խորենացուն ուշ շրջանի հեղինակ համարելու կարծիքը: Մեսրոպի աշակերտների շարքում քվարկվում են հմուտ երաժիշտ Ստեփանոս Սյունեցին, Աբրահամը, Անանիան, Բասենի Թուրիկ եպիսկոպոսը, Տիրայր Խորձենացին, Մուշե Տարոնեցին, Աղվանից Նուրբ վարժապետը, Արձան Արծրունին, Ընձակն ու Խոսրովը, Դազարիկ ճարտասանը, Գյուտ և Հովհան Մանդակունի ընտրյալ կաթողիկոսները: Հեղինակը մտորում է, քե գուցե եղել են այլ պանծալի անուններ, որոնք չեն հասել սերունդներին և մոռացության են մատնվել: Իսկ այդ աշակերտները գնահատվում են իբրև «Ս. Սահակա և Մեսրոպայ երկանց սքանչելի ծնունդը կենդա-

¹ «Արծուի Վասպուրական», 1858 թ., № 8, էջ 195:

նաբար վտակք ջուր իմաստութեան յորովայնէ նոցին բխեալ, գետօրէն գնացիք զուարթացուցեալ ուրախացուցին զքառամեալ դրախտն Հայաստանեայց»¹:

Հողվածում արտակարգ հուզիչ են նկարագրում աշակերտների՝ Աթենքից վերադառնալու և ուսուցիչների մահվան լուրը լսելու դեպքերը: «...Վախճանեալ էին սուրբքն և բարձեալ քազաւորութիւն, քայքայեալ վայելչութիւնն և սպառնալ ուսումնասիրութիւն, աղաւաղեալ կարգաւորութիւն և բազմացեալ անկարգութիւնն, նսեմացեալ ճշմարտութիւն և գօրացեալ արութիւն»²: Հեղինակը գտնում է, որ այդ երևույթները հատուկ են և իր ժամանակին, երբ հոգևորականներն ու աշխարհականները չեն զանազանվում իրարից, վարում են նույն քաղաքականությունը: «Ամենեքեան խոտորեցաք, ի միասին անպիտացաք, վասն որո մատնեցաք ի ձեռս քշմամեաց մերոց ատելիք... անօրէնք եկեղեցին մեզ և հակառակորդք կոփարեցին անխնայ»³: Սակայն Խրիմյանի նպատակը միայն ողբը չէր: Նրա առաքելությունն էր դաստիարակել իր ժամանակակիցին՝ գեղջուկին և արհեստավորին. «Երկիր հայոց, գաւառ գեղեցիկ, աշխարհ արևելեան, ծանիր զլաւութիւն քո, ընդէ՞ր տգեղացար... ծանիր զմեծութիւն քո, ընդէ՞ր վրիպեցար...»⁴: Խրիմյանի նպատակն էր մեր բազմաշնորհ նախնիների օրինակով դաստիարակել իր ժամանակակիցին: Այդ նպատակով գրվում է մի այլ հոդված՝ սուրբ Բարգմանիչների աշակերտներից ամենահզորի մասին՝ «Մովսէս քերթողահայր ակնադրեր հայացի դպրութեան»⁵: Հեղինակը ցավով արձանագրում է, որ անցել է հայոց պատմության ու մշակույթի «տակեղենիկ դարը, տգիտութեամբ զիշերացել», խավարն է պատել Հայոց աշխարհին, սակայն աստիճանաբար գալիս են նոր ժամանակներ, երբ «թողիք մօրն Արարատայ», որ հեռացել էին մայր երկրից, աշխարհի չորս ծագերից իրենց հայացքը դարձրին բիբլիական լեռան շողշողուն կատարին:

¹ «Արծնի Վասպուրական», 1858 թ., № 8, էջ 197–198:

² Նոյն տեղում, էջ 200:

³ Նոյն տեղում, էջ 201:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ «Արծնի Վասպուրական», 1858 թ., № 9, էջ 223–229:

Խրիմյանը տուն է կանչում պանդուխտներին, բայց դա բավական չէ. ողջ հայությանը նա կոչ է անում վերադառնալ ժողովրդի արմատներին. «Ծանեաք ճշմարտիւ, քէ ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն», և քանի դեռ չեն չորացել մեր ծառի արմատները, չեն քանդվել մեր տան հիմքերը, մենք կարող ենք ակնկալել ծառի վերընձյուղումը և հիմքի վրայ նոր պատեր բարձրացնենք: Մեր ծառի հզօր արմատներից մէկը հենց քերթողահայրն է՝ Խորենացին, որն ինքը «մահկանացու գոլով՝ անմահ զիւրն եթող յիշատակ»:

Խրիմյանն իր րնթերցողներին ծանոթացնում է Խորենացու կյանքի զանազան փաստերին. Մեսրոպի մման նա ևս Տարոնցի է, բայց այլ գյուղից, Մաշտոցի ազգական: Հողվածում տրված են Խորենացու կյանքի տարբեր դրվագները. մանկությունը, ուսումնառությունը: Ապա դրանց հետևում են Խրիմյանի գնահատականները. քաջ պատմագիր, վկայ՝ «Հայոց պատմութիւնը», «հայր բանաստեղծից». վկան՝ նրա զարմանալի շարականները, «երեսելի ճարտասան», արդիւնքը՝ «Հոփսիմեանց հրաշագործ ճառը», «հմուտ աշխարհագիր»՝ զարմացրել է նույնիսկ եվրոպացի աշխարհագետներին իր հայտնած ճշգրիտ տեղեկությունների համար, քաջ երաժիշտ, անգուգական քարզմանիչ, մարգարե՝ «ըմտրելագոյն մարգարէից»: Գուցէ այս գնահատականների հետ չհամաձայնվի այսօրվա ուսումնասիրողը, սակայն 1858-ին տրված այս արժեքավորումները Խրիմյանի խորը հարգանքի տուրքն է Հայոց պատմությանը և նրա նվիրյալներին, դրանց շարքում նաև Սահակ Բագրատունուն և Սահակ Արծրունուն, որոնք «յորդորանօք գրեաց զհրաշալիւն զայն պատմագրութիւն ցեղապետութեան հայոց, սկսեալ յարմատոյն մերոյ և հասոյց մինչև ցիւր ժամանակն»¹: Այս գնահատականները հողվածում նրբորեն շաղաղված՝ են Խորենացու կյանքի զանազան հիշարժան փաստերով, իսկ հողվածը վերջանում է իր ժամանակի հոգևորականներին ուղղված կոչով. «Ո՛հ, պաշտօնեայք Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ, աղերս պաղատանաց արկանի ձեր առաջի՝ նմանող լինել զարմանալի վարուց Խորենեան սուրբ՝ կրօնասէր և ազգասէր հօրս և մի սակս փոքու ընդդիմութեան բարձի թողի արարեալ կասեցուցանէք զբա-

¹ «Արծնի Վասպուրական», 1858 թ., № 9, էջ 228:

նաոր և զգրատր պաշտօն ձեր, որ ի պէտք շինութեան և հաստատութեան եկեղեցոյ Աստծուն է¹»:

Դավիթ Անհաղթին նվիրված հոդվածն² սկսվում է Հայաստան երկրին նվիրված ձոնով և օրհնությամբ, երկիր, որը սնել և զորացրել է այնպիսի դեմքերի, որոնք Անհաղթ կոչում են ստացել հայրենիքից դուրս: Բացայայտելով այդ կոչմանն արժանանալու շարժառիթը, հեղինակը դարձյալ տալիս է իր գնահատականը. «Հելլենաբանութեան մէջ քաջ էր, ինչպէս որ յայտնի է, իսկ հայկաբանութեան մասին՝ առաւել. մանաւանդ Խաչի բարձրացուցէք հրաշալի ճառին մէջ, որն որ Գիտ կաթողիկոսի խնդրանօքը շարադրեց»³: Դավիթ Անհաղթը մեծարվում է այն բանի համար, որ Հունաստանում մեծ հարգանք ու փառք վայելելով, «լավ գիտցաւ յարգել իւր սիրելի ազգն ու հայրենին... անոր համար չհեռացաւ բնաւ անոր սիրուն հողերէն և նորա լուսաւորութեան համար անխոնջ աշխատելէն և այն հայրենի հողոյն վրայ իւր մահկանացու կեանքը լրացունելով բարի մահուամբ առ հանուր երջանկացելոց պսակադիրն գնաց»⁴: Դավիթ Անհաղթին վերաբերող այս խոսքերը մեծ հնչելոյթյուն ունենին և՛ Խրիմյանի ժամանակ, և՛ մանավանդ մեր օրերում: Դավիթ Անհաղթի օրինակով Խրիմյանը հորդորում է իր ժամանակակիցներին, նաև հետնորդներին՝ չհեռանալ Հայաստանից, ապրել և արարել այստեղ, մաքառել նրա գործքյան համար և նրանով գորանալ, հայացքը չհեռացնել Արարատի «շողշողուն կատարից», աստվածաշնչական լեռից, որ մեր ժողովրդի ու մեր երկրի խորհրդանշն է: Խրիմյանի այդ շարքի բոլոր հոդվածները հետապնդում են մի նպատակ՝ վերականգնել հայոց մշակույթի ոսկեդարի ավանդույթները, համառ և քրտնաջան աշխատանքով ամնցնել Նոր Դավիթներ: Դեպի ծառի արմատները և տան հիմքերը գնալու կոչով նա ցանկանում էր կամար կապել հայ Ոսկեդարի և 19-րդ դարի գիտական մտքի միջև: Նա երագում էր տեսնել հայ «Հերշելներին և Լամարքիններին», հայ աշխարհահռչակ մտածողների ու գիտնականների: Վաղվա օրվա համար նա չէր խնայում իր ջանքն ու

եռանդը, վկան՝ նրա «Ժառանգաւորացը», հրատարակած «Արծիւը», նրա հոգու և մտքի արգասիք «արծուիկները»: Եվ երե այսօր, այդ հոդվածների լույս ընծայումից 150 տարի անց, մեսրոպյան ընթերցումների այս շարքում մեր սրտում ու հոգում արձագանք է տալիս նրա պատգամը, նշանակում է՝ Խրիմյանը հասել է իր նպատակին:

«Հարազ տարեգիրք, 2002, էջ 3-11:

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ (Ծննդյան 75-ամյակի առթիվ)

Լյուցալ ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ, վաստակաշատ պատմաբան, պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրէն Հրանտ Ալեքսանի Ավետիսյանի ծննդյան 75 և աշխատանքային-հասարակական գործունեության 55 տարին:

Հ. Ավետիսյանը ծնվել է 1927 թ. մարտի 10-ին նախկին Ղարաբիլիսայում (այժմ Վանաձոր) Կարսից գաղթած ավանդական հայ ընտանիքում:

1944-ին միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո նույն տարին էլ ընդունվեց Երևանի պետական Համալսարանի պատմության ֆակուլտետ, իր ապագա մասնագիտությունն ընտրելով հարազատ ժողովրդի պատմությունը: 1949-ին համալսարանն ավարտելուց հետո սկզբից անցավ կոմերիտական, ապա 1952-ից՝ կուսակցական աշխատանքի: Սակայն նրա հիմնական աշխատավայրը Գիտությունների ազգային ակադեմիան էր, որի հետ կապեց նա իր ողջ գիտակցական կյանքը: 1954-ից մինչև օրս, սկզբում տարբեր պաշտոններ վարելով ԳԱԱ նախագահության համակարգում, իսկ 1979-ից ստանձնելով ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրէնի պատասխանատու գործը:

Գիտության մեջ նոր ոտք դրած երիտասարդը հետազոտության քեմա դարձրեց 1918-1920 թվականները՝ մեր ժողովրդի պատմության բախտորոշ տարիները: 1918-ին էր XX դ. մեր Ավարայրը, մեր ժողովրդի

¹ Նոյն տեղում, № 10, էջ 251-257:

² Նոյն տեղում:

³ Նոյն տեղում:

⁴ «Արծուի Վասպուրական», 1858 թ., № 12, էջ 312:

գոյամարտը՝ Սարգսյանի, Ապարանի և Ղարաբաղի հերոսամարտերը: Նույն 1918-ին էր մեր ժողովրդի դարավոր իղծի իրականացումը՝ հայ պետականության վերականգնումը, Առաջին Հանրապետության ծնունդը: Հ. Ավետիսյանի թեկնածուական (1960 թ.) և դոկտորական (1966 թ.) ատենախոսությունները վերաբերում էին հենց այդ շրջանի Անդրկովկասի և Հայաստանի երիտասարդության պատմության ուսումնասիրությանը: Հայերեն և ռուսերեն հրատարակված մի շարք մենագրություններում, շրջանառության մեջ մտցնելով պատկառելի քանակի արխիվային վավերագրեր, Ավետիսյանն ստեղծեց Անդրկովկասի երիտասարդական կազմակերպությունների կազմավորման լիակատար պատկերը, մոռացության մշուշից հանելով և ընթերցող լայն հասարակությանը ծանոթացնելով հայրենամեր գործիչների մի հոյակապ աստղաբոյլի գործունեության մանրամասներին: Ուշագրավ է, որ այդ աշխատություններում հեղինակն օգտագործում է նաև Կոմիտեների նյութերը:

Անցնում էին տարիները, իրենց հետ բերում խոհականություն, հավասարակշռված չափանիշներ, սակայն անփոփոխ էր մնում հեղինակի հետաքրքրությունների և հետազոտությունների շրջանը: Ղարաբաղյան շարժումը և դրան հաջորդող անցումային շրջանը Հ. Ավետիսյանին պարտադրեցին իրենց հրամայականը՝ սրափ հայացք մոտակա անցյալի պատմական դեպքերին և իրադարձություններին: Իրար էին հաջորդում գիտական պարբերականներում լույս տեսնող հոդվածները Մայիսյան հերոսամարտերի և դրանց մոռացված հերոսների, Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին բռնակցելու և մեծ հետաքրքրություններ ներկայացնող այլ իրադարձությունների մասին: Սակայն գիտական հոդվածները նրան չբավարարեցին: 1993-ին ռուսերեն լույս տեսավ «Բրեստ-Լիտովսկ. ինչպես բռնակցվեցին Թուրքիային Կարսը, Արդահանը, Բաթումը» աշխատությունը: Արխիվային փաստառատ հենքի վրա ստեղծված այդ աշխատությունը մեր պատմության մոտակա անցյալի մշուշում խնամքով քողարկված «սայիտակ բծերից» մեկի հմուտ լուսաբանումն է: Ժամանակի իրադարձությունների ֆոնի վրա վերակենդանանում է խորհրդային պատվիրակության անդամների դիվանագիտական անկարողությունը, երբ առաջին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան իր

պահանջներն էր առաջադրում Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությանը: Խորհրդային պատմաբանները բազմիցս անդրադարձել էին Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին, դրանց ընթացքը լուսաբանել օր առ օր, ժամ առ ժամ, բայց երբեք չէին անդրադարձել մեր ժողովրդի համար այդքան ողբերգական և օրհասական պայմանագրի հոդվածներին: Հրանտ Ավետիսյանն իր առաջ դրեց հենց այդ խնդիրը և կատարեց գերազանց: Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ուսումնասիրությունը հեղինակի առաջ բացեց նոր հորիզոններ, ընդլայնվեցին նրա հետազոտության շառավիղները: Գիտնականը ձեռնամուխ եղավ նոր աշխատության ստեղծման՝ «Հայկական հարցը 1918թ.» խորագրով, ուր վերը նշված մենագրությունը դարձավ նոր հետազոտության մեկ գլուխը: Այս աշխատության մեջ Հայկական հարցը բնարկվեց ոչ միայն Բրեստ-Լիտովսկի, այլև Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցություններում, բացահայտվեց Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՀ պատվիրակության գործունեությունը Բեռլինում, Կ. Պոլսում, Վիեննայում և այդ հետնախորքի վրա գնահատվեց Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ: Աշխատության մեջ օգտագործված են Հայաստանի, Մոսկվայի, Վիեննայի և Բուդապեշտի արխիվների մեծ քանակությամբ նորահայտ և առաջին անգամ հեղինակի կողմից շրջանառության մեջ դրված վավերագրեր: Երկու աշխատություններն էլ արժանացան գիտական հասարակայնության բարձր գնահատականին: Բայց Ավետիսյանը չհանգստացավ: Նա զգում էր, որ պարտք ուներ կատարելու հարազատ ժողովրդի առաջ: 1998-ին լույս տեսավ մի նոր աշխատություն՝ «Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը» խորագրով: Թվում էր, կարճ ժամանակ էր անցել նախորդ մենագրությունից և հնարավոր չէր գրել նոր աշխատություն: Բայց անգամ բռնցիկ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը դրա վրա աշխատել է շատ երկար: Իբրև ներածություն աշխատության մեջ ներկայացված է մի հետաքրքիր բաժին, ուր ներկայացված է ռուսական բանակում ծառայած հայ բարձրաստիճան գեներալականների մի հոյակապ փառանգ: Նրանց թիվը բավական պատկառելի է: Շատերի անունները առաջին անգամ են հայտնի դառնում ոչ միայն ընթերցողին, այլև գիտական շրջանակներին: Գիրքը հայրենասիրության մի յուրահատուկ

դաս է մեր երիտասարդ սերնդին, հայկական բանակի կազմավորման գործընթացի բննարկումը՝ հայկական առանձին կորպուսից սկսած, մինչև մայիսյան հերոսամարտերը, հայոց ազգային բանակի և Առաջին Հանրապետության ծնունդը:

Չընդհատվող աշխատանքը տարբեր արխիվներում, նոր վավերագրերի հայտնաբերումը, նոր մտահղացումների և հետազոտությունների սկիզբ դարձան: Պատմաբանը աշխատանքներ է սկսել նոր մեծագործություն ստեղծելու ուղղությամբ: Ամենայն հավանականությամբ այն կլինի «Հայկական Հարցը 1919 թվին»:

Վաստակաշատ հոբելյարը մեծագործություններից բացի վերջին տարիներին հրատարակել է գիտական բազմաթիվ հոդվածներ, ուշագրավ և հետաքրքիր գեկուցումներով հանդես եկել միջազգային մի շարք գիտաժողովներում, աշխարհի գիտական հասարակության ուշադրությունը հրավիրել մեր ժողովրդի պատմության կնճռոտ հիմնահարցերի վրա: Մայնի-Ֆրանկֆուրտում, Մադրիդում, Կալիֆոռնիայում, Տուրինում, Մոսկվայում, Թբիլիսիում հնչել են Հրանտ Ավետիսյանի հետաքրքիր գեկուցումները հայ-գերմանական, հայ-իտալական, հայ-հունգարական, հայ-ռուսական, հայ-վրացական հարաբերությունների մասին՝ աշխույժ քննարկումներ և դրական արձագանքներ առաջացնելով: Այդ գեկուցումները և խիստ ուշագրավ հոդվածները («Կովկասյան տուն և համաթրքության նկրտումների հարցի շուրջը», «Կովկասյան հանրապետությունների կոնֆեդերացիայի գաղափարը 1918–1920 թթ.») լույս են տեսել առանձին ժողովածուներում. 1997-ին Մոսկվայում, ռուսերեն, 1998-ին՝ Լոնդոնում, անգլերեն, Թբիլիսիում և Բուդապեշտում դարձյալ ռուսերեն: Այդ հոդվածները գիտնական-քաղաքացի Հրանտ Ավետիսյանին բնորոշ երևույթներ են: Ամենուրեք, միջազգային գիտական բարձր ամբիոններում նա պաշտպանում է իր ժողովրդի դատը, շեշտում պատմական ճշմարտությունը:

Գիտահետազոտական աշխատանքին զուգահեռ Հրանտ Ավետիսյանը կատարում է եռանդուն մանկավարժական աշխատանք հանրապետության տարբեր բուհերում: Երկար տարիներ նա հայ ժողովրդի պատմություն է դասավանդել և շարունակում է իր հայրենամիլեր առաքելությունը Երևանի պետական համալսարանում ու Հրաչյա Աճառյանի

անվան համալսարանում: Հանրապետության ակնառու պատմաբաններից շատերը նրան համարում են իրենց ուսուցիչը, բարձր գնահատում նրա հոգատար հայրական վերաբերմունքը երիտասարդ ուսանողների, նաև հայ ժողովրդի պատմությունը իրենց մասնագիտությունը դարձրած, գիտության մեջ առաջին քայլերն անող ասպիրանտների նկատմամբ:

Խիստ քերի կլինեք Հրանտ Ավետիսյանի՝ քաղաքացու և գիտնականի դիմապատկերը, եթե գեթ հպանցիկ չնշվեր այն պատկառելի աշխատանքը, որ կատարել և շարունակում է կատարել նա 1979-ից ի վեր մինչև օրս իբրև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն: Անցումային այս ծանր շրջանում, երբ ակադեմիական համակարգի ինստիտուտներից շատերը ճգնաժամ են ապրում, իր տնօրենի գործադրած անդուլ ջանքերի շնորհիվ պատմության ինստիտուտն ապրում է խաղաղ ստեղծագործական կյանքով, համալրվում երիտասարդ գիտաշխատողներով: Ինստիտուտի գիտաշխատողների հեղինակությամբ հրատարակվում են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Այսօր ինստիտուտում աշխատում են ԳԱԱ 8 իսկական անդամ, պատմագիտության 34 դոկտոր և 49 թեկնածու: Ինստիտուտի կոլեկտիվը մեծ ներդրում ունեցավ հայ ժողովրդի պատմության դպրոցական դասագրքի 4 մասերի ստեղծման գործում: Ինստիտուտի բազմաթիվ գիտաշխատողներ եռանդուն մասնակցեցին Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված միջազգային և հայաստանյան գիտաժողովներին: Շատ գիտաշխատողներ շարունակում են աջակցել և մասնակցել Օշականի դպրատանն անցկացվող ամենամյա Մաշտոցյան ընթերցումներին: Տնօրենի համառ և հետևողական աշխատանքի շնորհիվ ինստիտուտում տիրում է ստեղծագործական մթնոլորտ: Չնայած 75-ամյա տարիքին, Հրանտ Ավետիսյանը լի է եռանդով և իր օրինակով վարակում է բոլորին: Նրա մեջ միահյուսվել են Մարդը, տաղանդավոր գիտնականը, գիտության հմուտ կազմակերպիչը և քաղաքացին: Նրա բնավորության մեջ խիստ ներդաշնակությամբ համատեղվում են ծնողներից ժառանգած կարսեցու խստությունը, համառությունը և պահանջկոտությունը՝ լոռեցու անհուն բարության և լիրիկական հոգու հետ: Նա մի պատկառելի գիտական կոլեկտիվի նախապետն է, դեկավար և պատասխանատվության մեծ զգացումով՝ օրինակ բոլորի համար:

Յանկանք մեր հոբելյարին երկար տարիների կյանք, առողջություն, կանաչ ճանապարհի և անամայ երկինք, բեղուն գրիչ, նոր աշխատություններ և հոգվածներ ի փառս մեր ժողովրդի:

Պատմա-քանասիրական հանդես, 2002, № 1, էջ 286–290:

ՄԱՐԳՈ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ. ԽՈՐԵՆ ՍՏԵՓԱՆԵԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ

Հայ ժողովրդի և մամուլի պատմության XIX դ. ուսումնասիրողները և ընթերցող հասարակայնությունը լավ նվեր ստացան: Հրատարակվել է մամուլի սլատմության հմուտ գիտակ, պատմաբան-քանասեր Մարգո Մխիթարյանի (1920–2001) աշխատությունը՝ նվիրված Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագրի պատմությանը: Լուսաբանվեց հայ մամուլի պատմության ևս մի սպիտակ բիծ: Մասնագետների, առավել ևս սակավաթիվ ընթերցողների է հայտնի Ստեփանեի անունը և նրա թողած ավանդը հայ մամուլի պատմության մեջ: Մ. Մխիթարյանի փոքրածավալ գիրքն ընթերցողին փոխադրում է պատմական մի ժամանակաշրջան, երբ ժողովրդի և ազգի նվիրյալները սակավ էին (ինչպես բոլոր ժամանակներում), իսկ խոսքն դաշտն սպասում էր իր հերկողներին:

Հեղինակն օգտագործել է մեծաքանակ գիտական գրականություն, բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր (Մատենադարանի արխիվի Կաթողիկոսական դիվանի տարբեր թղթապանակների զանազան փաստաթղթեր, Գրականության և արվեստի թանգարանի Ստեփանեի ֆոնդն ամբողջությամբ, Վրացական պետական պատմական արխիվի փաստաթղթեր), ժամանակի հարուստ մամուլը և ստեղծել է մի աշխատություն, որն ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Իրեն հատուկ գիտական բարեխղճությամբ, բժախնդրությամբ և պատասխանատվության մեծ զգացումով Մ. Մխիթարյանը քննարկում է իր առաջ դրված խնդիրը:

Փոքրածավալ այս գիրքը բաղկացած է ներածությունից. չորս գլուխներից և անձնանունների ցանկից:

Առաջին գլուխը նվիրված է Ստեփանեի կյանքի և լրագրային գործունեության լուսաբանմանը: Մխիթարյանին բնորոշ է հարցը քննարկել ժամանակի դեպքերի և դեմքերի լայն հենքի վրա: Տրված է Ստեփանեի միջավայրը և Մոսկվայում ուսանելու տարրիներին, և Թիֆլիսում, աշխատանքային գործունեության սկզբին, ապա Շուշում, Էջմիածնում և այլ վայրերում:

Արևմտահայ արձատներով (ապալը Կոստանդնուպոլսից էր), 1840 թ. Թիֆլիսում ծնված Ստեփանեն նախնական կրթությունը Ներսիսյան դպրոցում ստանալուց հետո տեղափոխվում է Մոսկվա, որտեղ 1858 թ. ավարտում է Լազարյան ճեմարանի դասարանական բաժինը: Դրան հաջորդում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվական ֆակուլտետը: Մխիթարյանը սպառիչ բնութագիր է տվել Մոսկվայում սովորող հայ ուսանող երիտասարդության կաղնակերպած ժողովներին, որտեղ նրանք վիճաբանում էին ազգային ոլորտներին վերաբերող տարբեր հարցերի շուրջ: Այդ ժամանակ էլ հենց դրսևորվում են երիտասարդ Ստեփանեի գրական հակումները. այդ ժողովների ընթացքում նա կարողում է իր բանաստեղծությունները իշխան Բագրատունի ստորագրությամբ: Նրա շրջապատը և անձամբ ինքը կապված էին «Հյուսիսստիայի»՝ առանձնապես դրա խմբագրի հետ, գտնվում էին նրա գաղափարական ազդեցության տակ: Ստեփանեն 60-ականների սերնդից էր՝ ազգին ծառայելու իր գաղափարներով և գործունեության ծրագրերով:

Մտաևոյացումներն իրականացնելու ջերմ ցանկությամբ, 1862-ին նա վերադառնում է Թիֆլիս, մշակութային այդ կենտրոնում, կրթության իր առաջին օրրանում՝ Ներսիսյան դպրոցում աշխատելու ջերմ փափագով: Սակայն դա նրան չի հաջողվում: Սկսվում է Ստեփանեի մանկավարժական գործունեությունը տարբեր դպրոցներում. Թիֆլիսի արական զիննագիւ, Սբ. Նունեի օրիորդաց ինստիտուտ, ռազմական դպրոց:

Ուսուցչական ասպարեզում դրսևորած առաջադիմական գաղափարների համար նա հեռացվում է պետական ծառայությունից: Ժողովրդի լուսավորության գործին ծառայելու անհագուրդ ձգտումը նրան ստիպում է սեփական ուժերով իրականացնել իր ծրագիրը: Իր տանը նա

հիմնում է գիշերօթիկ դպրոց, ապա Մարիամյան Օրիորդաց դպրոցը (1868 թ.), մեկ տարի անց՝ դրա մասնաճյուղը, Հավլաբարի առաջին երկսեռ վարժարանը։ Նշված դպրոցներում նա կատարում էր տեսչի պարտականությունները։ Սակայն սոսկ մանկավարժությունը չէր բավարարում Ստեփանեին։ Ըստ նրա, իր գործունեության լայն ծրագիրը կարող էր իրականանալ միայն ամսագրի հրատարակությամբ։ Բանի որ շատ դժվար էր հրատարակության քույրություն ստանալը, Ստեփանեն համաձայնության եկավ Մարկոս Աղաբեկյանի արդեն դադարած «Կոունկի հայոց աշխարհի» ամսագրի հրատարակիչ Համբարձում Էնֆիանյանի հետ՝ պարբերականը նոր ծրագրով հրատարակելու համար։ 1865 թ. լույս է տեսնում նոր «Հայկական աշխարհի կոունկը»։ Ստեփանեն իր հիմնական նպատակը համարում էր գիտության լույսը ժողովրդի մեջ տարածելը, այն համարելով «ազգովին նորոգվելու միակ միջոցը»։ Ելնելով այդ դրույթից նա ցանկանում էր ամսագիրը հրատարակել 5 բաժնով. գրականություն, մանկավարժություն, քննադատություն և մատենագիտություն, հասարակական կյանք, մանրալուրեր։ Բաժինների խորագրերի անվանումն արդեն բացահայտում է խմբագրի գործունեության լայն ընդգրկումը։ Ամսագրի և խմբագրի համար կարևոր էր, որ հաջողվում է ստանալ քույրություն և հրատարակել ամսագիրը «Հայկական աշխարհ» անվանումով։ Տարբեր պատճառներով փոխվում է ամսագրի հրատարակության վայրը. Թիֆլիս, Շուշի, Գանձակ, Էջմիածին, Բաքու։

Մխիթարյանը հանգամանալից քննության է ենթարկում այն պատճառները, որոնք ստիպում են հայրենանվեր մտավորականին գործել ծանր պայմաններում։ Չարմացնում է խմբագրի ծանր և համբերատար աշխատանքը Շուշիում, որտեղից նա Թիֆլիսի գրաքննական կոմիտեին էր ուղարկում պատրաստի ամսագիրը, սպասում հրատարակության քույրություն ստանալուն, ապա ետ ուղարկածը տպում կամ Շուշիում, կամ Գանձակում։

1871 թ. Ստեփանեն ընդունում է հոգևոր կոչում, ձեռնադրվում սկզբում սարկավագ, ապա՝ վարդապետ։ Նրա համոզմունքով ազգի փրկությունը կապված էր երկու կարևոր գործոնների՝ դպրոցի և եկեղեցու հետ։ Եվ իր կարճատև կյանքի ընթացքում նա հավատով փարվեց այդ գաղափարին, անվարան ծառայեց այդ երկու հաստատություններին։

Նրա սկզբունքային և ուղղամիտ պահվածքը, անկաշառ և քննադատական վերաբերմունքը հասարակական, մշակութային և նույնիսկ հոգևոր գործիչների նկատմամբ, իր դեմ հարուցեցին տարբեր անձնավորությունների անվստահությունը։ Մխիթարյանը փաստերով ցույց է տալիս, թե ինչպես, գործունեության դեռ առաջին տարիներից, նրա շուրջն ստեղծվել է լարված մթնոլորտ և փոխաբայությունն ի դեմս Ստեփանեի, տեսնում է առաջադիմական գաղափարների տեր մի վտանգավոր գործչի։

1880-ին Ստեփանեն գործուղվում է արտասահման՝ Գերմանիա, Ավստրիա, Ֆրանսիա՝ Գեորգյան ճեմարանում մանկավարժություն դասավանդելու պատրաստվածություն ստանալու նպատակով։ 14 ամիս Եվրոպայում մանկավարժություն ուսումնասիրելուց հետո, երբ վերադառնում է Էջմիածին, հակառակ տրամաբանության, նրան ուղարկում, ավելի շուտ աքսորում են Նոր-Նախիջևանի մոտ գտնվող Սուրբ Խաչ վանքը։ Աստրախան, Վլադիկավկազ, Ախալքալաք ու Ախալցխա, ապա Մոսկվա ու Պետերբուրգ, բոլոր վայրերում նվիրյալ մանկավարժ և կազմակերպիչ, սակայն Ներքին գործերի նախարարության անվստահությանն արժանացած մի գործիչ, որին հատուկ հրահանգով կանչում են Էջմիածին և դարձյալ մեկուսացնում Սուրբ Խաչում։ Հայ մտավորականներն ուղիներ են որոնում նրան վերստին մանկավարժական գործունեության վերադարձնելու համար։ Գործնական քայլեր են կատարում նույնիսկ արևմտահայ մտավորականները։ Վերջապես 1893-ին նորընտիր կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանն Էջմիածին ուղևորվելու ճանապարհին հանդիպում է Ստեփանեին և նրան իր հետ տանում Մայր Աթոռ, որտեղ 1894-ին ձեռնադրում է եպիսկոպոս, իսկ 1895 թ. նշանակում Աստրախանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ։

Դեռ նոր էր սկսել իր բեղմնավոր մանկավարժական գործունեությունը, երբ դարձյալ միջամտում է Ներքին գործերի նախարարությունը, արգելելով վեհափառ հայրապետին Ստեփանեին հաստատել թեմի հոգևոր առաջնորդ։ Նա դարձյալ մեկուսանում է Սուրբ Խաչ վանքում։ Կաթողիկոսը հույս ուներ նրան ուղարկել Անգլիա կամ ԱՄՆ, որպես հոգևոր առաջնորդ, ինչը փափագում էին այդ գաղթօջախների հայ համայնքները։ Դարավերջին, երբ ցարական կառավարությունը փակել էր

հայկական դպրոցները, նրան թույլատրում են վերադառնալ Էջմիածին: Բայց ճանապարհին, Թիֆլիսում, 1900 թ. Նոյեմբերի 14-ին, իր մահկանացուն է կնքում Ստեփանեն և թաղվում այդտեղ: Իր ողջ խնայողությունները նա կտակել էր ազգի լուսավորության սուրբ գործին, ինչին անմնացորդ նվիրեց իր կյանքը:

Աշխատության երկրորդ գլուխը ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի իրադարձությունների հենքի վրա քննարկվում է «Հայկական աշխարհ» ամսագրի կատարած դերը, բացահայտվում նրա կապը «Հյուսիսսփայլի» նազարյանական բևեռի հետ, նախաճառյալական հայացքները չընդունելը, որոշակի շրջադարձը դեպի ազգային-պահպանողականները, մանավանդ դեպի Գաբրիել Այվազովսկին: Բացահայտված և վերլուծված է Ստեփանեի վարած երկդիմի քաղաքականությունը, որի պատճառով նրան հարվածում էին երկու կողմից. ցարական կառավարությունը նրա մեջ նկատում էր ընթոստության նկարագիր ունեցող մարդու, իսկ բարձր հոգևորականությունը նրա գործունեության մեջ՝ դրական ազդեցությունը: Վերջինս Եվրոպայում ուսանելու տարիներին ամսագրին ուղարկած 35 հոդվածներում և թղթակցություններում քննարկում է հայ իրականության համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցեր: Իրավացի է Մխիթարյանը, երբ մինչև «Աշակի» հրատարակությունը «Հայկական աշխարհը» համարում է նշանակալից երևույթ և կովկասահայ իրականության հավաստի սկզբնաղբյուր:

Երրորդ գլուխը ներկայացնում է «Հայկական աշխարհին» իբրև մանկավարժական օրգան: Եվ քանի որ մանկավարժական հոդվածների մեծ մասը գրել է խմբագիրը, հեղինակը փաստորեն քննարկում է նրա մանկավարժական հայացքներն ու գործունեությունը: Դրանց մեջ ընդգծվում է երևույթների պատճառները մեկնաբանելու կարողությունը, հին դպրոցների հակամանկավարժական մեթոդներին հակադրվելը: Ստեփանեն հենվում է առաջադեմ մանկավարժներ Լայբնիցի, Ռուսոյի, Բեյլինսկու, Դոբրոլյուբովի, Պիսարևի մանկավարժական հայացքների վրա և դրանցով նա միաժամանակ ներկայացնում է առաջադեմ մանկավարժական միտքը:

Չորրորդ գլուխը նվիրված է «Հայկական աշխարհում» լույս տեսած գեղարվեստական գրականության քննարկմանը: Ընդգծելով ազգային

գրականություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը, Ստեփանեն դրա ակնառու օրինակներից է համարում «Վերք Հայաստանին» և «Մոս ու Վարդիքերը» և գտնում, որ դրանց մեջ զգացվում է «ազգային և մարդկային շնչառությունը»: Խմբագիրը քննարկում է նաև ժամանակի գրական լեզվի առանձնահատկությունները և բացահայտում նրա կապը հասարակական կյանքի հետ: Ժողովրդի գրական ճաշակը բարձրացնելու նկատառումով խմբագիրն իր ընթերցողներին ծանոթացնում է համաշխարհային գրականության արժեքների հետ, ապա լույս ընծայում ժամանակի գրողների տարբեր ստեղծագործություններ: Մխիթարյանը քննարկում է դրանք, գնահատում և բացահայտում խմբագրի՝ այդ ստեղծագործությունները հրատարակելու նպատակները, բացատրում խմբագրի սկզբունքայնությամբ, ժողովրդի լուսավորության և երջանկության գործին անվերապահորեն ծառայելու հաստատականությամբ: Հեղինակը բարձր է գնահատում Ստեփանեի անգնահատելի՝ գործը՝ Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատության աշխարհաբար թարգմանությունը կատարելը և հրատարակության դժվարին գործն իրականացնելը: Մխիթարյանն արժևորում է «Հայկական աշխարհ» ամսագրի և դրա անդադարում խմբագիր Խորեն Ստեփանեի կատարած շնորհակալ աշխատանքը, այն համարում հայ մամուլի պատմության ընդհանուր շղթայի օղակներից մեկը, որն ապահովել է նրա զարգացման ընթացքը:

Աշխատությունը կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Ընթերցողներն ըստ արժանվույն կգնահատեն այս գիրքը, որն արժևորելու և ներկայացնելու փորձ է այս գրախոսությունը: Շնորհակալությամբ ընգծում ենք գիտնականի որդու՝ Վարուժան Պողոսյանի՝ մորը վայել մանրակրկիտ, բժախնդիր և պատասխանատվության բարձր զգացումով կատարած աշխատանքը՝ գիրքը խմբագրելու և հրատարակության պատրաստելու ուղղությամբ:

Պատմա-քանասիրական հանդես 2003, № 2, էջ 302–306:

1903 թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 12-Ի ՅԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ՝
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ
ԲՈՆԱԳՐԱՎԱՄԱՆ ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄԸ

2003 թ. հունիսին լրացավ ցարական կառավարության կողմից բնորոշված Հայոց եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման օրենքի հարյուր տարին: Հայոց եկեղեցուն, առավելապես հայ մշակույթին հասցված այդ հարվածն ուներ իր նախապատմությունը: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներն անհանգստություն էին առաջացնում ոչ միայն սուլթանական Թուրքիայի պետական գործիչների, այլև ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ: 1890-ականների վերջին առավել ընդգծվեց ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը: Շարունակվում է Մակար կաթողիկոսի օրոք սկսված պետական հալածանքը հայկական դպրոցների նկատմամբ: Յարական բյուրոկրատիային խիստ անհանգստացնում էր, որ հայ եկեղեցական ծխական դպրոցները ազգային գիտակցության արմատավորողներն են, հայկական «սեպարատիզմի և հեղափոխության» օջախները:

Անհրաժեշտ էր կասեցնել հայկական դպրոցների գործունեությունը: Միջոցառումը մշակեց Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Շերեմետևը, որը 1895 թ. առաջարկություններ ներկայացրեց ցարական արքունիքին՝ հայկական դպրոցները Էջմիածնի (իմա՝ Հայ եկեղեցու) ենթակայությունից հանելու և Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին¹: Շերեմետևի առաջարկությունն ընդունվեց վերապահությամբ. այն հայկական դպրոցները, որոնք չեն պահվում եկեղեցու ծախսերով, հանձնել Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը: Կառավարչապետի օգնական Տատիչևը տեղեկացրեց կաթողիկոսին, որ ըստ իրենց տեղեկությունների «... Հայկական դպրոցների մեծամասնությունը պահվում են... հասարակական հանգանակությունների, բարեգործական ընկերությունների նպաստների և այլ

¹ Վ. Նրկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Նրևան, 1970, էջ 198:

աղբյուրների հաշվին»²: «Արարատ» ամսագիրը հաղորդում էր ընթերցողներին, թե ոստիկանության հավաքած տեղեկությունների համաձայն նորին վեհապառնությանն առաջարկել են 168 դպրոց հանձնել Կովկասյան ուսումնական վարչությանը: Այդ ցուցակի մեջ էին մտցվում նաև այնպիսի դպրոցներ, որոնք պահվում էին բացառապես եկեղեցու միջոցներով, նույնիսկ Վաղարշապատի ծխական դպրոցը³: Քանի որ այդ բոլոր դպրոցները գտնվում էին հայ եկեղեցուն պատկանող շենքերում, Խրիմյանը դրանք համարում էր եկեղեցական դպրոցներ և դիմումներ էր հղում ներքին գործերի նախարար Գորեմիկինին⁴: Մինչ կատարվեին կաթողիկոսի դիմումների պատասխանը, տեղերի ոստիկանական վարչությունները փակում էին բաղմաքիվ այլ դպրոցներ: Իբրև պատասխան քայլ կաթողիկոսը պատվիրում է քեմերին ոչ մի դպրոց չհանձնել ուսումնական վարչությանը և ճշգրիտ տվյալներ հավաքել փակված դպրոցներին պատկանող գույքերի ու այդ դպրոցների գոյության միջոցների մասին:

Կաթողիկոսի բանակցությունները օտար դավանությունների դեպարտամենտի դիրեկտոր Մոսալովի հետ արդյունք չտվին. փակված դպրոցները նոր ուսումնական տարում չբացվեցին: Հակահայկական հալածանքներն առավելապես խստացան, երբ Կովկասի կառավարչապետ դարձավ իշխան Գոլիցինը: 1897 թ. սեպտեմբերից գրաքննության գալաշապիկի մեջ հայտնվեց կաթողիկոսի պաշտոնական օրգան «Արարատ» ամսագիրը⁵, որի էջերից անհետացան արևմտահայության ողբերգական կացության, ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ հոդվածները:

1897 թ. հունիսի 2-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց Պետական խորհրդի որոշումը՝ հայկական եկեղեցական դպրոցները ժողովրդական լուսավորության նախարարության տնօրինությանը հանձնելու մասին⁶: Դրանով հայկական դպրոցները կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը,

¹ ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 1999, ք. 14:

² Արարատ, 1896, № 1, էջ 39-40:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 4, Նրոտադեն 1927, էջ 5157:

⁴ Է. Կոստանդյան, Սկրուիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեություն, Նրևան, 2000, էջ 397:

⁵ Վ. Նրկանյան, նշվ. աշխ., էջ 207, Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 5156:

որովհետև հայերեն էին դասավանդվելու միայն կրոնն ու հայոց լեզուն, իսկ մնացած առարկաները դասավանդվելու էին ռուսերեն: Կաթողիկոսը ոչ մի կարգադրություն չարեց այդ ուղղությամբ, տեղերի հայկական դպրոցների ղեկավարները տվին խուսափողական պատասխան: Մինչ շարունակվում էին բանակցությունները, դեռ տարին չլրացած Գոլիցինը դիմեց ներքին գործերի նախարարին՝ քույրություն ստանալու հայկական դպրոցների գույքը գրավելու համար: 1898 թ. մարտի 17-ին Մինիստրների Կոմիտեն քննարկեց հարցը և դրական որոշումով ներկայացրեց ցարին, նրա հավանությունն ստանալու համար: Նիկոլայ II-ը մարտի 26-ին հաստատեց այդ առաջարկությունը՝ հայկական դպրոցների գույքը Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին: Այդ որոշումով ցարիզմը ունեցություն կատարեց իր կողմից սրբագործված մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիության օրենքի դեմ: Սակայն գործը դրանով չավարտվեց. ուսումնական վարչությունը կաթողիկոսից պահանջեց նոր կանոնադրություն մշակել հոգևորականներ պատրաստելու համար բաց մնացած հայկական դպրոցների՝ Մայր Աթոռի ճեմարանի և Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի համար: Իր մշակած նոր նախագծում Խրիմյանն ապացուցում էր հայոց պատմության դասավանդման անհրաժեշտությունը բոլոր տիպի դպրոցներում: Ըստ կաթողիկոսի՝ պատմության դասերով հայ աշակերտները և ուսանողները կունենան գիտակցված ռուսական կողմնորոշում, քանի որ հենց Ռուսաստանն է վերջ դրել «հայերի դարավոր տանջանքներին, որոնց մասին գրույցները կազմում են Հայաստանի ամբողջ պատմությունը»¹:

Դպրոցական գույքի գրավումը ոստիկանական տեղական պաշտոնյաներին հեշտությամբ չհաջողվեց: Հուսահատված կաթողիկոսն ու մի շարք նվիրյալ հոգևորականներ աստիճանաբար շտկեցին իրենց ողնաշարը. եկեղեցիներն սկսեցին հրաժարվել իրենց իրավասությունից դուրս եկած դպրոցներին ֆինանսավորելուց: Կաթողիկոսի հրամանով տեղական դպրոցների հոգաբարձուները հրաժարվում էին իրենց գույքը հանձնել Կովկասի ուսումնական վարչությանը: Նրանք վարձում էին հմուտ իրավաբաններ, հայց էին ներկայացնում Կովկասի ուսումնական

վարչությանը և պաշտպանում սեփականության իրենց իրավունքը: Սկսված ձգձգվող դատավարությունների ընթացքում շահում էր մեծ մասամբ Հայ եկեղեցին¹: Փաստորեն, 1898 թ. մարտի 26-ի որոշումը ցարական բյուրոկրատիային չհասցրեց որևէ դրական արդյունքի: Ցարական պետական ապարատը գտավ ելքը:

1899-ի մարտին մոլեզված Գոլիցինը գաղտնի զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը Հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին. դրան կցված էր նաև նախագիծը: Մինիստրներից ոմանք՝ ֆինանսների մինիստր Վիտտեն և արտաքին գործոց նախարար Մուրավյովը տվեցին բացասական պատասխան: Վիտտեն գտնում էր, որ ունեցությունը Հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի նկատմամբ անհարկի հուզումներ կառաջացնի ողջ աշխարհի հայության մեջ: Իսկ Մուրավյովը երկու նամակներով ապացուցեց նման ձեռնարկի անպատեհությունը²:

1900 թ. մայիսին կայացած հատուկ կոմիտեի նիստում քննարկվեց Հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման հարցը: Հաշվի առնելով թեր ու դեմ կարծիքները հատուկ կոմիտեն անժամանակ համարեց Հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավումը, հետաձգելով այն պատեհ առիթի³: Ցարական բյուրոկրատիայի խիստ գաղտնապահությունը չխանգարեց, որ Հայ եկեղեցու դեմ նախապատրաստվող հարվածի մասին հայտնի դառնա ողջ հանրությանը:

Գոլիցինը ցանկանում էր արագացնել որոշման ընդունումը, որպեսզի հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին անպատրաստ լինեն դիմադրությանը: Խրիմյանը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ վերահաս վտանգից խուսափելու համար: Նա ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով ծխական կանոնադրություն կազմելու նպատակով: Հանձնաժողովն օգտագործեց տարբեր կանոնադրություններ՝ «Պոլոժենիե»-ն, քեմական և ծխական ուսումնարանների կանոնադրությունը, Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցապատկան ունեցվածքների կառավարման կանոնադրությունը և մշակեց մի նոր կանոնադրություն, որը «արձանագրումն է տիրող կար-

¹ Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

¹ «Արարատ», 1902 թ., № 9-10, էջ 249:

² Է. Կոսանդյան, նշվ. աշխ., էջ 404:

³ Նույն տեղում:

գերի և գտնաւած ամենայն հաւատարիմ ոգոյ նախնաւանդ կարգաց և կանոնաց Սուրբ Եկեղեցոյ մերոյ, որ ժողովրդականութեան ոգին է»։ (Մ. Խրիմյանի կոնդակի խօսքերը)։

1902 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հրատարակվեց նոր կանոնադրության նախագիծը¹, որը քննարկվելուց և վերամշակվելուց հետո պետք է ներկայացվեր կաթողիկոսի հաստատությանը։ Այդ հրատարակությունն արագացրեց իրադարձությունների ընթացքը։ Գովիցինն ահագանգեց մայրաքաղաք, բողոքելով, որ նախագիծը շրջանցում է բարձրագույն կանոնադրությունը և հայ ժողովրդի տարրական կրթության գործը հանձնում հոգևորականությանն ու մտավորականությանը։ Ներքին գործերի նախարար Պլեվեն սատարեց Գովիցինին և երկուսի սաղորանքով 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II-ն ստորագրեց նոր օրենքը հայ եկեղեցու ողջ գույքի բռնագրավման մասին։ Այդ օրենքն ամբողջությամբ ուղղված էր հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի դեմ։ Դա մի արտակարգ պատժամիջոց էր մի ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը փաստորեն եկեղեցին էր. եթե վերջինս հնազանդվեր ու դառնար հլու կամակատար, ապա ցարական բյուրոկրատիայի կարծիքով ժողովուրդը կդիմագրկվեր և ոչինչ անել այլևս չէր կարող։ Գրավելով եկեղեցու ունեցվածքը և դրա փոխարեն հոգևորականությանը տալով նյութական փոխհատուցում, ցարիզմը նրան ցանկանում էր դնել «պետական նպաստ ստացող պաշտոնեության վիճակում»²։ Կաթողիկոսի կարգադրությամբ այդ հրամանը չիրապարակվեց հայ մամուլում։ Միայն պաշտոնական «Կավկաս»-ը տպեց բարձրագույն հրամանը։ Հայոց Հայրապետը իր կարգադրությունը բացատրեց ցարին հանդիպելու և նրա հետ այդ հարցերը քննարկելու միտումով։ Պլեվեն հեռագրեց Խրիմյանին, որ հրամանի իրագործման հասպաղումը ցարի կողմից կդիմավի իբրև անհնազանդություն։ «Արարատ»-ի օգոստոս-սեպտեմբեր միացյալ համարներում, (սեպտեմբերի վերջին) իրապարակվեց հունիսի 12-ի օրենքը հայերեն և ռուսերեն³։ Դրա հետ միասին 1903 թ. հունիսի 30-ի ամսաթվով լույս տեսավ Պլեվեի հրամանը «Կանոններ Հայ Լուսա-

վորչական Եկեղեցու կալվածքները և դրամագլուխները պատշաճավոր միմիստությունների տեսչությանը հանձնելու կարգի մասին»։ Օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին Պլեվեն երկու անգամ հատուկ գրությամբ դիմեց կաթողիկոսին, պահանջելով օրենքի անհապաղ գործադրությունը և մերժելով իր միջնորդությունը ցարի մոտ կաթողիկոսի հանդիպման համար¹։ Այդ ընթացքում լույս չտեսան կաթողիկոսական պաշտոնական օրգանի՝ «Արարատ»-ի հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսների համարները։

Օրենքը հանրությանը հայտնի դառնալուց հետո հայ հասարակության մեջ սկսվեց ընդվզումների և հուզումների երկարատև ընթացք։ Տարերային ժողովրդական շարժումը ոգևորեց հայ հոգևորականությանն ու նրա հայրապետին։ Աշխարհի տարբեր վայրերից Մայր Աթոռ էին հասնում մեծաքանակ ստորագրություններով բազմաթիվ հանրագրեր։ Բոլորը պահանջում էին կաթողիկոսից չենթարկվել կայսերական հրամանին։

Առաջին ազդանշանը տվեց Ալեքսանդրապոլը. հուլիսի 29-ին, երբ ծերունագարդ հովվապետը Գովիցինի հետ բանակցելուց հետո Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլի վրայով վերադառնում էր Էջմիածին, հնչեցին քաղաքի եկեղեցիների զանգերը, փակվեցին բոլոր խանութները. առաջնորդարանի դռանը հավաքված բազմահազար ժողովուրդը, որ սպասում էր կաթողիկոսի դուրս գալուն, նրան տեսնելուն պես իրարանցման մեջ ընկավ։ Բոլորը գոչում էին. «Հայրիկ, մի հանձնիր կալվածքները, մերժիր, բողոքիր, մի վիստովիր, մենք քեզ հետ ենք...»։ Կաթողիկոսական կառքը շրջապատում ամբոխը ուղեկցեց նրան մինչև կայարան, անընդհատ վանկարկելով՝ բողոքիր, բողոքիր։ ճանապարհին գալառապետի օգնականը փորձեց բարձրանալ հայրապետի կառքը, ժողովուրդը նրան թույլ չտվեց՝ «աղտոտներուն տեղը չէ»։ Գրգռված ամբոխը կայարանում քաղեր նետեց ժանդարմների վրա»²։

Յույցի լուրը տարածվեց ողջ երկրով մեկ։ Այդ տարերային շարժումը կազմակերպված կերպարանք ստացավ, երբ ժողովրդին ոգևորեցին ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչները։ Առանձնապես պետք է ընդգծել ՀՅԴ-ի մասնակցությունը և շարժմանը ուղղություն տա-

¹ «Արարատ», 1902 թ., № Գ-Դ, էջ 209-215:

² Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

³ «Արարատ», 1903 թ., № Ը-Թ, էջ 678-687:

¹ ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 256, ք. 12-14:

² Մ. Վարանդյան, ՀՅ. Դաշնակցության սլաոմություն, Երևան, 1992, 277-278:

լու փաստը: Ցարական հրամանը հանրությանը հայտնի դառնալու առաջին օրերին հոգևորականությունը շփոթված էր և դա զարմանալի չէր. հայն ուներ երկուհարյուրամյա ռուսական կողմնորոշում և ոչ մի անգամ չէր ընդվզել ռուսական պետության դեմ: Այդ ծանր պահին ՀՅԴ-ն ստեղծեց «ինքնապաշտպանության կոմիտե»: Մի գիշեր նրա գլխավոր անդամը գաղտնի մտավ Վեհարան, խորհրդակցեց Վեհափառի հետ, հորդորեց, ոգի տվեց, խոստացավ կուսակցական օժանդակությունը և հեռացավ. Ռոստոմն էր՝ ՀՅԴ-ի հիմնադիր անդամներից մեկը: Նրա հեռանալուց հետո կաթողիկոսը հրատարակեց իր կոնդակ-մերժումը՝ ցարական օրենքի դեմ կաթողիկոսի պատասխանը¹:

Կաթողիկոսի մերժումից հետո սկսվեցին ժողովրդական ցույցերը, մանավանդ առաջին ազդանշանը տվեց Ալեքսանդրապոլը: Ոգևորված 84-ամյա կաթողիկոսը հիշեց հին հերոսական օրերը. Վարանդյանի պատկերավոր արտահայտությունն էր՝ «Օրհնական ժամանակ»:

լու փաստը: Յարական հրամանը հանրությանը հայտնի դառնալու առաջին օրերին հոգևորականությունը շփոթված էր և դա զարմանալի չէր. հայն ուներ երկուհարյուրամյա ռուսական կողմնորոշում և ոչ մի անգամ չէր ընդվզել ռուսական պետության դեմ: Այդ ծանր պահին ՀՅԴ-ն ստեղծեց «ինքնապաշտպանության կոմիտե»: Մի գիշեր նրա գլխավոր անդամը գաղտնի մտավ Վեհարան, խորհրդակցեց Վեհափառի հետ, հորդորեց, ոգի տվեց, խոստացավ կուսակցական օժանդակությունը և հեռացավ. Ռոստոմն էր՝ ՀՅԴ-ի հիմնադիր անդամներից մեկը: Նրա հեռանալուց հետո կաթողիկոսը հրատարակեց իր կոնդակ-մերժումը՝ ցարական օրենքի դեմ կաթողիկոսի պատասխանը¹:

Կաթողիկոսի մերժումից հետո սկսվեցին ժողովրդական ցույցերը, մանավանդ առաջին ազդանշանը տվեց Ալեքսանդրապոլը: Ոգևորված 84-ամյա կաթողիկոսը հիշեց հին հերոսական օրերը. Վարանդյանի պատկերավոր արտահայտությամբ «Չբացավ Ամենայն Հայոց խոնարհի հնազանդ հայրապետը և բեմ նետվեցավ Ամենայն Հայոց Հայրիկը, հինավուրց հեղափոխականը, Վասպուրականի արծվաբև մարտնչողը»²: Կաթողիկոսը և ինքնապաշտպանական կոմիտեն սկսեցին միասնական գործունեությունը: Ալեքսանդրապոլի ցույցին հետևեցին հուժկու ժողովրդական ելույթներ Անդրկովկասի համարյա բոլոր հայաբնակ վայրերում: Ժողովրդի և կազակների զորախմբի ընդհարման հետևանքով Գանձակում եղան զոհեր և վիրավորներ երկու կողմից, բայց ավելի շատ՝ հայերից: Օգոստոսի 29-ից սկսած Գանձակի առաջնորդական փոխանորդ Բենիկ վարդապետը մի քանի օր անընդմեջ տեղեկություններ է հաղորդում ժողովրդական հուզումների, փոխնահանգապետի՝ իրեն տված սպառնալիքների, ծանր վիրավորների և զոհերի մասին³:

Արխիվային փաստաթղթերը հաղորդում են, թե ինչպես տեղի փոխնահանգապետն այցելել է գոհվածներին հայկական ծեսով հողին հանձնելու արարողությանը: Բենիկ վարդապետը հավաստիացնում է Հայոց Հայրապետին, որ կատարել են նրա հրամանը և չեն մասնակցել Հայ եկեղեցու գույքի և կալվածքների ցուցակագրմանը, չեն ստորագրել ոչ մի

փաստաթուղթ¹: Արխիվներում պահպանվել են հետաքրքիր փաստաթղթեր հայաբնակ համարյա բոլոր վայրերի ժողովրդական հուզումների վերաբերյալ, որտեղ ոտք են դրել ոստիկանական պաշտոնյաները իրենց վրա դրված պարտականությունը կատարելու համար: Շատ հետաքրքիր են Արարատյան դաշտի գյուղերի, մասնավորապես Օշական, Մուղնի, Աշտարակ, Եղվարդ գյուղերի հայ եկեղեցուն պատկանող գույքերի ցուցակագրման ժամանակ նշված վայրերի հայության բողոքի և ցույցի նկարագրությունները:

Սեպտեմբերի 11-ին Օշական է մտել Երևանի փոխնահանգապետ Նակաշիձեն կազակական ջոկատի ուղեկցությամբ: Ժողովրդի ընդվզումը հանդարտեցնելու համար նա դիմել է բացահայտ կեղծիքի, հայտարարելով. «Գույքերի սեփականության իրավունքը մնում է եկեղեցուն, փոխվում է միայն կառավարման ձևը»²: Նման կեղծիքին և անհամոզիչ խոսքերին չհավատացող ոչ մի գյուղացի և հոգևորական չեն մասնակցում հաշվառմանը և հրաժարվում են ստորագրել որևէ փաստաթուղթ: Սեպտեմբերի 12-ին Նակաշիձեն Մուղնիում էր³: Նույն գործելակերպը և նույն արդյունքը: Սեպտեմբերի 16-ին Երևանի փոխնահանգապետն Աշտարակում էր, որը պատկանում էր Մայր տաճարին մուլքադարական իրավունքով: Վանքը ներկայացուցիչ չէր ուղարկել. չնայած Նակաշիձեի սպառնալիքներին, գյուղացիներից ոչ մեկը իր ստորագրությունը չորեց այդ փաստաթղթի տակ: Ազգային արխիվի Կաթողիկոսական դիվանի և Սինդիկատ օրագրությունների № 56 և 57 ֆոնդերը լի են նման փաստաթղթերով և համանման նկարագրություններով՝ Նուխի, Շուշի, Ղարաբաղի տարբեր գյուղեր, Ղարաբաղիսա: Ուշագրավ է Երևանի ցույցը. բազմահազար երևանցիներ բողոքի երթ են կազմակերպում դեպի Էջմիածին՝ Մայր տաճար: Ճանապարհի կեսին ցուցարարների ուղին փակվում է կազակական ջոկատի կողմից, սակայն երևանցիները կարողանում են հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները: Հետաքրքիր են բոլոր վայրերի ըմբոստացման նկարագրությունները: Սակայն, ըստ երևույթին, ամենաուժեղ ըմբոստացումը Լոռու Մարց գյուղի գյուղացիների դիմակայությունն

¹ Նույն տեղում, էջ 378–379:

² Նույն տեղում, էջ 378:

³ ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, ք. 44, 50:

¹ Նույն տեղում, ք. 43, 49:

² Նույն տեղում, ֆ. 101, ց. 1, գ. 61, ք. 222:

³ Նույն տեղում, գ. 66, ք. 223–224:

էր, որը տևեց մինչև հոկտեմբերի վերջերը: Շարժման ուժգնությունն է փաստում այն հանգամանքը, որ գյուղացիներին արգելափակում են Մետեխի բանտում: Այդ շարժումն, իրոք, ուներ համահայկական երանգ: Ալեկոծվել էր ողջ աշխարհի հայությունը, ոտքի ելել պաշտպանելու իր ժողովրդի, նրա եկեղեցու ոտնահարված շահերը: Եվ դրա մեջ իր պատկառելի տեղն ուներ Ամենայն Հայոց Հայրիկը: Առաջին անգամ Հայոց կաթողիկոսը հանդգնում էր մերժել ռուսական ցարին: Հնազանդության արտաքին բողի տակ Վեհափառը նամակ խնդրանքներ է հղում Նիկոլայ II-ին, բացատրելով, որ ինքը ցարից առաջ հավատարմության երդում է տվել իր ժողովրդին և իրավունք չունի տնօրինել հայ եկեղեցու ունեցվածքը, որովհետև ոչ թե նրա տերն է, այլ սոսկ ավանդապահը, և ցարական կառավարությունն իրավունք չունի բռնագրավել այդ ունեցվածքը, որովհետև այն առաջացել է ոչ միայն ռուսահայերի, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայության նվիրատվություններից¹: Մի այլ նամակում Խրիմյանը, մի կողմ բողոքելով դիվանագիտությունը, ցարին բողոքում է Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի հակահայկական գործունեությունից և բացահայտ նշում, որ դրան նպաստել է ինքը՝ ցարը. «Չերդ Մեծության գահ բարձրանալու օրից կարծես թե հայ ազգի և եկեղեցու ճակատագիրը հեղաշրջվեց դեպի վատը»²: Զրպարտությունների և հակահայկական գործելակերպի գոհը դարձան Բարեգործական ընկերությունը իր մասնաճյուղերով, մի ընկերություն, որ «որքին հաց էր մատակարարում, թշվառին՝ ապրուստ և պատսպարան», մահ Հրատարակչական ընկերությունը, որը, ըստ Խրիմյանի, «մտավոր բարոյական լույս էր տարածում մեր ասիական խավար մթնոլորտում ապրող հասարակության մեջ»: Ամենից ուշագրավը ցարական հրամանից վեց ամիս անց՝ դեկտեմբերի 12-ին Հայոց ծայրագույն պատրիարքի դիմումն է³: Ռուսական ցարին ուղղված վերջին փաստաթուղթն է սա, մի ծավալուն գործ, շարադրված հայերեն և ռուսերեն, որտեղ Խրիմյանը ամփոփելով իր խնդրագիր-դիմումները, բողոքները, վերջին անգամ փորձում է համոզել ցարին չեղյալ հայտարարել հունիսի 12-ի օրենքը: Մանրամասն հա-

¹ Գ.ԱԹ, Խրիմյանի, ֆ. 57, I ք. գ. 164, մահ. «Էջմիածին», 1986 թ., № Գ-Դ, էջ 54-56:
² ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. 299, ք. 8:
³ Նույն տեղում, ֆ. 57, գ. 299, ք. 8:

մեմատություն է կատարվում այդ օրենքի և 1836 թ. ընդունված «Պոլոժենիա»-ի հոդվածների միջև: Եզրակացությունը մեկն է. այդ օրենքը անհարիր է կանոնադրության տառին և ոգուն. «Այս եղանակ գործողությանն իշխանության երկրիս չէ համեմատ օրինաց, դրժե սկզբունս նուիրապետութեան, խախտել գիրատունս իմ որպէս պատասխանատու պետի եկեղեցու և խանգարել գկարգապահութիւն»¹: Խրիմյանը բողոքում է անցյալ դարի 80-ական թթ.-ից սկսած Հայ եկեղեցու, դպրոցի, մշակույթի նկատմամբ ծավալված հալածանքների համար: Պաշտպանելով ժողովրդի, եկեղեցու և իր պատիվը Հայոց կաթողիկոսը հերքում է բոլոր ամբաստանությունները Հայ եկեղեցու հակապետական գործունեության վերաբերյալ: Սակայն այս գրությունը ևս ցարի կողմից մնաց անպատասխան: Հայոց Հայրապետն զգաց, որ գուր են ակնկալիքները և դիմեց աշխարհասփյուռ հայությանը: Տարբեր վայրերից բազմաթիվ հասարակական գործիչներ արձագանքեցին դրան, պատրաստակամություն հայտնելով օգնել կաթողիկոսին: Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Մադաթիա Օրմանյանը կազմակերպեց արևմտահայ եպիսկոպոսների, կրոնական ժողովի անդամների մի քանի նամակների առաքումը ոչ միայն Հայոց Վեհափառին, այլև ռուսական ցարին², բացատրելով, որ ցարական արքունիքը իրավունք չունի տնօրինել Հայ եկեղեցու ունեցվածքը, որովհետև այն պատկանում է ոչ թե Էջմիածնին, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայությանը: Մյուսնույն ժամանակ Օրմանյանը չհամաձայնվեց Խրիմյանի՝ ցարին ուղարկված նամակում արտահայտված այն մտքի հետ, որտեղ կաթողիկոսը, վրդովված ցարական ոտնձգությունից, դիմում է ցարին կաթողիկոսական նստավայրը Էջմիածնից (իմա՝ ռուսահպատակ վայրից) այլ երկիր փոխադրելու համար: Օրմանյանը պահանջում է մնալ հինավուրց կաթողիկոսական նստավայրում, պայքարել և հաղթել:

Հողվածի սկզբին բողոքիկ անդրադարձանք ազգային կուսակցություններից ՀՅԴ-ի դերին, նրա ծավալված գործունեությանն այդ ասպարեզում: Սակայն ամբողջովին ՀՅԴ-ի գործունեությունը լուսաբանելը մի մեծ հողվածի նյութ է: Հայացիկ ուզում են նշել մահ մյուս կուսակցությունների մասնակցության մասին. Հնչակյանները կազմակերպեցին

¹ Նույն տեղում, էջ 5:
² ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, գ. I, գ. 299, ք. 10:

Կովկասի կառավարչապետ հայատյաց Գոլիցինի ահաբեկչությունը: Չմայած Գոլիցինը չսպանվեց, բայց կիսախեղագար հեռացավ Կովկասից: Շարժման իր մասնակցությունն ունեցավ նաև Սոցիալ դեմոկրատիան: Լենինյան «Икра»-յում տպվեց ականավոր բոլշևիկ Բոգդան Կոմունյանցի «Նոր կողոպուտ» հոդվածը: Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատները կոչով դիմեցին ողջ Կովկասի աշխատավորությանը: «Դիմակը պատռված է», «Գազանը վիրավորված է» խորագրերը¹ խոսում վկայություն են նրանց մտածելակերպի: Մի բան պարզ էր. Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատիան հայ ժողովրդական այս շարժումը ուզում էր միահյուսել լայնածավալ Ռուսաստանում սկսված սոցիալական հուզումներին: Այս փաստերն ապացուցում են, որ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ սկսված շարժումը համահայկական, համաժողովրդական, ազգային-ազատագրական պայքարի յուրատեսակ դրսևորումն էր, որտեղ իրենց մասնակցությունը բերին հայ ժողովրդի բոլոր խավերը և բոլոր հատվածները՝ առանց բացառության: Ցարական բյուրոկրատիան չհասավ իր նպատակին, ձախողվեց նրա պլանը: Երկրում սկսված ներքին հուզումները և արտաքին ձախողումները, համառուսաստանյան առաջին հեղափոխության ալիքը, ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը ստիպեցին արքունիքին որդեգրել այլ գործելակերպ: Գոլիցինը հեռացվեց պաշտոնից, Կովկասում վերականգնվեց փոխարքայությունը, և փոխարքա նշանակվեց հմուտ դիվանագետ Միխայիլ Իլյարիանովիչ Վորոնցով-Դաշկովը, որի միջնորդությամբ 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ցարը չեղյալ հայտարարեց 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Նորընտիր փոխարքան իր կարծիքն արտահայտեց այդ օրենքի մասին. «Չի կարելի ձուլել մի ժողովրդի, որն ունի երկու հազար տարվա մշակույթ, գիր, գրականություն, քերթեր, թատրոն»: Կովկասի փոխարքան ճիշտ էր հասկացել ցարական օրենքի էությունը. եկեղեցու ունեցվածքի բռնազավթման արտաքին շղարշի տակ քողարկվում էր հայության, ինչպես նաև կայսրության տարածքում ապրող փոքր ժողովուրդների ռուսացման, ձուլման քաղաքականությունը: Նույն այդ գործոնով էր բացատրում հունիսի 12-ի օրենքի էությունը նաև ռուս հետազոտող Ստանիսլավ

Լյուբոշը¹, ընդգծելով, որ «ողջ բարեգործությունը, ազգային մշակույթի և լուսավորության զարգացումը սերտորեն կապված է Հայ եկեղեցու հետ»: Նույն կարծիքն ուներ նաև Մ. Վարանդյանը: Կայսրության հսկա ուժի դեմ ծառացած համաժողովրդական ազատագրական շարժումն ունեցավ իր դրական արդյունքը. հայն ապացուցեց իբրև ուրույն ժողովուրդ ապրելու իր անկասկածելի իրավունքը:

Վարազ տարեգիրք, 2003, էջ 60-68:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐՈՒԱՆՏՅԱՆՑԸ ԵՎ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ²

Հայ բանահիւսութեան ու բանագիտութեան, ազգագրութեան, հնագիտութեան և հայրենագիտութեան մեծ երախտատու Գարեգին Սրուանձտեանցը անցեալ դարի վերջին քառորդին իր գործունեութեամբ բացեց մի արահետ, որը հետագայում դարձավ լայնահուն պողոտայ: 1874 թուին հրատարակած «Գրոց ու բրոց» և «Հնոց-նորոց» ժողովածուները եղան այդ գործի նախաշախիղը, իսկ հաստատուն դասընթացները՝ «Մանանա», «Համով-հոտով» ժողովածուները և «Թորոս աղբար ճամբորդ Հայաստանի» ուղեգրութեան երկու հատորները: Այդ աշխատութիւններն էին, որ ազդակ եղան արեւելահայ և արեւմտահայ գործիչների համար հետաքրքրուելու, որոնելու և լոյս աշխարհի հանելու մեր ժողովրդի մէջ ամբարուած անգին զանձերը: Ժամանակի մանկավարժ Մեղրակ Մանդինեանի պատկերաւոր արտայայտութեամբ, «Սրուանձտեանցի ծառայութիւնը... հէնց նորանումն է, որ մի հարուստով անհաւատների հաւստքի բերեց: ...Նորա ժողովածուն բոլորովին ազգային ոգու շնչով է

¹ Любощ С., Последние Романовы, Ленинград-Москва, 1924, стр. 198-199:

² Ձեկուցում՝ կարդացված գիտաժողովում: Առաջին անգամ լոյս է տեսել Վասպուրականի Հայրենակցական միության «Վարազ» պարբերաբերքում, 2003, № 50, Լուսինջեղես, էջ 13-19:

¹ Ռևույոցիոն կոչեր և բռուցիկներ, Երևան, 1960, էջ 62-65:

շնչում, որտեղ և՛ ճաշակ կայ, և՛ իմաստ, և՛ հանճար, և՛ բարոյականություն, և այս բոլորը մերն է, մեր հայկականը և ոչ օտարինը: Դորա անհերքելի ապացոյց են, թէ ժողովրդական բանաստեղծութեան անփոխարինելի ազդեցութիւնը որքան կախում է հաւաքողի շնորհից, որ իւր նուրբ ու հանճարեղ ճաշակով գիտէ ընտիրն անպէտքից ջոկել, բուն ազգայինը՝ թաքարացած բանդազուշանքից»¹:

1867-ին վարդապետ ձեռնադրուած Սրուանձտեանցը, որ գտնուում էր իր ժամանակի արեւմտահայ հասարակական կեանքի յորձանոտում և կիզակէտում, հանգամանքների բերումով, տարբեր յանձնարարութիւններ կատարելու համար շրջագայում է Արեւմտեան Հայաստանի համարեա ողջ տարածքում, ժողովրդի, մանաւանդ Բարձր Հայքի և Չարսանջակի հայութեանը իր խօսքի մոգական ուժով յետ պահում արտագաղթից, իրաւացիօրէն հաւաստելով, որ «ժողովրդեան մը ու ազգի մը կեանքը հոգեկան կապեր ունի իր ծնած հողին ու արեւին հետ, իր հօրն ու մօրը գերեզմանին հետ,...վանքին ու սուրբին հետ...«Ո՛ր տայր ինձ գծուի ծխանի, զառաօտն Նաւասարդի»: Ահա քեզ թագաւորի մը հոգեկան կարօտ»²: Սրուանձտեանցի կարծիքով, հայ մարդը հեռանալով իր հայրենի հողից, աստիճանաբար կորցնում է ազգային յատկանիշները և բռնում ուժացման ուղին: Նա գտնում էր, որ ժողովրդին իր երկրի հետ կապելու համար, հայրենի հողում պահելու համար սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելաւման հետ մէկտեղ, նոյնիսկ դրանից առաջ խիստ անհրաժեշտ է նրան ծանոթացնել իր պատմութեանը, իր ծագմանը, հայրենիքը պեղել «գրչով ու բրչով»: «Հայք...փրկելու համար իրենց ճանչցնել տալ պէտք է գիրենք»... և «հանդերձի ու հացի պէս» տարածել ազգի պատմութիւնը, պայքարի, մշակոյթի պատմութիւնը: Հէնց այդ գործին է նա նուիրաբերում իր ողջ գիտակցական կեանքը և յայտարարում. «Այո, որդիք ենք մեր Մեսրոպայ, Խորենացոյ, Դաւիթ Անյաղքին և այլոց: Եւ մենք ենք, որ գարէ հաց ուտելով, չուսնէ գօտի կապելով, տրեխ հագնելով, մերկ մնալով, գրալարտուելով, հալածուելով ալ պիտի յօժարինք մեր սուրբ նախնեաց օրինակով՝ Հայաստանին ծա-

ռայել»¹: Այդ խօսքերը յատուր պատշաճի չէին ասուել, այլ հնչել էին իբրև երդում, որն անպայման ենթադրում է նաև կատարում, իրագործում: Նրա բողած ժառանգութիւնը պատիւ է բերում ոչ թէ մի անհատի, այլ ողջ ժամանակաշրջանին և ողջ սերնդին: Վարսագայ «Ժառանգաւորացում» ընդամենը երեք տարի վաճառական կրթութիւն ստացած երիտասարդը այնպիսի գործեր ստեղծեց, որ ժամանակակիցներից մէկը իրաւամբ գրեց. «Այդ վարդապետը գրեթէ դպրոց չէր տեսած և սակայն գտնուեցան հնախոսներ, որք տեղեկանալով անոր գրքերու պարունակութեանը, կարծեցին, թէ գիտէ քանի մը ինն ու նոր լեզուներ, որոց առաջնորդութեամբ գիտուն է եղած...»²: Ի՞նչն էր, որ այդպէս զարմացրել էր ժամանակակիցներին: Սրուանձտեանցի արտայայտած մտքերը հայ ժողովրդի վաղմջական պատմութեան, հայերի հարևանների մասին: Մատնանշենք դրանցից մի քանիսը:

Զննարկելով գրաբարի և ժողովրդական խօսակցական լեզուի յարաբերութեան հարցը, Սրուանձտեանցն ուզում էր պարզել իր ժամանակի համար (գուցէ նաև մեր ժամանակների համար) դժուար լուծելի և խիստ կարևորութիւն ներկայացնող մի հարց. մինչև Մեսրոպ Մաշտոցն ու գրաբարը հայ ժողովուրդն ունեցե՞լ է արդեօք գիր և գրականութիւն: Այդ հարցին նա տալիս է դրական պատասխան, թէ ուրոշակիորեն չի նշում, թէ ո՞րն է եղել այդ գիրը: Նրա ուշադրութիւնն են գրաւում Հայաստանի բաց երկնքի տակ սփռուած սեպագիր կամ բևեռագիր արձանագրութիւնները, որոնք մեր ժողովրդի նախամեսրոպեան գրի լուռ վկայութիւններն են: «Որովհետեւ մեր ժողովուրդն աւելի ինն է, քան մեր գրաբարն է, ուրեմն ժողովրդեան խօսած լեզուն աւելի մօտ լինելու է բեւեռագրի լեզուին»: Գիտնական լեզուաբանների ուշադրութիւնը նա հրաւիրում է բևեռագրերը վերծանելու խնդրի վրայ, որպէսզի «լուսաւորութեան սեղանին վրայ դրուած տեսնեն Հայաստանի ինն գրականութեան կնքեալ ու փակեալ փառաց մատեանը, յորում ազգային և ընդհանուր հնութեան ու պատմութեան գանձեր կան ծածկեալ և գորս հայերը բաճալու միայն կարող են»³: Գնահատելով եւրոպական գիտնականների

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, Երևան, 1978, հ. I, էջ 631-632:

² Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հ. II, Երևան, 1982, էջ 333:

¹ Նոյն տեղում, էջ 83:

² Հայրենիք, Կ. Պոլիս, 1892, № 306:

³ Գ. Սրուանձտեանց, Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 144:

այդ ուղղութեամբ կատարած աշխատանքը, Սրուանձտեանցը նրանց քերութիւնը բացատրում է Հայաստանից հեռու լինելով և բուն ժողովրդական լեզուն չիմանալով: Այս հարցը Սրուանձտեանցի համար ունէր ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նշանակութիւն, որովհետև, նրա կարծիքով, սեպագրերի վերծանումը հնարատրութիւն է տալու «յալիտեմական մոխիրներէ և մքութենէ սրբել մեր հայկական ազգի պատմութիւնը»: Այդ ժամանակաշրջանի համար ազգի պատմութիւնը և նրա անցեալի քաջիմացութիւնը օգտագործուելու էր իբրեւ ազգային ինքնութեան և գոյութեան իրատուքի կոտան:

Հայ ժողովրդի վաղնջական պատմութիւնից Սրուանձտեանցի ուշադրութիւնը առաւել չափով գրաւել է մեր ժողովրդի նախահայրը՝ Հայկը իր ազատատենչ ոգով, իր հոյակապ յաղթանակով: Տարբեր անգամներ նա մանրամասն նկարագրում է նահապետի ճակատամարտի վայրը, Բէլի և նրա զինուորների գոհուելու վայրը, Հայոց ձորը, Հայկավանքը: Սրտայոյզ է Հայոց ձորի նկարագրութիւնը, Հայկի յաղթանակի տեսարանը. «Ճաշտակն և քաջագանգուր Հայկն, իւր երեք հարիւր աղեղնատրք, Բէլն և իւր խօլ բիրատրք: (Ուշադրութեան արժանի է բուական համեմատութիւնը՝ 300 և 10.000-ներ – Է. Կ): Այս հովտին մէջ, այս հողին վրայ, այս երկնից տակ կանգուն ... աչկունք այս հոյակապ աստղականար կապոյտին համբառնալով կը խօսէր համայն մարդկանց առաջինն՝ առաջին ճառն ընդդէմ անիրաւոյին, բռնատրին և ստրկացնողին...»: Ճառի ներգործութիւնն ամենից ցնցողն է. «Այո, այս ճառն հոգի տուաւ սակաւատրաց, հոգին առաւ երկաթակուռ ուժատրաց, հսկայից, քաջաց բիրատրաց: Այն օր ասող մի պայծառ այս ծովէն ու ձորէն ցոլացաւ յաստեղատուն՝ Հայկին պատկերով, Հայկին անունով, զոր զետեղեց յալիտեմականին մատն արևուն դարպասը»¹: Այդպէս է բացատրում Գարեգին Սրուանձտեանցը Հայկ կամ Օրիոն համաստեղութեան գոյութիւնը. իր ժողովրդի ազատութեան համար պայքարողին Աստուած անմահութիւն է պարգևում երկնային համաստեղութեան կերպարանքով:

Մի այլ տեղ անդրադառնալով Մովսէս Խորենացու պատմութեանը, Սրուանձտեանցը նկատում է, որ պատմահայրը Բիրասպեանց Ածղա-

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հ. II, էջ 32:

հակին համարում է առասպելական կերպար: Չհամաձայնելով այդ կարծիքի հետ, գրում է. «Բիրասպեանց վեպն բացարձակ առասպել կ'անուանէ Խորենացի հայրն և անոր մէկ քանի մասերը մէջ կը բերէ: Այսպիսի առասպելաց մէջէն ծագած են և ի նոյն մնացած ամէն ինչ ազգաց նախնականութիւնը»¹: Այդ համառոտ բնորոշումը յետագայում գրաւել է Ներսէս Ակինեանի (Մխիթարեան միարարմութեան անդամ), ապա մեր ժամանակակից հետազօտող Բաբգէն Չոգասարգեանի ուշադրութիւնը, երբ քննարկել են քերթողահօր դիտողութիւնները և հայ-իրանական առնչութիւնները: Այժմ արդէն պարզուել է, որ Ածղահակը Մարաստանի վերջին արքան էր, որի կատապարտման ընդհատուեց Աբեմենեան Իրանի ապստամբութեամբ: Թում է՝ աննշան մի վտրքիկ փաստ եւ նոյնքան աննշան մի դիտողութիւն: Բայց երբ հաշուի ենք առնում, որ այդ կարծիքն արտայայտուել է մօտաւորապէս 150 տարի առաջ, ակնյայտ է դառնում Սրուանձտեանցի գիտական խորաքափանցութիւնը:

Հետաքրքիր հարցադրում է անում Սրուանձտեանցը Եկեղեաց աշխարհի արտայայտութեան մասին: Նա ցանկանում է պարզել, թէ ի՞նչ կազմութիւն ունի «Եկեղեաց» բառը եւ մտորում է. «Եթէ Եկեղէ բառը առանձին նշանակութիւն մը չունի, արդարեւ Եկեղեցեաց գաւառը բնակելու յարմար է, բայց միթէ «եկեղեցին» հայերէն էր քրիստոնէութենէն յառաջ եւ միթէ գաւառիս մերձակայ «Լերին Կեղի», «Ներքին Կեղի» անունով գաւառնէ՞րն ալ Եկեղեց կամ Եկեղեցեաց գաւառ կը նշանակեն»²: Հետաքրքիր հարցադրում է սա, որին արժէ վերջնական պատասխան տալ. եկեղեցին ընդունել իբրեւ յունական բառ, թէ՞ բուն հայկական:

Շրջելով Արևմտեան Հայաստանի նուիրական վայրերը, ուր իրար են խառնուել մեր հեքանոս աստուածները քրիստոնէայ սուրբերի հետ, Սրուանձտեանցը կրկնակի երկիւղածութեամբ նկարագրում է այդ սրբութիւնները եւ անում հետաքրքիր դիտողութիւններ: Դրանցից ուշագրաւ է Կարմրոր վանքի բացատրութիւնը: Չորավանքին մօտիկ գտնուում է Կարմրոր Ս. Աստուածածնի վանքը: «Կարմրոր. ինչ սիրուն բառ...: Այս առթիւ ներելի՞ է կարծել, թէ հայոց ինչ աստուծոց եւ աստուածուհեաց, Արամազդներու եւ Անահիտներու համար երգուած դիցաբա-

¹ Նոյն տեղում, էջ 180:

² Նոյն տեղում, հ. II, էջ 345:

նութեան փշրեալ ոսկեղէն երգոց բեկորներէն՝ ժողոված լինին մեր քարգմանիչը շատ մը քանկագին գոհարներ եւ անոնցմով շարայօրինած լինին այնքան վսեմ շարականներ տէրունական, մանաւանդ՝ ի գովաստ Ս. Աստուածածնին... մանաւանդ, երբ գիտենք ասոնց մեծ մասն յօրիներ է Խորենացին. նա, որ ճաշակ ունէր հմութեանց եւ հնախօսութեանց, որ մեծ խնամօք գտաւ եւ աւանդեց մեզ Գողթնեաց երգերն. ...Այո, մեր շարականաց մեծ մասն Աստուածաշնչով բանաստեղծեալ են, իսկ մաս մը՝ ազգային շնչով ու լեզուով, որ չէր անհետացած մինչև այն օրերը»¹: Իմ կարծիքով, արտակարգ հետաքրքիր պարզաբանում է դա, որ նրբութեամբ եւ խորքով բացատրում է մեր եկեղեցու իսկապէս ազգային արմատները: Նման մի դիտարկում է նաև Եկեղեաց գաւառի Երեզն աւանի Սատաղ լեռը, ուր իրար են խառնուել մեր հեթանոս աստուածներն ու քրիստոնեայ սուրբերը: Սրուանձտեանցի ենթադրութեամբ, Սատաղ լեռան վրայ պէտք է լինէր Անահիտի մեհեանն ու արձանը, բայց հետագայում այն դարձաւ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատ քագատրի պայքարի վայրը: Կանգնած են երկու հզօր ուժերն իրար դէմ, Գրիգորը՝ Տրդատի ծառան, բայց ամենից առաջ՝ Քրիստոսի ծառան, որ խաչի լոյսով ճառագայթում է, պայքարի ասպարէզ նետում: Միւսը՝ Տրդատն է իր ահեղ բանակով ու նախարարներով: Գրիգորը «միայնակ կը նահատակի, արիւնն արիւն, մահէ մահ, երկաթէ երկաթ, վիրապէ վիրապ փոխուելով կ'ուժովնայ, կը փայլի, կը զօրանայ, կը յաղթէ»: Չարչարանքով ու տառապանքով հասնել յաղթութեան՝ Գրիգորի պայքարի արդիւնքը: Տեսարանը փոխում է. «Առիւծն Տրդատ Աստուծոյ գառն կը դարձունէ. Անահտայ դաշտն՝ եկեղեցոյ հովիտ, լեռներ ու բլուրներ խաչին պսակով կը զարդարէ»²: Այդ գեղեցիկ աւանդութիւնը վերաբերում է Եկեղեաց գաւառի Մեպուհ լեռանը, ուր հռչակապ միախառնուած են մեր հեթանոսականն ու քրիստոնէականը:

Շարունակելով իր ճանապարհը մեր սուրբ վայրերում, Սրուանձտեանցը նկարագրում է Թաղէոս Առաքեալի վանքը և Գրիգոր Լուսաւորչի Անապատը: Նա բացատրում է, որ այդ խոր եւ անտես ձորի մէջ Թաղէոս Առաքեալը եկեղեցի է հիմնել այն ժամանակ, երբ հալածում էր

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հ. I, էջ 388:

² Նույն տեղում, Երկեր, հ. II, էջ 344-345:

քրիստոնէութիւնը: Անապատականների ու ճգնաւորների համար Մեպուհ լեռն ունէր քարայրներ, խոռոչներ եւ ծածուկ ձորեր: Այստեղ է գտնում նաև Մանեայ այրը, ուր յետագայում ասպատանեց Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ այդ լեռն ընտրելով իրեն աղօթարան եւ ճգնարան: Մեպուհ լեռան վրայ է նաև «Գոհանամբ»-ը, Սերովբէից վանքը: Այդ լեռան հետ կապուած է նաև ազգային մի սրբազան աւանդութիւն, ըստ որի Տրդատ Մեծը հետևելով «ողջ հայութեան վաղապետին», իր վերջին օրերը նուիրել է ճգնաւորյան հէնց այդ վայրերում: Այդ օրերին նա իր մէջքից հանել է յաղթական սուրը, այն սուրը, որ ծառայել էր Արարատեան երկրի բշտամիներին յաղթելու, ծառայել էր ուղի բանալու Քրիստոսի Անետարանին և բարձրացնելու յաղթական նշան Ս. Խաչին» և Ս. Լուսաւորչի ձեռքով ձգել այս լեռների մէջ: Այդ սուրը գետին չի ընկել, այլ խաչի ձևով օղի մէջ կախուած է մնացել, դրա շուրջը շրջանակով շող է փայլում՝ Լուսաւորչի մշտաւառ կանթեղի լոյսը: Սրտի ավիւնով ու տրուփիւնով. մեծ ներշնչանքով գրում են նաև նկարագրութիւնը յուզում է կարդացողներին, ինչպէս հեղինակին: Այդ նկարագրութիւնները ընթերցողի սիրտը լցնում են աստուածային սիրով, վեհութեամբ ու մաքրութեամբ: Երիցս իրաւացի է Սրուանձտեանցը, երբ գրում է. «Տեղ կայ, որ մարդու սիրտն ու քնար քար կը դառնայ. քար կայ, որ քար կտրած սիրտեր և խորտակեալ քնարներ կը շարժէ»: Ի գուր չէր, որ Սրուանձտեանցի ուսուցիչը՝ Ամենայն Հայոց Հայրիկը յաճախ նրան անուանում է Յովհաննէս Պրուգ, զուգահեռ անցկացնելով երկու Յովհաննէսների միջև:

Գարեգին Սրուանձտեանցը՝ Արեւմտեան Հայաստանի անխոնջ «ճամբորդը» իր աշխատութիւններում սերունդների յիշողութեանն է ընծայել նրա տարբեր վայրերի նկարագրութիւնները, դրանցով փրկելով մեր անցեալի պատմութեան պատառիկները եւ իրաւացի էր, երբ գրում էր. «Գեղեր ու վայրեր կան, որոց կոչումն ու անունը մէկ մէկ պատմութիւն են նախնեաց գործոց: Տաճարներուն և բերդերուն աւերակները, հին եկեղեցիները, որոց մէջ նախնեաց անուն կամ նշան կը տեսնուի»: Յիւրաի, մեր պատմութեան լուռ վկաներն են աւերուած պալատներն ու վանքերը, որոց հալաստի տեղագրութիւնն է կատարել Սրուանձտեանցը: Դ-րանք մեզ համար առաւել քանկ են, որովհետև մնացել են սահմանից այն կողմ, դարձել բուրբական պետութեան հայաջինջ քաղաքակա-

նութեան լուռ վկաները, աստիճանաբար անհետանում են, աւերում, ջնջելով իրենց ստեղծող ու շինարար ժողովրդի ձեռքերի հետքերը:

Հայկ Նահապետի, Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատի ունահետքերից յետոյ, գուցէ և բոլորից առաջ Սրուանձտեանցն անդրադառնում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հետ կապուած վայրերին: Ահա Ս. Մեսրոպի ճգնարանը, որը, ըստ ժողովրդական վկայութեան գտնուում է Բալու քաղաքի մօտակայքում: Ժողովրդի կողմից Գրման քար անուանած սուրբ վայրերի մօտ գտնուում է այն ճգնարանը, ուր տքնել է Մեծն Մաշտոցը, աղօթել, տառապել եւ աշխատել «հայ ժողովրդին եւ Հայաստանեաց եկեղեցայն լոյս ու կեանք ճարելու ճգնութեամբ»: Ժողովուրդը այդ այրը կոչել է «Սուրբ Մեսրոպայ դպրոց» եւ հիսել է աւանդութիւն, թէ այդ ճգնարանում էր, որ աստուածային յայտնութեամբ գրատախտակի նմանող քարի վրայ Սուրբ Թաքը գրեց մեր զարմանահրաշ տառերը՝ Ա, Բ, Գ: Սակայն Սրուանձտեանցը, չնայած վարդապետ, բարձր է գնահատում գիտնական Մեսրոպին: Նա անձամբ եղել է այդ ճգնարանում, մանրամասն նկարագրել նրա բոլոր պատերը, որոնց վրայ գտնուող բեռնագրերը ստիպում են նրան եզրակացնել, որ այն աւելի հին է, քան Մեսրոպի յայտնագործութիւնը: Ուրեմն, աւելի բարձր է Մաշտոցի կատարած գիտական գործի արժէքը: Մեսրոպի հետ միասին ըստ արժանոյն գնահատում է Վռամշապուր՝ Մեծ Հացեկացոյն օգնելու համար. «մէկից միտք, միսից ջանք, մէկից զանձ, միսից վաստակ», այդ միասնութեամբ կատարուեց Մեծ Հրաշքը, ստեղծուեց մեր մեծ զօրաբանակը, մեր 36 մատեան գունդը, յետագայ դարերում մեր երբքը շարունակելու համար: Վռամշապուրի օժանդակութեամբ Մեսրոպի կատարած այդ «մեծ յայտնութեան» հետ Սրուանձտեանցը համեմատում է մի այլ մեծ գործ՝ Սահակ Բագրատունու օգնութեամբ և մեկենասութեամբ «Խորենեան ծերունու» կատարած գործի հետ: Երկու դեպքում էլ Միացեալ ջանքերով «ծաղկեցուցին Հայկազանց դաշտերն ու հովիտները, արձակեցին սրտի և խորհրդոց կապանքները, լեզու, պատմութիւն, կրօնք, երգեր աւանդեցին մեզ, որոնցմով ապրեցանք եւ կ'ապրինք իբրև ազգ և իբրև ժողովուրդ»¹:

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հ. I, էջ 625:

Ինչո՞ւ էր Խորենացու կատարած գործը համեմատուում Մաշտոցի կատարած գործի հետ: Սրուանձտեանցը տալիս է այդ հարցի պատասխանը, բարձր գնահատելով Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը». գործ, որն ամբողջացրեց մեր ժողովրդի վաղնջական պատմութիւնը՝ ցոյց տուեց մեզ մեր արմատները եւ մենք հաստատուն տեղ գրաւեցինք ազգերի մէջ: Սրուանձտեանցի կարծիքով առանց Խորենացու պատմութեան, «ազգային լեզուով լոյս հանած այս մագաղաթներու», «աննշան եւ անգոյ ազգ մը կը ձևանայինք անշուշտ առանց նախնեաց. անարմատ ծառ, ուստի եւ անհաստատ»¹:

Կարելի է երկար շարունակել Սրուանձտեանցի տարբեր կոահումները, գիտականօրէն բացատրել, գնահատել տարբեր մեծութիւնները: Նրա գրչի հերոսներն են սուրբ Առաքեալներն ու քարգմանիչները՝ Մեսրոպ, Խորենացի, Եղիշէ, Նարեկացի եւ Ներսէս Շնորհալի: Նրա նկարագրութիւններն ու համեմատութիւնները չի կարելի շփոթել որևէ այլ ստեղծագործողի գրածի հետ: Նրա խօսքը սրտի եւ մտքի արտակարգ միասնութեան արտայայտութիւն է: Բայց դա բաւական չէ: Դրան միանում է նաև գործը: Խորը, անչափելի յարգանքը Եղիշէի նկատմամբ հասնում է այն աստիճանի, որ 52 ամեայ Սրուանձտեանցը մահուանից յետոյ քողած կտակում պատուիրում է իր խնայած գումարից տապաւնաբար դնել «անտապան, անարձան, անյիշատակագիր հրեշտակակեցնաղ հայոց վարդապետին, պաշտելի Եղիշէին»: Այդ պաշտամունքը ծնուել էր դեռևս տասնեօթամեայ պատանու սրտում, երբ ընդունուելով Վարազայ Ժառանգատրացը Սանդեմց Յովհաննէսը, ազդուած Եղիշէի «աղու մրմունջներից», նրա պատմութեան հերոսներից մէկի անունով իրեն վերանուանեց Գարեգին Սրուանձտեանց, երկրորդ անգամ աւելի մեծ անմահութիւն պարգևելով այդ անուանը:

Վարագ, տարեգիրք, Լոս-Անջելես, 2003, էջ 13-19:

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հ. II, էջ 27:

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՍԻՐՈՅԱՆԸ ԵՎ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Վարդանանց պատերազմը համազգային, համաժողովրդական և համահայկական նշանակությամբ արդեն քանի դար դարձել է հայ պատմիչների, պատմաբան-գիտնականների, գրողների, արվեստագետների ուշադրության առարկան: Հինք ընդունելով այդ ժամանակաշրջանի եզակի սկզբնաղբյուրները՝ Եղիշեի եւ Փարպեցու պատմությունները, դեռևս ուշ միջնադարի պատմիչները, ապա 19 և 20-րդ դարերի հետազոտողները քննարկում են 451թ., նրան նախորդող և հաջորդող տարիների հայ ժողովրդի համար վճռորոշ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները և հաճախ հայտնում իրարամերժ կարծիքներ ու տեսակետներ: Այդ ժամանակահատվածն իր վրա է բեռել նաև հայ գրողների, բանաստեղծների, արվեստագետների սկզբնական հայացքը: Ստեղծվել են բանաստեղծություններ, վեպեր, գեղարվեստական մեծ ընդհանրացումներով լի կտավներ: Այդ շարքում եզակի և ուրույն տեղ ունի Դերենիկ Դեմիրճյանը՝ հայ գրականության անվանի դասականը: Գրական գործունեության արշալույսին՝ 1912 թ., ակնաավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի «Марпан Васақ перед судом историков»¹ աշխատության ազդեցության տակ նա գրեց «Վասակ» դրաման, որը բեմադրվեց 1914-ին: Ինչպես ցույց է տալիս խորագիրը, դրամայի կենտրոնական հերոսը Վասակն է. որի գործունեության միջոցով հեղինակն ընդգծում է «հայրենիքին ինքնական նվիրաբերած բարոյական մահը»², կարծես ցանկանալով փյփհսովայական մտորումներով և փնտրտուքներով արդարացում գտնել հերոսի համար: Ժամանակի պարբերականները նշում են, որ ըստ այդ պիեսի, «Վասակը ներկայացնում է հայի քաղաքական միտքն ու գոյությունը, իսկ Վարդանը հայի ուղղամտությունը»³: Անցան տարիներ, սակայն չնվազեց Դեմիրճյանի հետաքրքրությունը V դարակեսի այդ իրադարձությունների նկատմամբ: Նա շարունակում էր պրպտել, խորա-

նալ փաստերի, դեպքերի և դեմքերի հետազոտության մեջ: Ժամանակի հետ փոխվեց Դեմիրճյանի տեսակետը 451 թ. ազատագրական շարժումների գլխավոր դերակատարների և շարժիչ ուժերի վերաբերյալ: Դրան նպաստում էր գրողի ապրում ժամանակաշրջանը: 1941-ին սկսվել էր Հայրենական մեծ պատերազմը: Ոտքի էր կանգնել նաև հայ ժողովուրդը, որովհետև ֆաշիզմի հաղթանակի դեպքում հայ ժողովրդին սպառնում էր 1915 թ. ողբերգության կրկնությունը, այս անգամ Արևելյան Հայաստանում: Տարիների լարված աշխատանքն ընդունեց տենդագին բնույթ: Դեմիրճյանն աշխատում էր երկու ուղղությամբ. պատմաբանին վայել բծախնդրությամբ նա ուսումնասիրում էր ոչ միայն Եղիշեին ու Փարպեցուն, այլև ուշ շրջանի պատմիչներ Սեբեոսին ու Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, Թովմա Արծրունուն ու Մովսես Կաղանկատվացուն, Ստեփանոս Տարոնեցուն և Կիրակոս Գանձակեցուն, վերջապես Վարդան Բարձրաբերդցուն ու Ստեփանոս Օրբելյանին, այսինքն՝ այն բոլոր պատմիչներին, որոնք ինչ-որ չափով անդրադարձել են Վարդանանց պատերազմին և իրենց վերաբերմունքն արտահայտել: Պատասխանատվության մեծ զգացումով Դեմիրճյանը քրեին է հանձնել իր ուսումնասիրության արդյունքը «Վարդանանց պատերազմը»¹ խորագրով, որը լույս տեսավ 1943-ին «Սովետական գրականություն» ամսագրի մարտ և ապրիլ-մայիս միացյալ համարներում: Հենց մարտի համարում ամսագրի խմբագրությունը տեղեկացնում է ընթերցողներին, որ ապրիլ-մայիս միացյալ համարից սկսած շարունակաբար լույս է տեսնելու «Վարդանանք» պատմավեպը: Գրողի ստեղծագործական քուրայում առաջինն ստեղծվել է պատմագիտական աշխատությունը, որի թեզերի գեղարվեստական ապացույցը դարձել է պատմավեպը: Մեր խնդրից դուրս է քննարկել վեպը, վերհանել նրա արժանիքներն ու թերությունները: Այսօր անդրադառնալու ենք միայն գրողի պատմագիտական աշխատությանը, որը թեև ծավալով փոքր է, ընդամենը 53 էջ, սակայն խիստ տարողունակ՝ բարձրացրած հայոցերի, քննարկված խնդիրների հրատապությամբ և այժմեականությամբ: Նրա լույս տեսնելու օրվանից մինչև օրս մեզ բաժանում է ավելի քան կեսդարյա մի ժամանակահատ-

¹ Заметки Восточного отделения императорского археологического общества, XV, С. Петербург, 1904 г.

² «Հորիզոն», 1914 թ., № 34:

³ Նույն տեղում:

¹ Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանց պատերազմը, տե՛ս ԵԼԺ, հ. 12, էջ 298-351:

ված, սակայն ի պատիվ հեղինակի այն համապատասխանում է և համահունչ է նաև այսօրվա գիտական պահանջներին ու չափանիշներին, որովհետև նա առաջնորդվել է միայն պատմական ճշմարտությամբ, գրողին ու գիտնականին վայել պատմական ճշմարտությամբ, գրողին ու գիտնականին վայել հայրենասիրությամբ:

Աշխատության սկզբում Եղիշեի և Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունների համեմատական քննությամբ Դեմիրճյանը համառոտ շարադրում է դեպքերի զարգացման ընթացքը: Չնայած շատերին բխում է, թե պատմագրությունն ու բանասիրությունը տվել են վերջնական մեկնաբանությունները և նոր բան ասելու տեղ չի մնացել, հեղինակն իր խնդիրն է համարում Վարդանի կերպարի ամբողջացման միջոցով մշակել իր տեսակետը Վարդանանց պատերազմի հանգուցային հիմնախնդիրների նկատմամբ: Դրանք են՝ հայոց պետականության, հայ նախարարական տների կողմնորոշման, պատերազմի ծագման ու վախճանի հետ կապված խնդիրները: Այդ հարցերի պարզաբանման ժամանակ նա քննարկում է այլ պատմաբանների մեկնություններն ու գնահատականները, որ նրանք արտահայտել են երկու հիմնական սկզբնաղբյուրների՝ Եղիշեի ու Փարպեցու նկատմամբ: Զննադատվում է Գարսգաշյանը¹, որը Եղիշեին չի ընդունում իբրև հավաստի աղբյուր և Վարդանի ժամանակակից: Վերջինս արժեզրկում է Եղիշեին իբրև պատմագիր, նրա բույլ կողմը համարում է «վիպասանական նկարագրություններն ու լիրիկական զեղումները»: Դեմիրճյանը չի համաձայնվում նաև Ալիմյանի եւ Կյուլեսեյանի հետ², որոնք Եղիշեին համարում են Փարպեցուց հետո ընկած ժամանակահատվածի հեղինակ: Դեմիրճյանն առաջարկում է Եղիշեին ուսումնասիրել անմիջականորեն Եղիշեի միջոցով, հաշվի առնել հայոց պատմությանը բնորոշ գիծը՝ վկայաբանությունը: Հայ պատմիչների աշխատությունները գնահատելով իբրև վկայաբանություն՝ Դեմիրճյանն իրավացիորեն Եղիշեի բանաստեղծական նկարագրությունները համարում է իրականության ճշգրիտ արտացոլում, իսկ նրա ոճի վրա տեսնում

է ժամանակի գրական բարձր ոճի, առանձնապես Աստվածաշնչի ազդեցությունը: Ինչ վերաբերում է Եղիշեի Վարդանին ժամանակակից լինելու հարցին, նա բազմաթիվ համոզիչ փաստերով (Միհրնեսեհի նամակի շարադրանքը, Վարդանի ճակատամարտից առաջ արտասանած ճառը, ճակատամարտի ժամանակ ընկած իշխանների և նրանց տոհմակիցների ճշգրիտ թիվը), Դեմիրճյանը հավաստում է, որ Եղիշեն, իսկապես, Վարդանի ժամանակակիցն է, դեպքերի անմիջական մասնակիցն ու ականատեսը: Հնարավոր չէ, որ Եղիշեն օգտվեր Փարպեցուց կամ լիներ նրանից հետո հենց միայն այն փաստով, որ Փարպեցին ընկած հերոսների մասին հաղորդում է ոչ թե կոնկրետ, այլ ընդհանրացված արտահայտություններ, իսկ Եղիշեն մեկ առ մեկ բավարկում է «յազգէն Մամիկոնէից քաջն Վարդան հարիւր երեսուն և երեք արամբք, յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն կորովի ինն և տասն արամբք»¹ և այդպես շարունակ: Այս բվերն ու փաստերը չեն կարող լինել բանաստեղծական երևակայության արդյունք: Տարբեր փաստեր համադրելուց հետո Դեմիրճյանն արձակում է իր արդար դատավճիռը. «Այս գիրքը (խոսքը Եղիշեի գրքի մասին է) գրված է սրտի արյունով և խղճի մաքրությամբ: Սրա մեջ ճշմարտության և արդարության թրթիռն է ջերմանում: ...Գեղեցիկ ձևի տակ թրթռում է կենդանի փաստը»²: Ժխտելով նշված գիտնականների կարծիքները Եղիշեի ժամանակի և պատմության հավաստիության վերաբերյալ՝ Դեմիրճյանը, մեր կարծիքով, կատարում է ճիշտ ընդհանրացում. հետազոտողները՝ պատմաբաններն ու բանասերները, ցանկացած պատմիչի քննարկում և արժեքավորում են ընդամենը տասնամյակների ընթացքում: Ժողովուրդը նրանց քննության է ենթարկում դարերի ընթացքում: Ճշգրիտ պատմության երկու ստեղծողները ժողովուրդն ու ժամանակը, տվել են իրենց դատավճիռը Եղիշեի և նրա պատմության վերաբերյալ, հաստատելով նրա պատմության, վավերականությունը: Ժամանակի ընթացքում ժողովուրդն իր ուղղումներն է մտցրել Եղիշեի մասին եղած գնահատումների մեջ: Դեմիրճյանի նման մտածողների ճշմարտացիությունը փաստում է նաև այս գիտաժողովը:

¹ Ա. Մ. Գարսգաշեան, Զննական պատմություն հայոց, մասն Դ., 1895, Թիֆլիս, էջ 111-168:

² Ա. Ալիմյան, Եղիշե վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն, Կ. Վիեննա, 1932, Կ. Բ., 1937: Բ. Կիւլեսեյեան, Եղիշե, Զննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1909:

¹ Եղիշե, Վասն Վարդանանց եւ հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 119:

² Դ. Դեմիրճյան, ԵԼԺ, հ. 12, էջ 321-322:

Աշխատության հիմնահարցերից մեկը Վարդանի, Վասակի և նախարարական մյուս տների կողմնորոշման խնդիրն է: Վասակի կողմնորոշումը որոշելը համեմատաբար հեշտ է. չնայած դեռ երիտասարդ նա օգնել էր անգամ Մեսրոպ Մաշտոցին՝ Սյունյաց աշխարհում դայրոցներ բացելու և քրիստոնեությունը ամրապնդելու գործում, հասուն տարիքում նրա ընդգծված փառասիրությունը, սին տենչերի իրականացումը կապվում էին պարսից արքունիքի հետ: Թերևս կարող է տարակուսանք հարուցել այն փաստը, որ բյուզանդական կայսեր ուղղած դիմումին մասնակցել էր նաև մարգարանը, բայց գուցե դա դիվանագիտական բայլ էր: Ուրեմն, Վասակն ուներ պարսկական կողմնորոշում: Առավել դժվար էր Վարդանի կողմնորոշման հարցը: Հայոց սպարապետը երկար տարիներ հավատարմությամբ ծառայել էր պարսից պետությանը, ղեկավարել հայ զինական ուժը նրանց թշնամիների՝ հոների և քուշանների դեմ մղված ճակատամարտերում, տարել փառավոր հաղթանակներ և արժանացել Հագկերտի պարգևներին: Այդ ժամանակ Սասանյան պետության կազմում Հայաստանը պահպանում էր իր ներքին ինքնավարությունը և փաստորեն ուներ կիսանկախ պետականություն: Բայց փոխվեց նրանց վերաբերմունքը. սպառնալիքը կախված էր ոչ միայն քրիստոնեական հավատի, այլև հայ ժողովրդի ազգային ավանդությունների վրա: Վարդանը դիմադարձ կանգնեց Սասանյաններին, նույնիսկ կազմակերպեց նախարարական տների դիմակայությունը: Արդյո՞ք այն պատճառով, որ նա ուներ բյուզանդական կողմնորոշում, մանավանդ Տիգրանից վերադառնալուց հետո նա պատրաստվում էր մեկնել Բյուզանդիա, կամ Հայաստանի Արևմտյան տարածքը (ինչպես մեկնաբանում են ուսումնասիրողներից ոմանք): Բայց Թեոդոս կայսեր մահից հետո Մարկիանոսի տված մերժողական պատասխանը կասկած չի թողնում, որ Վարդանը չուներ բյուզանդական կողմնորոշում: Եթե դաշինքով կամ դաշնակցային պարտականություններով բացատրենք կողմնորոշման խնդիրը, ապա կարող ենք Վարդանին համարել քուշանների և հոների կողմնորոշում ունեցող: Բայց դա ճիշտ չէր լինի: Ուրեմն ո՞րն է Վարդանի կողմնորոշումը: Սասանյանների պահանջը՝ ոչնչացնել քրիստոնեական կրոնը, մոզերի միջոցով մուտք գործել հայ ընտանիք, շարունակում էր ոչնչացնել ազգային բարքերը, առանձնահատկությունները,

լեզուն, մի հիմնահարց, որի հետ չէր կարող հաշտվել Վարդանը: Պաշտպանելով քրիստոնեությունը՝ Վարդանը դառնում էր ոչ թե հավատակից Բյուզանդիայի կողմնորոշում ունեցող գործիչ, այլ հաշվի առնելով եկեղեցական դասի պահանջը, եկեղեցու պաշտպանության միջոցով պաշտպանում էր հայ պետականությունը: Այդ բայով նա ապացուցում էր, որ ոչ միայն սպարապետ է, այլև խոշոր քաղաքական-պետական գործիչ: Ուրեմն Վարդանի պայքարը հետապնդում էր թեկուզև կիսանկախ պետականությունը, ազգային ինքնությունությունը և մշակույթը պաշտպանելու նպատակ: Հետևաբար, ճիշտ կլինի Վարդանի կողմնորոշումը համարել ժողովրդի կողմնորոշում, ոչ բյուզանդական, ոչ պարսկական, այլ ժողովրդական:

Մյուս կարևոր հիմնախնդիրը վերաբերում է Վարդանանց պատերազմի բովանդակությանը: Ի՞նչ էր Վարդանանց պատերազմը. դարեր շարունակ այն համարվել է կրոնական պատերազմ, այսինքն քրիստոնեությունը կրակապաշտությունից պաշտպանելու պատերազմ: Դա թեև ճիշտ, սակայն կիսատ բնութագրում է: Հավատափոխությանն առաջինն ընդդիմացավ հայ հոգևորա-կանությունը, բայց ոչ մենակ, այլ նախարարական դասի մեծ մասի օժանդակությամբ: Բայց դա դեռ քիչ էր պատերազմի բնույթը պարզելու համար: Այդ պատերազմին եռանդուն մասնակցություն ցուցաբերեց ժողովուրդը՝ ինքնաբուխ, առանց հրամանների, որովհետև առերես ուրացած հայ նախարարների հետ պարսից արքայի հրամանով Հայաստան եկած 700 մոզերը պետք է մտնեին հայ ընտանիքը պարսկացման գործը ի կատար ածելու համար: Ուրեմն, դա ժողովրդական պատերազմ էր: Կարող է հարց առաջանալ, հայ հոգևորականությունը և նախարարական դասի մեծ մասը եթե պաշտպանում էր քրիստոնեությունը, ուրեմն կհակվե՞ր դեպի հավատակից պետությունը, դեպի Բյուզանդիան. գուցե այո, բայց դարձյալ մի պայմանով՝ հայության ինքնությունությունը պաշտպանելու և ոչ մի դեպքում չձուլվելու պայմանով: Ուրեմն խնդիրը միայն քրիստոնեությունը չէ, այլ հայությունը, ազգային առանձնահատկությունները: Ապացույց՝ նույն 451-ին Քաղկեդոնի ընդունած որոշումը և հայ հոգևորականության հրաժարումը այդ որոշումն ընդունելուց 451-ին: Հետևությունը մեկն է. դարձյալ շեշտվում է ազգային ինքնության գաղափարը: Ժողովրդի ինքնաբուխ մաս-

նակցությունը այդ պատերազմին ստիպում է Դեմիրճյանին այն որակել նախ իբրև ժողովրդական, ապա ընդգծվում և շեշտվում է Հայրենական պատերազմ արտահայտությունը: Գուցե դա մեծ գրողի տուրքն է իր ապրած ժամանակաշրջանին, բայց չենք կարող չհամաձայնել նրա հետ, որ «առանց հայ ժողովրդի ըմբոստացման ոչ հայ հոգևորականությունը, ո՛չ էլ իշխանական դասը կարող էին Հայրենական պատերազմ սկսել պարսից դեմ»:

Աշխատության կարևոր հիմնահարցերից է Վարդանի ռազմական ունակությունների, նրա զորավարական տաղանդի բնութագրման քննարկումները: Դեմիրճյանն առաջ է քաշում հայ ռազմագիտության ուսումնասիրության հատուկ ծրագիրը: Ի՞նչ պատերազմներ է մղել մեր ժողովուրդը և ինչպես: Ճիշտ է մի բան. ի բաց առյալ Տիգրան II-ի մղած պատերազմները, հայ ժողովրդի բազմադարյան գոյության ընթացքում մղվել են միայն պաշտպանական մարտեր: Բանի որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և ռելիեֆը բազմաթիվ լեռնահովիտների, միջանցքների և լեռնանցքների մի բավիղ է ներկայացնում, խոշոր և տեական ճակատամարտերը համարյա անհնարին էին: Ընդունված էր մեծ ընդհարման ժամանակ արագ և ուժգին հարված, իսկ շարունակությունը՝ մանր, անակնկալ և արագ հարձակումներ: Հայկական բանակի ամենավճռական ուժը այրուձին էր՝ ի սկզբանե անտի հայտնի հանդուգն և կայծակնային հարվածներով, հեռավոր, երկարօրյա երթերով: Հմուտ ռազմական գործչին վայել բովանդակությամբ են քննարկված Վարդանի մղած ճակատամարտերի ռազմավարությունն ու մարտավարությունը: Դեմիրճյանը համեմատում է Վարդանի, նրա նախորդների ու հետնորդների մղած ճակատամարտերը և հանգում այն եզրակացության, որ տարբեր ժամանակների հայ զորավարները՝ Մամիկոնյանները, Թեոդորոս Ռշտունին, Բագրատունիները, Գևորգ Մարգալետունին, Վահրամ Պաղիապուտին, անգամ Դավիթ Բեկը վարում էին նույն տակտիկան: Փոքր ժողովուրդները մեծաքանակ թշնամու դեմ վարում են հանկարծակի հարվածի մարտավարությունը: Դեմիրճյանի բացատրությունները համոզիչ են և տրամաբանական: Նա չի համաձայնվում պատմիչների հետ, թե Վարդանը գնում էր նահատակվելու, կամ՝ հուսահատ կռվի բռնվեց պարսիկների դեմ: Վերլուծելով Ավարայրի ճակատամարտի բո-

լոր մանրամասները, նա հանգում է այն եզրակացության, որ Վարդանը ընդունել էր ակտիվ պաշտպանության ռազմավարությունը, որն իրականացնելու էր հարձակման միջոցով:

Դեմիրճյան քննախույզ պատմաբանն առավել ընդգծվում է վճռական ճակատամարտի վայրը որոշելիս: Ո՞րն է Տղմուտ գետը, Ավարայրի դաշտը: Քննարկելով Հակոբ Մանանդյանի ճշտած Պետինգերյան քարտեզի վրա նշված վայրերը նա չի համաձայնվում ակադեմիկոսի տեղադրած Տղմուտի վայրին, որը հյուսիսից հարավ ձգվող Կարասու գետն է: Այդ դեպքում զորքերը պետք է կանգնեին գետի արևելյան ու արևմտյան ափերին, մինչդեռ դա հնարավոր չէր, որովհետև ոչ հայերը, ոչ էլ պարսիկները իրենց չէին դնի բնական քանցի վտանգի տակ: Դա պետք է լիներ այնպիսի մի գետ, որը հոսեր արևմուտքից արևելք, որպեսզի զորքերը կանգնեին. հայերը՝ հյուսիսային, պարսիկները՝ հարավային ափերին: Դեմիրճյանը գտնում է, որ այդ գետն Ակ-սուն է, համաձայնվելով Գալուստ Շերմազանյանի հետ, որն անձամբ եղել էր այդ վայրերում և ուսումնասիրել տեղանքը: Տարիներ անց այդ փաստն ապացուցեց ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանը: Դեմիրճյանի աշխատությունը կարելի է քննարկել ավելի մանրամասներով, բայց բերված փաստերն էլ ծանրակշիռ ապացույց են այն բանի, թե պատմաբան Դեմիրճյանը ինչ մեծ պատասխանատվությամբ է լուծել իր առաջ դրված խնդիրները և գեղազետ Դեմիրճյանը գերազանցությամբ իրականացրել է դրանք «Վարդանանք» պատմավեպում:

Ավարայրի խորհուրդը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 77-82:

ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐԲԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅԶՆԵՐԸ

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ հազվադեպ են այն անձնավորությունները, որոնք իրենց մեջ միավորում են հոգևորականի աշխատանքային և տեսական գործունեությունը: Մաղաքիա Օրմանյանը՝ XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ եկեղեցու և հասարակական-քաղաքական կյանքի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը, այդ եզակի դեմքերից է: 1841թ. Կ. Պոլսի հռոմեադավան ընտանիքում ծնված, Հռոմի ուսումնական հաստատություններն ավարտած, իմաստասիրության, աստվածաբանության, եկեղեցական իրավագիտության մագիստրոսի կոչում ստացած, Հռոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ ընտրված Օրմանյանը դիմագրավում է հռոմեադավան հայությանը կաթոլիկության մեջ լուծելու քաղաքականությանը, իր վրա զգում հռոմեական կղերի հալածանքները, հստակ գիտակցությամբ ցանկանալով պաշտպանել հայության ազգային դիմագիծը՝ վերադառնում է հայ առաքելական եկեղեցու գիրկը: «Հռոմեադավանությունն է հեռանալու միտքը իմ վրա ոչ կիրքի մը վայրկեանական որոշում և ոչ շահադիտութեան կեղծիք էր, այլ երկարատեն խորհուրդ և կշռում, և խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»¹: Հռոմեադավան եկեղեցում վարդապետի աստիճան ընդունած Օրմանյանը հայ առաքելական եկեղեցու գրկում ստանում է ծայրագույն վարդապետություն, եպիսկոպոսություն, արքեպիսկոպոսություն. հոգևոր առաջնորդի պաշտոն է վարում Կարինում, կատարում է Կ. Պոլսի պատրիարքի, ապա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տարբեր հանձնարարությունները, աստվածաբանություն է դասավանդում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, դառնում Արմաշի վանահայրը և դպրանոցի հիմնադիրը, 12 տարի անընդմեջ՝ 1896–1908 թթ. համիլյան «գուլումի» տարիներին, վարում է Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնը: Գործնական հոգևոր այդ աշխատանքներին զուգահեռ Օրմանյանը աշխատություններ է գրում. սկզբում, երբ դեռ կաթոլիկ էր, իտալերեն լույս է ընծայում «Հայ արևելեան կաթոլիկեայր», «Ռեվերսություն կամ Թուր-

¹ Մաղաքիա Օրմանյան, Խոհր և խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 6:

քիա և պապություն», ապա ֆրանսերեն՝ «Արևելեան կաթոլիկաց կրոնական ազատությունը և քաղաքական իրավունքները», «Վատիկան և Հայք»: Հայ եկեղեցու դավանանքը պաշտպանելու նպատակով, Օրմանյանը գրում է «Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը և ներկա կացությունը» աշխատությունը, որը լույս է տեսնում սկզբում ֆրանսերեն, ապա հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն: Գիրքն արագությամբ սպառվում է: Նրա անհրաժեշտության և կարևորության մասին է վկայում նշված բոլոր լեզուներով մի քանի անգամ հրատարակվելու փաստը:

Օրմանյան պատմաբան գիտնականի մեծությունը, նրա կատարած անչափելի աշխատանքն ընդգծվում է «Ազգապատում» երեք հատորանոց աշխատության մեջ: Նրա լրիվ վերնագիրն է՝ «Ազգապատում. հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմում»: Կոթողային այս ուսումնասիրությունն իրականում իր մեջ ամփոփում է հայ ժողովրդի երկհազարամյա պատմությունը՝ Թադեոս Առաքյալից սկսած մինչև XIX դարի առաջին տասնամյակը՝ Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին: Այդ գրքի մեջ անբակտելիորեն իրար են միահյուսված հայ ժողովուրդն ու իր եկեղեցին իբրև անբաժան, մեկը մյուսով պայմանավորված էություններ: Դարեր ի վեր պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար եկեղեցին իրականացրել է ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական-պետական իրավասություններ, իր մեծ ավանդն է ներդրել հայապահպանության, ժողովրդի հավաքականությունն ու միասնությունն ամրապնդելու դժվարին գործում: Այդ պատճառով «Ազգապատումի» երեք հատորներն իրականում հայ ժողովրդի ինքնատիպ պատմությունն են՝ գրված մեկ անձի կողմից: Անգամ քեթևակի ծանոթությունը աշխատության հետ զարմացնում է ուսումնասիրողներին հեղինակի տքնաջան աշխատանքով, անափ աշխատասիրությամբ, գործի ընդգրկման լայնքով և խորությամբ:

Քանի որ ես հայ ժողովրդի պատմության XIX դարի մասնագետ եմ, ապա այստեղ քննարկելու եմ «Ազգապատումի» միայն Գ. հատորում արտահայտված պատմագիտական հայացքները: Գ. հատորն ընդգրկում է 1809-ից 1908 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Թե ինչ մեծ նշանակություն է տալիս հեղինակն այդ ժամանակաշրջանին, երևում է հա-

տորների բովանդակության համեմատությունից: Ա և Բ հատորներն ընդգրկում են մեր թվարկության I դարից մինչև XIX դարն ընկած ժամանակաշրջանը, իսկ Գ հատորը՝ միայն XIX դարը և XX դարի առաջին տասնամյակը: Երկու հատորների պատմությունը Օրմանյանը շարադրում է պատմիչների, իրենից առաջ գրված աշխատությունների հիման վրա՝ այն դնելով և քննարկելով պատմաբանի իր պրիզմայով անցկացնելով, իսկ Գ հատորի իրադարձությունների մեծ մասի ականատեսը և մասնակիցն է եղել հեղինակը: Այդ հանգամանքը յուրօրինակ ձևով և հեշտացնում, և դժվարացնում էր Օրմանյանի գործը: «Պատմագրին դերը»¹ խորագիրն ունեցող հատվածում Օրմանյանը գրում է, թե ուսումնասիրողներից ոմանք անպատշաճ են համարում ժամանակակից պատմություն գրելը՝ բողոքելով այն հետագա սերունդներին, որ «անկողմնակալ կերպով և առանց կիրքի, առանց անձնական տեսութեանց եղելությունները կշռեն և պատմեն»²: Նա չի ցանկանում հետևել այդ ընթացքին՝ գտնելով, որ «պատմական եղելությունները պետք է ժամանակակիցներէ, իմա՝ գիտակից և մասնակից անձերէ: Վկայվին, որպեսզի տրամաբանական և իրավագիտական տեսակետով ալ ստուգութեան հավաստիքը կրեն և իրոք ալ մեր հետազոտութեանց մէջ միշտ ժամանակակիցներու, գոնէ մերձակիցներու վկայութեանց և գրութեանց կը դիմենք ստուգութեան փաստ գտնելու համար»³: Մյուս կողմից Օրմանյանն զգուշացնում է պատմաբան գիտնականներին, որ «անձնական կիրքերը և անհատական կարծիքները չմատուցվեն իբրև պատմություն», ուստի դրա համար անհրաժեշտ է չափավոր լինել գնահատականների և քննադատության մեջ, չշռայել ոչ գովեստներ, ոչ պարսավանքներ: Իր գործի դժվարությունը նա բացատրում է նրանով, որ «ազգային ժամանակակից պատմությունը տակավին իր պատմաբանը ունեցած չէ և կերպով մը այդ դատարկը լեցնելու կոչված կը գտնվին»⁴:

Ընենք, թե ինչպես է կատարում իր խոստումները ժամանակի անխոնջ հետազոտողն ու պատմագիրը: XIX դարի ուսումնասիրությունը

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 4579–4582:
² Նույն տեղում, էջ 4580:
³ Նույն տեղում:
⁴ Նույն տեղում, էջ 4581:

Օրմանյանն սկսում է Եփրեմ Զորագեղցու կաթողիկոսական շրջանից, այսինքն՝ XIX դարի սկզբից, երբ Ռուսաստանը, վերջացնելով Պետրոս Մեծի ժամանակից սկսած հետախուզական գործողությունները, նպատակաճովում է աստիճանաբար իր տիրապետությունը հաստատել Անդրկովկասում: Դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ռազմական գործողությունների նկարագրությունից անգամ մենք զգում ենք Օրմանյան պատմագրի ռուսամետ ուղղվածությունը: Ինչքան էլ նա անկողմնակալ դիրք գրավելով մեծարանքի խոսքեր է գրում Աբբաս Միրզայի մասին, այնուամենայնիվ, անթաքույց նշում է արևելահայերի, ինպես նաև արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշման մասին, «ռուսաց հանդէպ հայերուն ունեցած մեծ վստահութեան և մեծ համակրութեան մասին»¹, շեշտում պարսկական «անկանոն և բռնական տիրապետութեան նեղությունները», որոնց պատճառով «Ռուսիա իբրև ազատարար կողջունուէր և անոր գալուստը կը բաղձացուէր»: Օրմանյանը գովեստով է արտահայտվում ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների մասին, շեշտում այդ գործում Ներսես Աշտարակեցու մեծ ներդրումը, ի վերջո՝ Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելը: Այս իրադարձությունների բացատրության ժամանակ պատմաբանն անդրադառնում է Ներսես Աշտարակեցի և Երմոլով, Աշտարակեցի և Պասկևիչ, Աշտարակեցի և Կարբեցի փոխհարաբերություններին և աներկբայորեն մեղադրում Պասկևիչին ու Կարբեցուն, գովաբանում Ներսես Աշտարակեցուն, նշում նրա մեծագործությունները բոլոր ասպարեզներում: Փաստորեն Օրմանյանը տարբերակված մոտեցում է ցուցաբերում Ռուսական կայսրության նկատմամբ: Դրական գնահատական տալով Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմանը, նա բացասական դիրքորոշում է ընդունում Ռուսաստանի Հայաստանում վարած գաղութային քաղաքականության նկատմամբ, որն արտահայտվում է Ռուսաստանի կողմից հայկական մարզ ստեղծելու, ապա վերացնելու և հայ եկեղեցու կանոնադրությունն ընդունելու մեջ²: Խիստ քննադատության են արժանանում «Положение»-ի հեղինակները, որոնց հաստատել էր ցարական կառավարությունը:

¹ Նույն տեղում, էջ 3898:
² Նույն տեղում, էջ 4250–4259:

նը, և բոլորովին անտարբեր էր գտնվել ժամանակի կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցին: Դրանք Սերովբե Արարատյանը և Շահան Ջրպետյանն էին, մեկը՝ կաթողիկ հոգևորական, մյուսը՝ կաթողիկ աշխարհական, հայոց լեզվի ուսուցիչ Փարիզում, որոնք անհաղորդ էին ազգային եկեղեցու ավանդություններին և եկեղեցական կանոնակարգին, նրանք «ոչ հայոց գիրը գիտեին և ոչ պատմությունը, ոչ եկեղեցական օրենքները և ոչ ծեսերը»¹: Քանի որ ռուսական պետության սկզբունքը եկեղեցական իշխանությունը պետական իշխանությանը ենթարկելն էր, եկեղեցի և պետություն հարաբերությունների մեջ գերագույնը պետությունն էր, ապա այդ պատճառով Ռուսական կայսրությունը ցանկանում էր այդ սկզբունքները տարածել իր իրավասության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների վրա: Օրմանյանը սուր քննադատության է ենթարկում «Положение»-ն, մեկ առ մեկ քննարկում նրա 141 հոդվածները, որոնք վերաբերում էին հայ եկեղեցու ընդհանրական իրավունքներին և արտոնություններին, կաթողիկոսին, Սինդիին, պրոկուրորին, բեմակալ առաջնորդներին, հոգևոր դպրոցներին, եկեղեցու և հոգևորականների եկամուտներին և այլն: Օրմանյանին ամենից շատ վրդովեցնում էր այն փաստը, որ «Положение»-ն աշխարհականներին հեռացնում էր եկեղեցու գործերին միջամտելուց, մինչդեռ դա ամբողջովին հակասում էր հայ եկեղեցու ազգային բնույթին: Մյուսը՝ Սինդի և պրոկուրորի ստեղծումն էր, իսկ ամենաբացասականը՝ պետական իշխանության միջամտությունն էր եկեղեցու գործերին: Այնուհանդերձ, Օրմանյանը միանգամայն անաչառ գնահատական է տալիս «Положение»-ին, նշելով նրա առավելությունը արևմտահայոց Ազգային սահմանադրության նկատմամբ. «Եկեղեցական բարեկարգութեան համար առելի ազդեցիկ եղած է Պոլսենիէն ռուսահայոց համար, քան սահմանադրութիւնը տաճկահայոց համար»²: Օրմանյանը քննադատական վերաբերմունք է դրսևորում նաև ցարական կառավարության 1903 թ. հունիսի 12-ին ընդունած հայ եկեղեցու կալվածքները և ողջ ունեցվածքը պետականացնելու (բռնագրավելու) օրենքի նկատմամբ: Շեշտելով, որ հայ եկեղեցու ունեցվածքը ստեղծվել է ողջ աշխարհի հայության նվիրատվություններից, նա իբրև արևմտահայոց պատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 4152:

² Նույն տեղում, էջ 4267:

րիաքը իր բողոքն է արտահայտում՝ Կ. Պոլսի Կրոնական ժողովի անդամ հոգևորականների անունով և ստորագրություններով բողոքի դիմումներ է հղում ցարական արքունիքին: Այդ իրադարձությունների մանրամասն նկարագիրն իր արտացոլումն է գտել «Ազգապատումի» Գ. Խատրում¹: Ընդգծելով ցարիզմի քաղաքականության հակահայկական ուղղվածությունը, Օրմանյանը աչառու վերաբերմունք է դրսևորում ազգային կուսակցությունների գործունեության նկատմամբ, ողջ մեղքը բարդում է նրանց վրա, ճիշտ չըմբռնելով (գուցե և չցանկանալով տեսնել) պատճառա-հետևանքային կապը:

Օրմանյանի պատմագիտական հայացքներից հետաքրքիր է նրա վերաբերմունքը արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության նախագծի նկատմամբ, անդրադառնալով ժողովրդական ցույցերին, սահմանադրության հեղինակներին, ապա կառավարության կողմից նրա հաստատմանը: Նշելով, որ Սահմանադրության նախնական տարբերակն ունեցել է 150 հոդված, իսկ պետության կողմից հաստատվածը՝ ընդամենը 99-ը, չնայած այն հանգամանքին, որ ավելացել են մոտ 40-ից, նա մեկ առ մեկ քննարկում է և ցույց տալիս, որ նախնական տարբերակն ավելի առաջադիմական էր և օգտակար ազգի համար, քան պետության կողմից հաստատվածը: «Ո՞վ կարող է լինել Կ. Պոլսի պատրիարք» հարցին Սահմանադրության նախնական տարբերակը փաստում էր, որ պատրիարքը պետք է լինի էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրված եպիսկոպոս: Պետության կողմից հաստատված տարբերակում ջնջվում է էջմիածնի կաթողիկոսի հիշատակությունը և հաստատվում «գոնե ի հորմէ սկսեալ օսմանեան հպատակ»-ը, որի պարտականությունն է «հաւատարիմ մնալ տերութեան և ազգին»: Քննարկելով սահմանադրության տարբերակի՝ պետության կողմից ջնջված և ավելացված հոդվածները՝ Օրմանյանն իր առաջ խնդիր է դնում «իբրև անաչառ պատմագիր և անկաշկանդ քննասէր» իրականության պարագաները չծածկել իր ընթերցողներից: Իսկ որո՞նք են այդ պարագաները: Արձանագրելով, որ Սահմանադրության հաստատումից հետո 1860 թ. սկսած անցած կես դարը (այսինքն՝ մինչ աշխատությունը գրելու ժամանակահատվածը) եղել է

¹ Նույն տեղում, էջ 5560-5592:

ազգային զարգացման և հառաջադիմության շրջան, նա գտնում է, որ ճիշտ չէր լինի այդ ամենը վերագրել արևմտահայերի Սահմանադրությանը, որ դա դարի պահանջն էր, միջազգային շփումների արդյունքը, մանավանդ՝ «այնտեղ չէ մոռնալ, որ ռուսահայեր առանց տաճկահայոց Սահմանադրության անոնցմե՛ անելի յառաջացած և զարգացած կը գտնին այսօր»¹։ Օրմանյանն իրավացիորեն արևմտահայերի սահմանադրությունը համարում է «գաղղիական երկրին ու մթնոլորտին ազդեցութիւններէն առաջնորդուած» մի կանոնադրություն, ակնարկելով, որ նրա հեղինակներն իրենց կրթությունը ստացել են Ֆրանսիայում և սահմանադրությունը գրել են ըստ այդ երկրի պահանջների. նրա մեջ խախտված է հոգևորականների և աշխարհականների թվական հարաբերությունը, և Օսմանյան պետությունը նրանից հանեց ժողովրդավարական հոգվածները և հաստատեց իրեն հարմար տարբերակը (Մ. Նալբանդյանի բնորոշումով «թվախտված սահմանադրությունը»), որի հաստատողն ինքը՝ բուրժական եպարքոսը, հայոց Սահմանադրությունն անվանեց «քառակուսի անիվ մը, որ զայն դարձնել ուղղներուն փորձանք պիտի ըլլա»։ Այս բոլորը բացահայտելուց հետո Օրմանյանն ավելացնում է. «պատմագիրքի անհրաժեշտ առնչութենէն չխուսափելու տեսակետէն այդ տողերուն շարժառիթը»²։ Իսկ մենք կ'ավելացնենք, որ հարգանքի արժանի է հեղինակի խոստովանությունը, եթե հաշվի ենք առնում ով է հեղինակը և երբ է գրվել աշխատությունը։

Առանձնահատուկ է Օրմանյանի հայացքը «հայկական խնդրի» (կամ հարցի) առաջացման նկատմամբ։ Մանրամասն քննարկելով 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները, ընթացքը և հետևանքները՝ Սերբիայի և Չեռնոգորիայի անկախությունը, ազատ Բուլղարիան, Բոսնիան և Հերցեգովինան Ավստրիային հանձնելը, նա գրում է. «Հայն ալ նեղուած ու հարստահարուած տարր մըն էր թուրքիոյ մեջ... զի Ասիոյ խորքերը անտեր ու անտերունչ մնացած էր... անգուսպ ցեղերէ շրջապատեալ և ոչ ընտրելագոյն պաշտոնեաներով կառավարուած»։ Արևմտահայության վիճակի նկարագրությունից նա անցնում է Ն. Վարժապետյանի գործունեության գնահատականին՝

նրան վերագրելով հայկական խնդրի արծարծման հեղինակությունը։ Իրականությանը չհամապատասխանող մի փաստ է դա, որը նշվում է ժամանակի մի շարք գործիչների և հեղինակների աշխատություններում, ես դրան հանգամանորեն անդրադարձել եմ Մկրտիչ Խրիմյանին նվիրված իմ աշխատության մեջ։

Ճիշտ է գնահատված մեծ տերությունների դիրքորոշումը Ռուսաստանի հաղթանակի պտուղները սեփականելու և Թուրքիայի status quo-ն ապահովելու գործում։ Ճիշտ է, համարյա այժմեական Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածների համեմատությունը և արդյունքների գնահատումը։ «Հայաստան բառը վերցուեցաւ և միայն հայաբնակ գավառներ յիշուեցան, ռուսական խնամակալութեան տեղ վեց տերութեանց հսկողութիւնը դրուեցաւ, ռուսական զոմոլերու երաշխատոր ներկայութեան տեղ ժամանակ առ ժամանակ օսմանեան կառավարութենէ տրուելիք ծանօթութիւնը փոխանակուեցաւ։ Սան-Ստեֆանոյի մէջ խոստանայ ըստածը՝ Պեռլին լոկ յանձն կառնի եղաւ»¹։ Հետաքրքիր է Օրմանյանի վերաբերմունքը հայկական խնդիր հարուցելուց հետո սկսված ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ։ Պատմաբանները սովորաբար արձանագրում են Օրմանյանի պահպանողական կեցվածքը և ազատագրական շարժումների նկատմամբ ունեցած նրա բացասական դիրքորոշումը։ Մեզ թվում է, որ հանգամանայից և մանրակրկիտ հետազոտությունը կփոխի այդ կարծիքը։ Պատերազմից անմիջապես հետո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի և Բեռլինի վեհաժողովի հիմնական արդյունքը Օրմանյանը գտնում է նրանում, որ Եվրոպական Թուրքիայում ապստամբած տարրերի վիճակը բարվոքվեց։ Հայ ժողովուրդը ևս գտնվում էր ծանր վիճակում և մեծ տերություններից ակնկալում էր «բարեբաստիկ ոլորում»։ Բայց հայը «ոչ ապստամբութիւն փորձած է, ոչ կառավարութեան դէմ շարժում բրած է և ոչ բռնադատական միջոցներու դիմած է»։ Նա իր կացության մասին հայտնել էր կառավարությանը (որը դա շատ լավ գիտեր) և ջանում էր մեծ տերությունների գուրջ շարժել։ (Հիշենք Խրիմյանին՝ Ես պիտի լամ)։ Օրմանյանը գտնում է. «Սակայն

¹ Նույն տեղում, էջ 4993։

¹ Նույն տեղում, էջ 4689։

² Նույն տեղում, էջ 4691։

իր նախընտրած ոճը ապարդիւն էր դարձած, և Պետլինի դաշնագիրը զիրենք աւելի բախտաւորութեամբ չէր և իբր պատճառ կը ցուցուէր իրեն գործած միջոցին տկարութիւնը»¹: Այդ պատճառով Բեռլինից վերադարձած Խրիմյանը երկաթե շերտի կոշն էր անում:

Օրմանյանը գտնում էր, որ հայկական խնդիրը՝ բարեկարգութիւնների խնդիրը, չի իրագործվել: 1880 թ. մեծ տերութիւնների համաժողովում և հավաքական վերջնագրերին Թուրքիան տվեց մերժողական պատասխան՝ համարելով միջամտություն իր ներքին գործերին, և այդ բոլորը ստիպեցին հայ հասարակական գործիչներին դիմելու գործնական քայլերին: Օրմանյանը հայտարարում է, որ դա էին հուշում նույնիսկ օսմանյան մայրաքաղաքի օտարերկրյա դեսպանները, որոնք գտնում էին. «Եթէ հայերը իրավցնէ բան մը ձեռք ձգել կուզեն, պէտք է իրենք առջև անցնին և հաստատուն կամքերնին գործնականապէս ցուցնեն և շոշափելի կերպով հաւաստեն, թէ իրենք են երկրին բնիկներն ու տէրերը և ոչ քիւրդերը. զի զինեալն է, որ երկրի մը տէրը կը ճանչցուի և ոչ անգէնը, իսկ արգահատանք շարժելու համար մութացիկ հայեցողածներ բավական չեն արդիւնք պատրաստել»²: Ըստ հեղինակի հենց այդ մտայնությունն էր, որ հայության մէջ փոփոխություն առաջ բերեց. «Անաշտ կշռադատողը կը տեսնէ, որ օսմանեան կառավարութիւնն էր փոփոխութեան պատճառ տոտողը, երբ հանդարտ աղերսարկուն կանարգէր և խռովաբար պահանջողը կգոհացնէր»: Այս խոսքերը պատմագրի գրչի տակ հնչում են իբրև դատավճիռ և ազատագրական շարժման առաջացման փայլուն բացատրություն: Նույնիսկ Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը (իր խոսքերով՝ խլրտումները), 1895-ի ապստամբությունը, Վանի, Կարինի հարստահարված մահանգներում սկսված հուզումները նրանից ստանում են այդ բացատրությունը: (Չէ՞ որ նա Կարինի «Պաշտպան հայրենեացի» գաղտնի ղեկավարներից էր): Այլ է հարցը, երբ խոսքը վերաբերում է կուսակցություններին և նրանց գործիչներին: Նրանց նկատմամբ Օրմանյանն ունի առավելապես բացասական դիրքորոշում: Նա կողմնակից է իր խոսքերով «խաղաղ շարժմանը», իհարկե, ինքն էլ չի

պատկերացնում կամ չի կարողանում բացատրել, թե ո՞րն է խաղաղ շարժումը:

Հետաքրքիր են Օրմանյանի հայացքները հայ եկեղեցու նվիրապետությունների նկատմամբ: «Ազգապատումի» բոլոր հատորներն անդրադառնում են Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայկական պատրիարքությունների, Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունների՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հետ ունեցած հարաբերությունների հարցերին: Մանրամասն տալով ազգային հոգևոր այդ հաստատությունների պատմությունները, տազնապնդելով, պատրիարքների և կաթողիկոսների գործունեության ողջ բնագավառը, Օրմանյանը հանդես է բերում, մեր կարծիքով, միանգամայն ճիշտ մոտեցում. բոլոր այդ նվիրապետությունները Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը պետք է համարեն գերակա իրենց նկատմամբ, ոչ մի բուպե չմտածեն հակաբոո լիներու մասին: Պատահական չէ, որ նա ընդգծում է. «Էջմիածինը հայ ազգին հոգին է, հայ ազգին սիրտն է, նա ամբողջ ազգինն է, նա բոլոր եկեղեցեաց մայրն է»: Դիշտ է վարվում պատմաբանը նման մոտեցում պահանջելով նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, որը պարտավոր է ընդունել այդ նվիրապետությունների գոյության իրավունքը և իբրև հայր հոգալ իր զավակների համար: Այդ հողի վրա էլ նա քննադատում է Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն, որն ամեն կերպ ջանում էր ոչնչացնել Կիլիկիայի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները: Կարելի է և՛ համաձայնվել, և՛ վիճել ամեն մի կաթողիկոսի կամ հոգևորականի՝ Օրմանյանի տված գնահատականի հետ, բայց որ գործ ունենք պատկառելի գիտնական պատմաբանի հետ, որի աշխատության արժեքը գնալով ավելի է մեծանում սերունդների աչքին, կասկածից դուրս է: Եվ միանգամայն համաձայն ենք Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի արտահայտած կարծիքի հետ. «Այս գործը (Ազգապատումը) հասունցած և համադարձած Օրմանեանին գլուխ-գործոցն է... Ազգային եկեղեցական պատմութեան մէջ այնքան խորը կերպով դիտած և ըմբռնած է դէպքերուն տրամաբանական ծագումն և յառաջատուութիւնը, որ կարծես իր ձեռքով կը շոշափէ իրողութիւնները և կը խօսի պատմական դէմքերու հետ: Օրմանյանի Ազգապատումը իր ծրագրով, իր ծաւալով, իր նպատակով բոլորովին նորոգ բան մըն է և իր հեղինակը իրական հեղինակ

¹ Նույն տեղում, էջ 5017:

² Նույն տեղում, էջ 5060:

մըն է, տէրը և դատաւորը իր նիւթին, ոչ թէ պարզապէս հաւաքող մը կամ հետեւող մը: Օրմանեանը ինչպէս իր նախայիշեալ գործերուն, նոյնպէս իր «Ազգապատումի» մէջ կրիւքեղանայ ոչ միայն իր մտաւոր կարողութիւններով, այլ նաև իր փորձառնութիւններով, իր նկարագրով»¹:

Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, հոդվածների ժողովածու, 2004, էջ 573–578:

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

*Հարցազրույց դոկտ. Էմմա Կոստանդեանի հետ
Հարցազրույցը վարեց Գրիգոր Թաթխանեանը*

«ԱՄՊԱՐԷՉ»- Վերջերս կարճատև այցելութեամբ շրջանս կը գտնուէր Հայաստանի Գիտութիւններու ազգային ակադեմիայի Պատմութեան հիմնարկի Հայ ժողովուրդի նոր պատմութեան բաժնի վարիչ՝ պատմական գիտութիւններու դոկտ. Էմմա Կոստանդեան:

Օգտունելով այս պատեհ առիթէն, «Ասպարեզ» հարցազրույց ունեցաւ տիկին Կոստանդեանին հետ:

ՀԱՐՑ - Տիկին Կոստանդեան, ներկայացուցէ՞ք դուք ձեզ ձեր մասնագիտական ասպարեզին մէջ:

ՊԱՏՄԱՒԱՆ - Ես հայ ժողովրդի պատմութեան մասնագէտ եմ: Այդ մասնագիտութիւնը ընտրել եմ 1964 թուականին, երբ ընդունուեցի Գիտութիւնների ազգային ակադեմիայի Պատմութեան հիմնարկի նոր պատմութեան բաժնի ասպիրանտուրա: Չնայած իմ կրթութիւնը բանասիրական է, բայց ես նախընտրեցի փոխել մասնագիտութիւնս, և դառնալ հայ ժողովրդի պատմութեան մասնագէտ: Հայ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը իմ ողջ կենսքի ամենասրբազան գործն է եղել: Գիտական առաջին քայլերը կատարելու ժամանակ, ես վերցրեցի

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Հ. Գ., Նորասդեմ, 1927, էջ ԺԳ:

այնպիսի մի քեմա, որը շատ տակաւ էր ուսմնասիրուած. Գարեգին Սրուանձտեանցի հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը: Նա Վարսգայ «Ժառանգաւորաց» վարժարանի շրջանաւարտներից է, Սկրտիչ Խրիմեանի լաւագոյն եւ աւագ սաներից. ես չեմ ուզում ասել, թէ ով էր Գարեգին Սրուանձտեանը: Նրա ծառայութիւնները հայ մշակույթին, հայ ազգագրութեանը, ժողովրդագրութեանը, բանահիւսութեանը, բանագիտութեանը այնքան մեծ են, որ նրա մասին խօսելը կամ ծանօթացնելը կարծեմ թէ յանցագործութիւն է: Մի երկու բառով ասեմ, թէ նա մեր ժողովրդին պարգեւել է ժողովրդական էպոսներից լաւագոյնը՝ «Սասունցի Դաւիթ»-ը: Եթէ համեմատում ենք տարբեր ժողովուրդների էպոսները՝ իսպանականը, հոլանտականը, անգլիականը, ռուսականը եւ հայկականը, միայն այն ժամանակ զգում ենք հայկականի առաւելութիւնը: Ռուսական «Ասր Իկորի գնդի մասին» էպոսի հերոսը, գերի ընկած ասում էր. «Տուէր ինձ ազատութիւն եւ ես իմ խայտառակութիւնը կը կարողանամ վերացնել»: Սասունցի Դաւիթը չի ասում՝ տուէր ազատութիւն, նա ընդհակառակը, այն ազնիւ մարդն էր, որ իր հօր Խաչ Պատարագին, Զոռլիկ Զալալին վերցրած հօբեղօթից, գալիս է Մարայ Մելիքի գօրքերի վրայ եւ ասում. «Ով քնած է, արթուն կացէ՛ք, ով արթուն է, ելէ՛ք կեցէ՛ք, թէ չէ՛ չասէ՛ք, թէ մենք քնած՝ Դաւիթ գող-գող եկաւ գնաց»: Այսինքն, նա ոչ մի նենգ գործ չէր կատարում, ահա դա էր մեր Սասունցի Դաւիթը: Այդ էպոսի առաջին պատումը մեր ժողովրդի համար յայտնաբերեց, աւելի ճիշտ ժողովրդից վերցրեց եւ ժողովրդին վերադարձրեց Գարեգին Սրուանձտեանը: 1873-ին նա Մշոյ Առնիստ գիւղի երեսփոխան Կրպէից լսեց նրա պատմածը, գրին յանձնեց եւ լոյս ընծայեց 1874ին, նրան կցելով գիտական գնահատական: Եւ այսօր, երբ յայտնաբերուել է էպոսի աւելի քան 200 տարբերակ, Սրուանձտեանցի յայտնաբերածը աչքի է ընկնում իր ողջ հարազատութեամբ եւ մանաւանդ Սրուանձտեանցի՝ էպոսին տրուած գնահատականը մինչեւ այսօր էլ թարմ է եւ չի կորցրել իր նշանակութիւնը:

Չեմ կարող չխօսել նաեւ Սրուանձտեանցի «Թորոս Աղբար, ճամբորդ Հայաստանի» աշխատութեան մասին: Այդ աշխատութիւնը քանկ է բոլոր սերունդների համար, այն Արեւմտեան Հայաստանի՝ բռնակալի կողմից մեզնից բռնագրաւուած հարեւրիքի ճշգրիտ նկարագրութիւնն է:

Ոտքով կամ ջորով կոնակին նա շրջել է ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանով եւ նկարագրել համարեա բոլոր նահանգները. որ նահանգի որ գիւղը ինչ ուսումնարան ունի, ինչքան աշակերտ ունի, ինչքան հայութիւն, ինչքան այլազգի բնակչութիւն: Այդպիսի տեղեկութիւնները այսօր աւելի քան անհրաժեշտ են մեզ: Մենք եթէ գրում ենք ժողովրդագրութեան մասին, ապա պէտք է համեմատենք 1878 թուականին Սրուանձտեանցի բերած այդ տուեալները: Գ. Սրուանձտեանցի կատարած մեծ գործը բարձր գնահատուեց ռուսական կայսերական ակադեմիայի կողմից, նա ստացաւ ակադեմիայի պատուատր անդամի կոչում: Մինչդեռ նա երբեք չէր եղել Ռուսաստանում:

Իմ քեկնածուական քեզը ես պաշտպանեցի 1970-ին, բայց այն լոյս տեսաւ միայն 1979 թուին, որովհետեւ բոլորով գիտէք, խորհրդային շրջանում վարդապետի մասին գիրք գրելը, հրատարակելը շատ մեծ դժուարութիւն էր: Նոյնիսկ չէր ընդունվում «քարոզ» բառը, ասում էին՝ պէտք է գրենք Սրուանձտեանցի ելոյթը եւ ոչ թէ քարոզը, բայց կարողացանք այդ բոլորը յաղթահարել եւ 1979-ին լոյս տեսաւ իմ անդրանիկ գիտական աշխատութիւնը՝ «Գարեգին Սրուանձտեանց. կեանքը եւ գործունէութիւնը»:

Արդէն աշակերտի մասին գրել էի, ուրեմն իմ առաջ կանգնած էր աւելի մեծ մի խնդիր՝ գրել ուսուցչի մասին, եւ իմ հետագայ ուսումնասիրության քեման դարձաւ Գարեգին Սրուանձտեանցի ուսուցիչը՝ Մկրտիչ Խրիմեանը, որը դեռ տակաւին 40 տարեկանում Մշոյ առաջնորդական փոխանորդ եղած ժամանակ Տարօնի հայութեան կողմից արժանացաւ «Հայրիկ» կոչման: Այդ «Հայրիկ» կոչումը, պատուանունը ուղեկցեց նրան ողջ կեանքում եւ նա դարձաւ ամբողջ հայութեան ամենայն հայոց «Հայրիկը», հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմեանը: Նրան նուիրում աշխատութիւնը բաղկացած է 450 էջից: Այն ես պաշտպանեցի որպէս դոկտորական ատենախօսութիւն: Ժամանակակիցների կողմից մեծ ընդունելութիւն գտավ գիրքը. 6-7 գրախօսական լոյս տեսաւ դրա մասին հանրապետութեան գիտական պարբերականներում: Խրիմեանի մասին Սփիւքում գրուել են բազմաթիւ աշխատութիւններ: Ի՞նչն էր իմ աշխատութեան նորույթը. արխիւային փաստաթղթերը, այն, ինչից Սփիւքի գիտնականները գուրկ էին: Միայն մի անգամ Զիւրտեանը հրատարակել էր մի գիրք՝ Խրիմեանի պատրիարքական

շրջանի փաստաթղթերը...: Հայաստանի Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի բանգարանում գտնուում է Սրուանձտեանցի ֆոնտը՝ որտեղ կան Խրիմեանի ձեռքով գրուած 360 նամակներ: Այնտեղ է նաեւ Խրիմեանի ֆոնտը, ուր կան նամակներ, գրուած կամ Խրիմեանին կամ նրա կողմից: Մատենադարանի արխիւում եւս կայ Խրիմեանի ֆոնտը. այդ երեք արխիւները, դրան գումարած Հայաստանի պետական պատմական արխիւի նիւթերը, որտեղ կաթողիկոս Խրիմեանի ձեռագրով բազմաթիւ նամակներ կան: Սակայն ամէնից կարեւորը եւ ամէնից անյայտը ըներցողների համար Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան արխիւում պահպանվող բազմաթիւ փաստաթղթերն են ռուս գործակալների, հիւպատոսների, դեսպանների զեկուցագրերը Խրիմեանի, միւս հոգեւորականների մասին, եւ դրանք ես օգտագործել եմ ամբողջովին: Ահա իմ աշխատութեան նորույթը այդ արխիւային հեմքն էր, որ հարստացրեց պատմագիտութիւնը եւ նոր խօսք ասուեց Մկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսի մասին:

Այժմ ես ձեռնամուխ եմ եղել մի նոր աշխատութեան, դարձեալ հոգեւորականի մասին: Հետաքրքիր է, որ աւելի շատ ինձ գրատում են հայոց եկեղեցին եւ հայ հոգեւորականները, որովհետեւ պետականութիւնից գուրկ հայ ժողովրդի համար մեր եկեղեցին կատարել է նաեւ պետական քաղաքական իրաւասութիւններ: Իմ հետագայ միւս ուսումնասիրութեան քեման Մաղաքիա Օրմանեանի կեանքն ու գիտական քաղաքական գործունէութիւնն է: Ես չեմ ուզում ասել, թէ Մաղաքիա Օրմանեանը ինչ մեծ գործ է կատարել, նա 1896-ից մինչեւ 1908 թուականը սուլթան Համիտի իշխանութեան տարիներին եղել է Պոլսոյ Հայոց պատրիարքը: Ինքը շատ լաւ է բնութագրում, որ համիտեան տարիներին կատարել է «գազանագոսպի եւ լարախաղացի» դեր, իսկապէս, նա ստիպուած էր կատարել այդ երկու դերերը: Մեր ազգային կուսակցութիւնները երկար ժամանակ, սկզբից ոգեւորուելով Մաղաքիա Օրմանեանի երիտասարդական տարիներին ազգային ազատագրական ամենակարկառուն խմբակի՝ Կարինի «Պաշտպան հայրենեաց»-ի հետ ունեցած սերտ կապերով, յոյս ունէին, որ նա պէտք է մասնակցի հայ ազատագրական շարժումներին: Սակայն պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանը բռնեց պահպանողական դիրքորոշում եւ ազգային կուսակցութիւնները նրա

նկատմամբ երկու-երեք անգամ մահափորձ ձեռնարկեցին: Այդ բոլորը ես այնքալ է գրեմ եւ ներկայացնեմ իրականութիւնը: Բայց նա մեր ժողովրդին պարզեւել է երեք հաստորանոց «Ազգապատում» կոթողային աշխատութիւնը, որտեղ հայ եկեղեցու անցքերն են եւ դրան զուգահեռ հայ ժողովրդի պատմութեան կարեւոր անցքերը: Եթէ Աստուած ինձ յաջողութիւն տայ, ես կըկարողանամ աւարտել նաեւ այդ աշխատութիւնը: Դրանից բացի, ես լոյս եմ ընծայել նաեւ մամուլի պատմութեան՝ Կոստանդնուպոլսի «Արեւելք» օրաթերթի մասին փոքրիկ մենագրութիւն, իսկ այժմ աշխատում եմ երկար տարիներ առաջ գրուած «1880-ական թուականների արեւմտահայ մշակութային կեանքի եւ հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնների եւ ընկերութիւնների մասին» մի աշխատութեան վրայ, որը շուտով լոյս կընծայեմ:

Իմ գիտական աշխատութիւնների մէջ, ուշադրութեանս բեռնում եղել է մեծ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանը, 19-րդ դարի 2-րդ կէտը. իմ հետաքրքրութիւնների կենտրոնում է եւ հայդուկային, ազգային ազատագրական շարժումները, հայ եկեղեցու անուանի գործիչները, նրանց կապը ազատագրական շարժումների հետ, Հայոց Եկեղեցին եւ բազմազան այլ հարցեր՝ կապուած Արեւմտեան Հայաստանի, Հայկական հարցի առաջացման եւ այլ հիմնախնդիրների հետ:

ՀԱՐՑ - Տիկին Կոստանդեան, ներկայացուցեք Հայաստանի ազգային ակադեմիայի Պատմութեան հիմնարկը:

ՊԱՏԱՄԻԱՆ - Ակադեմիայի Պատմութեան հիմնարկը յետխորհրդային դժուար տարիներին կարողացաւ մաքառելով պահպանել իր գոյութիւնը: Մենք գիտական առումով ոչ մի կորուստ չունեցանք, չի կարելի համեմատել մեր հաստատութիւնը ուրիշ հաստատութիւնների հետ. մենք համարեալ պաշտպանեցինք մեր գիտական ներուժը եւ դրա մէջ մեծ դեր ունեն մեր նախկին տնօրէն Հրանդ Աւետիսեանը եւ այժմեան տնօրէն Աշոտ Մելքոնեանը, երկուսն էլ ամբողջ ուժով աշխատել են մեր հաստատութեան գիտական ներուժը պահպանելու համար:

- Հիմնարկը ունի մի քանի բաժիններ.
- Հայոց հին պատմութեան բաժին.
- Հայոց միջնադարեան պատմութեան բաժին.
- Նոր պատմութեան բաժին.

- Խորհրդային պատմութեան բաժին.
- Հայկական հարցի և ցեղասպանութեան բաժին.
- Գաղութների պատմութեան բաժին:

Բաժինները իրենց կարգին բաժանում են ենթաբաժինների, օրինակ՝ Հայոց նոր պատմութեան շրջանը ունի երեք ենթաբաժին.

Ա. - Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կեանքը, 1800-ից 1917 թուականներ.

Բ. - Հայ ժողովրդի ժողովրդագրութիւնը.

Գ. - Հայ ազգային եւ սոցիալ դեմոկրատական կուսակցութիւնների պատմութիւն:

Խորհրդային շրջանի բաժնում կան առաջին հանրապետութեան, խորհրդային իշխանութեան հաստատման, Հայրենական պատերազմի, յետպատերազմեան շրջանի պատմութեան ենթաբաժինները:

Նոր պատմութեան բաժնի գծով հրատարակուել են բազմաթիւ նոր աշխատութիւններ. դրանց շարքում արժէ յիշել Ա. Մելքոնեանի «Չաւախք». «Հայ ազգային կուսակցութիւնների պատմութիւնը», Գ. Առաքելեանի «Գանձակ - Ելիզաւետպոլի նահանգ» եւ այլ աշխատութիւններ:

Բաժինները կատարում են մեծ գործ Հայաստանի եւ Հայ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ:

Գաղութների պատմութեան գծով լոյս է տեսել երկու հատոր:

«Նոր Նախիջեւանի գաղութը», հեղինակութեամբ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարեանի, «Վերին հայ գաղութը», հեղինակութեամբ ակադեմիկոս Վարդգէս Միքայելեանի:

Ուսումնասիրուել են Հիւսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, Ամերիկայի հայ գաղութը, Պոլսոյ հայ գաղութը, Իզմիրի հայ գաղութը եւ ուրիշներ...:

- Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան բաժին:

1794 թուականին Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքում Յարութիւն քահանայ Շմատոնեանի կողմից լոյս տեսած «Աղդարար»-ով սկիզբ դրուեց հայ մամուլին, եւ միչեւ օրս ամէն վայրու մ, ուր բնակութիւն է հաստատում հայը, այնտեղ եկեղեցու եւ դպրոցի հետ միասին հրատարակում է պարբերական մամուլ:

Արդեն պատրաստ է պարբերական մամուլի պատմության առաջին հատորը, հրատարակության ընթացքում է, բաականին մեծ հատոր է, ուր ես իմ մասնակցությունն եմ բերել գրելով գաղափարային մամուլի սկզբնատրույն և Կոստանդնուպոլսյ «Արեւելք» օրաթերթի պատմությունը:

Հիմա պատրաստուելու ընթացքում է մամուլի պատմության երկրորդ հատորը: Մեծ գործ է կատարում հայ ժողովուրդի պատմության բոլոր դարաշրջանների, բոլոր հարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Բոլոր բաժինների գծով այս ծանր տարիներին լոյս են տեսել բազմաթիւ գիտական աշխատություններ: Բոլորը բուրակելը դժուար է: Դուք գիտեք, որ խորհրդային շրջանում հրատարակուեց հայ ժողովրդի պատմության 8 հատորեակը: Պէտք է նշել, որ չնայած կոմունիստական գաղափարախօսության, իսկ պատմությունը գաղափարախօսական, քաղաքականապէս յագեցումս գիտություն է, այդ հատորեակների մէջ կան շատ արժեքատու հատորներ, օրինակ՝ առաջին, երկրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ հատորները, կան, անշուշտ, փոփոխելու ենթակայ բաժիններ, լրիւ փոփոխման ենթակայ են եօթերորդ և ութերորդ հատորները, որոնք վերաբերվում են խորհրդային շրջանին և հիմա պէտք է գրուի յետխորհրդային պատմությունը: Դրա համար հաստատության տնօրէնությունը ձեռնամուխ եղաւ հայ ժողովուրդի պատմության քառահատորեակ ստեղծելու գործին: Ամէնից դժուարը քառահատորեակի նախագիծը ստեղծելն էր. ինչպիսին պէտք է լինի, որ չկրկնուի խորհրդային շրջանի գրուածը և լիովին նորովի մեկնաբանուի հայ ժողովրդի պատմության մանաւանդ 19-րդ և 20-րդ դարի ժամանակաշրջանը: Ահա դրանք բոլորը յաղթահարում են և սկսել ենք շարադրելու գործընթացը: Երկու տարուայ ընթացքում այդ գործը կարուի. լոյս կը տեսնի չորս հատոր հայ ժողովրդի պատմության՝ հայերէն ու ռուսերէն լեզուներով, ապա լոյս կը տեսնի անգլերէն լեզուով եւս:

ՀԱՐՅ - Տիկին Կոստանդեան, հայոց պատմության ո՞ր ժամակաշրջանին կը նմանի այսօրուան իրադրությունը, և հայոց պատմութենէն ի՞նչ դասեր պէտք է քաղենք այսօր:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ- Ընդհանրապէս դժուար է համեմատություններ կատարել, բայց բոլոր դէպքերում կարելի է ինչ-որ եզրեր անցկացնել մեր

ժողովրդի պատմության 20-րդ դարաշրջանի սկզբի ժամանակաշրջանի հետ, աւելի ճիշդ առաջին հանրապետության ստեղծման և երրորդ հանրապետության ստեղծման տարիները ինչ-որ իմաստով նման են իրար:

Ե՛ւ առաջին, ե՛ւ երկրորդ հանրապետությունները ստեղծուեցին բաականին ծանր պայմաներում:

Առաջին հանրապետության շրջանը բաականին նման է երրորդ հանրապետության շրջանին՝ իրավիճակով, արտաքին իրադրութեամբ և ներքաղաքական կացութեամբ. այն ժամանակ էլ Հայաստանի հանրապետությունը շրջապատուած էր ահաւոր հարեւաններով. Թուրքիան, որ ժելով ամէն ինչ, անցաւ յարձակման, և 1920 թ. սեպտեմբերին սկսվեց բրբական երկրորդ արշաւանքը: Ատրպէյճանը անընդհատ մտածում էր պատառներ խել մեր ժողովրդից, տիրանալ Հայաստանի տարածքներին: Իսկ 1920 թ. մայիսեան խռովությունը սպակայունացրեց երկրի ներքաղաքական կեանքը: Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումը թոյլ տուեց, որ Ռ-Ս-Բ Կովկասյան բիւրոն որոշում ընդունի 1921 թ. յուլիսի 4-ին սկզբում հայերի օգտին, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատկանում է հայութեան, յետոյ ընդունի մի ահաւոր սխալ որոշում: Նարիմանովը սպառնացել էր հրաժարականով: Ինչո՞ւ՝ Նարիմանովը կարող էր սպառնալ հրաժարականով, իսկ իսկական կոմունիստ Մեսսինկեանը, որի նկատմամբ խոր յարգանք են տածում, չէր կարող այդպիսի հրաժականով սպառնալ: Երբ նա վերադարձաւ այդ նիստից, ժողովում զեկուցելու ժամանակ յայտարարեց. «Ես այնտեղ որևէ կոմունիստ չտեսայ, ես այնտեղ տեսայ մուսաւաքականներ, այսինքն՝ ատրպէյճանցիներ...»: Ինչո՞ւ այդքան ազնուութիւն, մի՞թէ հայերը պէտք է միշտ ազնուութիւն ցոյց տան, երբ որ իրենց դիմաց կանգնած են այդպիսի մարդիկ: Այն ժամանակուայ սխալն էր, որ հետագայում 1988-ին պայքեց դարաբաղեան շարժումը:

Տեսք, թէ պատմական սխալները հետագայում ինչի են հասցնում: Նոյն այդ ժամանակ մի հարուածով Ախալքալաքը, այսինքն պատմական Ջաւախքը, անցաւ Վրաստանին. հայ-վրացական կարճատեւ պատերազմի ժամանակ յաղթեցին հայերը, առաջին հանրապետության զօրքերը Դրոյի ղեկավարութեամբ համարեա Թիֆլիս էին մտնում և

դրա համար նրանք զինադադար յայտարարեցին: Բայց երբ Հայաստանը խորհրդայնացաւ, այս անգամ էլ նրա պատմական Ջալալաբադը յանձնեցին Վրաստանին, այնպէս որ, տեսէք, ինչ նման ժամանակաշրջաններ են: Դրանք պէտք է դաս լինեն այսօր եւ մեր ժողովուրդին, եւ մեր քաղաքական այրերին՝ թոյլ չտալ այն ժամանակուայ սխալները, այսօր այդքան պառակտուած չգործել: Իշխանափոխութիւն խորհուրդ տուողները պէտք է նայեն, թէ մեր ժողովուրդը այսօր ինչ արտաքին իրավիճակի մէջ է գտնուում, Ղարաբաղեան հիմնախնդիր ունեցող ժողովուրդը մի՞թէ իրատուութիւն ունի նման գործելակերպի: Մենք դժգոհութիւններ շատ ունենք, եւ ընկերային-տնտեսական շատ հարցեր կան, բայց դրանք պէտք է լուծուեն ոչ թէ առճակատման միջոցով, այլ իսկապէս երկխօսութեան: Եթէ հայրենիք են սիրում, ժողովուրդին են սիրում, ոչ թէ տենչում են իշխանափոխութեան միջոցով իրենց տեսնել ղեկավար դիրքերում: Դա արդէն ժողովուրդին սիրել չէ. նրանք մոռանում են մեր ժողովուրդի այսօրուայ խնդիրները, չպէտք է մոռանան: Ես կուգեմ այի մեր այսօրուայ գործիչները հետեւեւին մեր անցեալի գործիչներին՝ յիշեն Ռոստոմին, յիշեն Արամ Մանուկեանին, մեր բոլոր նուիրեալներին:

Այնպէս որ, մենք պէտք է այսօր, առաւել քան երբեւ է, լինենք համախմբուած եւ ազգային մեր քաղաքական խնդիրները վճռենք միասին. ոչ թէ ուրիշների միջոցով, ո՛չ, ուրիշները մեր գործը չեն անելու, դրանք մի գործ անելու համար մեզանից մի պատահ եւ պահանջելու, իսկ մենք իրատուութիւն չունենք աւելի փոքրամալու, մենք յաղթած ժողովուրդ ենք, պէտք է պաշտպանենք ձեռք բերուածը:

ՀԱՐՅ - Ի՞նչ կըսէիք Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ վերջերս աղմուկ բարձրացուցած Արմէն Այվազեանի դոկտորական ատենախօսութեան մասին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ - Խօսքը վերաբերվում է անցեալ տարի հայ ժողովրդի պատմութեան գծով դոկտորական պաշտպանական գիտական խորհրդին հրապարակային պաշտպանութեան ներկայացուած Արմէն Այվազեանի «Հայոց Եկեղեցին 18-րդ դարի ազատագրական պայքարի քառուղիներում» ատենախօսութեանը:

Մինչ հրապարակային պաշտպանութիւնը, ատենախօսութիւնը քննարկուել էր պետական համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմութեան

ամբիոնում, ապա նաեւ ԳԱԱ Պատմութեան հիմնարկի միջին դարերի պատմութեան բաժնում: Երկու հաստատութիւններն էլ տուել էին բացասական կարծիք: ԳԱԱ Պատմութեան հիմնարկի տնօրէնը հեղինակին խորհուրդ էր տուել ետ վերցնել ատենախօսութիւնը, վերացնել նշուած թերութիւնները, ապա միայն ներկայացնել հրապարակային պաշտպանութեան: Պրն. Այվազեանը կտրականապէս հրաժարուել էր:

Հրապարակային պաշտպանութիւնը անցել է շատ բուռն եւ ատենախօսի ցանկութեամբ վերածուել show-ի: (Հիւսնդութեան պատճառով եւ ներկայ չէի, այդ մասին ինձ պատմեցին գործընկերներս): Ատենախօսը իր հետ բերել էր լրագրողների եւ ուսանողների մի մեծ խումբ, որոնք խանգարել էին գիտխորհրդի նիստը իրենց անտեղի միջամտութիւններով, ծափերով եւ աղմուկով: Փակ և գաղտնի քուէարկութեամբ, ատենախօսութիւնը դրական գնահատական չէր ստացել: Ես անձամբ կարդացել եմ ատենախօսութիւնը եւ լիովին համաձայն եմ գիտխորհրդի տեսակէտին: Իմ գրատր կարծիքը ես ուղարկել եմ, որը պրն. Այվազեանը թոյլ չէր տուել ընթերցել: Այդտեղ ես նշում էի, որ ներկայացուած աշխատութիւնը չի համապատասխանում դոկտորական ատենախօսութեան պահանջներին: Նախ՝ վերնագիրը ոչ մի առնչութիւն չունի բովանդակութեան հետ: 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումների եւ Հայ Եկեղեցու կապը ներկայացնելու փոխարէն, հեղինակը 161 էջանոց գործի մէջ բացահայտում է, թէ որ վանքերի վանահայր եպիսկոպոսները պէտք է անպայման մասնակցէին Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւններին (Ա. գլուխ) և այդ առիթով կատարում է իր կարծիքով որոշ ճշտումներ, չհամաձայնելով Հայ եկեղեցու պատմութեան հմուտ մասնագէտ Մաղաբիա Օրմանեանի հետ: Այնուհետեւ հեղինակը մանրամասն շարադրում է, թէ երբ է հիմնուել էջմիածնի նուիրակութիւնը, ով է եղել առաջին եւ զվարտր նուիրակը, ինչ գործունէութիւն է ծաւալել նա Աստուծատուր Համադանցու ժամանակ, ապա՝ երբ է Ղազար Ջահկեցին ընտրուել ամենայն հայոց կաթողիկոս: Աշխատութեան ծանրակշիռ մասը մէջբերումներ են (համաքեա 2/3-ը), ամէն մի մէջբերման հետեւում է հեղինակի 2-3 տողանոց դիտողութիւնը կամ եզրակացութիւնը:

Աշխատութեանը կցուած է նաեւ յատկուած, որի առաջին փաստաթղթում մանրամասն քննարկում է, թե ինչ զգեստներ պէտք է կրէին հոգեւորականները:

Ինչպէս տեսնում ենք, աշխատութեան մէջ ոչ մի խօսք չկայ հայ ազգային ազատագրական շարժման մասին: Իսկ 18-րդ դարի ազատագրական շարժումը կապուած է առանձնապէս Գանձասարի կաթողիկոսութեան, մանաւանդ Եսայի-Հասան-Ջալալեանի հետ, որի մասին գրուել է ընդամենը կէս էջ:

Կարելի է երկար խօսել ատենախօսութեան թերութիւնների մասին: Բայց երեւանում ատենախօսի ցանկութեամբ հարցը քաղաքականացուեց, լրատուութեան բոլոր միջոցները, մանաւանդ մամուլը սկսեցին գրել իր մասին:

Այդ ոչնչից շատ աղմուկը երեւի ձեռնտու էր պրն. Այվազեանին: Միայն ցաւալի է, որ նրա «ցանց» ընկան մի քանի յարգելի մտաւորականներ (գրողներ, հրապարակախօսներ, բատերական գործիչներ), որոնք, անտեղեակ լինելով խնդրի բուն էութեանը, մեղադրանքներ շարտեցին գիտխորհրդի նախագահ պարոն Բարխուդարեանի, Պատմութեան հիմնարկի տնօրէնութեան եւ ողջ գիտնականների հասցեին՝ աւելացնելով, թէ պատմագիտութիւնը գտնում է անյուսալի ձեռքերում: Հետագայում պարզուեց, որ նրանք ընդամենը ստորագրողի դերում էին:

Ի՞նչ է ուզում դրանով ապացուցել պարոն Այվազեանը՝ չգիտեն: Միայն կարող եմ աւելացնել, որ պատմագիտութեան զարգացումը Հայաստանի մէջ գտնում է յուսալի ձեռքերում եւ ինչքան էլ պարոն Այվազեանը ցանկանայ ցելս շարտել ակադեմիայի Պատմութեան հիմնարկի տնօրէնութեան եւ ղեկավարութեան հասցէին, նրան չի յաջողուի անուանարկել եւ երիտասարդ մտաւորականների նուիրեալ հոյլին, որոնք շատ ծանր պայմաններում կատարում են իրենց պարտականութիւնները:

«Ասպարէզ» օրաթերթ, 5 յունիս, Լոս-Անջելես, 2004, էջ 11-13:

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԸՍՏ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս Վարժապետյանը երեք վարդապետների՝ Գարեգին Սրվանձտյանցիին, Վահան Տեր-Սիմասյանին (Պարտիզակցի) և Արիստակէս Տեր-Սարգսյանին (Տեվկանց) հանձնարարեց ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Տարբեր ուղղություններով մեկնած վարդապետները հրահանգ էին ստացել կազմել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների բնակչության, եկեղեցիների, դպրոցների, հողային կալվածքների վիճակագրությունը, նկարագրել ժողովրդի կացությունը, ամոքել նրա վշտերը: Սրվանձտյանցի գործն առավել դժվար էր. նրան հանձնարարվեց երկրորդ անգամ ևս ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Առաջին ուղևորությունն սկսվեց 1878 թ. ապրիլի 30-ին: Նոր էր վերջացել ռուս-թուրքական պատերազմը, օղը դեռևս լի էր պատերազմական արհավիրքներով, պետական վերահսկողությունից դուրս ճանապարհներին վիստում էին գինված ավազակախմբերը: Ուրքով կամ ջորու կռնակին, խստաշունչ ցրտին և ամառվա տապին ու խորշակին, նա շրջում էր հայկական նահանգներում, կատարում պատրիարքի հանձնարարությունը, Կ.Պոլիս ուղարկում իր կազմած վիճակագրություններն ու հաշվետվությունները: Խանդավառված ռուսական զենքի հաղթանակով, Սրվանձտյանցը մեծ հույսեր էր կապում հայկական խնդրի բարեհաջող լուծման հետ: Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի և Վարչության անդամներին անհրաժեշտ էին ստույգ տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի իրավիճակի վերաբերյալ: Եվ հայրենասեր գործիչը կատարում էր իր առաքելությունը. «Երբեք պատճառ չունիմ դժգոհելու, վասնզի յոժարութեամբ գնացի, յոժարութեամբ շրջեցա, յոժարութեամբ գործեցի: Ո՛չ երկրին անիշխանութեան օրերը, ...ոչ արեւն ու անհանգիստ ուղիները և այլն, չկրցան վշտացնել զիս ... ասիական ուղետրի մը կրելիք ամենն ալ կրեցի, բայց երբեք ցալ չզգացի, վասնզի սիրով գնացի...: Հայ եղողը Հայաստանի

հողոյն վրա ինքզինքը կ'ճանաչէ, ինքնզինքը վեհ ու կենդանի կ'գտնէ, փորձեցէք և տեսէք»¹:

Սրվանձտյանցի առաջին ուղևորության արդյունքը եղավ «Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ» աշխատության առաջին հատորը, որը ուղեգրության, հուշագրության, վիճակագրության և ժողովրդագրության ինքնատիպ համաձուլվածք է, Արևմտյան Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի հավաստի նկարագիրը, այդ պատճառով ունի եզակի արժեք: Առաջին հատորն ընդգրկում է Սամսոն, Պաֆրա, Սինոպ, Ամասիա, Զիլե, Թոքատ, Սևաստ (Սեբաստիա), Տյուրիկ, Գասման և Բենկա, Ալն, Արաբկիր և Մալաթիա քաղաքների, առաջնորդական քեների, հայաբնակ գյուղերի ժողովրդագրությունը, հայ և օտարազգի բնակչության քվաքանակը: Հայերինը տրվում է և ծովսերի քանակով (տունք հայոց) և բնակչության քվով: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս որոշել յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների մոտավոր քիվը՝ 5-ից բարձր քիվ, տատանվում է 8-10-ի միջև: Որպես կանոն քաղաքների բնակչության մեծամասնությունը բուրբեր էին, որովհետև այնտեղ էին կենտրոնացված գորքը, ոստիկանությունը և պաշտոնեությունը: Գյուղերում գերակշռում էին հայերը՝ երկրագործները և արհեստավորները: Սամսոն քաղաքը Տրապիզոնի վիլայեթի միութեսարիֆություն էր, ուներ 760 շունչ հայ (640՝ առաքելական, 111 կաթոլիկ և բողոքական), 342 հույն և 3670 բուրբ բնակիչ²: Փոքր Հայքում՝ Սինոպ, Մարզվան, Ամասիա, Զիլե քաղաքներում գերակշռողը բուրբ բնակչությունն էր, իսկ գյուղերում՝ հայությունը: Մարզվանում կար 6496 հայ, 6874 բուրբ³, չնայած տարբերությունը մեծ չէր, սակայն հայաբաժնի գործընթացն սկսվել էր: Ամասիայում տարբերությունն ավելի մեծ էր՝ 5700 հայի դիմաց 9823 բուրբ⁴, իսկ Զիլեն դարձել էր բուրբական քաղաք, որտեղ 16688 բուրբի դիմաց կար ընդամենը 2012 հայ, որոնք կանգնած էին ձուլվելու վտանգի դիմաց:

Սեբաստիայի վիլայեթի Թոքատ քաղաքում կար 8819 հայ, 2600 հույն և հայ-հոռոմներ (այդպես էին կոչվում քաղկեդոնական հայերը),

906 հրեա և 10.500 բուրբ¹: Իսկ 19 գյուղերում կային 4093 հայ. գյուղեր կային, որ լրիվ հայաբնակ էին, 5 գյուղում բուրբերի քիվը կազմում էր 1025: Ստացվում էր, որ հայերի ընդհանուր քիվը կազմում էր 15.512 (հայ-հոռոմների հետ միասին), իսկ բուրբերինը՝ 11.525: Վիլայեթության կենտրոն Սեբաստիա քաղաքում 13.200 հայի դիմաց կար 18437 բուրբ, գավառի 35 գյուղերում 13516 հայ և ընդամենը 4183 բուրբ. կլորացված հաշվով 3:1 հարաբերություն հօգուտ հայերի...²: Նույնիսկ երբ գումարում ենք վիլայեթի կենտրոնի բնակչության քվի հետ ($13.200 + 13.516 = 26716$ հայ) և $18437 + 4185 = 22620$ բուրբ, հայ բնակչությունը 4000-ով շատ էր բուրբերից: Հետաքրքիր մի հանգամանք. Մալաթիայի մյութեսարիֆության մասին «Թորոս Աղբարի» I հատորում չի նշվում որևէ քիվ. միայն նկարագրություններ, հայաբնակ գյուղերի քվարկում, դարձյալ առանց բնակչության քվաքանակի: Գրականության և Արվեստի բանգարանի Թորոս Ազատյանի ֆոնդում են գտնվում Գ. Սրվանձտյանցի ձեռքով գրված ընդարձակ հաշվետվությունները, որոնք մեծ տարբերություն ունեն «Թորոս աղբարի» I հատորից: Մյութեսարիֆության մեջ Սրվանձտյանցը քվարկում է 5 վիճակ: Մալաթիա վիճակը, քաղաքն ուներ 28.000 բնակիչ, որից 20.000-ը՝ բուրբ, 8.000-ը՝ հայ, 75 գյուղերն ունեին 15000 բնակիչ, որից 10.000-ը բուրբ, 5000-ը՝ բուրբ: Միակ վայրն է, որտեղ գյուղական բնակչության մեջ ընդհանրապես հայ չկա: Աղձա-բաղու վիճակը, քաղաք չունի, 125 գյուղերի 25000 բնակիչներից 20.000-ը բուրբ են, 4000-ը՝ բուրբ և 7 գյուղերի մեջ ընդամենը կար 1000 հայ: Պենհեսնիյու վիճակը, նույնանուն քաղաքն ուներ 15.000 բնակիչ, որից 13.000-ը բուրբ, 2000-ը՝ հայ: Վիճակի 160 գյուղն ուներ 35000 բնակիչ, որից 30.000-ը բուրբ, 4.800-ը՝ բուրբ և 5 գյուղերի մեջ միայն 200-ը՝ հայ: Բախսբեյու վիճակը, քաղաք չունի, 180 գյուղն ունի 40000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ բուրբ, 7000-ը՝ բուրբ և 3000-ը՝ հայ: Հայերն ապրում են 15 գյուղերի մեջ և ընդամենը մեկ եկեղեցի ունեն: Ընդգծելով այդ փաստը, Սրվանձտյանցը շեշտում է. որտեղ գործող եկեղեցի կա, նրա շուրջն ապրող ժողովուրդը սլաշտպանում իր հայությունը, իսկ բացակա վայրերում՝ կորցնում: Շեշտվում է նաև մի այլ հանգամանք. նախկինում հայաբնակ

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, Երևան, 1982, էջ 186-187:

² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 189:

³ Նույն տեղում, էջ 199:

⁴ Նույն տեղում, էջ 216:

¹ Նույն տեղում, էջ 229:

² Նույն տեղում, էջ 259-261:

բոլորն վայրերն էլ ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնք կամ ավերվել են կամ վերածվել մզկիթի: Աղիյամանի վիճակը, բուն քաղաքի 10.000 բնակչից 7.000-ը բուրք է, 2500-ը՝ հայ և 500-ը՝ ասորի: Վիճակում գտնվող 110 գյուղերն ունենին 35.000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ բուրք, 4.500-ը՝ բուրք, 500-ը՝ հայ, առանց «եկեղեցու և վարժարանի»:

Դրությունը նույնն է նաև Սեբաստիայի վիլայեթի Տյուրիկ գայմագամությունում. «Թորոս աղբարի» I հատորում դարձյալ չի նշվում որևէ տվյալ: Տեղագրված են 13 հայաբնակ գյուղեր, գործող եկեղեցիներին, վարժարանների և ուսանողների թվով (դա նշված է միայն 6 գյուղում): Գասման, Ջմարա, Բենկա հայաբնակ մեծ գյուղերը ներկայացված են ավելի ճոխ, քան գայմագամության կենտրոն Տյուրիկը (Տիվրիկ): Բենկան մեկնաբանվում է իբրև Սեներեթիմ արքայի իշխան Բենիկի կառուցած և նորոգած վայր, այդ պատճառով կրում է նրա անունը: Հայաբնակ այդ գյուղն ուներ երեք գործող եկեղեցի, երկու վարժարան՝ 180 աշակերտ-աշակերտուհիներով: Բենկայի մոտակայքում կային հինգ ավերված եկեղեցիներ: Մակայն չի նշված բնակչության թվաքանակը: Նույն փաստը բացակայում է նաև Ակն քաղաքին վերաբերող հոդվածում, ուր դրա փոխարեն տրված է քաղաքի, նրա մերձակա Ապուչեխ և Կամրկապ գյուղ-արվարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի շքեղ նկարագրությունները: Կամրկապին մոտ է Կաշո գյուղը, որի բնակիչները հարյուր տարի առաջ «տաճկացեալ հայք» են, որոնց տոհմերը կրում են հայ անուն և տաճկացել են «քրքաց բռնութենեն ազատվելու համար»¹: Թուրքեր կան նաև հայկական բոլոր գյուղերում: Դրանց հայ բնակչությունն ապրում է պանդխտությամբ հայրաքաձեռն միջոցներով: Սրվանձոտյանցը նկարագրում է այդ գյուղերի և Ակնի հայկական տները, ուր նույն սենյակում գրքերի՝ Սաղմոս և Նարեկ, հետ պահվում են վառող և զնդակ. «տնական անոթ և զարդուց զգեստ, հրացան և սուր միննույն պատեն կախված»²: Սրվանձոտյանցը նկատում է, որ քաղաքի և նրա շրջակա 4 գյուղերի աշակերտների թիվն է 762 տղա և 162 աղջիկ: (Չնայած այսօր մեր գյուղերն ավելի փոքրաթիվ աշակերտություն ունեն): և քանի որ, ըստ Սրվանձոտյանցի, աշակերտներն էին որոշում բնակչության դիմա-

¹ Գ. Սրվանձոտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 279:

² Նույն տեղում, էջ 280:

գիծը, ապա սկսվել է հայության դիմախեղման գործընթացը: Ակնի շրջակայքում կային 4 գյուղեր՝ Զորակ, Մուշեղկա, Վանք, Շրգու, որոնց բնակիչները հայ-հոռոմներ էին՝ «քաղկեդոնիկության ավարները» (Սրվանձոտյանցի դիպուկ արտահայտությունն է) որոնց «ընտանեկան և վարժարանի լեզուն հայերենն է», քահանաներն անգամ հունարեն չգիտեն, ուղղակի օտարները պառակտել են հայ եկեղեցին, որի մի մասում առաքելական հայերն են իրենց ծեսերը կատարում, մյուս մասում՝ քաղկեդոնականները: Ակնի շրջակայքում թվարկվում է 21 գյուղերի հայկական անուններ, որոնց բնակիչները «տաճկացեալ հայք» լինելով պահպանել են հայկական անվանումներ՝ Փակեր, Արգո, Ագրակ, Ապրանք, Աղվորիկ, Սերկիլի, Հողդար, Արոտս, Բազմաշեն, Փշատի և այլն:

Թվական տվյալներ չկան նաև Արաբկիրի և նրա շրջակա 15 հայկական գյուղերի մասին: Թվերը վերաբերում են միայն քաղաքում և գյուղերում գործող հայկական եկեղեցիներին, վարժարաններին, սովորող երեխաներին՝ «մանկունք և աղջկունք»: Այդ թվերի հետ միասին նշվում է, որ չնայած դրանք Արաբկիրի առաջնորդության թեմն են, սակայն նրանցից տասը ենթակա է Ակնի գայմագամության, որտեղ էլ նստում է մյուռիոր: Փաստելով, որ այդ գյուղերը 5-6 ժամ հեռու են Արաբկիրից, Սրվանձոտյանցը նկատում է, որ այդ հանգամանքը հոգևոր առաջնորդի համար ստեղծում է մեծ դժվարություններ և առաջարկում է վարչական բաժանումներին համապատասխան ստեղծել հոգևոր վիճակները: Դրանով ավարտվում է «Թորոս աղբարի» I հատորը, առաջին ուղևորության հաշվետվությունները:

1879 թ. ապրիլի 26-ին սկսվում է Սրվանձոտյանցի երկրորդ ուղևորությունը, որը հետապնդում էր մի քանի նպատակներ: 1878 թ հունիսին կալացած Բեռլինի վեհաժողովը պարզություն մտցրեց բազմաթիվ հարցերում: Ռուսաստանի կողմից ազատագրված տարածքների մեծ մասը վերադարձվեց պարտված Թուրքիային: Դրանց մեջ ամենակարևորը Բարձր Հայքի կենտրոնն էր: Կարևոր նախագի կամ էրզրումի վիլայեթի հայության հոծ զանգվածը ոտքի կանգնեց Արևելյան Հայաստան գաղթելու համար: Այդ հանգամանքն ուներ փոքր ինչ դրական, բայց մեծ չափով բացասական կողմեր. դրական էր, որ Արևելյան Հայաստանը դառնում էր հայության կոնսոլիդացման վայրը, առավել բացասական էր,

որովհետև հայաթափ էր լինելու Արևմտյան Հայաստանի ամենահոծ հայաքանակ նահանգը, որը հաճախ անվանում էին էքսենիստան վիլայեթ: Նահանգի հայության գաղթը կանխելու և արգելակելու համար պատրիարք Ն. Վարժապետյանը այնտեղ ուղարկեց դեռ 60-ականներից տեղում մեծ ժողովրդականություն վայելող Գարեգին Սրվանձտյանցին, որի խոսքի ուժն ու ազդեցությունը մեծ էր Կարնո հայության վրա: Դրանից բացի, Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն իբր գործադրելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը որոշել էր կոմիսերներ ուղարկել հայաքանակ վայրերը՝ հայության իրական կացությունը պարզելու և նրանց «չերբեզներից ու քողերից» պաշտպանելու համար: Կոմիսերներն էին Յուսուֆ փաշան և Աբեղին բեյը. ամեն մի կոմիսերի ուղեկցում էր մի հայ՝ Ազգային ժողովի անդամներ Աղաբեկյան Աարգիս Էֆենդին և Խորաճանյան Դանիել Էֆենդին: Վերջինիս հետ շրջագայում էր պատրիարքի վստահությունը վայելող Սրվանձտյանցը, որին հատուկ կոնդակ էր տրվել, որ ուղարկվում էր «հայրենիքին բողոքելու դիտումներ» ունեցողներին այդ «նպատակն հետ կեցնելու և իրենց Հայրենեաց մեջ մնալու համար խրատելու և հորդորելու պաշտոնով»¹: Արևմտյան Հայաստանի այդ գավառների և նահանգների նկարագրությունն ու ժողովրդագրությունը կազմում են «Թորոս աղբարի» II հատորի նյութերը: II հատորը լույս տեսավ 1884 թ., ճանապարհորդությունից հինգ տարի անց, որի համար հեղինակը ներում է հայցում, մատնանշելով, որ «ուրեք ուրեք խոտորել է իր ընթացքը և Թորոս աղբոր երգերն ալ իրենց եղանակը փոխած լինին»²: Դա թափանցիկ ակնարկ էր այն մասին, որ հեղինակը ենթարկվել է զրաքննության և հաճախ կարող է խոսել լոկ ակնարկներով: Սրվանձտյանցի ճանապարհը Տրապիզոնից անցնելու էր Կյուսուձիհանե, Երզնկա, Կամախ, ապա Խարբերդ: Վերը նշված վայրերը նա սոսկ նկարագրում է, իսկ հիմնական նպատակակետը Խարբերդի վիլայեթն էր և նրա առաջնորդության թեմերը: II հատորի ցուցակներում հեղինակը ոչ մի վայրի հայերի թվաքանակ չի նշում, այլ բավարարվում է հայ ընտանիքների թվով՝ տուրք հայոց: Այս հատորում Սրվանձտյանցը նշում է հայության դիմախեղման մի երևույթ՝ եվրոպական երկրների

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 336:

² Նույն տեղում, էջ 324:

գործակալների «շնորհիվ» տեղի հայերը «եղած կան Բողոքական, Կաթոլիկ, Լատին, դարձյալ Հայ. Հայ և վերստին բողոքական: ...Լատինք ունին Փաթերաներ, Կաթոլիկն ունի Գերապայժառ, Բողոքականք ունին Միսիոնարներ: Այս վերջինները շատ են և գորավոր»¹: Այդ բոլորի համար Սրվանձտյանցը մեղադրանքի իր խոսքն է ուղղում հոգևոր այն առաջնորդներին, որոնք «նախատինք են հայ կղերականության»: Հյուսեյնիկ գյուղից սկսվում է հայերի ծովների թվարկումը. գյուղ, որն ուներ 418 հայկական օջախ: Խարբերդի 62 հայաքանակ գյուղերում կային 5052 հայ ընտանիքներ: Եթե դա բազմապատկենք ամենափոքր թվաքանակով՝ 8-ով կստացվի 40000-ից ավելի հայ: Այդ 62 գյուղերից միայն Սինանը, Վարի Խոխը, Վարդենիքը և Դուրբաք մեզրեն չունենին եկեղեցի², մնացածն ունեին գործող եկեղեցիներ, որոնց շուրջը համախմբված էր ժողովուրդը: Խարբերդից հեղինակն անցնում է Չմշկաձագ, որի տվյալները ևս բավարարվում են հայկական ընտանիքների թվաքանակով: Սակայն Գ.ԱԹ-ի Թորոս Ազատյանի ֆոնդի իմ հայտնաբերած նյութերի մեջ գտնվում է մանրամասն վիճակագրություն: Հաշվարկներ կատարելուց հետո պատկերը հետևյալն էր. քաղաքում գերակշռող թուրքական տարրն էր. 1728 հայի դիմաց (առաքելական և բողոքական) կար 4800 թուրք: Իսկ 24 գյուղերում 4958 հայի դիմաց՝ ընդամենը 1327 թուրք³: Երբ գումարում ենք քաղաքի և գյուղերի բնակչության թիվն ըստ ազգերի, գերակշռում են հայերը (4800+1327=6127 թուրք, 1728+4958=6686 հայ): Չարսանջակը Խարբերդի նահանգի գալգամությունն էր, կենտրոնը՝ Փերին գյուղաքաղաքը, առաջին դեպքն էր, երբ կենտրոնում գերակշռում էր հայերի քանակը, 2565 հայի դիմաց տեղում ապրում էին 306 թուրք: Սակայն Չարսանջակի պեյերը այնպիսի ծանր կացություն էին ստեղծել տեղի հայության համար, որ նրանք դատի էին տվել պեյերին: Թուրքական դատարանի քաշքշուկները հուսահատության եզրին էին հասցրել տեղի հայությանը և նրանք Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ու Ազգային վարչությանն սպառնում էին անհրաժեշտ միջոցառումներ չձեռնարկելու դեպքում գաղթել ողջ համայնքով. «Այժմ տասնապատիկ ծանրացած է

¹ Նույն տեղում, էջ 357:

² Նույն տեղում, էջ 373-374:

³ Նույն տեղում, էջ 525-526:

մեր դատն ու գրկանքն, մեր կնիկներն ու աղջիկները մերը չեն, Էմլաքի տուրքը մենք կուտանք, կալվածքն աղայինն է, հողային տուրքը մենք կուտանք, հողն աղայինն է. եզն ու քրտինքը մեր՝ արդիւնքն աղայինն է: Աշխարհիս երեսը թոշունն ու մրջիւնն իրենց բոյն մը ունին, Չարսան-ջակցի ժողովուրդն տուն ու հող չունի... Այ մեր ինչուն համար է պատ-րիարք, ինչու՞ առաջնորդ, ինչու՞ համար էկեր ես դու հոս...»¹: Սրվանձտ-յանցին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է ժողովրդին ետ կանգնեցնել գաղթելու գաղափարից և ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել նրանց գործին ի նպաստ: «Թորոս աղբարում» Չարսանջակին նվիրված հատվածում վի-ճակագրության մեջ բացակայում է բնակչության բվաքանակը և համե-մատությունը այլ ազգերի հետ: Զգացվում է գրաբնության ձեռքը: Սա-կայն ԳԱԹ-ի Թորոս Ագառյանի ֆոնդի III բաժնի գործերի մեջ ես հայտնաբերեցի և հրատարակեցի պատրիարքարանին ուղղված Սըր-վանձտյանցի տեղեկագրերը, որոնք անհամեմատ ընդարձակ են. նշված է ոչ միայն տունք հայոց, այլև թիվ հայոց, թիվ այլ ազգաց: Թեմ Ա-ում նշված Փեքին գյուղաքաղաքից բացի 46 գյուղերում կային 8961 հայեր, ընդամենը 814 թուրք, 224 զրբլյաշ և 10 ասորի, ըստ որում, կային գյու-ղեր, որտեղ հայ ընտանիքների անդամների թիվը անցնում էր 10-ից: Այսպես, Պասու գյուղն ուներ 25 հայկական տուն, իսկ անդամների կամ շնչերի քանակը 280 էր, Կյոնթեփե գյուղի հայ տների թիվը 40 էր, իսկ շնչերի քանակը 520. բազմաթիվ էին նման գյուղերը: Չարսանջակի Բ և Գ թեմերը (II և III) Մեծկերտի և Խոզաթի գայմագամություններն էին՝ Երզնկայի մյութեսարիֆության ներքո, որը պատկանում էր էրզրումի վի-լայեթին: Այդ հանգամանքը դժվարություններ էր ստեղծում տեղի հոգևոր առաջնորդի համար, որը թուրք պաշտոնության հետ հարաբե-րություն հաստատելու համար գտնվում էր անելանելի վիճակում: Նման թնջուկները շատ էին, այդ պատճառով էլ Սրվանձտյանցը համապա-տասխան առաջարկություններ էր անում պատրիարքարանին, գտնե-լով, որ հոգևոր կենտրոնները պետք է համընկնեն պետական վարչական կենտրոնների հետ, որպեսզի տեղերի հոգևոր առաջնորդները կարողա-նային ժողովրդին հուզող հարցերը լուծելու համար հեշտությամբ հանդի-

պել թուրք պաշտոնյաների հետ: Մեծկերտի թեմի՝ ավանի և 13 գյուղերի հայության բվաքանակն էր 1944, թուրքերինը՝ 270, զրբլյաշներինը՝ 576: Իսկ *Խոզաթի թեմում* գերակշռող զրբլյաշներն էին: Ավանում և 10 գյու-ղերում ապրում էին 835 հայ և 1019 զրբլյաշ, թուրքեր չկային:

Խաբբերդի վիլայեթի Արդնի Մատենի մյութեսարիֆության ներքո էր Բալու քաղաքը, որի վիճակագրությունը ևս «Թորոս աղբարի» II-ում տրված է շատ համառոտ, ընդարձակ տարբերակը պահպանվում է դարձյալ ԳԱԹ-ի Թ. Ագառյանի ֆոնդում, որը մենք զետեղեցինք Սրվանձտյանցի երկերի II հատորի ծանոթագրություններում: 3509 հայի դիմաց Բալում ապրում էին 3564 թուրք, սակայն թեմի 45 գյուղերում ապրում էին 12715 հայ, 86 թուրք աղա, 212 թուրդ, զազա՝ 291 (212+291=503): Չնայած իրենց փոքր թվին, թուրք աղաներն ու թուրդ պեյերը թափուով սեփականել էին ամբողջ վիճակի հողերը. «Հարյուրեն մեկը հազիվ կա հայոց ձեռքը, զորս կտոր կտոր գնած են: Գեղացի ժողո-վուրդը աղաներու և պեյերու մարապաններ են. Բալուա մարապայու-թեան պայմանն է՝ եզ, գործիք, սերմ, աշխատութիւնը ժողովուրդենն, միայն հողը աղայինն է. բերքի տասանորդը (կառավարութեանը) տալեն ետքը մնացյալեն հինգեն մեկը աղան կառնու»: Ահա ինչ վիճակի մեջ է մեծամասնություն կազմող հայությունը: Սրվանձտյանցի պարտակա-նությունն էր տալ նաև Տիգրանակերտի վիլայեթի վիճակագրությունը: Հետաքրքիր է բազմադարյան այդ քաղաքի ժողովրդագրական պատկե-րը: «Ջարմանալի քաղաք է Տիգրանակերտը, ուր կոտեսնուին ասիական զանազան ցեղեր և բարբառներ. թուրք, արաբ, ասորի, թուրդ, եզդի, զա-զա, հույն, հայ, քիլտանի. բազմազան են նաև ի կրոնս. մահմեդականու-թիւն իր բաժանմամբ և քրիստոնեութիւն իւր տեսակներով: Հայք ըստ Հայաստանեայց եկեղեցվո, հայք՝ պապական և պապականը՝ հասու-նեան և անտի հասունեան՝ լատինականը. հայք բողոքական և բողոքա-կանը՝ երիցական և եպիսկոպոսական, հայ-հոռոմք: Ասորիք՝ ըստ նախ-նի եկեղեցվո, ասորիք՝ պապական և բողոքական, բոլորը բնիկ են և ունեն առանձին եկեղեցականներ և եկեղեցիներ... բայց հայոց առաջ-նորդն ամենեն բարձր և գործոն դիրքն ունի իբրև առավելագոն ժողո-վուրդ ունեցող: ...Բոլոր քրիստոնյա տարրը հայերեն կը խոսին և զիրենք

¹ Նույն տեղում, էջ 387:

հայ կանվանեն ... ասորի հայ, քիլտանի հայ, էրմանի հայ և այլն»¹: Տիգրանակերտի վիլայեթի կարևոր մյուքեսարիֆությունն է համարվում Մղերդը, որին «պատկանում էր պատմական Սասունը և գրեթե այն լեռնազավառաց մեծ մասնը»: Հետագայում, նոր վարչական բաժանմամբ այդ վայրերն անցան Բաղեշի կամ Բիթլիսի վիլայեթին: Տիգրանակերտի առաջնորդական վիճակը բաղկացած էր 10 գավառից և գավառակներից և ինչպես վիլայեթի կենտրոնում, քննարում ևս ապրում էին տարբեր ցեղեր ու ժողովուրդներ. քվով գերակշռող հայերի հետ անընդհատ նշվում է բուրք, բուրդ և ասորի: Միայն Լըճե գավառում հայերից առաջ նշվում է բուրք, բուրդ, ասորի, նոր միայն հայ: Տիգրանակերտի 10 հայկական քենների հայ տների քանակը մոտավոր հաշիվներով նշվում է «5000 տունը հայոց»: Այլազգիների թվի նշում չկա համեմատություն անցկացնելու և հարաբերությունը ճշտելու համար:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք. չնայած Սրվանձտյանցը հատուկ հանձնարարությամբ էր մեկնել Կարին, բայց «Թորոս աղբարի» ոչ մի հատորում չկա այդ հայահոծ նահանգի մասին ոչ մի տող: Որոշումները մեզ դարձյալ արխիվ տարան: 1973 թ. Գրականության և Արվեստի բանգարանը համալրվեց Կ. Պալսից ուղարկված նոր նյութերով, որոնց մեծ մասը Սրվանձտյանցի ձեռագրերն են էին և մեր որոնած՝ Կարինի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը: Այստեղ առանձին նշված են Բասենի, Դերջանի, Քենախի, Բայազետի և Ալաշկերտի, Սպերի և Կիսկիմի, ապա Էրզրումի և թեմի վիճակագրությունները: Մի առանձին գեկուցման թեմա կարող է լինել, եթե մենք փորձենք համեմատել Աշոտ Մելքոնյանի «Էրզրում» աշխատության ժողովրդագրական փաստերը, որոնք վերաբերում են 19-րդ դարի 20-30-ական թվականներին, Գարեգին Սրվանձտյանցի՝ 1878 թ. պատրիարքարան ուղարկած տվյալների հետ: Նախ՝ Էրզրում քաղաքի և նրա գավառի բնակչության թվաքանակը. Մելքոնյանը վկայակոչում է տարբեր օտար աղբյուրներ, բազմաթիվ թվեր համադրում իրար և կանգնում 110.000-ի վրա²: Սրվանձտյանցի նշած թիվը անհամեմատ տարբեր է. 20.000 բուրք, 14.000 հայ, 350 հույն և 100

պարսիկ, այսինքն՝ 34.500 մարդ¹: Ես չեմ կարող կասկածել Սրվանձտյանցի հաղորդած տվյալների վրա, որովհետև Էրզրում-Կարինում նա գործունեություն էր ծավալել դեռևս 1860-ական թվականներին. ի՞նչն էր պատճառը. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված մեծ զա՞ղթը, այդ առեղծվածն արժե պարզել: Էրզրումի լիվայի գյուղերի մասին խոսելիս, Ա. Մելքոնյանը նշում է երկու խոշոր նահիեներ (գյուղախմբեր), որոնցից մեկի վարչական կենտրոնը Իլիջա, մյուսինը Աշկալա նշանավոր գյուղերն էին²: Սրվանձտյանցի ցուցակում դրանք արդեն վարչական կենտրոններ չէին և ունեին խիստ նվազ հայ բնակչություն: Իլիջան ուներ 40 հայ տուն կամ երդ՝ 380 շնչով, 140 բուրք: Իսկ Աշկալան (Աշխալա) նվազել էր, ուներ 8 հայ տուն 70 շնչով և 900 բուրք բնակիչ. բուրքացման գործընթացն ակնհայտ է: Բայց կան նաև ափսոսելի տվյալներ. Իլիջայի նահիեի խոշոր Կամ գյուղը Սրվանձտյանցի տվյալներով ևս պահպանվել էր, միայն եթե Մելքոնյանի մոտ (20-30-ական թթ.) գյուղում կար 2500 հայ բնակիչ, ապա Սրվանձտյանցի մոտ նշվում էր 2060-ը և լիվայի այն եզակի գյուղերից էր, որ չուներ ոչ մի բուրք բնակիչ: Կանից հյուսիս ընկած հայկական Սովուք Ջերմուկ (Սառը Ջերմուկ), Շխնոց, Մուտուրկա գյուղերը, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին նշվում էին առհասարակ «յազգես հայոց»³, իսկ Սրվանձտյանցի տվյալներով համապատասխանաբար 400, 300 և 700 հայ բնակիչներ ունեին, որտեղ արդեն մուտք էին գործել բուրքերը՝ 70, 300 և 30 թվաքանակով: Կոճկնոց գյուղը առաջին երեսնամյակում, իսկ Քոսյանի «Բարձր Հայք» աշխատության տվյալներով նաև 80-ականներին ուներ 150 տուն հայ, մինչդեռ Սրվանձտյանցը նշում է 18 տուն - 210 հայ և 49 բուրք: Մելքոնյանի աշխատության մեջ թվարկած համարյա բոլոր գյուղերը կան Սրվանձտյանցի մոտ՝ Գեղախոռ, Գրիչք, Ումուդում, Նրկնիստ, Խաչկավանք, Պատիշեն, Օձնի կամ Ոգնի և բազմաթիվ այլ գյուղեր, թվով 47. չնայած ժամանակի մեծ տարբերությանը (առնվազն կես դար) Էրզրում քաղաքից բացի, գյուղական հայ բնակչությունը գերազանցում է բուրքերին: Նման համեմատություն կարող ենք անցկացնել Դերջանի գավառի բոլոր գյու-

¹ Նույն տեղում, էջ 431:

² Մելքոնյան Ա., Էրզրում, ազգային կազմը, հայերի տեղաբաշխումը, մեծ գաղթը, Երևան, 1994, էջ 40:

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 510:

² Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

³ Նույն տեղում, էջ 45:

դերի՝ երկու հեղինակների բերած տվյալների միջև¹: Սրվանձտյանցը գրում է, որ գավառի ամենամեծ գյուղը Բեգեռիճն է, որի 100 տունն ունի 1050 հայ բնակիչ, բայց զգալի է նաև բուրքերի թիվը՝ 600: Մեքրոնյանի տվյալներով ամենախիտ հայկական բնակչություն ունեցող Կարագուլակ կամ Քարագուլակ գյուղը Սրվանձտյանցի տվյալներով նշվում է իբրև 17 տուն - 200 հայ և 700 բուրք բնակիչ ունեցող գյուղ: Նշելով գավառի բուրքաբնակ գյուղերը, Սրվանձտյանցը նրանց ընդհանուր թվաքանակը նշում է 12.000 հայ և նույնքան բուրք, 6000 բուրդ, 400 հույն: Մեծ տարբերություններ կան նաև Սպեր և Կիսկիմ գավառների երկու հեղինակների բերած տվյալների միջև: Եթե առաջին երեսնամյակին Սպերն ուներ 900 տուն հայ կամ մոտ 5000-6000 շունչ, ապա 70-ականների վերջին մնացել էր 25 տուն՝ 230 շունչ հայ և 300 բուրք: Առաջին երեսնամյակին ամենամեծ գյուղը Հունուտն էր, ապա 80-ականների սկզբին ամենամեծ գյուղը Կարմիրքն էր՝ 1200 շունչ հայերով և ոչ մի բուրք: Գավառի բնակչությունը բաղկացած էր. Սպերում՝ 10.000 բուրք, 2000 լազ, 3000 հայ, Կիսկիմում՝ 5000 բուրք, 8350 հայ, 90 հույն²: Բայագետի և Ալաշկերտի ընդհանուր թվաքանակը իր խոշոր հայկական գյուղերով դարասկզբին ուներ խիստ ընդգծված հայկական դիմագիծ, իսկ 80-ականների սկզբին լիովին փոխվել էր ժողովրդագրական պատկերը: Երկու գավառների հայերի թվաքանակը Սրվանձտյանցը նշում է. 13.000 հայ, 20.000 բուրդ, 30.000 եգիպտիկ, 1000 բուրք³: Այդ երկու գավառներում կային ավերված 137 եկեղեցի: Ահա թե որն էր ազգային դիմախեղման պատճառը: Բասենի գավառի Հասան-Կուլա քաղաքատիպ ամրոցը դարասկզբին ուներ 10-11.000 շունչ, գերակշռողը հայ բնակչությունն էր, իսկ 70-ականների վերջին 130 հայի դիմաց կար 2000 բուրք: Փաստորեն պակասել էր ողջ բնակչության թիվը, որը ոչ թե ազգային գործոնի արտահայտություն էր, այլ նաև տնտեսական: Սակայն ողջ գավառի համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս հայերի մեծ թվաքանակ. 10.000 բուրք, 6000 բուրդ, 1000 չերքեզ, դրանց դիմաց 18.000 հայ և 200 հույն, նույնիսկ բոլոր մահմեդականներին գումարելու դեպքում, գավառում գե-

¹ Մեքրոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 51, Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 485-487:
² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 509:
³ Նույն տեղում, էջ 503:

րակշռում են հայերը: Եթե այդպես մանրամասն թվարկենք Էրզրումի գավառները, կտեսնենք, որ Սրվանձտյանցի տվյալներով, անգամ 80-ականների սկզբին ողջ նահանգում հարաբերական մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 5, 2005, էջ 77-87:

XX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտը հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման եզակի երևույթն է: Այդ պատճառով հետագա դարերի համարյա բոլոր պատմիչները, և նոր շրջանի այն պատմաբաններն ու բանասերներ, ովքեր ձեռնամուխ են եղել հայ ժողովրդի ու հայոց եկեղեցու հին շրջանի պատմության, նրա հարուստ դպրության ու մշակույթի ուսումնասիրությանն ու գնահատությանը, անդրադարձել են գրերի գյուտին, տվել գիտական արժևորում: Գրերի գյուտի ուսումնասիրությունն առնաձևապես մեծ թափ ստացավ XIX դարից սկսած. Մխիթարյան հայրերը և նոր շրջանի բազմաթիվ գիտնականներ, ոչ միայն հայ, այլև օտար (Մ. Չամչյան, Ղ. Ինճիճյան, Հ. Գաբրճյան, Գ. Խալաբյանց, Ն. Բյուզանդացի, Է. Դյուլորիե, Հ. Հյուբշման, Նուրեքե, մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում հայոց այբուբենի նկատմամբ, որը մեկ ու կես հազարամյակի ընթացքում կատարել էր իր պատմական առաքելությունը, հաղթահարել ժամանակի անողոր պատնեշները, հասել XIX դար, աչքի ընկնելով իր կատարելությամբ, հայերենի հարուստ հնչյունաբանությունն արտահայտելու հարազատությամբ: Հետաքրքրությունը գրերի գյուտի նկատմամբ ավելի ուժգնացավ XX դարասկզբին: Տարբեր գիտնականներ հենվելով մեզ հասած ամենագլխավոր աղբյուրների՝ Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու վկայությունների վրա, իրենց կարծիքով ճշտումներ կատարելով, գրերի գյուտի տարեթիվն ընդունեցին 412

ք.: 1912 թ. պետականությունից զուրկ հայ ժողովուրդը մեծ հանդիսավորությամբ, իբրև իր գոյության առհավատչյա և անպարտելի զենք, նշեց գրերի գյուտի 1500-ամյակը: Այդ մեծ հանդիսությունից 50 տարի անց, 1960 թ., ԽՍՀՄ հանրապետությունների շարքում մշակութային արժեքներ ստեղծած հայ ժողովուրդը, իբրև յուրահատուկ ինքնահաստատում, նշեց գրերի գյուտի հանճարեղ հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1500-ամյակը: Չնայած երբեք չէր մարել հետաքրքրությունը հայկական գրերի և նրա հանճարեղ ստեղծողի նկատմամբ, բայց այդ երկու հոբելյաններն էլ առիթ դարձան նոր աշխատությունների և հոդվածների ստեղծման: Թեկուզ դրանք շատ են, բայց հետաքրքրությունը Մաշտոցի և նրա գիտական սխրանքի նկատմամբ երբեք չի մարելու: Ճիշտ է, նկատում գիտնականներից մեկը. «Յուրաքանչյուր դարաշրջան անմիջական կապի մեջ է Մաշտոցի հետ..., յուրովի է ընկալում Մաշտոցին, և բոլոր դարաշրջանները նրա հետ կիսում են միևնույն խորհուրդը»¹: Խորն է Մաշտոցի նկատմամբ տածած հարգանքը, պատկառանքը: Օտարազգի գիտնականներն անգամ շատ բարձր են գնահատում Մաշտոցի գիտական սխրանքը: Այսպես, Յ. Մարկվարտը, գերմանական գրերի ստեղծող Ֆրանկ Պիպինին և նրա գիմակից Վինֆրիդին համեմատելով Մաշտոցի և Սահակի հետ համարում է «աղբյուրի թգուկներ մտքի այդ երկու հսկաների հանդեպ»²:

20-րդ դարասկզբի հեղինակներից պետք է առանձնացնել Գ. Տեր-Սկրտչյանի, Մ. Օրմանյանի, Ն. Ադունցի, Հ. Աճառյանի, Լեոյի, Ս.Մալխասյանի, 40–50-ական թվականներին՝ Հ. Մանանդյանի, Մ. Աբեղյանի, 80-ականներին այդ բոլոր հարցերն ամփոփող և կարծես լիովին սպառնիչ պատասխան տվող Ա. Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունները: Նշվածներից ամենքը զատ-զատ արժանի են առանձնահատուկ վերաբերմունքի և ուսումնասիրության: Մենք հարմար ենք գտնում ուսումնասիրողներին քննարկել ըստ բարձրացրած հարցերի:

Գիտնականների ծանրակշիռ մասը քննարկած հարցերի մեջ ամենակարևորը համարում են գրերի գյուտի ժամանակաշրջանի հարցը: Եվ

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982, էջ 6:

² Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962, էջ 125 (Մարկվարտի «Հայոց այբուբենի ծագումը և Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը» հոդվածը):

ամենից շատ տարակարծություններ ծագել են այդ խնդրի լուծման ժամանակ: Ուսումնասիրողների ամենահավաստի աղբյուրը Կորյունն է, իբրև Մաշտոցի աշակերտ և կենսագիր, երկրորդը՝ Դազար Փարպեցին է, որն ապրել է այդ իրադարձություններից կես դարից ավելի, մեկ դարից պակաս ժամանակահատվածում: Երրորդը Մովսես Խորենացին է: Վերջին երկուսը անընդատ վկայակոչում են Կորյունին: Տարեթվերը որոշելու համար այն ժամանակ կիրառվում էր տվյալ երկրի տիրակալի թագավորության տարին (այսպես, պարսիկների մոտ՝ Վռամ Դ. Կրման, Հագկերտ Ա, Վռամ Ե, Հագկերտ Բ:...) ինչ իրադարձություններ են կատարվել նրանց թագավորության ոլոկ տարում: Բոլորն օգտվում են ֆրանսիացի գիտնական Է. Դյուլորիեի ժամանակագրությունից, սակայն տալիս են տարբեր մեկնաբանություններ: Այդ հարցին երեք անգամ անդրադարձել է Հ. Մանանդյանը: Խորհրդային Հայաստանի 20-ամյակին նվիրված ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի հոբելյանական գիտաժողովում, 1940 թ. նոյեմբերի 10-ին նա զեկուցեց «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի սլաքաբը մշակութային ինքնությունության համար» քննադատ (ռուսերեն): Հետագայում այդ ուսումնասիրությունը որոշ կրճատումներով և գիտական փոփոխություններով մտավ հեղինակի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության Բ հատորի մեջ (1957 թ.): 1951 թ. Հիպպոլիտոսի ժամանակագրության հարցը պարզելու նպատակով Հ. Մանանդյանը ծանոթացավ Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարագիտական մի քանի հատվածների հետ և նորից անդրադարձավ այդ քննադատ «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» խորագրով աշխատությանը: Հետաքրքիր է հարցի քննարկման ընթացքը: Հենվելով Կորյունի վրա, որը հայ դպրության սկիզբը համարում է Հագկերտ Ա-ի (399–419/20 թթ.) թագավորության ութերորդ տարին, Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, Է. Դյուլորիեի ճշտած ժամանակագրությամբ, Հ. Մանանդյանն սկզբում հավանություն է տալիս 406 թվին (տարբեր ուսումնասիրողներ գրում են 404, 405 կամ 406 թվերը): Սակայն, ուսումնասիրության ընթացքում ծանոթանալով Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ն. Ադունցի աշխատություններին¹, հակասություն է տեսնում Կորյունի բերած փաս-

¹ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962:

տերի մեջ: Վերջինս իր «Վարք»-ում նշում է, որ Ամիդում և Եդեսիայում Մաշտոցին մեծարանքով են ընդունել Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսները: Մակայն հայտնի է, որ Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոսն էր 419–20 թվերից սկսած, իսկ Բաբիլասը կամ Բաբուլասը՝ 412–435 թթ.: Այդ փաստերից Հ. Մանանդյանը եզրակացնում է, որ Մաշտոցի գյուտը կատարվել է 412 թ., կամ՝ 419–20 թթ: Այդ բոլորը նշելուց հետո Մանանդյանն սկսում է նոր քննարկում. նրան ավելի հավանական և ճիշտ է թվում Ն. Ադոնցի վարկածը, ըստ որի Կորյունն այդ անունները տվել է դիվանագիտական նկատառումներով: Ն. Ադոնցը գրում է. «Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նա և՛ եկեղեցական գործիչ է, և՛ իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեւիետոսյան տրամադրության հետ»¹ և որպեսզի թաքցնի, թե Մաշտոցը մտերիմ է եղել Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ և հենց նա է օգնել ու աջակցել Մաշտոցին գրերի գյուտի տաժանելի աշխատանքի ժամանակ, չի խոսում նրա մասին, այլ իր «Վարքի» մեջ նշում է Ակակիոսի և Բաբուլասի անունները: Այդ փաստերը Հ. Մանանդյանը և Ն. Ադոնցը մեկնաբանում են իբրև ավելի ուշ շրջանում այդ աշխատության վերամշակման, նաև հենց Կորյունի դավանական նկատառումներով, որը դեպքերը նկարագրել է «կրոնական փոփոխված տրամադրություններին համապատասխան V դարի II քառորդում»²: Ն. Ադոնցը և նրա վրա հենվելով նաև Հ. Մանանդյանը հավանական են համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցն ստեղծել է IV դարի վերջին, մոտավորապես 383–392 թթ. ընթացքում, Թեոդորոս Մոպսուեստացու և նրա աշակերտ Ռուփինոսի աջակցությամբ, որը Կորյունի աշխատության ընդարձակ խմբագրության մեջ անվանված է Հռոփանոս: Փաստորեն, առաջին հոդվածում Հ. Մանանդյանը, վկայակոչելով Ն. Ադոնցին, կասկած է հայտնում մինչ այդ եղած ուսումնասիրությունների վրա և գտնում է, որ «լուրջ հիմքեր կան այդ դարաշրջանի ժամանակագրության վերանայման համար, որը գիտական գրականության մեջ սխալ է «ընդունված»³: «Հայ գրերի գյուտի տարեթիվը հարցի շուրջը» խորագրով ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը

¹ Նույն տեղում, էջ 227:

² Նույն տեղում, էջ 53:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

ամենայն վստահությամբ նշում է, որ գրերի գյուտի տարեթիվը որոշելու համար պետք է հենվել ոչ թե Կորյունի «Վարքի» վերջաբանի վրա, որը անտեսում են ուշ շրջանի հայ մատենագիրները, այլ «Կորյունի և Ղազար Փարպեցու երկերի բուն բնագրերում նշված ցուցումների»¹, նաև Մատենադարանում գտնված ձեռագրերի տոմարական հաշիվների վրա, որտեղ պարզ գրված են Վոամշապուտի թագավորության (387/8–413/4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն 391–92 թվականին, որը համընկնում է նաև Վոամ Դ. Կրմանի (388/9–398/9) չորրորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391–92 թթ.²:

Յ. Մարկվարտը գրերի գյուտին նվիրված «Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը» հոդվածում (կարդացել է 1902 թ. Համբուրգի միջազգային Արևելագիտական գիտաժողովում, 1905 թ., արժանացել Մոսկվայի Արևելյան Լեզուների Լազարյան ճեմարանի մրցանակին, լրացնելուց և վերամշակելուց հետո լույս է տեսել «Հանդես ամսօրեա»-յում 1911–1912 թթ.) քննարկում է բազմաթիվ հարցեր, գտնելով, որ «գրերի գյուտի պատմությունը դեռ լուսաբանված չէ և մանավանդ հայկական այբուբենի հիմքը շարունակում է մնալ մթության մեջ»³: Գրերի գյուտի ժամանակի հարցը Յ. Մարկվարտը քննարկում է այլ կերպ: Նա գտնում է, որ Կորյունի բնագիրը գերծ չէ թերություններից, հակասություններ են նկատվում նրա վերջաբանի և բուն տեքստի հադորդած թվերի միջև: Ավելի հավաստի համարելով Ղազար Փարպեցու, ոչ թե Կորյունի տեքստերը, Յ. Մարկվարտն ընդունում է երկուսի կողմից էլ նշված մի փաստ, որ գրերի գյուտը կատարվել է Վոամշապուտի թագավորության հինգերորդ տարում: Բայց, ի տարբերություն Հ. Մանանդյանի և Ն. Ադոնցի, նա Վոամշապուտի թագավորության ժամանակն ընդունում է 398/9 թվերը, որին գումարած 5 կստացվի 402/3 թվականները: Յ. Մարկվարտի հոդվածն արժեքավոր է ոչ այնքան այդ տարեթվերի, իր կարծիքով, սխալների ճշտման, առավել ևս ոչ Մովսես Խորենացու մասին արտահայտած սխալ բնորոշումներով («կեղծ Մովսես Խորենացի»), այլ Մաշտոցի կատարած գործի խիստ բարձր գնահատականով:

¹ Նույն տեղում, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 110:

³ Նույն տեղում, էջ 127:

1912-ին, գրերի գյուտի 1500-ամյակի առիթով հռոմեացի է. գրել մաս Գ. Տեր-Մկրտչյանը «Հայ գրերի գյուտի 1500 ամյակի առթիվ» խորագրով: Հռոմեացի գրված է Լեոյի պնդումների հետևանքով: Վերջինս գրերի գյուտի ժամանակն անվերապահորեն, առանց ապացույցների համարում է 404 թ.: Գ. Տեր-Մկրտչյանը գյուտի ժամանակը որոշելու միակ հեղինակավոր աղբյուրը համարում է Կորյունին: Գնահատելով այդ խնդրով զբաղվող տարբեր գիտնականների կատարած գործը, առավելապես ընդգծելով Ն. Բյուզանդացու աշխատանքները, Գ. Տեր-Մկրտչյանը փաստում է, որ վերջինս Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվերը ճշտելու համար օգտվում է գերմանացի գիտնական Նեոլոթերի հաշվարկներից, որը տվել է Սասանյանների գահակալության ժամանակագրությունը: Այստեղ Գ. Մկրտչյանն ապացուցում է, որ քանդվում է Ն. Բյուզանդացու «խնամքով կառուցված շենքը», որովհետև նա օգտագործել է գերմանացի գիտնականի ոչ թե գերմաներեն տեքստը, այլ բարձրագույնությունը, և բերված թվերը ցույց են տալիս ոչ թե Սասանյանների գահակալության տարիները, այլ շարժական տոմարի Նավասարդի օրերը¹: Գ. Տեր-Մկրտչյանը Սահակի մահվան թվականը ընդունում է 439 թ., իսկ Մաշտոցինը՝ 440 թ., և դրանք համարում է միակ ճիշտ թվերը, որոնք ընդունում են բոլոր տոմարագետները՝ Դ. Ալիշանը, Նեոլոթերեն, Է. Դյուլորին: Քանի որ Կորյունը հաստատ նշում է, որ գրերի գյուտից մինչև Մաշտոցի մահվան օրը անցել է 35 տարի, ապա ընդգծելով տառացի բառը, հետևություն է անում, որ գրերի գյուտի տառացի թվականն է 405 թ. փետրվարի 25-ը, ճիշտ համարելով նաև Ս. Մալխասյանցի², Ս. Օրմանյանի³ և մյուսների հայտնած կարծիքը 404-ից 406 թվերն ընդունողներին: Դարձյալ ընդգծում ենք, որ նա գրում է տառացի և դրանից հետո իր կարծիքով տալիս է ճիշտ ապացույցը: Համաձայն ենք նրա մի կարծիքի հետ, այն, որ «Գրերի գյուտի պատմությունը տևական գործողություն է»⁴: Այդ մտքից հետո Գ. Տեր-Մկրտչյանը տալիս է իր վերջնական ապացույցը, որ 405 թ. «Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերելու

տարիներին էին», քանի որ Ղազար Փարպեցին գրերի գյուտ ասելով հասկանում է Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերելը: Շարունակելով իր բացատրությունը, նա նշում է Ակակիոս և Բաբուլաս եպիսկոպոսների գործունեության ժամանակի մասին և վերջնական եզրակացության հանգում, որ Մաշտոցյան տառերի գյուտի և կատարելագործման ժամանակը պետք է ընդունել 412-416 թթ.: Մեր կարծիքով նա շատ երկար ժամանակ է հատկացրել այդ գործընթացին: Որ այն տևական է եղել, ոչ որ չի կասկածում, բայց ճիշտ չէ նաև այն, որ Մեսրոպը տաս տարի կարող էր լինել Եղեփա, Ամիդ և Սամոսատ քաղաքներում:

Գրերի գյուտի մասին աշխատություն է գրել նաև Մ.Աբեղյանը, որը լույս է տեսել 1941-ին «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը» խորագրով. այն նվիրված է Մաշտոցի մահվան 1500 ամյակին: Աշխատության մեջ գիտական բարձր մակարդակով քննարկված են բազմաթիվ հարցեր, սակայն հեղինակը գրերի գյուտի ժամանակի հարցը չի դրել իր պարզաբանման խնդիրների շարքում, այլ բավարարվել է նշելով, որ ուսումնասիրողները այդ ժամանակը համարում են 403-404 կամ 404-405 թվերը: Այդ հարցը առավել հանգամանալի քննարկվել է Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը»¹ աշխատության մեջ: Ողջ գիտական գործունեության ընթացքում տարբեր առիթներով պատկառելի գիտնականը իր ուսումնասիրության նյութն է դարձրել մեր ժողովրդի համար անգնահատելի արժեք ունեցող այդ երևույթը: Դեռ 1903 թ. Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի կողմից մրցանակի է ներկայացվում Աճառյանի «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը և հայոց գրերի գյուտի պատմությունը» ուսումնասիրությունը: Մրցանակաբաշխությունը կայանում է 1905 թ.: Աճառյանն արժանանում է առաջին կարգի մրցանակին: Այդ աշխատությունը բաղկացած էր 3 մասից. առաջինը կոչվում էր «Մուրք Մեսրոպի գրերու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը»: 1907 թ. այն տպվեց Փարիզում. սկզբում՝ «Բանասեր» հանդեսում, ապա առանձին գրքով: Երկրորդ մասը՝ «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը», մնաց անտիպ, իսկ երրորդ մասը, որ սկզբում կրում էր «Մեսրոպյան գրերի գյուտը» խորագիրը, 1909 թ. սկսեց հրատարակվել «Հանդես ամ-

¹ Նույն տեղում, էջ 183-184:

² Ս. Մալխասյանց, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, № 3:

³ Ս. Օրմանյան, Ազգապատում, Խ. Ա. Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 315:

⁴ Մեսրոպ Մաշտոց (հռոմեացիների ժողովածու), էջ 188:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968:

սօրեա»-յի էջերում, 1928 թ. Վիեննայում լույս տեսավ առանձին հատորով «Հայոց գիրը» վերնագրով: Հեղինակի մահից հետո, 1968 թ. Է. Ադաջանի «Երկու խոսքով» լույս տեսավ Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատությունը, ուր առաջին անգամ միավորվեցին վերը նշած երեք մասերը: Գրքի հետ հայանցիկ ծանոթությունն անգամ ապշեցնում է ընթերցողին հեղինակի քննարկած հարցերի արտակարգ խորությամբ և գիտական բարձր մակարդակով: Մինչ Հ. Աճառյանը ոչ մի հեղինակ նման մոտեցում ցույց չի տվել այդ հարցին: Աշխատության երրորդ մասի ԺՁ գլուխը նվիրված է Սահակի Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակագրությանը: Այդտեղ հեղինակն ամենայն բժախնդրությամբ քննարկում է Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Փոքր Կորյունի, Անանունի, Հովհաննես կաթողիկոսի, Ստեփանոս Առողիկի, Ներսես Շնորհալու, Սամվել Անեցու, Մխիթար Անեցու, Վարդանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանցու, Հայսմավուրքների, Մագիստրոսի տեսակետները Մեսրոպ Մաշտոցի և գրերի գյուտի ժամանակագրության վերաբերյալ: Համեմատելով պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրական ցուցակը և բոլոր ձեռագիր աղբյուրները, Հ. Աճառյանը վերջնականորեն ճշտում է Մ. Մաշտոցի գործունեության ամենակարևոր և ստուգված թվականները. 394 թ. Մեսրոպի ձեռնադրությունը, 404 թ. գրերի գյուտը, 438 թ. սեպտ. 7-ին Սահակ Պարթևի մահը, 439 թ. փետրվարի 17-ին Մեսրոպ Մաշտոցի մահը: Մ. Օրմանյանը «Ազգապատում» Ա հատորում այլ թվականներ է նշում: 404 թ. նա համարում է դանիելյան նշանագրերը Հայաստան բերելու թիվը, 406-ը՝ մեսրոպյան գրերի գյուտի թիվը: Հ. Աճառյանը մերժում է Մ. Օրմանյանի այս ապացույցները, գտնելով, որ նա սխալ հաշվարկ է կատարել: Մեր կարծիքով առավել հավանականը Հ. Աճառյան - Մ. Օրմանյան հաշվարկի միջինն է, ինչ այժմ ընդունել ենք մենք՝ 405 թ.: Հազարամյակների մեջ մեկ կամ երկու տարին առաջ կամ հետ վեճ չպետք է առաջացնի, այլ է 12-14 տարի ետ կամ առաջ տանելը (392/3 թվերը ըստ Ն. Ադունցի և Հ. Մանանդյանի, 412-416 թվերը ըստ Գ. Տեր-Սկրտչյանի):

Հ. Աճառյանի խիստ արժեքավոր աշխատությունից հետո թվում է նոր խոսք ասելը դժվար էր: 1982 թ. լույս տեսավ Ա. Մարտիրոսյանի

«Մաշտոց» աշխատությունը: Ծավալով, լայնքով, խորությամբ արժանիքներով այն կայող է մրցել Հ. Աճառյանի աշխատության հետ: Սակայն սա բոլորովին կրկնություն չէ: Ա. Մարտիրոսյանը նոր խոսք է ասում այս հարցի քննարկմանը, լուսաբանվում են մինչմաշտոցյան գրերը՝ մեհենական դպրություն, աբեմենյան գիր, հմայական նշաններ, մինչմաշտոցյան գրականություն և բազմաթիվ այլ հարցեր: Երեք մասից բաղկացած այս աշխատության երկրորդ մասի մի ենթագլուխ վերնագրված է՝ «Գյուտի թվականը»: Դարձյալ օգտագործելով նույն աղբյուրագիտական հենքը Ա. Մարտիրոսյանն ավելի համոզիչ ապացույցներով գրերի գյուտի թվականը համարում է 405 թ.:

Գրերի գյուտի ժամանակագրությունից բացի ուսումնասիրողները քննարկում են բազմաթիվ հարցեր, բոլորը թվարկել և քննարկել հնարավոր չէ: Համառոտ ներկայացնենք մի քանիսը: Հարցերի կենտրոնը Մեսրոպ Մաշտոցի անձն է: Ո՞վ էր Մաշտոցը, ինչ ծագում ուներ նա: Առաջին աղբյուրը դարձյալ Կորյունն է, ըստ որի Մաշտոցը Տաթև գավառի Հացեկաց գյուղից էր, Վարդանի որդին: Մկրտիչ Էմինը գտնում է¹, որ Տաթևը Մամիկոնյանների սեփականությունն էր և Վարդան անունն էլ տրվում էր Մամիկոնյաններին, ուրեմն, Մաշտոցն ուներ ազնվական ծագում: Չընդունելով անվան պատճառաբանությունը, այլ բացատրությամբ նույն կարծիքն է արտահայտում Ի. Հարությունյանը²: Ըստ նրա, Մաշտոցն անպայման ազնվական ընտանիքից էր, որովհետև այն ժամանակ միայն ազնվականների զավակներն էին կրթություն ստանում, իսկ արքայական պալատի պաշտոնյաները ևս պետք է ազնվականներ լինեին: Հարցին նույն մեկնաբանությունն է տալիս նաև Մ. Օրմանյանը, գտնելով, որ «արքունիքի մեջ պաշտօնավարութեամբը ուսման դասակարգ է չլինելն ալ կը վկայուի»³: Այդ տեսակետի կողմնակից են և Մ. Աբեղյանը⁴, Հ. Աճառյանը⁵, նաև Ա. Մարտիրոսյանը⁶, շեշտելով թե որ

¹ Исследования и статьи И. О. Эмина, Москва, 1896, стр. 206:

² Իս. Հարությունյան, Հայոց գիրը. Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 388-389:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 303:

⁴ Մ. Աբեղյան, Մեսրոպ Մաշտոց և գրի ու գրականության սկիզբը, (հոդվածների ժողովածու), էջ 242-305:

⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 70-73:

⁶ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982:

տոհմից էլ լինելու նա՝ Մամիկոնյան, Արշակունի, Վահունի և այլն, նա «չէր կարող հասարակ ծագում ունենալ»¹: Առանց հիմնավորելու այլ տեսակետ է արտահայտել Լեոն² 1904 թ. գրված «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատության մեջ, Մաշտոցին վերագրելով հասարակ գյուղացու ծագում, նրան հետևել են Ն. Ալիևյանը³ և Ստ. Մալխասյանը⁴:

Ի՞նչ էր նշանակում Մաշթոց - ինչպես նրան անվանում են Կորյունը և Ղազար Փարպեցին: Միայն Մովսես Խորենացուց սկսած Մաշթոցին ավելանում է նաև Մեսրոպ անունը: Մեր կարծիքով այդ հարցի առավել սպառիչ պատասխան է տալիս Մ. Օրմանյանը. նա Մաշտոցը համարում է նրա ծննդյան անունը, իսկ Մեսրոպը այն անունն է, որ ընդունեց Մաշտոցը, եկեղեցական ձեռնադրության մեջ: Մեսրոպ անունը Օրմանյանը մեկնաբանում է իբրև Մար Սերոբ կամ Տեր Սերովբե⁵: Իսկ «Ազգապատումի» Լիբանանյան հրատարակչության ծանոթագրողը դա մեկնաբանում է իբրև Սերովբե կամ Սերովբեստե⁶: Ավելի հավանական է Ա. Գարագաշյանը, որ Մեսրոպ անունի արմատը համարում է Մյուշրիֆ բառը, որը նշանակում է քարտուղար կամ դպիր: Մաշտոց անունը Ն. Ադունը մեկնաբանում է բխեցնելով այն իրանական "Mazd-ak" անունից հայերեն ոգ վերջածանցի հավելումով⁷: Նույն տեսակետին է նաև Ն. Ալիևյանը⁸: Դ. Ալիշանը 1873 թ. Մաշտոց բառի արմատը համարում էր Մաշտը, գտնելով, որ այն «արբազան նշանակությամբ մը պիտի ունենա»⁹: Ա. Մարտիրոսյանը Մազդ արմատից է բխեցնում նաև Արամազդ անունը, հավելելով, որ Պրոկոփի թղթում օգտագործված է Մաժդոց ձևը¹⁰: Հակասական կարծիք է արտահայտում Լեոն, կարծես բողոքելով Կորյունից, որ նա «փր ուսուցչին ամեն տեղ անվանում է Մաշտոց, մինչդեռ Մովսես Խորենացու պատմության մեջ նա անվանված է Մեսրոպ»: Բացատ-

րություն տալու փոխարեն Լեոն ընդվզում է. «Այս անուններից ո՞րն է իսկականը, չգիտենք: Եվ սա էլ մի փաստ է, որ ցույց է տալիս, թե մեր մեծ հերոսի կյանքը լավ հայտնի չէ մեզ»¹: Իմ կարծիքով այս հարցում ճիշտը Մ. Օրմանյանն է:

Առանձին բննարկման նյութ է դարձել Դանիելյան նշանագրերի շուրջ արտահայտած մտքերը: Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում այդ նշանագրերը: Աղբյուրը դարձյալ Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու գործերն են, բայց մեկնաբանությունները տարբեր են: Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ այդ նշանագրերի հիմքը ասորերենն է, որոնց օգնությամբ ասորի քարոզիչները ստեղծել էին դանիելյան նշանագրերը, հարմարեցրել հայերենին², որը խիստ թերի էր: Հարցը մանրամասն բնութայն է ենթարկվում Մ. Աբեղյանի կողմից. մեծ բծախրոնություններ վերլուծելով Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Խորենացու պատմությունները, նա ժխտում է այն կարծիքը, որ Մաշտոցը սոսկ բաբելավեց Դանիելյան նշանագրերը և հավաստում, որ նա ստեղծեց նոր և կատարյալ այբուբեն: Գ. Սևակը գտնում է, որ Դանիելի մոտ եղածը «ասորական, հունական կամ գուցե նաև պարսկական գրերից քաղված նշանագրեր էին, առանց ձայնավորների, դրանք ավելի վաղ, մախաբիստոնեական շրջանում են եղել գործածության մեջ, պատահաբար մնացել են որևէ ձեռագրում, մույնքան էլ պատահաբար հայտնվել Դանիելի մոտ»³: Մեկ տարի հետո նա փոխում է իր կարծիքը և նոր վարկած է առաջ քաշում, ըստ որի Դանիելյան նշանագրերի հիմքը ոչ ասորական է, ոչ հունական, ոչ պարսկական, այլ դրանք հարավ-սեմական գրեր էին: Ինձ համար ավելի հավանական և համոզիչը Ի. Հարությունյանի ավելի վաղ հայտնած տեսակետն է: 1892 թ. «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ նա գրում է. «Մեր մախնիքն արդեն յուրյանց կռապաշտութեան ժամանակ ունեցել են առանձին այբուբեն, սակայն քրիստոնեությունը մուտք գործելով Հայաստան՝ նորա եռանդուն պաշտոնեաները... ոչնչացնում էին քրմական գրականությունը և արգելում էին հին այբուբենի

¹ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

² Լեոն, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962, էջ 48:

³ Ն. Ալիևյան, Մ. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

⁴ Ստ. Մալխասյան, Հայոց գիրը. Տարագ, 1893, № 3:

⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 305:

⁶ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Դ, էջ 121-122:

⁷ Ն. Ադուն, (տե՛ս հոդվածների ժողովածու), էջ 203:

⁸ Ն. Ալիևյան, (Հանդես Ամսթերայ, 1935, էջ 505):

⁹ Դ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, էջ 451:

¹⁰ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

¹ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 47:

² Մեսրոպ Մաշտոց, Հոդվածների ժողովածու, էջ 45:

³ Գորգեն Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, հայկական գրերի և մատենագիտության սկզբնավորումը, 1962:

գործածութիւնը: ... Ահա այս հին այբուբենն է, որ համարյա մեկ դար անցնելուց հետո երևան է գալիս մի ասորի եպիսկոպոսի մոտ, որի անունը Դանիել է լինում, ուստի և մեր մատենագիրները այդ այբուբենը կոչում են Դանիելյան»¹: Այդ տեսակետին համաձայն են եղել Դ. Ինճիճյանը, Մ. Էմինը, Զ. Պատկանյանը: Մ. Աբեղյանը համոզիչ չի համարում այդ տեսակետը և մեջբերում է կատարում Կորյունից, որն այդ նշանագրերի մասին գրում էր. «այլոց դպրութեանց թաղեայք և յարուցեալ դիպեցան», այսինքն դրանք թաղված օտար գրեր էին, որ գտնվեցին: Մինչև ժամանակ նա չի մերժում այն տեսակետը, որ Մեսրոպյան գրերից առաջ գրեին հայերեն այլ լեզուների նշանագիրներով²:

Մ. Օրմանյանը քվարկում է այս բազմաթիվ կարծիքները և փաստում, որ «չկան վերջնական հաստատումն կոռուսի մը վրայ հանգչելու փաստեր»: «Ոմանց համար հին հայ տառեր էին, որք մոռացութեան մատնուած էին, ուրիշներուն համար հին փիւնիկեան տառեր էին, գործածութենէ ընկած, ըստ այլոց Դանիելէ յարմարցուած նորահնար ձևեր էին ասորերենի հետետողութեամբ»³: Պատմաբան Մ. Օրմանյանը այդ հարցի վերջնական լուծումը թողնում է բանասերներին, իսկ ինքը փաստում է. «Դանիելյան նշանագիրները հայ դպրութեան սկզբնատրութիւնը նուիրադործեցին»⁴:

Քննարկման առարկա է դառնում նաև մի այլ հարց. ինչքան ժամանակում պարզվեց, որ այդ նշանագրերը հարմար չեն հայոց լեզվի համար: Բոլորը դարձյալ դիմում են Կորյունին, սակայն տալիս տարբեր բացատրություններ: Կորյունը գրում է, որ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան են բերվել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում և երկու, տարի հետո պարզվում է, որ դրանք անբավարար են հայոց լեզվի կապերը և հնչյուններն արտահատելու համար: Կորյունի մոտ այնպես է գրված, որ դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը մեկնում է Միջագետք և վերադառնում Վռամշապուհի վեցերորդ տարում: Ստացվում է այնպես, որ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Դա-

նիելյան նշանագրերը բերեցին Հայաստան, անցավ երկու տարի, բայց դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը մեկնեց և գրերի գյուտը արած արդեն Վռամշապուհի վեցերորդ տարում վերադարձավ Հայաստան: Տարբեր գիտնականներ այդ անհամապատասխանությունը վերացնելու համար առաջարկում են տարբեր միջոցներ: Իս. Հարությունյանը «ամս երկու»-ն կարդում է «ամիսս երկու», գտնելով, որ հետագա շրջանի գրիչները բաց են թողել այդ մի վանկը¹: Յ. Մարկվարտը, Ն. Ալիմյանը, Մ. Օրմանյանը համաձայն են դրա հետ, որ իսկապես երկու ամիսը բավականին ժամանակ էր Դանիելյան նշանագրերի անհամապատասխանությունը մեր լեզվին գիտակցելու համար: Տարբեր կարծիք են արտահայտել Մ. Մալխասյանը և Հ. Աճառյանը: Մտ. Մալխասյանցը առաջին հինգերորդը դարձնում է երրորդ (Ե-ն դարձնում է Գ-) և ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ ամբողջ թյուրիմացությունն առաջացել է հետագա շրջանի գրիչների անփութության պատճառով: Նա ճիշտ է համարում երկու տարին, գտնելով, որ երկու տարվա փորձը ոչ թե ստվեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ «մեծ պատիվ է իրեն»², բանի որ պարսիկներն ու թուրքերը հազարամյա գործածությունից հետո միայն հասկացան իրենց այբուբենի պակասավորությունը և դարձանելու կարիքը: Դարի սկզբին՝ Մ. Օրմանյանը (1912 թ.), դարի վերջին քառորդում Ա. Մարտիրոսյանը (1982 թ.) այդ հարցի վերաբերյալ հանգում են, մեր կարծիքով, ճիշտ եզրակացության. երկու ամիսը բավարար էր դանիելյան նշանագրերի անկատարության մեջ համոզվելու, համար³:

Հարցերի հարցը, ի վերջո, այն է, թե ի՞նչ կամ քանի տառ ստեղծեց Մաշտոցը: Դարձյալ արտահայտվում են տարբեր կարծիքներ: Գիտնականների մի մասը նույնիսկ կոնկրետ նշում են դանիելյան նշանագրերի քանակը: Օրինակ, Մ. Էմինը հենվելով XIII դ. պատմիչ Վարդանի հաղորդած փաստերի վրա, նշում է, որ Դանիել Ասորու մոտ կար 22 տառ, իսկ Մեսրոպն ավելացրել է 14-ը:

¹ Իս. Հարությունյան, Հայոց գիրը, էջ 282:

² Մեսրոպ Մաշտոց (հոգվածների ժողովածու), էջ 256:

³ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 310:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Իս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 170:

² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

³ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

Այդ հարցերով զբաղվել է նաև Ա. Աբրահամյանը, որը 3 անգամ՝ 1959, 1963 և 1973 թ. տարբեր կարծիքներ է արտահայտել դանիելյան նշանագրերի մասին: Առաջին անգամ հենվելով Դավիթ Անհադիի վրա, նա գտնում է, որ դանիելյան նշանագրերը թվով 24-ն էին. իսկ 12-ը ստեղծել է Մաշտոցը¹: Երկրորդ դեպքում նա այդ նշանագրերը համարում է հունարենի վրա ձևած 21 տառ, որի հեղինակը Դանիելը չէ²: Երրորդ դեպքում նա գտնում է, որ Մաշտոցն իր տառերը ստեղծելու համար հենվել է ոչ միայն հունական, այլև հյուսիս-միջագետքյան, ասորական այբուբենի վրա³:

Մ. Օրմանյանը հենվելով Մ. Խորենացու վրա նշում է, որի սուրբ աջը գրել է 7 ձայնավորներ՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, ՈՒ, քանի որ ասորական ծագում ունեցող դանիելյան նշանագրերը անձայնավոր գրություն ունեին, Մաշտոցը դրանք հիմնովին փոխեց, «նոր կարգադրությամբ ստացան յունական ալֆաբետին հետևողությամբ», բայց դա էլ, չբավարարեց Մաշտոցին. հայերենն ավելի շատ հնչյուններ ուներ, քան հունարենը: Ուրեմն, ոչ ասորերենը և ոչ հունարենը չլարձան Մեսրոպյան այբուբենի հիմքը, այլ հայոց բանավոր լեզվի հարստությունը: Մեսրոպը ստեղծեց ամենի մի հնչյունի համար մի տառ: Փաստորեն, մենք ընդունում ենք հայոց գրի հեղինակային բնույթը՝ Մաշտոցյան այբուբեն. չնայած նրա ստեղծման գործում իրենց մեծ ներդրումն ունեցան Մահակ Պարթև կաթողիկոսը և Վռամշապուհ արքան՝ մեր Սուրբ Երրորդությունը:

Բազմաթիվ են գրերի գյուտի հետ կապված բննարկելու արժանի հարցերը: Դրանք չեն կարող պարփակվել մեկ հոդվածում: Ամենակարևորը մի հարց է. ինչու՞ հայ գրերի անհրաժեշտությունն զգացվեց հենց IV դարի վերջում և V դարի սկզբում: Ուսումնասիրողների մեծ մասը դա բացատրում է իբրև քրիստոնեությունը ժողովրդի մեջ տարածելու, Սուրբ Գիրքը և քրիստոնեության էությունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի դարձնելու նպատակ: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ընդունվեց 301 թ. վերևից՝ արքունիքի հրահանգով, իսկ ժողովրդի մեջ իշխողը նրա բազմադարյան հեթանոս աստ-

վածների պաշտամունքն էր: Արդեն մեկ դար էր անցել, ինչու՞ Գրիգոր Լուսավորիչը կամ նրա հետնորդները չէին բարձրացրել այդ հարցը: Կամ՝ ինչու հայոց պետականության ամենահզորության ժամանակաշրջանում Արտաշեսյանների օրոք չէր դրվում հայ դպրության հարցը և Արտավազդը իր ողբերգությունները գրում էր հունարեն. պալատական լեզուն արամեերենը կամ պարսկերենն էր: Փաստորեն, հարցը ոչ քե կրոնական էր, այլ քաղաքական: Հզոր պետականության ժամանակ չէր դրվում այդ հարցը: Վտանգ չկար հայ ժողովրդի ծուլման համար: Այլ էր իրադրությունը 387 թ., երբ Հայաստանը բաժանվեց երկու աշխարհակալ պետությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Արևմտյան մասում հայ վերնախավի պետական խոսակցական լեզուն դառնում էր հունարենը, արևելքում՝ պարսկերենը: Հայության երկու տարբեր հատվածներ հեռանում էին իրարից. ակնհայտ էր ծուլման վտանգը: Ժողովրդի ազգային ինքնության կռվանը կարող էր լինել հայ եկեղեցին միայն այն դեպքում, երբ հենվեր սեփական գրի, դպրության, գրականության և մշակույթի վրա: Եվ պատահական չէ, որ Սուրբ Գրքի և հունական փիլիսոփաների երկերի բարգձմանությունից հետո ստեղծվեց հայոց հարուստ պատմագրությունը, հայ եկեղեցական, աստվածաբանական, ծիսական գրականությունը: Հայ եկեղեցին ուներ իր սեփական գիրը և համարձակ կարող էր զատվել հունական և ասորական եկեղեցիներից, կատարել իր ազգապահպան մեծ առաքելությունը: Եվ նրա ամենամեծ զենքը եղավ Մաշտոցյան գիրը, մեր անխորտակ, անպարտելի 36 մատյան գնդերը, որոնք դիմադրեցին դարերի արհավիրքներին: Երիցս իրավացի էր Մ. Օրմանյանը, երբ գրում էր. «Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթրուած, դարերու փորձանքներուն, Հայուն անյուր տազնապներուն, հայութեան անըմբերելու վտանգներուն դեմ անվկանդ ոյժ մը կաղմեցին: Տասնինգ դարերու (մենք կավելացնենք 16) մարտիրոսական նեղութիւններէ ետքը, երբ այսօր տակաւին Հայ կայ եւ հայութիւն կայ, երբ մտաւորական կենաց յաջողակ և քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի զարմանքը կը գրաւէ, զայն պետք է իրաւամբ Մա-

¹ Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Եր., 1959, էջ 42:

² Ա. Աբրահամյան, ՊԲՀ, 1963, № 4:

³ Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973:

հակի և Մեսրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ և խոստովանիլ»¹։ Հոգևորական Մ. Օրմանյանը առավել բարձր է գնահատում ժամանակի կաթողիկոսին՝ Սահակ Պարթևին, մենք՝ նշում ենք Մեսրոպ Մաշտոցին, որպես մեծ գործի անմիջական նախաձեռնող և հեղինակ կատարող։

Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, 2005, հ. 6, էջ 292–307:

ԻՄԿ ՎԱՂԸ ԵՂԵՌՆ ԷՐ ...

ԻՆՉ ԷՐ ՆԱԽՈՐԴԵԼ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

(Հարցազրույց Պատմական գիտությունների
դոկտոր Էմմա Կոստանդյանի հետ)

- *Ինչպե՞ս կարելի է ձևակերպել Հայկական հարցի բովանդակությունը:*

- Հայկական հարցը օտարների լծից ազատագրման, Հայկական բնաշխարհում հայկական պետականության վերստեղծման համար մղված ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնահարցերի մի ամբողջություն է։

- *Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում առաջացավ Հայկական հարցը:*

- Հայկական հարցի սկզբնավորումն ունի իր ներքին և արտաքին բովանդակությունը։ Արտաքինը՝ բուրքերի հայրենիք ստեղծելու մտադրությունն էր, եվրոպական պետությունների միջամտությունը, միջազգային դիվանագիտությունը։ Հիշենք, որ բուրք-սելջուկները անհայրենիք քոչվոր ցեղեր էին, որ ասպատակելով և ավերելով ճանապարհին եղածը, եկել էին Չինաստանի հյուսիսից, և 1299 թ. Փոքր Ասիայում ստեղծել օսմանյան պետությունը։ Այնուհետև օգտվելով եվրոպական պետությունների պառակտումից, գրավել Հունաստանը, Բալկանները, հասել մինչև

Վիեննայի դարպասները։ Կոտորածներով և ավերներով՝ անհայրենիք բուրքերը ստեղծեցին մի հսկա կայսրության։

Հարցի ներքին կողմը հայերի ազատագրության խնդիրն էր, արևմտահայերի՝ մարդկային արժանապատվությանը ապրելու պահանջը, ինչը բուրքական բռնապետության պայմաններում անհնար էր։ Տեղի տալով միջազգային հանրության պահանջներին, 1839 և 1856 թթ. Թուրքիան ընդունեց բարենորոգումների ծրագիր (Թանգիմար), և դրա շրջանակներում բուրքական կառավարությունը բույլատրեց հայերին կազմել սեփական Ազգային ժողով։ Հայերի սահմանադրական շարժումը պսակվեց հաջողությամբ։ 1860 թվականին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից ընդունված սահմանադրությունը սուլթանը հաստատեց միայն 1863 թ.՝ Նալբանդյանի արտահայտությամբ՝ «բլպատելուց» հետո։ Դա ավելի շուտ կանոնադրություն էր, քե ինչպես պետք է արևմտահայերը վարեին իրենց ներքին գործերը։ Կ. Պոլսից դուրս ավելի ծանր էր հայերի վիճակը՝ անօրինական հարկահանություն, բռնի կրոնափոխում, սպանություններ...

Սակայն Հայկական հարցի առաջացումը կապում ենք 19-րդ դարի ռուս-բուրքական պատերազմների հետ։ 19-րդ դարի առաջին կեսին, թաճառյա պայքարի արդյունքում Հունաստանը ազատվեց բուրքական լծից։ Հունաստանից հետո իրենց ազատագրական շարժումներն սկսեցին սլավոնական ցեղերը՝ սերբերը, խորվաթները, չեռնոգորցիները... Վերջում, 1876-ին ապստամբեց Բուլղարիան, որը «խեղդվեց արյան բաղնիքում»։ Ի վերջո, բուրքերը լրիվ արտաքսվեցին Եվրոպական պետությունները Թուրքիային համեմատում էին մահամեծձ հիվանդի հետ, որի ժառանգության վրա աչք էին դրել բոլորը։

- *Ինչո՞ւ է Հայկական հարցի առաջացումը կապվում ռուս-բուրքական պատերազմների հետ:*

- Դեռևս 1856-ին, Ղրիմի պատերազմի ավարտին, եվրոպական երկրների ճնշմամբ Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ կնքել էր Փարիզի հաշտության ամփոփի պայմանագիրը, որով նրա բոլոր նվաճումներն ի դերև էին ելնում։ Եվ 1877-ին սլավոնական ազգերի ապստամբությունները Ռուսաստանի համար ռևանշի հնարավորության ստեղծեցին։ Չնայած պատերազմի նվաճողական բնույթին, այն ներկայացվեց իբրև

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 325:

քրիստոնյաների ազատագրության նպատակ հետապնդող: Ալեքսանդր Երկրորդը, եվրոպական սլավոններին օգնելու պատրվակով, սկսեց 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Ռուսական բանակի շարքում ծառայում էին հայազգի զենեարալներ, բարձրաստիճան սպաներ: Լորիս-Մելիքովը կովկասյան ռազմաճակատի հատուկ կորպուսի 60.000-անոց զորքի հրամանատարն էր: Պատերազմն ընթանում էր երկու ճակատներով՝ բալկանյան ու կովկասյան: Բալկանյանը գլխավորում էր ցարի եղբայրը՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, իսկ կովկասյանը՝ ցարի մյուս եղբայրը՝ Միխայիլ Ռոմանովը: Ռուսական զորքերը 1878-ին մտան Սոֆիա, ապա Ադրիանապոլիս, որը Պոլսի մատույցներում էր: Կովկասում գրավեցին Կարսը, Բայազետը, իսկ Էրզրումը զինադադարից հետո առանց դիմադրության հանձնվեց: Սուլթանը ստիպված հաշտություն խնդրեց: Ձինադադար կնքվեց Ադրիանապոլսում:

- *Այդ ժամանակ հայերի դրությունն ինչպիսի՞ն էր:*

- Թուրքերը պատերազմը առիթ դարձրին և շատ մեծ կոտորածներ կազմակերպեցին: Մինչ պատերազմը՝ Վանի վաճառական շուկան էր հրդեհվել: Պատերազմական գործողություններն օգտագործելով, Սուլթան Համիդը շեյխ Ջալալեդդինի հրոսակների ձեռքով կոտորել տվեց Ալաշկերտի հովտի 23 հայկական գյուղերի բնակիչներին: Երբ Ներսես Վարժապետյանը՝ Պոլսի պատրիարքը, բողոքեց Սուլթան Համիդին, նա կեղծ ցավակցություն հայտնեց և կատարվածը բացատրեց պատերազմական իրադրությամբ: Եվ որպեսզի լռեցնի պատրիարքին, նրա պարանոցը գցեց Օսմանիե առաջին կարգի շքանշանը: Նույն բուլետենին հնչեց Խրիմյանի սբափեցնող կանչը. «Ոչխարների ոսկորներից մանյակ հյուսեցին և գցեցին հովվի վիզը»: Ոչխարները՝ Ալաշկերտի գյուղերի անմեղ զոհերն էին, հովվապետը՝ Վարժապետյանը:

- *Ադրիանապոլսի զինադադարը հայերի համար նպաստավո՞ր էր:*

- Ձինադադարին պետք է հաջորդեին հաշտության պայմանագիրը, որը կնքվելու էր Պոլսի մերձակա Սան-Ստեֆանո ավանում: Հայերը դիմեցին ռուս դիվանագետներին՝ խնդրելով իրենց հարցը ևս բարձրացնել: Ռուսները, ինչպես միշտ՝ միայն խոստանում էին: Նրանք ուզում էին ոչ քե ինքնավարության տալ, այլ միացնել իրենց: Չէ՞ որ Արևելահայաստանը միացնելու ժամանակ էլ էին խոստացել պետականությունը վերա-

կանգնել, բայց այդ խոստումը չէին կատարել: Ադրիանապոլսի զինադադարը կնքվեց 1878 թ. հունվարին, իսկ մեկ ամիս անց կնքվեց Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը, որի 16-րդ հոդվածը նվիրված էր Արևմտյան Հայաստանին: Սան-Ստեֆանոյում հաղթանակած ռուսներն իրենց պայմանները բեկադրեցին պարտված Թուրքիային, որով Արևմտահայաստանի մի մեծ տարածք անցնում էր Ռուսաստանին՝ Կարսը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Արդահանը և այլն: Պայմանագրի 16-րդ կետը վերաբերում էր հայերին: Այդ փաստաթղթում առաջին անգամ միջազգային դիվանագիտության մեջ արձանագրվեց Հայաստան բառը: Ու թեև փաստաթուղթը հայերին չէր բավարարում, բայց նրանում խոսվում էր Հայաստանում բարենորոգումներ և բարվորումներ անցկացնելու, հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից պաշտպանելու մասին:

- *Առաջին անգամ Սան-Ստեֆանոյում բարցրացվեց Հայկական հարցը:*

- Այո, այդպես է: Սակայն Եվրոպան ամենևին գոհ չէր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից: Հատկապես՝ Անգլիան, որի շահերին հակասում էր Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացումը տարածաշրջանում: Մի քանի ամսից հրավիրվեց Բեռլինի վեհաժողովը, որը պետք է քննարկեր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Հայերն էլ ուրախացան. չենք բավարարվի Սան-Ստեֆանոյով, կպահանջենք Հայաստանի ինքնավարությունը: Կազմակերպվեց պատվիրակություն, որը պիտի գնար Բեռլին և Պետերբուրգ, որպեսզի համոզել մեծ տերություններին՝ հայերին ինքնավարություն տալ: Միամիտ հայերը կարծում էին, թե դա անում են բուրժական կառավարությունից գաղտնի, այն ինչ այդ ամենը արվում էր ոչ միայն թուրքերի գիտությամբ, այլև՝ ուղղորդմամբ: Քանզի թուրքերին և նրանց քիկունքում կանգնած Անգլիային պետք էր մեծ Բուլղարիայի ստեղծմանը խանգարել, բուլղարական հարցին հակադրել հայկականը և ավելի ձեռնառու էր հայերին ինքնավարություն ստանալու հույսեր տալը:

- *Ո՞ր մեկնեց Բեռլին:*

- Պատվիրակության կազմում էր Սկրտիչ Խրիմյանը, որը հրաշալի գիտեր Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ ցավերը, սակայն շատ հեռու էր դիվանագիտությունից: Երբ Խրիմյանին հարցրին՝ Հայրիկ, ոչ մի եվրո-

պական լեզվի չես տիրապետում, ինչպե՞ս պիտի խոսես նրանց հետ, ասաց՝ «Ես նրանց հետ պիտի խոսեմ լեզու մը, որ համամարդկային է: Ես պիտի լամ»: Հիմա արդեն հեզմանք և կարեկցանք է առաջացնում այդ միամտությունը: Խրիմյանի այդ պատրանքը մի քանի ամիս տևեց, և Բեռլինից վերադառնալով՝ նա արդեն լրիվ փոխել էր իր մտայնությունը:

- *Ի՞նչ կատարվեց Բեռլինում:*

- Բեռլինում հավաքվել էին վեց մեծ պետություններ՝ Իտալիան, Ֆրանսիան, Անգլիան, Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը: Ռուսաստանից ուզում էին կորզել հաղթանակի արդյունքները: Ապստամբած ժողովուրդներին թույլատրվեց մասնակցել իրենց հարցերի քննարկմանը՝ բուլղարներին, սերբերին, չերնոգորցիներին և այլն, իսկ հայերին թույլ չտվեցին: Վեհաժողովում պարզվեց անգլո-բուրքական գաղտնի պայմանագիր կնքելու փաստը, որով Անգլիան Թուրքիայից վերցրել էր Կիպրոս կղզին՝ խոստանալով իր պաշտպանությունը Ռուսաստանի դեմ: Իմանալով այդ մասին, Ֆրանսիան որոշեց իր զորքերը ուղարկել Կիպրոս, բայց արդեն ուշ էր. այնտեղ կանգնած էր անգլիական մեծ նավատորմը: Գերմանիայի կանցլեր Բիսմարկը Ֆրանսիային դրդեց, որ նա էլ իր նավատորմն ուղարկի և գրավի Թունիսը, Մարոկկոն: Նույն խոթուրդն է տալիս նաև Իտալիային, որպեսզի Ֆրանսիան և Իտալիան իրար հետ կռվեն և Ֆրանսիայի պահանջը՝ Գերմանիայից ետ ստանալ Էլզասն ու Լոթարինգիան, մոռացվի: Այդպիսի պայմանների մեջ հայերն զգացին, որ իրենք ոչ մեկին չեն հետաքրքրում: Եվ ամենավերջիններից մեկը քննարկվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը:

- *Բեռլինի պայմանագիրն էր ավելի նպաստավոր մեզ համար, քե՞ս Սան-Ստեֆանոյին:*

- Ճակատագրի հեզմանքով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16 հոդվածը Բեռլինում փոխակերպվեց 61-րդի, որն ավելի վատն էր: Այնտեղ ասվում էր, թե հայաբնակ շրջանների բարենորոգումների մասին բուրքական կառավարությունը պետք է տեղյակ պահի վեցնյակին, իսկ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում նշված էր, որ այդ բարեփոխումները պետք է կատարվեն մինչև ռուսական զորքերի դուրս բերումը այդ տարածքներից: 61-րդ հոդվածից դուրս թռավ Հայաստան անվանումը: Իսկ Հայաստանի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից պահպանելու

բուրքական խոստումը խորամանկ քայլ էր՝ նրանց հայերի դեմ լարելու համար: Ականավոր գործիչ Գրիգոր Օտյանը շուտ հասկացավ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի էությունը: Նա ասաց. «61-րդ հոդված մը շահեցանք, իցի՛վ թե կարողանայինք ջնջել գայն»: Այնինչ՝ Խրիմյանի հետ Բեռլին մեկնած անփորձ երիտասարդ Սիմաս Չերազը գրում է. «Պեռլինի կոնգրեսեն ոսկե հանք մը շահեցանք, մեզ անկե խիզախիլ եւ այդ ոսկին հանիլ»: Իսկ Խրիմյանը Բեռլինից վերադառնալուց հետո Պոլսի եկեղեցիներում քարոզում էր. «Բեռլինում մեծ կաքսայով հարիսա էին եփում: Այն ազգերը, որոնք ապստամբել էին, եկան, իրենց երկաթե շերեփով հարիսան առան, գնացին: Մենք աղերսագրով ու թղթով էինք գնացել, այդ թուղթը խրեցինք, մնաց ամանում, բերաններս բան չմտավ: Սիրելի եւ օրհնյալ հայաստանցիներ, գավառացիներ, երբ Հայաստան վերադառնալու լինեք, ձեր հարազատներին տարեք մի-մի հրացան: Ձենք առեք և դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամենեւն առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին և քո բազկին ուժ տուր, մարդ ինքնիրմեն պիտի աշխատի, որ փրկվի: Ազատությունը առանց արյունի չի լինում»: Այդ խոսքերը դարձան հետագա սերունդների գործելակերպի դրույքներ: Այդ ժամանակ էր, որ ստեղծվեցին հայկական գաղտնի կազմակերպությունները՝ Վասպուրականում «Սև խաչը», Էրզրումում՝ «Պաշտպան հայրենյացը», Փոքր Հայքի կազմակերպությունները, առաջացավ Ֆիդայական շարժումը, ապա ստեղծվեցին հայ ազգային դասական կուսակցությունները, որոնք գտան, որ միայն զենքով է ժողովրդի փրկությունը:

Առավոտ օրաթերթ, Երևան, 2 մայիսի, 2005:

ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՇՏՈՅՆ ՈՒ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ
ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ
 (Գրերի գյուտի 1600-ամյակին)

Մաղաքիա Օրմանյանը ծնվել է 1841 թ. Կ. Պոլսում հռոմեադավան ընտանիքում: 11 տարեկանից ուղարկվել է Հռոմ, ստացել է փայլուն կրթություն, արժանացել իմաստասիրության, աստվածաբանության և եկեղեցական իրավագիտության մագիստրոսի կոչման, ապա ընտրվել է Հռոմի աստվածաբանական կաճառի (ակադեմիայի) անդամ: Երիտասարդ Մ. Օրմանյանը զայրությամբ է ընդունում պապականության ձգտումները՝ հռոմեադավան հայերին իրենց ազգային արմատներից կտրելու և հեռացնելու ուղղությամբ: Այս տրամադրություններն են արտահայտում 1870-ին և 1872-ին լույս ընծայված՝ նրա «Հայ արեւելեան կաթողիկէայք» և «Ռեվերստրուս կամ Թիւրքիա և պապականութիւն» իտալերեն աշխատությունները: Նույն 1872-ին, ապա 1873-ին, այս անգամ ֆրանսերեն, լույս են տեսնում Մ. Օրմանյանի «Արեւելեան կաթողիկէաց կրօնական ազատութիւնը և քաղաքական իրավունքները» ու «Վատիկան և Հայք» աշխատությունները: Կաթողիկ հոգևորականի համար մեծ հանդգնություն էր այդ աշխատությունների լույս ընծայումը, քանի որ դրանք հետամուտ էին հայ ազգության պաշտպանությանը պապականության հարձակումներից: Ուստի, պատահական չէ, որ այդ չորս աշխատություններն էլ դասվեցին պապական ատյանի արգելած գրքերի շարքը: Այդ պայքարը Մ. Օրմանյանի համար ունեցավ հաղթական ավարտ: 1879 թ. նա հոգեկան և բարոյական մեծ համոզմունքով վերադարձավ հայ եկեղեցու գիրկը՝ իր հետ բերելով 75 հռոմեադավանի: Հռոմից Կ. Պոլիս վերադարձած Մ. Օրմանյանը ժամանակի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանից ստացավ ծայրագույն վարդապետության աստիճան և իր ջանքերը ներդրեց այդ ժամանակ հայ ժողովրդին հուզող խնդիրների լուծման մեջ: Մ. Օրմանյանը հայ եկեղեցու այն սակավաթիվ գործիչներից է, որ կատարել է հոգևորականի ամենօրյա աշխատանքները (Էրզրումի հոգևոր առաջնորդ, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դասախոս, Արմաշի դպրեվանքի հիմնադիր, համիդյան զու-

լումի տարիներին 12 տարի անընդմեջ (1896-1908 թթ.) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք) և դրա հետ միասին բողեվ է մեծ ու անգնահատելի գիտական ժառանգություն: Սակայն երիտթուրքերի հեղաշրջումից առաջ նրա պատրիարքական շրջանում վարած գգուշավոր քաղաքականությունը (իր խոսքերով «զազանագուսպն ու լարախաղացը») գնահատվեց իբրև դավաճանություն ազգի շահերին և նրան ստիպեցին պատրիարքությունից հրաժարական տալ: Իր դեմ եղած ամբաստանությունները հեքքելու նպատակով 1910 թ. Մ. Օրմանյանը գրեց «Յիշատակարան երկոտասան պատրիարքութեան» աշխատությունը, իսկ 1911 թ. ավարտեց «Համապատումի» (չորս ավետարանների համեմատական միացյալ տեքստը) տպագրությունը, որ աստվածաբանական ուսումնական հաստատությունների դասագիրք էր լինելու: 1911 թ. սկզբում ֆրանսերեն, ապա հայերեն լույս տեսավ Մ. Օրմանյանի՝ հայ եկեղեցու պատմությանը, վարդապետությանն ու կառուցվածքին նվիրված աշխատությունը, որը նպատակամղված էր եվրոպական ազգերին ծանոթացնելու հայ եկեղեցուն և հեքքելու նրա մասին տարածված քյուր պատկերացումները: Այդ գրքի մեծ նշանակության և կարևորության մասին է խոսում 1912-ին անգլերեն, իսկ 1913-ին՝ ռուսերեն հրատարակվելը: Գրքի գնահատականը տվեց Բերտրան Բարեյը՝ նշելով հեղինակի ուղղամտությունը, համոզմունքը, «այլև միտքի այնպիսի անկախութիւն մը, որ զարմանք կսպառնա՝ Երոսպայի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այսպիսի ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ»¹: Մ. Օրմանյանը 1917-ին ավարտում է «Խոիք և խոսք» ինքնատիպ հուշագրությունը: Նշված գործերի արժեքը մեծ է և անչափ կարևոր, սակայն դրանցից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել կոթողային «Ազգապատումի» երեք հատորներից որևէ մեկի հետ: «Ազգապատումի» Ա և Բ հատորները լույս տեսան 1912-ին, իսկ Գ հատորը՝ հետմահու, 1927-ին: Հատորներին մույնիսկ բռնցիկ ծանոթությունն ընթերցողին ապշեցնում է բովանդակության հարստությամբ, խորքով ու լայնքով: Մեր եկեղեցու և ժողովրդի երկու հազարամյա պատմությունն է դա, որ մեր օրերին կարող էր կատարել մի մեծ գիտա-

¹ Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 10:

կան հաստատություն: Հենվելով հայ պատմիչների, ապա գիտնականների՝ իր ժամանակ հայտնի աշխատությունների վրա, մա մեր բազմադարյան պատմության ամեն մի ակնառու երևույթի տալիս է սեփական գնահատականը: Ա հատորի հետաքրքիր էջերից է Մեսրոպ Մաշտոցի և հայ գրերի գյուտի ստեղծման պատմությունը: Հիմք ընդունելով այդ հարցի առաջնային սկզբնաղբյուրները՝ Կորյուն, Ղազար Փարպեցի և Մովսես Խորենացի, մա քննում է մեր ժողովրդի պատմության մեջ ծանրակշիռ այդ խնդիրը և հայտնում իր կարծիքը, ուրույն տեսակետը: Մինչև կոնկրետ քննային անցնելը Մ. Օրմանյանն անդրադառնում է ժամանակի հայոց կաթողիկոսի և թագավորի՝ Սահակ Պարթևի և Վռամշապուհի գործունեության ժամանակաշրջանին: Այդ երկու պատմական անձնավորություններն էլ արժանանում են Մ. Օրմանյանի բարձր գնահատականին: Նա համաձայնվում է Փարպեցու ներկայացրած փաստի հետ՝ մեկնաբանելով Վռամշապուհ անունը. պարսից թագավոր Վռամ Կրմանն իր անվանը կցում է հոր՝ Շապուհի անունը և իր կողմից բանտարկված հայոց Խոսրով թագավորի եղբորը՝ Վաղարշ Պաիլավիկին, վերանվանում Վռամշապուհ, հռչակում հայոց թագավոր: Որովհետև Սահակը կաթողիկոս էր օծվել Խոսրովի ժամանակ, թվում է, մա անօրինական պետք է համարվեր պարսից արքայի կողմից: Սակայն, երբ Սահակը մեկնեց Տիգրան, պարսից արքայի վրա մեծ ազդեցություն գործեց նրա «խոհական ընթացքը» և Վռամի «պետական վաերացմամբ ճանչցուեցավ նորա կաթողիկոսական պաշտօնը»¹: Սահակի շնորհիվ Վռամշապուհին թույլատրվեց անել այն, ինչ արգելվում էր Խոսրովին: Այդ երկու պետական-քաղաքական և հոգևորական ականավոր այրերի գործունեությունը Մ. Օրմանյանը հասցնում է մինչև 404 թ., իր կարծիքով գրերի գյուտի թվականը: 389 թ. համարելով Վռամշապուհի թագավորության առաջին տարին՝ մա գտնում է, որ այդ երկար ժամանակահատվածը՝ 15 տարին, «առանց պատմութեան կը մնայ», որովհետև պատմիչները լռում են այդ տարիների մասին: Այդ լռությունը Մ. Օրմանյանը համարում է «գերազանց պատմութիւն», երբ շարունակական պատերազմների, կործանման ու քայքայման եզրին կազմած երկրին և

¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 301:

«ազգին շունչ առնելու միջոց մը շնորհվեց»¹: Հայաստանի թագավորն ու կաթողիկոսը «ձեռք ձեռքի տուած կրցան երկրին բարգաւաճման և զարգացման աշխատիք»: Հենց նրանք էին, որ նպաստեցին և «պատրաստեցին ազգը այնպիսի մի մեծ հաջողութեան, որը նորա ապագային երաշխավորութիւնը պիտի ըլլար Հայ դպրութեան սկզբնաղբյուրեամբ»²: Այդ երկուսի կյանքի անհրաժեշտ տարեթվերը պարզելուց հետո Մ. Օրմանյանն անդրադառնում է երրորդ և ամենակարևոր անձ Մեսրոպ Մաշտոցին՝ «Սահակի անբաժան ընկերակցին և հարազատ ամուսկցին»:

Մ. Օրմանյանը նրա առաջին անունը համարում է Մաշթոցը, ծննդավայրը՝ Տարոնի Հացիկ գյուղը, ծագումը՝ Մամիկոնյան ազգի կամ ցեղի շառավիղ, այսինքն՝ նրան վերագրում է ազնվական ծագում և հավելում. «քանի որ արքունիքի մեջ պաշտոնավարութեամբ ռամիկ դասակարգվ. չլինելն ալ կը վկայուի»³: Այս մասում Մ. Օրմանյանի պատմողական ոճը վերածվում է ակնհայտ վիճաբանականի: Ծանոթանում ենք մինչև այդ Մաշտոցի մասին հայ գիտնականների հայտնած տարբեր կարծիքներին և համոզվում դրա մեջ: 1904 թ. Լեոն հրատարակեց «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատությունը, որտեղ նշվում էր Մաշտոցի՝ գյուղացու որդի լինելը: Ըստ Լեոյի, Խոսրովի ժամանակ հայոց արքունիքում որպես դպիր կամ դպրասեռ ծառայում էր մի հասարակ գյուղացու որդի, մի հայ, որը Տարոն գավառի Հացիկ կամ Հացեկաց գյուղից էր⁴: Այդ վարկածը, առանց որևէ փաստարկի, պաշտպանել են մա Ալինյանը⁵ և Մալխասյանը⁶: Հակառակ դրանց՝ Աճառյանը⁷ Մ. Օրմանյանի օրինակով նշում է, որ Հացիկ գյուղը մասն կամ երկրորդական ազնվականների կենտրոն էր: Մենք համաձայնվում ենք Մ. Օրմանյանի և Հ. Աճառյանի հետ: Մաշտոցը չէր կարող հասարակ գյուղացի լինել:

¹ Նույն տեղում, էջ 302:

² Նույն տեղում, էջ 302-303:

³ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, էջ 303:

⁴ Լեո, Մեսրոպ Մաշտոց, Եր., 1962, էջ 48:

⁵ Ալինյան Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

⁶ Մալխասյան Սո., Հայոց գիրը (Տարագ, № 3, 1893):

⁷ Աճառյան Հ., Հայոց գիրը, Եր., 1968:

Մ. Օրմանյանը Մաշտոցի ծննդյան քիվն ընդունում է 353 թ.¹ 5 տարի փոքր Սահակ Պարթևից: Ինչպես գիտենք, այսօր ընդունված է 361 թվականը:

Քանի որ Սահակ Պարթևն էլ Տարոնից էր, Մ. Օրմանյանը նրանց համարում է «ձանկութիւննին միասին անցուցած» հին ծանոթներ: Նա Մաշտոցին համարում է «Ներսէսի հաւատարիմ աշակերտներէն»: Այդ վարկածը ժխտում են և՛ Հ. Աճառյանը, և՛ Լեոն² բերելով համոզիչ փաստարկներ: Մ. Օրմանյանը 394 թ. համարում է Մեսրոպին արքունի դպրի ծառայությունից հետո հոգևորական դառնալու տարին, երբ նա իր հաշվով 40 տարեկան հասունացած այր էր և «ոգետութեան բռուն քափով մը իր նոր կոչումին կը նուիրուէր»¹: Լեոն քննադատում է Կորյունին, որ իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ հայ ժողովրդի հանճարեղ գավակին անընդհատ անվանում է Մաշտոց, իսկ ինքը ավելի հավատ է ընծայում Մովսէս Խորենացուն, որը գրում է Մեսրոպ: Առանց ստուգաբանումներ կատարելու՝ Լեոն ճշմարիտը համարում է Խորենացուն: Այլ մոտեցում է հանդես բերում Մ. Օրմանյանը: Նա Մաշտոցը համարում է նրա ծննդյան անունը, իսկ Մեսրոպն այն անունն է, որ ընդունեց «եկեղեցական ձեռնադրութեան մեջ»²: Մեսրոպ անունը Մ. Օրմանյանը մեկնաբանում է իբրև Մար Սերոբ կամ Տէր Սերոբէ: «Ազգապատումի» բեյրության հրատարակության ծանոթագրողը Տէր Սերոբը կամ Մար Սերոբը մեկնաբանում է իբրև *սերովրե* կամ *սրովքեատես* բառերով: Այդ հետազոտողը բացատրում է նաև Մաշտոց անվանումը՝ համաձայնվելով Ա. Գաբազաշյանի հետ, որը Մաշտոցը համարում է «Մաստոս» բառից առաջացած, որը «կը նշանակի բարձրութիւն իբրեւ եկեղեցական տիտղոս»³: Այստեղ բախվում են երկու տեսակետ. ո՞րն է անունը, ո՞րը եկեղեցական վերանվանումը. մենք համաձայնվում ենք Կորյունի և Մ. Օրմանյանի կարծիքներին. Մաշտոցը՝ անունը, Մեսրոպը՝ եկեղեցական վերանվանումը:

Անունների բացատրությունից հետո Մ. Օրմանյանն անցնում է Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցական գործունեության վերհամմանը: Նա չի

¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, էջ 304:

² Նույն տեղում, էջ 305:

³ Նույն տեղում, հ. Դ, էր., 2002, էջ 122:

համաձայնվում Կորյունի այն վկայության հետ, ըստ որի, քրիստոնեական կրոնը տարածելու համար Մաշտոցը մեկնեց «Գողթն գավառը, յանկարգ և յանդարման տեղիս, ուր կար տակաւին զօղեալ աղանդն հեթանոսական, անդստին Տրդատի օրերէն անմատոյց լեռներու մէջ պահուրտած»¹, գրելով հետևյալը. «յարմարագոյն կը կարծենք Բորբորիտոն աղանդաւորներու վրայ իմանալ»²: Այդ բացատրությունը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ: Գողթնը այն գավառն էր, ուր խորունկ արմատներ էր ձգել հայ հեթանոսությունը, և պահպանվել և Խորենացուն էին հասել հեթանոսական շրջանի ժողովրդական ասքերն ու ավանդությունները:

Մ. Օրմանյանը միանգամայն ճիշտ է բացատրում Սուրբ Գիորգը և քրիստոնեության էությունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի դարձնելու դժվարությունը: Սուրբ Գիորգը մեկնողներն ու վերծանողները պետք է այն ասորերեն կամ հունարեն կարդալին ու նոր միայն բացատրեին հայերին: Այն, ինչ փորձով զգում էր Մեսրոպը, նորություն չէր: Դեռևս շուրջ 100 տարի առաջ՝ քրիստոնեությունն ընդունելուց ի վեր, այդ դժվարությունը զգում էր նաև Գրիգոր Լուսավորիչը: Արքունի քարտուղարից հոգևոր պաշտոնյա դարձած Մեսրոպը տառապում էր, քե ինչու «հնար պիտի չըլլայ ինքեան ձայնիւ և ոչ մուրացածոյ բարբառով, մայրենի լեզուով և ոչ օտարի լեզուով շահիլ զոգիս արանց և կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս»³: Մեջբերելով Դազար Փարպեցու վերոհիշյալ խոսքերը՝ Մ. Օրմանյանը հանգում է բոլորի կողմից ընդունված եզրակացության. «Ահաւասիկ Հայ գիրի գիտին և Հայ դպրութեան սկսելուն բուն և ներքին շարժառիթը»⁴: Այդ ապրումների, տարակույսների և տազնապների ժամանակ Մաշտոցը լսում է, որ կան հայոց լեզվի նշանագրեր: Լուրի ստուգությունը ճշտելու համար նա գնում է կաթողիկոսի մոտ: Քանի որ Սահակ Պարթևին էլ էին համակել նույն ապրումները, Մեսրոպի լուրը «իբրեւ յուսոյ դուռ» ընդունելով, միասին դիմում են Վռամշապուհին՝ նրան փոխանցելով իրենց մտորումները, հայոց նշա-

¹ Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 305:

² Նույն տեղում:

³ Դազար Փարպեցու պատմություն հայոց, Տիֆլիս, 1904, էջ 14, նաև Ազգապատում, հ. Ա, էջ 306:

⁴ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա., էջ 306:

նագրերի հայտնաբերումը համարելով ավելի մեծ գործ, քան ողջ «գիշխանութիւն քաղափորութեանը»¹: Ընդգծելով Ղ. Փարպեցու այդ խոսքերը, Մ. Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ հայոց քաղափորը, կաթողիկոսն ու Մաշտոցը հավասարապես համոզված էին «հայ գիրի մը անհրաժեշտ հարկին վրայ»²:

Վռամշապուհը լսել էր, որ Դանիել Ասորու մոտ կան հայկական նշանագրեր: Դա այն ժամանակ էր, երբ ինքը պարսից քաղափոր Վռամի հրամանով մեկնել էր Միջագետք՝ հունական և պարսից գորբերի միջև եղած թշնամությունները խաղաղեցնելու նպատակով: Վռամշապուհը Միջագետքից վերադարձավ 402 և 403 թվերի միջև ընկած ընթացքում, այդ ժամանակ էլ իր մոտ եկան Սահակն ու Մեսրոպը՝ իրենց մտահոգությունները փոխանցելով հայոց քաղափորին: Վերջինս, ընդառաջելով նրանց, հայոց նշանագրերը Դանիելի մոտից բերելու համար Միջագետք ուղարկեց Վահրիճ անունով մի անձնավորության: Ո՞վ էր Վահրիճը: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ նա Սահակի կամ Մեսրոպի աշակերտներից չէր, որովհետև չկար այդ անունների շարքում, հետևաբար՝ «քաղատրական դիւանի պաշտոնեայններէն գլխավոր մը, օտար լեզուաց ալ հմուտ»³: Մինչ նա Միջագետք կհասներ, Սահակն ու Մեսրոպը հավաքեցին բոլոր եպիսկոպոսներին, որպեսզի «նոր գիրին և ազգային դպրութեան տարածման համար միջոցներ» կարգադրեն: Այդ ընթացքում Վահրիճը հասավ Միջագետք, գտավ Հաբել քահանային և միասին դիմեցին Դանիելին: Մ. Օրմանյանը գրում է, որ աղբյուրները չեն ասում, թե որ քաղաքում էր ապրում Դանիել եպիսկոպոսը և դրա հետ ընդգծում, թե ինչպես այդ գործում ներգրավեցին Դանիելին. «ով գիտէ՝ ինչ պայմաններով, որպէսզի իր մոտ գտնուող ծածկեալ գանձը երեսն հանէ և իրենց հաղորդէ ու տրվեցնէ այդ անկատար գիրերուն ձեւն ու ձայնը ու կիրառութիւնը»⁴: Վահրիճի Հայաստան վերադարձը Սահակն ու Մեսրոպն ընդունեցին մեծ ցնծությամբ: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան են մուտք գործել 404 թ.: Նա ավելացնում է, որ գիտնականներն

¹ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 14:

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա., էջ 307:

³ Նույն տեղում, էջ 309:

⁴ Նույն տեղում, էջ 310:

այդ թիվն են համարում հայոց գրերի գյուտի ժամանակը՝ չնայած դա «հայ այբուբենին կատարեալ կազմութիւնը չէր»¹: Ի՞նչ էին այդ նշանագրերը. Մ. Օրմանյանը բնական է բազմաթիվ կարծիքներ՝ առաջին շարքում դնելով Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մտքերը և հենվելով դրանց վրա, գրում է, թե «կային անգործածական թողնուած տառեր, զորս Մեսրոպ հունական ալփաբետի առաջնորդութեամբ կարգի կանոնի վերածեց»²: Այդ կարծիքների բնականորեն համարելով բանասիրական պրպտումներ՝ պատմագիր Մ. Օրմանյանն արձանագրում է. «դանիելեան նշանագիրները հայ դպրութեան սկզբնավորութիւնը նուիրագործեցին»: Այդ կարծիքն այնքան էլ ճիշտ չէ: Դպրոցներում Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման ընթացքում պարզվում է դրանց պակասությունը և անհամապատասխանությունը հայերենի հնչյունական համակարգին: Ինչքան ժամանակ պահանջվեց այդ կարծիքին հանգելու համար: Հետագոտողները գտնում են, որ «ամս երկու» բառերը նշանակում են ոչ թե երկու տարի, այլ գրիչները սխալ են բույլ տվել մի վանկ՝ իս-ը բաց թողել, որի դեպքում կլինեն «ամիսս երկու», ոչ թե երկու տարի: Մեզ թվում է, կարելի է համաձայնել այդ ենթադրությանը, որովհետև երկու տարին մեծ ժամանակ էր այդ իրողությունը հասկանալու համար: Վռամշապուհն ու Սահակն այդ մասին իմանալուց հետո որոշում են, որ «նորագիտ նշանագիրները կատարելագործելու և ըստ ամենայնի հայերեն բառերու հնչյուններուն համարեցնելու համար»³ Մեսրոպն ինքը մեկնի Միջագետք, հանդիպումներ ունենա Դանիել Ասորացու, Պլատոն Եղեսացու և Եպիփան Սամոսատցու՝ ժամանակի նշանավոր գիտնականների հետ և նրանց օգնությամբ «վերջնական և կատարելագործեալ նշանագիրներ պատրաստե»⁴: Մեսրոպն իր հետ է վերցնում իր լավագույն աշակերտներին. հիշատակվում է չորս անուն՝ Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տիրայր Խորձենացի և Մուշե Տարոնցի: Միջագետքում Դանիելի և Պլատոնի խորհուրդները Մաշտոցին չեն օգնում՝ «դուս մը չեն ստանար»: Բաբելոնի օգնությամբ Մեսրոպը գալիս է Սամոսատ, որտեղ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 311:

⁴ Նույն տեղում:

իմանում է, որ Եպիփանը վախճանվել է: Որևէ արդյունք չի տալիս նաև Հռոփանոսի հետ խորհրդակցելը: Այստեղ Մ. Օրմանյանը մեջբերում է կատարում Մ. Խորենացուց և Կորյունից, որ Մեսրոպն ապավինեց աղոթքին և ոչ քուն, ոչ արթուն տեսնում է, քե ինչպես «բաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ու»¹, յոթ ձայնավորներ, որոնք դանիելյան նշանագրերի հետ լրացրին հայերենի այբուբենը: Մ. Օրմանյանն այս հարցը քննելիս գրում է, որ Դ. Փարպեցին զանց է առնում և՛ Մեսրոպի շրջագայությունը, և՛ աստվածային տեսիլքը, մինչդեռ Կորյունը, որ Դ. Փարպեցու աղբյուրն է, շեշտում է և՛ շրջագայությունները, և՛ «Աստուծոյ սքանչելի սուրբ աջը»: Հետաքրքիր է Մ. Օրմանյանի կարծիքն այս հարցում. աստվածային տեսիլքին նա տալիս է միանգամայն բանական պատասխան. մեր սուրբ հայրերը առանց աղոթքի ոչ մի գործի ձեռնամուխ չէին լինում և ամեն հաջողություն վերագրում էին աստվածային աջին: Այսինքն՝ նա գտնում է, որ կատարվածի անմիջական հեղինակը Մեսրոպն է: Սակայն այստեղ էլ Մ. Օրմանյանի առաջ կանգնում են հարցականներ. ի՞նչն էր Մեսրոպի գյուտը. այդպիսով միայն ձայնավորները: Այսպես սկսում է բացատրել, որ Դանիելյան նշանագրերը ասորական կամ սեմական հիմք ունեին: Սահակն ու Մեսրոպը՝ հունական դպրության հմուտ անձինք, հետամտում էին ստեղծել հունարարին այբուբենի նման ձայնավորներով գրեր, ուրեմն Մ. Օրմանյանը հաստատում է, որ Մաշտոցի գյուտը եղել են 7 ձայնավորները: Հռոփանոսի օգնությամբ տառերին գեղագրական ձև տալուց հետո Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստան: Դ. Փարպեցու հետևողությամբ Մ. Օրմանյանը գրերի կատարելության հասցնելը վերագրում է Սահակին: Ըստ նրա՝ Մեսրոպը շրջագայության ժամանակվա բոլոր հաջողությունները՝ «ամենքն ալ ժողուեց բերաւ եւ Սահակի գերագոյն դատաստանին ենթարկեց. եւ Սահակի ցուցուցած ուղղութիւններով եւ տուած կատարելագործութիւններովն է, որ հայերէն այբուբենը իր վերջնական քիւն ու կարգը, ձեւն ու հեգեման ստացավ»²: Դրան համաձայնել չենք կարող: Այդ հարցում պետք է հետևել Կորյունին և ոչ քե Դ. Փարպեցուն, մանավանդ որ իր գործի հաջողությունը Մեսրոպը հավաստեց դեռ Միջագետքում, երբ ձեռնամուխ

եղավ Աստվածաշնչի քարգմանությանը: Այն հանգամանքը, որ Մեսրոպի գյուտը լրիվ համապատասխանում էր հայերենի հնչյուններին՝ ամեն տառին մի հնչյուն, հավաստում է Մ. Օրմանյանը. «հայերենի հնչյունները շատ ավելի ձայներ ունեին, որոնք յունարենի մեջ չէին գտնուեր, մանավանդ բաղաձայներու շարքին»: Որ Սահակը շատ է օգնել Մեսրոպին, դրա մեջ տարակույս չկա, բայց որ գյուտը լրիվ Մեսրոպինն է, այդ հարցում ևս այժմ ոչ մի կասկած լինել չի կարող:

Դրանից հետո Մ. Օրմանյանն անցնում է ազգային դպրոցներ բացելու և հայոց գրերը հայ մանուկներին ուսուցանելու պատմությանը: Մեսրոպը հավաքում է 40 աշակերտներ, «ուրբ առհասարակ Թարգմանիչ անունով ճանչցուած էին և եկեղեցական քարգմանութեանց պաշտօն կը վարէին»¹: Այն ժամանակ գրերի գյուտի առաջին և գլխավոր նպատակը համարվում էր Սուրբ գրքի հայերեն քարգմանությունը: Այդ իսկ պատճառով դեռ Միջագետքում Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ դրա քարգմանությանը՝ իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու օգնությամբ: Մ. Օրմանյանը հավելում է, որ միջագետքյան քարգմանությունն այնքան էլ կատարյալ չէր, որովհետև քարգմանված էր ասորական Սուրբ Գրքից, իսկ Հայաստանում Սահակը սկսեց քարգմանել հունական տարբերակից: Երկուսի միասնական ջանքերով ստացվեց Սուրբ Գրքի կատարյալ քարգմանությունը, որը Մ. Օրմանյանն այս անգամ ևս վերագրում է Սահակին: Հոգևորական Մ. Օրմանյանը մանրամասն քվարկում է, քե ինչ ծիսական գրքեր քարգմանվեցին Մեսրոպի և Սահակի կողմից. պատարագամատույցը, ձեռնադրությանց կանոնները, աշխարհաբաղը, սերմնօրհները, ապա՝ մկրտության, նշանի ու պսակի, քաղումների ձեսերի կանոնները: Քանի որ այդ կանոնները պարունակող ծիսարանը կոչվում էր Մաշտոց, Մ. Օրմանյանը եզրակացնում է, որ դրա քարգմանիչը եղել է Մեսրոպ Մաշտոցը, հաղորդելով, որ որոշ ուսումնասիրողներ այդ գործը վերագրել են Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսին: Մ. Օրմանյանը բարձր է գնահատում Սահակի և Մեսրոպի մտքի բոխքը՝ «մտաց ընդարձակութիւնը և գործին մեծութիւնը», որ նրանց օրոք և եռանդուն մասնակցությամբ հայերեն քարգմանվեցին

¹ Նույն տեղում, էջ 312:

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, էջ 314:

¹ Նույն տեղում, էջ 316:

Բարսեղ Կեսարացին ու Հովհան Ռսկեբերանը, Եփրեմ Ասորին և Գրիգոր Սքանչելագործը, Գրիգոր Աստվածաբանն ու Գրիգոր Նյուսացին և «առաջին դարերու ընտիր գրողներ»¹: Ի պատիվ հոգևորական Մ. Օրմանյանի՝ ասենք, որ նա առավել բարձր է գնահատում փիլիսոփայական և պատմագիտական բարձրարժեք աշխատությունների քարգմանությունը, որի շնորհիվ Արիստոտելը, Պլատոնը, Փիլոնն ու Պորփյուրը, ինչպես նաև Եվսեբիոս Կեսարացու պատմությունն ու քրոնիկոնը մատչելի դարձան հայությանը:

«Ազգապատումի» բեյություն հրատարակության ծանոթագրությունների հեղինակը մեծ գործ է կատարել՝ պարզաբանելով Մ. Օրմանյանի մոտեցումները գրերի գյուտին վերաբերող տարբեր հարցերին. Մաշտոցի ծննդավայրը, նրա ազնվական ծագումը, ով էր Գողթնի իշխան Շաբարը, ո՞վ Եղեսիո Բաբիլաս եպիսկոպոսը, ինչպիսի՞ն է Հռոփանոսի դերը հայ գրերի հորինման մեջ և բազմաթիվ այլ հարցեր: Դրանք ոչ քե սոսկ ծանոթագրություններ են, այլ ինքնատիպ գիտական աշխատանք: Ցավոք, չի նշված ծանոթագրության հեղինակի ինքնությունը: Վերն ասվածն ավարտենք գրերի գյուտի կարևորության շուրջ Մ. Օրմանյանի խորհրդածությունների գնահատությամբ: Նա ընդգծում է, որ գրերի գյուտն անգնահատելի ծառայություն մատուցեց մեր ազգին և եկեղեցուն՝ նրա հարատևության գործում: Եթե չլիներ հայոց գիրը, մեր եկեղեցին չէր պահպանի իր ինքնությունը և կձուլվեր քրիստոնյա այլ եկեղեցիներին: Սակայն ամենակարևորը հայապահպանության հարցն էր: Իր «Քաղաքական կացութեան գործիքներ», այսինքն՝ պետականությունը կորցրած հայն առանց այդ գրի կանհետանար պատմության քառերաբեմից, ինչպես մարերն ու պարթևները, ասորեստանցիներն ու բաբելացիները: «Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթեթած, դարերու փորձանքներուն, հայուն անլուր տազնապներուն, հայութեան անըմբերելու վտանգներուն դէմ անվկանդ ուժ մը կազմեցին», - գրում է Մ. Օրմանյանը, - «Եթէ տակաւին հայ կայ և հայութիւն կայ, եթե մտատրական կենաց յաջողակ և քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը, ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի զար-

մանքը կը գրավէ, զայն պէտք է իրաւամբ Սահակի և Մեսրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ և խոստովանիլ»¹: Մենք էլ Մ. Օրմանյանի և մյուս բոլոր սերունդների նման խոնարհվում ենք նրանց խնկելի հիշատակի առջև, մի փոքրիկ վերապահությամբ՝ առաջինը շեշտելով Մեսրոպի անունը: Չլիներ Մեսրոպը, ինչքան էլ օժանդակեր Սահակը, չէր լինի այս գյուտը: Համաձայն ենք Մ. Օրմանյանի հետ, որ այս գործը հայոց եկեղեցու թագն ու պսակն է: Մենք էլ կհավելենք՝ ողջ հայ ժողովրդի:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2005, № 2, էջ 109-117:

1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1918 թ. հայ ժողովրդի մղած Մայիսյան գոյամարտ - հերոսամարտը կարևոր տեղ ունի մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Առանց չափազանցության, այն համարվում է 20-րդ դարի հայոց Ավարայրը, երբ մեր ժողովուրդը հավաստեց ապրելու և հարատևելու անկոտրում կամքը և մեծ գոհերի ու տարած հաղթանակների շնորհիվ նվաճեց իր լինելիության իրավունքը: Մենք գիտակցաբար խոսափում ենք օգտագործել առանձին ճակատամարտերի՝ Սարդարապատի, Ղարաբաղի խառնի և Բաշ-Ապարանի անունները, միափոխելով դրանք մեկ միասնական՝ մայիսյան հերոսամարտ-գոյամարտ անվամբ, քանի որ, իսկապես, դրանք ընդհանուր, միասնական ճակատի տարբեր մասեր էին: Տեղագրական իմաստով Բաշ-Ապարանն այդ միասնական, ընդհանուր ռազմաճակատի կենտրոնն էր, Սարդարապատը՝ ձախ, Ղարաբաղի խառն՝ աջ քները: Ինքնաբերաբար, ժողովրդի մշտաբար բնագրով կազմված այդ ռազմաճակատը ժամանակի հրամայականով ստեղծեց իր կազմակերպիչ ղեկավարներին՝ նախկին ցարական բանակի հայազգի բարձրաստիճան

¹ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում, էջ 325:

սպաների մի արժանավոր կոհերտային: Այդ աստղաբույրը մշակեց ռազմական գործողությունների միասնական ծրագիր՝ դիմագրավելու երեք տարբեր ուղղությամբ Հայաստան արշավող բուրքական զորքերին: Պատմական Հայաստանի տարածքից հեռացած 200.000-անոց ռուսական ընտիր զորքին փոխարինեց մոտ 100.000 հայ, վրացի, ռուս զինվորներից ու սպաներից բաղկացած բանակը: Նրանցից մոտ 35 հազարը բուրքերի դեմ միջև վերջ մարտնչելու համար պատրաստ հայեր էին, որոնց ուժերով, Ստեփան Շահումյանի խոսքերով ասած, «հրաշքներ կարելի էր գործել»: Նրանց հետ էր հայ գյուղացիության հսկայական զինված զանգվածը, որ «մենակ կարող էր հաշիվ տեսնել» բուրքերի հետ: Սակայն այդ ուժերն Անդրկովկասի կառավարողները չօգտագործեցին¹:

Հերոսամարտերի, պատմական իրադարձությունների ընթացքին անդրադառնալը դուրս է մեր խնդրից: Հայ պատմաբաններն իրենց հետազոտություններում, մանավանդ վերջին տարիներին, հանգամանորեն ու սպառիչ լուսաբանել են հերոսամարտերը և տվել արժանի գնահատական²: Մեր խնդիրն է՝ պարզաբանել, թե ինչպես է անդրադարձել խորհրդահայ գրականությունը հայ ժողովրդի համար այդքան ճակատագրական նշանակություն ունեցող Մայիսյան հերոսամարտերին: Մինչև 1965 թ.՝ մեր ժողովրդի ազգային զարթոնքը, պատմական այդ ժամանակաշրջանը, առավելապես Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետ առնչվող նյութերը, մեր գրողների համար արգելված թեմաներ էին, քանի որ պաշտոնական գաղափարախոսությունն ուսուցանում էր, թե «դաշնակցական կուսակցությունը՝ լծված իմպերիալիստական պետությունների կառքին», հայ ժողովրդի թշնամին է: Նույն պիտակով էլ դեռևս 1920-ական թթ. բանտերում և ճամբարներում արգելափակվել էին հայրենասեր ռազմական գործիչներից 1400-ից անցնող բարձրաստիճան սպաներ, այն անձնավորությունները, որոնք խոշոր ներդրում ունեին Մայիսյան հերոսամարտերի հաղթանակում:

Խրուշչովյան «ձնհալի» տարիները բեկումնային շրջան եղան նաև հայ գրականության համար: Ինչպես ամբողջ խորհրդային գրականության մեջ, այնպես էլ մեզնում սահմանջ զգացվեց վերանայել պատմական անցյալի արժեքները, վերագնահատել դրանք: Առաջին քայլերը խիստ վախվորած և անհամարձակ էին, սակայն ամենակարևորը՝ արվում էին: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին երիտթուրքերի սանձազերծած հայկական կոտորածները, արևմտահայերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերը, հայ ազատամարտիկների՝ ֆիդայիների սխրանքները դառնում են գեղարվեստական գրականության առավել հուզող թեմաները: Վառի «այրվող այգեստանների» հրացուքը հասնում է Երևան, հայ ֆիդայիների արձակած գնդակների որոտն արձագանքում է մեր հոգիներում: Սփյուռքից անհամեմատ ուշ, մեզանում էլ ստեղծվում է կարտոի գրականությունը:

Այդ իրադարձություններին զուգընթաց, ուշադրություն են գրավում 1918 թ. բուրքական արշավանքները: Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը բնաջնջելուց և Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելուց հետո, բուրքերը ծրագրում են ոչնչացնել նաև արևելահայությանը: Այդ ժամանակաշրջանը բնականաբար, գրավում է մեր գրողների ուշադրությունը, և ստեղծվում են բախտորոշ իրադարձություններին նվիրված ստեղծագործություններ:

Հայ գրողներից առաջինն այդ թեմային անդրադարձավ արձակագիր Հարություն Սկյուտյանը «Անհայտ զինվորի հիշատակարանը» երկ-հատոր վեպով (առաջին հատորը՝ 1966-ին, երկրորդը՝ 1973-ին): Վեպի նյութն ընդգրկում է հայ ժողովրդի համար ճակատագրական մի ժամանակաշրջան՝ 1915 թ. ցեղասպանությունից սկսած մինչև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյատևման երկուսուկես տարիները, մասնավորապես այն իրադարձությունները, երբ 1917 թ. Հոկտեբերյան հեղափոխությունից հետո, ռուսական զորքերը հեռացան իրենց ազատագրած Արևմտյան Հայաստանի տարածքներից ու Անդրկովկասից, և «բուրքական հորդանքները ներխուժեցին Հայաստան ու Անդրկովկաս, ուր մենչեփիկները, դաշնակցությունն ու մուսաֆախստներն անդրկովկասյան ժո-

¹ Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թ., Եր., 1997, էջ 213:

² Մայիսյան հերոսամարտերն ըստ արժանվույն լուսաբանված են ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանի «Հայկական հարցը 1918 թ.» աշխատության մեջ:

դովորդներին հասցրել էին կործանման եզրին»¹։ Վեպի ստեղծման ժամանակը հնարասվորություն չի տվել հեղինակին հանգել ճիշտ եզրակացությունների՝ փոխանակ պարզաբանելու, թե արևմտահայ հատվածի համար ինչ ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, հեղինակը դատապարտում է դաշնակցության «ազգակործան գործունեությունը»։

Թուրքական սպանդից հրաշքով փրկված արևմտահայ պատանին հայտնվում է Արարատյան դաշտի գյուղերից մեկում, սկսում ապրել իր հարազատների մոտ։ Նրա վերհիշումների պաստառի վրա, ընթերցողին պատկերանում են հայոց եղեռնի ցնցող տեսարանները՝ դաջված պատանու հոգու խառնարանում։ Իրադարձությունները զարգանում են սյուժետային զուգընթացությամբ։ Հասունացած երիտասարդը գորակոչվում է սկզբում՝ ռուսական, ապա՝ հայկական բանակ, քաջաբար կռվում բուրքական զորքերի դեմ՝ հայերի համար խիստ կարևոր համարյա բոլոր ռազմաճակատներում։ Գործողությունների ընթացքը տրամաբանորեն հանգեցնում է իրական-պատմական կերպարների գործունեության անդրադարձմանը, և ընթերցողի աչքի առաջ հառնում են Երևանի ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանը, հայկական զորքերի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանը, Երևանի ռազմաճակատի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանը, Բաշ-Ապարանի հայկական զորքերի հրամանատար Դրաստամատ Կանայանը, Սարդարապատի ճակատի հրամանատար Դանիել-բեկ Փիրումովը, նրա տոհմակիցներ Պողոս և Հովսեփ Փիրումովները, Արշավիր Մելիքյանը, Դուկաս Դուկասյանը և շատ ուրիշներ։ Խնդրիցս դուրս է գնահատել վեպի գեղարվեստական արժանիքները։ Նպատակս է բացահայտել, թե այդ ժամանակ գրված երկհատոր վեպը որքանով է համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը, կամ գրքին նայել պատմաբանի քննախույզ հայացքով։ Բավական է հիշել հատորների հրատարակման տարիները՝ 1966-ին և 1973 թթ., ու մտորել՝ ինչ անցաթուղթ պետք է օգտագործել հեղինակը՝ ստանալու դրանց հրատարակման թույլտվությունը։ Ամենագլխավոր անցաթուղթն այն ժամանակվա հայ իրականության ամենահեղի-

¹ Հ. Սկրտչյան, Անհայտ զինվորի հիշատակարանը, հ. 1, Եր., 1966 (գրքի անոտացիան)։

նակավոր ուժի՝ ՀՅԴ-ի գործելակերպի անխնա քննադատությունն է, ավելի ճիշտ՝ հայեցողության, ծաղրի, բույնի ու նախատինքի հեղեղը, որ թափվում է այդ կուսակցության ներկայացուցիչների վրա, որոնք իբր «ծախեցին Հայաստանը թուրքերին»¹, միացան վրաց մենշևիկներին, աղբբեջանական մուսավաթականներին և ոտնահարեցին սեփական ժողովրդի շահերը, իրենց իշխանությունը պահպանելու մոլուցքով տարված՝ անհրաժեշտ քայլեր չձեռնակեցին բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար և ամենասարսափելին՝ գործարքի դիմեցին արևմտահայերի ցեղասպանությունն իրականացրած թուրքերի հետ։ Վեպի առաջին հատորում պատմվում է Սարդարապատի հերոսամարտի մասին, «Որտեղ հայկական երկրորդ դիվիզիան և ժողովրդական կամավորները ջախջախեցին Երևանի վրա արշավող թուրքական կորպուսը և վերահաս կոտորածից փրկեցին հայ ժողովուրդին»²։ Բայց, թե ովքե՞ր էին կազմակերպել այդ ճակատամարտի ռազմական գործողությունները, ի՞նչ հնարամտություն, մարտավարական և ռազմավարական ինչ հնարքներ էին գործադրվել այդտեղ, ուր իսկական ժողովրդական պատերազմը տվեց ցանկալի արդյունքներ։ Այդ բոլորի մասին հեղինակը գերադասում է լռել։ Նրա հերոսներն են դառնում մի քանի անձնավորություն, որոնք ունեցել են բոլշևիկյան տղիքաբոլոր։ Նրանք ճակատամարտի ավելի համեստ մասնակիցներ են, պորուչիկներ, զնդապետ Անդրեյ Շահնազարյանը, որը «զաղտնի բոլշևիկ է»։ Հերոսներից բացառություն է «Պապաշան»։ Հեղինակն անուղղակի հասկացնում է, թե նա Դանիել-բեկ Փիրումյանն է և այդ անվանն արժանացել է զինվորների նկատմամբ իսկապես հայրական պահվածքի համար։ Դառնությամբ է ընթերցվում վեպի այն հատվածը, ուր հեղինակը նկարագրում է Հայոց առաջին խորհրդարանի նիստերից մեկը և սրտի ցավով հաղորդակցվում հեղինակի հոգու և գիտակցության պրիզմայով պատկերված այդ իրադարձություններին։ Նիստի մասնակից, Հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանին ամենից շատ է հասնում այդ նախատիքներից՝ դավաճան, վախկոտ, հայրենավա-

¹ Անդ, հ. 2, Եր., 1973, էջ 407։

² Անդ, հ. 1 (հեղինակի անոտացիան)։

ճառ¹։ Իսկ «հին տեղորիստ և իր խմբապետների ու հարքած զինվորների օգնությամբ»² Երևանի բնակչության ահ ու դողի մեջ պահող Դրոն ընթերցողին ներկայանում է խորհրդային դրոշմով։ Նույն «պատվին» են արժանանում նաև ժողովրդի հիշողության ծալքերում գուրգուրանքով պահված հայ կամավորների՝ ֆիդայիների սխրանքները։ Այդուհանդերձ, հիմա ճիշտ չէր լինի խստագույնս մեղադրել պատմական փաստերը ծուռ հայելու մեջ ներկայացրած հեղինակին։ Թեկուզ այն փաստը, որ այդ տարիներին հեղինակը վեպի քենա է դարձրել, նախ՝ Սարդարապատի, ապա՝ Դարաքիլիսայի գոյամարտերը, դրական երևույթ է։ Ժամանակի ընթերցողին հեղինակը հուշում էր խորհելու ոչ հեռավոր անցյալի այն դեպքերի մասին, որոնք ապահովեցին մեր ժողովրդի գոյությանը։ Հեղինակի իսկական հերոսն ամբողջ հայ ժողովուրդն է, որ բռնուցք դարձավ, խոյացավ իր դարավոր քշնամու դեմ, հաղթեց նրան, ստիպեց դիմել գիջումների, նվաճեց ապրելու իր իրավունքը։ Այդ գոյամարտերն էին, որ պարտադրեցին բուրքերին չափավորելու իրենց անհագ ախորժակը և խոստովանել. «Հայերն ապացուցեցին, որ կարող են լինել աշխարհի լավագույն կռիվողները»։ Վարչակարգերը կարող են փոխվել, հաջորդել միմյանց, բայց Հայրենիքը միակն է և անփոխարինելի։ Եվ այդ Հայրենիքի նկատմամբ սիրտ ու նվիրվածության դասեր է տալիս հեղինակը։

Ժամանակագրական առումով երկրորդ ստեղծագործությունը Միքայել Ամիրբեկյանի «Վերջին հողակտորի վրա» երկհատորյա վեպ-ժամանակագրությունն է։ Բայց որոշ նկատառումներով կցանկանայի նախ խոսել պատմաբան-գրող Բագրատ Ուլուբաբյանի «Սարդարապատ» վեպի մասին, որը գրվել է հերոսամարտի 70-ամյակի կապակցությամբ և լույս է տեսել 1989 թ.-ին։ Ինչպես վկայում է վեպի խորագիրը, այն նվիրված է միայն Սարդարապատում ծավալվող իրադարձություններին, ավելի կոնկրետ՝ միայն դարաբաղյան գնդի սխրանքներին, իրենց մահապարտներ անվանած իրական և գեղարվեստական բազմաթիվ հերոսներին։ Ստեղծագործության լույս ընծայման ժամանակաշրջանը հնարավորություն է ընձեռում պատմաբան-գրողին հավաստիորեն նկա-

րագրելու իրադարձությունները և տալու ճշմարիտ գնահատական։ Սակայն հեղինակն ունի իր ուրույն փիլիսոփայությունը։ Իր լեռնաշխարհին սիրառարված գրողը դրական կերպարներ գտնում է միայն բուն հայրենակիցների մեջ։ Հիմքից գուրկ չէ նրա վերաբերմունքը հերոսամարտի ղեկավարներից մեկի՝ Դանիել-բեկ Փիրումյանի նկատմամբ, որը Երևանյան ճակատի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանի տեղակալն էր և հերոսամարտի ռազմական իրադարձությունների անմիջական կազմակերպիչն ու ղեկավարը։ Նրա հետ կողք-կողքի գործում են այդ անվանի գերդաստանի մյուս անդամները՝ Պողոս-բեկ և Հովսեփ-բեկ Փիրումյանները, Դանիել-բեկի երկու որդին, որոնք կիսատ են բողել ուսումը և կամավոր գրվել, ցանկանալով անպայման մասնակցել մեր ժողովրդի համար բախտորոշ այդ իրադարձություններին։ Իսկապես անհրաժեշտություն էր այդ անվանի գերդաստանի բոլոր անդամների սխրանքների լուսաբանումը, բայց դա չանել այլ գործիչների, մյուս հայրենասերների ծառայությունները նսեմացնելու հաշվին։ Առավել անարդար է, երբ արվում է ճակատամարտի անմիջական հրամանատար Մովսես Սիլիկյանի նկատմամբ, մի գորահրամանատար, որի մասին տարիներ հետո մեծ հարգանքով և ակնածանքով է գրել ռազմական գործի հմուտ գիտակ, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը՝ այդ հերոսամարտերի անմիջական մասնակիցը։ Տարիներ անց գրված իր հիշողություններում, նա հանգում է այն եզրակացության, որ ռուսական բանակի հայազգի բարձրաստիճան զինվորականների մեջ ամենատաղանդավորը Մովսես Սիլիկյանն էր։ Կանխակալ վերաբերմունքի մի փաստ ևս Բ. Ուլուբաբյանը քննադատելով և պախարակելով նահաջելու՝ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանները, հատուկ անդրադառնում է հայկական կորպուսի հրամանատարի մի այլ հրամանի, որով նա կոչ է անում ժողովրդին՝ օրինակ ունենալ Երևանյան գործառնի հաջողությունները, կենաց ու մահու կռիվ մղել քշնամու դեմ, կռիվների համար հավաքել մթերք ու հագուստ, իսկ գեներ վերցնելու ընդունակ տղամարդկանց՝ անհապաղ մեկնել ռազմաճակատ։ Չգիտես ինչու, հեղինակը կարծես ուրախությամբ հավատում է նահանջի հրամաններին, իսկ վերոնշյալի մասին քերահավատություն է արտահայտում՝ հեզմանքի խոսքեր դնելով Դանիել-բեկ Փիրումյանի շուրթերին։ «Կորպուսի տնօրեններ-

¹ Անդ, հ. 2, էջ 138։

² Անդ, հ. 2, էջ 411։

ընդ ապագայի համար են փաստաթուղթ պատրաստել: Գալիք սերունդները կկարդան և կհպարտանան՝ ինչ գորավարներ են ունեցել»¹: Ընթերցողի մտքում ակամայից հարց է առաջանում. ինչու՞ փառին հավատալ, լավին՝ ոչ: Կամ այդ ո՞ր գորավարն է, որ հրաման է արձակում, մտածելով ապագայի մասին: Ըստ իս, կա մի այլ կանխակալ վերաբերմունք ևս. որպեսզի ընդգծի Սարդարապատի ճակատամարտի կարևորությունն ու գերակայությունը Ղարաբաղի նկատմամբ, հեղինակն իր հերոսների միջոցով հավատ չի ընծայում բուրքական գործերի Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշայի տված բարձր գնահատականին. «Սարդարապատի համար բերանը ջուր առած՝ Ղարաբաղիսայի նահատակությունն է գովում»²: Նախ, ինչու՞ է հերոսամարտն անվանել նահատակություն: Չէ՞ որ այդ բառի մեջ կա որոշակի բամախրանքի երանգ: Եվ հետո, ի՞նչ շահ ունեն թուրք գորահրամանատարը գովերգել Ղարաբաղիսայի մարտիկներին: Իսկ եթե այդ խոսքերն արտասանվելին Սարդարապատի հերոսամարտի մասին: Այդ դեպքում հեղինակն ըստ երևույթին կհավատար Վեհիբ փաշային: Այժմ, երբ այդ հերոսամարտերի մասին ստեղծվել են բազմաթիվ ուշագրավ գիտական ուսումնասիրություններ, առանց կասկածի կարելի է հավաստել, որ Ղարաբաղիսայի գոյամարտ-հերոսամարտն իր նշանակությամբ չէր զիջում Սարդարապատին: Թող չստացվի, որ մենք էլ կանխակալ կարծիք ունենք շատ հարգելի հեղինակի նկատմամբ: Փիրումյանների անվանի շառավիղներից հետո, ընթերցողը մեծ հափշտակությամբ է ընթերցում 20-րդ դարի Ղևոնդ երեցի՝ Գարեգին Հովսեփյանի ծավալած գործունեության, նրա վարակիչ հայրենասիրության, մարտիկների հոգին բափանցող նրա անկեղծ գրույցների ու անձնական օրինակով սխրանքի կոչելու մասին: Նրա, նաև Գևորգ Սուրենյանցի հաստատակամությունն արտահայտող դրվագներն ընթերցվում են մեծ հետաքրքրությամբ: Հավելենք նաև, որ այդ կերպարների ստեղծմամբ էլ իր նորությամբ է բերում հեղինակը խորհրդահայ գրականության մեջ: Իսկ, ընհանրապես, վեպը հայրենասիրության մի ներքող է, գալիք սերունդներին և իր ժամանակակիցներին ուղղված հոգեցունց կոչ: Չենք կարող հաշվի չառնել, որ գրքի ստեղծումը հա-

մրնկնում է Ղարաբաղյան շարժման նախապատրաստման շրջանին, որի անմիջական մասնակիցներից էր պատմաբանը, գրողը, քաղաքացին:

Ինչպես նախապես նշվեց, այդ իրադարձություններին առավել հանգամանալից անդրադարձել է լրագրող, գրող Միքայել Ամիրբեկյանն իր «Վերջին հողակտորի վրա» երկհատոր վեպով, որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1973 թ., իսկ երկրորդը՝ 1979 թ.:

Պատմաբանի բարեխղճությամբ, գրողի հուտառությամբ և վարպետությամբ, հեղինակը մեծ աշխատանք է կատարել Հայաստանի արխիվներում, գրուցել Ղարաբաղիսայի գոյամարտ-հերոսամարտի բազմաթիվ մասնակիցների հետ, նամակագրական կապ հաստատել հայ ակադեմիկոս գորավար մարշալ Հ. Բաղդամյանի հետ և ստեղծել պատմական վեպի ու ժամանակագրության յուրահատուկ համաձուլվածք, մի արժեքավոր ստեղծագործություն, որն անկասկած, կարևոր ներդրում է հայ գրականության մեջ: Ընթերցողին գրավում է հեղինակի պատասխանատվության մեծ զգացումը, պատմական դեպքերը և դեմքերն արժեքավորելու և գնահատելու նրա հավասարակշռված մոտեցումը: Բոլորովին տուրք չտալով իր սպրած ժամանակաշրջանի չափանիշներին, Մ. Ամիրբեկյանը խուսափում է մեղադրականներից, անպատշաճ խոսքերից, անհարկի քննադատությունից: Նա քննարկում է այդ իրադարձությունների պատճառներն ու հետևանքները՝ չցանկանալով սերունդների հոգում անհարկի պատկերացում ստեղծել այդ ժամանակաշրջանի գործիչների մասին: Նախորդ երկու վեպերում հանիրավի ծաղրի արժանացած Թովմաս Նազարբեկյանի և ռուսական բանակի բարձրաստիճան հայ սպաների մասին նա գրում է մեծ պատկառանքով ու հարգանքով: Նշում է, որ ռուսական բանակի շարքերում նրանցից քչերն էին տիրապետում հայերենին, սակայն ճակատագրական պահին արյան կանչով և մեծ պատասխանատվությամբ ստանձնեցին հայկական բանակի տարբեր գորամասերի ղեկավարությունը, իրենց ամբողջ ուժը և զորավարական հմտությունը ներդրեցին հայրենի երկրի փրկության սուրբ գործին, և այդ ընթացքում կատարվեց անխուսափելին՝ նրանք հայացան ամբողջապես:

¹ Բ. Ռիտարյան, Սարդարապատ, Երևան, 1989, էջ 406:
² Անդ, էջ 533:

Վեպլը Ղարաքիլիսայի գոյամարտի հերոսների պատվին կանգնեցված փառահեղ մի հուշարձան է: Հիմնականում նվիրված Ղարաքիլիսային, այդ վեպն ըստ արժանավայել գնահատում է նաև Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի իրադարձությունները՝ դրանք համարելով նույն շղթայի տարբեր օղակներ: Գնահատելի է հեղինակի անկաշառ պատմահայեցողությունն ու կենսափիստփայությունը: Նա Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը գովերգելու և գնահատելու նպատակով չի նսեմացնում Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի իրադարձությունները, այլ բացահայտում է դրանց կապը, քե ինչպես մեկի պարտությունը վատ կանդրադառնար մյուսին: Հեղինակը մտորում է. «Մի՞թե Ղարաքիլիսայում կռվող թուրքական զորքերին օգնելու, եթե Ղարաքիլիսայում նրանց չղիմադրեին, չոչնչացնեին: Եվ, ընդհակառակը, ի՞նչ կլիներ Ղարաքիլիսայի վիճակը, եթե նույն պահին տեղի չունենային Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի մարտերը»¹: Եզրակացությունը մեկն է՝ այդ երեք ճակատամարտերը սերտորեն փոխապայմանավորված էին, միասնական էին՝ ազգափրկիչ նպատակով, համընդհանուր ոգով:

Վեպի գործողություններն ամփոփում են 1917–1920 թթ. հայ ժողովրդի համար այնքան բախտորոշ և ճակատագրական երեք տարիները, երբ բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո քայքայվում է կովկասյան ռազմաճակատը, որը հնարավորություն է ընձեռում թուրք նվաճողներին՝ դիմել վճռական գործողությունների, իրականացնել համաթուրքական ծրագրի մի մասը, սովարտել նաև արևելահայության բնաջնջումը: Ամառանոցային փոքրիկ քաղաք Ղարաքիլիսան և նրա երկաթուղային կայարանը դառնում են իրադարձությունների հանգուցակետ: Դա կատարվում է Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երբ առավել ծանր կացություն է ստեղծվում արևմտահայ գաղթականության և տեղացիների համար: «Հայաստանի վերջին փոքրիկ հողակտորը, որը շրջապատված էր բշտամական ուժերով, կորցրեց փախուստի միակ հույսը, միակ երկաթուղային ճանապարհը և բոլորովին կտրվեց աշխարհից»²: Հուզիչ և պատկերավոր է ժո-

ղովրդի տագնապի տեսարանը, երբ սարսափահար ամբոխը ինքնապաշտպանության կույր զգացումով լցվում է նորածիլ արտերը ու մշակած այգիները: Մինչդեռ թուրքական զորքերը երեք տարբեր ուղղություններով շարունակում էին արշավել Հայաստանի վրա. առաջինը Բորչալու, երկրորդը՝ Արագածի լանջերով դեպի Երևան, երրորդը՝ Ջաջուռի բարձունքից դեպի Ղարաքիլիսա: Մ. Ամիրբեկյանը պատմաբանի բժախնդրությամբ նկարագրում է Երևանի, Ապարանի, Ղարաքիլիսայի պաշտպանության ճակատների ձևավորումը: Երևանի պաշտպանության ճակատը ձևավորվեց Սարդարապատում, գեներալ Միլիկյանի ղեկավարությամբ, որն զգալով Ապարանի մարտավարական նշանակությունը Երևանի պաշտպանության գործում, Սարդարապատից հանեց մի գունդ, աշխարհագրայինների խմբեր, հրետանային մարտկոց և ուղարկեց Ապարան: Այդպես ձևավորվեց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության երկրորդ ճակատը: Երրորդը Ղարաքիլիսայի ճակատն էր, որ ձևավորվեց նրա մատույցներում, Համամյուի և Հաջիդարայի միջանկյալ տարածքում՝ գնդապետներ Մերոբ Սամարգյանի, Բեյ Մամիկոնյանի, Ղորղանյանի մասնակցությամբ, Թովմաս Նազարբեկյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Ռուսական բանակի այդ հմուտ զորահրամանատարը շատ ճակատամարտեր էր վարել, ճաշակել և՛ պարտության դառնությունը, և՛ հաղթանակի բերկրանքը, բայց այստեղ՝ Հայաստանի վերջին հողակտորի վրա, առաջին անգամ զգաց, որ հայկական բնակավայրերը ոչ թե քարտեզի վրա նշված «օրինետիլներ» են, այլ հարազատ ժողովրդի բնօրրանը, ժողովուրդ, որի ճակատագիրն իր ձեռքին է, իր զինվորների ձեռքին: Յավագին ուժգնությամբ նա զգաց, որ իրեն այդ ժողովրդի հետ կապող սյուրտալարը հնարավոր չէ խզել: Հեղինակը մեծ հարգանքով, ջերմությամբ և սրտառույտ տողերով է կերտել ցարական բանակի հայազգի սպաների հայացման և հարազատ ժողովրդին մերվելու, նրան ձուլվելու ընթացքը: Դա վերաբերում է ոչ միայն Նազարբեկյանին, այլև գնդապետ Մերոբ Սամարգյանին և մյուսներին: Ոչ թե հայիոյանը, նախատիք և մեղադրանք, այլ խոր հարգանք, նրանց արածի գնահատում և չարածի՝ բացատրություն:

Պատմական այրերի շարքում արժանի տեղ ունի այլքսանդրապոլցի խիզախ հրամանատար գնդապետ Միքայել Մազմանյանը, որի միակ նպատակն ու ցանկությունը հարազատ ժողովրդին ծառայելն է: Նազար-

¹ «Հայաստանի հանրապետություն», 1997, 21 հունիսի («Վերջին հողակտորի վրա» վեպից գրաքննության կրճատած հատվածից):

² Մ. Ամիրբեկյան, Վերջին հողակտորի վրա, հ. 1, Եր., 1973, էջ 213:

բեկյանն սկզբում նրա մասին մտածում էր, թե «անդուր են սեփական կարծիք ունեցող մարդիկ», բայց մարտի ընթացքում համոզվում է, թե ինչ անկեղծ հայրենասերի սիրտ է տրոփում նրա կրծքում, զարմանում ժողովրդի մարդու՝ նրա պարզ կենսափոխադարձության վրա, ըստ արժանիայն գնահատում նրան:

Չնայած գրաքննության խստությանը, պատմական հերոսների շարքում իր տեղը գտավ նաև Գարեգին Նժդեհը, ճիշտ է՝ ոչ իր լրիվ, այլ՝ Գարեգին Նուրի մտացածին անվամբ: Բայց այնքան թափանցիկ են նրան տրված որակումները, որ ժամանակի իրադարձություններին քիչ թե շատ ծանոթ ընթերցողն անմիջապես կկռահի նրա իսկությունը:

Անդրանիկը կարող էր մասնակցել Ղարաբաղիսայի գոյամարտին, բայց չմասնակցեց: Ժամանակակիցները, նաև հետագա ուսումնասիրողները մեղադրեցին զորավարին դրա համար: Նրա պաշտպանությամբ հանդես եկավ Հովհաննես Թումանյանը՝ գրելով, որ նրան հրամայված էր պաշտպանել Լոռին, Թիֆլիսի ճանապարհը: Մ. Ամիրբեկյանը վկայում քուցիկ մի դիպվածով գնահատում է զորավարին: Դակատամարտի մի հատվածում հետախուզական հեծյալ ջոկատի հրամանատար Անդրանիկ Ազատյանի անունը լսելիս, թուրքերը կարծում են, թե իրենց վրա հարձակվողը նա է՝ «Անդրանիկ փաշան», և սրտապատառ փախչում են: Անդրանիկի անունն անգամ սարսափեցնում էր թուրքերին: Ահա թե մեղադրանքի փոխարեն գրողական ինչ հնարք է օգտագործում հեղինակը:

Հիսանալի է Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի գեղարվեստական նկարագրությունը, դրան մասնակցող իրական հերոսների, առանձնապես հմուտ հրետանավորներ կապիտան Վերիլյանի և Մովսիսյանի անձնագծի գործողությունները: Արտակարգ հուզիչ է վերջինի մահվան նկարագրությունը: Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի տարբեր հատվածների նկարագրությունները այսօրվա ընթերցողին տանում են ետ, 1918 բախտորոշ թիվը, հաղորդակից դարձնում Դշլաղ, Դարբաս գյուղերի մոտ մղված մարտերին, հայ աշխարհագրայինների անձնագծությամբ Մայմեխի բարձունքներում և Ալթունբախտում, թուրքարմակ Սաբալ և Դուրսալի գյուղերի մոտ մղած կռիվներին: Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի ամենախառն գործողությունը Հաջիդարայի մոտ մղված մարտն էր, որ ճակատագրի զարմանալի գուգաղիպությամբ տեղի ունեցավ Ավարայրի ճակատամարտի օրը՝ մայիսի 26-ին: Պատմական հավաստի փաստերով, ակա-

նատեսների և մասնակիցների վկայություններով, գեղարվեստական սքանչելի նկարագրություններով, բշնամիների՝ թուրք սպաների տարիներին հեռվից տված գնահատականներով զգացվում է, թե ինչ անօրինակ սխրանքներ են կատարել հայ մարտիկները գնդապետ Սամարցյանի ղեկավարությամբ: Հաջիդարայի մոտ հայերն այնպիսի ջարդ տվեցին թուրքական զորքերին, որ հիմնովին ջախջախեցին թուրքական 11-րդ դիվիզիայի երկու գունդ . մոտ երեք հազար զինվոր և սպա վերջին հանգրվանը գտան գյուղի մոտակա լանջերին, իսկ հրաշքով փրկված ընդամենը մի բանի տասնյակ մարդ տարիներ հետո էլ դառնությամբ բացականչում էին. «Էյս, Հաջիդարա, Հաջիդարա»... Հաջիդարայի ճակատամարտի մասին հետագայում գնահատանքով է արտահայտվել Հովհաննես Բաղրամյանը:

Հանրահայտ հերոսներից բացի, հեղինակը համոզիչ կերտել է հասարակ ժողովրդի, իրական անձնավորությունների կերպարները, անմահացրել նրանց սխրանքը, որը բերնեբերան պատմվել է Հաջիդարայում: Այդ գյուղի բնակիչներ, ուսումն անց Ալեք բիճայի և նրա պառավ քրոջ՝ Մարգարիտի անօրինակ սխրագործությունն առաջացնում է ընթերցողի զարմանքն ու հիացմունքը: Փակված իրենց գոմում, հարմար դիրք ընդունած, նրանք ոչնչացնում են հինգ տասնյակից ավելի թուրք զինվոր ու սպա, սպա իրենք էլ զոհվում թուրքերի պայթեցրած գոմում: Երբ թուրքերը հայտնաբերում են իրենց դեմ կռվողներին՝ «անշարժացած ճերմակ առատ մորուքով ծերունուն և սևագգեստ պառավին, զարհուրում են: Եթե ծերունիներն են այսպես կռվում, ուրեմն իրենց մնում է հեռանալ միայն»:

Իրական, շարքային համեստ հերոսների մեջ արժանի տեղ են գտել նաև հռչակված հայդուկ Կոտոշ Արամը (Արամ Սամոյան) և Սուրեն Նդառյանը: Սխրանքների թեկուզ դրվագային նկարագրություններով կերտված նրանց կերպարներն ավելի բանկ ու հավաստի են դառնում տասնամյակներ հետո, արդեն Կիրովական դարձած Ղարաբաղիսայի հին գերզմանատանը, հերոսների շիրիմների վրա սգացող կանանց առկայությամբ:

Պատմական և իրական հայ անձնագծի հերոսների կողքին կերտված են նաև թուրք զորահրամանատարների, նրանց հետախուզական և լրտեսական խաղերի ուշագրավ նկարագրություններ, միջոցների մեջ

խորություն չդնելու փորձերը: Հնուտ նկարչին վայել քանձր վրձնահար-վածներով Մ. Ամիրբեկյանը կերտում է թուրքական գորքերի Կովկասյան ճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշայի կերպարը: Մարտերում բթված գորակաճն ու հնուտ քաղաքագետը զարմանում է, թե ինչպես հայերը թո-ղեցին իրենց անառիկ բերդերը՝ Կարսը, Էրզրումը և վճռական հակահար-ված տվեցին Ղարաբիլիսայում, Բաշ-Ապարանում և Սարդարապատում: Կյանքի փորձություններով իմաստնացած քշնամի գորահրամանատարը կարողանում է գտնել այդ մեծ ինչուի պատասխանը՝ հայ գորքը ինչքան նահանջել, այնքան ուժգնացել է ստելությունն ու զայրույթը, ինքնա-պաշտպանության իր բնագծով նա զգացել է, որ այս վերջին հողակտորի վրա պարտավոր է համաժողովրդական պայքար սկսել իր դարավոր քշնամու դեմ: Ջայրացած Վեհիբ փաշան խոստովանում է, որ հայերը Սարդարապատում ջարդեցին «թուրքերի թևերը, Ղարաբիլիսայում՝ ուտ-քերը», և խիստ դժվարացրին Բաքու հասնելու ծրագրի իրականացումը:

Քաղաքացիական մեծ խիզախություն էր պահանջվում հեղինակից 1973 թ.-ին գրելու այդ ճակատամարտերի իրական նշանակության մա-սին, հաստատելու, որ Մայիսյան հաղթանակներից հետո թուրքերը դիմե-ցին զիջումների և «հաշտվեցին» հայկական «փոքրիկ պետության» ստեղծման փաստի հետ, պետություն, որն այն ժամանակ համարվում էր բախտախնդիր կուսակցությունների ստեղծածը: Չէր հաշվի առնվում, որ հինգդարյա կորստից հետո, վերջապես վերականգնվել է հայ պետակա-նությունը, թեկուզ շատ անձուկ տարածքում:

Չնայած ժամանակի գրաքննիչի արած «մաքրաջրմանը», Մ. Ամիր-բեկյանին հաջողվեց ներկայացնել համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի գաղափարով մոլորված հայ բոլշևիկների միամտությունը, որոնք հավատացին թուրք «կարմիր ասկյարների» հեղափոխական առա-քելությանը, և նրանց աչքերի առջև թուրքերի ձեռքով սրի քաշվեց Ալեք-սանդրասարի և Ղարաբիլիսայի մեծաթիվ բնակչությունը: Այդ առումով հատկանշական է Ղարաբիլիսայի բոլշևիկներից մեկի՝ Ռուբենի կյանքն ու մահը: Նա միամտորեն հավատում էր, որ 1920-ին Հայաստան մտած թուրքերը ոչնչացնելու են միայն «օղաճակ իմպերալիստների տիրապե-տությունը»: Իր չպատճառաբանված հավատի համար գերի ընկած բոլշևիկը պատասխան է տալիս կյանքով: Դաժան են հնչում թուրք փա-շայի խոսքերը. «Հեթիֆ եք, հայեր...կոմունիզմը կարող է ամեն տեղ

մտնել, բացի Թուրքիայից և Հայաստանից: Թուրքիա չի մտնի, քանզի մենք չենք ուզում, Հայաստան չի մտնի, քանզի շուտով Հայաստան չի լի-նի...»¹:

Գրքի արդի ընթերցումը հարգանքի խոր զգացում է առաջացնում Միքայել Ամիրբեկյանի գործի և անձի հանդեպ, քանզի նա կարողացավ խիստ գրաքննության և կոմունիստական գաղափարախոսության մենիշ-խանության պայմաններում ստեղծել ժամանակի փորձությանը դիմակա-յող ստեղծագործություն: Սակայն գրական տրեմաջան աշխատանքի արդյունքը ենթարկվել է գրաքննիչի «գախտի հարվածներին»: Գրաքննի-չը վեպից կրճատել է բազմաթիվ արժեքավոր հատվածներ, որոնցից մի քանիսը հեղինակի մահից հետո տպագրվել են մամուլում: Այդ հատված-ները վերաբերում են մասնավորապես Մայիսյան գոյամարտերի գնահա-տականներին, որոնք համահունչ են այսօրվա գնահատումներին: Երբ համեմատում ենք վերջին տարիներին ստեղծված պատմական աշխա-տություններում դրանց տրված գնահատականներին, զարմանում ենք, թե ինչ խորաբախանցություն պետք է ունենար հեղինակը, որպեսզի շուրջ քսան տարի առաջ լույս տեսած վեպում արտահայտեր համանման տե-սակետներ: Մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ 1979 թ.-ին հրատարակ-ված վեպը պետք է ստեղծագործական քուրայով անցնեք գոնե 5-6 տարի առաջ: Անհնար է չանդրադառնալ վեպից կրճատված մի հատվածի, որը 1997 թ.-ին լույս տեսավ «Ապրելու և գոյատևելու ոգին»² խորագրով, ան-վանի գրող Հրաչյա Մաքետյանի գնահատականով: Այդ փոքր հատվածն ապացուցում է, որ գրող Մ. Ամիրբեկյանին առանց վերապահության կա-րելի է անվանել նաև պատմաբան: Իրադարձություններին տված սեղմ, զուսպ և ժլատ (բայց և՛ տարողունակ) գնահատականները հասնում են կարծես քանաձևային ճշտության: Հեղինակն ապացուցում է Մայիսյան հերոսամարտ-գոյամարտերի փոխադարձ կապը և ամենակարևորը՝ Ղա-րաբիլիսայի ճակատամարտում հայ ժողովուրդը տարավ փայլուն հաղ-թանակ: «Ղարաբիլիսայի ճակատամարտում մոտ ութ հազար զինվոր ու աշխարհագորային չորս օր շարունակ համառ մարտեր մղեցին մոտ

¹ Մ. Ամիրբեկյան, Վերջին հողակտորի վրա, հ. 2, 1979, էջ 375:

² Մ. Ամիրբեկյան, Ապրելու ու գոյատևելու ոգին, «Հայաստանի Հանրապետություն» (լրագիր), 1997, 21 հունիսի:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻԲՈՐՈՇՈՒՄԸ
1896 Թ. ՎԱՆԻ ԻՆԵՐՆԱԴԱՏՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՏԱՄԱՐ

(110-րդ տարեկիցի առթիվ)

1890-ականների կեսերից սուլթանական Թուրքիան ձեռնամուխ եղավ Հայկական հարցի լուծման բուրքական եղանակին՝ հայկական կոտորածներին: Առաջին հարվածն իր վրա ընդունեց հայկական Սասունը, որի գործիչները, կռահելով Սասունը հայաթափ անելու բուրքական պետական ծրագիրը, գործի դրեցին հնարավոր բոլոր միջոցները՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Ինքնապաշտպանական հերոսամարտերից հետո սկսվեց տեղատվությունը, ծայր առան զանգվածային կոտորածները: Եվրոպական քննիչ հանձնաժողովի եզրակացությունը հաստատեց, որ Սասունում տեղի է ունեցել խաղաղ բնակչության կոտորած, որ ինքնապաշտպանական մարտերը սոսկ պատասխան են սուլթանական Թուրքիայի վարած հայաջինջ քաղաքականությանը:

Շարունակվում են պետական բռնությունները, դրանց ի պատասխան՝ հայության դիմադրած գործողությունները: 1895-ը դառնում է արևմտահայ գավառի (իմա՝ Արևմտյան Հայաստանի) խաղաղ բնակչության զանգվածային կոտորածների տարի: Իսկ Ջեյթունի արծվաբնուն խիզախ լեռնցիներն իսկապես ապստամբություն են բարձրացնում հնչակյան կուսակցության ղեկավարությամբ՝ մարտահրավեր նետելով հակապետական ասպարատին ու նրա վարած քաղաքականությանը: Սասունում և Ջեյթունում ինքնապաշտպանական մարտերի, ժողովրդի դիմադրական կորուվր բարձրացնելու, նույնիսկ նահանջի և շարժման տեղատվության ժամանակ իրենց արժանավոր տեղն են ունեցել հայ հոգևորականության նվիրյալները, որոնք արել են հնարավորն ու անհնարինը՝ ժողովրդին կոտորածներից փրկելու, ինքնապաշտպանական մարտերը կազմակերպելու ուղղությամբ: Կոտորվում էր առանձնապես տեղեկատվության դերը, աշխարհի առաջադեմ հասարակայնությանը Արևմտյան Հայաստանում կատարված իրադարձությունների մասին

քսան հազար ջարդարար-գավթիչների դեմ և ջախջախեցին բուրքական ընտիր գորամիավորումները. բուրքերը հրաժարվեցին Թիֆլիս գնալու մտքից: Բաբու էլ գնացին բավական ուշացումով: Դարաքիլիսայի մոտ մղած մարտերում բուրքերը տվեցին ավելի քան յոթ հազար սպանված ու վիրավոր, այն դեպքում, երբ հայերի կորուստները չանցան մեկ հազարից: Թե՛ մարտական, թե՛ բարոյական իմաստով սա արդեն հաղթանակ է, փայլուն հաղթանակ...»¹: Լիովին համաձայն ենք հեղինակի այս գնահատականին, մանավանդ, եթե հաշվի է առնվում, որ այդ ճակատամարտից հետո Վեհիբ փաշան հեռացվեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարի պաշտոնից: Ոչ թե հաղթանակած, այլ պարտված ու ջախջախված բուրքերը մտան Դարաքիլիսա: Եվ մտան ոչ թե այն պատճառով, որ հայերը պարտվեցին կամ ապաշնորհ էին նրանց հրամանատարները (ինչպես գրում է Հարություն Սկրտչյանը քննարկված վեպում)², այլ միայն ռազմամթերքը վերջանալու պատճառով: Մայիսյան ճակատամարտ-գոյակոխվների իսկական կազմակերպիչն ու ղեկավարը ոչ թե մի անձ է ու մի գորավար, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդը, նրա «սարելու ու գոյատևելու ոգին, որը հասավ պատմական խոշոր հաղթանակի»³:

Գնահատելով ու արժևորելով Մայիսյան հերոսամարտերին նվիրված այդ պատմավեպերը, մեր խորին հարգանքի տուրքը հատուցելով ողջ հեղինակին (Բ. Ուլուբաբյան), մյուս երկուսի պայծառ հիշատակին, համարում ենք, որ հայ գրողները տակավին պարտք ունեն մեր ժողովրդի հանդեպ: Եվ դարձյալ մի ցանկություն՝ օգտագործել բոլոր հնարավորությունները իրականացնելու Միքայել Ամիրբեկյանի «Վերջին հողակտորի վրա» պատմավեպի երկրորդ՝ ամբողջական հրատարակությունը, վերականգնելով գրաքննիչի կրճատումները:

Նոր ազգագրական հանդես, № Ա, Եր., 2005, էջ 66-77:

¹ Մ. Ամիրբեկյան, Վեպի կրճատված հատվածից, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1997, 21 հունիսի:

² Հ. Սկրտչյան, Անդ., հ. 2, էջ 102, 147:

³ Մ. Ամիրբեկյան, ՀՀ, 1997, 21 հունիսի:

լուրեր տալը: Դրա կազմակերպումն իր վրա է վերցնում Ամենայն հայոց կաթողիկոսության օրգան «Արարատ» ամսագիրը, որը կաթողիկոսի հրահանգով 1896-ի սկզբից պարբերաբար հոդվածներ է հրատարակում Արևմտյան Հայաստանում կատարվող ողբերգական և հերոսական իրադարձությունների մասին: 1896 թ. № 2-ը ամսագիրն սկսում է «Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում» ամփոփիչ խորագրով խմբագրական հոդվածով: Դրանում ամսագիրը դրվատնում էր «արևմտյան հայ եկեղեցական եղբարց... տոկունությունը և նրանց առաջնորդ պատրիարքի, ամենապատիվ Մատթեոս արքեպիսկոպոսի անվեհերությունը, որով քաջ հովիւ հանդիսացավ իր հոտին, արժանացավ ամենքի համակրանաց և հայրապետական Աթոռից «Փաջարթուն» մականունան»¹: Ողջ 1896 թ. ընթացքում «Արարատը» լույս է ընծայում հոդվածներ Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում 1895-96 թթ. տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ: Դրանց մեծ մասի հեղինակների ինքնությունը չի նշված: Սակայն ՀՀ Ազգային Արխիվում կատարած մեր պրպտումներից հանգեցինք մի եզրակացության. «Արարատին» նյութեր են տրամադրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվանը (Գրասենյակը) և Սինոդի գրասենյակը: Տպագրված նյութերը չնչին բացառություններով, պահպանվում են այդ արխիվի Կաթողիկոսական դիվան և Սինոդի օրագրություններ (56 և 57) ֆոնդերում: Դրանք բոլորը տվյալ վայրերի հոգևոր առաջնորդների զեկուցագրերն են՝ ուղղված հայոց հայրապետին, ահագանգերը և տագնապի ազդանշանները՝ ձեռք առնել բոլոր միջոցները հայկական կոտորածները դադարեցնելու համար: 1896 թ. հունիս ամսվա «Արարատում» տպվում է կաթողիկոսական դիվանից ստացած մի հեռագիր. «Հեռագիրը գուժեց, որ հունիսի 2-3-ին մեծ կոտորած և ջարդ է տեղի ունեցել Վանում»: Ապա խմբագրությունը ընթերցողներին հայտնում է, որ սպասում են առավել մանրամասն պաշտոնական լուրերի՝ իրադարձությունների ընթացքը հանգամանորեն լուսաբանելու համար: Ուշադրություն է գրավում խմբագրության մեկ պահանջը, որ «Արարատը», իբրև «քերան Հայաստանեայց եկեղեցու», պարտավոր է պատմության համար պահպանել այդ դեպքերի նկարագրությունները, օգնել

ապագայի հետազոտողներին՝ արևմտահայերի պատմության հավաստի շարադրման համար: Խմբագրության կողմից կցված այդ առաջաբանին հետևում են Արևմտյան Հայաստանի մասին վավերագրերի հրատարակությունները: 1896 թ. «Արարատի» բոլոր համարները անընդմեջ հրատարակում են 1895 և ապա 1896 թ. կոտորածների վերաբերյալ վավերագրերը: Առավել մանրամասն են Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանությանը վերաբերող նյութերը: Այդ իրադարձություններին ամսագիրն անդրադառնում է մի քանի անգամ: Հենց հուլիս ամսվա համարում ամսագիրը հաղորդում է «Վանում և շրջակայքում տեղի ունեցած սարսափելի կոտորածների» մասին՝ հայտնելով, որ դեռևս բացակայում են պաշտոնական զեկուցագրերը, բայց մասնավոր անձանցից արդեն մամակներ են ստացվել: Նկարագրելով հունիսի 3-ի դեպքերը՝ հոդվածագիրը գրում, խմբագրությունն ընդգծում է. «Վանեցին ինքնապաշտպանության մասնակիցների նկատմամբ: Օգոստոսի համարում «Արարատն» արտատպում է ռուսական «Новостн» թերթի 1896 թ. № 212-ում զետեղված «Վանի կոտորածը» խորագրով հոդվածը՝ իբրեւ ականատեսի նամակ: Այն մանրամասն նկարագրում է իրադարձությունների շղթան՝ սկսած 1895-ի վերջերից, երբ տեղի էին ունեցել Վասպուրականի գրեթե բոլոր գավառների խաղաղ բնակչության կոտորածները, որոնց պատճառով գավառաբնակ ժողովրդի մի հսկա զանգված աստիճանաբար 19վել էր Վան՝ դժվարություններ ստեղծելով ժողովրդի պարենավորման գործում:

Կուսակցությունները ձեռնամուխ էին եղել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, տակայն ժամանակակից ականատես Համբարձում Երամյանի վկայությամբ՝ դրա ընթացքն այնքան էլ հաջող չէր նրանց ոչ համերաշխ գործունեության պատճառով: 1895 թ. վերջերին Վասպուրականի պատրիարքական փոխանորդ Սահակ վարդապետ Բագրևանդցին, անհանգստացած ողջ նահանգի հայ բնակչության դեմ կատարված սահմոկեցուցիչ դեպքերից, անընդմեջ մամակներ և հեռագրեր է ուղղում

¹ «Արարատ», 1896, № 2, էջ 87:

¹ «Արարատ», 1896, № 6, էջ 329:

սկզբում՝ Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ ահագանգելով, խնդրելով, ապա պահանջելով միջոցներ ձեռք առնել դադարեցնելու նահանգի հայ բնակչության կոտորածները: Նա գրում էր նաև քաղաքին սպառնացող վտանգի մասին:

1895 թ. ուշ աշնանից սկսած վանեցիները ամեն վայրկյան մտածում էին վերահաս աղետի մասին: Սահակ վարդապետը չի հավատում 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրին և որոշակիորեն գյտում է. «Եթե այս բարենորոգումները հայ ժողովրդեան համար են, կարծեն հայ ժողովուրդ չպիտի մնա մինչև որ բարենորոգումներն գործադրվեն»¹: Տառապանքի փորձով իմաստնացած հոգևորականը գիտակցում է, որ չնայած Վան քաղաքը դեռևս ազատ է մնացել այդ ողբերգական դեպքերից, սակայն կիսանի նաև նրա հերքը²: Տագնապի և ահագանգի հեռագրերին հետևում է մանրամասն հաշվետվությունը, թե Վասպուրականի որ գավառում ինչքան գյուղ, եկեղեցի է ավերվել, ինչքան ժողովուրդ է կոտորվել և ինչքան՝ բռնի կրոնափոխվել³: Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղած առաջին զեկուցագիրը վերաբերում է Խիզան, Սպարկերտ, Մամուտանք, Կարկառ գավառների հայ բնակչության կորուստներին, իսկ երկրորդը՝ Արճեշ, Արծկե, Թիմար, Հայոց Չոր գավառների հայ բնակչության սրածոթյանը, հայկական գյուղերի ավերմանը⁴: Նահանգի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Բագրևանդցին և Վարագա վանքի վանահայր Դանիել վարդապետը չեն բավարարվում պատրիարքին և կաթողիկոսին լուրեր հաղորդելով. նրանք կոնկրետ միջոցառումներ են ձեռնարկում, դիմում են նահանգապետ Նազրմ փաշային և իբրև կայսերական կոմիսեր Վասպուրական ժամանած Սաադեդդին փաշային: Վերջինս կոտորածները կանխելու փոխարեն աստիճանաբար շիկացնում է մթնոլորտը, հրահրում քուրք մոլեռանդ ամբոխին, բանտարկված քուրդ ավագակապետ Շաքիրին հրավիրում է Վան, երկու օր հյուրասիրում, ապա համապատասխան հրահանգներ է տալիս և ուղարկում իր ավագակառքը: «Մտադարարի» պաշտոնով Վան եկած Սաադեդդինը

սկսեց միջամտել նահանգի քաղաքական և զինվորական գործերին, մեկուսացրեց նահանգապետ Նազրմ փաշային իբրև հայ հեղափոխականների (կամ ֆիդայիների) պաշտպանի և զանգվածային խուզարկություններ սկսեց հեղափոխականներ կամ ֆիդայիներ գտնելու պատրվակով:

Ի հակակշիռ հայ «հեղափոխականների» Սաադեդդինը քուրքերից ստեղծում է այսպես կոչված «հեղափոխական կոմիտեներ», այսինքն՝ մինչև ատամները զինված քուրք-քրդական խմբեր¹: Խուզարկությունները կատարվում էին գրգռիչ եղանակով՝ 300–600 զինվորի ուղեկցությամբ, որոնք ամեն ինչ անում էին միջադեպեր ստեղծելու համար: Խուզարկությունները որևէ արդյունք չտվին: Այդ պատճառով պատրիարքական փոխանորդը համարձակություն ունեցավ բողոքելու և կայսերական կոմիսերից պահանջեց դադարեցնել խուզարկությունները: Վանի հայությունն իրեն պահում էր խիստ զգույշ, որովհետև դրացի քուրքերն զգուշացրել էին սպասվող կոտորածների մասին:

Կոտորածն սպասվում էր մայիսի 31-ին, սակայն հետաձգվեց քուրքերի Կուրբան Բայրամ տոնի պատճառով: Վանի շուկայում մի քանի օր փակ էին հայերի խանութները: Վերջապես Սաադեդդինը ստեղծեց կոտորածների առիթը, հունիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Այգեստանից դուրս գտնվող Ավոյի դար վայրում գիշերապահ զինվորները ընդհարում են ունենում մաքսախույզ քրդերի հետ, որի ժամանակ սպանվում են մի զինվոր և սպա: Տեղական կառավարությունը, մասնավորապես Սաադեդդին փաշան այդ դեպքերը վերագրում են հայ ֆիդայիներին, և հենց գիշերվա ընթացքում՝ մինչև վաղ առավոտ, քուրքական մեծաքանակ զորքերը պաշարում են Այգեստանի գուտ հայաբնակ բոլոր քաղերը: Կեսօրից սկսվում է սոսկալի կոտորածը:

ՀՀ ազգային արխիվում պահպանվել են բազմաթիվ հոդվածներ, որոնց հեղինակները հայ հոգևորականներ են: Դրանք հրատարակվել են «Արարատում» առանց հեղինակի ինքնությունը նշելու: Մեկ տասնյակից ավելի այդ հոդվածներում տարբեր հեղինակներ շարադրում են դեպքերի ողջ ընթացքը՝ սկսած հունիսի 2-ից մինչև 10-ը: Այդ սակավա-

¹ ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 52, ք. 112:

² Նույն տեղում, գ. 55, ք. 111, գ. 58, ք. 33:

³ Նույն տեղում, ք. 36–39:

⁴ Նույն տեղում, ք. 49–50:

¹ Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 17, գ. 70, ք. 20:

թիվ ականատեսները պատմության համար ստեղծում են իրադարձությունների շղթան: Ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք. «Արարատում» հրատարակված տեղեկագրերում, նաև ազգային արխիվում պահպանված վավերագրերում հեղինակները զգուշանում են նշել ինքնապաշտպանության ղեկավարների անունները՝ բավարարվելով «երեք կուսակցությունների ղեկավարներ» արտահայտությամբ: Նրանց զգուշությունն ուներ հիմք և պատճառ, նամակագիրները վախենում էին սպասվող հետևանքներից: Շարադրելով դեպքերի հաջորդականությունը բոլոր հեղինակներն ընդգծում են այն փաստը, որ ինքնապաշտպանության մասնակիցները (իրենց արտահայտությամբ՝ «անձնապաշտպանները») մի ողջ օր ոչինչ չձեռնարկեցին՝ հուսալով կառավարական, պետական որևէ միջամտություն: Եվրոպական մեծ տերությունների հյուպատոսների աչքի առաջ սկսված սոսկալի կոտորածը 4 ժամվա ընթացքում մոխրակույտի վերածեց Վանի Հայկական, Թորոման, Ս. Հակոբ, Կլոր Դար, Շանոյի Դար և Թուխ Մանուկ թաղերի հայերի տները: Թշնամու սրից ազատվածներն ապաստանեցին անգլիական, ռուսական, պարսկական, ֆրանսիական հյուպատոսարաններում: Այդ բոլորից հետո Վանի երիտասարդությունը դիմում է ինքնապաշտպանության: Իրենց ապստամբ ներկայացնող անգլիական հյուպատոս սրբ Ուիլյամսին նրանք պատասխանում են. «Մենք ապստամբներ չենք, այլ ինքնապաշտպաններ և ինքզինքնիս կպաշտպանենք իսլամական մոլեռանդ խուժանի հարձակմանց ընդդեմ... Երկուշաբթի օրը մենք չդիմեցինք ինքնապաշտպանության, հաատալով, որ տեղական կառավարությունն այլտի միջամտել և վերջ տա խուժանի հարձակմանց, սակայն, երբ տեսանք, որ արինահեղութիւնը, հրկիզութիւնը և ավարառութիւնը անարգել կյառաջանան և մեզ ալ վիճակակից այիտի ընեն Հայկականքի, Կլոր Դարի և Ս. Հակոբի դժբախտ ժողովրդեան, դէպք պատահելեն 20 ժամ յետո միայն զենք վեր առինք անձի պաշտպանութեան համար»¹: Մանրամասն նկարագրելով Վանի ինքնապաշտպանների հերոսական գործերը՝ Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդն իր տեղեկագրում գովեստով է արտահայտվում Վանի հերոսական կամանց մասին. «Ուրախալի

էր տեսնել, թէ իզական սեռն ալ որպիսի ոգևորութեամբ մասնակցում էր անձնապաշտպանութեան գործին»¹:

Վանի պատրիարքական փոխանորդը Իզմիրյանին և Խրիմյանին ուղղած զեկուցագրերում գնահատական է տալիս քաղաքի ինքնապաշտպանների անձնվիրությանն ու անձնագոհությանը. «Եթե չլիներ ընդդիմութիւնը, տարակոյս չկա, որ բոլոր Վանա ժողովուրդը հռեզոյն կերպով վիճակակից այիտի լինէր Հայկականքի և գիտերու ու գաւառներու ժողովրդեան»: Ըստ նրա տեղակատվության՝ Այգեստանի և կենտրոնական թաղերի մեջ ցույց տված այդ դիմադրությունը, որը տեեց 5 օր և արգելեց թուրք ու քուրդ մոլեռանդ ամբոխի մուտքը այնտեղ, «միջոց տուեց ժողովուրդին ապաստանավայր գտնել հիւպատոսարաններում և այլ տեղեր»: Այդ ինքնապաշտպաններին Սահակ վարդապետը գնահատում է՝ անվանելով Վանի և շրջակա գյուղերի «երիտասարդութեան և պատանեկութեան ընտրելագոյն, ամենաթաւր ու զարգացած մասը»²:

Դեպքերի հոգևորական տարեգրի սրավի աչքից չի վրիպում, որ թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորներն առաջին օրերին թողարկվում էին քրդական տարագով, հետագա օրերին նրանք կռվում էին հայ ինքնապաշտպանների դեմ իրենց պաշտոնական համագդեստով: Կայսերական կոմիսեր Սաադէդդին փաշան չէր սպասում ինքնապաշտպանական նման գործողությունների և դրանք որակավորում է իբրև ապստամբություն, ընդգծում, որ ամենայն հավանականությամբ հայերի մեջ կան լավ զինված օտարահպատակներ, և ինքը պարտավոր է զենքի ուժով ճնշել այդ ապստամբությունը: Նման բովանդակությամբ հեռագիր է ուղղում նա «վեհափառ» սուլթանին և խնդրում լրացուցիչ ուժեր: Մեր խնդրից դուրս է շարադրել դեպքերի ողջ ընթացքը: Մենք աշխատում ենք ցույց տալ, թե ինչպիսի վերաբերմունք էին ցուցաբերում Վասպուրականի և այլ վայրերի հայ հոգևորականները ինքնապաշտպանների նկատմամբ և ինչպես են իրենք միջամտել այդ իրադարձություններին:

¹ «Արարատ», 1896, նոյեմբեր, էջ 527:

¹ Նույն տեղում:

² «Արարատ», 1896, № 7-8, էջ 529:

Կոտորածի առաջին օրը Վանում էր գտնվում Վարագա վանքի վանահայր Դանիել վարդապետը, որը դեպքերի առաջին ականատեսի իրավունքով, իրեն պատասխանատու համարելով հայրենակիցների կյանքի համար, ձի է հեծնում և ճանապարհվում Սաաղեղդի մասնատեղին՝ կոտորածները դադարեցնելու խնդիրը պահանջով նրան ներկայանալու նպատակով: Կոտորածների ահեղ ժամին, չանալով իր բարեկամների խորհրդին, հաշվի չառնելով սեփական անձը, նա գնում է իր հայրենակիցներին փրկելու: Դժնապարհին թուրք խուժանը նրան իջեցնում է ձիուց, գազանաբար խոշտանգում և գցում առուն, ուր 5-6 օր անքաղ մնալով, կեր դառնալով արյան հոտից վայրենացած շներին, անճանաչելիորեն կերպարանափոխվելով՝ ի վերջո հանձնվում է հողին: Դեպքերի ականատես Համբարձում Երամյանն այդ մասին գրում է. «Օրհնեալ լինի քո հիշատակը, հա՛յր Դանիել: Դու ի կենդանության անձուներ սպասատու էիր եկեղեցիին, ժողովրդին և Վարագայ վանքին, կամովին դեպի ստոյգ մահ դիմելով, գոհեցիր կեանքդ՝ ուրիշներ փրկելու յոյսով»¹:

Տեղեկագրերից, հողվածներից ամբողջանում է Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Բագրևանդացու հայրենամիլեր կերպարը: Ողջ 1895 թ. ընթացքում նա հայտնվում էր այնտեղ, ուր ժողովուրդն զգում էր իր կարիքը: Վանեցիները նրան անվանում էին «անձնադիր հովիւ և խղեալիստ ճնշակեան»²: 1896 թ. մարտին Վանում սպասվում էր Կարմո և Բայազետի հայկական կոտորածների կազմակերպիչ, կայսերական կոմիսեր Շաքիրի գալուստը: Հոգևոր առաջնորդը հրաժարվում է ներկայանալ նրան և ի պաշտոնե բարի գալուստ մաղթել. «Չայիտի դիմադրեմ այդ գազանը և չայիտի սեղմնմ նորա արիւնաբաբախ ձեռքը», - առարկում էր նա իրեն համոզողներին:

Քսանհինգ շատախցի բանտարկյալներ, որ ազատագրվել էին թուրքերին դիմադրություն ցույց տալու համար, մայիսի սկզբներին կայսերական ներումով պետք է ազատվեին՝ հավատարմության երդում տալու պայմանով: Արարողությունը պետք է կատարեր առաջնորդական փոխանորդը՝ Սահակ վարդապետը, որի հոգուն հակառակ էին

կեղծ երդումները: Սիայն նահանգապետի օգնական հայազգի Ստ. Մե-լիքյանի պնդմամբ նա ընդառաջեց կառավարության այդ պահանջին¹: Իմանալով, թե Սահակ վարդապետը ինչ մեծ հեղինակություն է վայելում Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարների մոտ՝ անգլիական հյուպատոսն անձամբ դիմում է նրան՝ ինքնապաշտպաններին համոզելու, որ գեներ վայր դնեն: Նրան է դիմում նաև կայսերական կոմիսեր Սաաղեղդինը՝ ստիպելով, որ վերջինս 60 այլ վանեցիների հետ սուլթանին ուղղված հեռագիր ստորագրի, որի մեջ ինքնապաշտպանները մեղադրվում են իբրև կատարված իրադարձությունների պատասխանատու: Կայսերական կոմիսերին դա չի հաջողվում: Իր հակառակությունների և ընթոստության համար կայսերական հրամանով Սահակ վարդապետը կանչվում է Կ. Պոլիս և արգելափակվում հայոց պատրիարքարանում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սյրտիչ Խրիմյանը, որ քաջածանոթ էր Սահակ վարդապետի հայրենամիլեր գործունեությանը, մեծ ջանքեր է քափում նրան աքսորից ազատելու համար: Այդ նպատակով նա դիմում է նորրևմտի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին: 1897 թ. ապրիլի 28-ով քվազրված նամակում պատրիարքը կաթողիկոսին հայտնում իր ջանքերի ասպարդյունության մասին: Վանի նահանգապետը ինքն էր պատասխանել հայոց պատրիարքին. «Բարձր Դուռը հարմար չի դատիր Սահակ վարդապետի Վան դառնալը»²: Այդ բանը պատրիարքը բացատրում էր Վանից ստացված անստորագիր նամակներով, ուր պատրիարքական տեղապահը կառավարությանն էր ներկայացվում աննպաստ գույներով, իբրեւ քաղաքականապես անվստահ անձնավորություն: Օրմանյանը խոստանում էր հայոց հայրապետին, որ չի դադարեցնի իր միջամտությունները և կաշխատի Սահակ վարդապետին վերադարձնել իր պաշտոնատեղին՝ Վան:

Օրմանյանից առաջ Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանը, որ ժամանակակիցների կողմից ստացել էր «երկաթե» մականունը, կտրականապես մերժեց սուլթան Համիդի առաջարկը՝ պատրիարքա-

¹ Սահակ վարդապետը քուրբական կառավարության անվստահությունն էր հրավիրել իր վրա, երբ դեռ Մեծօփա վանքի վանահայրն էր. այն ավելի ուժեղացավ, երբ նա հաստատվեց Վանի նահանգի պատրիարքական տեղապահ կամ փոխանորդ:

² ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 185, ք. 25:

¹ Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 372:

² Նույն տեղում, էջ 376:

կան կոնդակով հանդարտեցնել խռովահույզ ժողովրդին և կոտորածների մեղքը բարդել կոտորվողների վրա: Այդ առաջարկի մասին հայտնելով կաթողիկոսին՝ Իգմիրյանը գրում է. «Երբեք հայերը տեղի չեն տուած կոտորածաց և բնական ալ չէր, որ տային... Բ. Դուռը մեզմէ պահանջեց, որ կոնդակ հանելով յորդորենք ժողովուրդը տեղի չտալու: Այդպիսի յորդորը շատ անիրավ պիտի ըլլար... յանիրաւի քափուած այնքան անմեղ արիւններուն պատասխանատուութիւնը զոհերուն վրայ թողնելուն և ջարդերն կարգադրող ու գործադրողները ի չքմեղս հանելու աշխարհի առաջ...»¹: Պատրիարք Իգմիրյանը վրդովվում է, որ թուրքական արքունիքը մի քանի անգամ կրկնում է այդ պահանջը, սակայն կոտորածները, բռնի կրոնափոխությունները և առևանգումները կասեցնելու ուղղությամբ ոչինչ չի ձեռնարկում²:

Նույն պահանջով կաթողիկոսին են դիմում ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ ստիպելով, որ վերջինս կոնդակով դիմի արևելահայությանը, որ նրանք օգնության չհասնեն արևմտահայ հայրենակիցներին՝ ազատագրական շարժման մասնակիցներին որակելով իբրև «հեղափոխական կոմիտեների» անդամներ: Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Գորեմիկինը կաթողիկոսին է հաղորդում իր կառավարության դիրքորոշումը հայ ինքնապաշտպանների նկատմամբ. «Կառավարութիւն ռուսաց ոչ բնաւ իմք կարէ հաւանել ընդ յեղափոխական եղանակս, զորս ի գործ արկեն առաջատրք հայոց, որպիսիք ունել ունին միայն կարի կործանիչս վասն յամագայնոց իւրեանց ի Տաճկաստան»³: Դիմելով դիվանագիտական հնարքների, ակնհայտ հակա-

սության ցուցադրելով թուրքական և ռուսական կառավարությունների վարած հայկական քաղաքականության մեջ՝ 1896 թ. հուլիսի 29-ին հայոց կաթողիկոսը դիմում է ռուսական ցարին՝ հուսալով, որ միայն նրա «հզոր հեղինակութիւնը» վերջ կդնի կոտորածներին: Միասնություն կլինեի կարծել, քե վեհափառ հայրապետը հավատում էր, որ ցարը միջոցներ կձեռնարկեր «զլխովին ոչնչացման դատապարտված» արևմտահայության փրկության համար: Բայց նա դիմում էր իր ձեռքից եկած բոլոր միջոցներին: Ուշագրավ է, որ Վանի երիտասարդության ծաղիկը ներկայացնող ինքնապաշտպանները անընդհատ կապ են պահպանել կաթողիկոսի հետ, նրան տեղյակ պահել իրադարձությունների ողջ ընթացքին:

Ինքնապաշտպանական խմբերի՝ Վանը թողնելուց 6 օր անց՝ 1896 թ. հունիսի 16-ին, երբ արդեն գտնվում էին պարսից սահմանագլխին՝ պատմական Խանասորի մոտակայքում, լուր են ուղարկում Սալմաստ, օգնություն խնդրում կառավարության կողմից ուղարկված քուրդ ելուզակներից պաշտպանվելու համար: Այդ լուրերը կաթողիկոսին է հաղորդում վանեցի նամակագիր Կարապետ Գուլաքաղյանը, որը հավանական է համարում, որ օգնության զննցողները՝ մոտ քառասուն հայեր, գոհվել են ինքնապաշտպանների հետ միասին: Վերջինս բողոքում է Թավրիզի հոգևոր առաջնորդ Աբսեն վարդապետ Մարգարյանից, որը քայլեր չի ձեռնարկում պարսից կառավարական շրջանակներում ինքնապաշտպան փախստականների վիճակը բարելավելու համար: Հունիսի 19-ով քվազրված նամակի հեղինակը կաթողիկոսին է հայտնում իր իմացած վերջին փաստերը «սիրելի Սկրտիչ Ավետիսյանի» և նրա 800 ընկերների մասին, որոնք գտնվում են Բարդուղիմեոս Առաքյալի վանքի շրջակայքում և շրջապատված են քուրդ հրոսակներով¹: Նամակը Մ. Խրիմյանին է հասնում այն ժամանակ, երբ ինքնապաշտպանները շրջափակվել և կոտորվել էին: Վեհափառ հայրապետին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է հաղթահարել ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հարուցած խռնդոտները և բույլովություն ստանալ՝ սկսելու համահայկական հանգանակություն՝ կոտորածներից մազա-

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, ք. 147:

¹ Նույն տեղում, ց. 17, գ. 70, ք. 135:

² Իգմիրյանին հաջորդած պատրիարք Մաղաթիա Օրմանյանը առավել զգույշ դիրք գրավեց: Տարիներ անց, երբ նա շարադրում էր իր կորողային աշխատությունը՝ «Ազգապատումը», քննադատական խոսք է ուղղում Մատթեոս Իգմիրյանի հասցեին՝ գտնելով, որ «Երկաթե» պատրիարքը վարել է անխոհեմ քաղաքականություն: Սակայն, խոսելով հայ ազատագրական շարժումների մասին ընդհանրապես, շարժման սկզբնավորումի և հետագա ընթացքի համար մեղավոր է համարում թուրքական կառավարության վայրած հայահալած քաղաքականությունը, որի հետևանքը եղավ այն, որ «1878-1882 թթ. հանդարտ աղերսարկուն բռնադատեալ նոր միջոցներու մղուեցաւ... անաշատ կշռադատողը յայտնապես կը տեսնէ որ կերպով մը օսմանեան կառավարութիւնն էր փոփոխութեան պատճառ տուողը...» («Ազգապատում», հ. Գ, էջմիածին, 2001, էջ 5060):

³ ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52:

պործ խլակներին՝ քե Արեմտյան Հայաստանում մնացածներին և քե՝ Արևելյան Հայաստան գաղթածներին, օգնություն ցուցաբերելու համար:

*Տարեգիրք Երևանի Գեղարվեստի Պետական
Ակադեմիա, 2006, էջ 94-103:*

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՍՅԱՆՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԸ

XIX դ. հայ հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական, մշակութային գործիչների մեջ ուրույն տեղ ունի Մկրտիչ Խրիմյանը. ինքնուրվարժապետ դարձած, 1854 թ. վարդապետ օծված, Վարազա և Սբ. Կուրապետի վանքերի վանահայր, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավար, Վասպուրականի և Տարոնի հոգևոր առաջնորդ, Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովի կրոնական ժողովի ատենապետ, Երուսաղեմի աքսորական, ապա՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Իր գործունեությամբ նա իրար շաղկապեց Արեմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ վայրերը՝ Տարոնն ու Վասպուրականը, ապա՝ Արևելյան և Արեմտյան Հայաստանը: Գործունեության վաղ արշալույսին, 1850 թ., նա մեկնեց քրիստոնեական սրբազան վայրերը. «Յիս գորացավ այն սուրբ ցանկութիւն, տեսանել զԵրուսաղեմ, զաշխարհ Փրկչին մերոյ, յորում լոյսն ազավ, Բանն մարմին եղև հրաշապես և բնակեցավ ընդ մարդիկ»¹: Աշխարհական Մկրտչի ջերմ ցանկությունն էր «Աչոք իսկ տեսանել անդ գակունս աղբերաց եւ զգետոց կենդանաբար ջուրց, որ բխեցին Երուսաղեմ, և ընթացեալ արբուցին գիւթանոսական անապատն»²: Այնտեղ՝ Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց մեծահռչակ վանքում օրհանած երիտասարդ Մկրտիչը, արբեցած սուրբ վայրերի առատությունից, գեղեցկությունից, ցանկացավ հագուրդ տալ կրթության իր անհագ ծարավին, ինչին ձգտում և երագում էր նրա օծուր-

ված հոգին: Մեծ էր նրա հուսախաբությունը, երբ զգաց, որ այդ հռչակավոր վանքի միաբանությունը չունի մտավոր այն բարձր մակարդակը, որին ծարավի էր ինքը: Բայց սուրբ վայրերի շոշափելի մերձությունը նրա մեջ արթնացրին գրելու նիրհած բնածին ձիրքը: Մենաստանի խաղաղ առանձնության մեջ նրան հատկացվել էր մի փոքրիկ սենյակ. «...գի վիճակվեցավ ինձ՝ փոքրկանս մի փոքրիկ սենեակ, շինեալ առանձին ի վերայ տանեաց և հայէր դռուն ընդ արևելս ՚ի լեռոն Զիթենեաց: Նախագուշակ արդեոք սենեակն այն, քե տիրացու Մկրտիչն՝ վարդապետ լինելոց է»¹: Այդ սենյակում նա սկսեց գրել «Հրախրակ երկրին Աւետեաց» պոեմը: Բառասուն տարի անց, կրկին լինելով Երուսաղեմում, նա հիշում է, քե ինչպես է գրել և միաժամանակ՝ երգել: Այն ժամանակվա Տեր Հովհաննես մեծագործ պատրիարքը, լսելով նրա երգը, մոտենում է և հարցնում, քե ի՞նչ է երգում: Խրիմյանը պատասխանում է, որ գրում և երգում է Հրախրակը Աւետեաց երկրին, հրավիրում է «գմանկունս և զժողովուրդս հայոց», որ ուխտի գան Երուսաղեմ: Կ. Պոլիս վերադառնալով՝ 1851-ին, նա լույս ընծայեց իր երկրորդ ստեղծագործությունը՝ «Հրախրակ երկրին Աւետեաց» պոեմը: Ինչպես առաջին «Հրախրակը», այս երկրորդը ևս իր վրա մեծ չափով կրում է Մխիթարյան հայրերից Արսեն Բագրատունու «Հայկ դյուցազնի» ազդեցությունը, գրված է հին հայկական տաղաչափությամբ: Ուժգին հայրենասիրության հետ մեկտեղ այս քերթվածն աչքի է ընկնում սուրբ գրքերի արտակարգ իմացությամբ, կրոնական ջերմ զգացումով և հոգևոր ներշնչանքով: Կարդալու ընթացքում ընթերցողն անբնդիստ զարմանում է, քե հեղինակը՝ 30-ամյա աշխարհիկ անձնավորությունը, ինչպես է ստեղծել քրիստոնեական վարդապետությանը նվիրված այդպիսի մի կոթող: Պոեմն ընթերցելուց հետո պարզ է դառնում, որ միանգամայն օրինաչափ և բանական էր այդպիսի խրիմյանի կյանքի հետագա ընթացքը: Եվ պատահական չէ, որ հետագայի հոգևորական պատմաբանները Խրիմյանի գրական ստեղծագործությունների մեջ ամենաբարձրը գնահատել են երկու հրավիրակները:

«Հրախրակ երկրին Աւետեացը» բաղկացած է յոթ երգից: Ամեն մի երգն ունի «նախացոյց պատկեր իմաստից» վերտառությամբ համառոտ

¹ Մ. Խրիմեան, Ամբողջական երկեր, Նիւ Եորք, 1929, էջ 520:
² Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում, էջ 521:

բացատրություն, թե ինչ է նկարագրված այդ երգում: Առաջին երգը նվիրված է սուրբ Նազարեթ քաղաքի անարատ կույսի հղությանը և Հիսուսի անմեղ մանկությանը: Ապա ընթերցողը ծանոթանում է Բեթլեհեմին, Հորդանան գետին, և «քանք նորին կշտամբողական առ ազգն Հրեից»: Նկարագրում է Հիսուսի մկրտությունը և հորդոր է կարդում բոլոր մանուկներին՝ «անարատ պահելու զընկալեալ շնորհս մկրտութեան»: Երկրորդ երգում խրատում է մանուկներին (պետք է հասկանալ ընթերցողներին)՝ «չերկրպագել փառաց ախտին», իր խոսքով ընթերցողներին ուղեկցում է Տիբերական ծովի եզերքը, ապա բարձրացնում Թաբորական լեռը, նկարագրում Բրիստոսի պայծառակերպությունը, վերջում հորդորում է մանուկներին՝ հետևել Բրիստոսի «խաչակիր առաքի՜նութեան»: Այդպես մանրամասն իր բոլոր երգերով, հայկական հին տաղաչափությամբ, շքեղ գրաբարով հայությանն է հանձնում Նոր կտակարանի բոլոր դրվագները: Այդ յոթ երգի մեջ դրսևորվում է Խրիմյանի քաջիմացությունը հայ մատենագրությանը, մինչև իր օրերի հեղինակներն ու գիտնականները: Յավոք, հեղինակը ծանոթ չէր եվրոպական գրականության նմանատիպ ստեղծագործություններին, տեղյակ էր միայն այն սակավաթիվներին, որոնք իր ժամանակ թարգմանված էին հայերեն: Պոեմի վերջում հեղինակը համառոտ ծանոթություններ է տալիս «Հրավիրակում» հիշատակված սուրբ վայրերի մասին, ինչպես՝ Նազարեթ, Բեթլեհեմ, Հորդանան գետ, «գեառն փորձութեան», Տիբերական ծով, Թաբորական լեռն, Սիոն վերնատուն, Գեթսեմանի ձոր և ներկայացնում բազմաթիվ այդպիսի վայրերի և՛ տեղադրությունը, և՛ նկարագրությունը, և՛ բացատրությունը: Դրանք լայնացնում են ընթերցողի մտահորիզոնը և ցանկություն առաջացնում լինելու այդ սուրբ վայրերում. այսինքն՝ հեղինակը հասել էր իր նպատակին, հրավիրակը կատարել էր իր գործը:

Խրիմյանի կապը Երուսաղեմի հետ շարունակվեց նաև հետագայում: Տարիներ անց՝ 1869-ին, նա ընտրվեց հայոց պատրիարք: Օսմանյան մայրաքաղաքում գտնվող պատրիարքարանը գերակա դիրք ուներ կայսրության կազմի մեջ մտնող հայկական հոգևոր հաստատությունների՝ ինչպես Կիլիկիո և Ադրամարի կաթողիկոսությունների, այնպես էլ Երուսաղեմի պատրիարքության նկատմամբ, որովհետև նրանք բոլորն

էլ ընտրվում և հաստատվում էին Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի ու վարչության կողմից՝ ունենալով պատրիարքի հավանությունը: 1869–1873 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանը բարեկամական ջերմ հարաբերություններ է հաստատում Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եսայու հետ, և քանի որ վերջինս տարիքով իրենից մեծ էր, հաշվի չառնելով իր դիրքը, իրեն համարում էր Եսայու կրտսեր եղբայրը: Նրանք մամակներով խորհրդակցում էին իրար հետ, և Խրիմյանի խորհուրդները հաճախ շոշափում էին համազգային շահեր: Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանի արխիվում պահվում է Խրիմյանի ֆոնդը, որտեղ կան նրա ձեռքով գրված բազմաթիվ մամակներ, այդ թվում նաև՝ ուղղված Եսայի պատրիարքին: Ուշադրություն է գրավում 1872 թ. մայիսի 4-ին քվագրված մամակը՝ ուղղված Երուսաղեմի պատրիարքին, ուր վերջինս զգուշացվում էր «հայոց նվիրական իրավունքները» աչքաթող չանելու համար, քանի որ քրիստոնյա բույր եկեղեցիների պետերը (խտալացիներ, գաղիացիներ, իսլամացիներ) ոտնձգություններ էին կատարում հայերին պատկանող սուրբ վայրերի նկատմամբ: Թուրքական կառավարությունը, համեմատելով հայերի և եվրոպական մյուս ազգերի ունեցած կշիռն ու հեղինակությունը, համարյա միշտ պաշտպանում էր քրիստոնյա հզոր պետությունների հոգևորականների շահերը: Այդ պատճառով տուժում էր հայոց եկեղեցին: Խրիմյանի սրափ հայացքը նկատում էր այդ բոլորը և կանխատեսում դրանից բխող բացասական հետևանքները. «Երուսաղեմի խնդիրը այնպես մի ըմբռնեք, թե սոսկ Երուսաղեմի պատրիարքին կամ հոն տեղի քանի մը հայ բնակչաց կը վերաբերի, այլ ընդհանուր ազգին, որով Էջմիածնա կաթողիկոսին և ինձ իսկ զխոփին»¹: Կ. Պոլսի պատրիարքը լավ գիտեր, որ հայերը Երուսաղեմում հաստատվել են մեծ գոհերի գնով: Նա չէր խաբվում օսմանյան պետության «Հատուղ Հումայունի» և «Հատուղ Շեքիֆի» 1839 և 1856 թթ. հայտարարած բարենորոգումների ծրագրով: «Դրրն թե ազատ դարու մեջ կապիմք, կրոն, եկեղեցին ազատ է, իրավանց բռնություն չիկա, բայց հայերուն գոհ դեռ պետք է շարունակվի», գրում էր Խրիմյանը Երուսաղեմի պատրիարքին՝ խորհուրդ տալով գոր-

¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 25:

ծել մեծ զգուշությամբ և դիվանագիտությամբ, Սբ. Հարության և Սբ. Ծննդյան տաճարները հայոց իրավասությունից դուրս չքողներու, Բ. Դռան և «ամողորմի ոսոխաց» վրեժխնդրությունից զերծ պահելու համար: Նա լավ գիտեր, որ Ազգային ժողովն ու վարչությունը իրական և իրավական ուժեր չեն, որոնց վրա հենվելով հնարավոր լինել լուծել ազգային խնդիրները. «Խորհուրդ կուտամ անկեղծ մտերմաբար, չվստահել այնչափ Ազգային վարչության ուժին վրա. այդ երևակայական ուժը Բ. Դռան քով կապվելով չի կարն այնչափ խլրտիլ, զի ամուր շղթաներ զինքն պարավանդած են»¹: Նա համոզված էր, որ այդ մարտը շահելու համար անհրաժեշտ է խոհեմություն և դիվանագիտություն:

Դրանով չի ավարտվում Կ. Պոլսի պատրիարք Խրիմյանի կապը Երուսաղեմի պատրիարքի հետ: 1873 թ. հուլիսի 14-ին Խրիմյանը նամակ է ուղղում պատրիարք Եսայուն, որի մեջ շոշափված հարցերը վերաբերում են ոչ թե կրոնական խնդիրների, այլ՝ տնտեսական: Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքն արքունի ճարտարապետից նվեր էր ստացել մի ագարակ, որը նրան արժեցել էր 30-40.000 լիռա: Սակայն վանքի միաբանությունն աչքաթող էր արել ագարակի մշակությունը, և դրանից ստացվում էին չնչին եկամուտներ: Անգամ հեռվից Խրիմյանը քաջատեղյակ էր Երուսաղեմի պատրիարքության տնտեսական կարիքներին և իր խորհուրդներով ուղի էր նշում գործերը կարգավորելու համար: Նա զգուշացնում էր, որ ուխտավորների նվիրատվությունները հետզհետե պակասում են, հետևաբար անհրաժեշտ է ունեցածը պահպանել և մշակել այնպես, որ դրանցից ստացվող եկամուտները հետզհետե ավելանան, և վանքը տնտեսապես բարգավաճի: Խրիմյանը մատնանշում է, որ մայրաքաղաքի մոտ գտնվող հողային կալվածներն ավելի մեծ արժեք ունեն մյուսների համեմատ, որովհետև նավահանգիստ ունեն և լավ ճանապարհներ, դրանց բերքը դուրսին է սպառողին հասցնելը: Երուսաղեմի վերոհիշյալ հողային կալվածքն այդպիսի ագարակ է, սակայն այն մեծ բերք չի տալիս, քանի որ նրա մշակումը կատարվում է նախնադարյան եղանակով՝ «Նոյ նահապետին արոր և խոփով»: Խրիմյանն առաջարկում է երկրագործության զարգացման հետևյալ ուղին. «Ինչպես ամեն

լույս Եվրոպայեն կընդունենք, պետք է մշակութեան արուեստին գաղափարն ևս անկե փոխ առնումք և այս է միակ միջոցը, այսինքն՝ պետք է փութաք, աճապարեք երկու հատ հասակավոր աշակերտներ դրկել ի Գերմանիա. մեկն հատկապես երկրագործութեան արուեստ սորվելու համար, մյուսն՝ մանկավարժութեան. մեկն՝ հացի առատութեան, մյուսն՝ մտաց բարգավաճման: Այս երկու պետք Երուսաղեմի համար՝ հոգի և մարմին են»¹: Նախապես զգալով Երուսաղեմի պատրիարքի առարկությունները՝ այդ առաջարկություններն իրականացնելու նյութական դժվարությունների մասին, Խրիմյանը մանրամասն հաշիվ է կազմում, թե հինգ տարվա ընթացքում երկու ուսանող Գերմանիայում ուսանելու համար ինչքան ծախս կպահանջվի և համեմատում նրանց տված օգուտի հետ: Ազգի լուսավորության և երկրագործության զարգացման համար նա առաջարկում է դիմել նույնիսկ արտակարգ միջոցների՝ վաճառել Սբ. Հակոբյանց տաճարի ոսկին ու արծաթը և ձեռնարկել այդ գործի կատարումը: Խրիմյանը տեղեկացնում է Երուսաղեմի պատրիարքին, որ իր նախաձեռնությամբ Ազգային վարչությունը ծրագրել է Հայաստանի ամեն մի գավառից մեկ ընդունակ աշակերտ ուղարկել Գերմանիա՝ մանկավարժություն և երկրագործություն ուսանելու: «Հայոց ազգի ներկան ու ապագան բարվոքելու համար ամենեն օգտակար և զորավոր միջոցն է այս»², - փաստում է Կ. Պոլսի պատրիարքը՝ ընդգծելով այն մեծ դերը, որ կարող է կատարել ազգի համար լուսավորության և երկրագործության բարձր մակարդակը: 1873 թ. Խրիմյանը հրաժարվում է Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնից, սակայն չի խզում իր հարաբերությունները Երուսաղեմի վանքի միաբաններից:

1885 թ. Բ. Դուռը Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Մ. Խրիմյանին իբրև «անհանգիստ» հոգևորականի, հրավիրում է Կ. Պոլիս՝ իր հսկողության տակ ունենալու համար: Օսմանյան մայրաքաղաքում նա չի դադարում ազգօգուտ գործեր կատարելուց. ընտրվում է Ազգային Ընդհանուր ժողովի կրոնական ժողովի ատենապետ, իսկ 1886 թ. բացարձակ բվեով ընտրվում է Ազգային ժողովի երեսփոխան, ապա՝ եկեղեցական համագումար-ժողովի ատենապետ:

¹ Նույն տեղում, էջ 30:

² Նույն տեղում, էջ 31:

¹ Նույն տեղում, էջ 26:

1890 թ. հուլիսի 15-ի Գում-Գափուի ցույցը պատճառ դարձավ պատրիարք Խորեն Աջըգյանի հրաժարականին: Մթնոլորտը Կ. Պոլսում խիստ շիկանում է: Այդ պատճառով համագումար-ժողովը զեկուցագիր-բողոք է ներկայացնում Բ. Դռանը, բողոքում կայսերական կառավարությանը հայկական գավառներում հայ հոգևոր առաջնորդներին և թուրք պաշտոնյաներին ոչ համաչափ վերաբերմունք ցուցաբերելու համար, մինչդեռ երկուսն էլ պաշտոնավարում են նույն հրովարտակներով: Համագումար-ժողովը բողոքում է, որ Բ. Դռուն արգելում է սուրբ գրքերի ընթերցումը եկեղեցիներում, երկրում արգելվում են հայոց պատմության և քրիստոնեական հավատի վերաբերյալ գրքերը, արգելվում են օգտագործել «Հայաստան և Հայաստանեայց եկեղեցի» բառերը¹: Բողոքագրում նշված էր. «Հայաստանի վարչական, դատական և ոստիկանական, ինչպես և տրոց բաշխման մեջ հայոց ազգը զրկված է վայելել կենաց, ընչից և պատվո ապահովություն և անդորրություն»²: Համագումար-ժողովի բարձրաստիճան ինը հոգևորականներից այս փաստաթուղթը կազմեցին և ստորագրեցին միայն չորսը՝ Սկրտիչ Խրիմյանը, Գաբեգին Սրվանձտյանը, Գրիգորիս Ալեքսանյանը և Մատթեոս Իզմիրլյանը: Չորսն էլ այդ հանդգնության համար պատժվեցին և առաջինը՝ Խրիմյանը, որին ուխտագնացության անվան տակ ստիպեցին մեկնել Երուսաղեմ: Դա, փաստորեն, կրկնակի աքսոր էր: 1890 թ. դեկտեմբերից «Արծիվ» Խրիմյանը փակվեց Երուսաղեմում «ճնճողուկի վանդակի» մեջ: Սբ. Հակոբյանց վանքի վանահայրն նա գտնվում էր թուրքամետ պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի աչալուրջ հսկողության տակ: Սակայն այդտեղ էլ աքսորական Խրիմյանը հանգիստ չի նստում: Նրա հետ նամակագրական կապ են պահպանում արևելահայ և արևմտահայ հասարակական գործիչներ: Նա քաջատեղյակ էր երկրում կատարվող իրադարձություններին, զբաղվում էր նաև գրական գործունեությամբ: Տեղի տպարանում նա վերահրատարակեց «Հրաիրակ Երկրին Անտեսացը», բացատրելով, որ առաջին հրատարակությունն ամբողջովին սպառվել է: Մինչև երկրորդ անգամ հրատարակելը հեղինակը կատարեց

մեծ աշխատանք. իր իսկ արտահայտությամբ, փոփոխություններ մտցրեց, բարձրացրեց և՛ լեզվական, և՛ գրական-իմաստասիրական հոգևոր մակարդակը: Առանձին հոդվածի նյութ կարող է լինել երկու հրատարակությունների համեմատությունը, սակայն դա կլինի գրականագիտական ու լեզվաբանական աշխատանք և չի մտնում մեր առջև դրված խնդիրների մեջ: Երուսաղեմում նա ձեռնամուխ եղավ մի այլ աշխատանքի ևս: Աքսորական և աստանդական Խրիմյանը, տոչորվելով հայրենի Վասպուրականի կարոտից, իրեն կերսավորեց Արճակում ծնված շինական Պապիկի մեջ և կյանքի դպրոցում իր տեսածն ու լսածը, իր սովորածն ավանդեց թոռնիկներին՝ հայ երիտասարդներին. «Ով Վասպուրական երկիր, իմ անձկալի հայրենիք, Պապիկ և Թոռնիկ հատկապես ձեզ համար գրեցի Երուսաղեմի Սիոնի լեռան վրա, խաչի հովանեաց տակ, դու կարդալով կտեսնաս, որ Պապիկ Թոռնիկի նյութերը Վասպուրական երկրի շինական ժողովրդի ծաղիկներն են քաղած են, գործիչիկ կապելով և ահա ձերն՝ ձեզ կնվիրեմ»³ («Պապիկ և Թոռնիկը» լույս տեսավ Էջմիածնում 1894 թ.):

Գրական գործունեությունը չէր բավարարում աքսորական գործչի հոգեկան պահանջները: Հասարակական գործիչները ելք էին որոնում՝ նրան աքսորից ազատելու համար: Դա հեշտ չէր: Հնչակյան կուսակցությունը Ռուբեն Խանազատին ուղարկեց Երուսաղեմ, որպեսզի կազմակերպի Խրիմյանի փախուստը²: Այնքան մեծ էր նրա անվան հմայքը, վայելած ժողովրդականությունը, որ նրան առաջարկում էին հաստատվել եվրոպական որևէ ազատ երկրում և այնտեղից ղեկավարել հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Խրիմյանը հրաժարվեց արկածախնդրական այդ քայլից, մանավանդ՝ դա համարյա անհնար էր, որովհետև նա գտնվում էր խիստ հսկողության տակ. «Քրիստոսի ազատ քաղաքին մեջ ինչպես կաշկանդված են: Երկու անգամ լրտեսներ եկան Երուսաղեմ և երկար ժամանակ լրտեսեցին զիս»³: Խրիմյանն ընդամենը 6 ամիս էր Երուսաղեմում, երբ հեռագրերը գուժեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ս. Ս. Մակար սրբազանի մահը: Խրիմյանի հոգում առկայ-

¹ Տե՛ս Է. Կոստանյան. Մ. Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 337:

² Ատենագրությունը Ազգային ժողովու, 1890–1894, էջ 74:

¹ Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, Երևան, 1992, էջ 24:

² Ռ. Խանազատ, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908, էջ 27–28:

³ Գ.ԱԹ. Խրիմյանի ֆ., գ. 149, էջ 7:

ծում է հույսի մի շող: Դեռ Մակար Թեղուտցու կաթողիկոս ընտրվելու ժամանակ նա եղել էր կաթողիկոսական ընտրելի: Այժմ ավելի մեծ էր ընտրության հավանականությունը: Էջմիածնում սկսվեց կաթողիկոսական ընտրությունները կազմակերպելու տենդագին աշխատանքը: 1892 թ. մայիսի 5-ին Էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ հոգևոր և աշխարհիկ պատգամավորների միաձայն քվեարկությամբ՝ 72 քվեով 72-ամյա Խրիմյանն ընտրվեց կաթողիկոս Ամենայն հայոց: Սուրբան Աբդուլ Համիդը մերժեց նորընտիր կաթողիկոսին ազատել նախ՝ աքսորից, ապա՝ բուրքական հպատակությունից, որովհետև արտակարգ «սրտացավություն» էր ցուցաբերում Ռուսաստանի նկատմամբ, զգուշացնում ցարին, որ նորընտիրը քաղաքականապես անբարեհույս է և ժողովրդական խրտուսմներ կառաջացնի նաև Արևելյան Հայաստանում: Միայն ռուսական ցարի խնդրանքից հետո, ընտրությունից մեկ տարի անց, սուրբանը Խրիմյանին ազատեց աքսորից և բուրքահպատակությունից, պահանջելով, որ վերջինս մեկնի իր պաշտոնատեղին, առանց ոտք դնելու բուրքական մայրաքաղաք: Երկարատև ճանապարհորդությունից հետո, ընտրությունից 17 ամիս անց, 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարազա սուրբ խաչի տոնի օրը Խրիմյանն օծվեց կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Երկու տարի թափուր մնացած կաթողիկոսական նստավայրում առաջացել էին բազմաթիվ կնճռոտ հանգույցներ, որոնց լուծումն սպասվում էր նորընտիր Վեհափառից: Այնքան սերտ էին Խրիմյանի հարաբերությունները Երուսաղեմի միաբանության անդամների հետ, որ նորընտիր Հայրապետը նրանցից Մակար եպիսկոպոսին նամակով հրավիրում է Մայր Աթոռ և հաստատում Էջմիածնի տաճարի լուսարարապետի պաշտոնում: Նրա վրա է ընկնում Մայր Աթոռի սրբազան անոթների ցուցակագրումը, պահպանությունը և ըստ հարկին գործունեության ժամանակ հոգևորականների տրամադրության տակ ղեկը:

Խրիմյանին մեծ չափով մտահոգում էր Երուսաղեմի վանքի մշակութային հարստությունը հայ հասարակությանը մատչելի դարձնելու գաղափարը: 1866-ից մինչև 1877 թ. Երուսաղեմի պատրիարքությունն ուներ իր պաշտոնական ամսագիրը՝ «Միոն» հանդեսը: Հայոց հայրապետը ջանքեր էր գործադրում դադարյալ «Միոն» վերստին հրատարակելու համար: ԳԱՄԹ-ում՝ Խրիմյանի ֆոնդում, պահպանվում են մի քանի նա-

մակներ, գրված անմիջապես հայոց Հայրապետի ձեռքով՝ ուղղված Երուսաղեմի միաբանության տարբեր անդամների: 1899 թ. մարտի 9-ի քվակիր նամակն ուղղված է Գևորգ եպիսկոպոս Երեցյանին, որը մինչ այդ եղել էր Էջմիածնում, պատվեր ստացել Հայրապետից, որ Երուսաղեմ հասնելուն պես ձեռնամուխ լինի «Միոնի» վերահրատարակության գործին: Մակայն անցել էր բավական ժամանակ, և ամսագիրը չէր հրատարակվում: Խրիմյանը վերստին անհանգստացնում է եպիսկոպոսին՝ իր խնդիրը-պահանջով. «Ես ամենայն հույսով սպասում էի, որ առաջարկված ընդունելությունն գտնար, որ Ս. Հակոբյանց Աթոռին տակ և միաբանական եղբարց գրասիրութեան և աշխատասիրութեան փառքն էր, թողում այս մեծ հոգեկան օգուտ, որ ընծայում էր շրջակա ժողովրդին և մանավանդ Կիլիկիո մութ աշխարհին»¹: Մակայն կաթողիկոսի հույսերը չարդարացան: Երուսաղեմի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը, պատճառաբանելով նյութական սուղ պայմանները, գործնական քայլեր չէր ձեռնարկում ամսագրի վերահրատարակության համար: Այս անգամ Խրիմյանը խոստանում է միանգամից վճարել 100 բաժանորդագին, իսկ առաջին թվի լույս ընծայելուց հետո՝ կրկնապատկել գումարը: Նա գիտեր, որ Ավետյաց երկիրը և Սբ. Հակոբյանց վանքի հարուստ Մատենադարանը «Միոն»-ին կարող են մատակարարել բազմաթիվ գեղեցիկ հոդվածներ, որոնք կհետաքրքրեն ընթերցողներին: Որոշ ժամանակ անց (այս նամակը ամսաթիվ չունի) կաթողիկոսը դարձյալ գրում է Գևորգ եպիսկոպոսին, բայց, ինչպես երևում է բովանդակությունից, նա Երեցյան սրբազանը չէ: Այս նամակը ևս շոշափում է «Միոնի» հրատարակության խնդիրները: Շատ վշտանալով, որ դադարել է հրատարակվել նաև Արմաշի վանքում լույս տեսնող «Հույս» կրոնաբարոյական և իմաստասիրական ամսագիրը, կաթողիկոսը նկատում է, որ մամուլի աշխարհիկ օրգանները, հատկապես Փարիզում հրատարակվող Արշակ Չոպանյանի «Ամահիտ» ամսագիրը հարձակումներ են սկսել հայ եկեղեցականության դեմ, և նրանց պատասխանում է միայն Մխիթարյան միաբանության պաշտոնական օրգան «Բազմավեսյը»: Խրիմյանը կարծում է, քանի որ «Ամահիտի» հարձակումներն ուղղված են Կ. Պոլսի այդ

¹ Նույն տեղում, գ. 9, նաև՝ «Էջմիածին», 1981, № 1, էջ 27:

ժամանակի պատրիարք Մ. Օրմանյանի դեմ, այսինքն՝ արևմտահայ հոգևորականի դեմ, պատասխանողները և պաշտպանողները ևս պետք է լինեն արևմտահայերը: Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Սիմեոն Երեմյանը անպատասխան չի թողնում «Անահիտի» հարձակումները, սակայն եթե պատասխանը հնչեր Երուսաղեմից կամ Արմաշից, ավելի ճիշտ կընկալվեր այն: Այս անգամ ևս հայոց Հայրապետը դրամական օգնություն է խոստանում Երուսաղեմին, ապա հայտնում է, որ պատկառելի մի գումար, իբրև գրավ, պահել է իր մոտ, ամսագիրը լույս ընծայելուց հետո անմիջապես կուղարկի այն: Խրիմյանը վշտանում է, որովհետև «Երուսաղեմ դիրտիսն ունի, քանի որ յուր ձեռքի տակ հարուստ մի տպարան կա: Չեղհաս գրողները ևս պակաս չեն միաբանության դասեն»¹:

Երրորդ անգամ Խրիմյանը դիմում է Երուսաղեմի միաբանության այլ անդամի՝ Մամբրե եպիսկոպոսին: Այս նամակը չնայած վերաբերում է նույն խնդրին, սակայն ոճը լրիվ տարբերվում է մյուս երկուսից: Մա կարծես դրամատիկական փոքրիկ պատկեր լինի, որի ռեժիսորը հայոց Հայրապետն է, իսկ գործող անձինք՝ Երուսաղեմի միաբանության ակնառու անդամները, նրանց թվում նաև պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը: Նամակում արտահայտված է նաև ակեզարդ Հայրապետի գրական անուրանալի ձիրքն ու նուրբ հումորը: Նամակում Վեհապետը հրահանգում է Մամբրե սրբազանին իր խոսքին բնաբան դնել. «Վասն «Սիոնի» ոչ լռեցից և վասն Երուսաղեմի ոչ ներեցից: Այնուհետև դու շարե, փաստաբանե վասն «Սիոնի» կրկնակի հրատարակութեան: Եթե մեռեալ և թաղեալ «Սիոն» հրաման տալ, որ զվեմն ի բաց առնուն, դու այն ժամ գոչյա բարձրաբարբառ. «Արի, եկ արտաքս, ով Սիոն, հերիք եղել քեզ ննջել ի տապանիդ անխոս, անբարբառ»²: Խրիմյանի սցենարի մեջ այս խոսքերին զայրացած պատասխան է տալիս Հարություն պատրիարքը, բն ինչպես է համարձակվում Երուսաղեմի նախկին աքսորականը, որին ինքը փակել էր Մակարի խուցի մեջ, իրեն առաջարկություն անել հրամանի ոճով: Հերքով խոսք են վերցնում միաբանության անդամներ Սահակ և Ներսես եպիսկոպոսները, Անդրեաս վարդապետը:

Վերջինս խնդրում է պատրիարքից անպայման սկսել «Սիոնի» վերահրատարակությունը, որ միաբանության «պարապ-սարապ» անդամները գրելով զբաղվեն, ոչ բն մտածեն ուտելու և թալանելու մասին: Ըստ սցենարի, այդ ժամանակ Մամբրե եպիսկոպոսը պետք է հաներ Վեհապետի ուղարկած 500 ռուբլին՝ հանձնել պատրիարքին, որ վերջինս ստանար «Սիոնի» վերահրատարակության իրավունքը և գործը պետք է ունենար հաջող վախճան: Մակայն Խրիմյանը նամակը վերջացնում էր հուսախաբությամբ, կարծես նաև սպառնալիքով. «Վայ, Հայրիկի բախտին, որ թափեց աչքի լույս և գրեց այս նամակ յուր անչափ զբաղանաց մեջ. եթե տակավին չհաջողվի բան և դու գիտես զքեզ և երեքին բարեկամներդ պատասխանատու կճանաչեն»¹: Տեղին էր նրա կանխագագուրդը. «Սիոնը» չվերահրատարակվեց: Նրա երկրորդ շրջանի հրատարակությունն իրականացավ Հայրիկի մահից բավական ուշ՝ 1927 թ., Եղիշե Դուրյան պատրիարքի օրոք, խմբագրատնայությամբ Բաբկեն եպիսկոպոս Կյուլեսերյանի:

Վերը քվարկած փաստերն ապացուցում են հայկական Երուսաղեմի հետ Ամենայն Հայոց Հայրիկի ունեցած սերտ կապերի մասին և կարծես հուշում են մեր նվիրապետությունների հոգևոր ղեկավարներին՝ օրինակ վերցնել Հայոց Հայրիկից:

Պատմա-Բանասիրական հանդես, 2006, № 2, էջ 79-88:

ՆՎԻՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

2006ին «Մոլոնի» հրատարակչությունը Երևանում լույս ընծայեց Եղիշե Պահլավունու «Հուշամատյանը», որը կազմել և խմբագրել է սփյուռքահայ մտավորական, ազգային-հասարակական գործիչ Նուբայր Պահլավունին՝ «Հուշամատյան»-ի հեղինակի որդին: Վերջինս շնորհակալ գործ է կատարել ոչ միայն իր ծնողի հիշատակը հարգելու, այլ, որ ավելի կարևոր է, մեր ժամանակների հայ երիտասարդությանը

¹ Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 11, նաև՝ «Էջմիածին», 1981, № Է, էջ 29:

² Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 68, նաև՝ «Էջմիածին», 1981, նույն տեղում:

ծանոթացնելու և հաղորդակցելու անցյալ դարասկզբի նվիրական դեմքերի մի մեծ աստղաբույյի հայրենանվեր գործունեության հետ: Սփյուռքի հայկական գաղթօջախներում ճանաչված նշանավոր գործիչը՝ Եղիշե Պահլավունին, դեպքերի բերումով հայրենիքում ծանոթ է միայն, ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող մտավորականների ոչ մեծ խմբի, ովքեր ՀՀ արխիվի տարբեր ֆոնդերից հայտնաբերել են բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք վերաբերում են նրա գործունեությանը: Այս «Հուշամատյան»-ը գալիս է լրացնելու այդ բացը և ընթերցող լայն հասարակայնությանը ծանոթացնելու 20-րդ դարասկզբի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, կամավորական ջոկատների մարտիկ, Բաքվի և Գանձակի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ ու ղեկավար, Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացմանը իր նպաստը բերող, խորհրդային արտակարգ հանձնաժողովի կողմից հալածական դարձած, ապա քաղաքական փտաբանդի և հայրենաբաղձ Եղիշե Պահլավունու կյանքին ու գործունեությանը: «Հուշամատյան»-ը կազմող և խմբագրող Նորայր Պահլավունին նյութերը բաժանել է մի քանի մասերի:

Առաջին մասը՝ «Անդրադարձներ և վկայություններ» խորագրով, պարունակում է ժամանակի հանրահայտ գործիչների հուշ հոդված-գնահատականները Եղիշե Պահլավունու մասին, որ հոր հիշատակի նկատմամբ սրբազան երկյուղածությամբ լի որդին հավաքել է ժամանակի տարեգրքերից, Սփյուռքում տպված տարբեր հատորներից, հեղափոխական ալբոմներից, Բոստոնում հրատարակված «Հայրենիք» ամսագրից: Հոդվածների մի մասը գրված է Եղիշե Պահլավունու մահվան առիթով, բայց այն գերծ է հավուր պատշաճի ասված «գովասանական» խոսքերից. այդ հոդվածներում բացահայտում են փաստեր, վեր են հանվում Եղիշեի անձնուրաց ծառայությունները իր ժողովրդին՝ նրա ճգնաժամային օրհասական օրերին, մասնակցությունը Անդրանիկի կամավորական ջոկատին, գործունեությունը Բաքվի հայության ինքնապաշտպանական մարտերին:

«Հուշամատյանի» երկրորդ մասը Հայաստանի Հանրապետության ազգային արխիվում պահպանված Եղիշե Պահլավունուն վերաբե-

րող վավերագրեր և փաստաթղթեր են, որոնք որդի Պահլավունին քրտնաջան աշխատանքով հայտնաբերել է և զետեղել գրքում:

«Մատյան»-ի երրորդ բաժնում Եղիշե Պահլավունու հուշերն են Բաքվի հերոսամարտի մասին: Դա գրքի ամենահետաքրքիր բաժինն է, որտեղ ընթերցողի առաջ հառնում են բազմաթիվ հայտնի և անհայտ հերոսներ, անձնուրաց մարդիկ, ովքեր առանց իսկ վայրկյան տատանվելու ոտքի են կանգնել հարազատ ժողովրդի պաշտպանության համար: Ռոստոմ, Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Ստեփան Շահումյան... Բովում է, քե իրար համադրելի անձնավորություններ չեն նրանք. բայց ամենից առաջ նրանք մարդ են, հայրենասեր, ազդասեր, հայ՝ անկախ կուսակցական պատկանելիությունից: Ռոստոմի մասին իբրև Հ.Յ.Դ. ղեկավար գործիչ, Ստ. Շահումյանի մասին իբրև Բաքվի կոմունայի ղեկավար և հռչակավոր համայնավար (կոմունիստ), շատ է գրվել, շատերն են կարդացել Աբրահամ Գյուլխանդանյանի հուշերը այդ ողբերգական և հերոսական օրերի մասին, բայց այնպիսի մանրամասնություններով, ինչպես նկարագրում է Եղիշե Պահլավունին, մարդկային բնավորության գծերի այնպիսի բացահայտումով և մտերմիկ շեշտադրումով գրված այդ հուշապատումի ամեն բառը կլանվում է ընթերցողի կողմից և Բովում է անցյալի հերոսական օրերի նոր էջ է բացվում ընթերցողի առաջ: Այդտեղ են նաև Ալյոշա Ջափարիձեճե և Դորդանյանը, տարբեր ազգությունների պատկանող, բայց մարդկային վեհ հատկանիշներով, ազնվությամբ և առաքինությամբ հայտնի դեմքեր: Միայն դրական հատկանիշներով մարդիկ չեն Պահլավունու հետ շփվողները՝ Մաղալով, Ռիբակին, Ամիրով, և ուրիշներ, վրացի, ռուս, հայ, դեմքեր, որոնք գործում են սեփական շահերի համար, որից տուժում է ժողովուրդը:

Այդ բաժնի մեջ, իմ կարծիքով, ամենակարևորն այն է, որ ընթերցողի առաջ հառնում և ամբողջանում է Ռոստոմի կերպարը, ամենաօրհասական պահերին անգամ նա մնում է մեծատառով մարդ, իսկական ղեկավար ու առաջնորդ:

... Ծարավ է նահանջող ամբողջ գործը ու ժողովուրդը: Ռոստոմն իրեն հատկացված ջուրը կում-կում բաժանում է վիրավորներին, կանանց ու երեխաներին, իրեն հատկացված կառքը զիջում է տեղի քա-

հանայի կնոջն ու երեխաներին, իսկ ինքը զինվորների հետ ոտքով հաղթահարում է ամենադժվարին ճանապարհը: Այդ նկարագրությունները Եղիշե Պախլավունու գրչի տակից հորդել են այնպիսի անկեղծությամբ և զինվորին հատուկ շիտակությամբ ու պարզությամբ, որ ընթերցողը չի կասկածում նրա ոչ մի խոսքի վրա, որ նա խորհում է՝ Ռուստոմի մահն գործիչներ են պետք բոլոր ժամանակներին դժվարությունները հաղթահարելու համար:

Ընթերցող պատմաբանի համար մեծ կարևորություն ունեն «Հուշամատյանում» զետեղված Եղիշե Պախլավունու ճշտումները «Հայրենիք» ամսագրի 1925 թ. 8, 9, 10 համարներում լույս տեսած Ս. Մելիք-Յուլյանի՝ Բաքվի հերոսամարտի մասին գրած հուշերի վերաբերյալ: Հեղինակը, իբրև ռազմական իրադարձությունների անմիջական մասնակից և ականատես, պատասխանատվության մեծ զգացումով քննարկում է վերոհիշեալ հուշերը և մատնանշում նրանում տեղ գտած պատմական անճշտությունները: Համոզիչ փաստերով նա ապացուցում է՝ քանի որ Մելիք-Յուլյանը չի մասնակցել ռազմական գործողություններին, պատմական դեպքերին և դեմքերին, տվել է ոչ ճիշտ մեկնաբանություն և արժևորում, որոնց արդյունքում շատ փաստեր աղավաղվել են: Այդ ճշտումները առավել կարևոր են մեր ժամանակների և հետագա ընթերցողների ու պատմաբանների համար պատմական ճշմարտությունը վեր հանելու և հետագայ սերունդների սեփականությունը դարձնելու առումով: «Հուշամատյան»-ի կարևոր էջերից են նաև «Կարսի անկումից հետո» խորագիրը կրող հուշերի շարքը: Ընթերցողը, մանավանդ հայրենաբնակը, սրտի անհուն ցավով և կսկիծով է կարդում այդ էջերը (էջ 163–193), քանի որ դա մեր երկրի ոչ վաղ անցյալի ողբերգական իրադարձությունների նկարագրականն է: Այդ բաժնում ընթերցողը հաղորդակցվում է սովետական իշխանության հաստատման առաջին տարիներին և հետագայում մայր երկրում մոլեգնող արտակարգ հանճաժողովի կատարած բռնություններին և անօրինակաւորություններին, սրտի ցավով մասնակից դառնում այն դեպքերին, երբ հայրենամովեր գործիչները ենթարկվում են դաժան կտտանքների...: Սակայն նույնիսկ այդ իրադարձությունների ժամանակ ընթերցողի առաջ հանում են նոր դեմքեր: Ընթերցողը հանդիպում է աննման «կո-

մունիստների», բայց ամենից առաջ մեծատառով մարդկանց՝ Ալ. Մյասնիկյանի, Հ. Բժշկյանի (Գայ), Ս. Տեր Գաբրիելյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի հետ, որոնց համար հայրենիքը և պատմական ճշմարտությունը վեր է կուսակցական ամեն մի պատկանելությունից: Մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցվում Դաշնակցության դատավարութեան գործընթացի նկարագրությունը: Դատավարության ժամանակ Հ.Յ.Դ.-ի դատապաշտպանի դերում հանդես է գալիս ականավոր պատմաբան, պետական-քաղաքական գործիչ Աշոտ Հովհաննիսյանը, որն իր ելույթում մանրամասն քննարկում է Հ.Յ. Դ. անցած ուղին, արժևորում նրա ներդրումը աղգային-ազատագրական շարժման մեջ, նշում 1911–1912 թթ. ցարական կառավարության կողմից կազմակերպված Հ.Յ.Դ. դատավարությունը և համեմատական եզրեր գտնում «կոմունիստական» կուսակցության և ցարական կառավարության կազմակերպած դատավարությունների միջև: Արամայիս Երզնկյանի՝ Աշոտ Հովհաննիսյանին ուղղած հարցին, թե ի՞նչ է նշանակում այդ պաշտպանական ելույթը, միթե «կոմունիստները» պետք է սովորեն Դաշնակցությունից, վերջինս առանց երկմտելու պատասխանում է. «Հարկավ, մենք այդ կուսակցությունից տակավին սովորելիք շատ բան ունենք: Ամոք և պակասություն չէ սովորելը»: Ես, որ տարիներ շարունակ աշխատել եմ ականավոր պատմաբանի հետ, նրա վերջին սաներից եմ և համարում եմ նրան իմ հոգևոր հայրը, այդ տողերը կարդացի այնպես, ասես լսեցի նրա ձայնը, տարիների հեռվից նա ասում էր նույն խոսքերը, ինչ 1960-ականների վերջին, երբ Կոմկուսի ժողովներում պահանջում էր վերանայել 20-ականներին նրա ընդունած որոշումները Հ.Յ.Դ.-ի մասին և մեծ գիտնականի հասցեին այդտեղ հնչում էին նույն մեղադրանքները, ինչ 20-ականներին: Ակամայից մտածում եմ, գուցե այդ պաշտպանական ելույթը իր դերն ունեցավ Սովետական Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղարին 30-ականների վերջին Սիբիրի համակենտրոնացման ճամբարում արգելափակելը...

«Հուշամատյան»-ն ավարտվում է, «Իզդիյայան հիշատակներ» խորագիրը կրող բաժնով. Եղիշե Պախլավունու դպրոցական հիշողություններն են՝ լի դրական և բացասական կերպարներով: Ահա գավառապետ Բոգոսլավսկին՝ հայտնի հայատյացը, որն իր գործունեությամբ

հարուցում է նույնիսկ դպրոցականների ատելությունը. նրանք իրենց մանկական հոգու ողջ կարողությամբ դիմադարձ են կանգնում և նրան, և նրա համախոհներին՝ հայ և ռուս կամակատարներին: Սակայն այդ բաժնում ևս կան նվիրական դեմքեր. ահա Կոմիտաս Վարդապետը, որն ամեն տեղ կատարում է իր հայրենանվեր առաքելությունը, ձայնագրում է ժողովրդական երգեր և փրկում կորստից: Ահա նաև Ավետիս Ահարոնյանը, որը 1896 թ. Իգդիրի դպրոցի տեսուչն էր, աշակերտների սիրելին և նրանցից մեկին՝ մանուկ Եղիշեին «կնքել» էր հոնների առաջնորդի մականունով:

Ասպարեզ, Լոս-Անջելես, 7 փետրվարի, 2007:

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

19-րդ դարի հայ հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային կյանքը հարուստ է ականավոր գործիչներով: Նրանց մեջ կան դեմքեր, որոնցով կարող ենք բնորոշել իրենց ամբողջ ժամանակը: Այդ շարքում ուրույն տեղ ունի Սկրտիչ Խրիմյանը, որի գործունեությամբ իրար կապվեցին Արևմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ վայրերը՝ Վասպուրականն ու Տարոնը, ապա արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ. Պոլիսը, նաև Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգները: 42-ամյա Խրիմյանը Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնում այնպիսի ջանքեր գործադրեց տարոնահայության հարկային բեռը թեթևացնելու գործում, որ նրանց կողմից արժանացավ «հայրիկ» պատվանունին: Առաջին անգամ Արևմտյան Հայաստանի տարածքից Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրված Խրիմյանը արևմտահայության հարստահարությունների հարցը դարձրեց Ազգային ժողովի քննարկման առարկա, և Բ. Դոռ ներկայացրած նրա տեղեկագրերը դարձան հայկական հարցի հիմքը: Տարոնահայության հայրիկը հետագայում դարձավ Ամենայն Հայոց Հայրիկ և իր ամբողջ կյանքում չխոտորեց ժողովրդի հայրը լինելու իր անապակ ուղուց: Իր գործունեության ընթացքում, չնայած խիստ ծանրաբեռնվածությանը և բազմազբաղությանը, Խրիմյանը գրել է նաև աշխատություններ, որոնք իրենց հետքն են բողել հայ հասարակական մտքի վրա: Դրանցից առաջինը կարելի է համարել 1876-ին լույս տեսած «Ժամանակ և խորհուրդ յուր» աշխատությունը. այն գրվեց օսմանյան սահմանադրության ընդունման առիթով: «Նոր օսմանների» ղեկավար Միդհատ փաշան իր հայ բարեկամ Գրիգոր Օտյանի օգնությամբ գրեց այդ փաստաթուղթը, իսկ խորամանկ Աբդուլ Համիդը նրա աջակցությամբ գահընկեց արեց Աբդուլ Ազիզին, ապա՝ Մուրադ V-ին, դարձավ սուլթան և մի հարվածով Թուրքիան հայտարարեց սահմանադրական միապետություն: Թուրքական սահմանադրությունը հույսերի, ակնկալիքների, տարակույսների և հարցականների շարք առաջադրեց հայ գործիչներին, որի արտահայտությունը դարձավ հրապարակախոսական և իմաստասիրական հարցաանողումներ պարունակող այս երկը, որտեղ Խրիմյանը

գծում էր իր պատկերացրած պետական վարչակարգի մի քանի հատկանիշները: Օսմանյան կայսրությունը նա համեմատում է հռոմեական ստրկատիրական պետության հետ. պատահական չէր այդ համեմատությունը: Խրիմյանը գտնում էր, որ չնայած ժամանակաշրջանների մեծ տարբերությանը, երկու կայսրության մեջ էլ ուռնահարված են եղել և շարունակվում են ուռնահարվել բազմաթիվ ժողովուրդների իրավունքներ: Սպասումներ, բայց և տարակույսներ ունեցող Խրիմյանը մտորում է՝ արդյո՞ք հռչակված սահմանադրությունը ի գործ է լինելու վերացնել ազգային խտրականությունը, հավասարություն սահմանել տարբեր կրոններ դավանողների միջև, որպեսզի մահմեդական և քրիստոնյա ազգերը «փրար ողջունեն իբրև համաքաղաքացի ժողովուրդ»: Հեղինակը դնում է պահանջների մի շարք, որն ընդգրկում է կյանքի բազմաթիվ ոլորտները. հավասարություն՝ իրավունքների և պարտականությունների, հայրենիքի ժառանգության, նրա պաշտպանության և քաղաքացիության մեջ: Կայսրությունում ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ, որոնք ունեն անհամար պարտականություններ, սակայն զրկված են տարրական իրավունքներից: Ներկայացնելով Թուրքիայի հասարակական կյանքի այդ հոռի երևույթները, Խրիմյանը գտնում է, որ պետությունն էլ մի մարմին է, որի «վերքերը նեխել և փտել են», անհրաժեշտ է վիրահատական միջամտություն՝ նեխած մարմինն առողջացնելու համար: Ըստ Խրիմյանի, օսմանյան սահմանադրության հռչակումը այդ վիրահատական գործողությունն է, որի շնորհիվ «նեխած» Թուրքիան բռնելու է առողջանալու ճանապարհը: Թվում է, հեղինակը հավատում է սահմանադրության հռչակումով Թուրքիայի առողջանալուն և իրավական պետություն դառնալուն: Սակայն հետագա շարադրանքում արտահայտվում են հեղինակի կասկածները. Խրիմյանը մտորում է՝ սահմանադրությունը ուժ կունենա՞ր բռնելու ժողովրդի հարստահարիչների ձեռքը, վերացնելու կողոպտիչներին, սահման ու պատնեշ կդնի՞ր կաշառակեր դատավորների առաջ, որ չբռնաբարեն «զրկյալ բողոքողին իրավունքը»: Թուրքական սահմանադրությունը Խրիմյանը համարում է սոսկ միջոց, որից օգտվելով ժողովուրդը պետք է պայքարի բռնության դեմ, օրենքների եղծման դեմ, հարստահարողների և կողոպտողների դեմ. «Գիտցիր, որ ազատ օրենք զրեզ չի փրկեր, եթե դու դարձնալ ստրկու-

բեամբ վարուիս քո ոսոխ դատախազիդ առաջ»¹: Ժողովրդին առաջին օրինակ տվողը հեղինակն է, որն աներկյուղ հայտարարում է. «... այլևս չեմ կարող հին ծառայական ստրկութեամբ խոսիլ»: Դեպքերի հետագա ընթացքն ապացուցեցին, որ հիմնավոր էին Խրիմյանի կասկածներն ու տարակույսները: Որոշ ժամանակ անց Համիդը պաշտոնազրկեց Միդհատին, արսրեց, որտեղ էլ սպանվեց և սկսեց միանձնյա ղեկավարությունը: Վանի շուկայի հրդեհը 1876 թ. վերջում, Ալաշկերտի հովտի մոտավորապես 30 հայկական գյուղերի բնակչության կոտորածի կազմակերպումը շեյխ Ջալալեդդինի միջոցով 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ցույց տվեցին, որ սուլթանը բռնել է հայերի բնաջնջման քաղաքականության ուղին: Իրադարձությունների արդյունքը եղավ Խրիմյանի հոգում ժայթքած հրաբուխը, որի արտահայտությունն էին «Վանգույժն» ու «Հայգույժը»: Այդ հրապարակախոսական գործերում Խրիմյանի հոգում աստիճանաբար հասունանում էր ընթուստության գաղափարը. նա դատապարտում է անմեռնչ հայությանը, «զռեհաց կավ» համարում, գտնում, որ «սղարտվում է մարդկության ազատ պատիվը», մարտահրավեր նետում նրան. «Դեռ պիտի կոտորվիք, դեռ պիտի մորթվիք... քանի որ անգեն, անեղջյուր, անասպար կապրիք, դուք մարդ եք, ձեռք ու բազուկ ունեք...»²: 1876 թ. դարձյալ Կ. Պոլսում լույս տեսավ Խրիմյանի «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը: Ըստ հեղինակի, ընտանիքը պետության հիմքն է. ամուր է ընտանիքը, ամուր է նաև պետությունը: Ազգի հարատևությունը և առողջությունը պայմանավորված է ամուր և ամուր ընտանիքով: Խրիմյանի կարծիքով ընտանիքը մի փոքր պետություն կամ քազավորություն է, ուր ծնողները կառավարում են ընտանիքը: Սակայն սովորական պետությունից այն տարբերվում է նրանով, որ այդտեղ չկան ոստիկաններ ու զորք, բացակայում է բռնությունն ու գավազանը, տիրում է հայրական սերն ու մայրական գորովը: Ծնողների գործերը զավակների համար կենդանի օրինակ են և դաստիարակության առաջին պայման: Ժողովրդի առաջադիմությունը, զարթոնքը Խրիմյանը կապում է ընտանիքի ամրության և դավանած բարոյական արժեքների հետ: Ընտանիքին վերաբերող բազ-

¹ Մկրտիչ Խրիմեան, Ժամանակ և խորհուրդ իւր, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 12:

² Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, Երևան, 1992, էջ 444:

մաքիվ հարցեր են քննարկվում այդ աշխատության մեջ. սոցիալական հավասարության; նոր ընտանիքների ստեղծման, արյունակցությունից զերծ ամուսնության, ընդգծելով, որ այդ պայմանը ոչ միայն հայ եկեղեցու պահանջն է, այլև բժշկության փորձը: Աշխատության մեջ հեղինակը բազմաթիվ անգամներ ընդգծում է ընտանիքում կնոջ և տղամարդու ունեցած հավասար իրավունքները, այդ պատճառով էլ պահանջում, որ կինն ունենա համապատասխան կրթական մակարդակ: Մեծ է կնոջ դերը ընտանիքում. «Կինը իր ամուսնու ազատ ընկեր և հավասար լծակիցն է ամենայն իրավամբ»¹: Կնոջը տալով տղամարդուն հավասար իրավունքներ, Խրիմյանը նրա վրա դնում է մեծ պարտականություն՝ գավակների կրթության և ընտանիքի տնտեսությունը վարելու գործը: Այդ ամենի հետ միասին Խրիմյանը բացառում է կնոջ հասարակական գործունեությունը, որ նա «քուե տալու իրավունք չունենա» (այսինքն՝ ընտրական իրավունք) եւ նրա առաջ փակ լինի գիտության բնագավառը. «Կին կարող չէ Նիստոն և Հերշել լինել երկնից աստեղատունը դիտելու համար»²: Մնացած բոլոր բնագավառները նա բաց է համարում կնոջ համար: Այստեղ արտահայտվում է Խրիմյանի սահմանափակությունը, հակասականությունը, հավատարմությունը ժամանակի չափանիշներին: Բոլոր դեպքերում հեղինակը պետության և հասարակական կյանքում ամենագլխավոր դերը հատկացնում է ընտանիքին. «Մեր ընկերական աշխարհին բովանդակ շենքը ամուսնական և ընտանեկան պատուանդանին վրա հաստատում է. ժողովրդոց ոտքը և պետութան գահերը նորա վրա դրում են. եթե քանդուի այս պատուանդանը՝ ժողովուրդ եւ գահերը ի միասին կը տապալին»³: Այս աշխատության բարոյական դասը այժմ էլ ունի ժամանակակից հնչեղություն և հաստատում է հավերժ հին ու նոր բարոյական արժեքներ:

Հայկական հարցը մեծ պետությունների դիվանագիտությանը ներկայացնելու նպատակով Եվրոպա մեկնած Խրիմյանը վերադարձից հետո, 1878 թ. Կ. Պոլսում լույս ընծայեց նոր աշխատություն՝ «Միրաք ու Մամուլ» խորագրով. այն ուներ լրացուցիչ վերնագիր՝ «Բարի հոր

կրթական դասեր»։ Աշխատությունը գրվել էր ավելի վաղ, բայց դեռևս չէր քրծվել նրա ստեղծագործական բուրայում։ Եվրոպական զարգացած երկրներում շրջագայած Խրիմյանի մտահորիզոնն ու աշխարհընկալումը բավական ընդլայնվեց. հզոր տեքությունների վարած դիվանագիտությունից նա դասեր քաղեց և ցանկացավ իր մտորումները կիսել հասարակատ ժողովրդի հետ։ Այդ երկում քննարկվում են մարդկային հասարակության տարբեր փուլերը, պատմության ընթացքում ստեղծված հզոր պետությունների՝ Մակեդոնիայի, Հռոմի, Բաբելոնի և Ասորեստանի պատմության քատերաքեմից անհետանալու փաստերը. եզրակացությունը մեկն է՝ բոլոր երևույթներն ունեն իրենց սկիզբն ու վախճանը։ Իմաստասեր Խրիմյանը տալիս է իշխանության առաջնային, նախնական օղակից մինչև ամենաբարձր ու կատարյալ օղակների բնութագիրը։ Առաջին՝ փոքրիկ բջիջը ընտանիքն է, ապա՝ տոհմային, ցեղային միությունները, նրանց զագաթնակետը՝ աշխարհակալ տեքությունները։ Խրիմյանը իշխանությունը համարում է պարտադիր երևույթ բոլոր ժամանակների համար։ Նա քննարկում է իշխանության տարբեր ձևերի առկայության հարցը՝ միապետությունից մինչև հանրապետություն։ Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ այն ժամանակ (1878 թ.) հասարակական կյանքում ամենագարգացած պետությունը նա համարում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որտեղ «քաղաքակրթությունը արբուն հասակն առել է։ Ուր ժողովուրդ առանց թագի, առանց կայսեր հզոր գավազանի, մի նախագահով և օրենքով կը կառավարուի»¹։ Համադրելով փաստերը և պատմական իրադարձությունները, Խրիմյանը հանգում է այն եզրակացության, որ մարդկության քաղաքակրթության համար պետականությունը և իշխանությունը պարտադիր է, նրա բացակայությունը ենթադրում է քաոս և անիշխանություն, դարձ դեպի վայրենությունը։ Նա օրինակ է բերում ֆրանսիացիներին, նրանց հեղափոխությունների ու հեղաշրջումների փաստերը ներկայացվում է իբրև անիշխանություն, երբ նույնիսկ քաղաքակիրթ ժողովուրդը «խուժան կղառնար և ամեն բան կտապալուեր»։ Անընդունելի համարելով հեղափոխական ճանապարհով և բռնի միջոցներով կատարված փոփոխությունները, Խրիմյանը

¹ Խրիմյան Հայրիկ, նշվ. աշխ., էջ 331:

¹ Նույն տեղում, էջ 245:

² Նույն տեղում, էջ 248:

³ Նույն տեղում, էջ 206:

ճիշտը և ընդունելին համարում է հասարակության աստիճանական զարգացումը: Միևնույն ժամանակ նա բացահայտում է, որ ժողովուրդը անկառավարելի ամբոխ է դառնում այն ժամանակ, երբ իշխանությունները թերահամար են կատարել իրենց պարտականությունները: Ըստ Խրիմյանի, իշխանությունների պարտականությունը պետք է լինի «արդարութիւն սիրել և օրինաց արդարացի վճիռը արդարութեամբ ի գործ դնել»¹: Նա օրինավոր է համարում այն իշխանությունը, որը խորհում է իր հպատակների բարօրության համար: Ժողովրդական մարդու հարուստ կենսավորձից է բխում հեղինակի մտքերը իշխանության և օրենքի փոխհարաբերության մասին: Նրա կարծիքով իշխանության հզորության առաջին նախապայմանը «արդար և հավասար» օրենքի գործադրումն է հասարակության բոլոր խավերի վրա: Օրենքը հավասար խստությամբ պետք է գործադրվի թե՛ իշխանավորի և թե՛ ժողովրդի նկատմամբ: Անթույլատրելի է որևէ բացառություն, առանձնապես օրենքի պաշտոնյաների համար: Այդտեղից էլ բխում են իշխանության պարտականությունները: Իշխանությունը պետք է պաշտպանի առաքինությունը, սանձահարի մոլությունը, հմտությամբ վարի երկրի տնտեսությունը, թույլ չտա երկրի հարստության և ուժի արտահոսք (խիստ այժմեական գաղափարներ), ժողովրդի առաջ բացի առաջադիմության ճանապարհը, զարգացնի գյուղատնտեսությունը, խթանի զիտության և արվեստի զարգացմանը: Միևնույն ժամանակ Խրիմյանն իշխանության պարտականությունն է համարում «ամեն հնարատու միջոցներ ի գործ դնելով պատերազմ չհարուցանել ոչ ուրիշ իշխանութեան դեմ, ոչ էլ պատճառ տալով ուրիշ իշխանութեան մը իւր դեմը»²: Փաստորեն, հեղինակը շարադրում է իր տեսակետը իշխանության վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության նկատմամբ: Իշխանության պարտականությունների մեջ հեղինակը մի քանի անգամ ընդգծում է կրթություն ստանալու հնարավորություն ստեղծելը հասարակության բոլոր խավերի՝ ինչպես վերին շերտերի, այնպես էլ խրճիթներում ապրող հասարակ ժողովրդի համար, որովհետև «երկրին բարգավաճուճը ժողովրդին լուսավոր կրթութենն կը ծնի, ինչպես որ թշվառութիւնը՝ նորա տգիտութե-

նեն»³: Թվարկելով իշխանությունների պարտականությունների բոլոր ոլորտները, հեղինակը գծում է նրանց զեղծումների և չարաշահումների պատկերը: Խրիմյանը պահանջում է, որ ժողովրդի և իշխանության շահը լինի ընդհանուր, իրարով պայմանավորված, դա համարելով բոլոր ժամանակների իշխանությունների գործության առաջին նախապայմանը. հակառակ դեպքում իշխանությունը դիմում է զեղծումների, խախտում է օրենքի հավասարությունը: Հեղինակը պահանջում է հաշվի չառնել դիրքն ու պաշտոնը, պատժել բոլոր օրինախախտներին: Նա գծում է ժողովրդի ու իշխանության պարտականությունների և իրավունքների սահմանները. «Ինչ որ իշխանութեան պարտիքն է, այն է ավասիկ ժողովրդին իրավունք և ինչ որ իշխանութեան համար իրավունք է, այն է տիրապես ժողովրդի պարտիք»²: Ընդունելով այդ չափանիշները, Խրիմյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ իշխանությունները հաճախ չեն կատարում իրենց պարտականությունները, և հորդորում է ժողովրդին՝ տեղ կանգնել իր իրավունքներին, որպեսզի իշխանությունները օգտվելով ժողովրդի տգիտությունից «չհամարձակին նույն իսկ օրենքով հարստահարել, որոց օրինակ բազում անգամ և բազում տեղ կը տեսնենք աշխարհին մեջ»³: Ժողովուրդը ասելով Խրիմյանը նկատի ունի հասարակության ամենաստվար մասին՝ գյուղացիությանն ու արհեստավորներին, որոնց քրտինքով ստեղծվում են բոլոր բարիքները, մինչդեռ ինքը՝ ժողովուրդը, գորկ է մնում իր ստեղծածից, այն վայելում են շահագործողները: Այդ երևույթը Խրիմյանը տեսնում է ինչպես Արևելյան հետամնաց երկրներում, այնպես էլ «քաղաքակիրթ» Արևմտյան աշխարհում: Միրաք-Խրիմյանի տված դասերից ամենակարևորը աշխատանքի նշանակության ընդգծումն է, նրա գովերգը: Միայն աշխատանքի շնորհիվ է մարդը տեղ դառնում բոլոր տեսակի հարստությունների: Զննարկելով մարդկային հասարակության անցած ուղին, Խրիմյանը հանգում է այն եզրակացության, որ բոլոր հայտնագործություններն ու գյուտերը կատարվել են համառ և տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ: Նա տարբերակում է մտավոր, հոգեկան աշխատանքը ֆիզիկական աշխատանքից, բարձր գնա-

¹ Նույն տեղում, էջ 336:

² Նույն տեղում, էջ 337:

³ Նույն տեղում, էջ 338:

¹ Խրիմյան Հայրիկ, նշվ. աշխ., էջ 333:

² Նույն տեղում, էջ 335:

հատելով մտավոր աշխատանքը իբրև մարդկային հանճարի արգասիք, նա զգուշացնում է մտավոր կուրությունից և հիշեցնում Եղիշեի իմաստուն խոսքերը. «Կույր զրկի ճառագայթեն արեգական և տգիտություն զրկի կատարյալ կենաց»: Այդ բոլորից Խրիմյանը հանգում է մի եզրակացության. «Մարդկային թշվառութեան բուն աղետաբեր արմատը կուրութենեն կսկսի և կաճի»¹: Խրիմյանի տված դասերի մեջ կարևոր է նաև աշխատանքի անհրաժեշտության փաստը. բոլոր ժողովուրդների առաջադիմության և բարգավաճման պայմանը աշխատանքն է. «Անիրավ է մարդ, թե ուրիշի քրտանց և ձեռաց հացին կսպասե»: Դիմելով հավերժ հին ու նոր ավետարանական կարգախոսին՝ «Զրտամբ երեսից քո կերիցի գեաց քոյ», Հայոց Հայրիկը դատապարտում է մարդու շահագործումը մարդու կողմից, մեղադրում է իր ժամանակների (նաև բոլոր ժամանակների) հզոր պետությունների տիրակալներին, նրանց հրահրած պատերազմների, մեծաքանակ զոհերի համար: Այդ տեքստություններն առաջնորդվում են ոչ թե մարդասիրական գաղափարներով, այլ հետապնդում են իրենց երկրների շահերը: Մարդկային հանճարն է ստեղծել Ավետարանը և Կրուպի թնդանոթը (այսօր կարող ենք հավելել՝ ատոմային զենքը) ... իրար անհամատեղելի հասկացություններ: Եթե Ավետարանը հանուր մարդկության վեհության և առաքինության քարոզիչն է, ապա 19-րդ դարի քաղաքակրթության չափանիշը Կրուպի թնդանոթն է: Այս աշխարհի հզորներից համեմատելով աղբյուրի ակի վրա նստած, ժողովրդին ջրից զրկող հեքիաթային վիշապի հետ, Խրիմյանը բարի հոր կրթական դասեր է ավանդում հայությանը՝ օգնել «գորավորներից զրկվածներին, հարստահարողներից ճնշվածներին»՝ առանց հաշվի առնելու «նորա լեզուն և կրոնը»:

Մեծ մարդասերի իմաստասիրական գործերի ավարտը եղավ «Պապիկ և թռնիկ» աշխատությունը: Երուսաղեմ արքայված Խրիմյանը, երբ «արծիվը փակվել էր ճնճողուկի վանդակի մեջ», հայրենիքի կարոտով այրվող ու մորմորվող Հայրիկը, գրեց այս երկը: Եթե «Սիրաք ու Սամուել» բարի հոր կրթական դասերն են, ապա այս աշխատությունը հայոց պապիկի պատգամներն են ողջ հայությանը: Այն լույս տեսավ 1894 թ.

¹ Նույն տեղում, էջ 355:

Էջմիածնում, երբ Խրիմյանը արդեն օծվել էր կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Այս երկն ամփոփում է Խրիմյան մտածողի, իմաստասերի, բանաստեղծական հոգու, ուսուցչի և դաստիարակի խոհերը, մտորումները՝ իր ժողովրդի, նրա հարատևող, անցկուն ոգու և ապագայի վերաբերյալ: Այն 19-րդ դարի գյուղական կյանքի մի հանրագիտարան է: Հետաքրքիր են նրա հարցապնդումներն ու պատասխանները. ինչ միջոցներ են անհրաժեշտ իշխանություններին գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու համար: Առաջին և ամենակարևոր ուղին համարվում է բոլոր գյուղերում պարտադիր կերպով դպրոցների, ուսումնարանների հիմնումը, դրանց միջոցով գյուղացին հաղորդակից կլինի գյուղատնտեսական նոր գիտելիքների, կիմանա նոր մեքենաների գոյության մասին, կկարողանա դրանք օգտագործել, այդ բոլորը կնպաստեն բերքատվության բարձրացմանը¹: Գյուղատնտեսության զարգացման համար կարևոր էլ համարվում ցանելիք սերմի բնորոշյունը, ցանելու եղանակը, ժամանակը: Անհրաժեշտություն էր ջրօգտագործման համակարգի ստեղծումն ու օգտագործումը: (Կարելի է զարմանալ Խրիմյան ժողովրդական մարդու փորձի և գիտելիքների խորության վրա: Մեզ մոտ դեռ նոր է արմատավորվում արհեստական ջրամբարներ ստեղծելու գաղափարը, բայց հարյուր տարուց ավելի վաղեմություն ունեցող այդ երկուն հայության պապիկ-հայրիկը խիստ կարևորում է արհեստական ջրամբարների կառուցումը, որպեսզի նրանց մեջ ամրապլնե ձմռան և գարնան վարարումների ժամանակ հավաքված ջուրը՝ ամռան տապին չորացող բույսերին հազեցնելու համար): Գյուղատնտեսության զարգացման համար ընդգծվում է նաև անասնապահության զարգացումը, հաշվի առնելով Հայաստանի բնակլիմայական նպաստավոր պայմանները: Այդ աշխատության

¹ Դրա առաջին օրինակը տվել էր Խրիմյանը 1880-ական թթ., Վանի հոգևոր առաջնորդ եղած Ժամանակ: Մեծ ծախսերի և գոհողությունների գնով նրան հաջողվեց Եվրոպայից գուրան բերել տալ և իր երկրագործական վարժարանում առաջինը Եվրոպայից այն: Այդ նորույթը ջերմությամբ ընդունվեց Վասպուրականում և գործարկեց այն: Ազդեցություններ օրինակ վերցնելով, իրենք էլ բերել տվին գյուղատնտեսական տեխնիկական միջոցներ: Տես Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան Վասպուրականի, հ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929 թ., էջ 176, Ա. Թերզիալաշյան, Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938, էջ 43, նաև Է. Կոստանյան, Մլրտիչ Խրիմյան. հասարակական քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 306–307:

յան մեջ բարձրացված հարցերի մեծ մասը ունեն արդիական հնչեղություն և կարևորություն. դրանցից կարևոր են բնության առողջացման, արհեստական անտառների բազմացման հարցերը: Դրանց զուգահեռ հեղինակն ընդգծում է այգեգործության զարգացման խնդիրը, այդ շարքում նշելով թթաստանների դերը, որոնք օգտակար և համեղ միրգ մատակարարելուց բացի կարող են դառնալ նաև շերամապահության զարգացման հիմքը:

Գյուղատնտեսության զարգացման բազմաթիվ կարևոր հարցեր քննարկելուց հետո հայ ժողովրդի բոլոր ժամանակների պապիկ-հայրիկը իր ամենամեծ պատգամն է հղում ողջ հայությանը. նա իր բոռնիկներին «պատկում է» մայր հողի հետ և պատվիրում՝ չբողնել երկիրը, որովհետև անմշակ հողը մեռնում է: Եթե հողը մեռնի, «էն ժամանակ Պապիկի տունն ընտանիք ի միասին կմեռնին»: Հողը միայն մշակելի տարածք չէ. Խրիմյանի մոտ այն ունի ավելի լայն հասկացություն՝ հավասարեցված է հայրենիքի գաղափարին: Խրիմյանն իր հավերժական կտակ պատգամն է տալիս հայությանը՝ չլքել հայրենի հողը, այն կանգուն է իր գավակների քրտնաթոր աշխատանքի շնորհիվ: Առաջին անհրաժեշտություն է՝ դիմակայել պանդխտությանը, կանխել արտագաղթը: Հայրենիքը և պետությունը կանգուն է իր գավակներով: Նորագալթ երիտասարդությունը ժառանգություն է ստանում ամենամեծ հարստությունը՝ Հայրենիքը, նրա դաշտերն ու լեռները, նրա սուրբ հողը: Այդ կտակով այսօր էլ մեզ հետ է Հայոց Հայրիկը, քանի որ նրա պատգամներն ունեն արդիական հնչեղություն:

Վարազ տարեգիրք, 2007, էջ 34-41:

ՇՈՒՇԻԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՋԱՐՈՒՄ

19-րդ դարի II կեսից աստիճանաբար վերելք է ապրում Շուշիի մշակութային կյանքը: 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից պարտադրված հայ եկեղեցու կանոնադրության՝ «Положение»-ի համաձայն

Ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերը բաժանվում էին վեց թեմի՝ իրենց հոգևոր առաջնորդներով և թեմական դպրոցներով: Դրանցից մեկը Վարաբաղի թեմն էր, որի առաջնորդանիստ կենտրոնը դառնում է Շուշին: Այդ թեմի մեջ էին մտնում Շուշի, Նուխի, Լենքորան քաղաքները շրջակա 156 գյուղերով, 7167 ծուխ-ընտանիք հայ բնակչությամբ¹: 1838 թ. Շուշիում բացվում է թեմական հոգևոր դպրոցը: Սկզբում սոսկ կրոնական առարկաներ դասավանդող դպրոցն աստիճանաբար անցնում է նաև բնագիտական առարկաների դասավանդման: Թեմական դպրոցի ծրագիրը մեծապես կախված էր հոգևոր առաջնորդի և Վեհափառ Հայրապետի կարգադրություններից: Դարի կեսից սկսվում է նոր հոսանքների՝ գաղափարների մուտքը Շուշի: Իբրև առևտրականների քաղաք հարաբերություններ ունենալով ռուսական խոշոր կենտրոնների հետ, Շուշին դրսից ներգրավում է ընդունակ և երիտասարդ ուժեր, որոնց միջոցով նոր գաղափարներ էին քափանցում այնտեղ: Դեռևս Ներսես Աշտարակեցու ժամանակ բոլոր թեմական դպրոցներում նրա կողմից նշանակվեցին աշխարհական գործակալներ, որոնք հետագայում ընտրվում էին ժողովրդի բվեով: Հոգևորականների դեմ տարած աշխարհական հոգաբարձուների հաղթանակի շնորհիվ 1863 թ. Շուշիի թեմականի տեսուչն է դառնում Պետրոս Շանշյանը, որը Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններում կրթություն ստանալով, դառնում է Փարիզի Սորբոնի համալսարանի ունկնդիր, իսկ 1849 թ. վերադառնում է Թիֆլիս և Ներսես Աշտարակեցու կողմից նշանակվում է Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Նրա տեսչության շրջանը տևեց մինչև 1857 թ. և պատմության մեջ մեծաբվեց «Շանշյան դար» անունով: Լեոն այդ մասին գրում է. «Անհերքելի պատմական իրողություն է մնում, որ Շանշյանը հայ առաջադիմության ռահ-վիրաներից մեկն էր... համոզմունքի շիտակ զինվոր»: Շարունակելով Շանշյանի բնորոշումը Լեոն դիպուկ ընդգծում է. «Ազգային ուժեղ ինքնագործունեություն եվրոպական լուսավորության առաջնորդությամբ՝ Ներսեսի մահից հետո վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալայանի եռանդուն ջանքերով և նրա արևմտահայ գործակից Տերոյենց

¹ Լեո, Պատմություն Վարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 97:

² Նույն տեղում, էջ 283, 284:

Չամուռճյանի մատնությամբ Շանշյանը Թիֆլիսից հեռացավ Պետերբուրգ, իսկ տեղի հոգևոր առաջնորդը զեկուցում էր նորընտիր կաթողիկոս Մատթեոս Չուխաճյանին, որ հազիվ կարողացել է ցրել Շանշյանի աշակերտներին: Այդ դեպքերից 5 տարի անց «Շուշու հասարակութեան առաջադեմ մասը միտք յղացավ նույն այդ Շանշեանի ձեռքը յանձնել Ղարաբաղի թեմական դպրոցը»¹: Դա տեղի էր ունեցել 1863 թ. հոկտեմբերին թեմի հոգևոր նոր առաջնորդի խնդրանքով և կաթողիկոսի բարեհաճությամբ: Սակայն 1865 թ., երբ Ղարաբաղի թեմի հոգևոր առաջնորդը դարձավ նույն Սարգիս Զալալյանցը, նրա միջամտությամբ Շանշյանը դարձյալ հեռացվեց, այս անգամ Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչի պաշտոնից: Նրան հետևեցին բազմաթիվ տեսուչներ. հաճախ՝ արժանավոր մտավորականներ, երբեմն՝ անարժաններ: Նրանցից ամեն մեկը իր հետքն էր թողնում թեմականի պատմության վրա. Ղազարոս Աղայանը, Պերճ Պոռշյանը, Սեդրակ Մանդինյանը մեծ ջանքեր ներդրեցին թեմականը ժամանակի գաղափարներին հաղորդակից դարձնելու գործում: Մանդինյանի ժամանակ թեմականը հասնում է զարգացման բարձր աստիճանի: Նա հատուկ դասարան է բացում, որը պատրաստում է ուսուցիչներ տարրական դպրոցների համար: Նրա ջանքերով և գործուն մասնակցությամբ Շուշիում բացվում է հասարակական գրադարան, հրատարակվում են գրքեր, Սիմեոն Հախումյանի խմբագրությամբ՝ «Գործ» ամսագիրը:

Ուսուցիչների հոգատար ձեռքերի տակ թեմականում հասունանում և առնականում է նոր ժամանակների շնչով լի, հայրենասիրական ոգով տոգորված մի նոր սերունդ, թեմականի 80-ականների աշակերտության սերունդը: Ցարական կառավարությունն այդ գործընթացը կանխելու համար որոշակի քայլեր ձեռնարկեց: Վերահաս վտանգի մասին Մանդինյանը հայտնեց թեմականի հոգաբարձությանը: 1881 թ. մարտին նա տեղեկություն էր ստացել, որ իշխանությունները Շուշիում պետք է բացեն պետական արտոնություններով ապահովված ռեալական ուսումնարան: Նույն 1881 թ. սեպտեմբերին բացվեց ռեալական դպրոցը, որտեղ դասավանդումը տարվելու էր պետական պաշտոնական լեզվով՝

ռուսերենով: Մինչ այդ քաղաքի ունեւորները իրենց զավակներին գրագիտության համար ընդունել էին տալիս թեմական դպրոց: Ռեալականի բացումից հետո կապվում են նրա հետ: Այնտեղ ուսուցումը տարվում էր ռուսերենով: Ռուսացման քաղաքականության առաջին քայլն էր դա, որին 1880-ականների երկրորդ կեսին հաջորդեց հայկական դպրոցները փակելու հրամանը: Նորընտիր կաթողիկոս Մակար Թեղուտցու ջանքերով 1886 թ. վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, սակայն նրանց գործունեությունը սեղմված էր կաշկանդող զսպանակներով: Այդ ժամանակ էլ թեմականի տեսուչն է դառնում Լևոն Սարգսյանը՝ ՀՅԴ-ի հիմնադիրներից մեկը, որը հետագայում հեռացավ նրանից և նույնիսկ պայքար սկսեց այդ կուսակցության դեմ: Լևոն Սարգսյանի ջանքերով թեմականը բարձրացավ նոր աստիճանի. սակայն նրա գոյությունն ընթանում էր պայքարի հորձանուտում, աշակերտական բուռն ցույցերի, հոգևորականության դավերի, աշակերտությունը ցրելու, առաջադեմ ուսուցիչներին դպրոցից հեռացնելու միջոցառումներով: Այլ էր իրավիճակը ռեալականում. ուսումնական առաջին տարիներին քույրատրվեց հայերենի ուսուցում, մյուս բոլոր առարկաները դասավանդվում էին ռուսերեն: 1887-88 ուս. տարուց սկսած հայոց լեզուն հանվեց դասավանդումից մինչև 1906 թ., երբ այն նորից դասավանդվեց, դրան միացան նաև հայոց պատմության դասերը¹: Ըստ երևույթին այդ ռուսացման-ուժացման քաղաքականությունն էր պատճառը ռեալականի աշակերտության մեջ ընդգծված հակառուս, ավելի ճիշտ հակացարական տրամադրությունները: Այդ հաստատության շրջանավարտների գերակշռող մասը հոգու խորքում հավատարիմ մնալով հայկական քաղաքակրթությանը, դարձավ ժամանակին իշխող համամարդկային գաղափարների դավանողներ: Աշոտ Հովհաննիսյանը «Հուշեր անցյալից» հոդվածում Շուշին բնորոշում է իբրև «կովկասահայերի մտավորականության ինքնատիպ հանգույցներից մեկը»², որն անդրադարձնում էր Ռուսաստանում և Կովկասում գոյություն ունեցող ազգային, սոցիալական, նաև քաղաքական հակասությունները: Ներազգային հակասություններ էին զգացվում թեմականի և ռեալականի շուրջն ընթացող բանավեճերում և պայքարում: Սկզբում «Նոր դարի»

¹ Նույն տեղում, էջ 286:

¹ Հ. Վ. Գրիգորյան, Գ. Հ. Հարությունյան, Շուշիի ռեալականը, Երևան, 2001, էջ 40-51:

² Աշ. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 76:

և «Մշակի», որ ավելի ճիշտ կլիներ բնութագրել պահպանողականների և ազատականների, վիճաբանություններն ընթանում էին ազգային-ժխական հարցերի շուրջ, որոնք քողարկվում էին հոգևոր առաջնորդների և քեմական դպրոցի տեսուչի, նաև ուսուցչական կազմի միջև եղած տարակարծություններով: Տարբեր հոսանքներին պատկանող քեմականի ուսուցիչների հակասությունները փոխանցվում էին նաև աշակերտական կազմին: 1880-ականների կեսերից սկսած Շուշիի երեք ուսումնական հաստատություններ որոշակի դեր էին խաղում ամբողջ Ղարաբաղի հասարակական կյանքում. առաջինը քեմական դպրոցն էր, երկրորդը՝ ռեալականը, երրորդը՝ քաղաքային դպրոցը: Վերջին երկուսը ժուսական դպրոցներ էին, իսկ առաջինը Արցախի քեմի հոգևոր դպրոցն էր: Չնայած հոգևոր անվանումին նրա շրջանավարտների մոլորակ ամենափոքր մասը չէր ընդունում հոգևորական կոչում. այդ դպրոցն արդեն ուներ տասնյակ տարիների ավանդույթներ, աչքի էր ընկնում համազգային ճանաչում ունեցող բազմաթիվ ուսուցիչներով, դրանց հետ հավասար, գուցե և առավել բարձր հռչակ ստացան նրա շրջանավարտները, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալները: Այդ երեք դպրոցների շուրջն էր համախմբված մյուս դպրոցների աշակերտությունը: Այդ դպրոցների մեջ մեր ազգի համար մեծ նշանակություն ունեցավ քեմական դպրոցը, որի շուրջ XIX դարավերջին և XX դարասկզբին համախմբվել էր ողջ Ղարաբաղի «գործունեա, առաջատր երիտասարդութիւնը»¹ որը, ըստ Լեոյի, ազդարարում էր «Նոր ժամանակների սկիզբը»: Թեմականի և ռեալականի աշակերտներն ունեին իրենց խմորատիպ և ձեռագիր աշակերտական քերթերը, որոնք լույս էին տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Ռեալական դպրոցի քերթը ժուսերեն էր, կրում էր «Мекра» անունը: Այն խմբագրում էր Միքայել Շահգեղյանը: Թեմականն ուներ «Առկոն» քերթը, որը խմբագրում էր Թուման Թումյանը: Թեմականի կրտսեր դասարանցիներն ունեին դարձյալ խմորատիպ «Միաժան» քերթը, որը լույս էր տեսնում Արսեն Տերտերյանի, Նիկոլ Պողոսյանի, Սիմոն Նա-

¹ Լեն, նշվ. աշխ., էջ 182:

քիմյանի համատեղ ջանքերով: ¹ Դպրոցներում գործում էին մաս աշակերտական միություններ, որոնք իրենց անվանում էին «ինքնագարգացման խմբակներ»: Այդպիսի մի խմբակ էր դեկավարում քեմականի աշակերտ Սարգիս Հովահաննիսյանը, որին քաղաքի ոստիկաններն առիթ էին փնտրում ձեռքակալելու համար: Երբ քեմականի տեսուչ դարձավ Բենիկ վարդապետը, սկսեց դպրոցը մաքրել «անբարեխոյս տարրերից» և 1899 թ. սկզբից դպրոցից հեռացրեց Սարգիս Հովահաննիսյանին, մի փոքր ուշ՝ դարձյալ 12 «անբարեխոյսների»: Սարգիսը՝ հետագայում Սերգեյ, ավելի ուշ՝ Արամ Մանուկյանը կարողացավ ընդունվել Երևանի քեմական դպրոցը և 1901 թ. ավարտեց այն բարձր ցուցանիշներով: Երևանի քեմականի տեսուչն էր ճիշտ է, դարձյալ հոգևորական, բայց արտակարգ հայրենասեր մի անձնավորություն, դարձյալ դարաբաղցի Գարեգին Հովսեփյանը՝ Սարդարապատի հերոսամարտի Ղևոնդ Երեցը: Միանագմայն համաձայն ենք ՀՀ ԳԱ իսկական անդամ Հ. Սիմոնյանի հետ, որն իր արժեքավոր աշխատության մեջ XX դարասկիզբը բնութագրում է իբրև դարաբաղցի հեղափոխականների ֆենոմենի շրջան²: Իսկ դարձյալ շուշեցի, այդ իրադարձությունների ականատես և մասնակից Աշոտ Հովհաննիսյանը ուշագրավ որակավորում է տալիս քեմական և ռեալական դպրոցի շրջանավարտներին: Թեմականի աշակերտները համարյա առանց բացառության դարձան ազգային- ազատագրական պայքարի ազատամարտիկներ: 19-րդ դարի 90-ականների վերջերից սկսած դեպի «Երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան մեկնող զինատար խմբերի անդամների մեծ մասը քեմականի շրջանավարտներն էին: Ռեալականի աշակերտների հայացքներն ուղղվեցին դեպի Հյուսիս. նրանց մեծ մասը դարձան ականավոր մարքսիստներ: Իհարկե, եղան մաս բացառություններ. ռեալականի աշակերտներից ոմանք՝ Միքայել Հովհաննիսյան-Վարանդյանը և Մարգար Ժամհարյանը, սկզբում մաս Լևոն Աբալան-Վարանդյանը և Մարգար Ժամհարյանը, սկզբում մաս Լևոն Աբալան-Վարանդյանը, որը հետագայում ընդունվեց սոցիալիստ-հեղափոխականների շարքերը, դարձան ՀՅԴ անդամներ, դարձյալ իրենց կյանքը տարբեր

¹ Թվարկած անձանցից XX դարի կեսերը հասավ միայն Արսեն Տերտերյանը, ակամավոր գրականագետը, մյուսները՝ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ, իրենց կյանքը զոհաբերեցին այդ պայքարում:

Հ. Սիմոնյան, Հասարակական պալատի ուղիներում, գիրք 1, Երևան, 2003, էջ 596:

ձևով նվիրեցին հայ ազատամարտին: Նոր կազմավորվող ազգային կուսակցությունների անդամների մեջ դարձյալ աչքի էին ընկնում դաքաբաղցիները: Շուշիի երիտասարդությունն սկզբում գտնվում էր հնչակյան կուսակցության ազդեցության տակ: 1890-ական թվականներին երկիր մեկնեցին շուշեցի հնչակյաններ Գաբրիել Կաֆյանը, Բարսեղ Ջաքարյանը և Մարտիկ Սարուխանյանը: Առաջինն զբաղվեց իր կուսակցության գաղափարական քարոզչությամբ, հնչակյան սկզբնական կազմակերպություններ ստեղծեց երկրում: Վերջին երկուսը քաջաբար զոհվեցին, Մարտիկ Սարուխանյանը մասնակցեց 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը և արմենական Սկրտիչ Ավետիսյանի, դաշնակցական Պետոյի հետ ղեկավարելով մարտերը, զոհ գնացին Պարսկաստանի ճանապարհին: Դարասկզբին որպես ֆիդայիներ, զինատար խմբերի անդամներ, ՀՅԴ-ի գաղափարախոսության քարոզիչներ և կազմակերպիչներ Արևմտյան Հայաստան մեկնեցին շուշեցի երիտասարդներ Իսաջան Առաքելյանը, Թուման Թումյանը (Թորգոմ), Եգոր Առստամյանը (Մենակ), Նիկոլ Պողոսյանը (Վանա Իշխանը), Սերգեյ Հովհաննիսյանը (Արամ Մանուկյան): Նրանցից ամեն մեկի կյանքը ազատագրական պայքարի մի ողիսական է: Նրանց մասին գրել են թե հուշերի հեղինակներ, թե պատմաբաններ: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» յոթատորյակի էջերը լի են այս անձնավորությունների սխարանքների նկարագրությամբ: Թեթևակի անդրադառնա՞նք նրանց: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուման Թումյանի կյանքը: Շուշիի թեմականն ավարտելուց հետո ստացել է զինվորական կրթություն, արժանացել սպայական աստիճանի, բայց թողել է այն, անցել Կարս՝ զինատար խումբ կազմելու և երկիր մեկնելու համար: Կարսում նրան հաջողվում է իր շուրջը համախմբել փորձառու մարտիկների, որոնց մեջ էին ռուսական բանակի ենթասպաներ, զինվորներ, թվով 30 հոգի. խմբի անդամները հետագայում հռչակվեցին (Քեռի, Տուրբախ, Մեպուհ և ուրիշներ): Ռուբենի բնորոշմամբ նրանք «ամենքն ալ մեկ-մեկ պատմական դեմքեր դարձան...աննշմար չանցան»: Թումյանն ընդունեց Թորգոմ անունը, իսկ իր խմբին տվեց «Մրրիկ» անվանումը: Այդ խումբը բարեհաջող հասավ Սասուն և դրա մեջ մեծ ավանդ ուներ Մենակը (Եգոր Առստամյան):

Ծնունդով Վարանդայի գավառից, Շուշիի թեմականն ավարտած Եգորը մեկնում է Կարս: Նա քաջ գիտացում է, որ զինատար խմբերի հաջողությունը մեծ չափով կախված է ճանապարհի ճիշտ ընտրությունից: Երկիր անցնելու, Սասուն հասնելու 200-300 կմ ճանապարհն անցնելու համար պետք էր որոշել ուղին, հանգրվանները, թշնամու շարժումը: Անհրաժեշտ էր լավ ճանաչել տեղանքը: Մենակը ծալոված, գյուղացու կերպարանքով անցնում է Խնուսի և Բասենի շրջանները, մի քանի անգամ հասնում է Սասուն և դառնում է կատարյալ ուղեկցորդ՝ «վալադ»: Նրա տված ցուցումներով «Մրրիկ» խումբն անվնաս հասնում է Սասուն: Հրայրի պնդումով Թորգոմը մտնում է Սասնո հյրամանատարական կազմի մեջ, բայց ՀՅԴ ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար թողնում է Երկիրը՝ կրկին վերադառնալու նպատակով: Մենակը շարունակում է ուղեկցորդի իր գործը՝ Կարսից Բասեն, ապա՝ Խնուս-Սասուն ուղիներով: Նեվրուզի և Խանի խմբին օգնություն հասնելու ժամանակ նա զոհվում է:

Շուշիի թեմականի լավագույն աշակերտներից էր նաև Իսաջան Առաքելյանը, որը Կարս մեկնողներից առաջիններից էր: Դպրոցի շնորհաշատ աշակերտներից էր նա, անդամագրվեց ՀՅԴ-ին, կատարում էր բազմաթիվ պատասխանատու հանձնարարություններ: Սակայն նրա մեծ երազը Երկիր անցնելն էր: ՀՅԴ-ն նրան ուղարկում է Կարս՝ նախապատրաստվելու և Երկիր անցնելու համար: Այնտեղ մի խումբ ընկերներով (5 հոգի) ձեռնամուխ են լինում ռուս պատրաստելու գործին: Երբ թվում էր, հաղթահարված են բոլոր դժվարությունները, ռուսները պայթում են. հինգ ընկերներն էլ զոհվում են: Դիշտ դիտողություն է անում Ռուբենը. «Ասիկա բոլ դաս լինի, որ կամքեն, բաղձանքեն ավելի անհրաժեշտ է գիտության հմտությունը»¹:

Ընդհանուր ժողովից վերադառնալուց հետո Թորգոմը որսորդ Գևորգի հետ կազմում է «Որսկան» անունով 61 հոգիանոց մի նոր խումբ՝ երկիր անցնելու: Բայց այս խումբը չունեցավ «Մրրիկի» հաջողությունը:

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Թեհրան, 1987, էջ 150:

Սասունն արդեն պարտվել էր։ Թորգոմը մտածում էր՝ հարձակվելով բուրքական սահմանի վրա, նրանց գորքերի մի մասը կբաշխ դեպի սահմանը և կթեքևացնի Սասունի վիճակը։ Խմբի կազմում էին մտավորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, նույնիսկ հարուստ ընտանիքների զավակներ, որոնք, ամեն ինչ թողած, գնում էին Հայաստանի համար կռվելու։ Օլբիի մոտ սահմանն անցնելու ժամանակ ռուս սահմանապահ գորքերը շրջապատում են նրանց դիրքերը և լուր տալիս բուրքական գորքերին։ Ռուս սահմանապահների հրամանատար Բիկովը օգնության է շտապում բուրքերին, և «Որսկան» խումբն ընկնում է կրկնակի կրակի տակ։ Թորգոմը հրամայում է ռուսների վրա գնդակ չարձակել, կռվել միայն բուրքերի դեմ, իսկ ինքը պատվիրակ է ուղարկում ռուս հրամանատարի մոտ՝ բացատրելու իրենց նպատակը։ Ռուսները բանտարկում են իրար ետևից ուղարկած երկու պատվիրակի և շարունակում կռիվը։ Հայերը ստիպված անձնատուր են լինում ռուսներին, բայց գնդակահարվում են, սպանվում է նաև Թորգոմը։ Բիկովը հավաքում է 27 սպանվածների դիակները, նկարվում և արժանանում բուրք և ռուս հրամանատարության շնորհակալությամբ։ «Որսկան» զինատար խմբի կազմում գոհվում են բազմաթիվ նվիրյալ շուշեցիներ։

Թեմականի աշակերտներից Կարս էր անցել նաև Նիկոլ Պողոսյանը: Նրա ուսուցիչները Նիկոլին ներկայացնում էին իբրև բնածին տաղանդ, որը կարող էր դառնալ ցանկացած բնագավառի լավագույն մասնագետ: Չտանելով Շուշիի թեմականի խիստ ռեժիմը, Նիկոլը մեկնում է Երևան, ընդունվում այնտեղի թեմականը, բայց այն էլ չավարտած անցնում է Կարս: Այդտեղ իր համար ընտրելով Իշխան անունը, զինվորագրվում է Նեվրուզի երկիր անցնող «Շանք» խմբին: Կարսից մտնելով թուրքական Բասեն, 1903 թ. սեպտեմբերի 18-ին արյունալի բախում են ունենում թուրքական Դալի-բաբա գյուղում տեղի զորքերի հետ:¹ Քչերին է հաջողվում փրկվել, դրանց թվում էր Նիկոլ-Իշխանը: Այդ անհաջողությունը չի ընկճում և չի վիատեցնում նրան, այլ ստիպում է խորհել արշավախմբային մարտավարության սխալ կամ ճիշտ լինելու հարցի շուրջ:

¹ Հ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 605:

Անդրկովկասից ռազմական ուժեր և ռազմամբերք անցկացնելու նպատակով ստեղծված հայդուկային արշավախմբերը տալիս էին բազմաթիվ զոհեր, չկատարելով իրենց առաջ դրված խնդիրները: Այդ պատճառով էլ ազգային կուսակցությունների ղեկավարները հանգում են այն համոզման, որ անհրաժեշտ է հրաժարվել արշավախմբեր ստեղծելուց, պետք է երկիր ուղարկել կարող և ունակ անհատ գործիչներ, ժողովրդին տեղում կազմակերպելու և նախապատրաստելու համար: Բայց կուսակցությունների մարտավարության փոփոխությունից առաջ մնան եզրակացության էր հանգել հրաշքով վերկված Նիկոլ-Իշխանը, որին հաջողվեց անցնել երկիր: Վահան Փափագյանի հետ հասնելով Վասպուրական, անցավ Ռշտունիք, որին տվեց Լեռնապար անունը և մեծ գործունեություն ծավալեց ՀՅԳ-ի տեղական կազմակերպությունների հիմքերն ամրապնդելու մեջ: Առանձին աշխատության քննա կարող է լինել Իշխանի գործունեությունը Լեռնապարում: Նա երկար մնաց այդտեղ, վայելեց տեղի հայության սերն ու հարգանքը և իր մահկանացուն կնքեց 1915-ին Վանի ինքնապաշտպանական մարտերից առաջ, զոհ գնալով երիտրուրքերի խարդավանքներին:

Արդեն նշել ենք, որ Շուշիի քեմականի աշակերտներից էր նաև Սարգիս Հովհաննիսյանը՝ Սերգեյը, ապագա Արամ Մանուկյանը, 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը, Վանի նահանգի նահանգապետը, Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպիչներից մեկը, Հայաստանի առաջին հանրապետության ներքին գործոց նախարարը, դիկտատորը, որի մասին գրվել են բազմաթիվ գրքեր, պաշտպանվել ատենախոսություններ:

Բազմաթիվ են շուշեցի նվիրյալ հայրենասերները։ Բոլորի մասին խոսել հնարավոր չէ. ցանկանում եմ մի բանի խոսք ասել նրանցից շատ համեստներից մեկի՝ Կոստի Համբարձումյանի մասին, որն ի տարբերություն վերը նշվածների, ավարտել էր Շուշիի ռեալականը, Մոսկվայում և Գերմանիայում կատարելագործել գիտելիքները հոգեբանության բնագավառում, այնուհետև թողել ամեն ինչ, անցել Խոյ, հսկում էր Երկիր անցնող ուղիները, ճանապարհում խմբերը, հոգում նրանց հոգսերը։ Ձեռներեց, չարքաշ, բոլոր պայմաններին հարմարվող այդ համեստ մարդը 1905-ին Պարսկաստանից անցել էր Անդրկովկաս և մեծ գործունեություն

ծավալել հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ: 1909 թ. Դաշնակ-
ցության դատի ընթացքում հանձն է առնում Ռուսաստանի ՀՅԴ կազմա-
կերպությունների գոյությունը փրկելու գործը: 1914-ին նորից երկրում էր,
Վասպուրականում, երբ Արամ Մանուկյանը բողոքում է նահանգապե-
տությունը, Կոստին փոխարինում է նրան: Մասնակցում և ղեկավարում
է Պարսկաստանի կռիվները, սպանվում Սային-Կալայի մոտերքում,
չտեսնելով իր երազած Հայաստանի անկախությունը, որի լուրն արդեն
լսել էր: Առավել հետաքրքիրն այն էր, որ նրա եղբայրը հայտնի բոլշևիկ
Սաքո (Սարգիս) Համբարձումյանն էր, որը կարևոր պաշտոններ է վարել
նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի հանրապետությունում, եղել է
առողջապահության ժողկոմ, 1925–29 թթ. ժողկոմխորհի նախագահ, հե-
տագայում՝ ստալինյան բռնությունների զոհ¹:

Շուշիի մի հետաքրքիր ընտանիք էր ցարական չինովնիկ Հարութ-
յուն Բեկզադյանի ընտանիքը, որի 7 տղաները ստացել էին բարձրա-
գույն կրթություն: Ավագը՝ Տիգրանը, դաշնակցության համակիր էր, Հա-
յաստանի I հանրապետության դեսպանն էր Վրաստանում: Նրանից
փոքրը՝ Հովսեփը, բժիշկ էր, Էսէռական (սոցիալ-հեղափոխական) կու-
սակցության ակտիվ գործիչ: III որդին՝ Ալեքսանդրը, բոլշևիկ էր, Խորի-
դային Հայաստանի կուսակցական և պետական գործիչ, ռազմեղկոմի
անդամ, Խորհրդային Սյուրյան դեսպան Հունգարիայում, անհատի
պաշտամունքի զոհ: IV եղբայրը միապետական էր, կոմեդի էր բոլշևիկների
դեմ, Խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո ապրել էր Հունաս-
տանում, որի բանակում ծառայելով հասել գնդապետի աստիճանի: V
եղբայրը դարձյալ սոցիալիստ-հեղափոխական էր, Անդրկովկասի Էսէռ-
ների աչքի ընկնող գործիչներից: Մյուս երկու եղբայրները քաղաքական
կյանքին չեն մասնակցել: Չնայած գաղափարական տարածայնու-
թյուններին յոթ եղբայրները արտակարգ սիրով կապված էին իրար²:

Չենք կարող քննույզ հպանցիկ չխոսել հայ-թարքական ընդհա-
րումների ժամանակ դարձյալ շուշեցի նվիրյալների՝ Նիկոլ Դումանի և
Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյանի) գործունեության մասին, որոնցից

առաջինը ղեկավարում էր Երևանի հայության պաշտպանությունը, երկ-
րորդը՝ Ղարաբաղի հայության պաշտպանության գործը:

Մենք հիմնականում ուշադրությունը բեռեցինք քեմական դպրոցի
սաների վրա: Բայց պակաս նշանավոր չէին նաև ռեալականի սաները:
Ռուսական մշակույթի ազդեցության տակ նրանք համակվում են մարք-
սիստական գաղափարներով, ծառայում գիտական սոցիալիզմի գաղա-
փարախոսությանը. Բոգդան և Լյուդվիգ Կոմունյանցներ, Ալեքսանդր
Բեկզադյան, Վլադիսլավ Կասպարով, Սարգիս Կասյան, մշակույթի, գի-
տության տարբեր բնագավառների բազում գործիչներ¹ և դրանց շար-
քում մեր բաժնի հոգևոր հայրը՝ նշանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհան-
նիսյանը, որի երկու փոքր, բայց խիստ տարողունակ հոգևածները ար-
տակարգ պատկերացում են տալիս Շուշիի մտավորականության մա-
սին: Ռեալականի մարքսիստ սաները իրենց հոգու խորքում մնացին իս-
կապես հայ, մեծատառով մարդ և պատահական չէ, որ մինչև Խորհրդա-
յին կարգերն ապրողները դարձան ստալինյան բռնությունների զոհ: Ես
միանգամայն համաձայն եմ մեր ընկերոջ, վաղամեռիկ Բագրատ Ուլու-
բաբյանի հետ, որ այսօրվա հեռվից նայելով «Շուշիի քեմական դպրոցի
գործունեությանը (ես կավելացնեի և ոչ միայն քեմականի), չես կարող
հպարտությամբ չլսել նրա համար, որ այնտեղ են գործել մեր ազգային
մշակույթի փառավորված բազմաթիվ գործիչներ»:² Այդ ետնախորքի
վրա պատահական չէր, որ Արցախյան շարժման օրերին արցախահա-
յությանն օգնելու նպատակով ոտքի կանգնեց ողջ աշխարհում սիրված
հայությունը: Դա հայ ոգու միասնության առհավատչյան էր և գիտակ-
ցումն այն հանգամանքի, որ Արցախի հարցի օրինավոր լուծումը սկիզբն
էր հայ պահանջատիրության հետագա քայլերի:

*Չեկուցում կարդացված Շուշին հայոց
քաղաքակրթության օրրանում, գիտաժողովի
ԳԱԱ հրատ, 2007, էջ 102–115:*

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 278:

² Հր. Միմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Եր., 2003, էջ 82–83:

¹ Տե՛ս Հ. Վ. Գրիգորյան, Գ. Հ. Հարությունյան, Շուշիի ռեալականը:

² Բագրատ Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը, սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 196:

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՐԱՉԻԿ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

(Ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)

Պատմական Մյունխենը հայ ժողովրդին պարգևել է անվանի մարդկանց մի հոյակապ փառանգ. այդ շարքում կարելի է հիշել հայ ազատագրական շարժման մասնակիցներ, անվանի գորավարներ, հրամանատարներ, հայրենիքին անձնուրաց նվիրյալներ, մտավորականներ՝ գիտնականներ, գրողներ, գրականագետներ և պատմաբաններ: Նրանց շարքում իր ուրույն տեղն ունի պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ, անվանի գիտնական Հրաչիկ Միմոնյանը, որի ծննդյան 80-ամյա տարելիցն է նշում մեր ժողովուրդը:

1928 թ. դեկտեմբերի 8-ին Գորիս քաղաքում ծնվեց մի հրաշամանուկ, որին ծնողներն անվանեցին Հրաչիկ: Անունն արդարացրեց իրեն. չնայած բնավորությամբ թվում էր մեղմ ու հանդարտ, բայց երբ տեղը գալիս էր, նա հուր էր դառնում և իր հոգու կրակով վարակում շրջապատին: Կարծես աստվածաշնչյան պատգամը «հուր էկի արկանել», նրա համար էր ստեղծվել: Դեռ դպրոցական, նա հրապուրված կարդում էր իր ժողովրդի՝ հերոսական և ողբերգական, անօրինակ սխառնքներով լի պատմության վերաբերյալ եղող գրականությունն ու պատմությունը: Այդ իմաստով պատահական չէր մասնագիտության ընտրությունը: Միջնակարգ դպրոցը Գորիսում ավարտելուց հետո երիտասարդն ընդունվեց Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1952-ին ավարտեց ուսումնառությունը և աշխատանքային գործունեությունն սկսեց ծննդավայրում՝ սկզբում Գորիսի շրջանային թերթում, ապա՝ շրջկոմում: Մոսկվայում 1959-ին ընդունվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր հասարակական գիտությունների ակադեմիա, որն ավարտեց 1961-ին և հենց այնտեղ, նույն թվին, պաշտպանեց քեկնաժողովրդական ատենախոսություն, ստացավ պատմական գիտությունների քեկնաժողովրդական ատենախոսական աստիճան: Դարձյալ 1961-ին Մոսկվայում լույս տեսավ նրա առաջին գիտական աշխատությունը՝ «Перевооружение промышленности Армянской ССР в послевоенный период (1945–1950 гг.)»:

Հայաստան վերադառնալով՝ Հ. Միմոնյանն աշխատանքի անցավ ՀԿԿ Կենտկոմին առընթեր կուսպատմության ինստիտուտում որպես

ավագ գիտաշխատող (1961–1966): 1966 թվականից 11 տարի նա տարբեր պաշտոններ է վարել Հայկական ԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմում: 1969-ին նա հաջողությամբ պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսությունը և ստանում պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան: 1977 թ. նա վերադարձավ գիտական աշխատանքի և մինչև 1990 թ.՝ տասներեք տարի շարունակ, վարեց ՀԽՍՀ Կոմկուսին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի պատմության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնը (հետագայում այն վերանվանվեց հասարակական-քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ): 1986 թ. Միմոնյանն ընտրվեց Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ (իսկական անդամ ընտրվեց տասը տարի անց):

Լայն և ընդգրկուն է Հ. Միմոնյանի հետաքրքրությունների ոլորտը: Նրա գրչին են պատկանում ավելի քան 25 մենագրություններ և մի քանի հարյուր հոդվածներ: Սկզբնական շրջանում նրա հետազոտությունները կրում են փիլիսոփայական տեսական բնույթ: Հատկանշական են «Ժնդարությունը հասարակության» տեսությունները, «Զննական վերլուծություններ» (Երևան, 1973 թ.), «Արդի բուրժուական գաղափարախոսություններ» (Երևան, 1977 թ.), «Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը և նրա սոցիալական հետևանքները» (Երևան, 1982) և այլ գործերը: Գիտական հասունության հետ մեկտեղ Միմոնյանն սկսում է հսկվել դեպի իր արմատները՝ հայ ժողովրդի պատմության կնճռոտ ու բարդ իրադարձությունների քննարկումը: Գիտական գործունեության դեռ սկզբում նրան և փոփոխվել աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ի՞նչ խնդրումներ են կատարվում և ազգային արմատներից լիովին կտրված, բայց նրա հոգեկան կերտվածքին անսահմանորեն նվիրված, իրարից տարբեր այդ մարմիններում, որոնք բոլորը միասին կոչվում են մի ընդհանուր անունով՝ Միյուր: Այդ հարցին է նվիրված գիտնականի «Միյուրախայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում» ծավալուն հետազոտությունը, որը լույս է տեսել դեռևս 1968-ին:

Իրար հետ սերտորեն կապված են գիտնականի երկու աշխատություններ՝ «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և

քաղաքականությունը» (Երևան, 1986) և «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» (Երևան, 1991) ուսումնասիրությունները: Աղբյուրագիտական հարուստ հենքի, ժամանակի մամուլի և գիտական աշխատությունների օգտագործումով այդ երկու ուսումնասիրություններն աչքի են ընկնում գիտական խոր ընդհանրացումներով: Առաջին աշխատության մեջ բացահայտված է բուրքական բուրժուազիայի առաջացման և ձևավորման պատմական ժամանակաշրջանը, որը ճակատագրական և բախտորոշ եղավ հայ ժողովրդի համար: Հանգամանորեն քննարկված են օսմանիզմ, իսլամիզմ, պանիսլամիզմ, նոր օսմանիզմ, բուրքիզմ, պանբուրքիզմ հասկացությունները և դրանք ներկայացված իբրև բուրքական բուրժուազիայի գաղափարախոսության հիմնական տարրերը՝ տարբեր ժամանակահատվածներում: Հեղինակը համոզիչ փաստարկներով ցույց է տալիս, որ բուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունն իր առանձնահատկություններով տարբերակվում է բուրժուական գաղափարախոսությունից ընդհանրապես: Այն իր մեջ ներառում է բուրժուական գաղափարախոսության ամենահետադիմական տարրերը և դրանով էլ կոչված է ծառայելու բուրք բուրժուազիայի շահերին: Աշխատության մեջ քննարկված են Թուրքիայում ծավալված սահմանադրական շարժման, աբդուլհամիդյան «գուլումի» տարիների, պանիսլամիզմի՝ որպես կայսրության պաշտոնական ուսմունքի հիմնահարցերը: Համեմատվում և բացահայտվում են պանիսլամիզմ ու պանբուրքիզմ հասկացությունները, ցույց է տրվում երիտբուրքերի պատմական թատերաբեմ իջնելը, նրանց ծավալված հակահայկական գործունեությունը, արևմտահայության կացությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող և հետագա տարիներին: Ուշագրավ է սակավ հայտնի փաստաթղթերի և բուրք պատմաբանների աշխատությունների միջոցով հայոց ցեղասպանությունը ծրագրելու ասպարեզները: Դրա վկայությունն է Իբրիհատ կուսակցության Սալոնիկում 1910 թ. կայացած ժողովում դոկտոր Նազրմի առաջարկած ծրագիրը: Իր ելույթում վերջինս շատ վճռականորեն է դնում այդ հարցը՝ կամ, կամ: Բազմաթիվ փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս՝ ինչպես բուրքական հեղափոխության գոհասեղանին վճռվեց մի ողջ ժողովրդի ճակատագիր, ինչպես չբավարարվելով իր նախորդների կատարածով «կարմիր հեղափոխականի

քիկնոցը ուներին գորշ գայլ» Մուստաֆա Քեմալը գործում էր պանբուրքիզմի դրոշի տակ՝ վերջնական նպատակը համարելով նաև արևելահայության ոչնչացումը:

Այս աշխատության հետ սերտ առնչություն ունի «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» ուսումնասիրությունը, որի մեջ հեղինակը, ներառելով նախորդ աշխատության հիմնական ելակետային դրույթները, շեշտը դնում է պանբուրքիզմի՝ հայ ժողովրդի համար այսօր էլ խիստ վտանգավոր գաղափարախոսության մերկացման վրա: Այդ հարցն արդիական սուր հնչեղություն ստացավ արցախյան շարժման ծավալումից հետո: Մանրամասն քննարկելով այդ հարցերը, հեղինակը հմտությամբ ցույց է տալիս, որ արցախյան շարժումը կրոնական հողի վրա ստեղծված շարժում չէ, ինչպես ցանկանում են հավատացնել «փնտերմացիոնալիստական» Ադրբեջանում: Մուսուլմանական բազմաթիվ երկրներում հայերը համերաշխ ապրում են այդ կրոնը դավանողների հետ (Սիրիա, արաբական հանրապետություններ, Իրան, Իրաք և այլն): Այլ է պանբուրքիզմի գաղափարախոսությունը և դրանից եկող վտանգը ոչ միայն հայերի, այլ նույնիսկ իսլամը դավանող ոչ բուրք ժողովուրդների համար: Այդ հարցերի քննարկումը հեղինակը հասցնում է մինչև XX դարի վերջը՝ բացահայտելով ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ և դրա հետ սերտ առնչվող ադրբեջանական ազգայնամոլների պատրասններն ու ակնկալիքները Թուրքիայից: Աշխատության վերջում հեղինակը սուր քննադատության է ենթարկում Խորհրդային Միության կենտրոնական իշխանություններին Սումգաիթի և Բաքվի հայության նախճիրը կազմակերպելու և բողոքության համար, անարգանքի սյունին գամում ադրբեջանական «անպատժելիության» սինդրոմի հեղինակներին:

Հետագա տարիներին Հ. Միմոնյան գիտնականի հետազոտություններն ուղղված էին հարազատ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալմանը XIX դարի երկրորդ կեսին: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ մեծ հայդուկապետ Անդրանիկը և նրա ժամանակը դարձան երկհատորանոց աշխատության բեման: Այն լույս տեսավ 1996-ին: Ժողովրդական հերոսի մասին հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ և Խորհրդային Հայաստանում (մա-

նավանդ 70-ականներից սկսած) և՛ Սփյուռքում: Սակայն Միմոնյանի այս մենագրությունն իր առանձնակի տեղն ունի այդ հսկա ցուցակի մեջ: Հեղինակին հաջողվել է ոչ միայն նոր խոսք ասել անվանի գործարարի ողջ գործունեության մասին, այլև արտակարգ խորությամբ մեկնաբանել արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման պեբալսումները: Արդարացված է աշխատության խորագիրը՝ «Անդրանիկի ժամանակը»: 1865–1927 թթ. հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի, ազատագրական պայքարի բազմաթիվ իրադարձություններ են լուսաբանված այս աշխատության մեջ: 14 գլուխներից բաղկացած այս ուսումնասիրությունն ամենայն իրավամբ կարելի է համարել ժողովրդական հերոսի համար կանգնեցված ամենափայլուն հուշարձաններից մեկը: Իր բոլոր մենագրություններում Միմոնյանն ընթերցողին ներկայանում է իբրև հայերենին լավ տիրապետող գիտնական. այլ է այս աշխատությունը, որտեղ հեղինակի գրչի տակ փայլում է հայոց լեզվի ճոխությունը, հարստությունը, վեհությունը: Այդ աշխատությունը կլանում է ընթերցողին խորությամբ, գիտական բարձր մակարդակով և արտակարգ լեզվաոճական հատկանիշներով:

2003 թ. լույս տեսան հեղինակի նոր՝ «Ազատագրական պայքարի ուղիներում» մենագրության առաջին և երկրորդ հատորները: Յոթ գլխից բաղկացած առաջին հատորը նվիրված է 1905 թ. հունվարից 1906 թ. օգոստոսն ընկած իրադարձությունների մեկնաբանմանը, ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Անդրկովկասում ընթացող խմորումներին, հակացարական ելույթներին: Առանձնապես հետաքրքիր է սզգային կուսակցությունների գործունեության բացահայտումը ցարիզմի կողմից սանձազերծած հայ-թաթարական բախումների ընթացքում: Ժամանակի մամուլի և արվեսիվային փաստաթղթերի, բազմաթիվ անհայտ փաստերի մեկնաբանությամբ գիտնականն ընթերցողին ներկայացնում է այդ կուսակցությունների տարբեր գործիչների հայրենասիրական նվիրումը: Առավել հետաքրքրությամբ են ընթերցվում այն հատվածները, որոնք վերաբերում են արևմտահայ ֆիդայիների և հեղափոխական գործիչների՝ արևելահայերին օգնության հասնելու փաստերին: Մերկացված են ցարական և բուրժական գործիչների համատեղ հակահայկական ձեռնարկները, հայ ազատագրական շարժման երդվյալ հա-

կառակորդների և հայրենիքին նվիրյալ գործիչների մեջ խորացող առ-
ճակատումը, որը հաճախ ավարտվում էր ոճրագործների մահով: Հեղի-
նական ապացուցում է, որ հայ վրիժառուները ոչ թե ահաբեկիչներ են, այլ
հարազատ ժողովրդի գոյության և արդար դատի պաշտպաններ: Խո-
րագրերի առումով միայն V գլուխն է նվիրված արևմտահայությանը՝
«Այնամասն ապացույթներ բութական դժոխքում»: Հայկական դիմադրու-
թյան նոր դրսևորումներ»: Սակայն ողջ հատորի բովանդակության մեջ
այնպես միահյուսված և իրար շաղկապված են Հայաստանի արևելյան
և արևմտյան հատվածներում կատարվող իրադարձությունները, որ
զարմանում ես հեղինակի հնարամտության և բացառիկ օժտվածության
վրա. իրավացի է հեղինակը, երբ այդ բոլորը ներկայացնում է իբրև մեկ
ժողովրդի կյանքի և գոյության պայքարի արտահայտություն: Առաջին
հատորն ավարտվում է փոքրիկ հավելվածով, որը ներկայացնում է եր-
կուսական փաստաթուղթ, որոնք բաշխված են հայ հանրության-
ը, բայց հայերեն թարգմանությամբ առաջին անգամ են հրատարակ-
վում: Առաջինը Նիկոլայ II-ի 1905 թ. օգոստոսի 1-ի բարձրագույն հրա-
մանն է՝ 1903 թ. հունիսի 12-ի հայ եկեղեցու շարժական ու անշարժ գույ-
քի բռնագրավման օրենքի չեղյալ հայտարարելու մասին և նշված է կալ-
վածքները եկեղեցուն վերադարձնելու կանոնակարգը: Երկրորդ փաս-
տաթուղթը Նիկոլայ II-ի 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի բարձրագույն հրովար-
տակն է (մանիֆեստ) Պետական Դումա հրավիրելու մասին. երկու փաս-
տաթղթերն էլ ժողովրդական հուզումների հաղթանակի արդյունք են: Այդ
մեծածավալ աշխատության երկրորդ հատորը նվիրված է 1906 թ. օգոս-
տեմածավալ աշխատության երկրորդ հատորը նվիրված է 1906 թ. օգոս-
տեմածավալ աշխատության երկրորդ հատորը նվիրված է 1906 թ. օգոս-
տեմածավալ աշխատության երկրորդ հատորը նվիրված է 1906 թ. օգոս-
տեմածավալ աշխատության երկրորդ հատորը նվիրված է 1906 թ. օգոս-

ներին: Բացահայտվում է հայ առաջին քաղաքական կուսակցության «վայրընթացը», նրա և Հ.Յ. դաշնակցության մեջ եղած հակասությունները, բազմաթիվ արմենականների ՀՅԴ շարքերն անցնելու փաստերն ու պատճառները: Այդ գլխի մյուս ենթագլուխը քննարկում է Հնչակյան կուսակցության շարքերում գաղափարական տարընթացությունների պատճառները, նրա մեջ առաջացած արևմտահայ թևի առանձնանալը՝ «վերակազմյալներ» անունով, հին հնչակյան թևի՝ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությանը մերձենալու հակումները: Սկզբից քվում է, թե այդ բոլորը հանրահայտ փաստեր են, սակայն հեղինակն ամեն ինչ մատուցում է ընթերցողին նոր փաստերով և հետաքրքիր մեկնաբանություններով: Զննարկված և բացահայտված են նաև Ազգային երրորդ կուսակցության՝ ՀՅԴ շարքերում առաջացած ներհակ խմբավորումների ստեղծման պատճառները: Գլխունականի բացատրությամբ այդ հակասություններն ուժգին դրսևորվեցին, երբ ՀՅԴ-ն ստիպված էր վերամշակել 1892 թ. իր ընդունած ծրագիրը և արևմտահայ ազգային ազատագրության խնդիրն արժարժեղուց բացի, 1903 թ. հունիսի 12-ի՝ հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման ցարիզմի ընդունած օրենքից հետո կանգնեց արևելահայերի ժողովրդական բուռն բողոքների ու հակակառավարական պայքարի գլուխ և ընդունեց «Կովկասյան նախագիծը»: Դրա պատճառով տարածայնություններ առաջացան կուսակցության ներսում: Չափավոր հայացքների տեր կուսակցականները ճիշտ չէին համարում ցարիզմի դեմ պայքար մղելը, և նրանց մի մասը հեռացավ ՀՅԴ-ից, միացավ «Մշակ» թերթի գաղափարական ուղղությանը հետևողներին: Կատարելով խորքային վերլուծություններ՝ հմուտ հետազոտողը հանգում է հետաքրքիր եզրակացությունների, ցույց է տալիս, որ այդ փոքորկալից տարիներին Դաշնակցությունն «իր մեջ ամփոփել էր հայության մեծամասնության իդեոլոգիան ու ձգտումները՝ իրենց բոլոր ելևէջներով» (հ. II, էջ 169): Բացահայտելով, որ ցարական կառավարությունը ռուսական առաջին հեղափոխությունից, «սրտաքին ու ներքին խայտառակ պարտություններից հետո» կորցրել էր իր գլուխը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին կովկասահայության իրական կառավարիչը ՀՅԴ-ն էր, ոչ թե ռուսական կառավարությունը: Մանրամասն քննարկվում և զննատվում է ՀՅԴ քն-

նունած «Կովկասյան նախագիծը», որի նկատմամբ արտահայտված թերևս և դեմ կարծիքներով կուսակցության ներսում ստեղծվեցին ներհակ ուժեր՝ միեկնական շարժումը և դրա հակադիր թևը՝ երիտդաշնակցականները: Վերջիններիս գաղափարների արտահայտությունը դարձան Ս. Ամիրյանի «Ժամանակն է սրափվելու» և «Դաշնակցության կրիզիսը» աշխատությունները: Հ. Սիմոնյանի խնդրո առարկա հետազոտության մեջ հետաքրքիր էջեր են նվիրված նաև սոցիալ-դեմոկրատական հայ կուսակցության ծնունդին ու ստեղծման օրվանից ՌՍԴԲԿ-ի հանդեպ դրսևորված բացասական կեցվածքին: Ազգային կուսակցությունների գործունեության քննարկումից հետո մի ծավալուն գլուխ է նվիրված ՌՍԴԲԿ-ի հայկական թևի, հայ բոլշևիկների գործունեությանը, ընդգրծված է Ստ. Շահումյանի կատարած դերը: Այս հատորում ևս մեծ տեղ է հատկացված արևմտահայ ազատագրական շարժմանը. քննարկված են եվրոպական միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի՝ Հայկական հարցի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը, մեծ տերությունների՝ Լաիեի I և II խաղաղության կոնգրեսներին հայ պատվիրակությունների ուղղած գրությունները: Մի ամբողջ գլուխ է նվիրված ՀՅԴ IV Ընդհանուր ժողովի ընթացքի, ընդունած որոշումների քննարկմանը, ներկուսակցական ճգնաժամի հաղթահարմանը, երկիր զենք կրելու մարտավարությանը, ռուսական և բուրքական պետական ուժերի միասնական գործողություններին՝ հայ զինատար խմբերի գործունեությունն արգելելու ուղղությամբ: Մանրամասն քննարկվում է Անդրանիկի «Մարտական հրահանգներ» գրքույկը, արժևորվում իբրև հայ ռազմագիտական գրականության ակնառու երևույթ: Մի փոքրիկ գլուխ նվիրված է ֆիդայական շարժման մայրամուտին՝ Սուլուխի կովի և Գևորգ Չաուշի մահվանը, երեք ամիս անց՝ Դուրան-Բարձրավանդակի Փեթարի կովին և Սպաղանուց Մակարի մահվանը: Դրանով փակվում է ավելի քան երեք տասնամյակ տևած անձնագոհի հերոսների գործունեության վարսագրը: Վերջին գլխում քննարկված են ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության ազդեցությունն ու արձագանքները, Թուրքիայի և Պարսկաստանի աշխատավոր զանգվածների դարավոր նիքից արթնանալու փորձերը ու այդ գործընթացում հայերի խաղացած դերը: Ընթերցողին զարմացնում է այդ երկու հատորների աղբյուրագիտական հենքը, ար-

խիվային տարբեր հաստատություններից օգտագործված մեծաքանակ վավերագրերը, առանց չափազանցության, հարյուրավոր անձնավորությունների մասին տված տեղեկատվությունները: Շուտով լույս կտեսնեն մաս այս աշխատության 3-րդ և 4-րդ հատորները:

Հ. Սիմոնյանին կարելի է դասել մեր դասական գիտնական-հետազոտողների շարքը: Իր աշխատություններով նա հարազատ ժողովրդի արդար պայքարի նվիրյալ զինվորի պարտքն է կատարում:

Այսօր էլ մեծարգո ակադեմիկոսն աշխատում է երիտասարդական ավյունով: Հարգարժան գիտնականին ցանկանում ենք քաջառողջություն և արևշատություն:

Պատմա-Բանասիրական հանդես, 2008, № 3, 284-290:

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՐԱԶԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում
(1909 թ. ապրիլ)

Գալուստ Գյուլբենկյան բարեգործական հիմնարկությունը ազգօգուտ գործունեություն է ծավալում ինչպես աշխարհասփյուռ հայության մեջ, այնպես էլ մայր հայրենիքում: Նրա միջոցներով հայրենիքում լույս են տեսնում հայագիտական արժեքավոր աշխատություններ: Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական կենտրոնի երաշխավորությամբ վերջերս լույս տեսավ վաստակաշատ գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրաչիկ Սիմոնյանի՝ բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող մի աշխատություն, որի վերնագիրն ամեն ինչ ասում է գրքի մասին. «Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ)»:

1895-1896 թթ. զանգվածային կոտորածներից գերծ մնացած հայկական Կիլիկիան 1909 թ. ապրիլի 1-ին ենթարկվեց աննկարագրելի սպանդի: Մինչ այդ, 1908 թ. հունիսի վերջին Օսմանյան կայսրությունում կատարվել էր երիտթուրքական «հեղափոխությունը», և իշխանության

գլուխ անցած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն ազդարարել էր, որ Թուրքիան դառնում է «ազատության, եղբայրության և հավասարության» երկիր: Այդ կարգախոսից ոգևորված արևմտահայությունը, կարծես մոռանալով դարերի ընթացքում տեղի ունեցած թուրք-բրդական (ընդհանրապես մահմեդական) խժոժությունները, հուսավատ մայեց ապագային և ձեռնամուխ եղավ «օսմանյան հայրենիքի» վերածնությանը: Բայց «հեղափոխությունից» 9 ամիս անց արևմտահայ ժողովրդի մի բարգավաճ հատված՝ կիլիկիահայությունը, ենթարկվեց անմարդկային ջարդի, կոտորածների, չլաված խոշտանգումների: Ընդամենը 10-12 օրվա ընթացքում հրի ճարակ դարձան, ավերվեցին շեն քաղաքները, գյուղերն ու ավանները, քարուքանդ եղան բազմաթիվ դպրոցներ ու եկեղեցիներ, այրվեցին մշակույթի անգնահատելի գանձեր, բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարաններ, անմարդկային, զազանային ձևով խոշտանգվեցին մոտ 35.000 հայ, ողջ մնացածներից շատերը հետագա օրերին մեռան հոգեկան ցնցումից, իսկ ապրողների հոգում մինչև մահ մնացին այդ անդարձանելի վերքերն ու կսկիծները: Ժամանակի հայ պարբերական մամուլի բազմաթիվ օրգաններ («Բյուզանդիոն», «Արևելք», «Սուրհանդակ», «Ժամանակ», «Կոհակ», «Հայրենիք», «Ազդակ», «Արևելյան մամուլ», «Անահիտ» և այլն), հասարակական, հոգևոր, մշակութային գործիչների հուշագրություններում, ականատեսների վկայություններում իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին մարդկության պատմության մեջ նմանը չունեցող նախնիների նկատմամբ: Հր. Սիմոնյանի աշխատությունը նվիրված է այդ իրադարձությունների քննարկմանը: Բավական է ծանոթանալ ներածության մի քանի էջերին, որպեսզի պատկերացում կազմենք, թե ինչ տքնաջան աշխատանք է կատարել հեղինակը, և ինչ հարուստ աղբյուրագիտական հենք ունի ուսումնասիրությունը. հատկապես ծանրակշիռ տեղ են գրավում ՀՀ ազգային արխիվի, Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի բանգարանի և Մատենադարանի արխիվների տարբեր ֆոնդերի բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրերը: Արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ են մաս ականատեսների հուշագրական պատումները, 1909-1920 թթ. ընթացքում լույս տեսնելի հուշագրական պատումները, վկայությունները, տեսած այդ թեմային նվիրված աշխատությունները, վկայությունները, տեղեկագրերը: Այդ բոլորի քննախույզ հետազոտությամբ, դեպքերի

վերլուծությամբ և համադրությամբ ստեղծվել է կոռ, բարձրարժեք գիտական աշխատություն, որը բաղկացած է ներածությունից, 4 գլուխներից, խիստ արժեքավոր հավելվածներից: Դրանք բոլորն էլ ունեն գիտական բարձր արժեք: Ներածությունը ներկայացնում և քննարկում է աշխատության աղբյուրագիտական հենքը, հաստվածներ է նվիրում Կիլիկիայի անցյալին, ներկայացնում բնակչության ազգային կազմը, քվաքանակը, վարչական բաժանումը, վերհանում կոտորածների պատճառները, ջարդի առիթները և սաղրանքները: Գրված է կոռ տրամաբանությամբ, բազմաթիվ հարցերի խորաքննին վերլուծությամբ:

Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է Ադանա քաղաքի կոտորածների կազմակերպման, դեպքերի և իրադարձությունների վերլուծությանը: Հեղինակը համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս, որ Ադանայի հայության կոտորածը պատահականություն չէր, այլ լավ մշակված ծրագրի գործադրություն: Օգտագործելով ժամանակի մամուլի հրատարակած փաստերը՝ հեղինակը նկարագրում է կոտորածների ընթացքը, ջարդարարների գործողությունները: Հայերի ունեցվածքին տիրանալու համար թուրքերը նույնիսկ իրար էին սպանում, ապա հայտարարում, թե հայերն են սպանել մահմեդականներին: Կոտորածներից միայն երկու ժամ անց տեղի հայությունը հասկացավ, որ նախճիրներ կազմակերպողը իշխող վարչախումբն է՝ իր գորքերով ու ոստիկաններով: Այդ ժամանակ մոտավորապես հարյուր հայ երիտասարդ, որոնք «հեղափոխությանը» հաջորդած «ազատության» օրերին զենք էին ձեռք բերել, փողոց դուրս եկան և շոթա կազմած դիմադրեցին ջարդարարներին: Հայերի առաջին համազարկերը սարսափահար արեցին նրանց, և ոճրագործները տագնապած փախուստի դիմեցին՝ բղավելով, որ քաղաքում կռվում են ֆիդայիների ջոկատներ: Աշխատության հեղինակն ապացուցում է, որ Ադանայի նահանգապետ Ջևադ բեյը, զինվորական հրամանատար Ռենզի փաշան (1895 թ. Ջեյրունի հերոսական ապստամբության ժամանակ պարտված հրամանատարը) ջարդերի կազմակերպիչներն էին: Նրանք, զայրացած փոքրաթիվ հայերի դիմադրությունից, լրացուցիչ զորք են տրամադրում, զինում բամբակի արտերում աշխատող՝ Միջագետքից եկած 20 հազար քրդերի: Փոքրաթիվ հայերի՝ ամբողջ օրը ցույց տված դիմադրությունը ջարդերի կազմակերպիչներին ստիպեց մշակել

նոր ծրագիր. նահանգապետը 500 հրձիգ առանձնացրեց՝ հայաբնակ քաղերի տները, եկեղեցիները, դպրոցները, հրի ճարակ դարձնելու նպատակով: Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի կենտրոնական իշխանությունները հատուկ հեռագիր են ուղարկում ջարդի կազմակերպիչներին՝ գործել զգուշությամբ, չվնասել օտարերկրյա հյուպատոսաբանները և մյուս հաստատությունները: Գիտնականը բացահայտում է մեծ տերությունների հյուպատոսների՝ սկզբում լիովին ամուսնաբեր, ապա՝ ցուցադրական օգնությունը «Կարմիր խաչի» մարմինների միջոցով: Հեղինակն ապացուցում է, որ հայ բնակչության պաշտպանության նպատակով օսմանյան մայրաքաղաքից Կիլիկիա ուղարկված բանակի վաշտերը, որոնք հայերի կողմից ընդունվեցին խանդավառությամբ և ծախերով, անմիջապես սկսեցին հայերի ձեռքում եղած սակավաթիվ զենքը հավաքել: Դրանից հետո նրանք նախապատրաստվեցին ջարդն ավարտին հասցնելուն: Առաջին ջարդերը տեղ էին ապրիլի 1-3-ը: Ապրիլի 4-ի «խաղաղության» զինը հազարավոր հայերի կյանքն էր: Ապրիլի 7-ին լույս տեսավ երիտթուրքական «Ժթիդալ» թերթի նոր համարը, որը լի էր հայերի դեմ ուղղված քինախնդիր հոդվածներով, վայրենի ատելությամբ, զրպարտություններով. հայերը մեղադրվում էին պետական դավաճանության, թուրքական իշխանությունների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու մեջ: Թերթն ազդարարում էր, որ հայերը ցանկանում են «պետություն ստեղծել» և ոտքի են ելել հեղափոխության «հավասարություն և եղբայրություն» սկզբունքների դեմ: Այդ համարով թերթը, փաստորեն, նոր կոտորած էր նախապատրաստում: Ապրիլի 12-ին սկսվեց Ադանայի հայության նոր ջարդը: Թուրքական քաղամասում հնչած սաղրիչ կրակոցի հետևանքով լուրեր հորինվեցին, թե հայերը հարձակվել են թուրքերի վրա, հրդեհել մզկիթները, սպանել թուրքերին: Վերջիններին «փրկելու» նպատակով բանակի զինվորները շրջապատեցին հայկական քաղերը և սկսեցին կոտորածները: Երկրորդ ջարդի առաջին օրը Մերսինի նավահանգստում կայանած ֆրանսիական նավի ծառայող մի սպանկարագրում է, թե գոհված հայերի ինչքան դիակներ են թուրքերը քափել Սիհուն և Ջհան գետերը: Ինչ չէին հասցրել կոտորածի առաջին օրերին, ավարտին հասցրին երկրորդ կոտորածի ժամանակ: Հրդեհվեց քաղաքի 3/4-ը՝ կրակի և մոխիրների տակ թողնելով հազարավոր անմեղեն-

րի: Ջարդեր եղան ոչ միայն Ադանայում, այլև վիլայեթի բոլոր սանջակներում (Ադանա, Ջեբել-Բերեքեթ, Կոզան), գյուղերում, ավաններում: Հալեպի վիլայեթի բոլոր սանջակները (Հալեպ, Մարաշ), մահ գավառակները ենթարկվեցին ահավոր սպանդի: Հեղինակը չի անտեսում ոչ մի փաստ, ոչ մի մանրուք. անուն առ անուն թվարկվում են բոլոր գյուղերը ավանները, կոտորածը կազմակերպողները: Աշխատության երեք գլուխներում, որտեղ քննարկված են հայկական Կիլիկիայի բոլոր վայրերի կոտորածները, առանձնապես մի փաստ է գրավում ընթերցողի ուշադրությունը. երկու վիլայեթների, 5 սանջակների բոլոր վայրերի կոտորածներից զերծ մնաց միայն անպարտելի Ջեթունը՝ շրջակա 12 հայաբնակ գյուղերով: 1895–1896 թթ. Ջեթունի ապստամբությունից դասեր քաղած թուրքերը չհամարձակվեցին մոտենալ մույնիսկ նրա շրջակայքին: Ջեթունի անունից սարսափած թուրք ամբոխը չմոտեցավ մահ Դոնուզ հայկական գյուղին: Եզրակացությունը մեկն է. եթե դիմադրում ես, չես կոտորվում: Սարսափելի են տարբեր վայրերի կոտորածների նկարագրությունները: Մարդ արարածի դժոխային ուղեղը հորինում է տանջանքի այնպիսի ձևեր, որ անհարկը է անգամ զագանին: Ընթերցողի հիշողության մեջ խառանվում է մի վայրագ թրթուհու՝ Ադանայի մոտակա Խալըրը գյուղի բնակիչ Սենեմ խանումի ոճրագործությունը: Նա հավաքում է շրջակա գյուղերի բոլոր հայերին, ընտրում գեղեցիկ աղջիկներին, հարսներին և նվիրում թուրք տղամարդկանց: Մնացած կանանց իր հրամանով քշում են գյուղի ամենամեծ փտուր, վրաները նավթ լցնում և այրում: Թուրք «խանումի» հրամանով հայ տղամարդկանց տանում են գետի ափը, որտեղ իր ձեռքով մեկ-մեկ բոլորին մորթում է, գետն է լցնում, և «սիրտը հովանում է»: Ժամանակի հուշագիր Հակոբ Թերգյանը իրավամբ նրան անվանում է «XX դարու անգթության մարմնացումը կոնջական տարազին տակ»:

Աշխատության չորրորդ գլուխն ամենաձավալունն է, համարյա կեսը (էջ 181–356): Կազմված է 16 ենթագլուխներից, որոնց խոսում վերնագրերը փաստում են քննարկվող նյութի անհրաժեշտությունը: Այստեղ քննարկված են աղետյալների՝ օգնություն ցուցաբերելու խնդիրները. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, նպաստամատույց հանձնախմբի, ՀՅԴ Կ. Պոլսի կոմիտեի հովանավորությամբ գործող «Կարմիր խաչի»

առողջապահական խմբի, Ազգային ժողովի՝ այդ ուղղությամբ ծավալած գործունեությունը: Ողջ արևմտահայությունը մեծ ջանքեր գործադրեց՝ պետական մարմինների առաջ ձայն բարձրացնելով զոհվածների ապահովագրական գումարները նրանց հարազատներին վերադարձնելու համար. կառավարությունը մեծ դժկամությամբ և մասնակիորեն կատարեց այդ պահանջները: Հատուկ քննության առարկա է դառնում գուհերի թիվը պարզելու հարցը: Բ. Դուռը հանրությանը կեղծ փաստեր էր հաղորդում իսլամ և հայ սպանվածների թվի վերաբերյալ. հայերինը մի քանի անգամ նվազեցվում էր, մեծացվում զոհված մահմեդականների քանակը: Կ. Պոլսի երիտթուրքական «Թահին» օրաթերթը հրատարակում է Փարիզի օսմանյան դեսպանատան հայտարարությունը, որտեղ ընդգծվում էր, որ բոլոր կողմերի գուհերի թիվը չի անցնում 4 հազարից, ըստ որում, նշվում է 1924 իսլամ՝ սպանված, 533՝ վիրավորված և 1455 հայ՝ սպանված, 383՝ վիրավորված: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ 20 կամ 30 հազար զոհ նշելը քրիստոնյաների հիվանդ երևակայության արդյունք է: Քննարկելով բոլոր փաստերը, մանրամասն բացահայտելով կեղծիքները, հեղինակն ամբողջ Կիլիկիայում սպանվածների թիվը նշում է 31–32 հազար, որոնցից հայեր՝ 29–30 հազար: Այդ թիվը վերաբերում է սոսկ ապրիլի 1–13-ը տեղի ունեցած ջարդերին: Սակայն կոտորածներից հետո սովից, ցրտից, նյարդային ցնցումներից մահացել են 8000-ից ավելի մարդ: Համադրելով բոլոր տվյալները՝ հեղինակն ընդհանրացնում է, որ զոհվածների ընդհանուր թիվը մոտավորապես 40 հազար է: Առանձնակի հաշվարկներ են կատարվում հայության կրած նյութական կորուստների ուղղությամբ. նշվում է, որ միայն Ադանա քաղաքում հայերի նյութական կորուստները կազմել են երեք հարյուր հազար օսմանյան ոսկի (1909 թ. գներով): Հետաքրքիր վերլուծություն է արված «Ուլբեր էին ոսկի (1909 թ. գներով): Հետաքրքիր վերլուծություն է արված «Ուլբեր էին կազմակերպել կոտորածները» ենթագլխում: Այդ դեպքերը կատարվեցին այն օրերին, երբ Կ. Պոլսում տեղի էր ունենում սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմնակիցների զինվորական ապստամբությունը: Դրանց համընկնումը շատերին դրդում է մտածել, որ ջարդերն իրականացվել են Աբդուլ Համիդի հրամանով: Այդ կարծիքին էլ նաև դեռևս 1907 թ. վերջերից երիտթուրքերի հետ համագործակցող ՀՅ Դաշնակցությունը, որի Ժնևի կենտրոնը 1909 թ. մայիսին հանդես եկավ հայտարարությամբ,

ըստ որի, ճիշտ չէր կոտորածների մեջ մեղադրել երիտթուրքերին: Դեռ երկու տարի պետք է անցներ, որ ՀՅԴ-ն զգար իր սխալը, հանդես գար այլ հայտարարությամբ և հեռանար «իթքիհադականներից»: Անաչառ քննարկելով բոլոր փաստերը, համադրելով ականատեսների աշխատությունները, Կ. Պոլսի՝ եվրոպական պետությունների դեսպանների կարծիքները, Հ. Միմոնյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «Կիլիկյան արհավիրքների պատասխանատուները երիտթուրքերն էին. իրենք էին, որ հրահրեցին մոլեռանդ ժողովուրդն ու զինվորը՝ հայերի դեմ» (էջ 217): Գրքում արտակարգ հմտությամբ ներկայացված են թուրքական խորհրդարանում կիլիկյան աղետի բուռն քննարկումները: «Կրակոտ» վիճաբանությունների ընթացքում խորհրդարանի թուրք պատգամավորները կոտորածների ողջ մեղքը բարդում են հայ ֆիդայիների վրա: Նրանց են միանում բուրդ պատգամավորները: Թուրքական խորհրդարանի հայ անդամները՝ Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենկույան), Նազարեթ Տաղավարյանը, Համբարձում Պոյաճյանը, ժխտելով ֆիդայիների մեղսակցության վարկածը, պահանջում են մանրագին քննություն կատարել և խստորեն պատժել մեղավորներին: Հարցը քննարկվում է խորհրդարանի մի քանի նիստերում (ապրիլի 18-ին, 28-ին, 30-ին, մայիսի 10-ին և 11-ին): Ի վերջո, խորհրդարանն ընտրեց երկու հոգուց բաղկացած քննիչ հանձնախումբ, որի անդամներն էին Հակոբ Պապիկյանը և Յուսուֆ Քեմալ բեյը: Հայ անդամը հայտնի էր իր «թունդ թուրքասիրությամբ», նա «նվիրյալ իթքիհադական էր և գտնում էր, որ օսմանյան հայրենիքի անբաժանելիության գաղափարի շուրջը պետք է համախմբվեն բոլորը՝ անկախ ազգային պատկանելությունից» (էջ 292): Նրան քննիչ հանձնախմբի անդամ էին ընտրել՝ նկատի ունենալով այդ հանգամանքը: Նույն պատճառն առաջացրել էր Ադամայի հայ համայնքի բողոքը: Մայիսի 16-ին այդ երկու անդամը հասան Ադամա: Հակոբ Պապիկյանը աներկյուղ և անկողմնապահ քննություն է սկսում, որի արդյունքները ցնցում են նրան: Դեպքերի ականատես Սուրեն Պարթևյանը գրում է, որ իր ազգությունը գրեթե ուրացած հայը «արյուն-արցունք լացավ կիլիկյան գերեզմաններում վրա» (էջ 294): Հայերի անմեղությունը հավաստող փաստերը գաղափարական հեղաբեկում առաջացրին, և ցեղի ոգին արթնացավ նրա մեջ: Ծշմարտությունը բացահայտելու պատ-

ճառով նա ընդհարվեց հանձնախմբի թուրք անդամի՝ Յ. Քեմալ բեյի հետ: Քննության ավարտից հետո Հ. Պապիկյանը նավով ուղևորվում է Կ. Պոլիս: Իզմիրի նավահանգստում «Իթքիհադ» թերթի տեղական թղթակիցը տախտակամածի վրա հարցազրույց է ունենում Հ. Պապիկյանի հետ: Վերջինս աներկյուղ իր կարծիքներն է արտահայտում այդ նախճիրի վերաբերյալ, մեղադրում նահանգապետին, զինվորական հրամանատարներին և այլ պաշտոնյաներին: Կ. Պոլսում Հ. Պապիկյանը ֆրանսերենով գրված ընդարձակ տեղեկագիր է ներկայացնում պատգամավորական ժողովին, որի ձևակերպումներն ավելի համարձակ էին, քան հարցազրույցինը: Դրա մեջ Պապիկյանը գրում է, որ ջարդերի պատասխանատուն կենտրոնական կառավարությունն է, մեղսակիցը՝ տեղական իշխանությունը և «Միություն և հառաջադիմություն» կոմիտեի անդամներն ու պարագլուխները: Պապիկյանն իրավունք չունեւ տեղեկագիրը հրապարակել, քանի դեռ պատգամավորական ժողովը չէր քննարկել այն: Կասկածելով, որ երբևէ իր գեկուցումը կսովի խորհրդարանում, Պապիկյանը տեղեկագրի համառոտ բովանդակությունը հարցազրույցի ձևով փոխանցեց Կ. Պոլսի մամուլին: 1909 թ. հունիսի 25-ին այն լույս տեսավ «Թասվիրի էֆշյար» թերթում: Հարցազրույցի հայտարարությունները ցնցում առաջացրին Կ. Պոլսում: Հ. Պապիկյանի տեղեկագիրը խորհրդարանում պետք է քննարկվեր հուլիսի վերջին. հուլիսի 20-ին Պապիկյանը «հանկարծամահ եղավ», և տեղեկագիրն անհայտացավ: Հանկարծամահ լինելու շինծու վարկածին ոչ որ չհավատաց: Բողոքը հասկացան, որ նրան սպանել են թունավորելով: Հայերը սզացին նրա մահը՝ դատապարտելով իրենց, որ նրան մեղադրել են թուրքասիրության մեջ, իսկ նա իր կյանքը գոհեց հանուն ազգի և ճշմարտության: Ժամանակ անց հայերը կարողացան գտնել անհետացած տեղեկագրի սևագիրը, գաղտնի տպեցին և ցրեցին: Մի օրինակն ընկավ անգլիական թր, գաղտնի տպեցին և ցրեցին: Մի օրինակն ընկավ անգլիական "Times" թերթի թղթակցի ձեռքը, որը մեծ նախաբանով և ընդարձակ մեջբերումներով հրատարակեց իր թերթում: Տեղեկագիրն ամբողջությամբ լույս տեսավ ֆրանսերեն "Pro Armenia" թերթում, 1913 թ. ապրիլի 25-ին՝ Ֆրենսիս Պրեսանտի առաջաբանով: Մեծ հայասերը, համոզված, որ Ադամայի ջարդերի կազմակերպիչը թուրքական կառավարությունն է, զգուշացնում էր արևմտահայությանը, որ կարող են լինել ավելի լայնա-

ծավալ կոտորածներ: Եվ նա չսխալվեց: «Մարդասիրությունն ընդդեմ մարդատյացության» ենթագլխում հեղինակն անուն առ անուն հիշում և իր երախտիքի խոսքն է ուղղում իրենց կյանքը վտանգի ենթակած և հայերին օգնած ամերիկյան ու ֆրանսիական միսիոներների, հիսուսյան և ֆրանցիսկյան հայրերի, գերմանացի գործարանատերերի: Գիտնականը միևնույն ժամանակ ընդգծում է մեծ տերությունների պաշտոնական վարքագիծը այդ եղկելի իրադարձությունների նկատմամբ: Երիտթուրքական կառավարության հետ իրենց հարաբերությունները չփչացնելու համար նրանք այդ դեպքերի անտարբեր ակամատեսը եղան: Հեղինակի անաչառության ապացույցն է, որ նա ամեն հուշագրությունից, ականատեսների վկայություններից, մույնիսկ ամենափոքր հոդվածներից մեկ առ մեկ հավաքել է փաստեր և մատուցել ընթերցողներին՝ ցույց տալով, որ Թուրքիայում էլ եղել են «մարդ» կոչվելու արժանի մահմեդականներ (քուրդեր, քրդեր, չերքեզներ), որոնք իրենց կյանքի գնով օգնում էին հայերին, փրկում նրանց կյանքը: Յավոք, քիչ էին նրանք, հեղինակը թվարկում է մոտ 30 անուն, մանրամասն վեր հանելով փաստերը՝ նշում է, թե նրանցից ամեն մեկը քանի հայ ընտանիքի կյանք է փրկել, ինչ գնով:

Ուշադրության է արժանի այս բարձրարժեք աշխատության խիստ սեղմ (ընդամենը 2 էջ), բայց բովանդակությամբ արտակարգ տարողունակ վերջաբանը: Նշելով, որ 1909 թ. Կիլիկիայի աղետը ամբողջ հայության գոյության դրսևորումներից մեկն է՝ հեղինակը զգուշացնում է գալիքի համար. մեր ժողովուրդն ամեն բույն պետք է պատրաստ լինի դիմակայելու հազարամյակի նոր մարտահրավերներին: Ընդգծելով, որ եթե հայությունն ունենար իր ազգային պետականությունը, ապա չէին լինի 1895–1896 թթ. կոտորածները, 1909 թ., Կիլիկյան ջարդերը և 1915–1923 թթ. հայկական Մեծ եղեռնը՝ ցեղասպանությունը, վաստակաշատ գիտնականը սխառվում է ողջ աշխարհի հայությանը՝ «աչքի լույսի պես պահպանել դժվարին երկունքով ծնված Հայաստանի Հանրապետությունը»:

Աշխատության ուշագրավ կողմերից են նրան կցված երեք հավելվածները: Առաջին հավելվածը ներկայացնում է «Նյու Յորք թայմս» թերթի մի քանի հոդվածները և թղթակցությունները, որոնք վերաբերում են այդ օրերին՝ 1909 թ. ապրիլին կատարված իրադարձություններին:

Հրատարակված են նույնպես ամերիկյան թղթակիցների հեռագրեր, որոնք նշում են, թե թուրքերը ինչպես են սպանել ամերիկացի միսիոներների, ինչ վտանգ էր սպառնում Բեյրութում գտնվող ամերիկացի կլին միսիոներներին: Թղթակցություններում փաստեր են հաղորդվում ջարդերի իրականացման վայրերի, կոտորված հայերի թվաքանակի, թուրքական զորքերի՝ կոտորածների նախաձեռնող և մասնակից լինելու մասին: Հեռագրերը և թղթակցությունները սկսվում են 1909 թ. ապրիլի 19-ից, վերջանում սեպտեմբերի 20-ով: Բոլոր փաստաթղթերն էլ ապացուցում են, որ Կիլիկյան ջարդերի պատասխանատուն երիտթուրքերն էին: Երկրորդ հավելվածը կրում է «Կիլիկյան պատկերներ» խորագիրը և մոտավորապես 100 էջում (391–488) պարունակում է բազմաթիվ նկարներ, որոնք պատկերում են Կիլիկիայի քաղաքները, ամրոցները, բերդերը, հրապարակները, եկեղեցիները, վարժարանները, հրդեհված քաղամասերը: Փաստորեն, այդ հավելվածը լրացնում է գրքի բովանդակությունը: Աշխատության երրորդ հավելվածը Աղանայի քրիստոնյա հոգևոր պետերի բողոքագիր – խնդրանքն է՝ ուղղված սուլթան Մուհամմեդ Ե-ին և թվագրված 1909 թ. հունիսի 4 (17)-ով: Այս բողոքից հետո պարզ է դառնում գրքի արտակարգ հարուստ և արժեքավոր, արդիական հնչեղություն ունեցող նշանակությունը: Միանգամայն համաձայն ենք մեծարգո հեղինակի այն եզրակացությանը, որ գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, բայց առավելապես՝ «պետական ու քաղաքական գործիչների համար»:

որևէ փաստաթուղթ ստորագրելիս երկար խորհել դրա պատճառահետևանքային կապի մասին (տե՛ս աշխատության անոտացիան):

Այս աշխատությունը դաս է համայն հայությանը:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2009, № 1, էջ 246–252:

ծավալ կոտորածներ: Եվ նա չսխալվեց: «Մարդասիրությունն ընդդեմ մարդատյացության» ենթագլխում հեղինակն անուն առ անուն հիշում և իր երախտիքի խոսքն է ուղղում իրենց կյանքը վտանգի ենթակած և հայերին օգնած ամերիկյան ու ֆրանսիական միսիոներների, հիսուսյան և ֆրանցիսկյան հայրերի, գերմանացի գործարանատերերի: Գիտնականը միևնույն ժամանակ ընդգծում է մեծ տերությունների պաշտոնական վարքագիծը այդ եղկելի իրադարձությունների նկատմամբ: Երիտթուրքական կառավարության հետ իրենց հարաբերությունները չփչացնելու համար նրանք այդ դեպքերի անտարբեր ակամատեսը եղան: Հեղինակի անաչառության ապացույցն է, որ նա ամեն հուշագրությունից, ականատեսների վկայություններից, մույնիսկ ամենափոքր հողվածներից մեկ առ մեկ հավաքել է փաստեր և մատուցել ընթերցողներին՝ ցույց տալով, որ Թուրքիայում էլ եղել են «մարդ» կոչվելու արժանի մահմեդականներ (թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ), որոնք իրենց կյանքի գնով օգնում էին հայերին, փրկում նրանց կյանքը: Ցավոք, քիչ էին նրանք, հեղինակը թվարկում է մոտ 30 անուն, մանրամասն վեր հանելով փաստերը՝ նշում է, թե նրանցից ամեն մեկը քանի հայ ընտանիքի կյանք է փրկել, ինչ գնով:

Ուշադրության է արժանի այս բարձրարժեք աշխատության խիստ սեղմ (ընդամենը 2 էջ), բայց բովանդակությամբ արտակարգ տարողունակ վերջաբանը: Նշելով, որ 1909 թ. Կիլիկիայի աղետը ամբողջ հայության գոյության դրսևորումներից մեկն է՝ հեղինակը զգուշացնում է գալիքի համար. մեր ժողովուրդն ամեն բույն պետք է պատրաստ լինի դիմակայելու հազարամյակի նոր մարտահրավերներին: Ընդգծելով, որ եթե հայությունն ունենար իր ազգային պետականությունը, ապա չէին լինի 1895–1896 թթ. կոտորածները, 1909 թ., կիլիկյան ջարդերը և 1915–1923 թթ. հայկական Մեծ եղեռնը՝ ցեղասպանությունը, վաստակաշատ գիտնականը պատգամում է ողջ աշխարհի հայությանը՝ «աչքի լույսի պես պահպանել դժվարին երկունքով ծնված Հայաստանի Հանրապետությունը»:

Աշխատության ուշագրավ կողմերից են նրան կցված երեք հավելվածները: Առաջին հավելվածը ներկայացնում է «Նյու Յորք թայմս» թերթի մի քանի հոդվածները և թղթակցությունները, որոնք վերաբերում են այդ օրերին՝ 1909 թ. ապրիլին կատարված իրադարձություններին:

Հրատարակված են նույնպես ամերիկյան թղթակիցների հեռագրեր, որոնք նշում են, թե թուրքերը ինչպես են սպանել ամերիկացի միսիոներների, ինչ վտանգ էր սպառնում Բեյրութում գտնվող ամերիկացի կին միսիոներներին: Թղթակցություններում փաստեր են հաղորդվում ջարդերի իրականացման վայրերի, կոտորված հայերի թվաքանակի, թուրքական զորքերի՝ կոտորածների նախաձեռնող և մասնակից լինելու մասին: Հեռագրերը և թղթակցությունները սկսվում են 1909 թ. ապրիլի 19-ից, վերջանում սեպտեմբերի 20-ով: Բոլոր փաստաթղթերն էլ ապացուցում են, որ կիլիկյան ջարդերի պատասխանատուն երիտթուրքերն էին: Երկրորդ հավելվածը կրում է «Կիլիկյան պատկերներ» խորագիրը և մոտավորապես 100 էջում (391–488) պարունակում է բազմաթիվ նկարներ, որոնք պատկերում են Կիլիկիայի քաղաքները, ամրոցները, բերդերը, հրապարակները, եկեղեցիները, վարժարանները, հրդեհված քաղամասերը: Փաստորեն, այդ հավելվածը լրացնում է գրքի բովանդակությունը: Աշխատության երրորդ հավելվածը Ադանայի քրիստոնյա հոգևոր պետերի բողոքագիր – խնդրանքն է՝ ուղղված սուլթան Մուհամմեդ Ե-ին և թվագրված 1909 թ. հունիսի 4 (17)-ով: Այս բոլորից հետո պարզ է դառնում գրքի արտակարգ հարուստ և արժեքավոր, արդիական հնչեղություն ունեցող նշանակությունը: Միանգամայն համաձայն ենք մեծարգո հեղինակի այն եզրակացությանը, որ գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, բայց առավելապես՝ «պետական ու քաղաքական գործիչների համար».

որևէ փաստաթուղթ ստորագրելիս երկար խորհել դրա պատճառահետևանքային կապի մասին (տե՛ս աշխատության անոտացիան):

Այս աշխատությունը դաս է համայն հայությանը:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2009, № 1, էջ 246–252:

ՀԱՅ Գ.ԱՂԹՕՋԱԽԻ ՄԱՍԻՆ

2007 և 2008 թթ. «Գալուստ Գյուլպենկյան» հիմնարկության միջոց-
ներով Երևանի Համալսարանի հրատարակչությունը լույս է ընծայել
երեք տասնյակից ավելի պատմագիտական և գրականագիտական հե-
տազոտություններ: Դրանց շարքում աչքի ընկնող տեղ է գրավում
պատմ. գիտ. դոկտոր Ալբերտ Խառատյանի Կոտանդնուպոլսի հայ
գաղթօջախի (XV–XVII դարեր) պատմությանը նվիրված հիմնարար աշ-
խատությունը, որի մեջ քննարկվում են բազմաթիվ կարևոր առանցքա-
յին հարցեր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք դարձած նախկին
բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի հայ գաղթօջախի վերա-
բերյալ: Հայ պատմագիտության մեջ բազմաթիվ աշխատություններ են
գրվել Կոտանդնուպոլսի մասին, սակայն առաջին անգամ է, որ քննարկ-
վում են գաղթօջախին վերաբերող այսբան տարաբնույթ հարցեր, որոնց
պատասխաններն աչքի են ընկնում լայնքով և խորությամբ. շոշափված
ամենափոքր հարցն անգամ վերլուծվում է արտակարգ հանգամանալից:
Հետաքրքրությամբ է ընթերցվում գրքի առաջաբանը, որտեղ հեղինակն
ըստ արժանվույն ներկայացնում է Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի դերը ողջ
արևմտահայության կյանքում, քննարկում և արժևորում է նրա մասին
գոյություն ունեցող սկզբնաղբյուրները և պատմագիտական գրակա-
նությունը:

Սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր տեղ են գրավում Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվում պահվող վավերագրերը, որոնց հիման վրա Ա. Սաֆրաստյանը հրատարակել է «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» քառահատոր ժողովածուն: Այն բացառիկ նշանակություն ունի հայ և մյուս ժողովուրդների վերաբերյալ օսմանյան օրենքները՝ ֆերմանները (արխիվային փաստաթղթերը) հայ մասնագետներին և ընթերցող լայն հասարակայնությանը մատչելի դարձնելու գործում: Դրանց միջոցով հայ պատմագիտությունը հաղորդակցվեց բազմաթիվ թուրք հեղինակներ-

քի գործերին, որոնք հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում Կ. Պոլսի հայության նկատմամբ օսմանյան վարչական ձեռնարկումների, սեփականատիրական ձևերի վերաբերյալ։ Մանրախույզ բննարկվում է նաև Ավ. Փափագյանի քարգմանած և կազմած «Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ժողովածուն, որը ոչ միայն հայերեն ներկայացրել է օսմանայն կանոնամեները, բերսքները, Կ. Պոլսի հայ պատրիարքին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, այլև հանդես է եկել իբրև բարձր մակարդակի հետազոտող՝ առաջաբանով և գիտական ծանոթագրություններով։ Սկզբնաղբյուրների շարքում ներկայացված են XV–XVII դարերի տարեգրություններ, ժամանակագրություններ, դրանց հեղինակները։ Ուշաքեզություններ, ժամանակագրություններ, դրանց հեղինակները։ Ուշաքեզություն է գրավում Երմիա Քեռնուրճյանի տարբեր աշխատությունների՝ Ա. Խառատյանի մանրամասն բննարկումները և տված գնահատականները։ Դրանք խորացնում են ընթերցողների գիտելիքների շրջանակը։ Հեղինակը մեծ բարեխղճությամբ, գիտնականին վայել բժախնդրությամբ հետազոտում և գնահատում է նաև ուսումնասիրվող հարցի վերաբերյալ XIX–XX դարերի գիտնականների աշխատությունները։ Ընթերցողին հայտնի է դառնում Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի տարբեր հարցերի մասին տեղ են գրավում Մխիթարյան միաբանության անդամները, ժանի տեղ են գրավում Մխիթարյան միաբանության անդամները, սփյուռքահայ նշանավոր հետազոտողները, դրանց հետ՝ նաև խորհրդահայ գիտնականները իրենց արժեքավոր աշխատություններով։ Գիտական բարձր մակարդակով գրված այդ առաջաբանը կարող էր լինել հարցի պատմագիտությանը նվիրված առանձին աշխատություն։

Բուն աշխատությունն սկսվում է օսմանյան մայրաքաղաքում հայ գաղթօջախի կազմավորման պատմությամբ: Ժամանակի գործիչների վկայություններով, փաստերով ցույց է տրվում հայ համայնքի գոյությունը և նրա գործունեության տարբեր կողմերը դեռևս Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսում: Մատնանշվում է քաղաքը թուրքերի կողմից գրավելուց դեռևս 146 տարի առաջ այնտեղ գտնվող հայ հոգևորականների անուններ, որոնք մասանկցել են 1307 թ. Սսի եկեղեցական ժողովին: Հետաքրքիր փաստեր են բերվում թուրքական ներխուժման ժամանակ Կ. Պոլսի պաշտպանների շարքում հայերի ներկա-

յության և նրանց զոհվելու մասին: Փաստի հավաստիությունն ապացուցվում է դեպքերի ականատես տարեգիր Նեստոր Իսկանդերի աշխատության մեջ:

Ժամանակի հայ և օտարազգի տարեգիրների օգնությամբ (օգտագործումով) հեղինակը ներկայացնում է բուրբակա՛ն տարբեր սուլթանների գործադրած սահմուկեցուցիչ իրադարձությունները, նվաճված, հպատակ ժողովուրդներով մայրաքաղաքը բնակեցնելու, նրանց ունեցվածքը քալանելու, դիմադրական հնարավորությունները ջլատելու, նրանց միջոցներով քաղաքը վերաշինելու ջանքերը: Կ. Պոլսում արտակարգ բռնություններով վերաբնակեցվել են Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ հրով ու սրով, «սյուրգյունի» միջոցով բռնագաղթված հայ բնակչություն (Կեսարիայից, Պրոսպայից, Ադրիանուպոլսից, Սամսունից, Թոքատից, Ալեքից և այլ վայրերից): Այդ բռնագաղթերը ներկայացվում են հետաքրքիր մանրամասներով: Հանգամանալից բացահայտվում է տարբեր վայրերից բռնագաղթված համայնքներն ինչպես և որտեղ էին վերաբնակեցվում, հարկադրական ինչ միջոցներ էին օգտագործվում, ինչպես էին բուրբակա՛ն սուլթաններն օգտագործում քրիստոնյա համայնքների նկատմամբ մտրակի և «սիրաշահելու» (որոշ «արտոնություններ» շնորհելու) քաղաքականությունը, ինչպես հայ և հույն հարուստ գաղթական վերաբնակների ունցվածքն օգտագործելու և մայրաքաղաքը վերակառուցելու քայլերին զուգահեռ, չունևոր դասի նկատմամբ կիրառվում էր գերեվարելու, գերեվաճառության և նրանց միջոցով ենիչերական զորամասերը համալրելու քաղաքականություն:

Ամեն մի սուլթան (Սեհմեդ, Բայազետ, Սուլեյման Ա, Ահմեդ Ա և նրանց հաջորդները) իրականացնում էր բռնության, դաժանության, հաշվեհարդարի, զանգվածային ջարդերի իր գործունեությունն ու մարտավարությունը: Մայրաքաղաք Կ. Պոլիս-«Ստամպուլը» վերաշինելու համար մարդաթափ էր լինում գավառական տարածքը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Արտակարգ բարեխղճությամբ, գիտական բարձր մակարդակով քննարկվում է օսմանյան մայրաքաղաքում հույն, հայ և հրեա ազգաբնակչության միլեթների համակարգի մեջ ընդգրկվելու գործընթացը, նաև հոգևոր-կրոնական կյանքը օսմանյան վարչակարգին ենթարկելու, պատրիարքի միջոցով հայ հանրության կյանքը ղեկավարելու խնդիրը:

Այդ ետնախորքի վրա բացահայտվում է օսմանյան հարկային համակարգում հայ պատրիարքների (հոգևոր առաջնորդների) դերի գերակայությունը և դրան ուղիղ համեմատական էջմիածնի կաթողիկոսությունից նրա անկախանալու հանգամանքը:

Փաստորեն, Օսմանյան տարածքում գտնվող հայ հոգևոր հաստատություններն աստիճանաբար ենթարկվում էին Կ. Պոլսի պատրիարքությանը, պայքար էր սկսվում էջմիածնի, ապա նաև Աթթամարի կաթողիկոսների միջև գերակայության հասնելու համար, որը խրախուսվում էր օսմանյան իշխանությունների կամայականություններով: Չնայած սուլթանների տված ֆերմաններին, շատ հաճախ՝ ոտնահարում էին հայ և հույն հոգևորականների իրավունքները, ամտեմքում եկեղեցիների շինության կամ վերանորոգության նրանց բերաքները, և այդ բոլորը կատարվում էր կաշառք ստանալու նպատակով: Թուրքական պետական ապարատի տարբեր օղակներ կենտրոնում և գավառներում խառնվում էին մույնիսկ հայ բնակչության պսակի և ամուսնալուծության գործառույթներին, որոնք իրականացնում էին ոչ քե հոգևոր առաջնորդները, այլ տեղերի ենիչերի աղասին, որն իր ստացած ընծաների շնորհիվ կարող էր մույնիսկ *չհասը հաս* դարձնել: Այդ փաստերը հեղինակի կողմից բացահայտվում են արխիվային վավերագրերի, ժամանակի հայ գործիչների վկայություններով, նրանց թողած հուշերով և աշխատություններով: Օգտագործելով պատվախնդիր և պաշտոնամոլ հոգևորականների միջև եղած հակասությունները, նաև աշխարհիկ զորեղ հայերի աջակցությունը, բուրբակա՛ն վերին ատյանները պատրիարքներ և հոգևոր առաջնորդներ էին նշանակում մույնիսկ շատ կարճաժամկետ:

Կաշառքը, քմահաճույքը, տարբեր աստիճանավորների ներհակությունները պատճառ էին դառնում, որ միևնույն հոգևորականը մի քանի անգամ հաստատվում էր պատրիարքական աթոռին (Գրիգոր Կեսարացին՝ 6, Հովհաննես Խուլլ՝ 3, Դավիթ Արևելցին՝ 4, Կարապետ Կեսարացին՝ 5 անգամ): Նույն երևույթը գոյություն ուներ նաև հույն ուղղափառ համայնքում, չնայած նրանց անկայուն պաշտոնավարության մեջ մեծ տեղ էր գրավում նաև եվրոպական պետությունների ակտիվ քաղաքականությունը Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ: Պատրիարքի աթոռին տիրաճալու համար Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի ներսում ընթացող

պայքարը բացատրվում էր ոչ միայն Թուրքիայի սուլթանական, կամ բարձր պաշտոնեության նյութական շահագրգռվածությամբ: Այդ հարցն արժանանում է հեղինակի խորքային քննարկման. ներհակությունները բացատրվում են հայ հոգևոր-կրոնական կենտրոնների մրցակցությամբ, որի մի կողմում կանգնած էին Էջմիածնի կաթողիկոսության գերակայությունն ընդունողները, մյուս կողմում՝ «Փավական թուլացած, բայց դեռևս իր հավակնություններից չհրաժարված Սիսը» (էջ 162–163):

Հայ պետականության բացակայության պատճառով ժողովրդի ուժերը վերախմբավորող միակ ընդհանրական հաստատությունը Եկեղեցին էր. վերջնականապես պետք է որոշվեր թե՛ նրա նվիրապետություններում, որը պետք է լիներ հոգևոր կենտրոնը, և գերակա դիրքը ու՞մ պետք է պատկաներ: Այդ հարցերը ենթարկվում են արտակարգ խորքային քննարկումների և վերլուծությունների, բացահայտվում պատրիարքներից ամեն մեկի կողմնորոշումն այդ հարցում և ընդգծվում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գերագահ իրավասությունները:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Սոցիալ-տնտեսական կյանքը» խորագրով գլուխը, որտեղ ներկայացվում է Կ. Պոլսի հայ բնակչության ամենամեծ թիվ կազմող արհեստավորությունը և առևտրով զբաղվող խավը: Ընդգծելով, որ օսմանյան մայրաքաղաքում ոչ մահմեդականների մեջ ամենաբազմամարդ համայնք ունեին հայերը, հույները և հրեաները, հեղինակը հիմնավորում է այն իրողությունը, որ այդ ժողովուրդներն էին կայսրության արհեստների և առևտրի զարգացման հենասյուները: XVI և XVII դարերի հեղինակներից բերված փաստերով բացահայտվում է կայսրության տարբեր քաղաքներում գործող արհեստագործական կորպորացիաների բազմաքանակությունն ու բազմատեսակությունը (Կ. Պոլսում՝ 150 գլխավոր համքարություններ, առանց երկրորդականների հաշվառման, Կահիրեում՝ 252, Դամասկոսում՝ 136 և այլն): Ըստ 17-րդ դարի թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբիի տվյալների, Կ. Պոլսի էսնաֆի 1100 նեղ մասնագիտական խմբերը կազմել են 57 դասեր: Ամեն մի արհեստ իր ներսում ունեցել է բազմաթիվ խմբավորումներ. այսպես՝ ոսկերիչների ընդհանուր արհեստը՝ «թուլուկը», ունեցել է 28 էսնաֆություններ, որոնք իրարից տարբերվել են կատարած գործով: Նման բաժանումներ են ունեցել նաև բազմաթիվ այլ արհեստներ: Ըստ

Էջմիածնի նվիրակ վարդապետի տվյալների, հայ արհեստավորները Կ. Պոլսում ունեցել են 189 տեսակի արհեստ, որը վկայում է մայրաքաղաքի հայ բնակչության գերազանցապես արհեստագործությամբ զբաղվելու փաստը: Ներկայացնելով Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների՝ էսնաֆ դասի բոլոր առանձնահատկությունները, հեղինակն ընդհանրացումներ է կատարում. հայ էսնաֆն ուներ կազմակերպական ոլորշակի կառուցվածք՝ վարպետ, ենթավարպետ և աշակերտ աստիճաններով: Այդ եռաստիճան համակարգը պահպանվել է XVIII և XIX դարերում ևս: Ներկայացվում են նաև ուսումնասիրողներին քիչ հայտնի էսնաֆական շրջանակներում հիերարխական այլ համակարգ ևս՝ արհեստավորական վերնախավերում գործող իզիքբաշիներն ու քյախյաները, որոնց գործունեությունն առնչվում էր արտադրության նյութական կողմի հետ: Ընտրվելով վարպետների ժողովում, նրանք իրենց ազդեցությունը տարածում էին ամբողջ պոլսահայ համայնքի վրա: Չնայած բարձր մակարդակին, ռազմա-ավատատիրական պետության համակարգում արհեստագործությունը Կ. Պոլսում «չկարողացավ հաղթահարել արտադրության մանուֆակտուրային ձևից» դեպի գործարանայինն անցնող սահմանագիծը: Արհեստավորությանը զուգահեռ տրվում է նաև հայ վաճառականության գործառնությունները, բացահայտվում նրանց ծագումնաբանությունը, հայկական տարբեր վայրերից Կ. Պոլսում հաստատվելու հանգամանքները, նրանց գործունեության լայն ոլորտները (Արևելյան Եվրոպա, Լեհաստան, Ռուսաստան), նրանց երթուղիները՝ Թավրիզ-Էրզրում-Թուրատ-Կ. Պոլիս: Վենետիկի և Լիվոռնոյի առևտրում գործուն դեր կատարող ջուդահայերը գործում էին Վան-Կեսարիա-Չմյուռնիա ուղիներով, միասնական կանգառ ունենալով Կ. Պոլիսը: Նրանց գործունեությամբ էր ստեղծվում առևտրական կապիտալը, որը բարձր տոկոսների գործառնությամբ վերածվում էր վաշխառուական կապիտալի: Ստեղծվում էր հայ դրամատերերի դասը ի դեմս չելեպիների, որոնք գործում էին ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Արևմտյան Հայաստանում: Այդ հարցերի համակարգը հեղինակը քննարկում է արտակարգ մանրամասնությամբ, ցույց տալիս հայ վաճառականների գործունեության բոլոր ոլորտները՝ պարենային (բոլոր ճյուղավորումներով), հագուստեղենի՝ բրդի և կաշվի, ակնավաճառների և գոհարավաճառների, գործիքների,

Երկար և ավելի մանրամասն կարելի է գրել այս արժեքավոր աշխատության մասին: Բայց բավարարվենք այսքանով: Ցանկանում եմ հեղինակի ուշադրությունը հրավիրել որոշ հարցերի վրա: Ինձ քվում է, լավ կլիներ, եթե մի գլուխ հատկացվեր Կ. Պոլսի գաղթօջախի մտավոր, հոգևոր կյանքին և մշակույթին: Ի վերջո, աշխատության մեջ օգտագործված են ժամանակի մտավորականների ուսումնասիրությունները, ստեղծագործությունները: Կարելի էր նրանց օգտագործել ոչ թե միայն որպես սկզբնաղբյուր, այլ բացահայտել այդ անձնավորությունների (գործիչների) դերակատարությունը Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախում և նրանց միջոցով ներկայացնել տեղի հոգևոր և նյութական մշակույթը: Չ՞ի որ XVIII, մասնավոր XIX դարերում Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախն էր ղեկավարում և տոն տալիս արևմտահայ մշակույթին: Այդ երևույթն, անպայման, ուներ իր հիմքերը, իր սկիզբը: Այդ հարցերի քննարկումը առավել ամբողջական կդարձներ գաղթօջախի պատմությունը: Մի ցանկություն ևս. լավ կլիներ, որ հեղինակը կազմեր իր օգտագործած բուրքերեն բառերի մի համառոտ բառարան և զետեղեր աշխատության վերջում՝ ընթերցողներին (անգամ պատմաբաններին, մույնիսկ Արևմտյան Հայաստանով զբաղվողներին) հասկանալի դարձնելու բազմաթիվ բառեր, որոնց թվարկումը մեծ տեղ կգրավի (փարաբանդա, բեղեստեն, սուբաշի, դեֆբերդար, դապիմալ, ալբը ջեմասա, աջեմի օղլան, այաններ, բազմաթիվ արհեստների անուններ): Նշվածները սոսկ ցանկություններ են, աշխատությունը լիովին կատարյալ տեսնելու ցանկություն: Հավելենք, որ պատմ. գիտ. դոկտոր Ալբերտ Խառատյանը ընթերցող հասարակայնությանը պարզեց է մի արտակարգ աշխատություն՝ բարձր մակարդակով, բծախնդիր վերլուծություններով և քննարկումներով: Սպասում ենք աշխատության շարունակությանը՝ Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի XVIII–XIX դարի պատմությանը:

Էջմիածին, 2009, № II, էջ 137–143:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ. ՆՐԱ ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայերի Ազգային Սահմանադրության ընդունումից հետո Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութում պատրանքներ առաջացան հայության իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ: Սակայն ժամանակն անցնում էր և արևմտահայության վիճակն օրըստօրե վատթարանում: Պատրիարքարանն անընդհատ բողոքագրեր էր ստանում բուն Արևմտյան Հայաստանից, որին օսմանյան մայրաքաղաքում ապրող հայությունը գավառ էր անվանում: Բողոքագրերն ահազանգեր էին, որ Ազգային Կենտրոնական վարչությանն էին հասցնում «Գավառի» հայրենասեր գործիչները: Դրանց շարքում աչքի էին ընկնում Մկրտիչ Խրիմյանն ու նրա սաները: Տարոնի 42-ամյա հոգևոր առաջնորդը իր անձնվեր գործունեության շնորհիվ տեղի հայության կողմից արժանացավ հայրիկ պատվանունին: Նրա ջանքերն ուղղված էին հայ բնակչության վիճակն ինչ-որ ձևով տանելի դարձնելուն, գյուղացիության գաղթը կանխելուն և հայրենի հողի վրա պահելուն: Ժողովրդանվեր այդ գործունեությունը նրան մեծ հռչակ բերեց, և 1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը նրան ընտրեց հայոց պատրիարք: Մինչ այդ պատրիարք էին ընտրվել համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով ապրող պոլսահայության կամ Փոքր Ասիայի ափամերձ քաղաքների հայության ներկայացուցիչները: Առաջին անգամ այդ պաշտոնում ընտրվում էր Արևմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ վայրերից մեկի՝ Տարոնի հոգևոր առաջնորդը, ծագումով՝ մյուս հայաշատ վայրից՝ Վասպուրականից, գավառահայության ընտրվելու առաջին իսկ օրից նա բարձրացրեց գավառահայության խնդիրներով զբաղվելու անհրաժեշտության հարցը: Մի տարի անց՝ 1870 թ. նոյեմբերի 27-ին Խրիմյանի նախաձեռնությամբ Ազգային ժողովում կազմվեց ու հաստատվեց «գավառական հանձնախումբ» անունով հանձնաժողով, որը բաղկացած էր 9 անդամից՝ 4-ը հոգևորական, 5-ը

աշխարհական. նախագահը Ներսես Վարժապետյանն էր: Պատրիարքի շրջաբերականով լայն լիազորություններով օժտված հանձնախումբը իրականության ճշգրիտ պատկերը բացահայտելու նպատակով կապ հաստատեց Արևմտյան Հայաստանի գավառների հետ, մեկ տարվա ընթացքում կազմեց և Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացրեց «Գավառական հարստահարությունների» տեղեկագիրը, որում նշված էր տարբեր հարկերի (զինվորական, կալվածական), հարկահալարների, կառավարական պաշտոնյաների՝ մյուսեւարիֆից ու կայմակամից սկսած մինչև ոստիկանը, կատարվող գեղծումները. առանձնապես շեշտվում էր բռնի մահմեդականացման, հայկական եկեղեցիների ավերման, հոգևոր ծեսերի կատարման արգելման, մեծաքանակ սպանությունների մասին: Հարստահարությունների թվաքանակով և վայրագությամբ ընդգծվում էին Էրզրումի և Դիարբեքիի վիլայեթները, իսկ նրանց մեջ՝ հատկապես Վանի, Քղիի, Դուզուջանի, Բաղեշի, Մուշի և Չարսանջակի գավառները: Հարստահարությունների տեղեկատվությունից հետո, տեղեկագրի երկրորդ մասը պարունակում էր հանձնաժողովի դիտողություններն ու առաջարկությունները: Տեղեկագիրը բուռն քննարկումներ և վիճաբանություններ առաջացրեց Ազգային ժողովում: Դրանք այնքան բուռն էին, որ Բ. Դումն արգելեց հարցի հետագա քննարկումները: Ուշքի եկած երեսփոխանները համախմբվեցին և 1872 թ. ապրիլին տեղեկագիրը հանձնեցին Բ. Դումնը, որը տարիներ շարունակ այն անուշադրության մատնեց, ապա հայտարարեց, թե փաստաթուղթը կորցրել է: Փաստորեն տեղեկագիրը ոչ մի արդյունքի չհանգեցրեց, սակայն հավաքվեց մեծ քանակությամբ տեղեկատվություն. հարցի քննարկումը բացահայտեց գավառացի պատրիարքի և ժողովի պահպանողական երեսփոխան Էֆենդիների միջև եղած հակասությունները: Պատրիարք Մ. Խրիմյանը հրաժարական տվեց: Նոր պատրիարք ընտրված Ներսես Վարժապետյանը 1873–76 թթ. Ազգային ժողովի քննարկմանը դարձյալ ներկայացրեց գավառական հրստահարությունների խնդիրը: Ամենամեծ անհավասարությունը համարելով քրիստոնյայի վկայությունը դատարանում չընդունելը, զենք կրելն արգելելը, նոր պատրիարքն ու Ազգային ժողովը, օգտագործելով առաջին տեղեկագրի նյութերը, ավելացնելով վերջին չորս տարիների ընթացքում կատարվածները, ստեղ-

ծում են նոր տեղեկագիր: Գավառական հարստահարությունների այդ երկու տեղեկագրերը, դրանց շուրջը ծավալված քննարկումները տասնամյակի վերջին դարձան հայկական հարցի արծարծման հիմքը, և դրա ակունքում կանգնած էին երկու ազգընտիր հոգևորական՝ Մ. Խրիմյանը և Ն. Վարժապետյանը: Իսկ մինչ այդ Վարժապետյանը քանակցություններ է վարում մեծ եպարքոսի հետ, որը նրան խոստանում է Հայաստանի գավառներում հայ ոստիկաններ նշանակել, «մինչև իսկ քանի մը գաւառներու միւսեւարիֆները և քաղաքներու գայմագամները Հայոց մեջեն դնել տալ»¹: Մեծ եպարքոսը պաշտոնաճակ եղավ առանց խոստումը կատարելու: Երկրորդ տեղեկագիրն Ազգային ժողովն ստորագրեց 1876 թ. սեպտեմբերին, սակայն դեռ նոյեմբերի վերջին այն չէր հանձնվել օսմանյան կառավարությանը:

Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր ներքին քաղաքական ցնցումներ: Բալկանյան ժողովուրդները վերսկսել էին իրենց ազատագրական պայքարը: 1875 թ. Թուրքիայի դեմ ապստամբեց Հերցեգովինան, ապա՝ Բոսնիան: 1876 թ. գարնանն ապստամբեց Բուլղարիան, իսկ ամռանը՝ կիսանկախ Մերքիան լրիվ անկախանալու նպատակով պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Չերնոգորիան միացավ Մերքիային: Քաղաքական ճգնաժամ ապրող Թուրքիան ելքը գտավ սուլթանին փոխելու մեջ: 1876 թ. մայիսի 30-ին պալատական հեղաշրջումով գահընկեց արվեց Աբդուլ Ազիզը. նրան փոխարինած Մուրադ V-ը երեք ամիս անց հոգեկան հիվանդ հայտարարվեց և հեռացվեց իշխանությունից: Օգոստոսի 31-ին գահ բարձրացավ Աբդուլ Համիդ II-ը, որը խոստումներ տվեց նոր օսմանների ղեկավար Միդիատ փաշային, սահմանադրական կարգերի կողմնակից ձևացավ և ղեկտեմբերի 10-ին հրամոքների համազարկով Թուրքիան հռչակվեց Սահմանադրական միապետություն²: Դրանով ձախողվեցին նույն օրը Կ. Պոլսում հրավիրված Դեսպանաժողովի աշխատանքները, որը Բ. Դումից պահանջում էր ստորագրել Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասի քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը բարելավող միջոցառումների ծրագիր: Այդ հանգամանքն իրարանցում

¹ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1876–1877 թթ., էջ 183:

² Ջ. Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան, 1978, էջ 64–65:

առաջացրեց հայոց Ազգային ժողովի երեսփոխանների շարքերում: Թե՛մ վիճաբանություններից հետո ժողովը քվեարկության դրեց «Ձայն բառնալու պետքը». որոշվեց «յանուն ազգին» պահանջներ ներկայացնել կառավարությանը: Կայսրության եվրոպական մասի քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը բարելավելու Դեսպանաժողովի մշակած միջոցառումների ծրագիրն ստիպում է Ազգային ժողովի երեսփոխաններին միաբանվել և միասնական ծրագիր ներկայացնել: Նրանք գտնում են, որ հայերն իրավունք ունեն պահանջել նույն արտոնությունները, ինչ տրվելու է ապստամբ ազգերին, ընդգծելով, որ հավատարմությունը պետք է վարձատրվի ավելի բարձր: 1876 թ. վերջերին Ազգային ժողովը պատրիարքի ղեկավարությամբ կառավարող ատյաններին ներկայացրեց Գավառական հարստահարությունների II տեղեկագիրը իբրև խնդրագիր-պահանջ: Այն 1876 թ. վերջին լույս տեսավ առանձին գրքուկով՝ «Տեղեկագիր գավառական հարստահարությանց» խորագով: Հայ իրականության մեջ այն բազմաթիվ քննարկումների ենթարկվեց, իսկ Բաֆֆին արձանագրեց, որ 25 տարվա ընթացքում Տաճկաստանը «մեծ առաջադիմություն է գործել ոչ-մահմեդական ազգերը նորանոր ձևերով կեղերելու, կողոպտելու և անպատվելու մեջ...»¹:

Սահմանադրական միապետություն հռչակված Թուրքիան մերժեց եվրոպական դեսպանների պահանջները, պատճառաբանելով, որ բարենորոգումներ պետք է կատարվեն բոլոր հպատակներ համար, ոչ թե միայն քրիստոնյաների: Դեսպանաժողովի աշխատանքները փակուղի մտան: Հայության համար ստեղծվեց անբարենպաստ մթնոլորտ, ուժեղացան արևմտահայության հարստահարությունները: Պատրիարքարանն ու Ազգային ժողովն իրար ետևից բողոքագրեր էին ներկայացնում Բ. Դռանը: Հայ ժողովրդի գոյության հարցը դառնում էր Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը: Փակուղի մտած Դեսպանաժողովի աշխատանքներն ապացուցում էին ճգնաժամը խաղաղ ճանապարհով լուծելու անկարելիությունը: Հասունանում էր ճգնաժամը պատերազմի վերաճելու պահը: Մեծ տերություններից Անգլիան և Գերմանիան շահագրգռված էին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև աճող հակասություններով:

Դեսպանաժողովի ձախողման պատճառով մեծ տերություններն իրենց դեսպաններին ետ կանչեցին Կ. Պոլսից: Սրվեցին ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Մոտալուտ պատերազմից խույս տալու նպատակով ռուսական կառավարությունը որոշեց մի անգամ ևս ստիպել Թուրքիային զիջումների դիմել: Բանակցություններն ընթացան Լոնդոնում, Բուդապեշտում: Մարտի 31-ին Լոնդոնում ստորագրված վեց մեծ տերությունների արձանագրությունը վերջին նախագծուց առնուցին էր Թուրքիային, որով Դեսպանաժողովը զգալի զիջումներ էր անում առճակատումը հարթելու համար: Միդիատի կառավարությունն Անգլիայի խորհրդով մերժեց մեծ տերությունների առաջարկությունները, դրանք համարելով միջամտություն իր ներքին գործերին և խիստ նվաստացուցիչ¹: Փաստորեն, պատերազմի պատասխանատվությունն ընկնում էր Անգլիայի վրա, որի դեսպանը հայտարարեց, թե իր կառավարությունն օգնելու է Թուրքիային՝ Կ. Պոլսին ու նեղուցները պաշտպանելու գործում: 1877 թ. ապրիլի 12-ին ռուսական ցար Ալեքսանդր II-ը ստորագրեց պատերազմական հրովարտակ (մանիֆեստ) «Սլավոն եղբայրներին օգնելու» կարգախոսով:

Երկու կողմից զավթողական նպատակներ հետապնդող պատերազմը տևեց տասնամյա. այն ընթանում էր Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում, որոնց հրամանատարները ցարի երկու եղբայրներն էին: Պատերազմական գործողությունների բատերաբեմը Կովկասյան ռազմաճակատում Արևմտյան Հայաստանն էր: Սլավոն ժողովուրդների ազատության կարգախոսով սկսված պատերազմը ոգևորություն և հույսեր առաջացրեց հայության երկու հատվածներում: Թուրքական լծից ազատագրվել ձգտող արևմտահայությունը մեծ հույսեր էր կապում ռուսական բանակի հաղթանակի հետ: Ռուսական զորքերը դիտվում էին իբրև ազատարարներ և փրկարարներ: Արևմտահայերին հուզում և ոգևորում էր, որ ռուսական բանակի բազմաթիվ ականավոր զորավարներ հայազգի էին: Մեր խնդիրը չէ անբաղաժան պատերազմական գործողությունների մանրամասներին, սակայն անհրաժեշտ է փաստել, որ Կովկասյան ռազմաճակատի հաղթական բոլոր գործողություններում

¹ Բաֆֆի, Ե. Ժ., հ. 9, 1958, էջ 231:

¹ Զ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

ամենամեծ դերը կատարեցին հայազգի զորավարները, իսկ հայության երկու հատվածներն էլ ամեն ինչում իրենց օգնությունն էին ցուցաբերում ռուսական բանակին:

Պատերազմի առաջին օրերին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանը դիվանագիտական նկատառումներով շրջաբերական հղեց արևմտահայությանը, հայտարարելով, թե օսմանյան երկրի պաշտպանությունը հավասարազոր է Հայաստանի պաշտպանությանը¹: Թուրքական մեծ վեզիր Միդիատ փաշան բռնեց Ազգային ժողովին և պատրիարքին սիրաշահելու ուղին: Նա այցելեց պատրիարքարան և հարստահարությունների վերացման, գավառներում հայ պաշտոնյաներ նշանակելու խոստումներ տվեց: Շարիաթի օրենքով քրիստոնյան զենք կրելու իրավունք չունեի, դրա համար էլ սահմանված էր զինվորական հարկը (բեդելը ասկերիտ): Հայ-ռուս հարաբերությունները սրելու նպատակով 1877 թ. նոյեմբերին հրատարակվեց սուլթանի իրադեն (հրաման), որով զենքի էին կոչում 17–45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաներին: Ռուսական զենքի միջոցով ազատագրվելու հույսեր կապող արևմտահայությունը ի դեմս Ազգային ժողովի կտրականապես մերժեց սուլթանի իրադեն: Թուրք կառավարող շրջանները մամուլի միջոցով հայերին մեղադրեցին դավաճանության մեջ: Հայ վերնախավին իրենց կողմը գրավելու բուրք կառավարող շրջանների քայլերն ավարտվեցին անհաջողությամբ: Ազգային ժողովի երեսփոխաններն աստիճանաբար հակվում էին այն մտայնությանը, որ արևմտահայության անվտանգությունը կարելի է ապահովել միայն մեծ տերությունների հովանավորությամբ: Պատրիարքարանն ու Ազգային ժողովը որոշեցին մի կողմից դիմել մեծ պետություններին, մյուս կողմից՝ շահել սուլթանի համակրանքը: Ռուսական զորքերի մուտքը Ադրիանապոլիս և Էրզրում ստիպեց Ազգային ժողովի երեսփոխանությանը 180 աստիճանով փոխել գործելակերպը. որոշվեց դիմել Ռուսաստանին, մեծ տերություններին, նաև սիրաշահել սուլթանին: Երբ ակնհայտ դարձավ Թուրքիայի պարտությունը, Արդուլ Համիդը խորամանկ քաշքշուկներով հայցելով մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի միջամտությունը, ձգտում էր զինադադարի և

¹ Ա. Սարուխան, Հայկական խնդիրն ու Ազգային սահմանադրությունը Թիֆլիսյում (1860–1910), հ. Ա., Թիֆլիս, 1912, էջ 116:

խաղաղության պայմանագրի: Ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Ադրիանապոլսից հետո ռուսները մտան Կ. Պոլսից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո փոքրիկ քաղաքը: Զինադադարի պայմանների հարցը քննարկվում էր եվրոպական և կովկասյան ռազմաճակատներում: Բանակցությունները ձգձգվում էին, որովհետև զինադադարի պայմանների ամեն մի կետ բուրքերը համաձայնեցնում էին անգլիացիների հետ: Զինադադարի Կովկասյան նախագիծն ավելի ուշ կազմվեց, քան եվրոպականը: Ադրիանապոլսում գտնվող Իգնատևր վարում էր բանակցությունները: Զինադադարի Կովկասյան նախագիծը հոգուտ հայերի չէր. շեշտվում էր Ասիական Թուրքիայի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի ճանապարհագրով լինելը, բնակչության ցածր մակարդակը, նաև միջազգային քաղաքական հիմնախնդիրները: Իգնատևրին խորհուրդ չէր տրվում Կարսից և Էրզրումից բացի այլ տարածքների հարց քննարկել, որովհետև դա կզրզեր Անգլիային: Կովկասյան բանակի գլխավոր կորպուսի հրամանատար Լորիս-Մելիքովը արտահայտում էր տրամագծորեն հակառակ կարծիք. նա ընդգծում էր այդ տարածքի օգտակարությունը, Կադզվանի աղահանքերը, Սողանլուի անտառային հարստությունները, Կարսի և Բայազետի ռազմական ու տնտեսական կարևորությունները¹: Պետք է նշել, որ Լորիս-Մելիքովի այդ կարծիքի մեջ մեծ դեր էր կատարում նրա ազգային պատկանելությունը, Արևմտյան Հայաստանի տարածքների մի մասը բուրքական բռնապետությունից ազատագրելու խնդիրը: Բանակցությունների ընթացքին համակ ուշադրությամբ հետևում էին ողջ հայության հասարակական-քաղաքական շրջանակները: Դադարել էին Ազգային ժողովի նիստերը. լուրեր էին շրջում, որ զինադադարի պայմաններ մեջ արևմտահայությանը վերաբերող խնդիրներ չեն շոշափվում: Այդ պահին դարձյալ գործի ձեռնարկեց Մ. Խրիմյանը. նա իր բնակարան հրավիրեց Ազգային ժողովի երեսփոխան հոգևորականներին, բացատրեց Ն. Վարժապետյանի՝ նիստերը դադարեցնելու և անգործության մատնվելու վնասակարությունն ազգի համար, առաջարկեց լնտրել նոր պատ-

¹ Տե՛ս С. Л. Чернов, К вопросу Сан-Стефанском договоре-История СССР, 1975, 6, էջ 137–138:

րիարք¹: Մ. Իզմիրլյանի կարծիքով անհրաժեշտ էր հանդիպել պատ-
րիարքին և համոզել, որ ընդունի քաղաքական նոր դիրքորոշում: Հան-
դիպման ժամանակ Վարժապետյանը համաձայնություն հայտնեց լինել
այնտեղ, որտեղ ազգի շահերն են: Վերսկսվեցին Ազգային ժողովի նիս-
տերը: Պատրիարքը քաղաքական բննարկման ներկայացրեց մի տեղե-
կագիր, որով բարձրացվում էր Լիբանանի օրինակով Հայաստանին
ինքնավարություն տալու խնդիրը: Ազգային ժողովի բննարկումների և
զինադադարի բանակցությունների ընթացքում եղած տարաձայնու-
թյունները արևմտահայ քաղաքական գործիչների միջև գրեթե հարթվե-
ցին: Բոլորը լծվեցին Հայկական խնդրի արծարծմանը: 1878 թ. հունվա-
րի 13-ին Ազգային ժողովը բննարկեց Անգլիայի դեսպան Լայարդի
առաջարկությունը՝ Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալ
Անգլիայի հովանավորությամբ: Առաջարկությունը մերժվեց Ազգային
ժողովի կողմից այն պատճառաբանությամբ, որ դա անգլիական «փնտ-
րիզ» է, որը հետապնդում է երկու նպատակ՝ վաստակել Ռուսաստանի
անվտանգությունը և հայերին թշնամացնել բուրքական կառավարու-
յան հետ: Պատրիարքի համձնարարությամբ Ադրիանապոլսի առաջ-
նորդական փոխանորդ Գ. Ռուսնուզյանը հանդիպումներ ունեցավ բա-
նակցությունների ռուսական կողմի ղեկավար Իզմատևի հետ և հույս
հայտնեց, որ հայերն էլ բուլղարացիների նման կազատվեն օսմանյան
լծից: Համաձայնվելով, որ ռուսները գրավել են Արևմտյան Հայաստանի
զգալի տարածքներ, Իզմատևը պատասխանեց, որ «հայերը անպատ-
րաստ գտնուեցան» և նրանք չեն կարող ստանալ այն, ինչ բուլղարները:
Նա միաժամանակ խորհուրդ տվեց չհուսահատվել՝ ժամանակ չկորցնել,
«գործելու ժամն է»²: Իզմատևի հետ տեսակցություն ունեցան նաև Ազ-
գային ժողովի ատենապետ Ստ. Ասլանյանն ու Հ. Նուրյանը, Թուրքիայի
արտաքին գործերի նախարար Սալֆետ փաշայի խորհրդական դիվա-
նագետ Սարգիս Համանջյանը, որը բանակցությունների ընթացքում
գործում էր իբրև հայ և համոզում Իզմատևին՝ բուլղարների օրինակով
հայերին ազատություն շնորհել: 1878 թ. հունվարի 19-ին Ադրիանապոլ-
սում զինադադար է կնքվում: Հաշտության պայմանների բննարկում-

ներն ընթանում էին Սան-Ստեֆանո ավանում, հայ մեծահարուստ, վա-
ռուղի գործարանատեր Առաքել բեյ Դադյանի տանը, որը Իզմատևի
նստավայրն էր: Թուրքական կառավարող շրջանները զարմացած էին,
որ հայերը համագործակցում են ռուսների հետ, իսկ հայերը դա վերագ-
րում էին ռուսական կողմի նախաձեռնությանը: Բանակցություններին
մասնակից բոլոր կողմերը երկակի խաղ էին խաղում և հաճախ իրենք
խճճվում դրա հանգույցներում: Թուրքերը մի կողմից հրահրում էին հա-
յերին, որպեսզի հայկական պահանջները հակադրվեն բուլղարականին,
մյուս կողմից դիտողություն անում Ն. Վարժապետյանին ռուսական դի-
վանագետների հետ բանակցելու համար: Հայերը սիրաշահում էին սուլ-
թանին, երբեմն էլ հանդուգն պատասխաններ տալիս, որ Բ. Դոռը չգնա-
հատեց հայերի հավատարմությունը, խրախուսեց իրենց թշնամիներին:

Դիվանագիտական բաշքշուկներն ավարտվեցին 1878 թ. փետրվա-
րի 19-ի, երբ Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվեց ռուս-թուրքական խաղա-
ղության պայմանագիրը, որն անվանվեց նախնական՝ «պրելիմինար»,
որովհետև ենթադրվում էր Եվրոպային վերաբերող հարցերը բննարկել
համաեվրոպական կոնֆերանսում: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերա-
բերում էր Արևմտյան Հայաստանին. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսա-
կան զորքերի դուրս բերումը Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք
վայրերից կարող է առիթ տալ բախումների... Բ. Դոռը պարտավորվում
էր անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքնե-
րից բխող բարելավումներ և բարենորոգումներ, զերծ պահել հայերի
անվտանգությունը քրդերից և չեքքեզներից»¹: Հայերին վերաբերող հար-
ցեր էին շոշափվում նաև 17, 19, 25, 27-րդ հոդվածներում: Առանձնապես
կարևոր էր 19-րդ հոդվածը. Թուրքիան անկարող էր 1 միլիարդ 410 մի-
լիոն ռազմատուգանք վճարել, այդ պատճառով Արդահանը, Կարսը,
Բաքումը, Բայազետը և մինչև Սողանլուղ ողջ տարածքն անցնում էր
Ռուսաստանին: Ռուսական պատվիրակությունը բաղկանյալ ժողո-
վուրդների նման հայերի համար ևս պահանջում էր ինքնավարություն:
Սակայն բուրքական պատվիրակությունը համոզված Անգլիայի հովա-
նավորության վրա, դիմադրում էր և պատճառաբանում, թե հայերը չեն

¹ Ա. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 265:

² Ռուսնուզյանի հուշերը տե՛ս «Ռազմիկ», Ֆիլիպոպոլիս, 1907, քիւ 152:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղա-
քականության փաստաթղթերում, (խմբ. Ջ. Կիրակոսյան), Երևան, 1972, էջ 92:

դժգոհել Թուրքիայից¹։ 16-րդ հոդվածը հայերն սկզբում ընդունեցին մեծ ցնծությամբ. պարբերականներում ընդգծվում էր, որ 16-րդ հոդվածի բովանդակությունը ենթադրում էր «նահանգական ինքնավարություն»։ Սակայն դա լոկ ենթադրություն էր։ 16-րդ հոդվածով առաջին անգամ հայկական հարցը դարձավ միջազգային քննարկման առարկա։ Թուրքիան առաջին անգամ ընդունեց Հայաստան տարածքի գոյությունը իր նվաճած երկրների շարքում և պարտավորվեց ռուսական զորքերի առկայությամբ 6 ամսվա ընթացքում կատարել բարենորոգումները. սակայն անորոշ էր, թե ինչ բարեփոխումներ էին կատարվելու, դրա մասին միայն ընդհանուր դատողություններ կային։ Ամենավատն այն էր, որ մի փոքրիկ արտահայտությամբ՝ «զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերբեզներից», Բ. Դռանը հաջողվեց սեպ խրել դարավոր հարևան հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև։ Հայերի սկզբնական ոգևորությունն աստիճանաբար մարեց։ Թուրք պաշտոնյաները հաճախ իբր չփոքրում էին Հայաստան և Քուրդիստան անվանումները, ասելով, որ Հայաստանն անցավ Ռուսաստանին, իսկ Քուրդիստանը մնաց Թուրքիային²։ Թուրքական «Ստամբուլ» թերթը Քուրդիստան էր անվանել նույնիսկ Վանի գավառը։ «Մշակի» թղթակիցը հարց էր բարձրացնում՝ Վանի գավառը ինչպիսի Քուրդիստան էր, երբ տեղի բուրբերը, քրդերը, նույնիսկ բոշաները միասին՝ քվաքանակով ավելի քիչ են, քան հայերը³։ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ուժեղանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը ողջ Եվրոպայում, առանձնապես՝ Բալկաններում։ Դա ձեռնտու չէր եվրոպական պետություններին, որոնք ցանկանում էին վիճարկել ռուսական զենքի հաղթանակի արդյունքները։ Փաստորեն, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո հարց էր բարձրացվում դրա արդյունքները համաեվրոպական վեհաժողովում քննարկելու մասին։ Ռուսաստանը համաձայն էր համաեվրոպական քննարկմանը, սակայն միայն այն հոդվածների, որոնք իսկապես ունեին համաեվրոպական նշանակություն։ Անգլիան պահանջում էր բոլոր հոդ-

¹ Записки графа Н. П., Игнатова о Сан-Стефано, Петроград, 1916, с. 203:

² Ջ. Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան, 1978, էջ 149:

³ «Աշակ», 1878, թիվ 64:

վաճմների բննարկումը, հսկառակ դեպքում սպառնալով պատերազմով, իր նավատորմը Միջերկրական ծով մտցնելով և Իշխանաց կղզիների մոտ կառանցելով։ Ռուսաստանն ստիպված էր գնալ զինամեծերի։ Դրանց արդյունքը եղավ 1878 թ. մարտի 30-ին Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանի դիրքերը զգալիորեն բուլացան. ամբապնդվեցին Թուրքիայի դիրքերը։ Պայմանագրի 7-րդ հոդվածը պահանջում էր, որ Հայաստանին վերաբերող խոստումները արվեն ոչ թե միայն Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից։ Իսկ 10-րդ հոդվածը վերաբերում էր Ռուսաստանին անցնող Ալաշկերտի հովտին և Բալազետին. անգլիական կողմն ընդգծում էր, որ հովիտը Պարսկաստան տանող տարանցիկ ճանապարհ է և բուրքերի համար ունի մեծ նշանակություն. այդ պատճառով ստիպում է ռուսական կողմին այն վերադարձնել Թուրքիային, փոխարենը Պարսկաստանին զինվորական օգնություն¹։ Ռուսաստանին սպառնալուց հետո Անգլիան անցավ Թուրքիային սպառնալու և նուրբ խաբեությամբ իր աջակցության փոխհատուցմամբ սուլթանին առաջարկեց Անգլիային հանձնել Կիպրոս կղզին։ Չսպասելով պայմանագրի վավերացմանը սուլթանի կողմից, Բիկոնսֆիլդի հրամանով Կիպրոսը ռազմակալվեց Անգլիայի կողմից։ Այդ փոփոխությունը 1878 թ. մայիսի 25-ի (հունիսի 4) Անգլիայի և Թուրքիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրով։ Երկու գաղտնի պայմանագիրն էլ վնասակար էին հայերի համար։ Մինչ մեծ տերությունների միջև դիվանագիտական սուր պայքար էր ընթանում, այդ ընթացքում նրանք օգտագործում էին փոքր ժողովուրդների շահերը։ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո համակած խանդավառությունն աստի-պայմանագրի կնքումից հետո համակած խանդավառությունն աստի-պայմանագրի կնքումից հետո համակած խանդավառությունն աստի-պայմանագրի կնքումից հետո համակած խանդավառությունն աստի-

ճանապարհ տեղատվություն ապրեց։ 16-րդ հոդվածի անորոշ արտահայտությունները դրդեցին հայ ազգային գործիչներին աշխատանք սկսել։ Հայոց պատրիարքն սկզբում սկսեց Բ. Դեան հետ գործակցել. սուլթանը բուլղարական հարցը տապալելու նպատակով Ն. Վարժապետյանին խորհուրդ է տալիս պատմվիրակություն ուղարկել մեծ տերությունների մոտ։ Վերջինս որպեսզի դիմել և՛ ռուսական, և՛ եվրոպական պետական շրջանակներին։ Դեռևս պարզ չէր վեհաժողով հրավիրելու վայրը, բայց

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում, էջ 104–105:

երկու պատվիրակություն ստեղծվեց Եվրոպա և Ռուսաստան ուղարկելու նպատակով: Պատվիրակների հետ ուղարկվող բոլոր փաստաթղթերի իրական հեղինակները պետական ծառայության մեջ գտնվող ազգանրվեր գործիչներ էին, որոնք ստիպված էին քողարկել իրենց ինքնությունը՝ Գ. Օտյան (Միդիատ փաշայի օգնականը), Սերվիլեն և Հովհաննես Սազրզը: Պատվիրակությունը կազմվեց նույն Օտյանի խորհրդով. առաջին պատվիրակը Մկրտիչ Խրիմյանն էր. Արևմտյան Հայաստանին քաջածանոթ, ողջ հայության անմնացորդ հարգանքին արժանացած մի անձնավորություն, որը, սակայն, չէր տիրապետում եվրոպական ոչ մի լեզվի և հեռու էր դիվանագիտությունից: Խրիմյանի քարտուղարը դարձավ 22-ամյա մի անփորձ երիտասարդ՝ Սինաս Չերազը, որը գերազանց տիրապետում էր ֆրանսերենին: Ռուսաստան ուղարկվող պատվիրակը դարձյալ հոգևորական Խորեն Գալֆայանն էր՝ Նար Պեյը, որը ռուսական արքունիքում իր գործն ավարտելուց հետո պետք է միանար եվրոպական հայ պատվիրակությանը: Դեռ հայտնի չէր վեհաժողովի հրավիրման վայրը, երբ մարտյան մի առավոտ «խիստ գաղտնիության պայմաններում» գլխավոր պատվիրակն ու իր քարտուղարը Կ. Պոլսից շոգեմավով ուղևորվեցին Եվրոպա, իսկ Բրիտանիայի նախահանգստից ճանապարհը շարունակեցին երկաթուղով: Առաջին հանդիպումը եղավ Հռոմում Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Կորտիի հետ, որի ժամանակ վերջինս ընդգծեց հայերին պաշտպանելու իր պատրաստակամությունը: Մարտի 19-ին պատվիրակությունը Փարիզում էր, այդտեղ էր նաև Եգիպտոսի նշանավոր պետական գործիչ հայազգի Նուբար փաշան: Վերջինս առաջարկեց վեհաժողովին ներկայացնել չափավոր պահանջներ: Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Վադյինգտոնը մատնանշում էր, որ հայերի պահանջները՝ ինքնավարություն Լիբանանի օրինակով այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ Հայաստանի և Լիբանանի միջև կան զգալի տարբերություններ. Լիբանանում չկար թուրք բնակչություն, մինչդեռ հայկական նահանգներում հայերի հետ խառն ապրում էին զգալի թվով մահմեդականներ: Այդ պատճառով Վադյինգտոնն առաջարկում էր ներկայացնել վիճակագրական փաստաթղթեր հայ բնակչության տոկոսային հարաբերության մասին: Պատվիրակները հաշվի են առնում դիտողությունների մի մասը, ներկայացնում են ապա-

գա ինքնավար Հայաստանի քարտեզը, որտեղ նշված էին հայերի բացարձակ մեծամասնություն կազմող նահանգները, սակայն հաշվի չեն առնում Հայաստանի և Լիբանանի տարբերության մասին դիտողությունը և փոփոխություն չեն մտցնում ծրագրում: Ապրիլի 11-ին պատվիրակությունն Անգլիայում էր. մինչ այդ Լոնդոնում Ջեյմս Բրայսի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր անգլո-հայկական ընկերությունը Լորդ Կարմարվոնի պատվավոր նախագահությամբ: Հայ պատվիրակությունը Լոնդոնում արժանանում է ճոխ ընդունելությունների, որոնք չեն շլացնում համեստ հոգևորական նախկին պատրիարքին. այդտեղ նա բացահայտ գգում է, որ «քաղաքակիրք աշխարհի մեծ մարդագեղները» փոքր ժողովուրդների շահերն են ուռնահարում: Հայամետ գործիչների նախաձեռնությամբ անգլիական խորհրդարանում քննարկման առարկա դարձավ Հայկական հարցը, որի ժամանակ արտաքին գործերի նախարար Սոլսբերին հայկական բարենորոգումների մասին տրված հարցին պատասխանեց, որ Թուրքիայում հայերն այնպես են խառնված մյուս ազգությունների հետ, որ միայն նրանց համար բարենորոգումներ իրականացնել հնարավոր չէ: Հայ պատվիրակության համար այդ հարվածը խիստ անակնկալ էր, և նրանք հարկ եղած պատասխանը չտվին Անգլիայի նախարարին: Միայն Բեռլինում, երբ 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Ստ. Փախագյանը պատասխանեցին Սոլսբերիին, փաստերով ապացուցելով, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Խարբերդի վիլայեթներում: Սոլսբերին անորոշ պատասխան տվեց հայերին, որովհետև օրեր առաջ կնքվել էր անգլո-թուրքական գաղտնի պայմանագիրը:

Հայ պատվիրակները Բեռլին հասան վեհաժողովի բացման օրը: Վեհաժողովի աշխատանքներն սկսվեցին հունիսի 1-ին և ավարտվեցին հուլիսի 1-ին: Դրան մասնակցում էին 6 մեծ տերությունների ներկայացուցիչները և Թուրքիայից 3 ներկայացուցիչ: Բեռլին եկած Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չերնոգորիայի և Իրանի ներկայացուցիչները Վեհաժողովին իրավահավասար մասնակցելու իրավունք չստացան: Հայ պատվիրակները ևս ոչ մի նիստի չմասնակցեցին: Վադյինգտոնը խորհուրդ տվեց փաստաթղթերն ուղարկել Վեհաժողովի բոլոր մասնա-

կիցներին: Բիսմարկին ներկայացվեց երկու ծրագիր. առաջինը՝ պատ-
րիարքաբանի, երկրորդը՝ Նուբար փաշայի խիստ չափավոր ծրագիրը:
Երկուսն էլ հայության երկու հատվածների կողմից տարբեր դիրքերից
ենթարկվեցին սուր քննադատության: Խրիմյանը համաձայն էր Նուբար
փաշայի չափավոր ծրագրին, Նար-Պեյի նպատակն էր Մեծ Հայքում
ռուսական տիրապետության հաստատում՝ Լորիս-Մելիքովի կառավա-
րիչ նշանակվելով, իսկ Կիլիկիային տրվի ինքնավարություն, որի թագա-
վոր օծվի իր եղբայր Գվիդոնը, ինքը՝ կաթողիկոս: Չնայած իր մեջ պա-
րունակած ուշագրավ առաջարկություններին, այն խիստ արկածախնդ-
րական էր և հանդիպեց Անգլիայի դիմադրությանը: Հայ պատվիրակնե-
րի չհամաձայնեցված գործողություններն աննպաստ տպավորություն
էին բողոմում: Անգլո-ռուսական և անգլո-թուրքական գաղտնի դաշնագ-
րերի հայտնությունն իրարանցում առաջացրեց, մանավանդ Կիսլյոտսի
խնդրի հայտնությունը պարզ դարձրեց հայ պատվիրակության ճախտ-
դումը: Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող սուր հակամարտու-
թյունն իր կնիքը դրեց վեհաժողովի արդյունքների վրա: Անգլիական դի-
վանագետները ողջ ընթացքում վարում էին Ռուսաստանից և Թուրքիա-
յից զիջումներ կորզելու քաղաքականություն: Ուժեղ ճնշման տակ ռուս-
ները Թուրքիային զիջեցին Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը՝ 9.600
քառ. կմ. տարածք: Ռուսաստանին մնաց միայն Կարսը: 16-րդ հոդվածի
քնարկման ժամանակ Սոլսբերին առաջարկեց կրճատել ռուսական գոր-
քերի առկայության հարցը: Նիստերից դուրս քննարկումների ժամանակ
պատերազմի սպառնալիքով Անգլիային հաջողվեց հարթել տարածա-
նությունները: 16-րդ հոդվածը դարձավ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդ-
վածը: 16-րդ հոդվածի առաջին մասը «Հայաստան» անվանումով հան-
վեց հոդվածից: Մնաց միայն «հայաբնակ մարզեր» անորոշ արտահայ-
տությունը: Հոդվածի կատարման պատասխանատվությունը ռուսներից
վերցվեց և հանձնվեց մեծ տերություններին, որոնց շահերի հակասու-
թյունները երբեք թույլ չէին տա համաձայնեցված գործողություններ: Իսկ
Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը անգլիական դիվանագիտու-
թյան խարդավանքների հետևանքով մատուցվեց անուշադրության: Տարի-
ներ անց անգլիական գործիչ Լոյդ Ջորջը խոստովանեց, որ 16-րդ հոդ-
վածի փոփոխությունը Անգլիայի ճնշման հետևանք էր, որով «Հայաս-

տանը գոհաբերվեց Անգլիայի հաղթական գոհասեղանին¹։ Հայ պատվիրակները բողոքագրեր ներկայացրին վեհաժողովի մասնակիցներին, որում նշվում էր «ժերենց իրավունքները չեն ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել»։ Այդ բառը շեշտելով հայ պատվիրակներն արդեն ընդունում էին, որ ազատության ճանապարհը ոչ թե խնդրագրերն են, այլ զենքը, ոչ թե «թղթե», այլ «երկաթե շերտեր»։ Հուլիսի 1-ին բողոք ներկայացնելուց հետո Խրիմյանն ու Չերազը հեռացան Բեռլինից։ Մինչև նրանց Պոլիս հասնելը, լուրը տարածվել էր արևմտահայության մեջ, առաջացրել հիասթափություն և հուսախաբություն։ Ուժգին հարվածից ուշքի եկած Վարժապետյանը դիմում էր հայ գաղթօջախներին՝ կոչ անելով վերադառնալ Հայաստան և ձեռնամուխ լինել նրա վերածնության գործին։ Պատվիրակության քարտուղար երիտասարդ Չերազը մի գրքույկ լույս ընծայեց «Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի վեհաժողովեն» խոստովեքնագրով, որի մեջ պատմելով պատվիրակության կատարած աշխատանքներին մասին, շարադրանքն ավարտում է ոգևորությամբ. «Պեռլինի վեհաժողովեն մի ոսկեհանք շահեցանք. մեզ անկ է խիզախել և հանել ոսկին»²։ Հիասթափված գլխավոր պատվիրակը հորդորում էր հայ պանդուխտներին հայրենիք վերադառնալիս «Ձեր բարեկամաց և ազգակնաց համար իբրև պարգև մեկ-մեկ գեներ տարեք, գեներ առեք և դարձեալ գեներ։ Ժողովուրդ...քո ազատութեան յոյսը քո վրայ դիր, քո խելքին ու բազկին ոյս տուր, մարդ ինքնիրմեն պետք է աշխատի որ փրկուի»³։ 61-րդ հոդվածի տառնգավոր հետևանքները ժամանակին զգաց Գ. Ծոյանը. «Յաջողեցանք 61-րդ հոդված մը դնել Պեռլինի դաշնագրին մեջ. իցիվ թե յաջողէինք ջնջել զայն»⁴։ Իսկ Խրիմյանի աշակերտ Գ. Սրվանձոյանցը, որ պատրիարքի հանձնարարությամբ հայկական մահաճգնեքում ցանկատանի մեջն է բուն հայկական խնդիրն և մեք Պեռլինի մեջ կ'որոնենք

¹ Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957, стр. 390:

² Չերսոս ԼԵ՛ @ t եմ ասիեաանր Պելլիին Վեհաժողովէն, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 29:

³ «Հայ սիրտ» շաբաթաթերթ, 1927, թիվ 30:

⁴ Գ. Օտեան, Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր, Կ. Պոլիս, 1910, էջ ԺԵ:

զայն»¹: Դա պայքարի կոչ էր, որ դարձավ առաջադեմ մտավորականության գործունեության նշանաբանը:

Փաստորեն, այստեղ արտացոլվեց հայկական հարցի առաջացման երեք փուլերը. առաջինը՝ ակունքներն են՝ գավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը, հայ ժողովրդի լինելիության խնդիրը: Երկրորդը՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը թուրք-ռուսական հարաբերությունների ետնախորքում և երրորդը՝ Բեռլինի վեհաժողովը՝ հայկական հարցի միջազգայնացումը և նրա շահարկումը մեծ տերությունների կողմից:

Հայկական հարցի միջազգայնացման 130 ամյակը և պատմության դասերը, գիտաժողովի նյութեր, 2009, էջ 22–39:

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ

ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակչությունն այս տարի լույս է ընծայել ԳԱԱ իսկական անդամ, հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս–քարտուղար, պ.գ.դ. Վլադիմիր Բարխուդարյանի Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմությանը նվիրված ծանրակշիռ մի աշխատություն, որը նոր էջ է բացում ողջ աշխարհում սփռված հայ գաղթախների ուսումնասիրության մեջ: Միայն Ռուսաստանի հայ գաղթախներին նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններ են կատարվել հայ և ռուս ուսումնասիրողների կողմից (Նոր Նախիջևան, Դրիմ, Գրիգորիոսյու, Հյուսիսային Կովկաս, Աստրախան), սակայն Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղթախների վերաբերյալ համապարփակ ուսումնասիրություն դեռևս չկար հրապարակվել: Այդ բացը լրացնելու է գալիս բազմափաստակ գիտնականի վերը նշված աշխատությունը, որն ունի խիստ արդիական հնչելություն: Այս

տարի Պետերբուրգի հայ համայնքը նշում է իր սկզբնավորման 300 տարին. հավուր պատշաճի գնահատելով Պետրոս Մեծի ներդրումն այդ բնագավառում, Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքի հայ և ռուս բնակչությունը նշում է նաև հայ գաղթախի ծանրակշիռ դերը: Ահա այդ ետնախորքի վրա առավել ակնհայտ է երևում պատմաբան գիտնականի կատարած գործի արժեքը: Ստվարածավալ այդ աշխատությունը (454 էջ) բաղկացած է ներածությունից (երկու խոսք), չորս գլուխներից, վերջաբանից (վերջաբանի փոխարեն), հսկայական և անձնանունների ու տեղանունների ցուցակից: Մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցվում առաջին գլուխը, որը նվիրված է Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների առաջացման գործընթացի վերհանմանը: Համադրելով հայ և ռուս գիտնականների հաղորդած տեղեկությունները, աշխատության հեղինակը ընթերցողին է մատուցում արտակարգ հետաքրքիր փաստեր մոսկովյան ռուսական պետությունում գործող հայագի ղիվանագետների գործունեության վերաբերյալ: Երկու մահմեդական երկրների՝ Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև բաժանված Հայաստանի հայությունը, առանձնապես վաճառականներ, իրենց հայացքը հասնում էին Ռուսաստանին, որն ուներ առևտրի լայն հնարավորություններ, հարուստ ու մեծ շուկա, ուր բացառվում էր կրոնական ու ազգային ճնշումը: Առևտրականների հետ միասին Մոսկվան դեպի իրեն էր ձգում նաև արհեստավորների, քարգմանիչների, դիվանագետների, Հայաստանի ազատագրության խնդիրներով շահագրգռված հասարակական-քաղաքական և հոգևոր գործիչների: Մոսկվայի հայ գաղթախի, հայ համայնքի ձևավորման գործընթացն ավարտվում է հայ եկեղեցու և ուսումնական հաստատության կառույցով. լավ է մեկնաբանված հայ ժողովրդի, հայ հաստատության կառույցով. լավ է մեկնաբանված հայ ժողովրդի, հայ համայնքների գործելակերպը, որն արժանի է բարձր գնահատականի: Հայը որտեղ էլ լինում է, երկու կառույց է ձեռնարկում՝ եկեղեցի ու դպրոց: Դա հայի ազգային ամենակարևոր հատկանիշն է: Մոսկվայում կառույցվեցին Ս. Խաչ և Ս. Հարություն եկեղեցիները, բացվեց Լազարյան ճեմարանը, որը մեծ դեր խաղաց ողջ հայության կրթական գործում:

Ուշագրավ է նաև Պետերբուրգի հայկական համայնքի ձևավորման գործընթացի բացահայտումը: 1703 թ. սկսված Պետերբուրգի կառուցումն արագ տեմպերով ավարտվում է և 1712 թ. Պետերբուրգը դառնում

¹ Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, հ. I, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 270:

է Ռուսաստանի մայրաքաղաքը: Քաղաքն արագ կառուցապատելու և բարեկարգելու նպատակով Պետրոս Մեծը արտոնություններ է շնորհում այնտեղ հաստատվողներին, որոնք ձեռնամուխ են լինում տարբեր ոլորտների զարգացմանը: Նոր բարեկարգված մայրաքաղաքում արդեն 1714 թ. տեղի հայերը բույլտվություն են խնդրում եկեղեցի կառուցելու համար: Չնայած տարբեր խնդրագրերին, եկեղեցի կառուցելու բույլտվությունը հայերն ստանում են սոսկ 1740 թ.: Ռուս հոգևորականները խոչընդոտներ էին հարուցում հայ եկեղեցի կառուցելու համար, հայերի առաքելական (ոչ ռուսական) դավանանքին պատկանելու համար: Եթե չլինեին սահմանափակումները դավանանքի բնագավառում, ավելի մեծ կլինեին Պետերբուրգում բնակություն հաստատել ցանկացողների բանակը (թիվը): Միայն Եկատերինա Երկրորդի գահ բարձրանալուց հետո կառավարական սենատը 1763 թ. հունիսին հատուկ հրամանագրով հայերին բույլատրեց եկեղեցիներ կառուցել: Այդ քաղաքականության արդյունքում հայերի թիվը Մոսկվայի և Պետերբուրգի գաղթօջախներում (համայնքներում) զգալիորեն մեծացավ: Տարբեր վայրերից (Ամստերդամ, Չմյուտնիա, Սպահան, Նոր Ջուղա) հայ վաճառականները բույլտվություն են խնդրում քաղաքում ապրելու համար: XVIII դարի 60-70-ական թվականներին վերջնականապես ձևավորվում է Պետերբուրգի թվով փոքր, բայց խիստ կենսունակ հայ համայնքը:

Երկրորդ գլուխը նվիրված է ռուսական մայրաքաղաքների հայ համայնքների ներքին կյանքի քննարկմանը: Օգտագործելով մեծաքանակ արխիվային վավերագրեր (առանձնապես Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի տարբեր ֆոնդերի փաստաթղթեր) հեղինակը քննարկում է երկու համայնքների հոգևոր հոգաբարձության գործունեության և եկեղեցիների ունեցվածքը տնօրինելու համար ստեղծված *եկեղեցական խորհուրդների* իրավունքների հարցերը: Արտաքուստ հոգևոր իրավասություններով օժտված այդ մարմինները փաստորեն իրականացրել են աշխարհիկ, խիստ ընդգծված ազգային գործառնություններ: Արտակարգ հետաքրքրությամբ են ընթերցվում եկեղեցական խորհուրդներում տարբեր ժամանակամիջոցներում գործող հայրենասեր գործիչների ծավալված գործունեության փաստերը: Բացահայտվում են եկեղեցական խորհուրդների եկամուտների գոյության զանազան միջոցներ, կազմված են

ռուսաստանյան մայրաքաղաքների հայկական եկեղեցիների և նրանց խորհուրդների եկամուտների ստեղծման և ծախսերի աղյուսակները: Զննարկման և վերլուծության առարկա են դառնում նաև երկու՝ հայ գաղթօջախների բնակչության բնական աճի, տեղաշարժերի, արհեստական ճանապարհով կատարվող ներհոսքի հետևանքների խնդիրները: Այդ բոլոր փաստերը համադրվում են ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող մյուս գաղթօջախների հայ բնակչության թվաքանակի հետ:

Ժամանակի ընթացքում երկու գաղթօջախները դառնում են կրթական, գիտական, մշակութային կենտրոններ և դեպի իրենց են ձգում այդ բնագավառների նշանավոր անհատներին: Դրա շնորհիվ երկու մայրաքաղաքները դառնում են հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացման կենտրոններ. տեղի նշանավոր գործիչները հետամուտ են լինում օտարի լուծը բոթափելու, հայրենի երկիրն ազատագրելու գաղափարին: Աշխատության մեջ հանգամանորեն բացահայտված են հայ գործիչների՝ ռուսական կողմնորոշման, Ռուսաստանի օգնությամբ և հովանավորությամբ հայկական պետականությունը վերականգնելու ծրագրերը (Մովսես Սարաֆյան, Հովսեփ Արղության և այլք): Այդ հարցերը բավականին հանգամանորեն քննարկված են աշխատության երրորդ գլխի «Քաղաքական մաքառումների քառուղիներում» բովանդակալից խորագիրը կրող առաջին ենթագլխում: Մեծ կարևորություն է ներկայացնում համայնքների նշանավոր գործիչներ Լազարյանների, ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հ. Արղությանի և վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու այդ ուղղությամբ ծավալված գործունեության տարբեր դրվագների բացահայտումն ու արժևորումը: Լավատեղյակ լինելով Անդրկովկասի (առանձնապես Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի) ժողովրդագրական իրավիճակին, հեռավոր Պետերբուրգում և Մոսկվայում ապրող հայ հայրենասերներն առաջինը բարձրացրին ներգաղթի կազմակերպման և պարսկական լծից ազատագրված տարածքները հայերով վերաբնակեցնելու խնդիրները, ստիպելով բարձրաստիճան ցարական պաշտոնյաներին ընդունել հայանպաստ որոշումներ:

Մամուլի բազմաթիվ օրգանների և արխիվային հարուստ փաստաթղթերի օգտագործումով հեղինակն ընթերցողին է մատուցում ռուսական մայրաքաղաքների հայության հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների գործունեության հետաքրքիր փաստեր: Հայկական այդ գաղթօջախները հայրենասիրական արտակարգ գործունեություն են ծավալում 1890-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնող աբդուլ-համիդյան կոտորածներից իրենց կյանքը փրկած հայ գաղթականներին օգնելու խնդրում: Կապ պահպանելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ, մայրաքաղաքների հայ համայնքները հանգանականությամբ պատկառելի գումարներ են հավաքում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի միջոցով Արևմտյան Հայաստանում որբանոցներ ստեղծելու (Մշո Ս. Կարաապետի, Առաքելոց վանք), գյուղերում նախակրթարաններ բացելու նպատակով: Անընդհատ կապեր պահպանելով Մայր Հայրենիքի հետ, ռուսական երկու համայնքներն անմիջականորեն արձագանքում են նրանց առնչվող բոլոր հրատապ խնդիրներին (հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման 1903 թ. հունիսի 13-ի օրենքին, Անդրկովկասում հրահրած հայ-թաթարական ընդհարումներին, նույնիսկ հոգեհանգիստ է կատարվում ազատագրական շարժման նվիրյալ Քրիստափոր Միքայելյանի հիշատակին): Երկու մայրաքաղաքների հայությունն առանձնապես ակտիվ գործունեություն ծավալեց առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ ողջ աշխարհի հայության շրջանում մեծ շարժում սկսվեց արևմտահայ փախստականներին օգնելու համար: Այդ ծանր տարիներին Մոսկվայի հայկական կոմիտեն սկսեց հրատարակել «Армянский вестник» հանդեսը, որի խմբագիր-հրատարակիչը անվանի պատմաբան, հրապարակախոս Ալեքսանդր Ջիվիլեզովն էր: Ռուսական մայրաքաղաքների հայ գաղթօջախների օգտաշատ գործունեության արտահայտությունն էր կառավարության բույլտվությամբ Պետերբուրգում հայ փախստականների հարցերով զբաղվող կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համագումարը, որտեղ քննարկվում են գաղթականների և փախստականների հետ կապված տարբեր հարցեր: Գործնական լուծում տալով բազմաթիվ խնդիրների, համագումարը մեծ գործկատարեց նաև ռուս

հասարակայնությանը հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությանը հաղորդակից դարձնելու բնագավառում:

Հեղինակն արտակարգ խորությամբ և հմտությամբ վերլուծում է հայ-ռուսական հասարակական կապերը, քննարկում գաղթօջախների հայության առանձնահատկությունները, ընդգծում նրանց հատուկ ամենակարևոր առանձնահատկությունները. առաջին՝ հայը պարտավոր է լինել իրեն հյուրընկալող երկրի իսկական քաղաքացի և երկրորդ՝ հավատարիմ մնալ իր ազգին ու ավանդույթներին, չմոռանալ մայրենին, օգտակար լինել հայրենիքին: Գաղթաշխարհի հայության այդ երկու կարևոր հատկությունները պարտադիր են բոլորի համար: Աշխատության անխոնջ հեղինակը բազմաթիվ հետաքրքիր, նաև սակավ հայտնի փաստերով ապացուցում է այդ իրողությունը: Աշխատության ամենաուշագրավ մասը «Մշակույթ» խորագրով գլուխն է՝ բաղկացած «Կրթություն», «Գիտություն», «Գրականություն և մամուլ», «Արվեստ» ենթագլուխներից: Ընթերցողը կլանված կարդում է բոլոր բաժինները, ցանկանում մտապահել այդքան հետաքրքիր փաստերի և դեպքերի գոհն փոքր մասը: Մայրաքաղաքների մշակութային կյանքի իրադարձությունների քննարկմանը գուցահեռ տրվում է նաև առավել հետաքրքրություն ներկայացնող իրադարձությունների մեկնաբանություններ: Ռուսական մայրաքաղաքների մշակութային, կրթական-գիտական գործիչները օգնության են հասել ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի, այլ նաև Արևմտյան Հայաստանի կրթական-լուսավորական գործունեությանը: Կ. Պոլսի պատերիաբը, Ադրամարի, Ս. Կարապետի և Վարազա վանքի վարժարանները, Վանի՝ Երամյան, Կեղդոնական, Սանդխտյան իգական, Էրզրումի՝ Սանասարյան վարժարանները մշտապես զգացել են Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ համայնքների օգնությունն ու աջակցությունը: Մեծ էր նրանց ներդրումը նաև հայագիտական բարձրարժեք աշխատությունների, հայ պատմիչների գործերը հրատարակելու ասպարեզում: Ռուսական մայրաքաղաքների հայ համայնքները դարձան ազգային մշակույթի ավանդներն իրենց մեջ ամրապնդողները և զարգացնողները, միևնույն ժամանակ ծավալեցին երկու տիպի համարժեք գործունեություն. առաջինը՝ հայ մշակույթը ռուսական և համաշխարհային հասարակությանը հաղորդակցելու և երկրորդ՝ ռուսական ու համաշխարհային

մշակույթի, գիտության նվաճումները, ձեռքբերումները հայ ժողովրդին ծանոթացնելու և հաղորդակցելու գործում:

«Վերջապանի փոխարեն» խորագրով հատվածում աշխատության հեղինակն ի մի է բերում երկու մայրաքաղաքների հայ համայնքների գործունեությունը, ընդգծում և զնահատում նրանց կատարած գործը: Աշխատությունն ավարտվում է ամձնանունների և տեղանունների ցանկերով: Աշխատությունն ունի արդիական և քաղաքական հնչեղություն: Այժմ, երբ ավելի բազմամարդ են դարձել ռուսական զաղթօջախները, առավելապես Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական համայնքները, անհրաժեշտ է այս աշխատության ռուսերեն հրատարակությունը. այն առավել կնպաստի հայկական համայնքների գործունեության արժևորմանը, ինչ որ ձևով կօգնի նրանց՝ ազգայինը պահպանելու կարևոր հիմնախնդրում:

Հրաբեր հասարակական գիտությունների, 2010, №3, էջ 343–348:

ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ
ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ 19-ԲԴ ԴԱՐԻ II ԿԵՄԻՆ

Վասպուրականը Արևմտյան Հայաստանի հոծ հայաբնակ մահանգներից էր։ Իր աշխարհագրական դիրքով նա սահմանակից էր Արևելյան Հայաստանի, Պարսկաստանի և նրա միջոցով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մահանգներին։ 19-րդ դարի II կեսին հայոթյունը թվական գերակշռություն և հարաբերական մեծամասնություն էր կազմում Վասպուրականում։ Այնտեղ գոյություն ունեին երեք հիմնական ազգեր՝ հայեր, քրդեր, թուրքեր։ Երկրի բնիկ ազգը հայերն էին, ովքեր պատմական հայրենիքում դարերի ընթացքում ստեղծել էին իրենց բարձր մշակույթը։ Հայերի հետ կողք կողքի ապրում էր նաև նրա խաշնաբաժնի վաչկատուն հարևանը՝ ցեղային կյանքով ապրող քուրդը, ռազմի բնագոյով և ավարառուի ոգով։ Նրանք աստիճանաբար գրավում

էին հայերի հողերը, հայ ավատատերին փոխարինելու էր գալիս քուրդ ցեղապետը: Թուրքերն իշխում էին քաղաքականապես՝ իրենց ձեռքում ունենալով պետական, վարչական ապարատը, դատարանը: Դիպուկ բնորոշում է տվել ուսումնասիրողներից մեկը. «Թուրքը երկրի իրավա- կան տերն էր, քուրդը՝ իրական տերը, հայը՝ հայրենիք ունեցողը և իրա- վագուրկը»¹: Չնայած տնտեսական ու քաղաքական անկայուն վիճա- կին, 19-րդ դարի երկրորդ կեսից աստիճանաբար սկսում է զարգանալ մշակութային կրթական կյանքը: Դարի առաջին կեսին, մինչև 1830- ական թթ. Վանում չկային կանոնավոր դպրոցներ: Քաղաքի հայկական քաղամասերում գտնվող եկեղեցիներին կից աստիճանաբար բացվում են փոքրիկ վարժարաններ, որոնք հաճախ կարճ կյանք էին ունենում: Դրանցից կարելի է հիշատակել Վանի Այգեստան քաղամասի Ավետիս Սահառունու և Նորաշենի եկեղեցուն կից Հովհաննես Բոլոզ վարժապե- տի բացած դպրոցները: Վերջինս սովորել էր Երուսաղեմի ժառանգավո- րաց վարժարանում, 1839 թ. վերադարձել հայրենի Վան և դպրոց բացել, որտեղ ուսուցումն ընթանում էր գրաբարով: Մոտավորապես հարյուր աշակերտ ունեցող դպրոցն աչքի չէր ընկնում իր նորություններով: Ժա- մանակակից գործիչները բարձր էին գնահատում Հովհաննես Բոլոզի գիտելիքների մակարդակը, սակայն երկակի վերաբերմունք էին ցուցա- բերում նրա մշակութային և հասարակական գործունեության նկատ- մամբ: 1850-ականների ընթացքում Կ.Պոլսում ծավալված սահմանադ- րական և հսկասահմանադրական պայքարի ալեբախումներն աստի- ճանաբար հասնում էին նաև հայկական նահանգներ: Վասպուրականի հայտնի գործիչներից մեկի՝ Երեմիա Տևկանցի արտահայտությամբ, հայ հասարակությունը՝ հոգևորականությունն ու մտավորականությունը բա- ժանվեց երկու մասի՝ սահմանադրականներ և հակասահմանադրական- ներ. ըստ նրա նորի կողմնակիցները կոչվեցին «զուսավոյաթ», իսկ հին- գաղափարակիցները՝ «խավաթյաթ»: Հենց այդ չափանիշներով էլ գնա- հատվում է Հովհաննես Բոլոզը, որն իր «Տեսարանք Վասպուրական աշ- խարհին»² աշխատության մեջ հարձակվում է 1858-ին Վաքազա վան- քում «Ժառանգավորաց» վարժարան բացած Մկրտիչ Խրիմյանի վրա,

¹ Գ. Գիւսախանի, Խոփման Հատիկ, Գաղափարների աշխարհը, Պէյրուս, 1954, էջ 6:

² Մատենադարան, ձեռագիր 9424:

պաշտպանելով Վանի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Սեիթյանին և նրա արքանյակներին: Կարելի է մեծ հողված գրել Վարագա ժառանգավորաց վարժարանի, նրա ուսուցիչների ու սաների, ամենահայտնիների մասին: Բավական է նշել, որ Վարագա վանահայրը մեծ փոփոխություն առաջացրեց Վասպուրականի կրթական ասպարեզում, իր սաներին տալով նաև աշխատանքային դաստիարակություն, նրանցից պատրաստելով բանվորներ, տպագրիչներ, երկրագործներ, նաև արժանավոր հոգևոր և մտավորական գործիչներ, նրանց օժանդակությամբ հրատարակեց Հայաստանի տարածքի առաջին պարբերականը՝ «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը: Խրիմյանն իր գործունեությամբ իրար կապեց Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ հայկական մահանգները՝ Վասպուրականն ու Տարսնը, ժողովրդանվեր գործունեության համար 42-ամյա Խրիմյանը տարժնահայության կողմից արժանացավ հայրիկ պատվանունին: Նա առաջին գավառահայն էր, որ ընտրվեց Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք, առաջին պատրիարքն էր, որ Ազգային ժողովի քննարկման առարկա դարձրեց գավառական հարստահարությունների խնդիրը, որը դարձավ հայկական հարցի ներքին բովանդակությունը: Հավատալով մեծ տերությունների մարդասիրական գործունեությանը, Բեռլինի վեհաժողովում նա ներկայացրեց արևմտահայության խնդրագիրը, ապա հիասթափվելով նրանց՝ հավերժական շահերին հավատարիմ քաղաքականությունից, Կ.Պոլսում պանդուխտ հայությանը քարոզեց վերադառնալ հայրենի երկիր և հարազատներին մի-մի հրացան տանելով, հույսը դնել սեփական բազկի վրա. «Մարդ ինքն իրմեն պետք է աշխատի, որ փրկուի»: Այդ գաղափարը դարձավ ազատագրական գաղտնի խմբակների և նոր ստեղծված ազգային կուսակցությունների կարգախոսը: Նա առաջին կաթողիկոսն էր, որ համարձակվեց դեմ գնալ ռուսական ցարի պահանջին, հայությունից պահանջեց պաշտպանել իր եկեղեցու իրավունքները, կառավարությանը չհանձնել նրա ունեցվածքը, որովհետև դրանով էին պահպանվում հայկական դպրոցներն ու բարեգործական հաստատությունները: Նրա գործունեությանն արտակարգ բարձր գնահատական են տվել նույնիսկ ժամանակակից ռուս պատմաբանները՝ Երեմենը և Շերեմետը, Գոլբերդոդկոն և Ամֆինտատրովը, եվրոպացի Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինը, ֆրանսիացի Ալբեր Վանդալը, նաև

խղանդացի Լիմը Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանին նվիրած իր աշխատություններում: Կարելի է քննարկել նաև Խրիմյանի հոգևոր-խմաստասիրական քննաներով զրկված աշխատությունները, բայց դրանց մասին զրվել են գիտական աշխատություններ և հոդվածներ, այդ թվում նաև տողերիս հեղինակի գրչի արդյունքները: Մակայն առավել կարևոր է բացահայտել Խրիմյան մանկավարժի գործունեությունը, վերլուծել նրա Ժառանգավորաց և Երկրագործական վարժարանների սաների համահայկական, նաև համամարդկային գործունեության շառավիղները, նրա զինակից ընկեր հոգևորականների արևմտահայ գավառներում ծավալած աշխատանքները: Ժառանգավորացի նրա աշակերտներից, նրա «արժանընտիր ծագերից», Վասպուրականի Արծուի ծագով՝ Տարոնի Արծուիկի բռնիքները և գիտական գործունեությունը առանձին ուսումնասիրությունների առարկա է: Գարեգին Սրվանձտյանը եպիսկոպոսության աստիճանի հասած ազգընտիր հոգևորական էր, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների հոգևոր առաջնորդ, իր ազգանվեր և ժողովրդանվեր գործունեության համար Բարձր Դռակոյմից քաղաքականապես անբարեհույս համարված և Կ.Պոլիս աքսորված, իր հասարակական-հոգևոր գործունեության ընթացքում հաճույքի համար զբաղվեց նաև ազգագրությամբ, հայ բանահյուսական մեծարհամար զբաղվեց նաև ազգագրությամբ, հայ բանահյուսական մեծարժեք գործերի հայտնագործությամբ: «Գրոց-Բրոց», «Հնոց-Նորոց», «Մանանա», «Համով-հոտով» բանահյուսական ազգագրական ժողովածուները, «Թորոս աղբար ճամփորդ Հայաստանի» ուղեգրական երկհատոր աշխատությունը մեծ հռչակ բերին ոչ միայն նրան, այլև ամբողջ հայ մշակույթին, իսկ «Գրոց-Բրոցում» տեղ գտած հայ ժողովրդական էպոսի՝ Սասունցի Դավիթի առաջին պատումը՝ «Սասունցի Դավիթ կամ Սիերի դուռ» խորագրով, հրաշք հայտնագործություն համարվեց համաշխարհային՝ էպոսագիտության պատմության մեջ: Գիտնականներն այն որակեցին իբրև հայ ժողովրդի «ազնվության վկայական»¹: Նրա կատարած գործը շատ բարձր է գնահատել նաև Ռուսաստանի Կայսերական Հնագիտական Ակադեմիան՝ նրան շնորհելով ակադեմիկոսի պատվավոր կոչում: Կովկասի Հնագրագիտական հանձնաժողովը, որը

¹ В. Брюсов. Поэзия Армении, Москва, 1916, стр. 44.

հրատարակել էր «Акты Кавказской Археологической комиссии» 12 հատորը, ծրագրել էր քարգմանել և պատրաստել հրատարակության նրա 13-րդ հատորը, որը ինչ-ինչ պատճառներով չի րականացավ: Այդ փաստին մենք տեղեկացել ենք Վրաստանի Կենտրոնական Պետական Պատմական արխիվում աշխատելու ժամանակ, երբ հանդիպեցինք Սրվանձոյանցի ժողովածուների և ուղեգրական աշխատության քարգմանությանը և ծանոթագրություններին¹:

Սկրտիչ Խրիմյանի մասին սփյուռքում լույս են տեսել բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք գուրկ են արխիվային հենքից: Նախկին Խորդորային Միության տարածքում և այսօրվա ՀՀ անկախ հանրապետությունում արխիվային հարուստ հենքի և ձեռագիր սկզբնաղբյուրների վրա հենված ուսումնասիրությունը իմ գիրքն է, իսկ Սրվանձոյանցի մասին չնայած գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ, սակայն առ այսօր միակ համապարփակ հետազոտությունը իմ աշխատությունն է, մանավանդ երկրորդ հրատարակությունը, որը հարստացել է երկու մեծ հոդված-գեկուցումներով: Այդ բոլորի շարքում ամենաբարձրը արժևորում են Սրվանձոյանցի գործունեությանը տված հետազոտող Արշակ Ալպոյանյանի գնահատականը, «Իր ազգին կեանքը հայտնաբերեց իր կեանքով»²:

Վարագա «ժառանգավորացի» նշանավոր սաներից էր Արսեն Թոխմախյանը, որի մասին փոքրիկ աշխատություն է գրել խորհրդահայ պատմաբան Թադևոս Ավդալբեկյանը, իսկ նրա գործունեության գանազան դրվագներ արժանացել են տարբեր պատմաբանների ուշադրությանը: Թոխմախյանը իր գործունեությանը իրար շողկապեց արևմտահայ և արևելահայ գործիչներին: Դեռ ժառանգավորացում ուսանելու տարիներին եռանդով աշխատակցել է «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի աշխատանքներին, գրել հոդվածներ, բանաստեղծություններ: Մակայն առավել նշանավորվեց նրա հասարակական և քաղաքական հոգևոր գործունեությունը: Նա սերտ հարաբերություններ հաստատեց արևելահայ գործիչների հետ, եռանդուն աշխատակցեց «Մշակին», դարձավ Գրիգոր Արծրունու ազատագրական նպատակները հետապնդող

դող զաղտնի խմբակի անդամ: Թիֆլիսում նա հաճախ էր գեկուցումներով հանդես գալիս երիտասարդության առաջ, քրթակցում «Մշակին», այդ ընթացքում էլ սերտ կապ պաշտպանելով Վանի իր գաղափարակից ընկերների հետ: Թիֆլիսում լույս տեսան նրա փոքրիկ գրքույկները՝ «Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին» (1881 թ.) և «Մասիս լեռների հարավային ստորոտները» (1882 թ.), որոնք արժանացան մեծ ուշադրության: Եթե հայ գյուղացու պահանջների մեջ նա առաջադրում էր սոցիալական խնդիրներ, դրանք սերտ միահյուսելով ազգային հարցերի հետ, սալա երկրորդը բարձրացնում էր հայ-քրդական և հայ-ասորական դաշինքի հիմնահարցը ազգային-ազատագրական պայքարում:

Հեղինակը բացահայտում է բուրբական կառավարության՝ հայերին ոչնչացնելու ծրագիրը, Գարայնի խան բուրդ Հուսերին աղայի զույգի միջոցով հավաստիացնում, որ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից և Բեռլինի վեհաժողովից հետո Բարձր Դուռը որդեգրեց հայկական հարցին քրդականը հակադրելու և քրդերին իր ձեռքի գործիք դարձնելու քաղաքականությունը: Վերոհիշյալ բոլորին իր ձեռքի գործիք դարձնելու իր հույսը պետք է խանը հավատացնում էր հեղինակին, որ հայությունն իր հույսը պետք է դնի ոչ թե եվրոպական մեծ տերությունների օգնության վրա, այլ միայն հայ-քրդական և հայ-ասորական համագործակցության վրա: Քուրդ հայ-քրդական և հայ-ասորական համարում էր «քրդերի և ասորիների խնդիր, խանը հայկական խնդիրը համարում էր «քրդերի և ասորիների խնդիր, որքան որ հայերը քրդերի և ասորիների զարգացման համար աշխատեն, այնքան էլ յուրյանց գործին կօգնեն»¹: Յավոք, նրա նման մտածող քրդերը սակավաթիվ էին, և թուրքական կառավարությանը հաջողվեց քուրդ ցեղապետներին գործիք դարձնել հայերի ոչնչացման ծրագիրն իրականացնելու համար: Իր գործունեության ընթացքում որպեսզի հեշիրականացնելու համար: Իր գործունեության ընթացքում որպեսզի հեշիրականացնելու համար: Իր գործունեության ընթացքում որպեսզի հեշիրականացնելու համար: Իր գործունեության ընթացքում որպեսզի հեշիրականացնելու համար:

¹ Վրաստանի ԿՊՊԱ, ֆ. 416, ց. 4, գ. 27:

² Էջեր հայ գրականության, հ. Ա, Գահիրե, էջ 8:

¹ Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, Թիֆլիս, 1882, էջ 57:

դապետի գործունեությանը: 1887 թ. Վանում նա բանտ նետվեց, այնտեղ ենթարկվեց ահավոր կտտանքների: Նրանից լուրեր ստանալու նպատակով բանտի ղեկավարությունը 4 օր շարունակ գլխիվայր խաչում է նրան, բայց այդ տանջանքները թուրքերին ոչ մի օգուտ չտվեցին, նա ոչ մի լուր կամ փաստ չհաղորդեց խոշտանգողներին: Բանտից ազատված Թոխմախյանը շարունակեց իր հայրենամարտի գործունեությունը, սակայն նրա կյանքը ունեցավ եղերական վախճան. կեղծ դավաճանության մեղադրանքով Ս. Նախավկայի վանքում հայտնի հայդուկապետ Հունոն այրվող թոնիի մեջ նետեց Արսեն Թոխմախյանին: Դա 1891-ին էր: Դրանք Խրիմյանի աշակերտներից ամենանշանավորներն էին:

Անցնենք նրա մերձավոր ընկերների, ընդհանրապես ծագումով վանեցիների հոգևոր մշակության գործունեությանը: Այդ շարքում ընդգրկված տեղ են գրավում Տեկանց կամ Տեր-Սարգսենց հայտնի գերդաստանի շառավիղները, որոնցից ամենանշանավորները երեք եղբայրներն են՝ Երեմիա, Արիստակես և Սեդրակ Տեկանցները: Ավագը՝ Երեմիան, (1829–1885) վարդապետ էր ձեռնադրվել Լիմ անապատում: Խրիմյանի պատրիարքության տարիներին եղել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության քարտուղարը: 1868-ին Մ.Խրիմյանի հետ միասին Էջմիածնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից օծվել են եպիսկոպոսներ և կոչվել են կարգակից եղբայրներ: Առաջնորդական պաշտոններ է վարել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում՝ Վանում, Խարբերդում, Բաղեշում, Մուշում, Արաբկիրում և այլ վայրերում: Սակայն մեզ համար առավել կարևորը նրա թողած հոգևոր-գիտական ժառանգությունն է, Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող 11 ձեռագիր հատորները՝ «Տոհմային հիշատակարանները», որոնք ընդգրկում են 1850–1880 թթ: Հիշատակարանի այդ հատորները մեծ նշանակություն ունեն երեսուն տարվա հայոց պատմության համարյա բոլոր երևույթները, իրադարձությունները մեկնաբանելու խնդրում: Նրա ձեռագրերից հավաստի տեղեկություններ կարող ենք ստանալ Խրիմյանի՝ Վարագում և Ս.Կարապետի վանքերում ծավալած վանական գործունեության մասին, հայ-քրդական հարաբերությունների, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, Վանում բացված դպրոցների, պողոսյան և ապողոսյան պայքարի, Ախրամարի կաթողիկոսության, հայ պահպանողական հոգևորականների (Պողոս, Խաչա-

տուր Շիրոյան և այլք) մասին: Լինելով հայոց պատրիարքարանի հոգևոր քարտուղարը նա իր մոտ է պահել զանազան փաստաթղթերի պատճեններ, որոնք այժմ կարող են ակզբնադրուրի դեր կատարել: Մի փոքրիկ փաստ. 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայության արտագաղթին խոչընդոտելու և մայր հայրենիքում պահելու նպատակով Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը երեք վարդապետ ուղարկեց Արևմտյան Հայաստան. Գարեգին Սրվանձտյանց, Արիստակես Տեկանց և Վահան Տեր-Մինասյան (Պարտիզակցի): Եթե առաջին երկուսի տեղեկագրերը մեզ են հասել նրանց աշխատությունների՝ Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար»-ի երկու հատորները և պատրիարքարանին ուղղած զեկույցը, Արիստակես Տեկանցի «Այցելություն ի Հայաստան 1878 թ.» ուղեգրությունը, ապա Պարտիզակցու զեկուցագիրը մեզ է հասել Երեմիա Տեկանցի հիշատակարանների II-րդ հատորի միջոցով (Ձեռագիր № 4182 էջ 585 և հետագա շարադրանքը): Մեծ անհրաժեշտություն է ձեռագիր հատորների հրատարակությունը, այն կարող է ծառայել իբրև հավաստի սկզբնաղբար:

Երկրորդ Տեկանցը, ինչպես արդեն ասեցինք, Արիստակեսն է (1849–1896), բնիկ վանեցի, ավարտել է Վարագա Ժառանգավորացը: 1875 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Պանդուխտ վանեցին»՝ նամակների, երգերի մի ժողովածու, որի առաջաբանը գրել է Մ. Խրիմյանը: Եղել է նաև Վարագի վանահայր, 1878-ին կատարում է պատրիարքի հանձնարարությունը. մայիսին դուրս գալով Կ. Պոլսից, Տրապիզոնի վրայով մտնում է Բաբերդ, ապա Կարին, Խնուս, Վարդո, հունիսին արդեն Մշո դաշտում էր: Ճանապարհորդության ընթացքում տեղագրում է այդ վայրերը, մանրամասն նկարագրում տեղի վանքերը, նրանց եկամուտները, հավելյալ նշելով թե որ վանքում ինչ վարժարան կարելի է բացել և քանի աշակերտ պահել: Արիստակեսը կազմում է իր եղած վայրերի ժողովրդագրական պատկերը: Պատրիարքարան ներկայացրած իր զեկուցագիր-տեղեկագրից բացի, իր տեսածն ու զգացածն ամփոփում է մի աշխատության մեջ «Այցելություն ի Հայաստան 1878 թ.» խորագրով, որն իր մեջ ամփոփում էր Մշո, Սասունի, Բիթլիսի բոլոր վայրերի վիճակագրությունը: Արդիական հնչեղություն ունեն այդ վայրերի գյուղերի, նրանց բնակիչների մանրամասն ցուցակները: Գարեգին Սրվանձտյանցի «Թո-

րոս աղբարի» երկու հատորի հետ այդ աշխատությունը լրացնում է Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրությունը և ապացուցում, որ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո էլ հայությունը մեծամասնություն է կազմում իր բնիկ հայրենիքում: Տեկանցի այս աշխատության ձեռագիրը գտնվում էր մատենադարանում, այն հրատարակություն է պատրաստել, առաջաբանը և ծանոթությունները գրել վաղամեռիկ պատմաբան Հայկազ Պողոսյանը: Տեկանց եղբայրներից կրտսերը՝ Սեդրակ Տեկանցը (1853–1938 թթ.) դարձյալ սկզբնական կրթությունն ստացել է Վանում, ապա հաստատվել է Կ.Պոլսում, զբաղվել ուսուցչությամբ և գրական աշխատանքով: 1876 թ. հրատարակում է «Շահենն ի Սիսիլի» վեպը: Այն հետաքրքիր է երկու առումներով: Վեպի հերոսը՝ Շահենը խույս տալով թուրքական հայահալած քաղաքականությունից հայտնվում է Արևելյան Հայաստանում, սակայն այնտեղ էլ գրավում է ցարական իշխանությունների ուշադրությունն ու կասկածը, ապա արքայվում է Սիբիր: Փաստորեն երիտասարդ Տեկանցը քննադատում է միաժամանակ թուրքական և ցարական իշխանություններին՝ իրենց ազգայնամոլ քաղաքականության համար: Ջարմանալ կարելի է երիտասարդ հեղինակի հեռատեսության և իմաստուն կանխատեսումների վրա: Այդ վեպից բացի Սեդրակ Տեկանցը հրատարակել է բանաստեղծությունների ժողովածու «Վառարանի մը կայծեր» խորագրով: Նա «Ասպետ» ծածկանունով ժողովրդական երգեր է հրատարակում Ջմյուռնիայում լույս տեսնող «Արևելյան մամուլում»:

Տեկանցների նման հասարակական և հոգևոր-մշակութային գործիչների մի ընտանիք էր Նաթանյանների ընտանիքը: 5 եղբայրները՝ Կարապետը (1834–1930 թթ.) Պողոսը (1856–1886 թթ.), Գաբրիելը (1862–1905 թթ.), Մարկոսը (1862–1927 թթ.), Սիբայելը (1867–1954 թթ.) ուշագրավ և հայրենամկեր գործունեություն են ծավալել ոչ միայն Վանում, այլև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում: Գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվի Գ. Սրվանձոյանցի և Մ. Խրիմյանի ֆոնդերի մեջ կան բազմաթիվ նամակներ գրված Կարապետ Նաթանյանի ձեռքով ուղղված Մ. Խրիմյանին: Կարապետ Նաթանյանը, որ Վանում հասել էր քաղաքագլխի աստիճանի, 1880-ականների կեսին, ավելի ճիշտ՝ 1886-ին Վանի պողոսյան-ապողոսյան պայքարում Մելիքյանին

հոգևոր առաջնորդ չընտրելու համար, իր վրա գրավեց թուրքական կառավարության ուշադրությունը, անցավ Կ.Պոլիս և բռնվելով, Սկրտիչ Ավետիսյանի հետ բանտարկվեց Եղըզում, արքայվեց, ապա ազատվեց և շարունակեց ազգանվեր գործունեությունը: Ուսումնական հաստատություններ էր փակում հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ: Իր մաշկի վրա նա զգաց նաև մեծ եղեռնի սարսափները, մտավորականության հետ արքայվեց, սակայն ողջ մնաց և 1918 թ. հաստատվեց Կ.Պոլսում:

Հետաքրքիր և ողբերգական է Պողոս Նաթանյանի կյանքը: Սկզբում վարդապետ, ապա ծայրագույն վարդապետ, մանկավարժական գործունեություն է ծավալում Համբարձում Երանյանի «Խնամատար» դպրոցում: Որբանոցին օգնելու համար Վանի ուսուցիչների մեծ մասը մեկ տարի՝ 1882 թ. ձրի դատավանդում են այնտեղ: Այնուհետև նա հոգևոր առաջնորդի պաշտոններ է վարում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ Բալու, Խարբերդ, Չարսանաջակ, Ճապաղջուր, Երզնկա: Այդ աշխատանքի արդյունքը եղավ «Արտօսը Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուա, Բարբերդու, Չարսանաջակի, Ճապաղջուրի և Երզնկայու» ուսումնասիրությունը, որը լույս տեսավ Կ.Պոլսում: Նշված վայրերի հայության ծանր վիճակը նկարագրելու հետ միաժամանակ, նվիրյալ հոգևորականը համառ և անգիջում պայքար է մղում այդ վայրերի հայ մեծահարուստների (չորսլահների դեմ), ովքեր միացած թուրք վերնախավին և կառավարական պաշտոնյաներին, ծծում են ժողովրդի արյունը: Դաժան էր այդ անգիջում պայքարի արդյունքը, այդ մեծահարուստները իրար միացած Պողոսին մատնում են կառավարությանը՝ իբրև խռովարար և նա շղթայակապ Պոլիս է տարվում, դատապարտվում բանտարկության: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը չի միջամտում կառավարության առաջ՝ իր հոգևոր առաջնորդի իրավասությունները ոտնատակ տալու համար, նաև խուսափում է հոգալ նրա հոգսերը: Կ. Պոլսի գաղտնի ազատագրական խմբակներից «Վարիչ մարմինը», որի անդամները հետագայում ամբողջովին մտան հնչակյան կուսակցության շարքերը, հաջողեցնում են գաղտնի տեսակցել նրա հետ, հայ-թայրել նրա ուտելիքն ու հանդերձը, այդ քայլի համար արժանանալով պատրիարքական փոխանորդ Գևորգ Յուրուճյանի նախատիքին: Բանտում էլ Պողոս Նաթանյանը կնքում է իր մահկանացուն:

լույս տեսավ նրա երկու հատորանոց «Հուշարձան Վան-Վասպուրականի» արժեքավոր աշխատությունը:

Բազմաթիվ են 19-րդ դարի II կեսի Վանեցի մշակութային հասարակական գործիչները, նրանց մասին ոչ թե հոդված կարելի է գրել, այլ մի հսկա աշխատություն: Կարելի է հրատարակել նաև մեծ հանրագիտարան՝ նվիրված Վանի անվանի հոգևորականներին, գրողներին, մշակույթի և մանկավարժական գործիչներին:

Քրիստոնյա Հայաստան 2010, № 21, 22, 23:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆՎԱՆԻ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

(Մաղաքիա Օրմանյանի ծննդյան 170-րդ տարելիցի առթիվ)

19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ եկեղեցու և հասարակական-քաղաքական կյանքի ականավոր դեմքերից է Մաղաքիա Օրմանյանը՝ հոգևորականի տեսական գիտելիքների հսկա պաշարով եզակի մի անձնավորություն, հայ եկեղեցու նվիրյալ սպասավոր:

Ծնվել է 1841 թ. փետրվարի 11-ին Կ.Պոլսի Բերա քաղամասում, հռոմեադավան ընտանիքում: Հայրը դեղագործ Անտոն Օրմանյանն էր, մայրը՝ Եղիսաբեթ Միասերյանը: Նախնական կրթությունը Կ. Պոլսում ստանալուց հետո տասնամյա Պողոսը (ավագանի անուն է) մեկնում է Հռոմ և ընդունվում տեղի Անտոնյան միաբանության Ս. Լուսավորչի վանքը: 1855 թ. դեկտեմբերի 25-ին նորընծա է օրհնվում և վերանվանվում Մաղաքիա: Երեք տարի անց կրոնավոր է դառնում, կոչվում եղբայր Մաղաքիա: Սովորում է Վատիկանի դպրոցի ճարտասանության դասարանում, իսկ 1858 թ. ուսումը շարունակում է Սուրբ Ապոլինարի դպրոցում: 1860 թ. ավարտում է Հռոմի հոգևոր ուսումնական հաստատությունները, ստանում իմաստասիրության, աստվածաբանության, եկեղեցական իրավագիտության մագիստրոսի կոչում, ընտրվում Հռոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ: Հռոմում նա եռանդուն մասնակցությո-

յուն է ունենում հակահասունյան պայքարին, դիմագրավում հռոմեադավան հայությանը կաթոլիկության մեջ ձուլելու քաղաքականությանը: Պապականության դեմ մղած պայքարի արտահայտություն են դառնում «Հայ արևելեան կաթողիկեայր» (1870) և «Անվերսուրտս կամ Հայր և պապոթիւն» (1872) աշխատությունները, որոնք լույս տեսան խալեբեմ: Դրանց գաղափարական շարունակությունը եղան «Արևելյան կաթոլիկաց կրոնական ազատութիւնը և քաղաքական իրավունքները» (1872) ու «Վատիկան և Հայր» (1873) գործերը՝ ֆրանսերեն: Այդ գրքերն անցան պապական արգելված գրքերի շարքը: Օրմանյանի գաղափարների ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ հանդիպումը Իտալիայի ազգային հերոս Գարիբադիի հետ 1875 թ. Հռոմում: 1876 թ. Օրմանյանը վերադառնում է Կ.Պոլսի և որոշում վերջնականապես իր կապերը խզել Վատիկանից, ընդունվել հայ եկեղեցու գիրկը. «Հռոմեադավանութեմէ հեռանալու միտքը իմ վրա ոչ կիրքի մը վայրկեանական որոշում և ոչ շահադիտութեան կեղծիք էր, այլ երկար ատեն խորհուած և կշռուած, և խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»¹: Այդ հաստատում գաղափարներով 1877 թ. փետրվարին Օրմանյանը խնդրանքով դիմում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին: Վերջինս արդեն տեղյակ էր նրա ազգասիրական-հայասիրական գործերին, ելույթներին, խորհուրդ է տալիս մնալ իր տեղում (հռոմեադավանների շրջանում) և «վսմորել»: Մոտ երեք տարի դեռևս հռոմեադավան Օրմանյանը աշխատում է իրրև Դալարիայի Ազգային մատենադարանի տեսուչ: 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայության մեջ տիրող ոգևորությունն առիթ էր դառնում բազմաթիվ ազգասիրական ձեռնարկների: Դրանց շարքում ուշադրության կենտրոն են դառնում Օրմանյանի ազգային քեմաներով կարդացած բանախոսությունները. 1879 թ. հունվարի 8-ին Օրբագյուղում Օրմանյանի դասախոսությունը՝ «Հայուն անցեալն ու ներկայն ու ապագայն» քեմայով մեծ ընդունելություն գտավ և «Մասիսի» մեջ հրատարակվեց: Այդ շարքը շարունակվեց մեկը մյուսից հետաքրքիր քեմաներով. «Հայութեան հոգին», «Հայ երիտասարդութիւն», «Հայ ազգութիւն», «Կարոտ եմք»: Ուսկյուտարում, Սամաքիա-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհր և Խօսք (յետմահու հրատարակութիւն), Երուսաղեմ, 1929, էջ 6:

յում և Օրթագյուղում կարդացած այդ դասախոսություններն ապացուցեցին, որ դրանց հեղինակը հոգով արդեն հայադավան էր: Հայ եկեղեցու գիրկը դառնալը պարզապես պետք է լիներ հանդիսավոր ձևականություն, որը գրեթե «ժողովրդական ցույցի» կերպարանքով տեղի ունեցավ 1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին¹: Իր հետ հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձան 75 հոգի (30 կին, 45 տղամարդ): Այդ իրադարձությանը բարձր գնահատական է տալիս Հ. Սիրունին, այն համարելով բացառիկ երևույթ. «Հայ եկեղեցին միակ շաղախն էր դեռ այն օրերում» հայ ավանդություններով քրծելու համար հայ ժողովրդի ցանուցրիվ զավակները»²: Բանի որ, հռոմեադավան եկեղեցում Օրմանյանն արդեն օծվել էր վարդապետ, հայ առաքելական եկեղեցու գրկում նա ստանում է ծայրագույն վարդապետություն և կարգվում Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ վանքի քարոզիչ: Նրա ազգային-հոգևոր գործունեություն ծավալելու գործում մեծ դեր է խաղում պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը, որի ջանքերով 1880 թ. ապրիլի 2-ին Օրմանյանն ընտրվում է Կարինի (Էրզրումի) հոգևոր առաջնորդ: Մայիսի վերջին նա արդեն Կարինում էր:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հետ կապված ազատության հույսերը ի դերն ելան Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով: Արևմտահայությունն զգաց, որ «Եվրոպան դավեր ու դավաճաններ էր իրեն՝ զինքը դարձյալ միմակ ձգելով իր ցավերուն և հուսահատության մեջ»³: «Մարդ ինքն իրմեն պետք է աշխատի, որ փրկուի» և «Երկաթե շերտի» խրիմյանական քարոզները դարձան ժամանակի ազգային գործիչների և երիտասարդության կարգախոսը: Դրանց առաջին արձագանքները եղան Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ստեղծված ազգային-ազատագրական նպատակներ հետապնդող գաղտնի ընկերություններն ու կազմակերպությունները, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն ունի Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը:

Դեռ հազիվ մեկ տարի էր, որ Օրմանյանը գտնվում էր Կարինում, երբ տեղի երիտասարդները 1881 թ. մայիսին հիմնում են մի գաղտնի

կազմակերպություն «Պաշտպան հայրենյաց»¹ անունով, որի ստեղծման նախաձեռնողն էր արհեստավոր Խաչատուր Կերեքցյանը՝ Կարապետ և Հակոբ Նշկյանների, Հակոբ Էթալիկյանի, Հովհաննես Աստուրյանի, Եղիշե Տուրսունյանի գործակցությամբ: Ինքը՝ Օրմանյանը, հետագայում «Ազգապատումի» Գ. հատորում այդ կազմակերպության նպատակը համարում էր «զինեալ բուրդին և չերքզին բռնութեանց» զենքով պատասխանելը, ժխտելով հակակառավարական որևէ նպատակ հետապնդելը: «Պաշտպան հայրենյացը» սկսում է եռանդուն գործունեություն ծավալել: Սկրտիչ Խրիմյանի միջոցով հարաբերություն է հաստատում այդ ժամանակ Վանում ստեղծված «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպության հետ. անդամներից մեկը մեկնում է Կ. Պոլիս, պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին տեղեկացնում իրենց կազմակերպության մասին, ցույց տալիս անդամատոմսերը, որոնք վերջինս պատվիրում է անհապաղ ոչնչացնել, ուստիկանության ձեռքը չընկնելու համար: Մի այլ անդամ մեկնում է Թիֆլիս՝ Գրիգոր Արծրունու հետ հարաբերություն հաստատելու համար: Այդ բոլոր գործիչները խրախուսելով կազմակերպության անդամներին՝ խիստ հրահանգ են տալիս գործել արտակարգ զգուշությամբ: Սակայն կազմակերպչական այդ աշխատանքների ընթացքում, մի տարի անց՝ 1882 թ. նոյեմբերին ուստիկանությունը պատահաբար բացահայտում է կազմակերպությունը: Ձեռքակալվում են 72 հոգի, բոլորն էլ արհեստավոր: Կասկածի տակ է ընկնում նաև Մաղաթիա Օրմանյանը: Վերջինս պատրիարքարանի հանձնարարությամբ իբրև քննիչ մեկնել էր Մշո, Ալաշկերտի և Բասենի վանքերը ու նոր էր վերադարձել Կարին: Ձգալով, որ իր վրա կասկածներ կան, դրանք ցրելու և ձեռքակալվածներին օգնելու նպատակով 1883 թ. մարտի 24-ին նա շտապում է Կ. Պոլիս²: Չնայած Օրմանյանի՝ այդ կազմակերպության հետ առնչություն ունե-

¹ Այդ կազմակերպության մասին տես մանրամասն Ռ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1965:

² Տարիներ անց Օրմանյանը զուտ և ժառ արտահայտություններով նկարագրում է «Պաշտպան հայրենյացի» գործունեության բացահայտումը և իր Կ. Պոլիս մեկնելը: Խորհրդային շրջանի ականավոր պատմաբան Մ. Ներսիսյանը արխիվային փաստաթղթերի օգնությամբ ճիշտ գնահատական է տալիս այդ բոլորին, որը հաստատվում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանի աշխատության մեջ:

¹ Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, Էջմիածին, 1961 թ. մայիս, № 5, էջ 42:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, հունիս, № 6, էջ 16:

նալու ժխտումներին, ժամանակակիցները գիտեին նրա կազմակերպչական դերի մասին: Տարիներ անց դա խոստովանում է Գրիգոր Զոհրապը, որն իր «Ճանոթ դեմքերի» մեջ, գրաքննությունից խույս տալու, բայց ժողովրդին տեղյակ դարձնելու նպատակով գրել է. «Օրմանյան սրբազան մեր եպիսկոպոսներուն երիտասարդը և մեր երիտասարդներուն եպիսկոպոսն է»: Իսկ երիտքրքական հեղափոխությունից հետո 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նիստում, երբ Կ.Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը դատում է հրաժարեցրած պատրիարքին, Զոհրապը հանդես է գալիս դատապաշտպանի դերում, ժխտում նրա՝ սուլթան Աբդուլ Համիդին ստրկամիտ ծառայելու հանգամանքը և վկայում. «Իբրև Կարնո առաջնորդ հեղափոխական գործունեություն մը ունեցավ: Անուրանալի է, որ Կարնո մեջ առաջին ցնցումը իր օրովը եղավ, ու շարժման գլուխ ինքը գտնվեցավ: Այդ պատճառով Օրմանյան սրբազան Պոլիս բերվեցավ և հարցաքննութեան ենթարկուելէ հետո հազիվ կրցավ օձիքը ազատել»¹:

Իր նկատմամբ կասկածները ցրելուց հետո Օրմանյանը ձեռնամուխ եղավ դատապարտված հայերի ազատությունը կազմակերպելուն: 72 հոգուց դատի առաջ կանգնեցին 56-ը, որոնցից 16-ը ևս ազատվեցին, մահվան դատապարտվածների պատիժը փոխարինվեց՝ 15, 13, 10, ապա ավելի քիչ տարիներ: Ներսես Վարժապետյանի հետ միասին քափած ջանքերի շնորհիվ բանտարկվածներից ոչ մեկը սահմանված պատիժը չկրեց: Երկար ժամանակով Օրմանյանը մնաց Կ.Պոլսում, սակայն իր վրա մնաց Կարնո առաջնորդությունը և 1884 թ. սեպտեմբերի վերջին, առանց կարնեցիներին իմաց տալու, մտավ Կարին, շարունակեց ընդհատված աշխատանքները: 1884 թ. նոյեմբերի վերջին բանտից ազատվեցին վերջին բանտարկյալները, և հանդարտված Օրմանյանն սկսեց իր հովվական այցելությունները:

1886 թ. հունիսի 8-ին Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Մակար կաթողիկոսի կողմից օծվում է եպիսկոպոս: Այդ ժամանակ նրան հրավիրում են Գեորգյան ճեմարանում աստվածաբանություն դասախոսելու, սակայն նա հանձնարարություն էր ստացել այդ պատրիարքարանից իբրև բնիչ մեկնել Վան՝ տեղի հոգևոր առաջ-

նորդ Պողոս Մելիքյանի ապագային գործունեության պատճառով առաջացած պողոսյան-ապողոսյան վեճերը հարթելու համար: Նրան հաջողվում է ճիշտ քննություն կատարել և Պողոս Մելիքյանն ազատվելով հոգևոր պաշտոնից՝ արքայություն է Լիմ անապատ (վանքը)¹: Դարձյալ պատրիարքարանի հրահանգով Օրմանյանը գնում է Աղթամար՝ տեղի կաթողիկոս Խաչատուրի և միաբանության միջև եղած վեճերը հարթելու և այդ մասին գեկուցագիր ներկայացնելու համար: 1886 թ. օգոստոսին նա արդեն Կարինում էր, ուր շարունակում է աշխատանքները: Սեպտեմբերի 2-ին բանտից ազատվում են «Պաշտպան հայրենյացի» վերտեմբերի 2-ին բանտից ազատվում են «Պաշտպան հայրենյացի» վերջին բանտարկյալները: Թեմական առաջնորդը զբաղվում է ոչ միայն Կարինի, այլև Թորթոմի, Կիսկիմի, Սպերի վիճակներով, անձնվեր գործունեություն է ծավալում գավառահայության վիճակը բարելավելու ուղղությամբ²: Նոր էր Կարին վերադարձել, երբ 1887 թ. հունիսի 24-ին ստանում է Ամենայն Հայոց Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի կոնդակը, որով նա կանչվում էր Էջմիածին՝ ճեմարանում դասախոսի պաշտոն վարելու համար: Հետաքրքիր գնահատական է տալիս այդ գործունեությանը Հակոբ Սիրունին, նշելով, որ Մակար կաթողիկոսը մի ամբողջ վիճակ թողեց առանց հոգևոր առաջնորդի, մտածելով, որ ավելի լավ է մի վիճակ թողա՞նք առանց կառավարողի, բայց դրա փոխարեն պատրաստել բազմաթիվ վիճակ կառավարողներ, ապա ավելացնում է, որ Օրմանյանը պատրիարքի վիճակ կառավարողներ, ապա ավելացնում է, որ Օրմանյանը պատրաստեց՝ «հասցուց վիճակ կառավարողներ, բայց միևնույն ատեն Կարինում ցույց տվավ, թե ինչպես պետք է վիճակ մը կառավարել»³:

Օրմանյանի կյանքում յուրահատուկ փուլ էր Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում դասավանդելու շրջանը: 1874 թ. բացված Գեորգյան ճեմարանը ազգի համար պատրաստել էր ընտիր մտավորականներ, բայց ժամանակակիցների վկայությամբ նա չէր կատարել իրեն վերապահված դերը՝ հոգևորականների նոր սերունդ հասունացնելը: Ճեմարանում դասավանդում էին ընտիր ուսուցիչներ, սակայն այդ հոգևոր հաստա-

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս է. Կոստանդյան, «Գարեգին Սրվանձտյանց» և նույնի «Մկրտիչ Խրիմյան» աշխատությունները:

² Հետագայում՝ «Խոիք և խօսքում» Օրմանյանը գոհունակությամբ է արտահայտվում Կարինի հոգևոր առաջնորդի իր գործունեության մասին, նշելով, որ կարնեցիվում «օրհնությամբ» են հիշել այդ օրերը: (Մ. Օրմանյան, խոիք և խօսք, էջ 141):

³ Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, տե՛ս Էջմիածին, 1961, քիվ 6, (2), էջ 18:

¹ Էջմիածին, 1961, քիվ 5, էջ 20:

տնտեսական մեջ պակասում էին կրոնական դասերը. ցածր դասարաններում ավարտվում էր Սուրբ Գրքից պատմությունը, իսկ համալսարանական լսարաններում կրոնական առարկաներ չէին դասավանդվում: 1886-ին, երբ Օրմանյանն Էջմիածնում եպիսկոպոս էր օծվում, նրան նման առաջարկություն արվեց: Սակայն վերջինս Կ.Պոլսի պատրիարքից հանձնարարություն էր ստացել, որի կատարման համար նա հրաժարվեց այդ առաջարկից: Բանակցություններ սկսվեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Կ. Պոլսի պատրիարքի միջև, և միայն 1887 թ. հունիսին կաթողիկոսական կոնդակով Օրմանյանը հրավիրվեց ճեմարան՝ ուսուցչական պաշտոնի: Նույն տարվա սեպտեմբերին նա արդեն աստվածաբանություն էր դասավանդում երեք լսարաններում, օրական չորս ժամ: Քանի որ դասախոսության ձեռնարկ չկար, ծրագիր կազմելը վստահվեց Օրմանյանին, որը դասավանդման լեզուն ընտրեց գրաբարը. «Հարկ եղավ բնական աստվածաբանությունը սկսիլ՝ հոգեբանությունն ալ խառնելով, ջատագովական ճիւղը լրացնել և տեսական ու բարոյական աստուածաբանութեանց անցնիլ, շաբաթական դաս մըն ալ Ավետարաններու ներածութեան յատկացուեցան երեք լսարանները համախմբելով»¹: Մեկ ուսումնական տարի Օրմանյանը դասավանդեց ճեմարանում և այդ փոքր ժամանակահատվածը, որ մեծ գոհունակություն էր պատճառել կաթողիկոս Մակարին, զրգռում է ցարական պաշտոնյաների դժգոհությունը: Մի ամբողջ տարի՝ 1887 թ. օգոստոսի վերջից, այսինքն Օրմանյանի Էջմիածին գալուց սկսած, ցարական պաշտոնյաները բանակցություններ են վարում հայոց կաթողիկոսի հետ, նրան ճեմարանի դասախոսի պաշտոնից հեռացնելու համար: Սկզբում բանակցություններ վարողը Սիմոդի դատախազ Կանչելին էր, որը կաթողիկոսին հանձնարարում էր հեռացնել Օրմանյանին՝ պատճառաբանելով նրա ռուսահպատակ չլինելը: Մակարը չի կատարում այդ «խնդրանք» - հրամանը. նա մեծ հույսեր էր կապում Օրմանյանի հետ, զգալով, որ նրա դասախոսությունները տալիս են հոգևոր ճեմարանին անհրաժեշտ աստվածաբանական գիտելիքներ, ծրագրել էր մյուս ուսումնական տարում ընդլայնել այդ առարկաների շարքը: Սակայն կաթողիկոսի ծրագրերը մնացին քրթի վրա: Մակար

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 144

Թեղուտցու հետ բանակցություններ սկսեց Կովկասի կառավարչապետ Դոմբուկով-Կորսակովը: Կաթողիկոսն այս անգամ էլ չանսաց նույնիսկ Կովկասի կառավարչապետի հրահանգին: Ռեալիզմով տարվա վերջին՝ հունիս ամսին, գործին միջամտում է ցարական արքունիքը. Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության գաղտնի խորհրդական Գիրսը իրեն օգնական ունենալով հոգևոր գործերի Դեպարտամենտի աշխատակից, ցարական արքունիքի կամերյուսկեր, տիտղոսային (титлярный) խորհրդական իշխան Ռիբուտովին, գալիս է Հայաստան: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում հանդիպումներ ունենում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ, տիպելով նրան «սեփական նախաձեռնությամբ Ռուսաստանի սահմաններից արտաքսել Օրմանյան եպիսկոպոսին»¹: Մեր կարծիքով այդ բոլորի պատճառը Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության հետ Օրմանյանի ունեցած հարաբերություններն էին: Այսպիսով, ցարական արքունիքին հաջողվեց Օրմանյանին հեռացնել Էջմիածնից:

Սակայն Գևորգյան ճեմարանում Օրմանյանի թողած հետքը նշանակալից էր: Հայ եկեղեցու անվանի գործիչները, որ սովորել էին ճեմարանում, հետագայում նրան համարեցին իրենց հոգևոր հայրը և ուսուցիչը: Կ. Պոլսում կարճ ժամանակ Օրմանյանը Կեդրոնական վարժարանում վարեց կրոնագիտության ուսուցչի պաշտոնը:

1888 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրված Խորեն Աշոգ-յանը գումարեց եպիսկոպոսների հավաք, որտեղ առաջարկեց եկեղեցու բարեկարգության զանազան մեթոդներ։ Օրմանյանն արտահայտեց իր կարծիքը. եկեղեցու բարեկարգությունը ձեռնարկելուց առաջ անհրաժեշտ է զարգացած և կրթված հոգևորականություն պատրաստել։ Ընդունվեց հենց այդ տեսակետը։ Սկզբից մտածեցին Կ. Պոլսում Դպրե-

¹ ՀԱԱ 56 ֆոնդում մեր կողմից հայտնաբերված նորահայտ փաստաթղթերը վկայում են ցարական արքունիքի՝ Օրմանյանի նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1312, գ. 1327): 1956 թ. «Էջմիածին» հանրախոս № 6-ում, էջ (46–52) լույս տեսավ Վահան արեղա Գալանձարյանի «Մաղաղեսի աղբյուրները Օրմանյանը Գևորգյան ճեմարանի աստվածաբանության դասախոս» հոդվածը, որտեղ փաստաթղթեր են հրատարակված Սանկտ-Պետերբուրգի պետական կենտրոնական արխիվից, (ֆ. 821, վավ. 138, գործ 103, ք. 6–7, ք. 11–12, ք. 18, ք. 24–25):

վանք բացել, հետո ամենահարմար վայրը համարեցին Արմաշի վանքը, որը մոտիկ էր Պոլսին և նրա վանահայրն էր նորրոնտիր պատրիարքը: Այդ վանքը երեք դար արդեն գոյություն ուներ (17-րդ դարից) և այն ժամանակ էլ կրթական օջախ էր եղել: Հայ մեծահարուստ Աբիկ Ունճյանի օգնությամբ իրականացավ Արմաշի Դպրեվանքի հիմնարկերը: 1889 թ. սեպտեմբերի 18-ին Մաղաքիա Օրմանյանն սկսեց իր գործունեությունն Արմաշում, առաջին տարին մենակ, առանց աջակից ունենալու, երկրորդ տարին Օրմանյանին միացավ երիտասարդ վարդապետ Նոյիշե Դուրյանը, որը տասը տարի ուսուցչություն էր արել Պարտիզակում և հռչակվել այդ գործունեությամբ: Վեց երկար ու ձիգ տարիներ այդ վանքում Օրմանյանը գործեց իբրև փոխվանահայր, իսկ Դուրյանն իբրև Դպրեվանքի տեսուչ. չնայած ուսուցման տարբեր ձևերին, ավանդած տարբեր առարկաներին, երկուսն էլ ձգտում էին իրենց սաների մեջ մտցնել որոնելու ձգտումը և վերլուծելու ընդունակությունը: Արմաշն արդարացրեց Օրմանյանի հույսերը: Դա նոր դպրոց էր հայ եկեղեցու գրկում: Ինչ փորձեց ստեղծել Էջմիածնում, հաջողվեց իրականացնել այստեղ՝ Արմաշում: 1895 թ. առաջին յոթ սաները վարդապետական թեզ ներկայացրին, մյուս տարի հինգ սան օծվեցին վարդապետ, իսկ 1897 թ. մի հոգի միայն մտավ հոգևոր ասպարեզ: Այդ 13 հոգևորականները իրենք էլ կարողացան աճեցնել նոր սերունդ, որոնք հասան նվիրապետական բարձր պաշտոնների: Սակայն Նրուսադեմ աքսորված Իզմիրլյան պատրիարքի փոխարեն պատրիարքական տեղապահ ընտրված Բարդուղիմեոս Չամիչյանը Ազգային ժողովի նախագահ Հովհաննես Նուրյանի հետ ձգտում էին փակել այդ հաստատությունը, մանավանդ Դպրեվանքի հովանավոր Աբիկ Ունճյանը բանտարկված էր: Ազգադավ այդ գործիչների ցանկությունը չիրականացավ: Պատրիարքական ընտրությունների ժամանակ ի դերն Լևան տեղապահի և Նուրյանի ձգտումները: Հարություն փաշա Տառյանի անմիջական նախաձեռնությամբ հրավիրված եկեղեցական համագումարը 1896 թ. նոյեմբերի 6-ին պատրիարք ընտրեց 55-ամյա Մաղաքիա Օրմանյանին:

Պատրիարքական ընտրությանը նախորդել էին մեր ժողովրդի համար դժնդակ օրեր: Արդուկհամիդյան ճնշումներին ուղիղ համեմատական բարձրացել էր ազգային ազատագրական շարժումների ալիքը:

1894 թ. Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերին հաջորդեցին տեղի հայության կոտորածները: 1896 թ. Վանա մեծ դեպքին կամ ինքնապաշտպանական մարտերին հետևեցին Վասպուրականի հայության կոտորածները: 1895–1896 թթ. Ջեյթունի հերոսական ապստամբությունը ստիպեց մեծ տեղություններին բանակցությունների քողի տակ միջամտել և փրկել Օսմանյան կայսրության հեղինակությունը: Հայության բարենույրգումների խնդիրը մեծ տերությունների և թուրքական պաշտոնյաների համար դարձել էր օրակարգի խնդիր: Դրանք իրականացնելու համար 1896 թ. նոյեմբերի սկզբին ազգային կուսակցությունները (ՀՅԴ-ն) կազմակերպեցին օսմանյան դրամատան գրավումը, որին դարձյալ հաջորդեցին հայության կոտորածները:

[illegible]

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 171:

քուրդերն էին...»¹: Պատրիարք ընտրվելուց հետո կոտորածի նոր փորձ տեղի ունեցավ Եվդոկիայում 1897 թ. մարտի սկզբին: Նորընտիր պատրիարքը Ազգային վարչության համագործակցությամբ բողոքագիր ներկայացրեց կառավարությանն ու արքունիքին, որի հետևանքով Հասան Ֆեհմի փաշայի նախագահությամբ հանձնաժողով ստեղծվեց և Եվդոկիա ուղարկվեց: Արդյունքում 72 քուրդ մեղադրվեցին և դատապարտվեցին: Նորընտիր պատրիարքի ազգանպաստ գործունեության հետևանքն էր թվով 1200 հոգու՝ բանտարկվածների և մահվան դատապարտվածների ընդհանուր ներում ստանալը, որոնց շարքում էին չորս անվանի հոգևորականներ՝ Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունի, Հակոբոս վարդապետ Շահալաղյան, Հուսիկ քահանա Քաջունի և Վահան քահանա Խոյեան, որոնց Օրմանյանը պարտավորվում է պահել պատրիարքայանի հսկողության ներքո: Ամենօրյա հարաբերություն պաշտպանելով Բ. Դռան և անձամբ սուլթանի հետ՝ պատրիարք Օրմանյանը գործի էր դնում բոլոր միջոցները, որպեսզի չկրկնվեն 1894–1896 թթ. իրադարձությունները, բանի որ փորձով համոզվել էր, որ «գոհուած երեք հարյուր հազար կեանքեր չէին կրցած եվրոպացիները շարժել և գործի մղել»²: Սուլթան Համիդի հակահայ գործողությունները զսպելու համար ցուցաբերած դիվանագետի հատկությունները վկայում են նրա հեռատեսության մասին: 12 տարի պատրիարք լինելու ողջ ընթացքում Օրմանյանը հոգեբան փիլիսոփայի հմտությամբ բնութագրում է Արդուլ-Համիդի վարչական ընդունակությունների դրական և բացասական կողմերը: Վերջինս գահ էր բարձրացել Արդուլ-Ազիզի և Մուրադի սպանություններով, նրանց դիակների վրա, դարձել էր խիստ կասկածամիտ և բոլորի մեջ տեսնում էր իր դեմ դավադրություն լարողի: Ընդգծելով Համիդի վարչական կարողությունները, հմուտ արտաքին քաղաքականությունը, մեծ աշխատասիրությունը, խորաբախանցությունը, Օրմանյանը նշում է, որ կայսերական գահի երեք ոտքերը հաստատուն էին՝ մատնացույց անելով վերոհիշյալ առանձնահատկությունները: Գահի կաղացող՝ չորրորդ ոտքը Օրմանյանը համարում է իր հպատակ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը. կասկածոտ, անձնական կյանքի համար ծայրահեղության

հասած երկչուտ սուլթանի քաղաքականություն էր. «Զսպել և միայն զսպել եղած է իւր ներքին կառավարութեան ոճը, շահիլ և սիրովիլ բոլորովին օտար էր իր միտքէն և այս էր կայսերական գահուն կաղացող չորրորդ ոտքը»¹: Համիդը սարսափում էր, որ հայերն իր դեմ մահափորձ են կազմակերպելու օդապարիկով Ելդըզի մեջ իջնելու միջոցով և խուսափելու համար անընդհատ փոխում էր իր ննջարանը, ամրացնել էր տալիս պատուհանների վանդակները, բայց ոչ մի միջոց, այդ թվում նաև Օրմանյանի՝ նրան հանդարտեցնելու փորձերը չեն փոխում իրադրությունը: Հայերից զգացած երկյուղն այնքան մեծ էր սուլթանի մեջ, որ սկսում է կասկածել նաև պատրիարքին, նրան անընդհատ պահում է իր տեսադաշտում և առիթը բաց չի թողնում վերջինիս շքանշաններով պարգևատրելու, համակրանքը շահելու համար: Միաժամանակ Համիդը շարունակում է իր հակահայ գործողությունները. ճիշտ է, զանգվածային կոտորածները չեն կրկնվում, բայց սաստկանում էին հալածանքներն ընդհանրապես և մտավորականների նկատմամբ՝ առանձնապես. հարկերի բարձրացում, բուն Արևմտյան Հայաստանի հայության երթևեկության արգելքներ, մշակութային ընկերությունների գործունեության խափանում: Հաշվի չառնելով սուլթանի՝ պատրիարքի համակրանքը շահելու քաղաքականությունը, Օրմանյանը «երբեք չէր դադար գանգատի և բողոքի ձայնը բարձրացնել կեղեքիչ կարգադրութեանց դեմ և մինչև իսկ հրաժարականով քաշուելու յայտարարութեան դիմել, եթե պահանջուած դիտողությունները չիրամայուէին»²: Զանի անգամ պատրիարքը կրկնում է իր հրաժարականները. 1899 թ. օգոստոսին տրված հրաժարականի պատճառը համարելով «հայերը բոլոր օրինական իրավունքներն և վայելումներն զրկուած են», նա հոկտեմբերին ներկայացնում է գրավոր հրաժարական՝ սկզբում այդարարության և կրոնի նախարարություն, ապա արքունիքին: Ներքին գործոց նախարարը 1900 թ. ապրիլի վերջին կանչում է Օրմանյանին և հորդորում հետ վերցնել հրաժարականը: Երկար տևած այդ հրաժարականը պատրիարքը ետ է վերցնում, որովհետև, ճիշտ է, բոլոր պահանջները չեն բավարարվում, բայց համեմատական փոփոխություններ են կատարվում. «զավառացի ազգայնոց կացութիւնը

¹ Խոհր և խօսք, էջ 176:

² Նույն տեղում, էջ 178:

¹ Նույն տեղում, էջ 184:

² Նույն տեղում, էջ 193:

տանելի ըլլալու չափ բարձրացեցաւ...»¹: Մյուս հրաժարականի առիթը եղաւ Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության հարցը: Գրիգորիս Ալեքսանդրյանի ընտրությունը սուրբանը չվավերացրեց, իսկ նրա մահից հետո, երբ պետք է կատարվեին կաթողիկոսական նոր ընտրություններ, Բ. Դուռը, անձամբ սուրբանը հրահանգեցին Կիլիկիո աթոռը անկախ հայտարարել Կ. Պոլսո պատրիարքությունից, դրա միջոցով նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերակայությունից: Այդպիսով թուլանում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հեղինակությունը: Այդ նկատառումով էլ 1902 թ. հուլիսին պատրիարք Օրմանյանը հրաժարական ներկայացրեց Բ. Դուռը: Բանակցություններ են սկսվում այդ հարցի շուրջ. դրանք ավարտվում են պատրիարքի հաղթանակով, և 1902 թ. օգոստոսի վերջին Օրմանյանը ետ է վերցնում հրաժարականը, որովհետև ճանաչվում են և՛ Կ. Պոլսո հայոց պատրիարքի, և՛ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրավունքներն ու գերակայությունը Կիլիկիո աթոռի վրա: Տեղի են ունենում նոր կաթողիկոսական ընտրություններ և Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ Խապայան եպիսկոպոսն ընտրվում է Կիլիկիո կաթողիկոս: Չորս անգամ Օրմանյանը հրաժարական ներկայացրեց կամ Բ. Դուռը, կամ սուրբանին: Դրանք նա համարում է բողոքի ցույցեր, «լարախաղացի հնարքներ, որ ստիպված էր հաճախ անպարարությանը դիմել»²:

Սակայն այդ ընթացքում սաստկանում են կուսակցությունների, մանավանդ ՀՅԴ-ի հետապնդումները: 1903 թ. հունվարին նրա դեմ մահափորձ է կատարվում: Օրմանյանը դա համարում է տղայական ձեռնարկ, որպեսզի որևէ մեկը չտուժի դրանից, իսկ ՀՅԴ-ի պաշտոնական օրգան «Դրոշակը» դեպքը համարում է «անհատական նախաձեռնության արդյունք», որին մասնակից չէ որևէ կուսակցություն:

Օրմանյանի պատրիարքական երկարատև շրջանի գործունեության ամենամեծ արդյունքն արևմտահայության ազգային սահմանադրության պաշտպանությունն էր թուրքական կառավարության արգելական քայլերից: Կառավարությունը դեռևս Մատթեոս Իզմիրլյանի, ապա Խոռեն Աշրգյանի պատրիարքության շրջաններից առաջարկում էր քննարկել Սահմանադրությունը՝ այն կասեցնելու միտումով: Հնարավոր

և անհնար բոլոր միջոցներով գործող պատրիարքը դիմադարձ կանգնեց այդ քայլին. «Կառավարութեան գլխավոր նպատակն էր Քաղաքական ժողովը և մնայուն երեսփոխանությունը և ժողովրդական բուռն ընտրությունները ջնջել, սակայն մենք չիմանալու և չը կոսահելու դեր կը պահեինք»¹: Տասներկու տարի անընդհատ Քաղաքական և կրոնական ժողովի հիմնական անդամների մասնակցությամբ ժողովներ գումարվեցին, որոնք կառավարությանը ներկայացվեցին իբրև հավաքներ՝ տարբեր առիթներով, ոչ թե Ազգային ժողովի նիստեր: Օրմանյանն իրավունք ուներ հայտարարելու. «Այսօր 12 տարի ետքը, Սահմանադրությունը ամբողջ պահած ըլլալու և անվնաս ազգին վերադարձած լինելու գոհունակությունը կը զգամ»²:

Օրմանյանի պատրիարքության դժնդակ տարիներն ավարտվեցին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումով: Սկզբում հավատալով երիտթուրքերի խոստումներին՝ «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսին, հայ ազգային կուսակցությունները, մանավանդ նախկին պատրիարք, արքսրական Մատթեոս Իզմիրլյանը, որ արդեն վերադարձել էր Երուսաղեմից և դարձյալ վերընտրվել պատրիարք, ստիպեցին Օրմանյանին հրաժարական ներկայացնել, ավելի ճիշտ՝ Բնդհանուր ժողովը նախկին պատրիարքին հռչակեց հրաժարյալ և դա-Բնդհանուր ժողովը նախկին պատրիարքին հռչակեց հրաժարյալ և դատական ենթակա ամբաստանյալ: Երկու տարուց ավելի տևեց դատական քաշքշուկը: Այդ ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված և օծված Մատթեոս Իզմիրլյանը վախճանվեց և սկսվեցին կաթողիկոսական նոր ընտրություններ:

Թեև ամբաստանյալ, քաղաքական մեկուսացված կյանքով ապրող Մաղաքիա Օրմանյանն իրեն նվիրել էր գիտությանը, ազգի և եկեղեցու պատմության շարադրանքին: Երբ դեռ չէր կայացել Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի դատավարության նիստը, Արևելյան Հայաստանում, Էջմիածնում ծավալված կաթողիկոսական ընտրությունների թո՛ւ ու թո՛ւի մեջ կաթողիկոսական նոր ընտրելի է առաջադրվում նաև ամբաստանյալ պատրիարքը: Այդ հանդուգն և խիզախ քայլին դիմողը և թեկնածու

¹ Նույն տեղում, էջ 197:

² Հ. Միրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, Էջմիածին, 1961, № Է, հոդված, էջ 47:

¹ Խոհր և Խօսք, էջ 208:

² Մ. Օրմանյան, Յիշատակագիրք երկու տասնամեա պատրիարքութեան, պրակ 1, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 3:

առաջադրողն էր 20-րդ դարի մեր «Դևոնդ Երեցը», մայիսյան հերոսամարտերի մասնակից Գարեգին վաղապետ Հովսեփյանը, որը մի քանի տարի անց ինքը ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս։ Այդ քայլին նա ձեռնարկեց 1911 թ. Թիֆլիսում հրատարակած «Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան և կաթողիկոսական ընտրութիւն» գրքույկով, որում ըստ պատշաճի գնահատեց «մի բարձրաստիճան հոգևորականի, որ ծանր օրերի մեջ ցույց տուած իւր խելոք գործունեութեան համար արժանի էր երախտագիտութեան և շնորհակալութեան»¹։ Դատապարտելով Կ. Պոլսի քաղաքական լրագրությունը, Գ. Հովսեփյանը Օրմանյանին ներկայացնում է իբրև «Գիտուն, քաղաքագետ, լեզվագետ, փորձառու, մեր եկեղեցու անցյալին և ներկա պահանջներին քաջ ծանոթ և գործունեության անսահման եռանդով լցված»² անձնավորություն։ Երիցս իրավացի էր Գ. Հովսեփյանը։

Հասարակական կյանքից լիովին մեկուսացված Օրմանյանը ոչ քան հուսահատական ճիգեր էր անում իրեն արդարացնելու, այլ նվիրվել էր գիտական աշխատանքներին։ 1909 թ. հունվարին ավարտեց «Համապատումը»՝ չորս ավետարանների մեկնությունը, բացատրություններով, Պաղեստինի տեղագրական պատկերներով։ Այն լույս տեսավ 1909 թ. փետրվարին։ Հեղինակը «Համապատումի» նպատակ է համարում «Ավետարանը ժողովուրդին ընտելացնել»³։ Գիրքը ժողովրդի մեջ լավ ընդունելություն գտավ։ Օրմանյանը շարունակեց իր հոգևոր-մտավոր գործունեությունը։ Հայ եկեղեցին եվրոպական հասարակությանը խսկապես ծանոթացնելու նպատակով նա ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն աշխատություն պատրաստել «Հայոց եկեղեցի» ընդհանուր վերնագրով, որը պարզ և ամփոփ պարունակելու էր նրա պատմությունը, վարդապետությունը, դավանությունը, բարեկարգությունը, վարչությունը և ներկա կացությունը։ Հեղինակի նպատակն էր համաշխարհային հասարակությանը ներկայացնել հայոց եկեղեցու «ազատախոհությունը, իբրև տիպար մը, որ կրնա ըլլալ բաժանեալ եկեղեցիներու միութեան մոտենալու»⁴։

¹ Էջմիածին, 1961, № Ե, էջ 22։

² Նույն տեղում։

³ Մ. Օրմանեան, Խոհր և Խօսք, էջ 296։

⁴ Նույն տեղում։

Գիրքը լույս տեսավ Փարիզում հայտնի հայագետ Ֆրեդերիկոս Մաքլենի միջնորդությամբ, հրատարակիչ Էռնեսթ Լըրույի կողմից։ Աշխատության առաջաբանը գրել էր ֆրանսիացի գիտնական Բերտրան Բարեյլը, որն ըստ արժանվույն գնահատելով այդ աշխատությունը, իր հիացմունքն է արտահայտում հեղինակի մտքի ազատության նկատմամբ, գտնելով, որ այն «զարմանք կը պատճառե եվրոպացի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ»¹։ Այնքան մեծ էր գրքի ազդեցությունը Եվրոպայում, որ այն քարգմանվեց և հրատարակվեց նաև անգլերեն, ռուսերեն, ապա հեղինակն այն դարձրեց հայերեն, որն ունեցավ երեք հրատարակություն։ Այդ աշխատությամբ «Հայոց եկեղեցվոյն արժանիքը բոլոր լուսավորեալ և գիտական աշխարհի մեջ տարածուեցաւ»²։ Այս գիրքը ևս դասվեց Հռոմի պապի արգելված գրքերի շարքը (1911 թ. ապրիլ), դրանով ավելի բարձրացնելով աշխատության հեղինակությունը։

Մինչ հեղինակը զբաղված էր այսպիսի ուսումնասիրություններով, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի Քննիչ հանձնախումբը շարունակում էր Մաղաքիա Օրմանյանի գործի քննությունը։ 1908 թ. նոյեմբերից մինչև 1910 թ. հոկտեմբեր քաջշելուց հետո հանձնաժողովը նոր ամբաստանություն ներկայացրեց Ատենապետաց դիվանին 1911 թ. հուլիսին. այն դարձյալ ձգձգվեց մինչև 1912 թ. վերջը։ Օրմանյանի ամբաստանության հարցի քննարկման ժամանակ դատապաշտպանի դեր ստանձնեց Գրիգոր Զոհրապը, որն իբրև հմուտ իրավաբան, պաշտպանեց վերջինի իրավունքները, ինքն իր կողմից դատապարտելով Ազգային ժողովի բոլոր անդամներին, որ այդ ազատության ժամանակաշրջանում (ակնարկում է երիտթուրքական հեղափոխությունը), երբ հինգ տարի Մահմանդությունը գործադրելու իրավունք ունեն, արդյոք նրա «տարբական և հիմնական պայմանները հարգված են»³։ Զոհրապի պաշտպանական ելույթն այնքան տպավորիչ էր, որ Օրմանյան սրբազանը անպարտ հռչակվեց։ 1913 թ. մարտին Օրմանյանը եկեղեցական երեսփոխան ընտրվեց, իսկ 1914 թ. ապրիլին՝ առաջին ատենապետ, որը չհասցրեց

¹ Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Փարիզ, 1909, էջ 14։

² Մ. Օրմանեան, Խոհր և Խօսք, էջ 298։

³ Էջմիածին, 1961, № Ե, մայիս, էջ 2։

պաշտոնավարել, որովհետև Կ.Պոլսից հեռացել էր: Նույնիսկ առաջարկություններ եղան տարբեր գավառներում հոգևոր առաջնորդի պաշտոն վարելու (Արանա, Եգիպտոս), սակայն Օրմանյանը գերադասեց գիտական գործունեությունը: Դա դարձավ սրբազանի իրական դափնեպսակը: Օրմանյանն սկսեց «Ազգապատումը»՝ հայ եկեղեցու և ազգի «զուգընթաց պատմությունը», որը գրել ձեռնարկեց 1910 թ. վերջերին: Առաջին հատորը լույս տեսավ 1912 թ. սեպտեմբերին: Այդ ժամանակի համար արտակարգ մի աշխատություն էր դա, որ այսօր ևս պահպանում է գիտականության բարձր մակարդակը՝ օգտագործված աղբյուրների և հեղինակների նշումը: Այսօր էլ այն զարմացնում է իր ընդգրկումով, լայնքով և խորությամբ: Ջարմանում ես, որ նման մակարդակի և ծավալի աշխատանք կատարել է մի անհատ, ոչ քե գիտական մեծ հաստատություն: Երկու հատորը միասին կազմում էին 3400 էջ. այդտեղ պատմությունն սկսելով Քրիստոսի ժամանակներից, հեղինակն այն հասցնում է մինչև 1808 թ.: Դանիել Սուրմառեցի կաթողիկոսի մասին: Երրորդ հատորը հեղինակը ծրագրել էր հասցնել մինչև 1909 թ.: Մատթեոս Իզմիրլյանի կաթողիկոսության սկիզբը: Սակայն Ազգային ժողովը նրան հանձնարարեց մեկնել Երուսաղեմ՝ պատրիարքության գործերն ուսումնասիրելու: Այդ խնդրով նա զբաղվել էր դեռևս իր պատրիարքության տարիներին, մինչև հրաժարական տալը: 1908 թ-ից մինչև 1914 թ. ամբաստանյալ Օրմանյանը բոլորովին չի զբաղվում այդ խնդրով: 1914 թ. Երուսաղեմում նա քննարկում է զեղծումների բազմաթիվ հարցեր, դրա հետ միասին զբաղվելով իր ամենասիրելի գործով. տեղի «ժառանգավորացում» սկսում է դասախոսել Ավետարանի ներածություն, տրամաբանություն և հոգեբանություն, բնական և ջատագովական աստվածաբանություն, դրա հետ միասին սկսում է «Ազգապատումի» Գ. հատորի աշխատանքները: Շարադրանքն ընդատվում է, որովհետև հեղինակի տրամադրության տակ համապատասխան աշխատություններ և աղբյուրներ չկային:

Օրմանյանը Երուսաղեմում էր, երբ սկսվեց Առաջին աշխարհա-
մարտը, որի ընթացքում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի ամենամեծ ուղեր-
գոթյունը՝ ցեղասպանությունը: Կյանքի վերջին տարիներին գրված
«Մոռիք և խօսքի» մեջ Օրմանյանն արտակարգ ճիշտ գնահատական է
տալիս ռուս-թուրքական պատերազմի կոլկասյան ճակատում կատար-

վող ռազմական գործողություններին, հայերի նկատմամբ իրագործված քստմենեի երևույթներին: Նա ապացուցում է, որ թուրքական կառավարությունն իր պետության մեջ գործեց ամենամեծ սխալը. «Հայը թուրքի առհրաժեշտ տարրն է... Թուրքիա զավառները շենցնողը, հողը մշակողը, առևտուրը ապահովողը հայն է եղած և հայն է տակավին, հայը թուրքիայեն պակսեցնողը Թուրքիա ոխերիմ թշնամին կըլլա: Թիւրքիա իւր իսկ ինքնութիւնը կը վտանգե, երբ հայը կը ջնջե»¹:

Պատրիարքության հոգևորականների հետ Օրմանյանը աքսորվեց Դամասկոս, որտեղ էլ ավարտեց իր «Ժոռիք և խօսքը»։ Այն, ինչպես նաև «Ազգապատումի» Գ. հատորը հրատարակվեցին հետմահու։ 1918 թ. մայիսի վերջերին հնարավորություն է ստեղծվում Կ. Պոլիս վերադառնալու։ Նոյեմբերի 19-ին 78 տարեկան Մաղաթիա Օրմանյանը կնքում է իր մահկանացուն. ավարտվում է մի փոքրիկոտ կյանք, սակայն ողջ հայությանը և քաղաքակիրթ բրիտանյա աշխարհին մնում է նրա թողած հատորները, «Հայոց եկեղեցին» աշխատության տարբեր լեզուներով հատորները, «Հայոց եկեղեցին» աշխատության տարբեր լեզուներով հրատարակությունները, 12-ամյա պատրիարքություն «Հիշատակագիր-ը», «Ժոռիք և խօսքը» հնարավոր չէ պատկերացնել, որ պատկանում է մի հոգևորականի գրչին։ Իր կատարած անխոնջ աշխատանքը ժամանակակիցների և հետագա սերնդի կողմից գնահատվել է ըստ արժանակակիցների և հետագա սերնդի կողմից գնահատվել է ըստ արժանակակիցների կողմից, իսկ հասարակական գործունեությունը ժամանակակիցների կողմից արժանացել է երկակի՝ հակասական գնահատականների. նա և՛ բարձր է գնահատվել, և՛ այպանվել։

Անցել են ժամանակներ և 170 տարի հետո նոր սկսում են պահպանվել և գնահատվել հայոց եկեղեցու և հայոց պատմության անխոնջ հետազոտողին: Առաջին փորձն արվել է 1961-ին և 1962-ին, երբ Էջմիածին հանդեսում լույս է տեսել Հակոբ Սիրունու «Օրմանյան և իր ժամանակը» աշխատությունը: Չնայած իր բարձր արժանիքներին, վերոհիշյալ աշխատության մեջ առավել քննարկվում է նրա գործունեության տարբեր

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 337:

շրջափուլերը: Դեռևս քննարկման և վերլուծության չի ենթարկվել նրա գիտական ծանրակշիռ գործունեությունը և թողած ժառանգությունը: Մեր սերունդը և ապագայի ուսումնասիրողները պարտք ունեն հատուցելու անխնայ ազգային-հոգևորական գործչի, հայոց եկեղեցու նվիրյալ որդու, մեծ քաղաքացու, գիտնականի և հայի հանդեպ:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2011, №3, էջ 14-32:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ (Ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)

Երկրաչափի և իրավաբանի բարձրագույն կրթություն ստացած Գրիգոր Զոհրապը 1883 թ. սկսած զբաղվել է փաստաբանությամբ և իրավագիտություն է դասավանդել Կ. Պոլսի Դար-յուլ-ֆյունուն համալսարանում: Տիրապետելով ֆրանսերենին, ռուսերենին, բուրբերենին, հունարենին ու բուլղարերենին, իր աշխատանքային գործունեության առաջին իսկ օրերից նա աչքի է ընկել փաստաբանի փայլուն ունակություններով, ինչի հետևանքով հանրահայտ է դարձել արևմտահայ իրականության մեջ:

1880-ականների վերջերից սկսած՝ արևմտահայությունը շարունակաբար Զոհրապի քեկնածությունն էր առաջադրում՝ նրան Ազգային ժողովի երեսփոխան ընտրելու համար: Այսպես՝ Խարբերդի հոգևոր քեմի առաջնորդի, գավառական ժողովի ատենապետի և ատենադպրի ստորագրությամբ հաստատված մի փաստաթուղթով դեռևս 1888 թ. սեպտեմբերի 27-ին ծանուցվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ Մխնն Սեֆերյանին, որ երեք անձից բաղկացած ընտրելիների ցուցակում քվեների բացարձակ առավելությամբ Ազգային ժողովի երեսփոխան է ընտրվել Գրիգոր Զոհրապը: Մակայն պատրիարքարանը չվավերացրեց այդ ընտրությունը, որովհետև Ազգային Սահմանադրության

համաձայն՝ ընտրյալի տարիքը պետք է լիներ 30 և ավելի, մինչ դեռ, Զոհրապն այդ ժամանակ դեռևս 27 տարեկան էր:

1891-ին, երբ Կ. Պոլսում ընթանալու էին Ազգային ժողովի պատգամավորների թափուր տեղերի ընտրությունները, Զոհրապի անունը մտցվեց մի քանի թաղերի ընտրելիների ցուցակի մեջ: Քանի որ Գուգկունճուզ թաղամասում նա ստացավ քվեների բացարձակ մեծամասնությունը, մյուս տեղամասերն այլևս չքվեարկեցին Զոհրապի անդամության հարցը: Մակայն Ա. Արփիարյանի բնութագրումով՝ Կ. Պոլսի «պահպանողական վարչութեան ղեկավար» Հովհաննես Նուրյանի անմիջական նախաձեռնությամբ Զոհրապի ընտրության վավերացման հարցը նույնիկ չդրվեց քվեարկության՝ դարձյալ տարիքի պատճառաբանությամբ: Ու՛ է չնայած հաջորդ նիստերում ապացուցվեց նաև նրա 30 տարեկանը լրացած լինելու փաստը, սակայն «գոնապետությունն իր միակ Աստուածը համարող» Նուրյանը, հաշվի չառնելով մի խումբ երեսփոխանների պահանջները, հարցը կրկին չդրեց քվեարկության, և Զոհրապի ընտրությունը համարվեց չեղյալ՝ «քեկեալ»:

1894 թ. ընտրությունների ժամանակ ևս Քաղաքական ժողովը հատուկ տեղեկագիր ներկայացրեց, ըստ որի՝ Զոհրապը երեսփոխան չի ընտրվել: Համիդյան «գոլումի» տարիներին՝ զանգվածային կոտորածների ժամանակ, դադարել էին Ազգային ժողովի նիստերը, իսկ Մ. Օրմանյանի պատրիարքության շրջանում նիստերը տեղի էին ունենում հավաքույթների անվան տակ, որովհետև վտանգ կար, որ արյունոտ սուլթանը ամեն բույն կարող է կասեցնել Ազգային Սահմանադրությունը: Մինչդեռ համիդյան կոտորածների ժամանակ՝ 1895-1896 թթ., Զոհրապը, ցուցաբերելով քաղաքական մեծ արիություն, ստանձնում է հայ բանտարկյալների պաշտպանությունը, բազմաթիվ դատեր է շահում և մեծ թվով անմեղ կյանքեր փրկում:

1902 թ. Զոհրապին Կ. Պոլսից հեռացնելու նպատակով Աբդուլ Համիդը կայսերական հրովարտակով նրան նշանակում է Զանգրբի կառավարչի օգնական: Դա աքսորին հավասարազոր պաշտոն էր, ուստի դրանից խուսափելու համար նա դիմեց ռուսական դեսպան Իվան Չիլմովին, որը Զոհրապին նշանակեց դեսպանատան փաստաբան-իրավախորհրդատու: Զիչ անց՝ 1905 թվականին, երբ բուրբ գայմագանը

խոշտանգել էր մի բուլղար հեղափոխականի և նրա դեմ դատ էր բացվել, փաստաբանությունն ստանձնում է անվեհեր Զոհրապը: Դա էր պատճառը, որ Թուրքիայի արդարադատության նախարարը նրան գրկեց դատապաշտպանի և փաստաբանի իրավունքից, իսկ տալազրական տեսչությունն արգելեց անգամ գրական ստեղծագործությունների տպագրությունը, նույնիսկ՝ անվան հիշատակությունը մամուլում: Զոհրապը ստիպված էր համեմատաբար կարճ ժամանակով հեռանալ Եվրոպա (Ֆրանսիա), սակայն երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո նա վերադարձավ Կ. Պոլիս:

Այդ օրերին տարբեր գավառական ժողովներում կրկին բարձրացվեց Զոհրապին Ազգային ժողովի երեսփոխան ընտրելու հարցը: 1908 թ. օգոստոսի 8-ին Ձմյուռնիայի գավառական ժողովում քվեների բացարձակ առավելությամբ Զոհրապն ընտրվեց Ազգային ժողովի պատգամավոր, սակայն նրա հակառակորդները, որոնք ստացել էին աննշան քանակությամբ քվեներ, մամուլում նյութեր հրապարակեցին ընտրության իբր՝ «ապօրինի» լինելու մասին: Եվ շուտով Զոհրապն ինքը մամուլում հանդես եկավ հրաժարականով, վճռականորեն հայտարարելով, որ չի ցանկանում դառնալ ազգային անհամաձայնության առարկա: Միայն 1908 թ. օգոստոսի 24-ին՝ Կ. Պոլսի միացյալ երկու քաղամասերում կայացած քվեարկության ժամանակ (Սամաթիա և Թուփ-Գարու) Զոհրապը քվեների բացարձակ մեծամասնությամբ ընտրվեց Ազգային ժողովի երեսփոխան:

Մուլթանի 1908 թ. հուլիսի 13-ի իրադեով (հրովարտակով) վերահաստատված Միդհատյան սահմանադրության հիման վրա սկսվեցին նաև Օսմանյան խորհրդարանի անդամների ընտրությունները: Խորհրդարանում (մեջլիս) հայերին հատկացվեց 10 տեղ, որից երկուսը՝ Կ. Պոլսում: Երկու տեղի համար իրենց քեկնածությունն առաջադրեցին 6 հոգի, որոնցից առաջին իսկ քվեարկության ժամանակ առավելագույն քվե (61-ից՝ 45) ստացած Գրիգոր Զոհրապն ընտրվեց Օսմանյան խորհրդարանի անդամ, իսկ երկրորդ քվեարկության ժամանակ մյուս երեսփոխան ընտրվեց Պետրոս Հալաճյանը: Սակայն դրանով թնշուկը չհարթվեց. հետադիմական ուժերը միավորվեցին Զոհրապի դեմ՝ միասնական պայքար մղելու համար: Գործի անցավ թուրքական մամուլը՝ պնդելով, որ

«ռուսական դեսպանատան հայ պաշտոնեան», որը ծառայել է «ռուսական նենգամիտ ու անգութ քաղաքականությունը» և նույնիսկ ընդունել ռուսահայատակություն, իրավունք չունի լինելու Օսմանյան խորհրդարանի անդամ:

Թուրքական մամուլի հերյուրանքներին պատասխանեց հայկական մամուլը, իսկ Զոհրապն ինքը մեկնաբանեց, որ երբեք չի փոխել քաղաքացիությունը և միշտ էլ եղել է օսմանահպատակ: Միայն այդ բոլորից հետո Իքթիսատի կոմիտեն համաձայնեց, որ Կ. Պոլսից խորհրդարանի հայ անդամներ լինեն Գրիգոր Զոհրապը և Պետրոս Հալաճյանը: Բայց դրանով կնճխը չհարթվեց: Բիշ անց՝ 1908 թ. նոյեմբերի 22-ին, Իքթիսատի կոմիտեն մոռանալով իր ստորագրությունը, Սալիմ բեյին ուղարկեց հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանի մոտ՝ Զոհրապի ընտրությունը չեղյալ հայտարարելու պահանջով: 1908 թ. վերջերին դրան հետևեց արևմտահայության միահամուռ դիմադրությունը, որի պատճառով ապարդյուն անցան բազում մեքենայությունները:

Առաջին՝ 1908 թ. ընտրությունը ամենաձանր փորձությունն էր, որը գերազանց հաղթահարեցին և՛ Զոհրապը, և՛ նրա բազմաթիվ անկեղծ համակիրները: Դրանից հետո նա Օսմանյան խորհրդարանի անդամ ընտրվեց ևս երկու անգամ՝ 1912 և 1914 թվականներին՝ միշտ էլ հաղթահարելով բազմաթիվ խոչընդոտներ:

Այսպիսով, արևմտահայ հասարակական շրջանակներում մեծ հրեշտակ ձեռք բերած Գրիգոր Զոհրապը 1908 թ. օգոստոսին ընտրվելով Հայոց Ազգային ժողովի երեսփոխան, իսկ նոյեմբերի վերջին՝ Օսմանյան մեջլիսի մեքուս, մինչև իր եղերական մահը՝ 1915 թ. հունիս ամիսը, հավատարմորեն իր պարտքը կատարեց հարազատ ժողովրդի առջև՝ դառնալով բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի քննարկման և լուծում առաջարկելու գործի եռանդուն մասնակիցը և՛ Ազգային ժողովում, և՛ Օսմանյան խորհրդարանում:

Ուսումնասիրելով Ազգային ժողովի ատենադրությունները և Օսմանյան խորհրդարանում հնչած Զոհրապի ելույթները, ինչպես նաև՝ հայկական մամուլում հրապարակված հաղորդումներն ու տեղեկատվությունները, զարմանում ու հիանում ենք, թե մեկ պատգամավորն ինչպե՞ս է կարողացել ծավալել այդքան բազմաթույք գործունեություն: Զոհրապը ելույթ-

ներ է ունեցել Ազգային ժողովի և Օսմանյան խորհրդարանի գրեթե բոլոր նիստերում, մասնակցել բազմաթիվ հարցերի քննարկումներին, ներկայացրել անհրաժեշտ առաջարկություններ և ձեռնամուխ եղել դրանց իրականացմանը: Բայց նա չի բավարարվել սոսկ պաշտոնական ելույթներով. տալավորիչ էին տարբեր առիթներով հրավիրված համաժողովրդական հավաքներում, Ազգային ժողովում և Օսմանյան խորհրդարանում հնչած Ձոհրապի բանախոսությունները: Լինելով արևմտահայերենի հմուտ գիտակ, նա հռչակապատիվաբար էր նաև բուրբերենին, ուստի ժողովրդի առջև ելույթ էր ունենում և՛ բուրբերեն, և՛ հայերեն: Թուրքերը զարմանում էին Ձոհրապի գիտելիքների ու հմտությունների վրա և խոստովանում էին, որ իրենցից ոչ ոք չի կարող նրա բուրբերեն ելույթներին հավասարը հնչեցնել:

Ձոհրապը չէր պատկանում որևէ քաղաքական կուսակցության, բայց համակիր էր Հայ Յեղավոյական Դաշնակցությանը: Ուստի պատահական չէ, որ երբ 1908 թ. օգոստոսին ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմինը Սամաթիա քաղի Սահակյան վարժարանում բանախոսություն է կազմակերպում Օսմանյան Սահմանադրության վերաքննության հարցի վերաբերյալ, իբրև բանախոս հրավիրվում է Գրիգոր Ձոհրապը: 1908 թ. օգոստոսի 19-ին «Արևելքը» այս առիթով գրում էր. «...Ձոհրապին անունը բավական էր համախմբելու ստուար բազմութիւն մը, որով լեցուած էր Սամաթիո Սահակեան վարժարանը»¹: Ձոհրապի նախորդ ելույթները գրեթե միշտ հնչել էին բուրբերեն, բայց այդ դեպքի հետ կապված «Մանգումեն» մեծ գոհունակությամբ տեղեկացնում էր. «Առաջին անգամն էր, որ հասարակութիւնը բեմի վրա պիտի լսէր Ձոհրապը հայերէն լեզուով»²:

Ունկնդիրներին հանգամանալից կերպով պարզաբանելով «Սահմանադրություն» հասկացության էությունը, Ձոհրապը բացատրում էր, որ այդ արժեքին, իր նվիրվածության իմաստով, արևմտահայությունն ավելի առաջադիմական է եղել տիրապետող ազգությունից և նրա պետական կառույցներից, քանզի Արևմտահայոց Ազգային սահմանադրությունն ընդունվել է դեռևս 1860, իսկ սուլթանի կողմից հաստատվել՝ 1863 թվականին: Նրա կարծիքով, Օսմանյան սահմանադրության վե-

րաքննության վերաբերյալ իր առաջարկած պայմանները բխում են «համորեն Օսմանեան ազգին օգուտեն»¹, որովհետև օսմանյան երկրում «պետութեան գորութիւնը ճնշիչ ու բռնադատիչ գործիք մը դարձած է սակավաթիւ մարդոց ձեռքը» և նրանք իրենց գործողություններով հակված են «ազատ քաղաքացիները ստրուկի վերածելու»²: Ընդգծելով, որ պետության հիմնական գործն է «կեանքի պայքարին մեջ» թե ու քիկունը կանգնել իր ժողովրդին, Ձոհրապը դրականորեն էր վերաբերվում Օսմանյան սահմանադրության վերաքննության հարցին: Արձանագրելով, որ Օսմանյան կամ Միդիատյան սահմանադրությունը հաստատվել է 30 տարի առաջ, նա հիշեցնում էր, որ վերջինիս հիմնադիրներից մեկը Գրիգոր Օտյանն էր, ով «Ճշմարտապես շքեղապես հայ մը և Օսմանցի եղավ»³: Սուլթան Համիդի հրամանով Միդիատի սպանությունից հետո նա հեռացավ Ֆրանսիա, այնտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն և թաղված է Պեր-Լաշեզի գերեզմանատանը: Յավելով դրա համար, Ձոհրապը միաժամանակ նշում էր, որ Օսմանյան սահմանադրության վերաքննության գաղափարը հիմնավորված է նրա 116-րդ հոդվածով: Բանախոսը պարզաբանում էր, որ սահմանադրության վերաքննության պահանջը չի դրվում ոչ նախարարների խորհրդի, ոչ էլ Ավագների ժողովի անդամների կողմից, որովհետև համիդյան բռնապետության օրերից՝ 30 տարի շարունակ, «պետական մարդոց այդ երկար շարքը հաջորդաբար և փոխմխիթոս նախարարական, դեսպանական, վալիութեան» և այլ պաշտոններ վարելով, մասնակցել են «սահմանադրութեան դադարման դավաճանութեանը»⁴: Ու քանի դեռ նրանք շարունակում են պաշտոններ զբաղեցնել, փաստորեն Սահմանադրության թշնամիները վարում են սահմանադրական պետության կարևոր պաշտոնները: Ավելին՝ Ձոհրապը պնդում էր, որ Ավագների ժողովը կազմավորվել է «կարգ մը մարդասպաններ և ավազակներ»⁵, միայն թե դրանք ոչ Շիյեի ավազակներն են, ո՛չ էլ Բակունինի անար-

¹ Գրիգոր Ձոհրապ, Երկերի ժողովածու, յավելեալ հատոր (Ե), գիրք առաջին, աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարտրեանի, Եր., 2004, էջ 55:

² Նույն տեղում, էջ 57:

³ Նույն տեղում, էջ 67:

⁴ Նույն տեղում, էջ 62:

⁵ Նույն տեղում, էջ 64

¹ «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1908, օգոստոսի 19, № 6877:

² «Մանգումենի էֆքիար», Կ. Պոլիս, 1908, օգոստոս 20/2 սեպտեմբեր, № 2205:

խիստները, այլ «Ես գրեմ փաշայի պես արիւնաքաթաւ ուրուական մը»¹։ Պնդեղով, որ Օսմանյան ազգը իր ճակատագիրը մնան անձանց ձեռքը հանձնելով՝ Ավագների ժողովը դարձնում է «քիարան», Զոհրապը պահանջում էր բնտրության իրավունք չափահաս բոլոր անձանց համար՝ անկախ սեռից, ազգությունից և ունեցվածքից։ Այս համարձակ ելույթով մասփաստորեն ընդգծում էր, որ Սահմանադրությունը ոչինչ չի փոխել Թուրքիայում։

Չոհրապլի բանախոսության հատուկ ուշադրության առարկան էին Սահմանադրության 11-րդ և 16-րդ հոդվածները, որոնք վերաբերում էին կրոնական առանձնաշնորհումներին, ինչպես նաև ապակենտրոնացման սկզբունքն առաջադրող 108-րդ հոդվածը, որը խիստ անհրաժեշտ էր հայկական գավառների համար: Բազմաթիվ այլ հոդվածներ քննարկելուց հետո, հիմնավորելով ամեն ազգի՝ «իր գոյութիւնը պահպանելու և զարգանալու իրաւունքը»², Չոհրապլ իր բանախոսության ավարտին ընդգծեց, որ «շատ յարգելի և պարտաւորիչ են օսմանեան քաղաքացիութեան կապերը»³, որոնք ամրապնդելու համար պետք է ջանք բափեն հավասարապես բոլոր ազգությունները: Ընդունելով օսմանյան «միասնական հայրենիքի» գաղափարը, Չոհրապլ կոչ էր անում իր հայրենակիցներին. «Ազգութեանց դարաւոր հանգոյցները կարելի չէ գրչի մեկ շարժումով, մեկ ժամուան մեջ լուծել, մեջտեղեն բառնալ: Համբերութեան, խոհեմութեան, կամքի մեծ պաշար պետք է ունենալ»⁴:

Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ ժամանակին Զոհրապը նույնպես տարվել է երիտթուրքերի խոստումներով, հավատացել նրանց: Սակայն սա հրապարակային բանախոսություն էր: Երիտթուրքերի իշխանության գալու հենց առաջին ամիսներին Զոհրապը հիմնավորում էր կայսրության տարբեր ժողովուրդների համագործակցության անհրաժեշտությունը, բայց միաժամանակ նրանց դաստիարակության, քերությունները բացահայտելու, ինչպես նաև փոխադարձ կասկածներն ու տարակույսները վերացնելու կոչ էր անում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 66:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 6:

Զոհրապի քաղաքական գործունեությունն արտացոլվել է նաև հայոց Ազգային ժողովում և Օսմանյան խորհրդարանում հնչած նրա բազմաթիվ այլ ելույթներում: Կան հարցեր, որոնք նա զուգահեռ կերպով բարձրացրել է վերոհիշյալ երկու մարմիններում: Դրանցից ամենակարևորը ոչ խալանների զինվորագրության խնդիրն էր:

1909 թ. մարտի 22-ին Բերայի Ս.Երոտություն եկեղեցում կազմակերպված հայկական հանրահավաքի ժամանակ առաջադրելով ոչ խաւամների զինվորագրության խնդիրը, Չոխրապն այն դիտում էր Օսմանյան սահմանադրությունից բխող՝ ազգերի իրավահավասարության իրավունքի տեսանկյունից: Արձանագրելով, որ ոչ խաւամներին չզինվորագրելը խեղաթյուրում է հավասարության սկզբունքը և խտրություն է դնում տարբեր ազգերի միջև, Չոխրապը պահանջում էր վերացնել զինվորական տուրքը՝ բեղելը ասկերիեն, ելնելով երկու սկզբունքից. մախ՝ տնտեսապես քայքայված հայր ի վիճակի չէ զինվորական տուրք վճարել և երկրորդ՝ ամենակարեւորը, դա պիտի «խեղաթիւրէ հավասարութեան սկզբունքն ու վիրավորիչ խտրութիւն մը պիտի բերէ այն դրոշին տակ ապրող ազգերուն միջեւ»¹:

Քանի որ հեղաշրջումից հետո «Ժամասարություն, եղբայրություն,
ագատություն» կարգախոսը մնացել էր լույս իբրև կարգախոս, այս հանրա-
հավաքից 2-3 ամիս անց՝ 1909 թ. հունիսի 3-ին, Հռիթապը ելույթ է ունե-
ցում Օսմանյան խորհրդարանում։ Նա վճռականորեն պահանջում է ոչ մի
ողակտում ոչ իսլամներից գինվորական տուրք չպահանջել։ Հռիթապի կար-
ծիրով, քանի որ «զինուորագրութիւնը սահմանադրութեան համաձայն
ծիրով, քանի որ «զինուորագրութիւնը սահմանադրութեան համաձայն
ածեն բաղադրացիի տրուած իրաւունք մըն է»², այդ պատճառով կառավա-
րությունը իրավունք չունի ոչ իսլամներից գինվորական տուրք պահանջել,
այլ անհրաժէշտ է նրանց գինվոր վերցնել:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՄԻԱՆ ԱՊՐԵՒՈՂԱՆԸ

Նույն՝ 1909 թ. հունիսի 22-ին խորհրդարանը նորից է քննարկում ոչ իսլամներին գինվորական տուրք զանձելու հարցը։ Չնայած արդեն մեկ խառնակության գինվորական տուրք զանձելու հարցը։ Չնայած արդեն մեկ խառնակության գինվորական տուրք զանձելու հարցը։ Չնայած արդեն մեկ խառնակության գինվորական տուրք զանձելու հարցը։

¹ Նույն տեղում, էջ 195:

² Նույն տեղում, էջ 245:

լամներից զինվորական տուրք վերցնեն և միայն 1910-ից փորձեն նրանց զինվորագրել: Խորհրդարանում նորից վիճաբանություն է սկսվում: Հիմնական ընդդիմադիրը Ջոհրապետ էր. նա պահանջում էր, որ խորհրդարանի մեծամասնությունը հարգի փոքրամասնության իրավունքները, և ընդունի օրենք՝ «Սահմանադրութեան համաձայն բոլոր օսմանցիները զինուոր պետք է տան»¹:

Իսլամ երեսփոխանները հայերի կողմից զինվորական տուրքից հրաժարվելը բացատրում էին նրանով, որ վերջիններս և մյուս քրիստոնյաները նյութական շահ են ուզում ապահովել: Հարցի քննարկումը շարունակվում է, և 1909 թ. օգոստոսի վերջին Ջոհրապետ Օսմանյան խորհրդարանի բուլղար պատգամավորների հետ միասին պահանջում է հարգել իրենց իրավունքները: Արևմտյան Հայաստանի հեռավոր անկյուններից հայերը աջակցության հեռագրեր են հղում հայ պատգամավորներին: Ի վերջո պայքարը արդյունք է տալիս. ոչ իսլամների զինվորագրության խնդրի քննարկումն ունենում է դրական ավարտ: Անցնում է ժամանակը, և արդեն 1915-ի ապրիլի 10-ին հայտնի է դառնում, որ կառավարությունը հրամայել է հավաքել հայ զինվորների զենքերը: Դարձյալ սկսվում են վիճաբանությունները, սակայն հայ երեսփոխաններն արդեն զգում էին, որ իրենք գտնվում են գործող հրաքվի վրա: Իրենց համարելով «հայ իթքիհատական մեպուսներ»², օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորները Ջոհրապետի և Վարդգեսի ղեկավարությամբ որոշում են դիմել իթքիհատի ղեկավարներին՝ հայ զինվորների զենքը իրենց ձեռքին թողնելու պահանջով՝ «ինքզինքնին ջարդերն ազատ պահելու նպատակաւ»³:

Խորհրդարանում Ջոհրապետի բարձրացրած հարցերից կարևոր էին նաև հարստահարությունների դադարեցման և հայաբնակ նահանգների ապահովության խնդիրները: Այս հարցերը ևս խորհրդարանի տասը հայ պատգամավորները բազմաթիվ անգամներ բարձրացնում և օրինավոր լուծում են պահանջում:

Դեռևս 1908 թ. հոկտեմբերի 17-ին, երբ հայ պատգամավորները որոշակի հույսեր էին կապում Օսմանյան սահմանադրության հետ, Ազգային ժողովում Ջոհրապետ այս հարցերի վերաբերյալ արտահայտել էր իր ուրույն կարծիքը: Նա հարստահարությունները համարում էր ոչ քե չարաշահումներ, այլ ոճրագործություններ, որոնց արգելակման համար պետք է թագրիրով դիմել Բ. Դռանը: Ուստի կազմվում է մի բանաձև, որում գավառական հարստահարությունների մասին տեսակետ հայտնելու հետ միասին, առաջարկվում էր հայերից ու թուրքերից քննիչ հանձնախումբ ստեղծել և ուղարկել հայաբնակ գավառներ՝ «զեղծարար պաշտօնեաներու դեմ միջոցներ գործ դնելու»¹ համար: Կառավարությունից պահանջվում էր նաև քննիչ հանձնախմբին հանձնաքարել անմիջապես պաշտոնանկ անել զեղծումների մեջ հաստատված պաշտոնյաներին, վալիներին, «համիդիե» գնդերի սպաներին հեռացնել ոստիկանական և քաղաքացիական պաշտոններից, ձեռքակալել ազդեցիկ շարագործներին և նրանց դատավարությունը փոխադրել Կ. Պոլիս: Հայկական գավառներում մոլեգնող սովը քեթևացնելու նպատակով առաջարկվում էր ժողովրդին ցուրեն և սերմացու բաժանել, տուրքերի պարտքերը ջնջել, հայ գյուղացիներից հափշտակված հողերը վերադարձնել: Սակայն դրանով քննարկումը չավարտվեց:

Հարստահարությունների խնդիրը Հայոց Ազգային ժողովում ամենաշատ քննարկվող հարցերից էր նաև 1911–1912 թվականներին: 1911 թ. նոյեմբերի 25-ին կայացած քննարկման ընթացքում Ջոհրապետ պատմական ակնարկի միջոցով ներկաներին հիշեցրեց, որ Ազգային ժողովում առաջին անգամ այդ հարցն արծարծվել է Մ. Խրիմյանի պարտիսանության տարիներին և անվարան կերպով հայտարարեց, որ 1870 թվականից Հայաստանում ոչինչ չի փոխվել: «Հայաստանի մեջ ավաբակություններ, մարդասպանություններ կընեին, յափշտակություններ և սուրառություններ կը գործեին, բռնաբարություններ կը կատարեին»², որովհետև թուրքերը քրդերին գործիք էին դարձրել, նրանց հավատաց-

¹ Նույն տեղում, էջ 253:

² Գրիգոր Ջոհրապետ, Երկերի ժողովածու, յափեյալ հատոր (Զ), գիրք երկրորդ, աշխատասիրությամբ Ա. Շարուրմեանի, Եր., 2004, էջ 307:

³ Նույն տեղում, էջ 307:

¹ Գրիգոր Ջոհրապետ, գիրք Ե, էջ 82:

² Գրիգոր Ջոհրապետ, գիրք Զ, էջ 112:

յունները կատարելուց հետո «օսմանեան պետութիւնը... դեպի ճշմարիտ սահմանադրութիւն կ'ընթանայ...»¹:

Այս «Յիշատակագրի» մի տարբերակը՝ առավել խիստ արտահայտություններով, «Թագրիք ներկայացուած Բ. Դռանը» խորագրով, 1912 թ. փետրվարի 14-ին Ջոնրապը հանձնում է կառավարությանը: Թագրիքի հեղինակը Բ. Դռան ուշադրությունը հրավիրում էր «հայկական նահանգներու վրա, ուր ներքին քաղաքական ու բնկերային վիճակը այն աստիճան անհանդուրժելի դարձած է. որ մեզի իրավունք կուտար վտանգուած տեսնելու որքան պետութեան, նույնքան եւ հայ ժողովրդի շահերը»²: Ջոնրապը նշում էր, որ 1872-1876 թթ. բնթացքում Հայոց պատրիարքարանը, նաև գավառական առաջնորդարանները բազմաթիվ տեղեկագրեր են ներկայացրել իշխանություններին՝ ահափոր հարստահարությունների վերաբերյալ, բայց օրինավոր գանգատներն անլսելի են մնացել կառավարության կողմից: Այդ պատճառով տեղական իշխանությունները ավելի են սաստկացրել իրենց գեղծումները և նույնիսկ խալամի օրենքով հիմնավորել իրենց հափշտակությունները: Սահմանադրության հռչակումով հայությունը ջանաց մոռանալ անցյալի արհավիրքները, հուսալով, որ «նոր ռեժիմը... իր առաջին պարտականություններն մին պիտի համարեր հայաբնակ նահանգներու անմիջական բարեկարգութեան հոգն ու գործադրութիւնը»³:

Ու թեև կառավարության առաջին քայլերը հույսեր ներշնչեցին տառապյալ հայությանը, սակայն դրանք շուտով ի դերն ելան. հայերին վիճակվեց այնպիսի տոկոսային արհավիրք, որը Ջոնրապի բնութագրումով՝ գերազանցեց «համիտեան շրջանի պատմական արիւնսահեղութիւններն ու տառապանքները»⁴: Դա Կիլիկիայի հայության սարսափելի սպանդն էր, բարբարոսական ջարդը, որը Ջոնրապի խոսքերով՝ արստավորեց «Օսմանեան սահմանադրութեան մաքուր էջերը»⁵: Ավագակալները նորից սկսեցին համարձակ ասպատակությունները, նորից ավելացան

բռնապետական տուրքերը, բռնություններն ու բռնի խաւանացումը: Իսկ Օսման փաշայի նման հանցագործ պաշտոնյաներն ու զինվորականները՝ որոնք սերմանողները, անպատիժ մնացին:

Թագրիքի մեջ Ջոնրապը ներկայացնում էր հայտնի ոճագործների մի հսկայական ցուցակ, որոնց մի մասը թեև արդեն ձեռքակալված էր, բայց նրանց դատը չէր կազմակերպվում և երկար ձգձգելուց հետո աստիճանաբար ազատում էին բանտից: Մանր էր վիճակը մանավանդ Բաղլեշի, Վանի, Դիարբեքլիի և Խարբերդի նահանգներում, որտեղ բացարձակապես գոյություն չունէր կյանքի, գոյքի, պատվի ասպիտութիւն: Ջոնրապը մանրամասն (11 կետով) նշում էր, թե ի՞նչ իրավախախտումներ են կատարվել, ու՞մ կողմից և ինչպե՞ս պետք է պատժել հանցանքներ թույլ տված բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

Ջոնրապը կոնկրետ միջոցառումներ է առաջարկում նաև «հողային հարցը» կարգավորելու ուղղությամբ (7 կետ), մատնանշում «նախարարաց ժողովի կատարելիք գործադրությունները»¹: Նա ներկայացնում է 16-րդ հոլվածից բաղկացած մեծ փաթեթը, և ընդգծում, որ Սահմանադրական հիմունքներով գործադրելու դեպքում «գաւառի իշխանութեանց իրաւասութիւնը կընդարձակուի»²: Դրա համար դատական պաշտոնյաներն ու «քաղաքային շրջուն բնիկները» իրավունք պետք է ստանան հսկել բոլոր պաշտոնյաներին և հարկ եղած դեպքում «անարժան և գեղծարար» անձանց ազատել պաշտոնից:

Բազմաթիվ են այն խնդիրները, որոնց լուծմանը մասնակցել և ելույթ է ունեցել Ազգային Ժողովի երեսփոխան և Օսմանյան խորհրդաւելույթ է ունեցել Ազգային Ժողովի կան, որ Ջոնրապը սկզբում թանկանդամ Գրիգոր Ջոնրապը: Հարցեր կան, որ Ջոնրապը սկզբում բարձրացրել է Ազգային ժողովում, ապա՝ Օսմանյան խորհրդարանում. գավառական հարստահարությունների, զինվորական տուրքի, հողային

¹ Գրիգոր Ջոնրապ, գիրք 2, էջ 160:

² Նույն տեղում, էջ 165: Ցանկանում ենք շնորհակալութեամբ նշել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ալբերտ Շարուրյանի հետազոտական աշխատանքը, որի շնորհիվ նա ի մի է բերել 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարակալի հայ մամուլում, Հայոց Ազգային ժողովի ատենադրություններում, Գրականության և արվեստի բանգարանի արխիվային փոնդերում պահպանված այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում են Գրիգոր Ջոնրապի հասարակական, իրավաբանական գործունեությանը և հրատարակել մեծ գլուխ «Երկերի» Ե և 2 հատորներում:

¹ Նույն տեղում, էջ 137:

² Գրիգոր Ջոնրապ, գիրք 2, էջ 150:

³ Նույն տեղում, էջ 152:

⁴ Նույն տեղում, էջ 153:

⁵ Նույն տեղում:

խնդրի, Կիլիկիայի հայության կոտորածների, Օսմանյան սահմանադրության վերափոխության մասին և այլն: Հարցեր կան, որ բարձրացվել են սոսկ Օսմանյան խորհրդարանում՝ հին վարչակարգից տուժածների մասին, բյուջեի, դատարանների և դատական օրենքի, իքթիհատի և իքիլաֆի մասին: Իսկ գոտ ազգային հարցերը բարձրացվել են Հայոց Ազգային ժողովում. ամուսնական, կրթական խնդիրներ, կովկասահայ բանտարկյալների խնդիրը (ՀՅ Դաշնակցության գործով), կաթողիկոսական ընտրությունների հարցը:

Ընթերցելով Հայոց Ազգային ժողովում և Օսմանյան խորհրդարանում հնչած Ձոհրապի ելույթները, ապշում ես նրա անսահման եռանդի, գիտական ունակությունների, հարցերի իմացության, հայրենասիրության, խիզախության, ողջամտության, անլուծելի խնդիրների լուծումը փնտրելու կարողությունների վրա: Չկա մի նիստ, որտեղ Ձոհրապը ելույթ չի ունեցել, չկա մի հարց, որի մասին իր կարծիքը չի հայտնել: Նա ոչ միայն հայության շահերի պաշտպան էր, այլև ազգի ներսում պառակտումները վերացնող հմուտ հաշտարար: Իր ելույթներում Ձոհրապը բազմիցս պահանջել է մի կողմ դնել կուսակցական տարաձայնությունները և միաբանվել ազգային շահերի շուրջ:

Բավական է կարդալ 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նրա ելույթը՝ ի պաշտպանության հայոց նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի, որպեսզի գաղափար կազմենք ոչ միայն Ձոհրապի փաստաբանական ունակությունների, այլև մարդկային ազնվության ու լայնախոհության մասին: Օսմանյան հեղաշրջումից հետո՝ 1908-ից մինչև 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ը, Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մ. Օրմանյանն ամբաստանյալի փնտրված փակված էր իր տանը և կյանքի հարվածներին դիմագրավելու համար զբաղվում էր գիտական գործունեությամբ: Նա մեղադրվում էր Աբդուլ-Համիդին հնազանդ ծառայելու և ազգային շահերը ոտնահարելու մեջ: Ձոհրապը, որը հետևել էր Մ. Օրմանյանի ազգային գործունեությանը 1880-ականների սկզբից, նրա մասին գրել հողված-ակնարկ «Ճանոթ դեմքեր» ժողովածուի մեջ, ներկայացնում է Կարինում Օրմանյանի ծավալված ազգային հեղափոխական, ապա՝ հոգևորական գործունեությունը, մատնանշում Աբդուլ-Համիդին երբեմն համակերպվելու, երբեմն զգուշորեն դիմադրելու քաղաքականությունը և անհամաձայ-

նություն հայտնում Ազգային ժողովում նրա հարցը քննարկողների հետ: Ձոհրապը հարց էր ուղղում Ազգային ժողովի անդամներին. հինգ տարի է, ինչ «Մահմանադրությունը գործադրելու կատարեալ ազատություն կվայելենք», արդյոք գործադրվո՞ւմ են արդարության գոնե տարրական պայմանները: Նա նախատում էր իր գործընկերներին, որ դատում են մի անձնավորության, որը չի կարող հերքել իրեն ներկայացվող մեղադրանքները՝ բացակա լինելու պատճառով, և հանգում այն եզրակացության, որ չնայած Համիդի գահակալումը շարունակվել է մինչև 1908 թ., բայց հայկական զանգվածային ջարդերը ընդհատվել են 1896 թվականին և Օրմանյանի պատրիարքության տարիներին ոչ մի կոտորած չի եղել: Գտնելով, որ Օրմանյանը հետևել է համակերպության քաղաքականությանը, Ձոհրապը նշում էր, որ դա «այն ժամանակի պայմաններում նայելով՝ պարտադրական քաղաքականությունն էր»:¹ Ուստի շեշտելով, որ նախկին պատրիարքը «վերջին հինգ տարուան կեանքով և իր հոգեկան տառապանքը... լռութեամբ և ազգօգուտ աշխատություններով և անցուց», ընդգծելով «ազգին մատուցած շատ մը ծառայություններ», Ազգային ժողովին առաջարկում էր «ազատ կացուցանել Օրմանյանին»,² մանեան սրբազանը իրեն դեմ եղած բոլոր ամբաստանություններին: Ձոհրապն անաչառ գնահատական էր տալիս Օրմանյանի գործունեությանը, փրկում նրան ամբաստանյալի կարգավիճակից՝ հնարավորություն տալով, որ վերջինս իր հմուտ գրչով ստեղծի պատմագիտական արժեքավոր գործեր:

Ձոհրապը շարունակեց իր գործունեությունն Օսմանյան խորհրդարանում նույնիսկ 1915 թ. սկզբներին՝ մինչև արյունալի ապրիլի վերջը: Բազմաթիվ մտերիմներ նրան առաջարկեցին՝ քանի դեռ ժամանակ կար, հեռանալ Թուրքիայից: Ձոհրապը մերժեց բոլոր առաջարկությունները, գտնելով, որ իր պարտքն է կիսել հարազատ ժողովրդի ճակատագիրը. «Չէ, փախչիլ չեմ կրնար, պարտքս է մինչև վերջը պատռելի վրա կենալ»:² Երբ հարցականի տակ էր դրված արևմտահայության գոյությունը, Ձոհրապն իր կյանքի գնով ընդունում էր ամեն մի մարտահրավեր: Բավական է հիշել Թալեաթի երեսին շարժված նրա վերջին խոսքերը.

¹ Գրիգոր Ձոհրապ, գիրք 2, էջ 237:

² Գրիգոր Ձոհրապ, Էջեր ուղեորի մը օրագրեն, Իզմիր, 1922, էջ ԺԲ:

«Օր մը հաշիվ պիտի պահանջվե՞ն ձեզմե և դուք չպիտի կարենաք արդարացնել ձեր արարքները»: Եվ երբ չարագործը հեզմանքով հարցնում է, թե ով պետք է լինի այդ հաշիվ պահանջողը, Ջոհրապը արիաբար պատասխանում է. «Ես, իբր խորհրդարանի հայ մեայուս, ձեզմե հաշիվ պիտի պահանջեն»¹: Իրավացի էր Արշակ Ալայոյանյանը, երբ նկատում էր, թե այդ խոսքերով Ջոհրապը ստորագրեց իր մահվան դատավճիռը:

Այսպիսով՝ Հայոց Ազգային ժողովում և Օսմանյան խորհրդարանում Չոհրապետ աշխատել է մեծ նվիրվածությամբ, ուժերի գերազույց լսալուծով: Օսմանյան խորհրդարանում հնչած նրա համարձակ քննդատական ելույթներն ու առաջարկություններն ապացուցում են, որ Չոհրապետ եղել է **ազգի նվիրյալը**: 1912 թ. հունվարի 5-ին Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթին տված հարցազրույցում նա քանիցս շեշտել է, որ գերադասում է ընտրվել իբրև հայության ներկայացուցիչ՝ «Ես օսմանցի ըլլալն առաջ հայ եմ»², և եթե հայությունը չցանկանա իր ընտրությունը, «Ես լաւագոյն կը սեպեմ երեսփոխան չըլլալ»³: Նույն օրը «Լուսարձակ» թերթին տված հարցազրույցում Չոհրապետ ավելի է մանրամասնել իր նպատակները՝ հայտնելով, որ իրեն նույնիսկ նախարարական պաշտոն է առաջարկվել, բայց ինքը մերժել է «անոր համար որ չհաւատացի, որ առաջարկուած այդ պաշտոնը կրնա իմ ազգիս արժանապատուեանը հետ համեմատական ըլլալ»⁴: Նա ընդգծում էր, որ հայությունը Օսմանյան խորհրդարանում պիտի ներկայանա իր «լավագոյն ու պանծալի ուժերով»⁵:

Իր ողջ գործունեությամբ Ջոհրայն սպառնացեց, որ Օսմանյան խորհրդարանում հայերն, իսկապես, պատվավոր տեղ են գրավել՝ հարուցելով իշխող ազգի նախանձն ու ատելությունը:

Члв, 2011, № 4, էջ 238-249:

¹ Ա. Ալայոյանեան, Անհետացող դերեր. Գրիգոր Զոհրապի կեանքը եւ իր գործը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 245:

² «Ժամանակ», 1912, Կ. Պոլիս, 5 յունուարի:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Լուսարձակ», Կ. Պոլիս, 1912, 5 յունուարի:

⁵ Նույն տեղում:

ՍԱՂԱԶԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԷԶՄԻԱՆՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՍԱՐԱՆՈՒՄԵՎ
ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔՈՒՄ
(1887-1896 թթ.)

Մակար Թեոդուսցի կաթողիկոսը 1886 թ. ամռանը մի խումբ արևմտահայ և արևելահայ վարդապետների ձեռնադրում է եպիսկոպոս։ Դրանք շաքքում էին արևմտահայ հասարակական-քաղաքական, հոգեվոր-մշակութային կյանքում առաջնակարգ տեղ գրաված Գաբեգին Սրվանձոտյանցն ու Մաղափա Օրմանյանը։ Դեռևս 1860–1861 թթ Սլյուտիչ Խրիմյանի հետ Գ. Սրվանձոտյանցը եղել էր Էջմիածնում, ծանոթ էր այնտեղի վարք ու բարքին, նույնիսկ «Արծուի Վասպուրականի» էջերում իր տպավորություններն էր կիսել արևմտահայ ընթերցողի հետ։ Մ. Օրմանյանն առաջին անգամ էր լինում Էջմիածնում. այստեղ նրան հետաքրքրում էր ամեն ինչ, մանավանդ Գևորգյան ճեմարանը, դասավանդող ուսուցիչները, ճեմարանի ուսանողների գիտելիքները։ Մակար կաթողիկոսի աչքից չի վրիպում Մ. Օրմանյանի հետաքրքրությունը և ուշադրությունը ճեմարանի նկատմամբ։ Մասնավոր գրույցների ընթացքում շփվելով նրա հետ՝ Ամենայն հայոց հայրապետը ծանոթացել էր վերջինիս աստվածաբանական գիտելիքների հսկա պաշարին, դրա համար էլ նա առաջարկում է Մ. Օրմանյանին մնալ Էջմիածնում, ճեմարանում դասավանդել աստվածաբանություն առարկան։ Մինչ այդ Մակար կաթողիկոսը մտահոգված էր, որ ճեմարանում հետին պլան են մղված կաթողիկոսական գիտելիքները։ Դիշտ է նկատել Հ. Սիրունին. «Մասնավոր աստվածաբանական գիտելիքները։ Դիշտ է նկատել Հ. Սիրունին. «Մասնավոր աստվածաբանական գիտելիքները մտահոգություն կար էր, որ հայ հոգևորականություն մը պատրաստելու մտահոգություն ունեցավ»։ Այդ նպատակի համար նա ընտիր ուսուցչական կազմ հավաքեց ճեմարանում։ «Եվ սակայն անոր ալ պակսեցալ բուն մարդը, որ այնտեղ կարենար հոգևորական նոր սերունդի մը կորիզը խմորել։ Այդ անձը Օրմանյանը պիտի թլլար...»¹։ Չնայած իր մեծ ցանկությանը, Օրմանյանը, ներողություն խնդրելով, հրաժարվում է Էջմիածնում մնալու առա-

¹ Միլրոնի Հ. Ճ., Օրմանյան և իր ժամանակը Էջմիածին, 1961, ք. 9 (հունիս ամիս), էջ 19:

ջարկից, որովհետև մինչև այդտեղ զալը հանձնարարություն էր ստացել Կ. Պոլսի պատրիարքից՝ վերադարձին մտնել Վասպուրական և քննել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, նաև արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ. Պոլսում մեծ աղմուկ հանած պողոսյան-ապողոսյան երկաթատն պայքարի հանգամանքները և համապատասխան զեկուցագիր ներկայացնել պատրիարքին¹։ Չցանկանալով տարածայնությունների առիթ ստեղծել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում՝ կաթողիկոս Մակար Թեղուտցին բոլլ է տալիս Օրմանյանին կատարել պատրիարքի հանձնարարությունը՝ առաջարկելով 1887 թ. ուսումնական տարին սկսելուն պես լինել Էջմիածնում՝ ճեմարանում դասախոսելու համար։

[illegible]

² Գրականության և արվեստի բանգար Ազատյանի ֆոնդ. XII բաժին, գործ 11545:

⁴ Գ.ԱԹ, ԹԴՊՌՍ Ազատությանի ֆոնդ, XII բաժին, գործ 11545, էջ 42:

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. Ա, Ե., 1955, էջ 374–378, Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանը (կյանքը և գործունեությունը), Ե., 2008, էջ 101–106:

կանները, այլ «պրոկուրորն եւ նաչալնիկն» (ցարական պաշտոնյաները): Մինչ Օրմանյանն աշխատում էր մեծ նվիրումով և իր արևմտահայ մտերիմներին հայտնում էր, որ ուսումնական տարվա ավարտին՝ արձակուրդի ժամանակ, մտադիր չէ Պոլիս գնալ, այլ ցանկանում է օղափոխության մեկնել արևելահայ որևէ հաճելի վայր, ապա բարձրանալ փոքր Մասիսը, ցարական պաշտոնյաները կաթողիկոսին հեղեղում են սպառնալի գրություններով և պահանջում Օրմանյանին հեռացնել ճեմարանում պաշտոնավարելուց, նաև բնդհանրապես Արևելյան Հայաստանից: Կաթողիկոսը համառորեն դիմադրում է: Տեսնելով, որ գրություններն ու սպառնալից պահանջները արդյունք չեն տալիս, օտար դավաճության դեպարտամենտի ղեկավար Մոսալովը երկու պաշտոնյա է ուղարկում կաթողիկոսի մոտ: Արդեն 1888 թ. հունիսին պարզ է դառնում, որ «Պետերբուրգէ կայսեր կողմանէ քննիչներ կ'սպասուին Էջմիածնայ գործերը նայելու. արդեն Տփղիս են եւ անտի այսօր վաղը կը մեկնին»¹: Էջմիածին եկած ցարական պաշտոնյաների ուժգին ճշման ներքո Վեհափառ հայրապետն ստիպված գիշում է. «...կաթողիկոսն ստիպեալ էր տեղի տալ առաջին բոլոր գործերն յատուկ պատգամատրի ցարին, որ բացարձակ կամոք կամէր զհեռացումն Օրմանեանի, իսկառակ ամենայն համոզկեր փաստից... կաթողիկոսն պարտաւորուեցաւ տեղի տալ առաջին բոլոր գործերն, երբ սպառուեցան ամենայն միջոցք»²: Մեր կարծիքով ճիշտ չէ Օրմանյանը՝ գրելով, թե իրեն հեռացրել են օտարահայտակ լինելու պատճառով: Դիշտն այն է, որ ցարական պաշտոնյաները ևս տեղյակ էին նրա մասնակցությանը Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության գործունեությանը և կարծում էին, որ Արևելյան Հայաստանում վերջինս կօժանդակի նման կազմակերպության ստեղծմանը:

Արդեն 1888 թ. հուլիսի վերջին Օրմանյանն ստիպված հեռանում է Էջմիածնից: Ընդամենը մեկ ուսումնական տարի է Օրմանյանը դասավանդում Էջմիածնի ճեմարանում և այդ ժամանակը նա բարձր է գնահատում. «Կեանքիս երջանկագոյն օրերն եղան, վարչականէ ազատ գրականի նուիրեալ պատուաւ եւ հանգիստ կերպով Էջմիածին անցած-

ներս: Յառով բաժանուեր էի Էջմիածնէն, ոչ միայն անհատական կեանքիս, այլև հայ եկեղեցականութեան զարգացման համար աշխատութենէ զրկուելուս տեսակետէն: Փափաք ունէի եւ կաթողիկոսին հաւանութիւնն ալ ստացած էի, ճեմարանի աշակերտութեան կէտը Տաճկահայերէն առնել եւ ազգին երկու մեծ բաժիններուն մեջ աշխատող եկեղեցականներու միջեւ եղբայրակցութիւնը քաջալերել եւ համերաշխութիւնը արծարծել»¹:

Մեկ տարի նա մնում է Կ. Պոլսում: Պատրիարքարանից և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից նա առաջարկություններ է ստանում հոգևոր առաջնորդի պաշտոն կատարելու համար, բայց դեռևս չի տալիս իր համաձայնությունը: Այդ ընթացքում Կ. Պոլսի նորընտիր պատրիարք Խորեն Աշըգյանը հրավիրում է անվանի հոգևորականների խորհրդակցություն՝ հայ եկեղեցու բարենորոգումների խնդիրը քննարկելու համար: Խորհրդակցության հրավիրված Մ. Օրմանյանն անում է կարևոր առաջարկություն. բարենորոգումներ անելուց առաջ անհրաժեշտ է պատրաստել կարող և ունակ հոգևորականներ, հայ եկեղեցուն արժանավայել սպասավորներ: Պատրիարքը համաձայնում է այդ առաջարկին, որոշվում է հոգևորականների նոր սերունդ աճեցնելու համար Դպրեվանք բացել (յուրատեսակ հոգևոր ճեմարան): Ստեղծվում է եկեղեցական վարժարանի հանձնաժողով՝ Օրմանյանի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի մյուս անդամներն էին Աբիկ Ունճյանը, Տիգրան Յուսուֆյանը, Հովհաննես Նաայանը, Պատրիկ Կյուլպենկյանը և Գաբրիել Դաբրիելյանը: Սկզբում մտածում են Դպրեվանքը բացել Կ. Պոլսում, ապա հանգամանալից քննարկումից հետո պատրիարք Աշըգյանն առաջարկում է Դպրեվանքը բացել Արմաշի վանքում: 1889 թ. պատառաջարկում է Դպրեվանքը բացել Արմաշի վանքում և խառն ժողովի ընդհանուր կոնոակով, Կենտրոնական վարչության Խառն ժողովի ընդմամբ Դպրեվանքը բացվում է Արմաշի Ս. Աստվածամոր Զարիսա-որոշմամբ Դպրեվանքը բացվում է Արմաշի Ս. Աստվածամոր Զարիսա-փան վանքում, որի անփոփոխ վանահայրը պատրիարք Խ. Աշըգյանն էր: Մ. Օրմանյանը դառնում է վանքի փոխվանահայր և Դպրեվանքի էր: Մ. Օրմանյանը դառնում է վանքի փոխվանահայր և Դպրեվանքի տեսուչ: Դպրեվանքի խնամակալության ատենապետն է դառնում Տիգրան Յուսուֆյանը, բայց ըստ Օրմանյանի՝ «բուն խնամակալը Աբիկ Ունճյանն էր, որ հոգով ու եռանդով, հսկողությամբ ու օգնությամբ ամեն

¹ Նույն տեղում, գ. 11546:

² Նույն տեղում, գ. 11547:

¹ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 149:

գործառնութեանց վարիչ էր....»¹: Ստեղծվում է 7 տարվա ուսումնական ծրագիր, առաջին երեք տարում կրոնական ճյուղերի ընդհանուր դասընթաց էր՝ Նոր Կտակարանի ներածության, տոների և ծեսերի բացատրության, քրիստոնեական ընդհանուր գիտելիքների հիման վրա: Այդ դասընթացն այնպես էր կազմված, որ ավարտողները կարողանային «վարժապետութիւնը կամ քահանայութիւնը արժանապէս վարել»: Երկրորդ եռամյան անցնողներն այն ուսանողներն էին, որոնք հանձն էին առել կուսակրոնություն ընդունել և սարկավագ ձեռնադրվել. նրանք պետք է անցնեին փիլիսոփայության և աստվածաբանության մասնագիտական դասընթացը՝ կատարելագործելով առաջին եռամյայի հայկաբանական և լեզվագիտական ճյուղերը: Վեցերորդ տարին ավարտողներն ընդունելու էին «քահանայական ձեռնադրութիւն»՝ մի տարի ևս աշխատելով ավարտաճառի վրա, ապա «վարդապետական գաւազանի օրհնութեամբ.... գործնական ասպարէզ կը մտնային Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին տրամադրութեան ներքեւ»²:

Դպրեվանքի գործունեությունն սկսվում է 1889 թ. ուսումնական տարում: Սեպտեմբերի 28-ին Հովհաննես ավագ քահանա Սկրյանին ուղղած նամակում Օրմանյանը հայտնում է Դպրեվանքում սկսած իյնոր աշխատանքի մասին. «...վարժարանի կարգադրությունը գիս կը զբաղեցնէ անդուլ և անդադար: Առայժմ ամենայն ինչ յաջող կը փայլէ աստ. լավ յարաբերությունը, հաւասար եռանդ և աշակերտաց կողմանէ սլափոստակամոթին: Վարագայ խաչէն յետոյ³ կարետը դասեր պիտի սկսին: Սկզբում դեռ ինչ ինչ պակասություններ ունիմք, մանաւանդ տաճկարան չունիմք: Ամեն բան ի միասին առեալ վարժարաննիս քաւական գողտրիկ ձեւ առաւ, եթէ ներքինն ալ արտաքինոյն նմանի, կարող ենք գոհ լինել»⁴: Օրմանյանի օգնական և Դպրեվանքի փոխտեսուչ է. դառնում Եղիշե վարդապետ Դուրյանը: Նվիրյալ հոգևորականները միասին ձեռնամուխ են լինում Դպրեվանքի գործունեության կարգավոր-

¹ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 154:

² Նույն տեղում, էջ 156:

³ Խոսքը վերաբերում է Վարազա Ս. Խաչի տոնին, որ միշտ նշվում էր սեպտեմբերի վերջին կիրակին:

⁴ Գ.ԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 11553:

[illegible]

¹ Նույն տեղում, գ. 11554:

դրանաց»¹: Ըստ Օրմանյանի՝ քահանայության նպատակը և բարձրությամբ ժողովրդին ծառայելու, վանականությանն ու վեղարին հավատարիմ մնալու մեջ է: Ով չի կատարում այդ պարտականությունները, ուրեմն նա շեղվել է իր ճանապարհից: Ժամանակի ոչ մի իրադարձություն Օրմանյանին չի շեղում Դպրեվանքի աշխատանքները կարգավորելու հոգսերից: Ձեռք ձեռքի տված Եղիշե Դուրյանի հետ՝ նրանք ամեն ինչ անում են Դպրեվանքը բարձր մակարդակի վրա պահելու համար: Այդ ընթացքում նրանք կապ են հաստատում հայկական մույնիսկ հեռավոր գաղթավայրերի հետ՝ այնտեղից աշակերտ բերելու, արժանավոր հոգևորական պատրաստելու և իր տեղն ուղարկելու համար: Այդ առիթով էլ Օրմանյանը շնորհակալություն է հայտնում Հ. Մկրյանին, որ նրա շնորհիվ Կալկաթայից աշակերտ պետք է ունենան²: Դպրեվանքի տեսուչն առանձնապես գոհ է Դուրյան հայր սուրբի աշխատանքից, որը, ըստ Օրմանյանի, «իդ կեանքը կը սպառէ ի դասի և դասարանի», կարծես քե դարձել է «մենակեաց և անապատակեաց»: Դպրեվանքի հաջողություններն ակնհայտ դարձնելու համար Օրմանյանն աշխատում էր բոլոր առարկաների դասավանդումը հասցնել բարձր մակարդակի: Նա առանձնապես ջանք էր գործադրում օտար լեզուների ուսուցումը կարգավորելու, լավ ուսուցիչներ գործի մեջ ներգրավելու համար: Նրան հաջողվում է վարժարանի վերջին դասարանում անգլերենի ուսուցումը ուժեղացնել, մտցնել նաև իտալերեն և գերմաներեն. «այսպէս լեզուական հմտութիւններն կաշխատինք բնդարձակել»³: Նրա ջանքերն ուղղվում են նաև բնական գիտությունների ճյուղի համար նոր մասնագետներ հրավիրելու գործին: Նա աշխատում է վարժարանն ավարտած ուսանողներին ուղարկել արտասահման՝ աստվածաբանական ճյուղը բարձր մակարդակի հասցնելու նպատակով: Նրա կարծիքով ավելի ճիշտ է ուսանողներին ուղարկել «Գերմանիո և Անգլիո համալսարանները», որոնք «կրօնական և իմաստասիրական և քննաբանական առումով ավելի լուրջ են», քան «նոր աշխարհի» (նկատի ունի ԱՄՆ – Է. Կ.) ուսումնական հաստատությունները: Զննարկելով Բոստոնի, Ֆիլադել-

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 11563:

² Նույն տեղում, գ. 11578:

³ Նույն տեղում, գ. 11604:

Ֆիալի և Նյու Յորքի ամերիկյան սեմինարիաների (ճեմարան կամ Դպրեվանք) ուսումնական ծրագրերը՝ գտնում է, որ հայ երիտասարդները արտասահման պետք է մեկնեն միայն կատարելագործման նպատակով. «Ըստ իս էական է, որ նախ մեր ընթացքը հայկական ոգով ու հայկական ճաշակով ավարտի և յետքը անոր վրա զգենումը օտարը: Առաջին ու նախնական ընթացքը օտարաց ձեռքով ընել տալու կողմնակից չեմ»¹:

Օրմանյանի ջանքերն ուղղված էին իր սաների մեջ ուժեղացնելու սերը Դպրեվանքի նկատմամբ: 1890 թ. լրանում էր Արմաշի վանքի վերանորոգության և ուխտի սուրբ տաճարի կառուցման 75 տարին: Քանի որ այդ տոնակատարությունը սաների և ուսուցչական կազմի մեջ կրթությունը հայրենասիրության և հավատքի եռանդ, Օրմանյանը կազմակերպում է մեծ տոնախմբություն՝ «Վի պատիւ ամենաօրհնեալ և հրաշագործ Չարխափան Ս. Կոստին», երբ վանքի մեջ հաստատվել է նոր միաբանություն և նոր վարժարան: Տոնակատարությունը տևում է 1890 թ. հունիսի 2-ից մինչև 10-ը: Բազմաթիվ հրավիրյալներ Կ. Պոլսից մասնակցում են հանդեսին:

Օրմանյանը չի բավարարվում հին վարժարանի շենքում աշխատելով: Իբրև «գերագույն աւետիս» նա հաղորդում է Հ. Սկրյանին, որ 1892 թ. գարնանը ձեռնամուխ է լինելու վարժարանի նոր շենքի շինությանը², քանի որ իր կոչումը Դպրեվանքին ծառայելն է, հոգևորականների նոր և կրթված սերունդ աճեցնելը: Շուտով ակնհայտ են դառնում Դպրեվանքի կրթության աշխատանքի պտուղները. եռամյա կրթություն ստացած ավագ տեսուչի աշխատանքի պտուղները. եռամյա կրթություն ստացած ավագ սարկավագները, ըստ հոգևորական օրենքների, ընդունում են «կուսակրթուն քահանայություն և յաբեղայություն»: Ընծայացումներն ըստ օրինի ստանում են իրենց ընծայության գիրք: «Ընծայեալք էին Ներսես, Սարգիս, Շնորհալի, Դավիթ և Սկրտիչ ավագ տարկավագները»³:

Արմաշում աշխատելու ողջ ընթացքում Օրմանյանը չի մոռանում Գևորգյան ճեմարանում մեկ ուսումնական տարի իր աշխատանքային գործունեության մասին. իր խոհերն ու մտորումներն է հայտնում համա-

¹ Գ.ԱԹ, Թ. Ազատական Ի., XII բաժին, գ. 11523:

² Նույն տեղում, գ. 11598:

³ ԳԱԹ, Թ. Առաստուղանի ֆ., XII բաժին, գ. 11653:

կիրներին և մտերիմներին, ընդգծում Մակար կաթողիկոսի՝ ճեմարանի հոգևորական ճյուղը բարձրացնելու և ընտիր հոգևորականներ պատրաստելու ցանկությունը, ուրախանում է, որ ճեմարանի գոյությանը վտանգ չի սպառնում ցարական կառավարության կողմից: Հիմնական վտանգը մա տեսնում է «ճեմարանի նախկին աշխարհական ձևի մեջ» և գովեստով նշում է, որ Մակար Թեոդոտցին ջանք չի խնայում «թոթափել ծրագիրները նախկին աշխարհական ձևը եւ բոլորովին եկեղեցականի վերածել»¹: Նրան հուզում է այն հանգամանքը, որ ճեմարանի երեք լսարաններ ուզում են միացնել դասախոսության խնայողության համար. ըստ նրա՝ դա կարող է խախտել «ուսման աստիճանատրոփունը եւ չի հաշվի առնուելու առարկայի սկիզբը և վերջը»²:

Արմաշում գտնվելու ամբողջ ընթացքում Օրմանյանի ուշադրությունից չի վրիպում Էջմիածնում կատարվող ոչ մի դեպք: Նա առանձնապես ծանր է տանում Մակար կաթողիկոսի մահը (1891 թ.) և ակնդետ հետևում է նոր կաթողիկոսի ընտրության իրադարձություններին, նախապատրաստական աշխատանքներին, ընտրապայքարին, գնահատականներ տալիս կաթողիկոսական բոլոր թեկնածուներին, քննարկում Արիստակես Սեդրակյան և Սուրիաս Պարզյան վեճերը՝ սրամտորեն այն համեմատելով «Դավիթ-Դանիելյան» վեճի հետ: Կաթողիկոսական ամբողջ ընտրապայքարի ընթացքում (1891 թ. մայիսից մինչև 1892 թ. մայիս) Օրմանյանը հետևում է Էջմիածնի իրադարձություններին: Երեմիա Գալստյան, Սուրիաս Պարզյան, Արիստակես Սեդրակյան, Էջմիածնում պայքարի մեջ նետված պատկառելի եպիսկոպոսների մի մեծ խումբ դառնում են Օրմանյանի քննարկումների, գնահատականների և վերլուծությունների առարկան: Հ. Սկրյանին գրած նամակներում ինքն առաջադրում է նոր թեկնածուների անուններ, հավանություն տալիս Ս. Պարզյանի՝ արևմտահայ թեկնածուներից կաթողիկոս ընտրելու առաջարկին: Նշելով, որ Ս. Մուրադյան և Ս. Խրիմյան եպիսկոպոսները հաշվից դուրս են (իբրև նախկին կաթողիկոսական ընտրելի), Օրմանյանն առաջադրում է նաև Խ. Աշղբյանի. Մ. Իզմիրլյանի և Հ. Վեհապետյանի թեկնածությունները: Մինչ այդ քննարկվում էր այն հարցը, թե արևմտա-

հայերից ո՞վ պետք է պատգամավոր ընտրվի կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար: Ընտրությունները պետք է տեղի ունենային 1892 թ. մայիսին: Արևմտահայ հասարակական և հոգևոր գործիչների մեծ մասը հակված էր Մ. Օրմանյանին ուղարկել Էջմիածին՝ իբրև կաթողիկոսական ընտրության պատգամավոր: Օրմանյանը չի ցանկանում թողնել իր աշխատանքը և իբրև պատգամավոր, որը պետք է արտահայտի արևմտահայ ընտրողների կարծիքը (իսկ ընտրողը՝ սոսկ իրենը), մեկնի Էջմիածին: Հ. Սկրյանին գրած նամակում մա հայտնում է, որ չի ցանկանում Արմաշից հեռանալ, քանի որ եթե հաշվի չառնի «վանահայրական զբաղմունքը, վերատեսչական պարտքը», չի ուզում խառնարել «ուսուցչական գործը», որովհետև շաբաթական 25 ժամ դասախոսում է և կես ուսումնական տարին մեծ վնաս կհասցնի իր ուսանողներին. իր բացակայությունը նշանակում է «աշակերտաց տարեկան ընթացքը ջրակոտոր հանել»¹: Էջմիածին գնալուց հրաժարվելու պատճառներից մեկն էլ համարում էր տեղի իրական կացությանը քաջածանոթ լինելը (կարծես թե ակնարկում էր, որ կարող են լինել անարդար ընտրություններ): Չնայած իր հրաժարականին, Կ. Պոլսի պատրիարքն այն չի ընդունում, որովհետև Էջմիածին մեկնելու փաստաթղթերն արդեն պատրաստվելու ընթացքի մեջ են, արտաքին գործոց նախարարը պաշտոնապես դիմել էր մեծ եպարքոսին և «պաշտոնագիրն ալ կազմել տուած են»²: Օրմանյանն ստիպված էր համակերպվել: Նա 1892 թ. ապրիլին մեկնում է Էջմիածին՝ վանահայրական պաշտոնի փոխանորդությունը՝ ժարանի վերատեսչական փոխանորդությունը՝ Եղիշե վրդ. Դուրյանին: 1892 թ. մայիսի 5-ին Էջմիածնում տեղի են ունենում կաթողիկոսական ընտրությունները և 72 քվեով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Սկրտիչ Խրիմյանը³:

¹ Նույն տեղում, գ. 11581:

² Նույն տեղում, գ. 11582:

³ Թուրքական կառավարությունը չէր ազատում Երուսաղեմի արքայական բուրբա-
հպատակ Խրիմյանին, արգելք դնելով նրա կաթողիկոսական ընտրության վավե-
րացմանը: Միայն ռուսական ցարի անմիջական միջամտությամբ մա ազատվեց
արքայից և ընտրությունից 17 ամիս անց մա օծվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս

¹ Նույն տեղում, գ. 11571:

² Նույն տեղում, գ. 11523:

Որոշ ժամանակ անց Օրմանյանը վերադառնում է Արմաշ և վերսկսում իր աշխատանքները: Նա գործնական աշխատանքներ է սկսում Դպրեվանքի անունով հոգևոր մամուլ հրատարակելու ուղղությամբ: Պոլսահայ մամուլի բազմաթիվ օրգաններից նրան առաջարկում էին ուղարկել ցանկացած հոդված, և իրենք կհրապարակեն: Օրմանյանը մերժում է բոլոր առաջարկները և հայտնում է իր բուն նպատակը. «...Չուտ կրօնական թերթ մը հիմնել, որուն խմբագրականը ամբողջ մեր պիտի կարգադրիմք, ուղղութիւնը մեր պիտի տամք, հոգին մեր պիտի շնչեմք, ոչ շահու նպատակ ունեցող և ոչ աւելի ծախսող ձեռքու հետեւելով»¹: Երկար ժամանակ և մեծ ջանքեր են պահանջվում թերթ հրատարակելու համար: Տարբեր օրգաններին հղած առաջարկները մերժվում են, սակայն Օրմանյանը համառորեն շարունակում է աշխատանքն այդ ուղղությամբ: Նրա ուշադրության կենտրոնում Ուրբյուճյանի «Մասիսն» էր, որի համար պատրաստ էր իր վրա վերցնել և՛ «մատակարարութիւնը, եւ՛ վարչութիւնը, եւ՛ պատասխանատուութիւնը»: Արմաշում աշխատող Օրմանյանը խնդրում է Կ. Պոլսի իր մտերիմ բարեկամին՝ Հովհ. Մկրչյանին. «Մասիսը» կերպով մը ձեռռնիդ անցուցեր. և դպրեվանաց խմբագրութեամբ և Ձեր մատակարարութեամբ լուրջ հանդէս մի հանիմք...»²: Ի վերջո, Օրմանյանին հաջողվում է կարգավորել «Մասիսը» իբրև կրոնական շաբաթաթերթ հրապարակելու գործը. այն պետք է հրատարակվեր Կ. Պոլսում, որտեղ ամեն շաբաթ Օրմանյանը նյութերը պետք է ուղարկեր նույնիսկ հավելումով: Թիվ 1-ը պետք է լույս տեսներ 1896 թ. մայիսի 18-ին: Մկրչյանին ուղղված նամակում Դպրեվանքի տեսուչը մանրամասն նշում է թիվ 1-ի բովանդակությունը: Այդ հոդվածներն էին.

«յառաջաբան-կրօնաթերթ» մր.

կրթական-սլետքը.

Կրօնական-կրօնի բարոյական.

քարոզի նիւթ-սնամէջ մտքեր.

Ս. Գիրք-ընթերցում Ս. Գրոց.

Ծիսական-ժամագիրք

Ս. Գլիր-Սաղմոս, Հոփսիմեան կուսանք, կանոնք եկեղեցոյ»¹:

[illegible]

(տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2008, էջ 349–352):

¹ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 11604:

² Նույն տեղում, գ. 11638:

¹ Նույն տեղում, գ. 11643:

բանություն և ամսագրի խմբագրակազմի անդամների հետ, այնպես որ Դպրեվանքը ամսագրի ամենահավատարիմ բաժանորդն էր։ Սակայն արդեն 1895 թվականն էր. հայոց պատրիարքը Մատթեոս Իզմիրյանն էր, որի օրոք ուժգնանում են հալածանքներն արևմտահայության նկատմամբ։ Օսմանյան կառավարությունն արգելում է այլ երկրներից, առավել ևս Արևելյան Հայաստանից գրականություն կամ մամուլ ստանալը։ Օրմանյանը տեղեկանում է, որ «օսմանեան քղբետանը նոր կանոն է սկսած, ոչինչ արտասահմանի հրատարակություն չտաներ եւ ոչ ուրեր, ուստի ինչ որ իւր ձեռքը կանցնի ու կերթան կը կորսուին, եւ որովհետեւ ընդ մէջ Պոլսոյ և Նիկոմեդիոյ ուրիշ ճամպայ չկա, բան մը ընդունելու յոյս ալ չկա»¹։ Ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բան մասնավոր անձանց միջոցով ստանալը, բայց նրանք ևս ենթարկվում էին խիստ խուզարկության։ Իբր անդորրություն հաստատելու նպատակով կառավարությունը «հեծեալ և հետեւակ զինուորներ կը շրջեցնէ կամ կը սփռէ զանազան կողմեր», բայց նրանք ավագակներից ավելի վատ են վերաբերվում հայ գյուղացիների հետ։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղած նամակում Օրմանյանը տեղեկացնում է, որ իրենց տարածքում տեղի բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար շրջող զինվորները համագործակցում են «զինեալ գողերու և չերքեզներու հետ»։ Ինչո՞ւ այդ ժամանակ նրանք Արմաշի հայ պահակների ձեռքից «խլում են գեները և անհետանում»²։

Իրադրությունը երկրում հետզհետեւ շիկանում է. սկսվել էին 1895–1896 թթ. համիդյան կոտորածները։ Այդ ծանր օրերին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրյանը արևմտահայ մամուլի օրգաններում հրատարակում էր իր հորդոր դիմումը ողջ արևմտահայությանը՝ օգնել «կարոտեալ և արկածեալ ազգայնոց»։ Առաջին արձագանքողներից էր Մադաթիա Օրմանյանը։ Նա 1896 թ. հունիսի սկզբներին (6-ին) դրամահավաք է սկսում Դպրեվանքի ամբողջ միաբանության մեջ՝ տուժածներին օգնելու համար։ Հավաքվում է «երկու հազար երկու հարյուր վաթսույմեկ ու կես (2261 1/2) դահեկան, որն Օրմանյանն իր նամակի հետ ուղարկում է պատրիարքին՝ խնդրելով բաժանել գումարը՝ ում հարմար է գտնում և «օրհնել զմեզ հայրական օրհնութեամբ»։ Ուղարկված գումա-

րին կցված էր հանգանակությանը մասնակցած միաբանների ցուցակը, նրանց տված գումարի չափը։ Ամենամեծ գումարը տվել էր Օրմանյանը՝ 540 դահեկան, ապա նրա տեղակալ Եղիշե Դուրյանը՝ 216 դահեկան։ Հանգանակությանը մասնակցել էին նույնիսկ Դպրեվանքի սաները՝ վճարելով ինչքան կարող էին՝ 40, 30, 20, 10, 5 դահեկան։ Դա ապագա հոգևորականներին հայրենասիրական և ազգասիրական ոգով դաստիարակելու մի դաս էր³։

Արմաշի վանքի և Դպրեվանքի աշխատանքներին զուգահեռ՝ վանքի փոխվանահայրը և Դպրեվանքի տեսուչը ուշադրությամբ հետևում էր արևմտահայության հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացմանը։ Քաջատեղյակ լինելով հոգևոր գրականությանը և հայերենի հարուստ բառապաշարին՝ նա գործնական խորհուրդներով օգնում էր իրեն հարցունճալիքներ անձանց։ Դրանց շարքում առաջինը Հովհ. ավագ քահանաներ ուղղող անձանց։ Դրանց շարքում առաջինը Հովհ. ավագ քահանա Մկրյանն էր, որը ձեռնամուխ էր եղել Մաղմուսը և Ս. Գիրքը աշխարհաբար բարգմանելու ծանր ու սխալավոր գործին։ Վերջինի բարգմանությունը նա համարում էր համեմատաբար դյուրին։ Օրմանյանը գտնում է, որ բոլորը (ինչպես և ինքը) «խամոզեալ» պետք է սլաշտպան լինեն որ քուրը (ինչպես և ինքը) «խամոզեալ» պետք է սլաշտպան լինեն «սուրբ գիրքը աշխարհաբար ընելու» գործին, բայց կարևորը համարում է ոչ թե «բառական» (բառացի) բարգմանությունը, այլ «աւելի իմաստի է քարգմանութիւն լինել, որ աղօթողը մտաց մեջ գաղափար մը կազմեր եւ քարգմանութիւն լինել, որ աղօթողը մտաց մեջ գաղափար մը կազմեր եւ աշխարհաբարին մէջն ալ բառը իմանալով, իմաստը չիմացած չմնար»²։ Մաղմուսի բարգմանությունը համարելով նոր և դժվարին գործ՝ Օրմանյանը մտորում է այնպիսի կատարելությամբ բարգմանելու մասին, որ ընթերցողը չտարակուսի, թե տեքստի մեջ կան նաև աշխարհաբար և գրաբար արտահայտություններ, կամ մտածեն, որ բարգմանությունը սղ շատ հին է, այն բարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով, Օրմանյանը հայտնում է, որ «Մաղմուս քարգմանելէ դժուար գործ կարծեմ չկա»³։ Թարգմանության ընթացքում այն անհրաժեշտ է համեմատել բնագրի հետ, հունարենի հետ, նոր ստեղծել «մեր գործածական օրինակի իմաս-

¹ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 11607։

² Նույն տեղում, գ. 11627։

¹ Նույն տեղում, գ. 11635։

² Նույն տեղում, գ. 11638։

³ Նույն տեղում, գ. 11639։

տը», անհրաժեշտ է ստուգել՝ ո՞րն է ճիշտ, և որը՝ սխալ, իսկ եթե չեն համապատասխանում՝ որը պետք է ընդունվի և հարգվի (պետք է խրթի՞ն քարզմանել, թե՞ պարզ): Ըստ Օրմանյանի՝ այդ հարցին կարող են լինել տարբեր պատասխաններ, բայց կարևոր է հարգել քարզմանչի «տղեկի-ծը»: Դրանով հանդերձ՝ նա շատ հետաքրքիր դիտողություններ է անում, այնպիսիք, որ հնարավոր չէ անտարբեր անցնել դրանց կողքով մույնիսկ այսօր¹:

Հոգեմտավոր այդ աշխատանքները հավելյալ գործեր էին, որ կատարում էր վանքի փոխվանահայրը և Դպրեվանքի տեսուչը: Նրա հիմնական կոչումն այդ երկու հաստատությունները կարգավորելը և բարձր մակարդակի հասցնելն էր, ինչին որ ուղղում էր իր ջանքերն Օրմանյանը: Այդտեղ աշխատելու ողջ ընթացքում (1889 թ. աշնանից մինչև 1896-ի աշուն) նա ծավալում է և՛ նյութական, (գործնական), և՛ հոգևոր մեծ գործունեություն: Սկզբում վերականգնվում են հրդեհված ուսումնարանն ու հյուրանոցը, ապա կառուցվում են եռահարկ ուսումնարանի նոր շենք՝ «1080 կանգուն տարածութեամբ», եռահարկ հյուրանոցի նոր շենք՝ 40 սենյակով, կիսաքանդ փուռը վերանորոգվում է, ապա կառուցվում է նոր փուռ, նոր ջրաղաց, շինվում է նոր ջրուղի, և վանքի ջուրն անցնում է երկաթե ձուլածո նոր, հաստ խողովակներով: Շերամապահության և շերամաբուծության զարգացման համար տնկվում է նոր քթաստան: Ամենակարևորը՝ նորոգվում է Չարխսափան Ս. Աստվածածնի տաճարը, ապա ավելացվում է քարուկիր զանգակատունը: Վանքը ձեռք է բերում սալ և երկձի կառք:

Առավել ուշագրավ էին այն աշխատանքները, որոնք կատարվեցին հոգևոր-բարոյական բնագավառում. դրանցից ամենակարևորը արժանավոր հոգևորականների սերունդ պատրաստելն էր: Եռամյա կրթություն ստացած սարկավագներն ընդունում են «կուսակրթոն քահանայութիւն և յաբեղայութիւն»: Այդ կապակցությամբ Գպրեվանքի տեսուչն իր ուրախությունն է կիսում պատրիարք Մ. Իզմիրլյանի հետ: Որոշ ժամանակ անց 12 ընթացավարտ աշակերտներից 7-ը վարդապետ են ձեռնադրվում, իսկ մյուսների ձեռնադրության օրը ևս նշանակվում է. դրա-

¹ Նույն տեղում:

նից հետո նրանք կարող են ծառայել ժողովրդին իբրև վարդապետ: 4 տարին ավարտած 8 աշակերտ տարկավազ են դառնում, առաջին տարին ավարտած 15 աշակերտ պետք է դպիր դառնան, ավարտած 20 աշակերտ պետք է մեկնեն զանազան վայրեր՝ ուսուցչության. նույն քանակի նորընծաներ քահանա են ձեռնադրվել: Դպրեվանք ընդունվել է մոտավորապես 90 աշակերտ, որոնց մի մասը հիվանդության պատճառով հեռացել է վանքից: Այդ ձեռքբերումների մասին Օրմանյանը սկզբում հաշիվ է տալիս պատրիարք Մ. Իզմիրլյանին. դա 1896 թ. հունիսի սկզբին էր, սակայն շատ ժամանակ չանցած՝ արդեն սեպտեմբերին, արդուլիսմիդյան ճնշումներից ստիպված՝ «երկաթե պատրիարքը» հրաժարական տվեց: Ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել ողջ արևմտահայության, առավել ևս հայ հոգևորականության, հայկական ուսումնական հաստատությունների, դրանց շարքում նաև հոգևոր ուսումնարանների համար: Նման ծանր վիճակ է ստեղծվում նաև Արմաշի Դպրեվանքի համար: Այդ մասին Օրմանյանը նամակով դիմում է պատրիարքական տեղապահ արքեպիսկոպոս Բարթողիմեոս Չամչյանին¹: Հաղորդելով նրան Դպրեվանքի ծանր կացության մասին՝ Օրմանյանն իր միակ մխիթարությունը համարում էր սարկավազների քահանայական օծումը, «որք դժուարին ժամանակաց մեջ մտադիր ստանձնեցին քրիստոնեական լուծը, և Տիրամբ...օրհնութեամբ պիտի լինեն անշուշտ ի ժամուս ժիր մշակներ»²: Դպրեվանքի վիճակն օրեցօր ավելի է ծանրանում. տեսուչն ստիպված էր աշակերտներին աստիճանաբար արձակել: Սկզբում նա հինգ աշակերտի ճանապարհում է Արմաշից. երկուսն աշխատանքի են նեկնում իրենց գյուղերը, երրորդը Պոլսից էր և մեկնում է իր ծննդավայրը, իսկ վերջին երկուսն ուղարկվում են Ազգային հիվանդանոց, որովհետև ծանր հիվանդ էին: Սակայն Օսմանյան կառավարությունն արդեն

¹ Աբջինս պատրիարքական տեղապահ էր ընտրվել Ա. Արփիարյանի բնորոշումով Կ. Պոլսի «պահպանողական փառչության» ղեկավար Հովհաննես Նոթյանի միջոցով: Իր «միակ երջանկությունը սուլթանին ծառայելը» համարող Չամչյանը տեղապահության ողջ ընթացքում ջանքեր էր րափում պատրիարք ընտրվելու համար, իայց դա նրան չհաջողվեց (տե՛ս Արարատ, 1896, № 8, էջ 381, նաև Կոստանդյան Է., Այրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, էջ 395):

² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 11656:

արգելել էր հայերի երթևեկը, այդ պատճառով հինգին էլ ոստիկանները բանտարկում են Կ. Պոլսում: Դպրեվանքի տեսուչը, իմանալով այդ մասին, շտապ նամակով դիմում է պատրիարքական տեղապահին, որպեսզի գործի դնի իր ողջ հեղինակությունը Դպրեվանքի սաներին բանտից ազատելու համար, քանի որ նրանք ոչ մի հանցանք չեն գործել և կասկածի ենթակա չեն: Արմաշի փոխվանահայրը ցանկանում է արձակել վանքի վարդապետներին, քանի որ վիճակն այնքան ծանր է, որ բոլորին տեղում պահել հնարավոր չէ: Սակայն պատրիարքական տեղապահը ոչ ոքնում է Դպրեվանքի հոգևորականներին, նաև նոր կուսակրոնություն ընդունած աբեղաներին մեկնել այլ վայրեր աշխատելու, ոչ էլ օգնում է բարելավել օրեցօր վատթարացող վանքի կացությունը: Պատրիարքական տեղապահից բացի՝ Օրմանյանը օգնություն և խորհուրդ է խնդրում ավագ քահանա Հ. Մկրյանից, նաև նախկին պատրիարք, Արմաշի անփոփոխ վանահայր Խորեն Աշրգյանից: Նրանց պատմելով վանքի ծառայողների, Դպրեվանքի աշակերտների և ուսուցիչների ծանր վիճակի մասին՝ հայտնում է, որ 18 վարդապետ և մի ամբողջ դասարանի սաներ, որոնք ստացել են «հայերեն վկայական և տաճկերեն հայտագիր», Նիկոմեդիայում բանտարկված են: Չցանկանալով վատ արտահայտվել պատրիարքական նոր տեղապահի մասին՝ Դպրեվանքի տեսուչը նախկին պատրիարքին գրում է, որ ըստ երևույթին տեղապահը չի կարողանում Դպրեվանքի վիճակը քեթևացնել, մինչդեռ ինքը պատրաստ է ցրել բոլոր աշակերտներին, միայն թե նրանք սովից չմեռնեն: Օրմանյանը խորհուրդ է խնդրում Աշրգյանից, հայտնելով, որ «յօգուտ դպրեվանաց»՝ սիրով պատրաստ է ընդունել ամեն մի խորհուրդ: Անարդյունք են անցնում ոչ միայն Աշրգյանին ուղղված նամակները, այլև պատրիարքական տեղապահ Բ. Չամիչյանին ուղղված բազմաթիվ խնդրանքները: Օրմանյանը 1896 թ. հոկտեմբերին տեղեկացնում է վերջինիս, որ կառավարությունն արգելք է դրել ցրելու Դպրեվանքի վարդապետներին և աշակերտներին, և նրանց բոլորին սպառնում է սովամահությամբ, իսկ ձերբակալված աշակերտները դեռևս գտնվում են բանտում: Այդ օրերին պատրիարքական տեղապահը նամակով դիտորդություն է անում Դպրեվանքի տեսչին, թե ինչու ծանր պայմաններում Խաչվերացի օրը «չորս նորընծաներ քաղաղված են, առանց նկատի առնե-

լու դրամական անձկութեան պարագան»¹: Թվում է՝ պատրիարքական տեղապահն անտեղյակ էր Դպրեվանքի կանոնագրին և օրենքներին, որոնց մասին հայտնում է նրան փոխվանահայր տեսուչը: Օրմանյանը գրում է, որ ձեռնադրվածները երեք տարուց ավելի սարկավագ միաբան էին և ավելի բեռ էին վանքին. «վարդապետ միաբանը միջոց կ'ստանա անձին բաւելու և վանքին օգնելու»²: Իր վրայից հեռացնելով առանց տեղապահի գիտության ձեռնադրություն անելու նկատողությունը՝ Օրմանյանը հայտնում է, որ, Ազգային ժողովի Կենտրոնական վարչության 1892 թ. հուլիսին հաստատած կանոնադրության 8-րդ հոդվածի համաձայն, երեք դասարան ավարտածները սարկավագ են ձեռնադրվում, իսկ երեք տարի «սարկավագութիւն ընողները աբեղա ձեռնադրվում»³: Օրմանյանի հանձնարարությամբ Կ. Պոլիս է ճանապարհվում նրա տեղակալը՝ Դպրեվանքի փոխտեսուչ Նիկոլ Դուրյանը. ճանապարհին՝ Նիկոմեդիայում, կառավարական պաշտոնյաները նրան կանգնեցնում են և արգելում մեկնել Կ. Պոլիս: Բարդուղիմեոս Չամիչյանին հաղորդելով արգելքը՝ Դպրեվանքի տեսուչն ուղղակի խնդրում և աղաչում է՝ գորայդ ամենը՝ Դպրեվանքի տեսուչն ուղղակի խնդրում և աղաչում է՝ գործադրել իր բոլոր ջանքերը, միայն թե ցրվող աշակերտները չբանտարկվեն և հասնեն իրենց հայրական օջախները, իսկ վանքի միաբան հոգևորականների համար աշխատանքի տեղ գտնել մոտակա վիճակներում: Պատրիարքական տեղապահը ոչ մի քայլ չի ձեռնարկում Դպրեվանքի գործունեությունն ապահովելու համար: Աստիճանաբար ծանրանում է Արմաշի վանքի և Դպրեվանքի վիճակը: Օրմանյան հարկային վարչությունը (տեսչությունը) փաստաթղթեր է ուղարկում վանքի փոխվանահորն ու Դպրեվանքի տեսչին (Մ. Օրմանյանին)՝ պահանջելով մի քանի տարվա չվճարված հարկ՝ 650 ոսկու պարտք⁴: Տեղապահ սրբազանին ուղղված նամակին Օրմանյանը կցում է մեծ փաստաթուղթ՝ «ելեմուտքի վիճակ» և «Պարտուց ցուցակ», որտեղ մանրամասն նկարագրված էին վանքի ծանր վիճակը և իր հրաժարականի պատճառները: Նա փաստում է նաև, որ տեղի վարչական մարմինները վանքից պահանջում են

¹ Գ.ԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 11667:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ.ԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 11669:

XX ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՀՈՐԵԼՅԱՆՆԵՐԸ

Հայ մշակույթի զարգացման գործում իր ծանրակշիռ տեղն է ունեցել Մխիթարյան միաբանությունը, որն անգնահատելի գործունեություն է ծավալել երեք ուղղություններով.

1. Հայ մշակույթը և նրա համաշխարհային նշանակություն ունեցող գանձերը եվրոպական երկրներին ու նրա ժողովուրդներին ծանոթացնելու ասպարեզում:

2. Հայ ժողովրդին հաղորդակից է դարձրել եվրոպական զարգացած երկրների մշակույթին:

3. Նոր աստիճանի է բարձրացրել հայագիտության բոլոր բնագավառները, մեծ ներդրում ունեցել հայոց պատմության և պատմագրության, փիլիսոփայության, լեզվի, լեզվաբանության և բառարանագիտության, բնական գիտությունների, դրամագիտության զարգացման բնագավառում:

Այդ բոլորն իրականացվել է հայրենի եզերքից հեռու, երկրորդ փորիկ հայրենիք դարձած երկու տարբեր օջախներում, որոնք քեպետ, ճակատագրի բերումով, բաժանված էին, բայց հոգեպես միշտ միասին էին՝ սրբազործելով իրենց հիմնադրի՝ Մխիթար աբբահոր հիշատակն ու ավանդները: Այս երկու միաբանություններն էլ իրենց անգնահատելի ծառայությունն են մատուցել հայ մշակույթի համարյա բոլոր բնագավառներում: XX դար ոտք դրած համայն հայությունն ի խորոց սրտի իր խոսքն ուղղեց Աստծուն՝ շնորհակալություն հայտնելով Մխիթարյան երկու միաբանությունների գործունեության համար: 1901 թ.՝ դեռևս հուլիս ամսին, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը, համախմբվելով արքահայր Իզմատիոս Կյուրեղյանի շուրջը, հաղորդեց ի լուր աշխարհի, որ պատրաստվում է իր կազմավորման երկհարյուրամյակը նշել 1901 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ սուրբ Տիրամոր ծննդյան օրը՝ հիմք ընդունելով այն փաստը, որ 1701 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մխիթար Սեբաստացին իր շուրջն է համախմբել 7 դպիր և 4 աբեղա ու ստեղծել այս միաբանությունը, որի զաղափարը նրա մոտ ծագել էր Սևանա կղզու վանքում՝ Տիրամոր պատկերի առաջ աղոթելիս:

1901 թ. հուլիսին ստեղծվում է Կարգադրիչ մարմին՝ Հուսիկ Մեհրաբյանի ղեկավարությամբ և Եսայի Տայեցու մասնակցությամբ, ովքեր դավանանքային խտրության չղնկով՝ հրավերքներ են ուղղում ամբողջ հայության հոգևոր առաջնորդներին, հայտարարություններ տպագրում հայ և եվրոպական մամուլի բազմաթիվ օրգաններում՝ գտնելով, որ այդ միջոցառումը սոսկ վանական նկարագիր չունի և քանի որ շոշովում է համամարդկային, համաեվրոպական ու համահայկական խնդիրներ, ցանկացած անձ կարող է իր մասնակցությունը բերել այդ տոնախմբությանը: Հատուկ անվանական հրավիրագրեր են ուղարկվում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սկրտիչ Խրիմյանին, Հռոմի պապին, Կ. Պոլսի հայ առաքելական և կաթոլիկ պատրիարքներին՝ խնդրելով, որ եթե նրանք չկարողանան իրենց ներկայությամբ պատվել տոնակատարությունը, ասպա այնտեղ ուղարկեն իրենց ներկայացուցիչներին: Այդ հոբելյանի տոնակատարությանը Վենետիկի միաբանությունը նվիրեց մի ծավալուն աշխատություն՝ «Յիշատակարան երկհարյուրամյա յոբելինի Մխիթարեան միաբանութեան ի Վենետիկ 8 սեպտեմբերի 1701–1901 սեպտեմբեր 8» խորագրով: 218 մեծադիր էջերից բաղկացած «Յիշատակարանը» ամբողջական պատկերացում է տալիս իր ժամանակակցին և հետագա սերունդներին՝ այդ հանդիսավոր միջոցառման ընթացքի վերաբերյալ: Մասնակիցների ելույթները, հղված հեռագրերը, միաբանության անդամների գործունեության բացահայտումները, տոնակատարության ընթացքում հնչած զնահատականները արժևորում են միաբանության անցած 200-ամյա (այժմ արդեն՝ 300-ամյա) ուղին: Հայության առաջ նրանք բնորոշվում են իբրև «անձնուեր զինուորներ», որոնք «հիմնեցին մեր գրական շենքը եւ զայն հետզհետե վեր բարձրացնելու միջոցներ հայթայթեցին մեզի նախնեաց գրքերու հրատարակութեամբ, մեր դասական լեզուն, մեր պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը և հնութիւնները մշակելով, օտար մատենագրութեանց հրաշակերտները բարգմանելով... տպարաններ ու դպրոցներ բանալով, գիտական քերթեր հիմնելով, հայկական Ակադեմիա մը հաստատելով եւ մրցելով եվրոպացոց հետ՝ ինչքանի մեջ որ կարելի էր, ազդուելով անոնցմէ, իրացուցին անոնց ձիրքերը... առանց կորսնցնելու ազգային նկարագիրն ու ոգին: Այդ ամենը Թրին անոնք՝ անձնական ուժերով, անխառն օտար տարրերէ»:

Հորեյյանի տոնակատարության մասնակիցները համեստ և չափավոր արտահայտություններով գծում էին միաբանության անցած երկհարյուրամյա փշոտ ու տառապալից, բայց արգասաբեր ուղին: Առավել բարձրարժեքն օտարագգի մասնակիցների հնչեցրած գնահատականներն էին՝ ուղղված ոչ միայն միաբանության անդամներին, այլ նաև նրանց ծնող և սնող ժողովրդին: Այդ տեսակետից պետք է ընդգծել Վենետիկի պատրիարք, հռոմեական կաթոլիկալ Հովսեփ Սարտոյի խոսքը. «Եվրոպա՝ Արեւելքի կայարտի իրեն կրոնը եւ զարգացումը. այդ Արեւելքի հարազատ որդիներեն է հայ ազգը, որ հազարամեկ ճնշումներու ներքեւ չէ կորսնցուցած իրեն հստակ նկարագիրը, իրեն գեղեցիկ ձիրքերը, որոնցմով ինքը ներկա զարգացած Արեւմուտքին կը պատկանի, բան Արեւելքի»: Կարոյինալն այդ բացառիկ ազգի զավակներին մաղթում է հարյուրամյակների և հազարամյակների կյանք՝ ի պայծառություն իրենց ազգին և հայրենիքին, որովհետեւ «Հայաստանը մեր ամենուն Հայրենիքն է»: Միաբանության հուզված անդամները շնորհակալություն են հայտնում և աբբահոր շուրթերով խոստովանում, որ Վենետիկն էլ իրենց երկրորդ հայրենիքն է, որովհետեւ նրա «մայրական գորգուրանքով» են պահպանել իրենց գոյությունը: Այդ տոնակատարության ժամանակ տեղի է ունենում Մխիթար Սեբաստացու արձանի հիմնաքարերը՝ աբբահայր արք. Իգնատիոս Կյուրեղյանի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սկրտիչ Խրիմյանի ներկայացուցիչ, Եվրոպայի քեմի հոգևոր առաջնորդ Գեորգ Եպս. Յուրյուճյանի և Կ. Պոլսո հռոմեադավան հայոց պատրիարքի ներկայացուցիչ Ռուպյան եպիսկոպոսի անմիջական մասնակցությամբ: «Յիշատակարանը» հուզիչ պատկերացում է տալիս Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի մասնաճյուղի երկհարյուրամյա հորեյյանի տոնակատարության համահայկական և համաեվրոպական ընդգրկումների մասին: Եվրոպայի օտարագգի հոգևոր և քաղաքական գործիչների, աշխարհասփյուռ հայության տարբեր գաղթօջախների, մայր հայրենիքի երկու հատվածների հասարակական և հոգևոր գործիչների նամակները, հեռագրերը, գիտական արժևորումներն ու գնահատականները ներկայացնում են այն համակ սերն ու գորգուրանքը, որ ցուցաբերում են ողջ հայությունը և քաղաքակիրթ Եվրոպան՝ այդ միաբանության անդամների և նրանց ծավալած գործունեության նկատ-

մամբ: Ամենահուզիչն այն է, որ այստեղ ընդհանրապես չի խոսվում դավանական տարբերությունների, միաբանության տարբեր քերի տարածայնությունների մասին, այլ ընդգծվում է նրանց համամարդկային, համազգային գործունեության մեծ նշանակությունը: Պատահական չէ, որ հղած հեռագրերի մեջ առաջնակարգ տեղ է տրվում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության աբբահայր Արսեն Այտընյանի հեռագրին:

Աշխարհի տարբեր ծայրերից 300-ից ավելի հղած հեռագրերը սովորական հեռագրեր չեն, այլ յուրատեսակ գիտական զեկուցումներ, ընդարձակ մամակներ: Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր մշակութային կենտրոններ, հայկական գաղթօջախներ, հայ մամուլի տարբեր և բազմաթիվ օրգանների խմբագիրներ և աշխատակիցներ իրենց ջերմ վերաբերմունքն են արտահայտում միաբանության անդամներին: Այդ 300-ից ավելի հեռագրերից ամեն մեկն իր մեջ ամփոփում է 50-ից ավելի ստորագրություն: Հեռագրերի ջերմությունը չի եզրափակվում միայն բառերով, դրանք արտահայտվում են նաև նվիրատվություններով, որոնց մասնակիցները ոչ միայն մեծահարուստներ էին, այլև մշակութային օջախներ՝ Լազարյան ճեմարանի դասախոսական և ուսանողական կազմը, Ռիզայի հայ ուսանողությունը, հայկական բազմաթիվ վարժարանների ուսանողներ: Գորգեր, հարուստ գրականության հազվադեպ նմուշներով լի գրադարաններ, գեղարվեստական բացառիկ ներկայացնող կտավներ, որոնց մեջ առանձնացվում է Գ. Բաարժեր ներկայացնող կտավներ, որոնց մեջ առանձնացվում է Առանձնաշինջաղանի Սևանա լճի տեսարանը ներկայացնող կտավը: Առանձնապես շեշտվում է Գ. Գալիամաճյանի նվերը, որը բնորոշվում է որպես «ճարտարութեան և գիտուտի զարմանալի միաբանութիւն»: Կտավը պատկերում է Մասիսի ամենաբարձր գագաթը, նրա ստորոտին՝ Արարատյան բնաշխարհը, որի վրա իշխում է տիարության ոգին, տգիտությունն ու բռնությունը քեր առած բռնում են՝ իրենց ետևից գերանդիով մահ սիռելով և աշխարհն ավերակ դարձնելով: Այդ խորապատկերի վրա «Ալիշան, Դուրեան, Գամառ-Քաթիպա, Սրուանձտեանց, Ալ. Ծավրեան կը կողկողին ու կը զայրանան»: Նկարի խորքում պատկերված է Մխիթար աբբահայրը:

Նվիրատվություններ եղան նաև գումարներով: «Յիշատակարանը» (էջ 197-198) հրապարակում է նվիրատուների ցանկը և նվիրատվության

չավոր, իսկ բնդիանությունը գումարը հասնում է 10728,35 խոտալական դրամի միավորի:

Բոլոր զեկուցումների և ելույթների մեջ «Յիշատակարանը» առանձնապես ընդգծում է հայոց նահապետի՝ Դևոնդ Ալիշանի պատասխան հուզիչ ելույթը, ում կյանքի 70 տարիները միահյուսված էին այդ միաբանության գործունեությանը, և ով, ցավոք, իր մահկանացուն կնքեց տոնակատարությունից 2 ամիս անց՝ նոյեմբերի 9/22-ին: Արտակարգ հուզիչ է այն փաստը, որ այդ հոբելյանի տոնակատարությունը նշվեց ոչ միայն Վենետիկում, այլև Կոստանդնուպոլսում, Պարտիզակում, Դիարբեքի-րում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Կիպրոսի Ս. Մակարի վանքում, Ալսալցխայում, Աբասթումանում և բազմաթիվ այլ հայաբնակ վայրե-րում: «Յիշատակարանում» ոչ միայն թվարկվում են այդ վայրերի անունները, այլև տեղի բոլակիցները մանրամասն հաշվետվություն են ներկայացնում այդ տոնակատարությունների մասին:

Միաբանության հոբելյանին անդրադարձան ոչ միայն հայկական թերթերը և մամուլի այլ օրգաններ, այլև օտարերկրյա մամուլը: «Յիշատակարանը» մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում, թե իտալական, ֆրանսիական (գաղղիական), ռուսական, հունգարական, գերմանական, անգլիական մամուլի որ օրգանն ինչ հոդվածով է լուսաբանել այդ տոնակատարությունը: Փաստորեն, 110 տարի առաջ հրատարակված այդ «Յիշատակարանը» յուրահատուկ հաղորդակցության՝ կապի միջոց է դարձել պատմության քառուղիներում, և այսօրվա ընթերցողը դրա միջոցով ամբողջական պատկերացում է կազմում այդ իրադարձությունների մասին:

XX դարասկզբի երկրորդ հոբեյանը տասը տարի անց էր՝ 1911 թ., երբ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը հանդիսավոր պայմաններում նշեց իր կազմավորման 100-ամյա հոբեյանը, «Հանդես ամսօրեայ» ուսումնաթերթի 50-ամյակը և մեկ տարի անց, իբրև այդ տոնակատարությունների առիավատշյա, հրապարակվեց «Հուշարձան» գրական ժողովածուն: 450 մեծադիր էջերից կազմված այդ ժողովածուն իսկապես մի հոյակապ հուշարձան է գալիք սերունդների համար, և այսօր, երբ նշվում է այդ միաբանության ծննդյան երկհարյուրամյա տարելիցը, այն մեզ ամբողջական պատկերագրում է տալիս այդ իրադարձությունների

մասին: «Յուշարձանն» սկսվում է առաջաբանով, որի հեղինակն աքբահայր գերապատվելի Ներսես Ալիյանն է. նա էջերում բացահայտում է այն պարագաները, որոնք իրենց համդիսության պատճառ դարձան. «Մին կը շոշափեր միաբանութեան խանձարութիւնը, որ երկորդը անգամ Ավստրիական ոստանին մէջ կը գետեղուէր 100 տարի առաջ: Երկրորդը կավետէր միաբանութեան ընդհանրական Աքբայի՝ Գ-եր. Գ-րիգոր Աքբ-պիս. Գ-ովրիկեանի 50-ամեա յաջող տարիներու բոլորումը՝ այն օրէն ի վեր, երբ սուրբ օծմամբ քահանա բարձրելոյն կը կարգուէր եւ կը թևակոխէր գործնական ասպարեզը...եւ երրորդը կը յիշեցնէր միաբանութեան ուսումնաթերթին՝ «Հանդես ամսօրեայի» 25-ամեա բազմալոյին գործունէութիւնը ի նպաստ հայ գրականութեան»: Քանի որ չէր կարելի լռութեամբ մատնել այս երեք հոբելյանները, հայր Ալիյանը գտնում է, որ հրատարակված հոյակերտ «Հուշարձանն» ապագայի ընթերցողներին ոչ միայն հաղորդակից կդարձնի այս դէպքերին ու դէմքերին, այլ նաև «Հանդեսի» ու Եվրոպայի նշանավոր հայագետների մասնակցությամբ լոյս կընծայվի հոգվածների մի ընտրանի, որն իսկապես «յուշարձան» կդառնա ապագայի ընթերցողների համար: Այդ իմաստով ժողովածուի էջ 1-66-ը իսկապես կատարել է իր առջև դրված խնդիրը: Ժողովածուի էջ 1-66-ը ներառյալ մի մեծ տեսություն է՝ «Ակնարկ մը Վիեննական Սլսիքաբեան միաբանութեան հարիւրամեա գործունէութեան վրա»: Այն սկսվում է Սլսիքար աքբահոր կենսագրությամբ, ապա Կ. Պոլսում միաբանության հաստատումով տեղափոխվելը Մորեայի Մեքոն քաղաքը: Վիեննայի մասնաճյուղը ևս Սլսիքարյան միաբանության հաստատումը համարում է 8-ը սեպտեմբերի 1701 թ.: Ակնարկն ունի ենթաբաժիններ, որոնք առանձին-առանձին քննարկում են միաբանության գրական գործունէությունը, վերլուծում սկզբից Վենետիկի, ապա Վիեննայի մասնաճյուղերի, հրատարակած աշխատությունները՝ տարբերակում չղնելով նրանց միջև, հավասարապես բարձր է գնահատում նրանց կատարած գործը, ընդգծում նրանց հաջողությունները դասական հայերենի կատարելագործման, տարբեր բառարանների հրատարակության, աստվածաբանության, տության զարգացման, պատմագիտության, աստվածաբանության, հոգևոր գրականության, փիլիսոփայության, ընդհանուր և ազգային պատմության ուսումնասիրողների կատարած գիտական սխրանքների

բնագավառում, մանրամասն բացահայտում միաբանության հոգևոր հայրեր, ականավոր գիտնականներ Ռաֆայել Ռոզոնյանի, Պողոս և Դևոնդ Հովնանյանների, Հովսեփ Գաբրելյանի, Մադաթիա Գարագաշյանի, Փիլիպոս Շամճեյանի, Արսեն Այտնյանի գործունեության բնագավառները (բոլորին բվարկել և նրանց հրատարակած աշխատությունները քննարկել հնարավոր չէ): Թվարկածս անձնավորություններին ու նաև բազմաթիվ այլ գիտնականներին նվիրված են առանձին հոդվածներ, տրված են դիմակարները, վերլուծված նրանց գործունեությունը, նշված հրատարակած աշխատությունները, նույնիսկ օտարազգի գիտնականների գնահատականները: Մի օրինակ. մանրամասն վերլուծված է Արսեն արք. Այտնյանի գիտական գործունեությունը, լեզվաբանության և քերականության բնագավառում կատարած նրա ներդրումը, աշխարհաբարի և գրաբարի սլաքբարի արտացոլումը, ուր գիտնականը գալիս է այն եզրակացության, թե «գրաբար կատարած արդեն իսկ շրջանը, հարկ է բանասիրաց քով մնալ եւ աշխարհաբարը՝ իբրեւ ժողովրդական բարբառ, ընտրել նոր գրականութեան լեզու, խնամել եւ մշակել»:

1895-ին նշվեց նրա գործունեության 50-ամյակը, իսկ 1902-ին, երբ մահացավ, Վիեննայի քաղաքապետությունը գրեց. «Այտնեանով այնպիսի մարդ մը կը պակասի, որուն գուգակշիռ երկրորդ մը՝ դարեր չեն կրնար յառաջ բերել»: Ակնարկում մեծ անդրադարձ է կատարվում հայր Կոնստանտին Սիպիլյանի գործունեությանը՝ իբրեւ «ամշակ գիտական մի ճյուղի», ով դրամագիտությանը նվիրված մեծ ներդրում ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանի Ռուսիայի արքայատոհմի դրամների հայտնաբերման և նրանց մասին ընդարձակ հոդված-ուսումնասիրություն գրելու մեջ:

Հետաքրքիր բաժին կա նաև՝ նվիրված Մխիթարյան տպարանի գործունեությանը՝ հիմնադրման օրվանից մինչև 1901 թ.: Ընդգծված է նրա հրատարակած 21 հայերեն ատլասների նշանակությունը, ավստսանքով նշված, որ հրատարակել է ավելի շատ օտար լեզուներով (2000 հատոր), քան հայերենով (500 հատոր), սակայն տպարանն ունի հայերեն գրերի 70 տառատեսակ, և հայերեն տպագրված գրքերն աչքի են ընկնում «տպագրական արուեստի մեծ նրբութեամբ» (Հուլարձան, էջ 46): Այդ տպարանում են լույս տեսել միաբանության անդամների նշա-

նավոր աշխատությունները, «Եվրոպա» շաբաթաթերթը, «Հանդես ամսօրեան», տարբեր բառարաններ, 1837 թ.՝ 25, իսկ 1893 թ. 50 լեզվով լույս տեսավ «Որ օրինես զայնոսիկ» աղոթքը: Ակնարկում բավականին հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում «Մխիթարեան մատենադարանը» (էջ 47-49) բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ Տրիեստում հավաքված գրքերի փոքր մասն է հաջողվում բերել Վիեննա: Սակայն տեղում միաբանությանը հաջողվում է գնել Վեդաբավորաց վանքի 8000 հատոր մատենաշարը, ապա տեղի «Քարձրապաշտոն անձանց» նվիրատվություններով ստեղծում հոգևոր մատենադարան: Դեռ 1863 թ. մատենադարանն ուներ 63.000 հատորներ, որոնցից հայերեն էին 11.000-ը: Մատենադարանում պահվում էին նաև 460 հայերեն քերք, եվրոպական հեղինակների՝ հայերի մասին գրված 1900 հատոր, 950 հայերեն ձեռագիր, նաև փոքր քվով հունարեն, լատիներեն, ասորերեն, արաբերեն, դպտերեն, վրացերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն (գաղղիերեն) ձեռագրեր: Հակոբ Տաշյանը 1895 թ. կազմել և հրատարակել է հայերեն ձեռագրաց ցուցակը՝ 1500 էջ ծավալով:

Ակնարկի հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է եղել միաբանության բանգարանը՝ հանքաբանական, կենդանաբանական, բուսաբանական, բնագիտական, հնախոսական, ազգագրական և դրամագիտական հավաքածուներով, որոնք ցուցադրված են երեք սրահներում: Առաջին սրահում հանքաբանական հարուստ հավաքածուն էր՝ 18.000 նմուշով, նաև խեցիների 7000 կտորից բաղկացած հավաքածուն: Աղբատ էին համարվում բուսաբանական և կենդանաբանական բաժինները: Երկրորդ սրահն ամբողջովին հատկացված էր բնագիտությանը, քիմիայի և ֆիզիկայի փորձերին: Երրորդ սրահը նվիրված էր հնախոսական (արխեոլոգիական), ազգագրական ու դրամագիտական հավաքածուներին: Կային 4000 տարվա հնության 2 եգիպտական մումիա, բազմաթիվ արձաններ, իրեն հայկական քանդակներ և մեծադիր յուղանկարներ: Մեծ ուշադրություն էին գրավում Կոնստանտին Սիպիլյանի, Սիմոն Անտոնյանի և Գրիգորիա Գալեմբերյանի ջանքերով ստեղծված դրամագիտական հավաքածուները, որտեղ կային 16.000-ից ավելի հին դրամներ, հազվադեպ օրինակներ, ամենահարուստը և ակնառուն 3000 կտոր ռուբինյան հայկական դրամների հավաքածուն էր: Այդ բաժնում կար նաև սարքա-

կան, հայ Արշակունյաց, սասանյան, հին հունական, հռոմեական, բյուզանդական, արաբական, օսմանյան, արևելյան պետությունների 1500 և արևմտյան երկրների 4000 հնադրամ: Ինչպես տեսնում եք, բանգարանն արտակարգ հարուստ էր և պատիվ կրերեր ոչ միայն միաբանության, այլ նաև ցանկացած պետության: Ակնարկի մյուս բաժինը նվիրված է միաբանության մասնաճյուղի հիմնադրման ուղղությամբ գործադրած ջանքերին: Դեռևս 1819-ին փորձեցին սկիզբ դնել «Ծանոթութիւնք վաճառագիտութեան» քերթին, որն ընդունելություն չգտնելով՝ առաջին համարից հետո դադարեց: Երկրորդ ձեռնարկը եղավ 1847-ին, երբ Հակոբ Չելեպի Տուգյանի խորհրդով և հորդորով ձեռնարկեցին «Եվրոպա» շաբաթաթերթի հրատարակությունը՝ գիտական-բանասիրական և քաղաքական բաժիններով: 11 տարի անց՝ 1858-ին, զգացին, որ քաղաքական լուրերի կարիքը չկար, այդ ժամանակ էլ շաբաթաթերթը դարձավ երկշաբաթաթերթ, իսկ 1863-ի վերջին ընդհանրապես դադարեց նրա հրատարակությունը: Միաբանությունը «Եվրոպայի» գլխավոր արդյունքն է համարում, որ նրա էջերում աշխարհաբարը մաքրվեց «օտարություններից և ուսուկաբանությունից», բարձրացավ գրական լեզվի մակարդակը: 1886 թ. Միաբանությունը ձեռնարկեց մի նոր ամսաթերթ՝ «Հանդես ամսօրեայ-բարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական» անվանումով: Ուներ մի քանի բաժին՝ պատմություն, բանասիրություն, արվեստագիտություն, տնտեսագիտություն, նույնիսկ՝ վիպագրություն և քաղաքագիտություն: Ընթացքում այս բաժինները վերացան, և այն դարձավ հայագիտական ուսումնաթերթ. միաբանության 100-ամյա տարելիցին նշվում էր դրա 25-ամյակը: «Հանդես ամսօրեային» քրթակցել են բազմաթիվ անվանի հայագետներ՝ Նիկողայոս Ադոնց, Արշ. Ալպոյաճյան, Հրաչյա Աճառյան, Ստ. Մալխասյան, Գրիգոր Խալաթյանց, Առաքել Սարուխան և ուրիշներ, դրանց շարքում նաև՝ բազմաթիվ օտարագիտական հայագետներ: «Հանդես ամսօրեան» մինչև օրս էլ շարունակում է իր երթը: «Հուշարձանի» ամենաձանրակշիռ բաժինը, որն ընդգրկում է մոտավորապես 350 էջ, օտարագիտական և հայ գիտնականների 40 հոդված ուսումնասիրություններն են (Գալեմբերյան, Նորայր Բյուզանդացի, Վերեր, Գր. Խալաթյանց, Կոմիքեր, Անտուան Սեյյե, Ստ. Մալխասյան, Հ. Աճառյան, Մարկվարտ, Ալիյան, Ստրիգովսկի, Կ. Բասմաջյան, Բ. Կյուլեսերյան և շատ ուրիշ-

ներ. ինչպես նշեցի, 40 հոդված, 40 անվանի հեղինակ և 40 շատ հետաքրքիր հարցեր ու պատասխաններ): Դա իսկապես մի փառահեղ հուշարձան է, որ պատիվ կրերի ցանկացած գիտական հիմնարկության: Վերջում ցանկանում են նշել, որ այս երկու հոբելյանների և կարեւոր ժողովածուների մասին տեղեկություն են ստացել՝ շնորհիվ մի այլ ծանրակշիռ հայագետի՝ Մաղաթիա Օրմանյանի, որի «Ազգապատում»-ի Բ և Գ հատորներում հեղինակը բազմաթիվ անգամ վկայակոչել է այս ժողովածուները, աշխատությունները: Օրինությամբ և շնորհակալությամբ հիշելով Վեներիկի և Վիենայի Մխիթարյան միաբանության մեր հայրենակիցներին՝ երախտիքի խոսք ուղղենք նաև Մ. Օրմանյանի հիշատակին, որի ծննդյան 170 տարելիցն է այս տարի:

Քրիստոնյա Հայաստան, 2012, № 2-3:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ՄԱՂԱԹԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Երկարատև և դժնդակ պատմության ընթացքում Հայոց Եկեղեցին ապրել է վերելքներ ու վայրէջքներ, ունեցել անկախ պետականություն՝ մեծ ու փոքր տարածքներով, ականատես եղել պետականության կորստին և վերահաստատմանը, այդ բալթով հանդերձ մնացել իր ժողովրդի պահպանման ու ամուր հենարանը: Պետականությունից զուրկ հայության համար Հայոց Եկեղեցին հաճախ կատարել է նաև աշխարհիկ իրավասություններ, և հայ ժողովուրդը, ի դեմս նրա տեսել է իր հզոր պաշտպանին: Աշխարհի քրիստոնյա երկրների մեջ Հայ Եկեղեցին պահպանել է իր բարձր պատիվը, հավատարիմ մնացել առաքելական հնագույն եկեղեցու ավանդույթներին:

Մահմեդական բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի հարձակումների պատճառով իր պետականությունը կորցրած հայությունը հաճախ է իր հայացքը հառել քրիստոնյա Եվրոպային՝ նրանից սկսելով օգնություն: Հայոց Եկեղեցու անվանի հայրապետները (Միքայել Սեբաստացի, Հա-

կոբ Ջուդայեցի և այլք) օգնության խնդրանքով պատվիրակություններ են ուղարկել եվրոպական պետություններ, բայց այնտեղ Հռոմի պապը օգնության դիմաց առաջարկել է ընդունել կաթոլիկություն, փոխել դավանանքը: Բազմաթիվ հասարակական գործիչներ (Իսրայել Օրի, Հովսեփ Էմին և այլք) իրենց հայացքը հառել են հեզիտոն հեղուացող հյուսիսային հարևանին՝ քրիստոնյա Ռուսաստանին, սակայն նրանց պատասխանը միշտ բխել է իրենց ծավալապաշտական ձգտումներից և Հայաստանը եղել է շահարկման առարկա:

Դարեր շարունակ, չնայելով իրենց քաղաքական անբարեխոյս վիճակին, Հայոց Եկեղեցին և հայությունը հավատարիմ մնացին իրենց ավանդույթներին և դավանաբնին, ոչ մի գնով չխաբվելով հզոր պետությունների խոստումներից: Այդ հանգամանքը խիստ գայրացնում էր հունադավան, առավելապես կաթոլիկ հովվապետներին, և նրանք իրենց երկրներում հայադավան, ազգային առաքելական ուղղափառ եկեղեցին ներկայացնում էին իբրև հերձվածող, աղանդավորական եկեղեցի: Եվրոպական տարբեր ղեկավարները չէին հանդուրժում, որ պետականությունը կորցրած, փոքրաքանակ մի ժողովուրդ ինքնուրույն դավանանք ունի և աշխատում էին սեպ խրել, խախտել այդ ժողովրդի միասնությունը: Դա նրանց երբեմն հաջողվում էր: Արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ. Պոլսում, որտեղ գոյություն ուներ մեծ հայկական համայնք, կաթոլիկներին հաջողվեց պառակտել համայնքի միասնությունը, ստեղծվեց առանձին կաթոլիկ համայնք, որը թուրքական պետական վարչական ապարատի կողմից ստացավ «կաթոլիկ միլեթի» անվանումը: Իզուր էին համազգային գաղափարների տեր հայ և կաթոլիկ դավանանքի մշակութային գործիչները միասնություն քարոզում (Տուր ինձ քո ձեռքը, եղբայր եմք մենք), բանաստեղծություններով ոգեշնչում տարբեր դավանանքների հայերին միասնության գաղափարները: Պառակտում է առաջանում նույնիսկ հռոմեադավան հայերի շրջանում. հասունյան և հակահասունյան պայքարը այդ պառակտման ցայտուն դրսևորումն էր: Մի խումբ հայ կաթոլիկներ դիմագրավում են պապականությանը, հռոմեադավան հայերին կաթոլիկության մեջ ձուլելու, ազգային արմատներից հեռացնելու քաղաքականությանը: Դրանցից էր Հռոմի աստվածաբանական կանոնի անդամ, հռոմեադավան ընտանիքում ծնված, Հռո-

մում բարձրագույն կրթություն ստացած Մադաքիա Օրմանյանը, որն ուժգին պայքար է ծավալում հռոմեադավան հայությանը ձուլելու քաղաքականության դեմ: Այդ պայքարի արտահայտությունն են դառնում 1870 և 1872 թվերին խոսկերեն լույս տեսած «Հայ արեւելեան կաթողիկեայր» և «Ռեւերստորուս կամ Հայք եւ պապութիւն» աշխատությունները և դրանց գաղափարական շարունակությունը՝ 1872 եւ 1873 թթ. ֆրանսերեն լույս տեսած «Արեւելեան կաթողիկեաց կրօնական ազատութիւնը եւ քաղաքական իրաւունքները», «Վատիկան եւ Հայք»¹ գործերը, որոնք անցան պապական արգելված գրքերի շարքը: Հռոմում Կաթոլիկ Եկեղեցու վարդապետ օծված Մ. Օրմանյանը 1876 թ. գալիս է Կ. Պոլիս եւ որոշում իր կապերը խզել Վատիկանից, վերադառնալ Հայ Եկեղեցու գիրկը: «Հռոմեադաւանութենէ հեռանալու միտքը իմ վրա ոչ կիրքի մը վայրկեանական որոշում եւ ոչ շահադիտութեան կեղծիք էր, այլ երկար աւտեն խորհում եւ կշռում, եւ խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»²: 1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին գրեթե «ժողովրդական ցույցի» կերպարանքով 75 հռոմեադավանի հետ (30 կին 45 տղամարդ) Օրմանյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի քաջալերանքով վերադարձավ Հայ Եկեղեցու գիրկը եւ ստացավ ծայրագույն վարդապետության աստիճան: 1880 թ. ապրիլին Օրմանյանն ընտրվեց Կաթիկի հոգևոր առաջնորդ³: 1886 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Թեղուտցու կողմից մի քանի արժանավոր հոգեւորականների հետ նա օծվեց եպիսկոպոս: Դեռեւս Հռոմում Աստվածաբանական կանոնի անդամի կոչում ստացած Օրմանյանը քաջատեղյակ էր ընդհանրապես քրիստոնեության, մասնավորապես Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությանը: Դրա շնորհիվ եւ Հայոց Հայրապետի քաջալերանքով նորընծա եպիսկոպոսը 1886 թ. «Արարատ» ամսագրում հոդվածաշարով լույս ընծայեց «Արոռ Հայաստանեայց» աշխատությունը, որը շուտով լույս տե-

¹ Տե՛ս Հ. Ճ. Միրունի, Օրմանեան եւ իր ժամանակը. «Էջմիածին», 1961, Եր., էջ 37:

² Մ. Օրմանյան, Խոիք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 6:

³ Մեր խնդրից դուրս է անդրադառնալ նրա առաջնորդական գործունեությանը եւ մասնակցութեանը «Պաշտպան Հայրենյաց» ազատագրական գաղտնի կազմակերպության գործունեությանը: Այդ մասին տե՛ս Ռ. Փ. Հովհաննիսյանի արժեքավոր աշխատությունը:

սով իբրեւ առանձին աշխատություն¹: Անգամ հալանցիկ ծանոթությունն այդ գրքույկին (93 էջ, 14 գլուխ) հաղորդակցում է մեզ նորրո՞ծա եպիսկոպոսի աստվածաբանական հսկա գիտելիքների սլաշարին: Առաջին վեց գլուխներում տալով Հայ Եկեղեցու նախալուսավորչյան շրջանի քրիստոնյա եպիսկոպոսների գործունեությունը, բացատրելով, «եկեղեցական դասակարգությունը», կաթողիկոսական աստիճանի առանձնահատկությունը, Մեծ ու Փոքր Հայքերի առաքելական հաստատությունների գոյությունը, հեղինակն անդրադառնում է Հայ Եկեղեցու եւ մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների հարաբերություններին: Այդ գրքույկում աստվածաբան հոգեւորականը հանդես է բերում գիտելիքների արտակարգ լայնություն եւ խորություն: Այդ իմաստով առավել հետաքրքիր է աշխատության Զ («Առաքելական հաստատություն») գլուխը, որտեղ անդրադառնում է առաքյալների եւ նրանց հետնորդների գործունեությանը: Անդրադառնալով հայ եւ քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների փոխհարաբերությունների փաստերին, Մ. Օրմանյանը պատմական հետազոտությունների հիման վրա, հնագույն հայ եւ այլազգի պատմիչների վկայություններով ապացուցում է Հայ Եկեղեցու անկախությունը բոլոր հնավանդ եկեղեցիներից: Բացահայտելով, որ Գրիգոր Լուսավորչից առաջ մենք ունեցել ենք այլ բարձրաստիճան հոգեւորականներ, որոնք սերտորեն կապված էին Թաղեոս եւ Բարդուղիմեոս առաքյալների գործունեությանը, Օրմանյանն ապացուցում է, որ թեւ Գրիգոր Լուսավորչի՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունած Հայաստանի առաջին Կաթողիկոսը, հայրապետության աստիճանն ստացել է Կեսարիայում, բայց մինչ այդ քրիստոնեությունը լայն ծավալ էր ընդունել Հայաստանում եւ չնայած պետական-վարչական հալածանքներին, նա աստիճանաբար ընդլայնում էր իր գործունեության շրջանակները: Հայ եւ օտար հնագույն պատմիչների վկայություններով Օրմանյանն առանձին գլուխներում անդրադառնում է Հայոց Եկեղեցու եւ Կեսարիայի, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսի ու Հռոմի եկեղեցիների փոխհարաբերությունների հարցերին², ապացուցում, որ

չնայած Հայ Առաքելական Եկեղեցին ձգտել է բարի դրացիական փոխհարաբերություններ հաստատել նշյալ քրիստոնյա եկեղեցիների հետ, բայց միշտ եղել է ազատ եւ անկախ եկեղեցի, երբեք չի ենթարկվել այլ քրիստոնյա եկեղեցու եւ պետության, հավատարիմ է մնացել իր հնավանդ սովորույթներին: Համեմատելով այդ բոլոր եկեղեցիների հոգեւոր աստիճանները, Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ ոչ մի եկեղեցու ամենաբարձրաստիճան հոգեւորականը (մետրոպոլիտ, արքեպիսկոպոս, էքզարք, պատրիարք, Կ. Պոլսո տիեզերական պատրիարքություն եւ Հռոմի պապություն) չունի ձեռնադրության կանոն եւ միայն «Հայաստանեայց Եկեղեցույ կաթողիկոսութիւնն է», որ տրվում է մյուռոնի օծմամբ եւ անվանվում է «օծեալ Հայրապետ»: Հայ Եկեղեցու նվիրյալ հոգեւորականը համեմատելով բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների գործունեությունը բավականին աներկյուղ, հաստակամ եւ արտակարգ անաչառ զնահատում եւ ապացուցում է, որ Հայոց Եկեղեցին իր հավատի պարզությամբ, հնավանդ դավանությամբ եւ կանոնադրության պահպանությամբ միշտ զրավել է առաջնակարգ տեղ. «Քրիստոսեան եկեղեցեաց ամեն ճիւղերէն աւելի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին անտխտեղ եւ անաղարտ կը պահէ նախկին դարուց հաւատքը, նախկին դարուց դաւանութիւնը, նախկին դարուց հիմնական կանոնները»¹: Չնայած «հզորագոյն եւ բազմագոյն» քրիստոնեական եկեղեցիների գոյությանը, դարերի ընթացքում վերջիններս նոր կերպարանք տվին հնին եւ այնպիսի փոփոխություններ կատարեցին իրենց կանոնադրության մեջ, որ լուսաբանելու փոխարեն ամեն ինչ եղծեցին եւ «աստուածաշունչ պատգամները խեղաքիւրեցին»: Իսկ մեր հնավանդ եկեղեցին «երկարատեւ դժուարին ժամանակների» եւ «ղժպիի պարագաների» պայմաններում անգամ «... իբրեւ գփինիկ հրաշալի, որ իւր իսկ աճիւնէն կեանս կստանայ»², - ահա Օրմանյանի եզրակացությունը: Դարերի ընթացքում հառնող եւ վերածնվող փյունիկի հետ է համեմատվել ոչ միայն մեր եկեղեցին, այլեւ մեր երկիրը եւ մեր ժողովուրդը: Մաղաքիա Օրմանյանի «Աքոռ Հայաստա-

¹ «Աքոռ Հայաստանեայց» գրեց Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան, առաջնորդ Կարնոյ, Վաղարշապատ ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի 1886-Ռ-ՅԼԳ, հրամանաւ Տ. Տ. Մակարայ Վեհափառ սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:
² Տե՛ս Անդ, է, Թ, Ժ գլուխները:

¹ Անդ, էջ 90:

² Անդ, էջ 91:

նեայց» աշխատությունը մեծ արձագանք առաջացրեց ոչ միայն Արեւելյան, այլև Արեւմտյան Հայաստանում¹:

Մի ամբողջ տարի էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում աստվածաբանություն եւ հոգեւոր այլ առարկաներ դասավանդող Օրմանյանն արժանացավ ցարական կառավարության քաղաքական անվտանգությանը եւ չնայած Մակար Կաթողիկոսի ջերմ պաշտպանությանն ու համառ պնդումներին, հեռացվեց էջմիածնից, ընդհանրապես Արեւելյան Հայաստանից՝ օտարահպատակ (թուրքահպատակ) լինելու պատրվակով: Սակայն, Արեւմտյան Հայաստանում նա չկարողացավ վերստին ստանձնել իր նախկին պաշտոնը՝ Կարինի հոգեւոր առաջնորդությունը, որովհետեւ «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության հայտնաբերումը թուրքական կառավարության կողմից, նրան դարձրել էր քաղաքականապես անբարեհույս նաեւ թուրք պետական ապարատի աչքում: Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքն էր Խորեն Աշրգյանը, որը 1888 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում գումարեց եպիսկոպոսների հավաք Հայ Եկեղեցու բարեկարգության հարցերը քննարկելու նպատակով: Տարբեր առաջարկությունների հետ հնչեց նաեւ Մ. Օրմանյանի կարեւոր առաջարկությունը՝ եկեղեցու բարեկարգությանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ անհրաժեշտ է պատրաստել զարգացած եւ կրթված հոգեւորականություն: Միաձայն ընդունված առաջարկն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր Դպրեվանք բացել: Ամենահարմար վայրը համարվեց Կ. Պոլսին մերձակա Արմաշի վանքը, որի վանահայրը նորընտիր պատրիարքն էր: Երեք հարյուր տարի գոյություն ունեցող վանքը (ԺԷ. դարից) միշտ եղել էր կրթական օջախ: Վանահայրության փոխանորդ դարձած Մադաքիա եպս. Օրմանյանը հայ մեծահարուստ Աբիկ Ունճյանի օժանդակությամբ 1889 թ. սեպտեմբերին Արմաշում Դպրեվանք բացեց՝ աշխատանքի երկրորդ տարում իրեն աջակից ունենալով երիտասարդ վարդապետ Եղիշե Դուրյանին: Տեղում բացվեց եկեղեցական բարձրագույն ուսումնարան, որտեղ ուսուցման առաջին երեք տարին հավասարեցված էր լրիվ միջնակարգ դպրոցի ծրագրին. այն ավարտողները կարող էին

¹ ՀՀ ԱԱ ֆ. 56-ի, ցուցակ 7-ում ցոնվում է թիվ 868 մեծ գործը, որը ցույց է տալիս քնինչ արձագանքներ է ունեցել այդ աշխատությունը եւ ինչպես տարբեր վայրերից նամակներ են ստացվում այդ աշխատությունն իրենց առաքելու խնդրանքով:

ուսուցչություն անել¹: Հաջորդ երեք տարին կրոնական բարձրագույն կրթություն էր տալու սաներին: Արտակարգ բարձր էր հայագիտական առարկաների դասավանդումը: Դպրեվանքն արդարացրեց իր վրա դրած հույսերը: Մի քանի տարի անց՝ 1895 թ. վարդապետական քեզներկայացրին 7 սան, 1896-ին՝ հինգը, իսկ մի տարի անց՝ եւս մեկը: Կուսակրոն հոգեւորական դարձած այդ 13 հոգին կարողացան աճեցնել նոր սերունդ, որը հասավ նվիրապետական բարձր պաշտոնների²:

Արդուլիսամիտյան կոտորածների, ազատագրական շարժման ալիքի բարձրացման, ինքնապաշտպանական մարտերի ուժգնացման եւ հայ ազգային կուսակցությունների պատասխան ելույթների պայմաններում տեղի ունեցած պատրիարքական ընտրությունների ժամանակ Գաբրիել Նորատունկյանի, Տիգրան Յուսուֆյանի սատարումով պատրիարք ընտրվեց Մադաքիա Օրմանյանը, որի 1880-ական թթ. ծավալած ազգասիրական գործունեությանը տեղյակ էր արյունախում սուլթանը:

Երկար ու ձիգ պատրիարքական գործունեության շրջանում (1896–1908 թթ.) Օրմանյանը կարողացավ վարել հավասարակշռված քաղաքականություն, այդ ընթացքում տեղի չունեցան զանգվածային կոտորածներ, պատեհ առիթներով ներկայացրած իր հրաժարականներով նա զսպում էր սուլթանի ոտնձգությունները, մյուս կողմից՝ չափավորում էր ազգային կուսակցությունների անխռիմ քայլերը, արժանանալով նրանց բացասական վերաբերմունքին, հաճախ էլ՝ կազմակերպված տարբեր մահափորձերին: Սակայն այդ բոլորը չէին ազդում պատմագիր եւ պատմաբան Օրմանյանի գիտական գնահատականների վրա, որն իր աշխատություններում ժխտելով բազմաթիվ պատմաբանների եւ ժամանակակիցների գնահատականները՝ քե ազատագրական շարժումները, ժողովրդական հուզումները եւ ազգային կուսակցությունների գործողությունները պատճառ դարձան արդուլիսամիտյան կոտորածներին, նա

¹ Տե՛ս «Արմաշու Դպրեվանքի 25 ամեայ յոբելեանին առիւ», 1889–1914», Կ. Պոլիս, 1914:

² 25 տարվա ընթացքում Դպրեվանքի 221 շրջանավարտից 39-ը միայն ընդունեցին հոգեւոր կոչում, բայց այդ կոչում ընդունածները եղան Արեւմտյան Հայաստանի տարածքի օրինակելի կուսակրոն հոգեւորականները («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, Երեւան, 1981, էջ 774):

անվարան եւ բացահայտ հայտարարում է, որ սխալ է ընկալվում սլատ-
ճառահետեւանքային կապը, ընդհակառակը, ազգային ճնշումները, հա-
լածանքները, զանգվածային կոտորածները պատճառ դարձան ազա-
տագրական շարժման ալիքի բարձրացման:

Պատրիարքական 12 տարիները գիտնական Օրմանյանից խլեցին
մեծ ժամանակ եւ ավարտվեցին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջու-
մով, երբ Ազգային ժողովի անդամները եւ կուսակցությունների ներկա-
յացուցիչները նրան ստիպեցին հրաժարական տալ՝ մեղադրանք ներ-
կայացնելով իբրեւ դատի ենթակա ամբաստանյալ¹: Չորս տարի շարու-
նակ (1908 թ. հուլիսից մինչեւ 1913 թ. սկիզբը) տեւած դատական քաշք-
շուկների ընթացքում Օրմանյանն զբաղվում էր իրեն ամենից հաճելի եւ
հարազատ գիտական գործունեությամբ: Հասարակական կյանքից լիտ-
վին մեկուսացված գործիչը ոչ թե ճիգեր էր գործադրում արդարանալու
համար, այլ զբաղվում էր գիտությամբ, հոգետը եւ պատմական արժեք-
ների գնահատությամբ: Այդ տարիները գիտնական պատմաբանի եւ
Հայ Եկեղեցու տարեգիր Օրմանյանի գործունեության ամենափայլուն
շրջանն էր: 1909 թ. հունվարին նա ավարտեց «Համապատումը»՝ չորս
ավետարանների մեկնությունը, դրանց համեմատությունը, արտակարգ
բացատրություններով: Այն լույս տեսավ 1909 թ. փետրվարին: Ժողովր-
դի մեջ լայն ընդունելություն գտնելու շնորհիվ 1911 թ. այն վերահրատա-
րակվեց: Աշխատության նախաբանում հեղինակն ընդգծում է իր նպա-
տակը, նշելով որ Ավետարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվողները
«բազմազան ուղղություններ եւ նպատակներ ունեցած են»², ոմանք ցան-
կացել են պայքարել Ավետարանի դեմ, գտնել թերությունները, մյուսնե-
րը՝ «ջատագրվական դեր են ստանձնել», Օրմանյանը բացահայտում եւ
ընդգծում է իր նպատակը: Բանի որ չորս Ավետարաններից ամեն մեկը
հաճախ իրարից անկախ գործողություններ է պարզաբանում, կարիք է
զգացվում իրար հետ համեմատելով լուսաբանել տարբերությունները եւ
գոհացնել ընթերցողին: «Համապատումի» մեջ եւս ընդգծվում է Օրման-
յանի ոչ միայն աստվածաբանական, այլեւ պատմական գիտելիքների
բարձր մակարդակը: Ամեն մի դեպքը, Բրիտանի կյանքի ամեն մի իրա-

դարձությունը հեղինակը տալիս է չորս Ավետարանների մեկնությամբ,
ապա հավելում իր կարծիքը, նշում ամեն մի Ավետարանի դրական
հատկանիշներն ու իր կարծիքով դարերի ընթացքում նրանց մեջ հայտն-
ված հավելումներն ու թերությունները: Կատարելով ծանրակշիռ աստ-
վածաբանական աշխատանք, գիտնական-աստվածաբան հոգետա-
կանը հմտությամբ արժեւորում է իր կատարած աշխատանքը. «Ձանք
դրում եւ բոլոր կարեւոր տեղեկությունները ամփոփել, որով ընթերցողը
պիտի գտնե ոչ միայն պատմական, վարդապետական, դաւանական եւ
բարոյական տեսութիւններ, այլեւ ժամանակագրական, տեղագրական,
հնախօսական, գրչագրական եւ լեզուաբանական տեղեկութիւններ,
նախնական եւ գլխաւոր փափագը եղած է Աւետարանները ժողովրդա-
կանացնել, այսինքն՝ Աւետարանները հաւատացեալ ժողովուրդին ձեռն-
հասութեան եւ կարողութեան յարմարացնել»¹: Նա իր կարեւոր նպա-
տակներից մեկն է համարում Հայոց Եկեղեցին երոսպական հասարա-
կությանը ծանոթացնելը, որպէսզի նրանց մեջ վերանա Հայ Եկեղեցու
մասին տարածված բոլոր կարծիքը: Ամբաստանյալ, հասարակությունից
մեկուսացված Օրմանյանը ձեռնամուխ եղավ «Հայոց Եկեղեցին եւ իր
պատմությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը եւ ներ-
կայ կացությունը» աշխատության շարադրմանը: Բանի որ հեղինակը գե-
րազանց տիրապետում էր ֆրանսերենին, աշխատությունն առաջին ան-
գամ լույս տեսավ 1910 թ. հենց ֆրանսերեն, գիտնական Բերտրան Բա-
րեյլի առաջաբանով: Գրքի հրատարակությունն ստանձնեց Փարիզի
հրատարակիչներից Էրնեստ Լերուն, հայերենագետ ուսուցչապետ Ֆրե-
դերիկ Մակկերի միջնորդությամբ: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայաց-
նում ֆրանսիացի գիտնականի առաջաբանը, որտեղ նա սկզբում համա-
ռոտ գնահատում է աշխատությունն իբրեւ արեւելյան քրիստոնեության
վարդապետությունը, նվիրապետությունը, դավանանքը ներկայացնող
գործ: Բ. Բարեյլն ընդգծում է. «Հեղինակը ձեռն է ունի գեղեցկութեան
հետեւող մը չէ եւ իւր գիրքը միմիայն սկզբունքներու եւ եղելութիւններու
արձագանքն է»²: Բարձր գնահատելով աշխատության հեղինակի
սկզբունքայնությունը՝ ֆրանսիացի աստվածաբան-գիտնականը իր զար-

¹ Մեր խնդրից դուրս է քննարկել Օրմանյանի պատրիարքական գործունեությունը:

² Մ. Օրմանեան, Համապատում, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 2:

¹ Անդ, էջ 2:

² Մ. Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցին..., Կ. Պոլիս, երրորդ հրատ., 1913, էջ 14:

մանքն է արտահայտում նրա անկախության եւ ազատամտության նկատմամբ, ընդգծելով, որ ելույթացի ընթերցողները սովոր չեն այդպիսի ազատամտությամբ գրող «եկեղեցականներու հանդիպիլ»։ Բնութարան Բարեյրը այդ ազատամտությունը վերագրում է ոչ միայն հայ հեղինակին, այլեւ Հայ Եկեղեցուն եւ նրա «ժողովրդական կազմակերպութեան»։ Իր եւ ֆրանսիացի ընթերցողի համար նա բացահայտում է, որ Հայոց Եկեղեցին եւ ազգն այնքան սերտ են, որ կազմում են միեւնոյն «հաստատութիւնը»։ Հայ ազգի եւ Եկեղեցու մեջ հեղինակության պայքար չկա։ Եկեղեցու վարչությունը գտնվում է աշխարհականների ձեռքին։ Հոգեւոր պաշտոնյաների ընտրությանը մասնակցում է նաեւ աշխարհական տարրը։ Եկեղեցականները («հայ կղերը») եւ աշխարհականները այնքան միասնական են, «իրար խառնուած եւ իրարու մեջ թափանցած»¹, որ Հայոց Եկեղեցին կոչվում է Ազգային Եկեղեցի։ Ուսումնասիրելով քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու ժամանակից հայ ժողովրդի եւ Եկեղեցու պատմությունը՝ ֆրանսիացի գիտնականն իրավացիորեն նշում է, որ դարերի ընթացքում պետականությունը կորցրած հայության համար Եկեղեցին «փրկութեան տապան» է եղել, պահել է հայության ազգային ինքնությունը, ավանդությունները, լեզուն ու գրականությունը։ Ֆրանսիացի աստվածաբանը լիովին համաձայնում է հայ հեղինակի հետ, որ նախնական եկեղեցիները կազմավորվել են ըստ ազգության, այն պահանջով, որ ամեն մի ազգ Ավետարանը քարոզի իր լեզվով։ Չնայած պետականության բացակայությանը, աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված հայերը պահպանել են իրենց լեզուն եւ ինքնությունը Հայ Եկեղեցու շնորհիվ։ Ուշագրավ է ֆրանսիացի աստվածաբանի եզրահանգումը. «Ես շատ յստակ տպավորութիւն գոյացուցած եմ, որ Հայը, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չդադրիր»², որովհետեւ ազգության զգացումներու շենքը հիմնված է Հայ Եկեղեցու վրա։ Ֆրանսիացի հեղինակը հետաքրքիր դիտողություններ է կատարում մահմեդական տիրապետության տակ գտնվող հայության եւ նրա խաղացած դերի վերաբերյալ։ Ըստ Բարեյի, հայերի միջնորդության շնորհիվ են արեւմտյան գաղափարները մուտք գործել օսմանյան պետու-

յուն, եւ եթե բուրբական վարչական ապարատը զերծ լիներ անկարգություններից, «Արեւելք շատ աւելի մեծ օգուտներ քաղած լըլլար Հայերու վաճառականական հանճարէն եւ ճարտարութեամբ կարողութեւն»¹։ Ֆրանսիացի աստվածաբանը բարձր է գնահատում Արեւմտահայ Ազգային Սահմանադրությունը, նրա շնորհիվ ստեղծված կրոնական եւ քաղաքական ժողովների գործունեությունը։ Նշելով, որ Հայոց Ազգային Սահմանադրությունը կարգավորում է հայության ներքին գործերը, նա միեւնոյն ժամանակ ընդգծում է, որ այն, նշանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ»²։ Նա բացահայտում է Ազգային Սահմանադրության հեղափոխիչ դերը արեւմտահայ կյանքում, առանձնապէս կարեւորում Սահմանադրությամբ ընդունված կրթության օրենքը. «Ազգը կուգէ, որ երկու սեռէ մանուկները, ինչ-որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամենքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, եւ գոնէ անհրաժեշտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան»³։ Գիտնականը բարձր գնահատելով Հայոց սահմանադրության մեջ տեղ գտած կրթության իրավունքը, նկատում է, որ այդ օրենքն ընդունելուց քսան տարի առաջ միայն հանրապետական Ֆրանսիան («Գաղղիան») նախնական կրթության օրենքն ընդունեց եւ հավելում է, որ պետական ծանր տուրքեր վճարող արեւմտահայությունը այդ օրենքով եւ բազմաթիվ «քարեպաշտական եւ քարեգործական» հաստատություններով, ծանր գոհողությունների գնով հոգում էր բոլոր ծախսերը։ Սակայն Արդու Համիդը չհանդուրժեց «այդ տարօրինակ երեսյքը, որով ազատամիտ վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր բռնապետական կառավարութեան հովանոյն ներքեւ, եւ լաւ աչքով չտեսաւ, որ Հայը թէպէտ ստրկացած եւ ընկրծուած իբրեւ Օսմանեան հպատակ, ազատաբար ապրի իբրեւ իւր եկեղեցոյն անդամ»⁴։ Դրա հետեւանքով սկսվեցին ազգային հալածանքներն ու ճնշումները հայության նկատմամբ։ Տեղյակ լինելով պատմական իրադարձությունների՝ ֆրանսիացի հեղինակը նշում է, որ ԺԹ դարավերջին եւ հաջորդ դարի սկզբին «հայերը կասկածելի դարձան թէ Թուրքիոյ եւ թէ Ռուսիոյ

¹ Անդ, էջ 15:

² Անդ, էջ 18:

¹ Անդ, էջ 19:

² Անդ, էջ 20:

³ Անդ, էջ 21:

⁴ Անդ, էջ 21:

մէջ հաւասարապէս»¹: Այդ պատճառով ամբողջ արեւմտահայությունը ցնծությամբ ընդունեց եւ ողջունեց երիտօրրբական «յեղափոխութիւնը» (հեղաշրջումը), հավատալով նրանց կարգախոսներին: Բայց նոր կառավարությունն առաջ անցավ հնից եւ որոշեց, որ ժամանակը եկել է ջնջելու «կրօնական հասարակութեանց առանձնաշնորհումները»: Բարեյրը դրա մէջ տեսնում էր առավել եւս մահմեդականների առանձնաշնորհումների խնդիրը եւ շեշտում, որ տարբեր ազգությունները միայն այդ միջոցներով կարող են իրար մէջ համերաշխություն հաստատել եւ «ամենում հասարակ եղող հայրենիքը մեծութեան եւ բարօրութեան հասցնել»²:

«Հայոց Եկեղեցին» աշխատության հայերեն առաջին հրատարակության առաջաբանում Մ. Օրմանյանը հայ ընթերցողներին ծանոթացնում է նաեւ ֆրանսիացի այլ գիտնականների՝ այդ աշխատությանը տված ծանրակշիռ գնահատականներին: Նրանցից Ֆրենսիս Շապոնիերը այն գնահատում է իբրեւ «Հայ Եկեղեցու պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշտ եւ գրեթէ կատարեալ ամփոփումը», որը հայերի մոտ լրացնում է «աստուածաբանական գրականութեան դատարկը»³: Էդվին Պիրսը այդ աշխատությունը համարեց Արեւելյան քրիստոնեության մասին լրացնող այն պակասը, որը գոյություն ուներ Արեւմտյան եկեղեցիների պատմությունն ուսումնասիրողների մէջ: Աշխատությունը բարձր գնահատեց Ա. դը Ստեֆանոն, ընդգծելով հայության (ազգի) եւ եկեղեցու սերտ միասնությունը եւ այն «գաղափարներու ազատամտութիւնը, որ Հայոց Եկեղեցուն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է»: Մի այլ գիտնական՝ Արեւոտ Հաուտինը փաստերով ապացուցեց Հայոց Եկեղեցու անցած երկարատեւ դժվարին ճանապարհը, երբ չի կորցրել իր սերտ շփումը ժողովրդի հետ եւ «ողջամիտ մնացած է»: Մի այլ աստվածաբան՝ Վիկտոր Շապոտն իր համար հայտնագործություն համարեց, որ Հայոց Եկեղեցին «Լապէս ժողովրդական կազմութիւն ունի եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կը մնայ» այն աստիճանի, որ իր մատակարարությունը հանձնել է նրա ձեռքը: Ֆրանսիացի բոլոր գիտնականներն անվերապահորեն ընդունում են, որ Հայ Եկեղեցու

¹ Անդ:

² Անդ, էջ 22:

³ Անդ, էջ 10:

պատմության ուսումնասիրությունը օգտակար դաս կարող է լինել արեւմտյան եկեղեցիների համար, «որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրէն կը մեկուսանայ, երբոր զայն չի կրնար կառավարել»¹ (Անջելո Գուբերնատիս): Մի այլ աստվածաբան՝ Հայսիտ Լոուսոնը բարձր է գնահատում Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, որն իրենց ծանոթացրել է արտակարգ հին «սկզբնատիպ» եկեղեցու հետ. այն եկեղեցու, որը գերծ է մնացել այլ եկեղեցիների ազդեցությունից, չի ճանաչել ոչ մեկի գերիշխանությունը, հավատարիմ է մնացել «Արեւելյան նախնական քրիստոնեութեան ժառանգութեանը», քանի որ այն ձեռավորվել է առաքյալների կողմից²: Մ. Օրմանյանին բավականին ուրախացրեց եւ գոհացրեց ֆրանսիացի աստվածաբան գիտնականների այդ արժեւորումը: Աշխատության ֆրանսերեն հրատարակությանը ծանոթացան եւ իրենց գոհունակությունը հայտնեցին նաեւ մամուլի հայ օրգանները («Մշակը» եւ «Բիւզանդիոնը»): Առաջինը հայտարարեց, որ լավ կլինի այդ աշխատության հայերեն տարբերակը հրատարակվի եւ հոգեւոր դպրոցներում ծառայի իբրեւ լավագույն դասագիրք Հայոց Եկեղեցու մասին: «Բիւզանդիոնը» ընդգծեց, թե այդ գիրքը պետք է գտնվի բոլոր հայերի մատենադարաններում, որովհետեւ վերաբերում է «Արեւելքի ամենէն ազատական եկեղեցիին», որը գրված է «Արեւմուտքի ամենէն անկաշկանդ մտքի տեր քրիստոնեայ մատենագրի ոճովն ու ներշնչումովը»³:

Հայկական շրջանակների այս բարձր գնահատականները Մ. Օրմանյանին կողմնորոշեցին աշխատության հայերեն հրատարակությունն իրականացնելու գործը, չնայած սկզբում նա մերժել էր այդ առաջարկը, գտնելով, որ այն ոչ թե լինելու է ֆրանսերենից հայերեն հասարակ բարգմանություն, այլ գիտական աշխատության նոր շարադրանք: Բազմաթիվ հորդորների հետեւանքով աստվածաբան գիտնականը ձեռնամուխ եղավ հայերեն շարադրման. հայերեն հրատարակության նախաբանում հրապարակայնորեն հայտարարելով, որ Հայոց Ազգային Եկեղեցու նկատմամբ տաժած «անկեղծ սերն է» իրեն առաջնորդել այդ աշխատությունը գրելու, որպեսզի «Հայաստանեայց Սուրբ եւ Առաքելա-

¹ Անդ:

² Տես Անդ, էջ 11:

³ Անդ

կան Ուղղափառ Եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրեններուն, եւ յարգելի օտարներուն»։ Մեծ էր աշխատության ընդունելությունը աշխարհի համայն հայության շրջաններում, այդ պատճառով այն ունեցավ երեք հրատարակություն. առաջին անգամ լույս տեսավ 1911 թ., եկրորդ անգամ՝ 1912-ին եւ երրորդ անգամ՝ 1913 թ.։ Երեք հրատարակություններից նախաբանը գրել է Օրմանյանը։ Գրքի տպագրական ծախսերի հոգսը իր վրա վերցրեց «Զմիւռնիայի առեւտրական հրապարակի գլխավորներից Կարապետ Էֆենտի Արապեանը»։ Մանրամասն շարադրանքով աչքի է ընկնում մանավանդ առաջին հրատարակության նախաբանը, որտեղ հեղինակը բացատրում է այն բոլոր հանգամանքները, որոնք ստիպեցին իրեն ձեռնամուխ լինել այդ աշխատությունը ֆրանսերեն շարադրելու եւ հրատարակելու գործին, մեկ առ մեկ քննարկում ֆրանսիացի գիտնականների տեսակետներն ու կարծիքներն այդ աշխատության մասին, նախաբանին կցում է նաեւ Բերտրան Բարեյի՝ ֆրանսիական հրատարակության առաջաբանը, հայտնում է հայ ընթերցողներին, որ գիրքը թարգմանված է ռուսերեն եւ անգլերեն։ Ըստ երեւոյթին, ռուսերեն հրատարակությունը չի ընկել հեղինակի ձեռքը, այդ պատճառով, հայերեն առաջին հրատարակության նախաբանին նա կցում է ոչ միայն Բերտրան Բարեյի, այլեւ անգլերեն թարգմանության առաջաբանը Մանչեստրի եպիսկոպոս Ուելտընի հեղինակությամբ։ Վերջինս հայտնում է, որ գիրքը անգլերեն է թարգմանել Գ. Գրիգորյանը։ Սկզբում նախատեսված էր, որ անգլերեն առաջաբանը պետք է գրեր Սոլսբերիի «մեծահմուտ եպիսկոպոս Տրտ. Ուոլտոնը», սակայն նրա անսպասելի մահը խախտեց պլանները, եւ ինքը հանձն առավ այդ պատվավոր գործի կատարումը։ Անգլիացի ընթերցողների համար բացահայտելով Հայ Եկեղեցու առաքելական ծագումը՝ անգլիացի հեղինակը նշում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից սկսած Հայոց Եկեղեցին «անկախ ընթացքի մը հետեւեցաւ», դիմագրավելով մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների (Կեսարիո, Անտիոքի եւ Կոստանդնուպոլսո) տիրապետական հսկումներին։ Անգլիացի հոգեւորականը բարձր է գնահատում այն հանգամանքը, որ Հայ Եկեղեցին միշտ կողմնակից է եղել Բույր եկեղեցիների միասնությանը, ճիշտ ընդունելով այդ բառի իմաստը։ Հայոց Եկեղեցին «փափաքեցաւ, որ միութիւնն հաստատուի եկեղեցիներու միջեւ հոգեւոր հա-

ղորդակցութեան հիման վրայ, իրենց ուրոյն դիրքերը փոխադարձաբար յարգելով...»¹։ Մանչեստրի եպիսկոպոսը գրում է, որ Հայոց Եկեղեցին երբեք աղանդավոր չի եղել, մերժել է «ետիքական հերետիկոսութիւնը», ինչի մէջ մեղադրվել է, ընդգծում է, որ Հայ Եկեղեցուն հատուկ է «անքերի ներդաստնութիւնը եւ լայնամտութիւնը» այլ դավանանքների հանդեպ, եւ դա նրան հատուկ է եղել «ամէն դարերու մէջ»։ Անգլիացի եպիսկոպոսը բարձր է գնահատում Հայոց Եկեղեցու անցած պատմական ուղին, ճիշտ է համարում, որ նա ընդունում է միայն երեք Տիեզերական ժողովների որոշումները, արժեւորում է հայ աշխարհական դասի «գորատոր ազդեցութիւնը Հայոց Եկեղեցու վարչութեան մէջ»։ Քննարկելով Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, Ուելտոն եպիսկոպոսն ընդգծում է անգլիացի ընթերցողների համակրությունը Հայոց Եկեղեցու նկատմամբ եւ հավելում, որ այդ աշխատությունը կօգնի անգլիացի հավատացյալներին վստահությամբ լցվելու Անգլիական եկեղեցու նկատմամբ։ Մանրամասն բացահայտելով աշխատության արժանիքները՝ առաջաբանի անգլիացի հեղինակը հատուկ արժանիք է համարում, որ աշխատության հեղինակը Հայոց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգեւորականներից է, Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարքը, լիովին ձեռնհաս մի անձնավորություն, որն ի վիճակի է բարձր մակարդակով վերլուծել ոչ միայն Հայոց Եկեղեցու, այլ աշխարհի բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների պատմությունը։ Օտարազգի այդ տարբեր գիտնականների տեսակետները եւ աշխատության վերաբերյալ արված բոլոր դիտողությունները Օրմանյանը տեղադրում է հայերեն առաջին հրատարակության նախաբանում, նաեւ կից տալիս Բարեյի եւ Ուելտոնի առաջաբանները։

Հայ հասարակության կողմից եւս գիրքն ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ եւ բարձր գնահատականներով։ Այդ աշխատությունը միայն դրական գնահատականներով չընդունվեց. եղան նաեւ քննադատողներ։ Դրանք հռոմեադավան հայերն էին («ազգայինները» - Մ. Օ.-ի արտահայտությունն է)։ Օրմանյանը բնական է համարում այդ հանգամանքը եւ նշում, որ իր տեսությունները նրանց նպաստավոր չէին։ Իր նպատակը չհամարելով քննադատական դիտողություններին պատաս-

¹ Անդ, էջ 24:

խանելը՝ նա հաղորդում է ընթերցողներին, որ ձեռնարկել է Հայ Ազգային Եկեղեցու մասին նոր աշխատություն շարադրել, ուր տեղ կգտնեն հարկ եղած բացատրությունները¹։ Դրանից հետո հեղինակը ձեռնամուխ է լինում աշխատության բուն էության բացահայտմանը։ Հնարավոր չէ մանրամասն վերլուծել այդ աշխատության բոլոր բաժինները կամ գլուխները։ 45 գլխից բաղկացած աշխատության սոսկ վերնագրերի թվարկումը ցույց է տալիս հեղինակի կատարած մեծ աշխատանքը հարազատ ժողովրդին Հայ Եկեղեցու էությունը բացատրելու և բացահայտելու մեջ։ Փաստելով, որ Հայոց Եկեղեցին «հայ ազգութեան հետ նույնացած է», այդ պատճառով էլ «նշանադր դեր ունեցած է ազգային կեանքին մեջ», 270 էջանոց համառոտ աշխատության հենց առաջին գլխում («Ինչ է մեր նպատակը») ընթերցողին պարզ և հասկանալի լեզվով հեղինակը մատնանշում է աշխատություն գրելու հանգամանքները, ապա անցնում է բուն նյութին՝ Հայ Եկեղեցու ծագման պատմությանը, ցանկանալով «անթափանցելի վարագոյրի մը ներքոյ ծածկուած» իրադարձությունների հետազոտությամբ լուսաբանել առաջին առաքյալների գործունեությունը, Հայոց Եկեղեցու «սկզբնական հիմնադիրներ» ճանաչելով Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալներին, նրանց անվանելով «Առաջին Լուսատրիչք Հայաստանեայց»², որոնց գերեզմանները իբրև նվիրական սրբավայրեր պահպանվում են Արտագի (Մակու) և Աղբակի (Պաշքալե) վանքերի մեջ։ Անցնելով Հայ Եկեղեցու նախնական ժամանակի վերլուծությանը, պատմական փաստաթղթերի համեմատությամբ Օրմանյանը հավաստում է, որ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների միջոցով քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվելու ժամանակից ի վեր, մինչև 301 թ. պետական կրոն հաստատելու ժամանակը, այն «շարունակական և տետղական գոյութիւն ունեցաւ Հայաստանի մէջ», չնայած պետական հալածանքներին, ճնշումներին։ Իբրև դրանց ապացույց հեղինակը նշում է Հայոց Եկեղեցու Տոնացոյցի և Յայսմավորքի մեջ հիշատակված մարտիրոսների և նահատակների անուններ, ապա վկա-

¹ Ըստ երեսույթին խոսքը վերաբերում էր եռահատոր «Ազգապատմին», որը հեղինակն սկսել է շարադրել դեռևս ամբաստանյալի վիճակում, 1910 թ. վերջերից, որի I հատորը լույս տեսավ 1912-ին։

² Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին..., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 29-30։

յակոչում է նաև օտար մատենագիրների (լատին մարտիրոսագիրներ, Տերտուլիանոս և ուրիշներ)¹։

Շարունակության մեջ Օրմանյանն անդրադառնում է Հայաստանի ամբողջական դարձի գործընթացին, նվիրապետության հաստատությանը։ Հատուկ պարզաբանվում է «Ս. Գրիգորի Հայոց Եկեղեցույ գլուխ ըլլալու» հանգամանքը, նրա ձեռնադրությունը Կեսարիայում, որն առիթ է տվել զանազան վիճաբանությունների։ Հույների կարծիքով Հայոց արքուն սկզբում Կեսարիային է ենթարկվել, ապա «հերձուածի հետեւանօք» Ե դարում բաժանվել է նրանից։ Լատիններն էլ նշում են այդ հանգամանքը, որ Կեսարիային ենթակա Հայոց արքուն «Մեղրեստրոս Ա պապի» առանձնաշնորհումով, «խնքնագլուխ» է հռչակվել։ Օրմանյանն ապացուցում է, որ Հայոց արքուն առաքելական հաստատություն է, այն «ու թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վնրանորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով»²։ Իրար են հաջորդում Դ-Ե դարերի Հայ Եկեղեցու պատմության, հայ դպրության սկզբնավորության, պատմության արժանահիշատակ դրվագների քննարկումները։ Հատուկ ուշադրություն է դարձված մեստորականության, ետիքեականության դեմ մղած պայքարին, վերլուծվում են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, բացահայտում՝ հայերի՝ այդ ժողովին չմասնակցելու պատճառները, ներկայացնում Դ-վինի I (506 թ.) և II (554 թ.) ժողովների նշանակությունը Հայ Եկեղեցու անկախության պահպանման համար։ Թվում է՝ հեղինակը քննադատել է քննարկում Հայ Եկեղեցու պատմության տարբեր իրադարձությունները, սակայն ուշադիր ուսումնասիրողը կհասկանա, որ հեղինակի հատուկ քննության առարկա են դառնում առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցող դրվագները՝ կաթողիկոսության տեղափոխությունները, Կիլիկիո հայ իշխանապետությունը և ի վերջո կաթողիկոսության վերադարձը։ Իրադարձությունների այդ մեծ շղթայի քննարկման հանգուցակետը դարձյալ Հայ Եկեղեցու անկախության հիմնահարցն է. Հունական, Ասորական, Լատինական եկեղեցիները ամեն մի պատմական դեպք օգտագործում էին Հայ Եկեղեցու վրա տիրապետող դիրք ունենալու, նույնիսկ «իրեն մեջ ձուլելու համար»։ Հայոց Եկեղեցին, որ դեմ չէր միաբանության և

¹ Տես Անդ, էջ 39։

² Անդ, էջ 40։

բարեկամության գաղափարին, դա այլ կերպ էր հասկանում. «...Հայոց Եկեղեցին միաբանությունը հասկցաւ միշտ բառին ճիշտ եւ սեղմ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւն ըսելով ուզեց ունենալ եկեղեցիներու միջեւ հոգեւորական հաղորդակցութիւն: ...Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի եւ մարդոքսութեան վերածուի»¹: Այդ մեջբերումը բացատրում է հայ հոգեւորականների եւ Եկեղեցու դիրքերի կայունությունը, սակայն այդ դիրքերը միշտ չէին անսասան: Հայոց Եկեղեցին եւս անցավ քարքարոտ եւ փշոտ տանջալից ուղի, բավական է հիշել արտաքին ճնշումները (ֆրացիսկյան եւ դոմինիկյան միաբանությունների Կիլիկիայում ծավալած գործունեությունը, ունիթորական շարժման հետեւանքները) եւ ներքին պառակտումները (Սսո, Աղթամարի կաթողիկոսությունների, Կոստանդնուպոլսո եւ Երուսաղեմի պատրիարքությունների ստեղծումը եւ թուրքական սուլթանների գործելակերպը այն Էջմիածնից անջատելու ուղղությամբ), որպեսզի պատկերացնենք, թե ինչ դժվարություններ էին հաղթահարում Էջմիածնի հոգեւոր հայրերը «Ամենայն Հայոց» միասնությունը պահպանելու համար: Գիտնական աստվածաբանն առանձնակի ուշադրություն է դարձնում մշակույթի զարգացման ասպարեզում հայ հոգեւոր հայրերի կատարած քայլերին, տպագրության գյուտին, նրա նշանակությանը: Առանձին վերլուծության են ենթարկվում ԺԷ-ԺԹ դարերի Հայ Եկեղեցու նշանավոր իրադարձությունները՝ 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից հաստատված Հայ Եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Положение»-ն, 1860 թ. Կ. Պոլսում հայության «Ազգային Սահմանադրությունը», որը սուրբանը հաստատեց 1863 թ., եւ նշվում է, որ չնայած հայությունը գտնվում էր 3 օտար պետությունների՝ ռուս, պարսիկ, թուրք տիրապետությունների ներքո, սակայն պահպանվում էր ազգային միասնությունը, որը Հայ Եկեղեցու գործունեության արդյունքն էր. «...Քաղաքակրթութեան եւ յառաջադիմութեան եւ ազատութեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ հայութեան, այսինքն՝ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իւր եկեղեցական դասա-

կարգին ձեռքով սկզբնաւորած գործունեութեան եւ ազդեցութեան»¹: (Այդ տեսությամբ կարելի է համաձայնել որոշ վերապահումով. ԺԹ դարի մանավանդ երկրորդ կեսից ազգային կյանքի շարժիչ եւ առաջնիչ ուժ է դառնում նաեւ հայ մտավորականությունը): Հայ Եկեղեցու պատմության ընթացքը մեկնաբանելով մոտավորապէս մինչեւ իր ապրած շրջանը՝ պատմական իրադարձություններից հետո Օրմանյանն անցնում է տեսական հարցերի, այսինքն՝ վարդապետության եւ դավանանքի հարցերի քննարկմանը: Այդ բաժնում փայլուն ձեռով դրսեւորվում է հեղինակի՝ աստվածաբան գիտնականի հմուտ կարողությունները: Նշելով, որ տարբեր դավանական սկզբունքների հետեւող եկեղեցիները բոլորն իրենց հիմնական են համարում Ավետարանը եւ այդ նույն աղբյուրից են քաղում իրար հակասող վարդապետությունները՝ հեղինակը նկատում է, որ դրա պատճառը պետք է որոնել «Ավետարանի գրութեան կերպին ու ոճին մէջ»: Ուսումնասիրողին զարմացնում է գիտնական Օրմանյանի հոգու ազատությունն ու անկախությունը, եւ այն բացատրությունը, որ նա տալիս է Ավետարանի վերաբերյալ.

«Ավետարանի պարունակած վարդապետութիւնը նման է նախնական նիւթին, անկարգ ու անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ձեւն ու կերպը, զոր արհեստաւորը ամոր կուտայ»²: Հետո նա հավելում է. տարբեր դավանանքի եկեղեցիներ այնպիսի փոփոխություններ արեցին իրենց վարդապետության մեջ, որ նույնիսկ դժվար է քրիստոնեւորյան հետքերը նշմարել: Օրմանյանի սկզբունքայնությունն ու ազատախոհությունը հասնում է այն աստիճանի, որ նույնիսկ նշում է այդ դավանանքի եկեղեցու անունը: Այդ բոլոր փոփոխությունները բացատրելուց հետո Օրմանյանն անդրադառնում է Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցուն, որ իբրեւ հմնական եկեղեցի «հաստատուն կը մնայ առանդական եւ դրական գետնին վրայ»: Նվիրապետության եւ ծիսականության վրա հիմնված հին եկեղեցիները հարազատ եւ հավատարիմ են մնացել նախնական հին դրույթներին: Եկեղեցիների մյուս բաժինը նվիրապետություն չունեն (ըստ Օրմանյանի) եւ ծիսականության չեն ընդունում, դրանց թվին հեղինակը դասում է ԺԶ դարից հետո առաջացած արեւմտյան

¹ Անդ, էջ 125:

² Անդ, էջ 127:

¹ Անդ, էջ 84:

եկեղեցիները, որոնք առաջացել են բողոքական բարեկարգությունից հետո և քրիստոնեական հարանվանություններ են: Այդ խմբից Օրմանյանը գատում է Անգլիկան կամ Եպիսկոպոսական Եկեղեցին, որն ունի ծիսականություն և նվիրապետություն, նրան դասելով հնավանդ եկեղեցիների շարքի մեջ: Հետաքրքիր տարբերակում է դնում Օրմանյանը դավանություն և վարդապետություն կրոնական՝ սուրբ գրական հասկացությունների միջև, ցույց տալիս տիեզերական ժողովների նշանակությունը տարբեր դավանանքների եկեղեցիների էությունը բացահայտելու մեջ, մեկ առ մեկ նշում տիեզերական ժողովների կայացման տեղն ու թիվը, վերլուծելով, թե որ դավանանքի եկեղեցին, քանի տիեզերական ժողովի որոշում է ընդունում, որի աղյուսքում ստացվում է հետևյալ հարաբերությունը. Հայ, Հույն, Լատին՝ 3:7:20, ինչպես տեսնում ենք տարբերությունն ակնհայտ է: Օրմանյանի քննարկման առարկան է դառնում «հաւատոյ հանգանակի» էության բացատրությունը, որը փաստորեն դավանության պաշտոնական բանաձեւն էր: Հեղինակը նշում է, որ արեւմուտքի ժողովներն ու պապերը հաճախ են փոխել իրենց հանգանակը, հարմարեցրել և համաձայնեցրել նոր դավանությունների հետ, նույնիսկ 1870 թվին գումարված Վատիկանի ժողովը «նոր բացատրություններ աւելցուց իւր հանգանակին վրայ»¹: Ընդգծելով հռոմեական եկեղեցու պատմիչ գործելակերպը, Օրմանյանը հայտարարում է, որ պապական վերջին կոնդակը «վճռականապես հռչակած է եկեղեցւոյ և գիտութեան ապահարգանք»: Համեմատելով այդ բոլոր փաստերը Հայ Եկեղեցու գործունեության հետ, Օրմանյանը նշում է, որ «Հայոց եկեղեցին խղճամիտ ճշտութեամբ անփոփոխ կայսի՛, նախկին և աւանդական ձեւերը»²:

Հետագա շարադրանքն ընթանում է տարբեր դավանանքների եկեղեցիների գործունեության համեմատության միջոցով. Կաթոլիկ Եկեղեցուց Հայոց Եկեղեցու գլխիկը վերադարձած հեղինակը առանձնապես շեշտում է Հայոց Եկեղեցու «ներողամտութեան հոգին»: «Հայ Եկեղեցին...սիրեց հաստատուն մնալ աստուածաբանական լայնախոհութեան և եկեղեցական ազատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, զոր ան-

խախտ և անփոփոխ պահեց և պիտի պահէ ասկէ ետքն ալ»¹: Սակայն այդ լայնախոհությունը հաճախ վնասել է Հայ Եկեղեցուն, քանի որ դրա հետևանքով մեծացել է մարդոքությունը (նույնիսկ մեր օրերում):

Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրողին հետաքրքիր են Օրմանյանի բացատրությունները Հայ Եկեղեցու խորհուրդների վերաբերյալ. հատակ ընդգծվում են մկրտությունը, հաղորդությունը, ապաշխարությունը կամ խոստովանությունը, ձեռնադրությունը (բոլոր աստիճաններով): Խորհուրդների բացատրությամբ ավարտվում է աշխատության մի բաժին ևս: Հաջորդ բաժինը Վարչությունն է, որի ամենակարևոր մասը նվիրապետության կազմակերպությունն է. դրա մեջ մանրամասն ցույց է տրվում նվիրապետական արողների՝ պատրիարքությունների ձևավորումը: Ընդհանրական Եկեղեցու վարչությունից անցում է կատարվում Հայ Եկեղեցու նվիրապետության աստիճաններին. Մայրագույն պատրիարք կամ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, որին ժամանակին ենթակա էին Վրաց և Աղվանից կաթողիկոսությունները (տրվում է դրանց պատմությունը), Ալեքսանդրի և Սսի կաթողիկոսությունները, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսո պատրիարքություններն իրենց իրավասություններով, թեմերը (նվիրապետության IV աստիճան), որոնք կոչվում են նաև եպիսկոպոսություն կամ վիճակ, մանրամասն բերում է ամեն մի նվիրապետության թեմերի բանակը:

Կարևոր բաժին է նաև «Բարեկարգութիւնը», որտեղ քննարկվում են հոգեւորականությանը վերաբերող բոլոր հարցերը. բացատրվում են կուսակրոն հոգեւորականության աստիճանները: Մասնակի բացատրություն է տրվում նաև եկեղեցական հասոյքներին, մասնավորապես բացատրվում է, թե իսլամական պետության տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցիներն ինչպես են աստիճանաբար զրկվել իրենց կալվածքներից և դրանք «գրեթէ բոլորն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պատկանին»²: Հետաքրքրությամբ է ընթերցվում «Աշխարհականներու մասնակցութիւնը» ենթագլուխը, ուր բացատրվում է, թե ինչպես են կատարվում բարձրաստիճան հոգեւորականների ընտրությունները: Հեղինակը Հայաստանի Արեւմտյան և Արեւելյան հատվածների

¹ Անդ, էջ 137:

² Անդ, էջ 140:

¹ Անդ, էջ 145:

² Անդ, էջ 178:

հայոց եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգեւորականների օրինակով ցույց է տալիս, որ «Ազգային Սահմանադրության» եւ «Положение»-ի սկզբունքները դեմ չեն եղել աշխարհական տարրի մասնակցությանը նրանց ընտրություններին, եկեղեցու մատակարարությանը: Բացատրվում է Արեւելահայոց հոգաբարձուների խորհրդի, սինոդի, կոնսիստորիաների եւ Արեւմտահայոց ընդհանուր, քաղաքական եւ կրոնական ժողովների եւ նրանց իրավասության տակ գտնվող դատաստանական, ուսումնական, կտակային, վանական եւ ելեւմտական օժանդակ խորհուրդների դերը եւ ծավալած գործունեությունը Հայ Եկեղեցու համակարգում:

Բաժիններից մեկում բացատրվում է Հայոց Եկեղեցուն բնորոշող անունը: Տալով քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիների անունները, Հունականը՝ Օրթոդոքս, Ռուսականը՝ Պրավոսլավ, Լատինականը՝ Կաթոլիկ, Անգլիկանը՝ Եպիսկոպոսական, Օրմանյանը նշում է, որ մեր եկեղեցին կոչվել է Հայաստանեաց կամ Հայոց պարզ անուններով, իսկ նրան կցած «սուրբ, առաքելական եւ ուղղափառ կոչումները լոկ իբրեւ պատուանուն կը գործածուին եւ ոչ իբրեւ յատուկ անուն»¹: Յարական կառավարությունը պահանջեց եկեղեցուն տալ վարդապետական կոչում: Այդ պատճառով էլ հաշվի առնելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կատարած գործը եւ քրիստոնեության պետական ընդունումը, ռուսները Հայ Եկեղեցին կոչեցին Գրիգորյան, որը հայոց մեծամասնության մեջ լավ ընդունելություն չգտավ, քանի որ այդպիսով չէր ընդգծվում Հայ Եկեղեցու առաքելական ծագումը եւ ցույց էր տալիս Հայ Եկեղեցու սկզբնավորումը: Կարծիքների փոխանակության ժամանակ Օրմանյանի նախընտրածը «Հայոց Ուղղափառ Եկեղեցի» անվանումն էր: Հեղինակը մանրամասն բացատրում է եկեղեցու կրոնական շենքերի կազմությունը (գավիթ, ժամատուն, դաս, բեմ, խորան, սեղան), վերջացնում է գմբեթով եւ զանգակատնով, որը երկար ժամանակ իսլամական իշխանությունների կողմից արգելվում էր, ինչպես նաեւ կոչնակահարությունը: Բացատրության նյութ են դառնում նաեւ կրոնական պաշտոնյաների տարբեր աստիճանները, կրոնական պարտավորությունները, եկեղեցական տո-

նացույցը՝ Աստվածահայտնություն, Տեառնընդառաջ, Ավետում, Այլակերպություն, Վերափոխում, Խաչվերաց, Աստվածածնա ծնունդ, Ընծայում եւ հղություն (վերջին երեքը նշում է իբրեւ վերջին դարերի մոծված տոներ): Նշում է Ընդհանրական Եկեղեցու կողմից ընդունված սուրբերին (ղրանցից Հին կտակարանի սուրբերը, որոնք թվով շատ են, ապա Նոր կտակարանի սուրբերը՝ Հիսուսի ժամանակակիցները, Առաքելոց տոները եւ Ավետարանիչները): Հայոց Եկեղեցու կողմից ընդունված սուրբերը անհամեմատ քիչ են. առաջինն սկսվում է Սանդուխտ կույսից (Ս դար), Նդեսիայի Հայրապետ Աղդե եւ Աբգար քազավոր (Բ դար), ապա հերթով նշում է Հայ Եկեղեցու կողմից սրբացված անձանց անունները: 40-րդ գլխում գրականության ընդհանուր տեսությունն է, որտեղ առանձնակի հարգանքով է նշում Հայ Եկեղեցու եւ ողջ հայության գոյության ամենամեծ զենքը դարձած հայ դպրության եւ գրականության ստեղծումն ու զարգացումը, որը «հեռացուց այն ազգային վտանգը, որ Հայ Եկեղեցույն, Հայ ազգին եւ հայ անհատին կորստեանը բնաջինջ կսպառնար»¹: Ընդգծվում է հայ պատմագրության ստեղծումը, պատմահայր Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Նղիշեի, Կոլյունի, Ղեւոնդ Շրեցի, եւ մի հսկա ցուցակ գիտնական, պատմիչ, քարգմանիչ հոգեւորականների անուններ, որոնք ոչ միայն մեզ եւ մեր պատմությունն անմահացրին, այլեւ հաղորդակցեցին հույն փիլիսոփաների աշխատություններին: Այդ հսկա ցուցակում Օրմանյանը գտնում է, որ բոլորը հոգեւորականներ էին, միայն երկուսն էին աշխարհական՝ Ամիրդովլաթ բժիշկը եւ Շրեմիա Քեոմուրճյան պաշտոնյան: Շարադրանքն աստիճանաբար հասնում է ԺԸ-ԺԹ դարերի պատմության ընթացքին, հեղինակը գնահատականներ է տալիս մշակույթի տարբեր գործիչներին: Չնայած դավանանքների տարբերությանը՝ հոգեւորական գիտնականը անկողմնակալ եւ բարձր գնահատական է տալիս Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների գործունեությանը եւ ափսոսանքով ավերացնում է, որ իրենց ուղղությունը ստիպել է նրանց հեռու մնալ Հայոց Եկեղեցուց: Դրա հետ մեկտեղ պատմաբան եւ պատմագիր Օրմանյանը չի խուսափում ցույց տալ Չամչյանի գիտական աշխատություններում

¹ Անդ, էջ 224:

¹ Անդ, էջ 188:

տեղ գտած քերթությունները, առավելապես «հայ ազգին ծագման ուսումնասիրութեան մէջ»: Բայց այդ քերթությունները նա վերագրում է նաև ժամանակին: Ընդգծելով էջմիածնի ճեմարանի (որտեղ ինքը դասախոսել է) եւ Արմաշի դպրեվանքի (որի ղեկավարն էր) նոր սկսած հետազոտական գործունեությունը, Օրմանյանը համարձակ հայտարարում է, որ ազատամիտ վարդապետության եւ կրոնական ներողամտության մեջ Հայոց Եկեղեցին քրիստոնեության բոլոր ճյուղերում առաջին տեղն է գրավում:

Աստվածաբան Օրմանյանը բնութագրում է նաև աշխարհի քրիստոնյա եկեղեցիների առկա կացությունը եւ արտաքին կերպարանքը: Ըստ Օրմանյանի, ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը ներկայացվում է չորս մեծ ճյուղերով, երկուսը՝ Արեւմուտքում (Կաթոլիկ եւ Բողոքական), երկուսը՝ Արեւելքում (երկաբնակ եւ միաբնակ): Հայկական Եկեղեցին պատկանում է միաբնակ ճյուղին եւ այդ բնագավառում «առաջնություն կը վայելէ»: Հնավանդ եկեղեցիներին վայել Հայոց Եկեղեցին ազգային Եկեղեցի է, որի կենտրոնը եւ գերագույն իշխանությունը վայելող արքոք էջմիածինն է: Նրա իշխանությունը (իրավասությունը) տարածվում է ամբողջ աշխարհի հայադավան հավատացյալների վրա: Ամբողջ ԺԺ դարի ընթացքում (մինչև այս աշխատության լույս ընծայումը) ռուսահայ քեմերը (վիճակները) կառավարվում էին 1836 թ. ցարական կառավարության հաստատած «Положение»-ով, իսկ Թուրքիայի վիճակները՝ սուլթանական հրովարտակով հաստատված 1863 թ. Սահմանադրությամբ: Չնայած այդ երկու կանոնադրությունների էական կետերը համաձայնեցված էին Հայ Եկեղեցու նախնական կանոններին եւ հնավանդ սովորություններին, բայց ենթարկվում էին երկու պետությունների պահանջներին:

Աշխատության նախավերջին գլխում նա բնդհանրացրած գծում է հայության «ազգային նկարագիրը»: Նշելով հայոց պատմության «դժնդակ եւ եղբրական» էջերը, հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը, Օրմանյանն արձանագրում է ճիշտ փաստեր՝ օտար տիրապետողների մոտ գրաված գործունյա դիրքը, վաճառականության, գիտության եւ արվեստի մեջ ունեցած բարձր դիրքը: Նա հավաստում է, որ Ասիայում առեւտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքին, նույնն էր միջին դարերում Լե-

հաստանում եւ Հունգարիայում, ամենավառ ապացույցը Հնդկաստանի հայկական բնկերությունն էր, որի շարունակությունը դարձավ անգլո-հնդկական բնկերությունը: Նույնն էր նաև օսմանյան կայսրության մեջ, որի մայրաքաղաքի «ամենահռոյակապ ճարտարապետական շինությունները եւ պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հաստատությունները ամենն ալ հայերու գործերն են»¹: Հայերի վարչական, դիվանագիտական, զինվորական պաշտոնները նշվում են նաև ռուսական կայսրության մեջ, Եգիպտոսում եւ այլուր: Դրա հետ միասին Օրմանյանը բննադատական մոտեցում է հանդես բերում հայությանը «իբրեւ հանրություն» ներկայացնելու ժամանակ, գտնելով, որ հայությունը իրեն համար, իբրեւ ազգ եւ ժողովուրդ չի ձեռնարկում այնպիսի քայլեր, որքան օտար երկրներում, օտարների համար: Վերջին 45-րդ ենթագլխում Օրմանյանը ձգտում է բացատրել, թե Հայ Եկեղեցին ինչ ազդեցություն եւ նշանակություն է ունեցել ազգային ինքնահաստատման ու գոյության պահպանման վրա: Նշելով, որ ոմանը Հայաստանի անկումը բացատրում են նրա քրիստոնեությունը ընդունելով, ոմանը կարծում են, թե լավ կլինեք, եթե «հայությունն ընդունեք իսլամը», մի մասն էլ գտնում էին, որ ավելի լավ կլինեք հայությունը կաթոլիկություն ընդունեք եւ հզոր պետությունների հովանավորությունը վայելեք: Օրմանյանը պատմական փաստերի անհերքելի ապացույցներով ժխտում է այդ բոլոր դրույթները եւ անվարան հայտարարում է, որ Հայոց Ազգային Եկեղեցին եղել է այն միակ «յողակապը, որ Հայկաջ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է անքակտելի պահել եւ իբրեւ մէկ ազգ պահպանել: ...Եկեղեցույն շնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ եւ ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլայլութեանց եւ արկածներու, բռնութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մէջ շարունակուելով միշտ նոյն մնացած է»²: Իրավացի է Օրմանյանը, երբ գրում է որ «քաղաքական կապակցութեան կապի» (պետականության) բացակայության դեպքում եկեղեցական կապակցության կապն է նրան փոխարինում եւ «միութեան ու գոյութեան պետք եղած ոյժը կրնձեռէ»³: Աշխատությունն ավարտվում է 2 մասից բաղկա-

¹ Անդ, էջ 238:

² Անդ, էջ 293:

³ Անդ, էջ 244:

ցած հավելվածով: Ա մասը հայ կաթողիկոսների ժամանակագրությունն է (հին տոմարով), որտեղ նշված են նաև մինչև Գրիգոր Լուսավորիչը (քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելը) կաթողիկոս օծված անձանց անունները: Յուրաքանչյուր ավարտվում է Գետրոզ Սուրենյանցով: Բ մասում նշված է քեմերի վիճակագրությունը, որտեղ մանրամասն տրված է Հայ Եկեղեցու բոլոր նվիրապետությունների քեմերի քանակը (ընդհանուր թիվը 101 քեմ է): Այդ նույն վերնագրի տակ առանձին-առանձին նվիրապետությունների կազմով նշված է հայ բնակչության թվաքանակը (առանձնացված են՝ հայադավան, կաթոլիկ, բողոքական): Դրանով վերջանում է Հայ Եկեղեցուն վերաբերող այս սեղմ աշխատությունը: Բայց այս աշխատությամբ չսամանափակվեց Մաղաբիա Օրմանյանի Հայ Եկեղեցուն նվիրված աշխատանքը: Դրա թագն ու պսակը դարձավ եռահատոր «Ազգապատմություն», որի վերնագրին հարակից գրված է «Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած»: Դա Հայ Եկեղեցու ընդլայնված պատմությունն է, ավելի ճիշտ կլինի ասել հայ ժողովրդի պատմությունն է քրիստոնեություն ընդունելու ժամանակից ի վեր: Թեկուզ քեթևակի ծանոթությունն այդ աշխատությանը ապշեցնում է ընթերցողին, այդպիսի պատվավոր աշխատություն կվայելեր նույնիսկ մի մեծ գիտական հաստատության, մինչդեռ այն գրել է մի անհատ:

Էջմիածին, № 2012, Ե (5), էջ 45-63:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբբաս Միրզա – 229
 Աբգար թագավոր – 505
 Աբդուլ Ազիզ – 335, 385, 426
 Աբդուլ Համիդ II-ը – 21, 52, 56, 145, 315, 326, 335, 337, 369, 385, 388, 420, 425-427, 435, 439, 448, 449, 493
 Աբեղին քեյ – 38, 252
 Աբեղյան Մ. – 267, 270
 Աբովյան Խաչատուր – 65, 70-74, 117, 125, 167
 Աբրահամյան Ա. – 272
 Ա. դը Ստեֆան – 494
 Ադրև – 505
 Արմեն Նիկողայոս – 218, 261-263, 266, 482
 Ազատյան Անդրանիկ – 108, 302
 Ազատյան Թորոս – 249, 253, 254, 255
 Արաբեկյան Լևոն – 349
 Արամասյան Նահապետ – 126, 117
 Արամդարյան Հարություն – 70, 71, 73, 74, 167
 Արքե Վանդալ – 406
 Ալեքսանդր Գրիգորիս – 7, 40, 80, 91, 101, 162, 324, 415, 428
 Ալեքսանդր Խաչատուր կաթողիկոս – 7, 11, 33, 40
 Ալեք քիճա – 111, 303
 Ալեքսանդր – 354
 Ալեքսանդր 2-րդ – 54, 142, 143, 161, 276, 387
 Ալեքսանդր 3-րդ – 54, 56, 143, 157
 Ալի քեյ – 96
 Ալիշան Գևորգ – 171, 173-176, 264, 268, 477, 478
 Ալադյանյան Արշակ – 408, 450, 482
 Ակակիոս – 262, 265
 Ալինյան Ներսես – 213, 268, 271, 482, 479
 Ահարոնյան Ավետիս – 334
 Ահարոնյան Հովհաննես – 93, 100
 Ահմեդ Ա – 376
 Աղաբաբյան – 112
 Աղաբեկյան Մարկոս – 194
 Աղաբեկյան Սարգիս – 252
 Աղայան Դ. – 56
 Աղասի (Կարապետ Թորոս Սարգսյան) – 92, 93, 96, 98
 Աղբյան Խորեն – 324
 Աճառյան Հրաչյա – 190, 265-267, 271, 284, 482
 Աճեմյան Վարուժան – 130, 134
 Ամատունի Սահակ – 57

Ամիրբեկյան Միքայել – 103, 104,
 106, 109, 111, 114, 115, 296, 299,
 301, 302, 304–306
 Ամիրջովլաթ – 505
 Ամիրյան Ս. – 362
 Ամիրով – 331
 Ամֆիտեատրով – 406
 Այվազեան Արմեն – 244, 245
 Այվազովսկի Գաբրիել – 196
 Այտընյան Արսեն – 477, 480
 Անահիտ – 183, 215
 Անանուն – 266
 Անդրանիկ – 108, 302, 328, 330,
 359, 360, 362
 Անդրեաս վարդապետ – 328
 Աննա – 84
 Անջելո Գուբերնատի – 495
 Անտոնյան Սիմոն – 481
 Անտուան Մեյյե – 482
 Աշրգյան Խորեն – 9, 10, 40, 87,
 100, 115, 116, 118, 120, 121, 324,
 347, 349, 423, 428, 457, 462, 470,
 488
 Աշտարակեցի Ներսես – 229
 Այախունյաց Եզնիկ վարդա-
 պետ – 7, 91
 Առաքել բեյ – 391
 Առաքել Սարուխան – 482
 Առաքել վարդապետ – 83
 Առաքելյան Գ. – 241
 Առաքելյան Իսաջան – 350, 351
 Առտամյան Եգոր (Մենակ) –
 350, 351

Ասլանյան Ստ. – 390
 Ասողիկ – 266
 Աստուրյան Հովհաննես – 419
 Ավդալբեկյան Թադևոս – 408
 Ավետիս – 16
 Ավետիսյան Հրանտ – 185, 240
 Ավետիսյան Սկրտիչ – 317, 350,
 413
 Արաբո – 80
 Արապեան Կարապետ Էֆենտի
 – 496
 Արարատյան Առաքել – 76
 Արզանյան Հակոբ – 72
 Արիստակես – 410
 Արիստոտել – 290
 Արծրուն Թովմա – 219
 Արծրունի Արծան – 183
 Արծրունի Գրիգոր – 63, 408, 419
 Արծրունի Թովմա – 219
 Արծրունի Սահակ – 185
 Արդուքյան Հ. – 401
 Արշակունի – 268
 Արսեն վարդապետ Մարգարյան
 – 317
 Արսեն արքեպիսկոպոս Այտը-
 նեան – 177
 Արտավազդ – 273
 Արփիարյան Ա. – 10, 435
 Բաբայանի Ավ. – 137
 Բաբիլաս – 262, 265, 287
 Բաբկեն եպիսկոպոս Կյուլեսեր-
 յան – 235, 329
 Բագրատիոն Իօան – 149

Բագրատունի – 193
 Բագրատունի Արսեն – 171, 173–
 176, 319
 Բագրատունի Կարապետ արքե-
 պիսկոպոս – 149
 Բագրատունի Սահակ – 185, 216
 Բագրատունիներ – 224
 Բագրևանդցի Սահակ – 309,
 310, 313–315
 Բակունին – 439
 Բաղդասար – 139
 Բաղրամյան Հովհաննես – 197,
 299, 303
 Բաշինջաղյան Գ. – 477
 Բասիլոսյան Կարապետ – 99,
 100
 Բասմաջյան Կ. – 482
 Բարդուղիմեոս – 180
 Բարդուղիմեոս Չամիչյան – 48,
 91, 102, 424, 486, 469–471, 473,
 498
 Բարեյլ Բերտրան – 281, 431,
 491, 492, 494, 496, 497
 Բարթողիմեոսյան Ներսես ծայ-
 րագույն վարդապետ – 463
 Բարխուդարյան Վլադիմիր –
 241, 246, 398
 Բարդուղիմեոս վարդապետ
 Թադագճյանն – 93–98, 100
 Բարյատինսկի – 43
 Բարսեղ Կեսարացի – 290
 Բդեկան Սարգիս – 81
 Բել – 212

Բելինսկի – 74, 76, 196
 Բեկզաղյան Ալեքսանդր – 355
 Բեկզաղյան Հարություն – 354
 Բեյ Մամիկոնյան – 107, 301
 Բենիկ – 204, 250
 Բենիկ վարդապետ – 349
 Բժշկյան Հ. (Գայ) – 333
 Բիկոնսֆիլդ – 393
 Բիկով – 352
 Բիսմարկ – 396
 Բյուզանդացի Նորայր – 259,
 264, 482
 Բոգոսլավսկի – 333
 Բոտ Ածղահակ – 212
 Բորբորիտոն – 285
 Գ. Հասել – 148
 Գաբրիելյան Գաբրիել – 457
 Գաբրիելյան Սարգիս – 452
 Գաթրճյան Հովսեփ – 259, 480
 Գալենբերյան Գրիգորիս – 68,
 177, 481, 482
 Գալո – 112
 Գալուստ – 139
 Գալստյան Երենիա – 462
 Գալֆայան Խորեն – 394
 Գամառ-Բաթիպա – 477
 Գարագաշյան Ա. – 220, 284
 Գարագաշյան Մադաթիա – 480
 Գարայնի խան – 409
 Գարեգին Առաջին – 129
 Գարեգին Նժդեհ – 302
 Գարիբալդի – 417
 Գալիամաճյան Գր. – 477

Գեղամ Սևան – 133
 Գեղամյան Եղիշեն – 149
 Գևորգ – 327, 351, 452
 Գևորգ (Հինգերորդին) (Սուրեն-
 յանց) – 57, 154
 Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի
 – 42–44, 235
 Գևորգ եպս Յուքյուճյան – 476
 Գետորգ Սուրենյանց – 508
 Գևորգյան Տեովկեթ – 93, 94, 99,
 100
 Գեորգ – 80
 Գիրս Նիկողայ – 43, 44, 155, 423
 Գյոզիանդարյան Աբրահամ –
 183, 331
 Գյուլբենկյան Գալուստ – 364,
 374
 Գյուլխանդանյան Աբրահամ –
 331
 Գյուտ – 186
 Գոգաքսըզյան Կարապետ – 317
 Գոլիցին – 199–202, 208
 Գոլթորոդկո – 406
 Գովրիկյան Գրիգոր – 479
 Գորենիկին – 101, 199, 316
 Գուլաքսըզյան Կարապետ – 317
 Գվիդոն – 396
 Գրգո – 84
 Գրիգոր Աստվածաբան – 290
 Գրիգոր Լուսավորիչ – 79, 94,
 180, 214–216, 273, 285, 486, 496,
 508
 Գրիգոր Սքանչելագործ – 290

Գրիգորյան Գր. – 496
 Դադյան – 391
 Դանիել Ասորի – 271, 272, 286,
 287
 Դանիել վարդապետ – 310, 314
 Դանիել Վարուժան – 129
 Դանիելյան – 269, 270, 314
 Դավիթ Անիստ – 172, 183, 186,
 210, 272
 Դավիթ Արևելցի – 377
 Դավիթ Բեկ – 224
 Դելի-Քենշիշի (Խև) – 99
 Դեյանուվ Իվան – 43, 45, 155
 Դեմիրճյան Դերենիկ – 218–221,
 224, 225
 Դեննետ Ալեքսանդր – 8, 47, 135,
 136, 141, 142, 155–157
 Դերձակյան Արիստակես – 39
 Դյուլորիթ Ե. – 259, 261, 264
 Դշխուհին – 112
 Դոբրոյուրով – 196
 Դոնդուկով-Կորասկով Ալեք-
 սանդր – 43–45, 146, 155, 423
 Դուրյան Եղիշեն – 329, 424, 458,
 460, 463, 467, 471, 473, 477, 488
 Դուրյան Պետրոս – 477
 Եայրճըօղլու – 94
 Եգյան Կ. – 137, 141
 Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունի –
 426
 Եզնիկ Կողբացի – 172
 Եկատերինա II – 400
 Եղիազարյան Սուրեն – 303

Եղիշեն – 31, 40, 57, 172, 183, 217–
 221, 334, 342, 505
 Եղիշեն Դուրյան – 329
 Եղիշեն Պահլավունի – 329–334
 Եղշատյան Սուրեն – 113, 303
 Եմիստունյան Նշան – 96
 Եմովք վարժ. – 183
 Եպիփան Սամոսատցու – 287,
 288
 Եսայան Հովհաննես – 457
 Եսայեան Կարապետ – 86
 Եսայի Հատան Ջալալեան – 246
 Եսայի պատրիարք – 321, 322,
 406
 Եսայի Տայեցի – 475
 Եվսեփոս Կեսարացի – 290
 Երամյան Համբարձում – 309,
 314, 413–415
 Երեմյան Սիմեոն – 328
 Երեմյան Սուրեն – 225
 Երեցյան Գևորգ եպիսկոպոս –
 327
 Երիցյան Ալեքսանդր – 70
 Երկանյան Տեր Կարապետ – 86,
 96, 98–100
 Երմով – 229
 Եփրեմ Ասորի – 290
 Եփրեմ Չորագեղցի – 229
 Զահրատ – 130
 Զաքարյան Բարսեղ – 350
 Զինովկ Իվան – 43, 45, 155, 435
 Զոբյան Պետրոս – 130
 Զոհրաբյան Մովսես – 72

Զոհրապ Գրիգոր – 420, 431,
 434–450
 Զուպյան Սեդա – 130
 Զորյան Ստեփան – 105
 Էդվին Պիրս – 494
 Էբալիկյան Հակոբ – 419
 Էմին Մ. – 270, 271
 Էնվեր փաշա – 64
 Էնֆիսանյան Համբարձում – 194
 Էռնեստ Լորու – 431, 491
 Էվիյա Չելեբի – 378
 Թադեոս (Առաքյալ) – 180, 486,
 498
 Թալեսթ քեյ – 64, 449
 Թարխանեան Գրիգոր – 236
 Թեմուրզադեներ – 122
 Թեոդորոս Մոսսուստացի – 262
 Թեոդորոս Ռշտունի – 224
 Թերզյան Հակոբ – 368
 Թեոդոս Կայսեր – 222
 Թիմուրյան Միսաք – 127
 Թիրաքյան Հարություն – 10
 Թովսմախյան Արսեն – 408–410
 Թորգոմ – 351, 352
 Թորոս – 9
 Թումանյան Հ. – 55–61
 Թումանյան Հովհաննես – 302
 Թումանյան Նվարդ – 60
 Թումյան Թուման (Թորգոմ) –
 348, 350, 351
 Թուրիկ Եպ. – 183
 Թրիկո – 96
 Ժաղովսկոյ – 11

Ժամհարյան Մարգար – 349
 Ժան Պոլ Սարտր – 132
 Իգնատև – 389–391
 Իզմիրլեան Մատթեոս – 11, 40, 48, 57, 83, 87, 100–102, 155, 162, 310, 313, 315, 316, 324, 390, 424, 428, 429, 432, 437, 462, 466, 468, 469, 473
 Իլլարիանովիչ Սիխայիլ – 208
 Ինճիճյան Դ. – 259, 270
 Իսահակյան Ավ. – 56
 Լազարյան Հովակիմ – 70
 Լազարյաններ – 71, 76, 401
 Լայարդ – 390
 Լայբնից – 196
 Լենին – 208
 Լեո – 15, 58, 264, 268, 283, 284, 345, 348
 Լեոնյանց Գաբրիել – 68
 Լիխտսին – 149
 Լինչ – 407
 Լյոյդ Ջորջ – 396
 Լյուքոշ Ստանիսլավ – 209
 Լուսոն Հայսիտ – 495
 Լորիս Մելիքով – 276, 389, 396
 Լուկուլյուս – 20
 Խաթանասյան Ե. – 149
 Խալաթ – 111, 112
 Խալաթյան Գրիգոր – 482
 Խանազատ Ռուբեն – 9, 325
 Խաչատուր – 125, 139
 Խաչատրեան Տեղ Խաչատուր քինյ. – 86

Խաչատրյան Գ. – 259
 Խաչիկ – 17
 Խապայան Սահակ – 428
 Խառատյան Ալբերտ – 374, 375, 382
 Խարախանեան Ներսես – 80–83
 Խոսրով – 183
 Խորաճանյան Դանիել – 252
 Խորեն Ստեփանն – 192–197
 Խորենացի Մովսես – 150, 172, 185, 210, 212, 217, 272, 505
 Խորխոռունաց Խորեն – 221
 Խորճենացի Տիրայր – 183, 287
 Խրախունի Ջարեն – 130
 Խրիմյան Մկրտիչ (Խրիմյան Հայրիկի) – 4, 5, 7, 10, 11, 31–36, 39, 40, 47, 51–54, 57, 63, 69, 78, 79, 81, 84, 88–91, 100, 102, 116, 117, 120–126, 128, 137, 139, 141–146, 155, 156, 158, 159, 160–164, 169, 170–183, 185, 195, 199, 200–202, 206, 207, 233, 234, 237–239, 277, 279, 313, 315, 317–329, 335–344, 383–385, 389, 395–397, 394, 405, 406, 408, 410–412, 415, 419, 443, 451, 462, 463, 475, 476
 Խրուշչով – 293
 Ծատուրեան Ալ. – 477
 Կամսարական Կ. – 135–144, 146, 147
 Կանայան Դրաստամատ – 243, 294
 ԿանունիՄուլեյման 381

Կանչելի – 421, 422
 Կասյան Սարգիս – 355
 Կասպարով Վաղիսլավ – 355
 Կարապետ Երզնկաց – 16
 Կարապետ Կեսարացի – 377
 Կարապետյան Լուսիկ – 55, 57
 Կարբեցի Հովհաննես – 229, 230
 Կարենյան Հակոբ – 72
 Կարնարվոն Լորդ – 395
 Կարո Սասունի – 84
 Կաֆյան Գաբրիել – 9, 350
 Կեսարացի Գրիգոր – 377
 Կերեքցյան Խաչատուր – 8, 419
 Կիրակոս Գանձակեցի – 219, 266
 Կիրակոսյան Ջ. – 392
 Կյուլեսերյան Բաբկեն – 482
 Կյուլաենկյան Պատրիկ – 457
 Կյուրեղյան Իգնատիոս – 474, 476
 Կնունյան Բոգդան – 208, 355
 Կնունյանց Լյուդվիգ – 355
 Կոլյուբակին – 147
 Կոմիտաս – 104, 334
 Կոմիքեր – 482
 Կոստանդինով – 72
 Կոստանդյան Էմմա Աշոտի – 3, 4, 5, 6, 236, 240, 242
 Կոտոշ Արամ (Արամ Սանոյան) – 113, 303
 Կորյուն – 259, 261–264, 266–270, 282, 285, 288, 505
 Կորտի – 394
 Կրման – 282
 Կրուպ – 342
 Հազկերտ – 222
 Հազկերտ Ա – 261
 Հազկերտ Բ – 261
 Հախումյան Պետրոս – 436, 437
 Հախումյա Սիմեոն – 346
 Հակոբ սյաորիարք – 179
 Հակոբ փաշա – 11
 Համամյան Սարգիս – 390
 Համբարձումյան Կոստի – 353, 354
 Համբարձումյան Սարգ (Սարգիս) – 354
 Համիդ Ջալալեդին – 276
 Հայկ նահապետ – 212, 216
 Հատտին Ալբերտ – 494
 Հասան Ֆեհմի փաշա – 426
 Հատտեճեան Ռուպեր – 129–135
 Հարություն – 328
 Հարությունյան Հ. – 267, 269, 271
 Հերիքնագ – 112
 Հիպպոլիտոս – 261
 Հիսուս – 320, 505
 Հյուբշման Հ. – 259
 Հովորդ – 82
 Հոմերոս – 174
 Հովհան Եկեղեցացի – 287
 Հովհան Մանդակունի – 183
 Հովհան Ոսկեբերան – 290
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի – 219
 Հովհաննես Խոյ – 377

Հովհաննես պատրիարք – 319
 Հովհաննես Պլուզ – 215
 Հովհաննես Սազրզը – 394
 Հովհաննես Քոլոզ – 405
 Հովհաննիսյան Աշոտ – 4, 126, 128, 167, 333, 355, 347, 349,
 Հովհաննիսյան Միքայել – 349
 Հովհաննիսյան Ռաֆիկ – 93
 Հովհաննիսյան Սարգիս – 349, 353
 Հովհաննիսյան Սերգեյ (Արամ Մանուկյան) – 349, 350, 353
 Հովհաննիսյանի Աբ. – 137
 Հովհաննիսյան-Վարանդյան – Միքայել – 349
 Հովնան – 183
 Հովնանյան Գևորգ – 480
 Հովնանյան Պողոս – 480
 Հովսեփ Էմին – 484
 Հովսեփ Պաղնացի – 287
 Հովսեփ Մարտո – 476
 Հովսեփ Վայոցձորեցի – 183
 Հովսեփ Փիրումով – 294
 Հովսեփյան Գարեգին – 57, 298, 349, 354, 430
 Հովսեփյան Գարեգին վաղապետ – 430
 Հույն Եովան – 27
 Հուսեփն աղա – 409
 Հուսիկ քահանա Քաջունի – 426
 Հռութանոս – 262
 Հրաչյա – 96
 Դազար Զահկեցի – 245

Դազար Վարդապետ – 83
 Դազար Փարպեցի – 62, 259, 263, 265, 266, 268, 269, 282, 284, 285, 287, 288, 505
 Դազարեան Արմենակ (Գժոխք Հրայր) – 84
 Դազարիկ – 183
 Դազարոս Աղայան – 346
 Դևոնդ – 298
 Դևոնդ Երեց – 57, 94, 183, 349, 430, 505
 Դորդանյան – 107, 301, 331
 Դուկասյան Դուկաս – 294
 Դամճեյան Փիլիպոս – 480
 Դանկոյան Հարություն – 9, 10, 11, 12, 14
 Դիհանկոյան Արթին – 16, 17
 Մազմանյան – 113
 Մազմանյան Միքայել – 301
 Մաքեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի – 42
 Մաքեոս արք. – 308
 Մաքեոսյան Հրաչյա – 305
 Մալխասյան Ս. – 264
 Մալխասյան Ստ. – 268, 271, 482
 Մակար Թեղուտեցի կաթողիկոս (Մամիկոնյան) – ամ. հայոց կաթողիկոս – 49–51, 56, 158, 162, 197, 326, 328, 347, 420–423, 451–453, 454, 462
 Մաղալով – 331
 Մամբիե Վերածնող – 183

Մամբրիլ եպիսկոպոսը – 80, 328, 329
 Մամիկոնյան – 221
 Մամիկոնյան – 283
 Մամիկոնյան Հովհան – 150
 Մամիկոնյան Վարդան – 183, 218, 220, 223–225, 266
 Մամիկոնյաններ – 224, 267, 268
 Մանանդյան Հակոբ – 225, 261–263, 266, 269
 Մանդինյան Մեղրակ – 37, 209, 346, 452
 Մանուկեան Ալեք – 133
 Մանուկեան Արամ – 244, 294, 349, 354
 Մանուշակ – 112
 Մաշտոց Եղիվարդեցի – 289
 Մատթեոս – 308
 Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի – 154
 Մատթեոս Ռոհայեցի – 150
 Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի – 227
 Մարգարիտ – 111, 303
 Մարգարյան Արսեն – 317
 Մարգարտունի Գևորգ – 224
 Մարկինոս – 222
 Մարկվարտ – 271, 482
 Մարկվարտ Ե. – 263
 Մարտիրոս – 122
 Մարուշ – 112
 Մարսել Պրոսպեր – 132
 Մարտիրոսյան Լիլիկ – 115

Մարտիրոսյան Մ. – 268
 Մարտիրոսյան Ա. – 266, 267, 271
 Մացակ – 114
 Մելիք Յուլյան (Բաֆի) – 332
 Մելիքզադե – 117
 Մելիքյան – 412
 Մելիքյան Արշավիր – 167, 294
 Մելիքյան Պողոս – 123, 125, 146
 Մելիքյան Պողոս – 36, 91, 119, 120, 122, 123, 406, 415, 421
 Մելիքյան Ստ. – 315
 Մելիք-Յուլյան Ս. – 332
 Մելքոնյան Աշոտ – 6, 147, 148, 149, 151, 240, 256–258, 334
 Մեհմեդ – 376
 Մեհրաբյան Հուսիկ – 475
 Մեղավորյան Հակոբ – 9
 Մենակ (Եգոր Առստամյան) – 351
 Մեչուխեչա – 124
 Մեսրոպ Մաշտոց – 172, 179–186, 210, 211, 216, 222, 261–266, 269–274, 282–290
 Մերկանյան Համի – 94
 Միասերյան Եղիսաբեթ – 416
 Միասնիկյան Ալեքանդր – 333
 Միդիատ փաշա – 335, 337, 385, 387, 388, 394, 439
 Միխայիլ Ռոմանով – 276
 Մինաս – 94, 279, 394
 Միքայել – 412
 Միքայելյան Քրիստափոր – 402

Միքայելեան Վարդգէս – 241
 Մխիթար Այրիվանեցի – 266
 Մխիթար Անեցի – 266
 Մխիթարյան Մարգո – 192, 193, 195–197
 Մխիթարյան Մարգո – 69, 71, 75, 77, 165–169
 Մխիթարյան Վերգուշ – 105, 112
 Մկրյան Հ. – 459–463, 465, 470, 473
 Մկրյան Հովհ. ավագ քահանա – 458, 464, 467
 Մկրտիչ աբեղա Աղավնունուն – 459
 Մկրտիչ ավագ սարկավագներ – 461
 Մկրտիչ Ավետիսյան – 317, 319
 Մկրտիչ Էմին – 37, 267
 Մկրտչյան Հարություն – 293, 306
 Մկրտչյան Հարություն – 306
 Մյասնիկեան – 243
 Մյասնիկյան Ալ. – 333
 Մոսալով – 199, 454, 456
 Մոսո քիճա – 114
 Մովսէս Խորենացի – 183, 261, 263, 266, 268, 269
 Մովսէս Կաղանկատվացի – 219, 266
 Մովսէս Միլիկյան – 294, 297
 Մովսէս – 184
 Մովսիսյան Գուրգեն – 108, 302
 Մուհամմեդ Ե-ին – 372

Մուշեղ Տարոնեցի – 183, 287
 Մուստաֆա Քեմալ – 359
 Մուրադ (սուլթան) – 426
 Մուրադ V – 335, 385
 Մուրադ Գ-ի – 381
 Մուրադեան Մկրտիչ Ա. քինյ. – 87
 Մուրադեան Յովհաննէս վրդ. – 80, 83
 Մուրադյան Մ. – 462
 Մուրադյան Մերիսեդէ – 47, 49, 155, 158
 Մուրավյով – 201
 Մուրատ – 88
 Մուրատ պէյ – 17
 Մսերյան Մսեր – 76
 Մսրա Մելիք – 237
 Յ. Քեմալ բէյ – 371
 Յակոբոս Պատրիարք – 172
 Յովհաննիսեան Սիմէոն վրդ. – 83
 Յուրուճյան Գևորգ – 413
 Յուսուֆ փաշա – 252
 Յուսուֆ Քեմալ բէյ – 370
 Յուսուֆյան Տիգրան – 425, 457, 489
 Նազան – 109
 Նազարբեկով Թովմաս – 106, 107, 113, 294, 295, 297, 299, 301
 Նազարեք Չավուշ – 94
 Նազարյան Ստեփանոս – 74–76, 167
 Նազրմ փաշա – 310, 311, 358

Նազիմ բէյ – 64
 Նաթանյան Կարապետ – 412, 414, 419
 Նաթանյան Մարկոս – 414
 Նաթանյան Պողոս – 7, 91, 410, 412, 413
 Նաթանյան Միքայել – 63, 74–76, 115–126, 129, 159, 167, 168, 232, 275
 Նակաշիճե – 205
 Նահապետյան Արշակ – 452, 453
 Նարեկացի – 217
 Նարիմանով – 243
 Նարինյան Սիմոն – 348, 349
 Նարակյ Խորեն – 48, 394, 395, 396
 Նելիդով Ա. Ի. – 49, 52, 136, 142
 Նեոդեքե – 259, 264
 Նեստոր – 262
 Նեստոր Իսկանդեր – 376
 Ներսէս – 328
 Ներսէս Աշտարակեցի – 42, 70, 73, 345, 401
 Ներսէս եպ. – 328
 Ներսէս Մեծ – 57
 Ներսէս Շնորհալի – 217, 266
 Ներսիսյան Մկրտիչ – 4, 62–67
 Նժդէհ Գարեգին – 302
 Նիկոլ Դոման – 352–354, 384, 411, 417–420, 485
 Նիկոլ Պողոսյան (Վանա իշխանը) – 348

Նիկողոս բարոն – 43
 Նիկոլայ – 155
 Նիկոլայ 2 – 54, 88, 199, 200, 202, 203, 206, 361
 Նիկոլայ Նիկոլասիչ – 276
 Նիկողայոս (Կիլիկիայի կաթողիկոս) – 91
 Նիկողայոս Պալյան – 159
 Նիկողոս եպիսկոպոս – 94
 Նիրուա հույն – 16, 27
 Նյուսացի Գրիգոր – 290
 Նշկյաններ – 419
 Նովիկով Ե. Պ. – 136
 Նորատունկյան Գաբրիել – 412, 425, 489
 Նուբար փաշա – 396
 Նուրյան Հովհաննէս – 50, 390, 414, 424, 435
 Շահան-Քելիշյան Թորոս – 96
 Շահգեղյան Միքայել – 348
 Շահեն – 412
 Շահնազարյան Անդրէյ – 295
 Շահնուր Շ. – 133
 Շահումյան Ստեփան – 292, 331, 362
 Շահպաղյան Հակոբոս – 426
 Շամյան Սուրեն – 130
 Շամբելիշյան Փանոս – 94
 Շանշյան – 345, 346
 Շապուտն Վիկտոր – 494
 Շաքիրի – 310, 314
 Շերեմետև – 136, 198, 406

Շերմազանյան Գալուստ – 72, 225
 Շիլլեր – 439
 Շիշմանեան Դեմոն – 82
 Շիրոյան Խաչատուր – 91, 410, 421
 Շմափոնյան Հարություն – 241
 Շնորհալի ավագ սարկավագ – 461
 Շուշանյան Վ. – 133
 Ոսկան Ստ. – 119
 Ուելտոն – 496, 497
 Ուզունյան Ռափայել – 480
 Ուրբուդյան – 464
 Ուիլյամս – 312
 Ուլոբաբյան Բագրատ – 296, 297, 306, 355
 Ունճյան Աբիկ – 424, 425, 457, 473, 488
 Ուրուտով – 423
 Չամուռճյան Հովհաննես – 119, 346
 Չամուռճյան Տերոյենց – 345, 346
 Չամչյան Մ. – 259, 505
 Չաուշ Գևորգ – 362
 Չարենց Ե. – 239, 321, 322
 Չերազ (Մինաս) – 94, 161, 279, 394, 397
 Չիլինգարյան Սիմոն – 145
 Չոլագյան Փանոս – 94, 96
 Չոպանյան Արշակ – 327
 Չուգասարգեան Բաբկեն – 213

Չուխաճյան – 116
 Չուխաճյան Մաթեոս – 346
 Չուխաճյան Մատթեոս – 346
 Պալասանյան Ստ. – 37, 452
 Պահլավունի Եղիշեն – 329-334
 Պահլավունի Նորայր – 329, 330, 334
 Պանիրյան – 122
 Պապիկյան Հակոբ – 370, 371, 444
 Պասկևիչ – 229
 Պատկանյան Գաբրիել – 72, 73, 167
 Պատկանյան Ռ. – 415
 Պատկանյան Քերովբեն – 37, 74, 270, 415
 Պարզյան Սուրբաս – 462
 Պարթևյան Սուրեն – 370
 Պարոնյան Հակոբ – 161
 Պետո – 350
 Պետրոս Բյուրբյուլի – 125
 Պետրոս Մեծ – 229, 399, 400
 Պետրոս Շանշյան – 345, 346
 Պիսարեն – 196
 Պլատոն Եղեսացու – 287, 290
 Պլեվեն – 202, 203
 Պոդոս – 416
 Պոդոս-բենկ – 297
 Պոդոսի – 122
 Պոդոսին – 36
 Պոդոսյան Հայկազ – 93, 412
 Պոդոսյան Նիկոլ (Վանա Իշխան) – 348, 350, 352

Պոդոսյան Վարուժան – 197
 Պոյաճյան Համբարձում (Մուրադ) – 9, 10, 12, 81, 82, 370
 Պոտուրյան Սկրտիչ – 68
 Պորփյոր – 290
 Պոռշյան Պերճ – 346
 Ջալալեդդին – 337
 Ջալալյան Սարգիս – 76, 116-118, 345, 346
 Ջափարիձե Ալյոշա – 331
 Ջեյմս Բրայս – 395
 Ջևադ բեյ – 366
 Ջիլիլեգով Ալեքսանդր – 402
 Ջուդայեցի Հակոբ – 484
 Ջրբաշյան Լեվարդ – 61
 Ջրպետյան Շահան – 230
 Ռեյս Էֆենդի – 148
 Ռեմզի փաշա – 96, 366
 Ռիբակին – 331
 Ռոստոմ – 204, 244, 331, 332
 Ռուբեն – 304, 350, 351
 Ռուբինյաններ – 177, 480
 Ռուսինյան Նահապետ – 159
 Ռոսնովյան Գ. – 390
 Ռոստ – 196
 Ռուփինոս – 262
 Ս. Դանիելյան – 128-130, 132-135
 Սաադեդդին – 310, 311, 313-315
 Սալիմ բեյ – 437
 Սալանթյան Սիբայել – 71
 Սավադոր – 96
 Սահակ – 264, 265

Սահակ – 282, 284-286, 289, 291
 Սահակ – 328
 Սահակ եպ. – 328
 Սահակ Պարբեն – 57, 126, 181-183, 272, 274
 Սահակ վարդապետ – 310, 313-315
 Սահառունի Ավետիս – 30, 405
 Սամարյան Սերոբ – 107, 108, 109, 301, 303
 Սամուել – 338, 342
 Սամվել Անեցի – 266
 Սայիդ փաշա – 53, 445
 Սանասարյան Մ. – 141
 Սանդեց Յովհաննէս – 217
 Սասանյաններ – 222
 Սասունցի Դավիթ – 237, 407
 Սավիետ փաշա – 390
 Սարաֆյան Մովսես – 401
 Սարգիս – 461
 Սարգսյան Լևոն – 347
 Սարգյան Սկրտիչ – 414
 Սարուխան Ա. – 390
 Սարուխանյան Մարտիկ – 350
 Սաֆրաստյան Ա. – 374
 Սերաստացի Մխիթար – 474, 476, 477, 483
 Սերաստացի Նազարեթ – 16
 Սերետոս – 219
 Սեդրակյան Արիստակես – 462
 Սելիմ – 381
 Սեմերճյան Մնացական – 92, 93, 100

Սենեմ խանում – 368
 Սեպուհ – 350
 Սերովբե Արարատյան – 230
 Սերվիչեն – 394
 Սևակ Գ. – 269
 Սևիկյան Հրաչյա – 116
 Սեֆերյան Սիմոն – 434
 Սիլիկյան – 301
 Սիմոնյան Հրաչիկ – 349, 356, 357, 359, 360, 362, 364, 370, 418
 Սիսիկյան Կղեմես – 480, 481
 Սիրան – 112
 Սիրաք – 338, 342
 Սիրունի Հակոբ – 421, 433
 Սմբատ Բյուրատ – 93
 Սոլսերի – 395, 396, 496
 Սողոմոն – 182
 Սուլեյման Ա – 376
 Սուվորով – 63
 Սուրեյա փաշա – 162
 Սուրենյանց Գևորգ – 298
 Սուրմառեցի Դանիել – 432
 Սվաճյան Հարություն – 36, 119, 124, 126
 Ստալին – 63
 Ստեփան վարդապետ – 86
 Ստեփանոս Սյունեցի – 183
 Ստեփանոս Տարոնեցի – 219
 Ստրչիգովսկի – 482
 Սրվանձտյանց Գարեգին (Սանդենց Օհանես) – 4, 7, 11, 30–39, 40, 63, 77, 79–81, 90, 91, 116, 120–128, 162, 173, 209–217, 237,

249–259, 324, 397, 407, 408, 411, 412, 420, 451, 477
 Վաղդինգտոն – 394, 395
 Վահան Էֆենդի – 11
 Վահան քահանա Խոյեան – 426
 Վահրամ Պառլավունի – 224, 282
 Վասակ – 218, 222
 Վարանդյան – 204, 349
 Վարանդյան Մ. – 209
 Վարդան (Մեհրաբյան Սարգիս) – 354
 Վարդան Բարձրաբերդցի – 219
 Վարդան վարդապետ – 83–86, 89
 Վարդանյան Փիլիպոս – 452
 Վարդգես (Հովհաննես Սերենկույան) – 370, 442
 Վարդիթեր – 197
 Վարժապետյան Մամիկոն – 93
 Վարժապետյան Ներսես – 37, 47–49, 153, 155–157, 167, 232, 247, 252, 276, 280, 385, 388, 389, 390, 391, 393, 397
 Վերեր – 482
 Վեհապետյան Հարություն – 324, 327, 328
 Վեհապետյան Հարություն – 33, 34, 47–50, 97, 155, 156, 324, 327, 328, 462
 Վեհիբ փաշայի – 110, 298, 304, 306
 Վերիկյան – 108, 302

Վիքթոր Հանրի – 93, 97
 Վիտտեն – 201, 206
 Վիրգիլիոս – 171, 174
 Վոլքեր – 27
 Վորոնցով-Դաշկով – 208
 Վոսադ Դ Կրման – 261, 263
 Վոսադ Ե – 261
 Վոսադյան – 181, 182, 216, 263, 270–272, 282, 285–287
 Տ. Տ. Սակար – 325
 Տաղավարյան Նազարեթ – 370
 Տամատեան Սիիրան – 81, 82
 Տաշյան Հակոբ – 481
 Տատիչև – 198
 Տատյան Արթին փաշա – 11, 424, 473
 Տատյան Վահրամ պեյ – 10
 Տեր Գաբրիելյան Ս. – 333
 Տեր Գրիգոր – 96
 Տեր Հարությունյան Նիկողայոս – 68
 Տեր Հովհաննես – 319
 Տեր-Մկրտչյան Գ. – 261, 264
 Տեր-Գաբրիելյան Ս. – 333
 Տեր-Հակոբյան Կարապետ – 93
 Տեր-Մարտիրոսյան Մարտիրոս – 93
 Տեր-Սյունասյան Վահան (Պարտիզակեցի) – 247
 Տեր-Մկրտչյան Գ. – 266
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ – 59
 Տեր-Նահապետյան Դևոնդ – 93
 Տեր-Սարգսնց Տեկանց – 410

Տեր-Սարգսյան Արիստակես (Տեկանց) – 247, 411
 Տեր-Սերովբե – 268
 Տերտերյան Արսեն – 348
 Տեկանց Երեմիա – 116, 405, 410–412
 Տեր Բարսեղ – 86
 Տեր Գաբրիել – 86
 Տեր Կարապետ – 86
 Տեր Հասարաք – 86
 Տեր Սյունասեան Ռուբեն – 35, 85, 105, 111, 113
 Տեր Բաջ – 86
 Տեր Բերդ – 86
 Տիգրան II – 14, 20, 224, 354
 Տոլստոյ Դիմիտրի – 43, 155
 Տոնապետյան Պետրոս – 10
 Տուգյան Հակոբ Չեղեպի – 482
 Տուրսունյան Եղիշե – 419
 Տրդատ Մեծ – 214, 215, 285
 Տր. Ուորտսուորթ – 496
 Բաֆֆի – 37, 63, 386
 Փասալանյան Գ. – 7
 Փալստոս Բյուզանդ – 150
 Փարպեցի – 218–221
 Փափազյան Ավ. – 375
 Փափազյան Ստ. – 395
 Փափազյան Վահան – 353
 Փիլոն – 290
 Փիրումյան – 298
 Փիրումով Դանիել-բեկ – 294, 295, 297
 Փոքրուզյան Մկրտիչ – 7, 137

Փոքր Կորյուն – 266
 Քարմիլ – 112
 Քեոմորճյան Երեմիա – 375, 505
 Քեչյան Բյուզանդ – 14
 Քեֆսիգյան Սկրտիչ – 91, 92
 Քիրկասեան Իսրայել – 83
 Քլեյտոն – 136
 Քոսյան – 257
 Քրիստոս – 320, 325, 432, 490
 Օբեյդուլլա – 144–146
 Օզանյան Անդրանիկ – 59, 61, 65
 Օհանես քահանա – 96
 Օհանես Քոլոզ – 30
 Օնու Մ. Կ. – 136, 143
 Օսման փաշա – 447
 Օտյան Գրիգոր – 159, 279, 335, 397, 394, 439
 Օրբելյան Ստեփանոս – 150, 219
 Օրի Իսրայել – 484
 Օրմանյան Անտոն – 416, 417
 Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս – 5, 7, 87, 102, 121, 207, 226–236, 239, 241, 245, 246, 264, 266–274, 280–291, 315, 328, 416, 418–430, 431–433, 435, 448, 449, 451–458, 460–473, 483, 484, 486–491, 494–496, 498, 499, 501–508

Ֆազլյան Պերճ – 134
 Ֆուադ փաշա – 15
 Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրին – 406
 Ֆրեդերիկ Մաքլեր – 431, 491
 Ֆրենսիս Շապոնիեր – 494
 Ֆրենսիս Պրեսանս – 371

Гирс Н. К. – 29
 Дервиш Паша – 29
 Нелидов – 29

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբասթուման – 478
 Ագուլիա – 32
 Ագրակ – 251
 Աղամա – 98, 366–373, 432, 444
 Աղերբեջան – 148, 188, 243, 359
 Աղրիանապոլիս – 276, 277, 376, 388–390
 Արագիմեն – 79
 Աթենք – 10, 184
 Ալաշկերտ – 139, 148, 256, 276, 277, 337, 393, 396, 414, 419
 Ալեքսանդրապոլ – 106, 107, 111, 150, 203, 204, 300, 304, 415, 478
 Ալբոնքախտ – 109, 302
 Ալվառինջ գյուղ – 86
 Ախալցխա – 149, 150, 195, 478
 Ախալքալաք – 149–151, 195, 243
 Ակն – 39, 127, 248, 250, 251, 376
 Ակ-սու – 225
 Աիրոնք – 84
 Աղբակ (Պաշքալե) – 498
 Աղբամար – 33, 91, 125, 139, 172, 235, 320, 377, 403, 410, 421, 500, 503
 Աղվորիկ – 251
 Ամասիա – 248
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (ԱՄՆ) – 20, 195, 241, 339, 460
 Ամիդ – 262, 265
 Ամստերդամ – 400
 Ամրադուր – 79
 Այգեստան – 30, 311, 313, 405
 Այրարատ – 125, 176, 294
 Անգլիա – 11, 26, 27, 44, 82, 85, 195, 278, 279, 386–393, 395–397, 497
 Անդրք – 86
 Անդրկովկաս – 62, 70, 74, 76, 106, 110, 116, 150, 188, 204, 229, 292, 353, 354, 360, 374, 375, 401, 402
 Անդրուն – 94, 95
 Անթիլիաս – 129
 Անի – 176
 Անտիոք – 486, 496
 Աշկալա – 257
 Աշտարակ – 205
 Ապարան – 107, 188, 301
 Ապուլնիս – 250
 Ապրանք – 251
 Առաքելոց վանք – 79, 83, 402
 Առնիստ գյուղ – 237
 Ասիա – 155, 506
 Ասիական Թուրքիա – 389
 Ասորեստան – 339
 Ասորիք – 255
 Աստրախան – 69, 195, 398
 Ավարայր – 103, 109, 175, 187, 225, 291, 302
 Ավոյի դաշտ – 311
 Ավստրիա – 20, 195, 232, 479

Ավստրո-Հունգարիա – 189, 278
 Ավրան գյուղ – 80
 Արաբկիր – 7, 248, 251, 410
 Արագած – 62, 107, 301
 Արարատ – 171, 186
 Արգո – 251
 Արդահան – 188, 277, 391
 Արևելյան Անատոլիա – 146
 Արևելյան Եվրոպա – 379
 Արևելյան և Արևմտյան Հայաստան – 7, 13, 16, 31–33, 37, 39–41, 46, 54, 59, 64, 70, 71, 89–91, 100–102, 106, 111, 117, 118, 124, 127, 135, 143, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 157, 158, 160, 161, 210, 213, 215, 219, 222, 229, 237, 240, 247, 248, 251, 252, 277, 293, 307–309, 318, 326, 335, 349, 350, 376, 377, 379, 380, 382–384, 387, 389–391, 394, 401–404, 406, 407, 410–414, 418, 427, 429, 442, 452, 456, 466, 477, 488, 503
 Արևելյան Ռումելիա – 143
 Արծկե – 310
 Արճակ – 325
 Արճեշ – 310
 Արմաշ – 226, 280, 327, 328, 424, 457, 459, 461–465, 467, 469–471, 488, 506
 Արտազ (Մակու) – 498
 Արտոս – 251
 Արցախ – 5, 37, 348, 355
 Աքեա – 16, 17

Աքիա – 12
 Բաբելոն – 339
 Բաբելոն – 148, 411
 Բագմաշեն – 251
 Բաքում – 53, 110, 111, 189, 391
 Բալկաններ – 276, 277
 Բալու – 7, 255, 413
 Բակուրիանի – 150
 Բադեշ (Բիքլիս) – 39, 81, 82, 256, 384, 395, 410, 411, 447
 Բայազետ – 139, 148, 256, 276, 277, 314, 389, 391, 393, 396
 Բայաս – 17
 Բաշ-Ապարան – 103, 108, 109, 291, 294, 300, 304
 Բասեն – 140, 183, 253, 256, 351, 352, 419
 Բարդուղիմեոս Առաքյալի վանք – 317
 Բարձր Հայք – 147, 149, 210, 251, 257
 Բաքու – 110, 165, 194, 304–306, 330–332, 359
 Բեքլեհեմ – 320
 Բեյրութ – 372
 Բենկա – 248, 250
 Բեռլին (Պեռլին) – 9, 15, 30, 37, 135, 137, 142, 170, 176, 189, 233, 234, 251, 252, 277–279, 318, 395–398, 406, 409, 418
 Բեսարաբիա – 73, 148
 Բերա քաղաք – 416
 Բերդուզ-Չայ – 93

Բյուզանդիա – 12, 222, 223
 Բոսնիա – 385
 Բոստոն – 232, 330, 385, 460
 Բորչալու – 107, 301
 Բուդապեշտ – 189, 190, 387
 Բուլղարիա – 232, 275, 277, 385
 Բռնաշեն – 79
 Բրեստ Լիտովսկ – 188, 189
 Բրինդիզ – 394
 Բրուսա – 91
 Գանձակ – 194, 204, 241, 330
 Գանձասար – 246
 Գասման – 248, 250
 Գարանլիք (Մուք ձոր) – 94
 Գեքսեման – 320
 Գելիեզուզան – 84, 86, 88
 Գեղախոռ – 257
 Գերմանիա – 20, 189, 195, 278, 323, 353, 386
 Գողթան գավառ – 181
 Գողթն – 285, 290
 Գորիս – 356
 Գուգարք – 150
 Գուգլունճուզ – 435
 Գում-Գալիու (Գում-Գաբու) – 7, 9, 13, 16, 18, 22, 24, 29, 40, 51, 162, 324
 Գլիգորիոպոլ – 398
 Գլիչք – 257
 Դամասկոս – 378, 433
 Դավրեժ (Թավրիզ) – 32
 Դարբաս – 109, 113, 302
 Դարդանեկ – 53

Դերիկի վանք – 409
 Դերջան – 148, 256
 Դիադիմ – 148
 Դիարբեքիր – 140, 384, 447, 478
 Դուրան-Բարձրավանդակ – 85, 362, 363
 Դսեղ – 108
 Դվին – 499
 Եգիպտոս – 87, 394, 432, 507
 Եդեսիա – 183, 262, 263, 265, 290, 505
 Ելլըզ – 413, 427
 Ելիզավետապոլ – 241
 Եկեղեց գավառ – 183, 214
 Եղվարդ – 205
 Ենիճե Գալեի – 96
 Եվրոպա – 12, 13, 15, 25, 26, 28, 177, 195, 196, 275, 278, 281, 338, 339, 391, 392, 394, 431, 436, 476, 479, 483
 Երասխ – 176
 Երեզն – 214
 Երևան – 3, 32, 65–67, 104, 107, 117, 129, 147, 165, 187, 205, 225, 246, 293–297, 301, 312, 318, 321, 329, 349, 352, 355–358, 364, 374
 Երզնկա – 148, 252, 413
 ԵրզնկաՊատու – 254
 Երուսաղեմ – 11, 40, 51, 52, 56, 97, 102, 125, 170, 235, 318–329, 342, 405, 414, 424, 428, 429, 432, 500, 503
 Եփրատ – 176

Ջեյքոն – 31, 91–101, 122
 Ջիլն – 248
 Ջմար – 250
 Ջմյունիա – 47, 379, 400, 412, 414, 436
 Էլգաս – 278
 Էջմիածին – 32, 39, 41, 43, 44, 47, 49, 50, 52, 54–57, 60, 61, 79, 116, 117, 129, 155, 163, 165, 177, 179, 193–196, 198, 203, 205, 207, 226, 231, 235, 280, 321, 325–327, 341, 343, 377–379, 382, 410, 421, 422, 424, 429, 433, 451, 452, 454–457, 462, 463, 488, 500, 506, 508
 Էրզրում (Կարին) – 7–9, 33, 34, 47, 48, 82, 83, 101, 102, 110, 112, 135, 136, 140–142, 144, 147–149, 155, 156, 158, 226, 234, 251, 252, 256, 257, 259, 276, 279, 280, 304, 314, 379, 384, 388, 389, 395, 403, 411, 418, 420, 421, 448, 459, 485, 488
 Ընծար – 86
 Թաթուրական լեռ – 320
 Թադեոս Առաքելի վանք – 214
 Թավրիզ – 317, 379
 Թելեմելիք գյուղ – 93
 Թիմար – 310
 Թիֆլիս (Թբիլիսի) – 32, 56, 58, 59, 69, 70, 71, 105, 116, 117, 141, 146, 165, 190, 193, 194, 196, 203, 243, 302, 306, 310, 312, 345, 346, 351, 409, 419, 421, 430

Թորքում – 148
 Թորոման – 312
 Թուխ Մանուկ – 312
 Թուրքիա (Տաճկաստան) – 11–13, 15, 29, 45, 46, 52, 53, 62–64, 82, 113, 131, 145, 150, 152, 157, 167, 188, 198, 226, 233, 234, 243, 275, 277, 278, 305, 307, 316, 335, 336, 358, 359, 362, 363, 365, 367, 372, 377, 378, 385–388, 390–393, 395, 396, 399, 433, 436, 440, 449, 493, 500, 506
 Թուփ-Գաբու – 436
 Թոքատ (Եփոսկիա) – 7, 251, 248, 376, 379, 426
 Թրիկո – 96
 Ժմն – 10, 369
 Իգմիր – 241, 334, 371
 Իլիջա – 257
 Իմերեթիա – 59, 73, 117
 Իտալիա – 278, 394, 416
 Իրան – 359, 395
 Իրաք – 359
 Լահեն – 362, 363
 Լեհաստան – 379, 507
 Լեմն – 17
 Լենքորան – 345
 Լեռնային Ղարաբաղ – 151, 188, 243
 Լեռնապատ – 353
 Լրճե – 256
 Լիբանան – 268, 390, 394, 395
 Լիմ – 170

Լիվոռնո – 379
 Լոթարինգիա – 278
 Լոնդոն – 29, 190, 387, 395
 Լոռի – 58, 150, 205, 302
 Լոս-Անջելես – 77, 90, 112, 217, 246, 334
 Խայրուլ – 368
 Խանասար – 317
 Խաշխատուխ – 86
 Խազկիս – 86
 Խարբերդ (Քարբերդ) – 38, 39, 252, 253, 255, 395, 410, 413, 434, 447
 Խիզան – 310
 Խնուս – 148, 351, 411
 Խոյ – 353
 Խորհրդային Հայաստան – 354, 357, 359
 Խորհրդային Միություն – 297, 354, 357, 359
 Խոթ – 79
 Խուլփ – 84
 Ծալկա – 149, 150
 Կ. Պոլիս – 7, 9, 16, 29, 32, 33, 34, 35, 37–40, 43–45, 47–49, 51–53, 77, 80, 83, 87–89, 91, 100, 102, 112, 116, 118, 119, 122–125, 129, 130, 135, 136, 140, 141, 143, 144, 146, 155, 158–160, 162, 170–172, 175, 176, 179, 180, 189, 193, 207, 226, 231, 235, 241, 247, 253, 256, 275, 310, 315, 318–324, 327, 335, 337, 338, 355, 367–371,

374–383, 385, 387, 388, 389, 394, 406, 407, 410–414, 416, 417, 419, 420, 422–425, 428–438, 443, 448, 450–452, 454, 455, 457, 461, 463, 464, 465, 466, 469–471, 473, 475, 478, 479, 484–488, 496, 497, 503, 500
 Կազան – 74
 Կալիֆոռնիա – 190
 Կալկաթա – 460
 Կահիրե – 378
 Կադզվան – 389
 Կամախ – 148, 252
 Կամրուկապ – 250
 Կան – 257
 Կաշո գյուղ – 250
 Կապան – 96
 Կարասու գետ – 225
 Կարևադ – 310
 Կարս – 96, 110, 112, 187, 188, 276, 277, 304, 350–352, 389, 391, 396, 478
 Կելկիք – 148
 Կենճ – 81, 83
 Կեսարիա – 376, 379, 486, 496, 499
 Կիլիկիա – 91, 101, 235, 320, 327, 364, 366–370, 372, 373, 396, 414, 428, 430, 444, 446, 448, 480, 499, 500,
 Կիպրոս կղզի – 278, 393, 396, 478
 Կիսկիմ – 256, 421

Կիրովական (Վանաձոր) – 3, 105, 114, 303, 306
 Կլոր Դար – 312
 Կյունուշիանե – 252
 Կոզան – 368
 Կովկաս – 13, 43, 44, 51, 63, 70, 106, 135, 136, 139, 140, 144, 146, 155, 198, 199, 200, 207, 208, 298, 304, 306, 347, 407, 454
 Կուրտիկ լեռ – 79
 Կոճկնոց – 257
 Կոռոց – 170
 Հալեպ – 93, 94, 368
 Համա – 147
 Համազաշեխ – 83
 Համամլու – 107, 301
 Համսուր – 148
 Հայաստան – 3, 5, 20, 30, 37, 38, 41, 61, 63, 65, 67, 78, 89, 90, 94, 104, 106, 107, 108, 110, 113, 115, 130, 131, 138, 142, 151, 160, 169, 172, 176, 180, 182, 186, 188, 189, 191, 197, 200, 209–212, 223, 224, 229, 233, 236, 237, 240, 241, 243, 244, 246–248, 255, 266, 269–273, 277–279, 283, 285, 288, 291, 293, 295, 299, 300, 301, 304, 305, 323, 324, 330, 352–354, 356, 361, 372, 374, 375, 380–385, 388, 390–393, 395–397, 399, 411, 416, 423, 443, 476, 484, 486, 498, 499, 507
 Հայկական – 312, 313
 Հայոց-ձոր – 212, 310

Հայք – 213
 Հայֆա – 33
 Հաջիդարա – 107, 109, 111, 113, 301–303
 Հասան-Կալա – 258
 Հավլաբար – 194
 Հարդանան – 320
 Հացեկաց – 181, 267
 Հացիկ (Հացեկաց) – 283
 Հեքարի – 363
 Հեքեգեղովինա – 232, 385
 Հյուսեյնիկ – 253
 Հյուսիսային Կովկաս – 241, 398
 Հովհանավանք – 34
 Հորդանան – 320
 Հորդուդ – 251
 Հունաստան – 241, 274, 275, 354, 395, 507
 Հունգարիա – 354, 507
 Հռոմ – 226, 279, 339, 394, 416, 417, 484, 486, 487
 Հռոմկա – 273
 Հրազդան – 176
 Զորակ – 251
 Զորականք – 213
 Դալարիա – 417, 418
 Դարաբաղ – 32, 205, 345, 346, 348, 355
 Դարաբիլիսա – 103, 104, 105, 107–114, 187, 188, 205, 291, 296, 298–306
 Դշլաղ – 109, 113, 302
 Դուզուջա – 384

Դուրբաք մեզրե – 253
 Դուրսալ – 109, 302
 Դրիմ – 275, 398
 Դասապաշուր – 413
 Մադրիդ – 190
 Մալարիա – 7, 248, 249
 Մակեդոնիա – 339
 Մամուտանք – 310
 Մայմեխ – 109, 302
 Մայն – 190
 Մանագլերու – 32
 Մանչեստր – 497
 Մասիս – 175, 477
 Մատրաս – 241
 Մարաստան – 213
 Մարզվան – 7, 248
 Մարոկկո – 278
 Մարց գյուղ – 205
 Մգդենք – 87
 Մերոն – 479
 Մեծ Բրիտանիա – 142, 143
 Մեծ Հայք – 150, 395, 396
 Մետելս – 206
 Մերդենեկ – 112
 Մերսին – 367
 Միջագետք – 270, 285, 287, 366
 Միջերկրական ծով – 393
 Միտիլի – 16
 Մշոյ դաշտ – 32, 80, 81, 127
 Մոկունք – 86
 Մոսկվա – 70, 71, 75, 88, 135, 189, 190, 193, 195, 201, 263, 265, 345, 353, 356, 398–404

Մոսկվան – 79
 Մոքեա – 479
 Մոսկի – 205
 Մուշ – 7, 34, 83, 89, 140, 183, 237, 251, 384, 410, 411, 414, 419, 384
 Նազարեք – 320
 Ներքին Կարմիր աղբյուր – 165
 Նիկոմեդիա – 466, 471
 Նյու Յորք – 461
 Նոր Նախիջևան – 75, 88, 195, 241, 398
 Նոր Զուղա – 400
 Նորաշեն – 405
 Նովիսի – 135, 345
 Շանոյի Դար – 312
 Շապին-Գարահիսար – 148
 Շատախ – 79
 Շենիկ – 79, 84
 Շիշլի – 40
 Շիվիլիկ – 95
 Շխնոց – 257
 Շուշի – 32, 193, 194, 205, 344–348, 350–355
 Շրգու – 251
 Ռուսկոտարում – 417
 Չանդլի – 435
 Չարսանջակ – 210, 253, 254, 384, 413
 Չեռնոգորիա – 232, 385, 395
 Չինաստան – 274
 Չմշկաձագ – 253
 Պաղեստին – 430

Պարսկաստան – 116, 274, 350, 353, 354, 362, 363, 393, 399, 400, 404, 500
 Պարտիզակ – 424, 478
 Պաֆրա – 248
 Պետերբուրգ – 43, 54, 146, 147, 195, 201, 277, 345, 346, 398–404, 454
 Պեր-Լաշեզի – 439
 Պոնտուխ – 96
 Պուլանդի – 81
 Պրոսիա – 376
 Ջաջուռի բարձրունք – 107, 301
 Ջավախք – 147, 149–151, 241, 243, 244
 Ջերել-Բերերեր – 368
 Ջիան – 367
 Ռիգա – 477
 Ռշտունիք – 353
 Ռոմինիա – 395
 Ռուսաստան (Ռուսիա) – 11, 20, 26, 27, 41, 44–46, 48, 49, 53, 54, 59, 60, 62, 69, 70, 71, 88, 89, 101, 106, 119, 135, 137, 140, 142, 152, 155, 158, 163, 164, 189, 200, 208, 229, 233, 238, 251, 275, 277, 278, 295, 316, 326, 347, 354, 379, 484, 386, 388, 390–394, 396, 398, 399, 400, 401, 407, 423, 493, 500
 Ս. Աբագին – 79
 Ս. Աղբերակա վանք – 79
 Ս. Բարդուղիմեոս վանք – 409
 Ս. Գրիգորի – 415

Ս. Դանիել վանք – 79, 83
 Ս. Լուսավորչի վանք – 416, 418
 Ս. Խաչ – 399, 415
 Ս. Կարապետ վանք – 32, 34, 35, 39, 78–85, 89, 90, 93, 94, 173, 318, 402, 403
 Ս. Հակոբ – 312
 Ս. Հակոբյանց – 312, 318, 322–324, 327
 Ս. Հարություն – 399
 Ս. Դազար – 170, 171
 Ս. Մակար վանք – 478
 Ս. Մարաբուկ – 79
 Ս. Յովհաննէս – 79
 Ս. Նշան վանք – 40
 Սալմաստ – 317
 Սալոնիկ – 358
 Սամարիա – 417, 436, 438
 Սամոսատ – 183, 265, 287
 Սամսոն – 248, 376
 Սային-Կալա – 354
 Սանդղիս – 99
 Սան-Ստեփանո – 276, 277, 278, 398, 391, 392, 393, 409, 418
 Սասուն – 78–90, 94, 100, 256, 307, 350–352, 411, 425
 Սատաղ լեռ – 214
 Սարալ – 109, 302
 Սարդարապատ – 100, 103, 107–109, 188, 291, 294–298, 300, 301, 304, 349, 353
 Սր. Ծննդյան վանք – 322
 Սր. Հարություն վանք – 322

Սեբաստիա – 7, 248, 249, 250
 Մեմալ – 84, 86
 Մեայոս լեռ – 214
 Մերքիա – 232, 385, 395
 Մերովիթ վանք – 215
 Սև ծով – 7
 Սևանա լճի – 474, 477
 Սևաստ (Սեբաստիա) – 248
 Սիբիր – 333, 412
 Սիհուն գետեր – 367
 Սինան – 253
 Սինուպ – 16, 248
 Սյուն – 320, 325, 328
 Սիս – 375, 503, 500
 Սիրիա – 147, 359
 Սլիքան գյուղ – 34
 Սդերո – 140, 256
 Սյունիք – 356
 Սոլուխ – 362, 363
 Սողանլուղ – 389, 391
 Սովուկ Ջերմուկ (Սառ Ջերմուկ) – 257
 Սորբոն – 345
 Սումգաիք – 359
 Սոֆիա – 276
 Սպահան – 400
 Սպարանաց Մակար – 362
 Սպարկերտ – 310
 Սպեր – 148, 256, 421
 Ստամբուլ – 29, 130
 Վաղարշապատ – 199
 Վան – 7, 30, 32, 34, 36, 39, 40, 47, 51, 101, 116, 119, 122, 135–

143, 147, 160, 187, 234, 251, 276, 293, 307–315, 317, 337, 350, 353, 379, 384, 392, 395, 403–406, 409, 410, 412, 413–416, 419, 425, 447
 Վանանդա – 183
 Վասպուրական – 33–36, 90, 91, 122–125, 139, 143, 160, 161, 173, 176, 204, 279, 309, 310, 312, 313, 314, 416, 318, 323, 325, 335, 353, 354, 383, 404–407, 414, 425, 452
 Վատիկան – 417, 485
 Վարագա վանք – 32, 34, 35, 78, 90, 146, 160, 172, 173, 179, 211, 217, 310, 314, 318, 326, 237, 403, 406, 408–411, 458
 Վարանդա – 351
 Վարդենիք – 253
 Վարդո – 411
 Վարի Խոխ – 253
 Վեդարավորաց – 481
 Վենետիկ – 172, 177, 379, 474, 475, 476, 478, 479, 483, 505
 Վերին և Ստորին Բասեններ – 148
 Վերին ու Ներքին Պուլանդիներ – 32
 Վիեննա – 176, 177, 178, 189, 275, 477, 479, 480, 481, 483, 505
 Վլադիկավկազ – 195
 Վրաստան – 151, 243, 244, 354, 408, 503
 Տավրիկ – 84, 86, 88
 Տավուշ – 165

Տարոն (Տարոն) – 32–35, 39, 78–
 84, 90, 123, 124, 160, 173, 176,
 181, 185, 238, 267, 283, 284, 318,
 335, 383, 406, 407, 414
 Տիբերական ծով – 320
 Տիգրանակերտ – 38, 101, 255,
 256
 Տիգրոն – 222, 282
 Տղմուտ գետ – 225
 Տյուրիկ – 9, 248, 250
 Տուրին – 190
 Տուրուբերան – 414
 Տրապիզոն – 7, 39, 80, 189, 248,
 252, 411
 Տրիեստ – 53, 177, 481
 Փակեր – 251
 Փարիզ – 15, 27, 62, 175, 176,
 230, 275, 327, 345, 369, 394, 431,
 491
 Փեթարի – 362
 Փերի – 253, 254
 Փշատ – 251
 Փոքր Ասիա – 135, 274, 383
 Փոքր Հայք – 9, 248, 279
 Փոքր Մասիս – 456
 Փսանք – 79, 86
 Քենախի – 256
 Քիոս – 16
 Քլի – 148, 384
 Քուրդիստան – 392
 Օլբի – 352

Օջական – 179, 191, 205
 Օսմանյան կայսրություն – 147,
 232, 364, 374, 377, 380, 385, 425,
 507
 Օրդու – 39
 Օրբազյուղ – 417, 418
 Ֆարդին – 84
 Ֆիլադելֆիա – 460
 Ֆոնուզ – 93, 94, 96, 97, 368
 Ֆրանկֆուրտ – 190
 Ֆրանսիա – 20, 118, 195, 232,
 278, 436, 439, 493, 394

 Божокдере – 29
 Константинополь – 29
 Кум-Капу – 29
 Лондон – 29
 Стамбул – 29
 Турция – 29

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրահատուկ հաշվետվություն գիտնականի անցած պատվա-
 բեր գործունեության մասին (Էմմա Կոստանդյանի հոդվածնե-
 րի ժողովածուի հրատարակության առիթով) 3
 Գում-Գափուի ցույցը (100-ամյակի առթիվ) 7
 Հայաստանի մեջն է բուն Հայկական խնդիրը և մենք Պետլինի
 մեջ կորոնենք զայն (Գարեգին Սրվանձտյանցի ծննդյան
 150-ամյակի առթիվ) 30
 Յարական կառավարությունը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի
 ընտրությունները 41
 Ինչպես վայել է ազգի հայրերին 55
 Անվանի պատմաբանը և հասարակական գործիչը (ակադեմի-
 կոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ) 62
 Արժեքավոր ներդրում հայ պարբերական մամուլի պատմու-
 լյան ուսումնասիրության մեջ 68
 Հայ հոգեվորականության դերը Սասունի 1894 թ. ապստամբու-
 թեան ընթացքին 78
 Հայ հոգևորականության դիրքորոշումը Ջեյրունի 1895 թ. ապս-
 տամբության նկատմամբ 90
 Հարգանքի ուշացած տուրք 103
 Աշոտ Հովհաննիսյանը և արևմտահայության պատմության
 ուսումնասիրության մի քանի հարցեր 115
 Արժեքավոր ներդրում սփյուռքահայ գրականության ուսումնա-
 սիրության մեջ 128
 Ռուսական փոխհյուպատոս Կոստանդին Կամսարականի գոր-
 ծունեությունը Վանում 1880-ական թվականներին 135
 Էրզրումից Ջավախք (գրախոսություն Ա. Մելքոնյանի «Ջա-
 վախք. պատմություն ուրվագծեր» աշխատության մասին) 147
 Եկեղեցու և պետության փոխհարաբերության մի քանի հարցեր
 (19-րդ դարի 2-րդ կես, Ռուսաստան, Թուրքիա) 152
 Մարգո Համբարձումի Մխիթարյան 165

Մխիթարեանները և Սկրտիչ Խրիմեանը	169
Մեսրոպ Մաշտոցը և նրա աշակերտները Խրիմյան Հայրիկի գնահատությամբ	179
Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյան (ծննդյան 75-ամյակի առթիվ)	187
Մարգո Մխիթարյան. Խորեն Ստեփաննի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը	192
1903 թ. հունիսի 12-ի Ֆարական Կառավարության՝ Հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման օրենքը և համաժողովրդական ընդվզումը	198
Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտյանցը և վաղ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան մի քանի հարցեր	209
Դերենիկ Դեմիրճյանը և Վարդանանց պատերազմը	218
Մաղաքիա Օրմանյանի պատմագիտական հայացքները	226
Պատմագիտությունը Հայաստանի մեջ	236
Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական գործընթացները 19-րդ դարի 70–80-ական թթ. ըստ Գարեգին Սրվանձտյանցի ...	247
XX դարի հայ գիտնականները և գրերի գյուտը	259
Իսկ վաղը եղեռն էր ...	
Ինչ էր նախորդել Հայոց Յեղասպանությանը (հարցազրույց պատմական գիտությունների դոկտոր Էմմա Կոստանյանի հետ)	274
Մեսրոպ Մաշտոցն ու գրերի գյուտը Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատությամբ (գրերի գյուտի 1600-ամյակին)	280
1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի արտացոլումը խորհրդահայ գեղարվեստական գրականության մեջ	291
Հայ հոգևորականության դիրքորոշումը 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանության նկատմամբ (110-րդ տարելիցի առթիվ)	307
Սկրտիչ Խրիմյանն ու հայկական Երուսաղեմը	318
Նվիրական անուններ	330
Պետության գաղափարը Սկրտիչ Խրիմյանի իմաստասիրական աշխատություններում	335

Շուշիի դերը հայ ազգային-ազատագրական պայքարում	344
Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյան (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)	356
Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյան Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ)	364
Արժեքավոր աշխատություն Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախի մասին	374
Հայկական հարցի ծագումն ու առաջացումը. նրա ներքին բովանդակությունը	383
Ուշագրավ աշխատություն Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների մասին	398
Վան-Վասպուրականի հասարակական մշակութային գործիչները 19-րդ դարի II կեսին	404
Հայ եկեղեցու անվանի գործիչն ու գիտնականը (Մաղաքիա Օրմանյանի ծննդյան 170-րդ տարելիցի առթիվ)	416
Գրիգոր Զոհրապն Արևմտահայոց Ազգային ժողովում և Օսմանյան խորհրդարանում (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)	434
Մաղաքիա Օրմանյանի գործունեությունը Էջմիածնի Գեվորգյան ճեմարանում և Արմաշի Դպրեվանքում (1887–1896 թթ.)	451
XX դարասկզբի առաջին երկու տասնամյակների նշանավոր հոբելյանները	474
Հայոց եկեղեցին, Մաղաքիա Օրմանյանը և օտարազգի գիտնականները	483
Անձնանունների ցանկ	509
Տեղանունների ցանկ	525

ԷՍՍԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ Մ. Գրիգորյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 23.09.2013 թ.:
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>